

26674

16. YÜZYILDA OSMANLI IMPARATORLUĞU'NDA İNŞA
EDİLEN MENZİL KÜLLİYELERİ

Mehmet Fatih Müderrisoğlu

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

26674

Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Arkeoloji-Sanat Tarihi Anabilim Dalı için öngördüğü

DOKTORA TEZİ

olarak hazırlanmıştır.

I. CİLT

YÜKSEK ÖĞRETİM KURULU
KÜTÜPHANE MERKEZİ

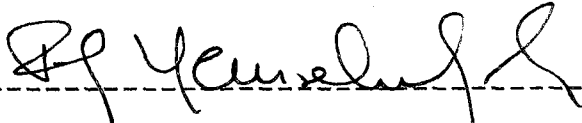
Ankara
Ekim, 1993

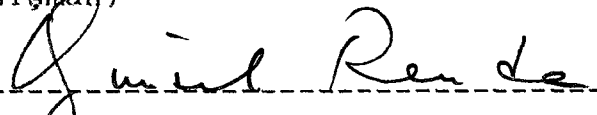
T.26.674

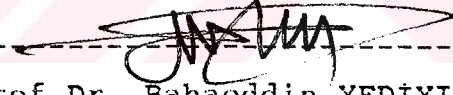
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Arkeoloji-Sanat Tarihi Anabilim Dalında DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan
Prof.Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU
(Danışman)

Üye
Prof. Dr. Günel RENDA

Üye
Prof.Dr. Beyhan KARAMAĞARALI

Üye
Prof.Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ

Üye
Prof. Dr. Oluş ARTIK

Onay

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

..9../12../1993

Prof.Dr. Hüsnü ARTICI
Enstitü Müdürü

SUMMARY

In this thesis, titled "Menzil Külliyes" constructed in the Ottoman Empire during The Sixteenth Century", the social, economical, political structure of the century and their reflections on architecture are dealt with as a whole and it should be considered as a systematic study on which the emphasis is on architecture.

In the 16 th century, starting from the capital city Istanbul, there was a road system towards Thrace and Anatolia with Right, Middle and Left Wings. In this study, We have preferred the Thrace Middle (Istanbul-Büyükçekmece-Silivri-Lüleburgaz-Babaeski-Havsa, Edirne.... Beograd) and the Anatolian Right (Istanbul/Üsküdar-Gebze-Izmit- Yenisehir-Bozöyük-Eskişehir- Ilgın-Karapınar-Payas-Belen-Aleppo/Damascus.....Hidjaz) wings because the density of construction is higher alongside these roads compared with the others.

Related to the Derbend and the Menzil Institutions (Organizations) there were buildings alongside these roads which had been constructed by sultans, the grand viziers and viziers and they were managed by a foundation system. Our focus of interest in this study will be on these institutions, which have been called "The Menzil Külliyesi"

The reason for choosing the 14 complexes for this study is that they exist within the Turkish borders and they are the examples which can bring the concept of "Külliyes" up-to-date. It is interesting that apart from reflecting the typical aspects of the political, socio-economical, and military characteristics of the 16 th century The Menzil Külliyes have a different quality in the Ottoman complex constructing in the aspect of

architecture. These kind of külliyes which have focused on commercial (caravanserai, bazaars) and civic (public hostels, public kitchens, public baths) facilities are more numerous in number and type than downtown külliyes and everything here is erected according to the position of the bazaar (arasta).

Acem Ali and Mimar Sinan, the chief architects of the period, together with "The organization of Chief Architects" (Hassa Mimarlar Teşkilatı) have designed and constructed The Menzil Külliyesi. These complexes are good examples for the study of understanding the erection of the cities and they also help us to examine how the stations have become separate cities in the course of history.

ÖZET

"Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyılda İnşa Edilen Menzil Külliyyeleri" konulu Doktora tezimiz, yüzyılın sosyal, ekonomik ve siyasal yapısıyla, bu olguların mimariye olan uzantılarını bir bütün halinde ele alan, mimari yönü ağırlıklı bir yöntem çalışması olarak değerlendirilmelidir.

16. yüzyılda, başkent İstanbul başlangıç kabul edilerek Rumeli ve Anadolu'ya Sağ, Orta ve Sol Kol olmak üzere uzanan yol şebekesi mevcuttu. Çalışmamızda Rumeli Orta (İstanbul-Büyükçekmece-Silivri Lüleburgaz-Babaeski-Havsa-Edirne..... Belgrad) ve Anadolu Sağ (İstanbul/Üsküdar- Gebze-İzmit-Yenişehir-Bozöyük-Eskişehir-Tlgın-Karapınar-Payas-Belen-Şam/Halep.....Hicaz) Kol güzergâhlarını tercih etmemizdeki amaç, bu yollar üzerinde bulunan yapılaşmanın diğerlerine oranla daha yoğun olmasından kaynaklanmaktadır.

Yol şebekesi ile Menzil ve Derbend Teşkilatına bağlı olarak bu yollar üzerinde, Saray çevresine mensup sultan, sadrazam ve vezirler tarafından inşa ettirilerek vakıf sistemiyle geliştirilen yol üstü kuruluşları diye tanımlayabileceğimiz Menzil Külliyyeleri çalışmamızın asıl ortak noktasını oluşturmaktadır.

Tesbit edilen ondört külliyenin seçiminde çıkış noktamızı, yol şebekesinin Türkiye sınırları içinde kalan kısmında bulunan ve külliye olgusunu günümüze koruyarak ulaştıran örnekler oluşturmuştur.

Çalışmamıza konu oluşturan Menzil Külliyyeleri, 16. yüzyılın siyasal, sosyo-ekonomik ve askerî özelliklerini en tipik yanlarıyla yansıtmamasının ötesinde, mimari açıdan Osmanlı külliye mimarisinde ayrı bir gruba yerleştirilme-

leri de dikkat çekicidir. Şehirî külliyelerine göre yapı sayısı ve türü açısından daha geniş programlı tutulan bu tip külliyeler, ticarî (han, arasta) ve sosyal (tabhane, imaret, hamam) işlevli yapıların ön plana çıkarıldığı tasarıma sahip olup çoğu arastaya göre odaklanmıştır.

Dönemin başmimarları Acem Ali ile Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı tarafından tasarlanarak inşa edilen Menzil Külliyesi, aynı zamanda her biri bugün ayrı birer şehir niteliğine dönüşmüş menzillerin, şehircilik açısından nasıl kurulduklarına veya geliştirildiklerine de iyi birer örnek teşkil etmiştir.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

ÖZET.....	i
SUMMARY.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	v
LEVHA LİSTESİ.....	xi
ÖNSÖZ.....	xxxvii
I. GİRİŞ.....	1
II. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA YOL ŞEBEKESİ.....	8
II.1. RUMELİ YOL ŞEBEKESİ.....	10
II.2. ANADOLU YOL ŞEBEKESİ.....	20
BÖLÜM NOTLARI.....	32
III. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MENZİL KÜLLİYESİ KAVRAMI İLE MENZİL VE DERBEND TEŞKİLATLARI.....	35
III.1. MENZİL KÜLLİYESİ KAVRAMI.....	35
III.2. MENZİL TEŞKİLATI.....	41
III.3. DERBEND TEŞKİLATI.....	51
BÖLÜM NOTLARI.....	57
IV. MENZİL KÜLLİYELERİNİN BANİLERİ, KONUMLARI, TASA- RIMLARI VE MİMARİ ÖRGÜTLENME.....	59
IV.1. BANİLER.....	59
IV.2. KÜLLİYELERİN KONUMLARI.....	67
IV.3. KÜLLİYELERİN TASARIMLARI.....	74
IV.4. MİMARİ ÖRGÜTLENME.....	98
BÖLÜM NOTLARI.....	126
V. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME.....	138
V.1. OSMANLI MİMARİSİNDE KÜLLİYE.....	138
V.2. MENZİL KÜLLİYELERİ.....	165
V.3. MENZİL KÜLLİYELERİNİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	177

3.1. TİCARİ YAPILAR.....	177
(Arasta, Han/Kervansaray, Dükkân)	
3.2. SOSYAL İŞLEVLİ YAPILAR.....	207
(Tabhane, İmaret, Hânikâh, Hamam, Meşruta Evler-Müştemilat, Helâ)	
3.3. EĞİTİM VE KÜLTÜR YAPILARI.....	241
(Medrese, Sıbyan Mektebi, Kütüphane)	
3.4. DİNİ YAPILAR.....	252
(Cami, Türbe, Hazire-Mezar)	
3.5. BAYINDIRLIK YAPILARI.....	262
(Köprü, Çeşme, Su Yolları, Kaldırım)	
3.6. ASKERİ YAPILAR.....	267
(Kale, Kule, Şehir Surları)	
3.7. Tersane, İskele ve Gümrük.....	268
V.4. MALZEME-TEKNİK.....	270
V.5. SÜSLEME.....	276
BÖLÜM NOTLARI.....	280
VI. SONUÇ.....	288
VII. KATALOG.....	294
1. GEBZE, ÇOBAN MUSTAFA PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	294
1.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	294
1.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	299
1.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	315
1.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	327
2. ESKİŞEHİR, ÇOBAN MUSTAFA PAŞA (KURŞUNLU) MENZİL KÜLLİYESİ.....	352
2.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	352
2.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	356
2.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	366
2.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	371

3. BOZÖYÜK, GÜZELCE KASIM PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ..	381
3.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	381
3.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	383
3.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	389
3.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	395
4. SİLİVRİ, PİR MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	405
4.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	405
4.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	408
4.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	413
4.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	418
5. BELEN, BELEN (KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN) MENZİL KÜLLİYESİ.....	427
5.1. KONUMU.....	427
5.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	432
5.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	445
5.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	450
6. KARAPINAR (SULTANIYE), SULTAN SELİM (SELİMİYE) MENZİL KÜLLİYESİ.....	462
6.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	462
6.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	465
6.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	480
6.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	487
7. BÜYÜKÇEKMECE, MENZİL YAPI TOPLULUĞU.....	501
7.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	501
7.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	503
7.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	513
7.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	517

8. LÜLEBURGAZ, SOKULLU MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	525
8.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	525
8.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	528
8.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	542
8.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	554
9. PAYAS, SOKULLU MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ...	576
9.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	576
9.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	580
9.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	595
9.4. ÇEVREDEKİ DİĞER ESERLER VE KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	601
10. BABAESKİ, SEMİZ (CEDİD) ALI PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	634
10.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	634
10.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	636
10.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	643
10.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	647
11. HAVSA, SOKULLU MEHMED (KASIM PAŞA) MENZİL KÜLLİYESİ.....	657
11.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	657
11.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	658
11.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	665
11.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	671
12. İZMİR, PERTEV MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ....	678
12.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	678
12.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	683

12.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	691
12.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	697
13. YENİŞEHİR, SİNAN PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	708
13.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	708
13.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	714
13.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	722
13.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	729
14. İLGİN, LALA MUSTAFA PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ.....	738
14.1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ.....	738
14.2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER- YAYINLAR.....	741
14.3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER.....	752
14.4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR.....	759
BÖLÜM NOTLARI.....	777
VIII. KAYNAKÇA.....	798
IX. EKLER.....	
1. BAZI BELGELERİN FOTOKOPİSİ	
1.1. Başbakanlık Arşivi Mevkufat Kalemî (D.MKF) 27453 No.lu, 1048 H./1638 M.tarihli deftere göre, Anadolu Sağ Yolu'nun İstanbul/Üsküdar- Halep arası menzilleri.	
1.2. Başbakanlık Arşivi Mevkufat Kalemî (D.MKF) 27519 No.lu, 1081-1113 H./1670-1701 M.tarihli deftere göre, Anadolu Sağ Yolu'nun İstanbul/ Üsküdar-Antakya menzilleri.	
2. BELGELERE GÖRE ANADOLU VE RUMELİ YOL ŞEBEKESİ VE MENZİLLER.	
2.1. Sultan IV. Murad'ın 1048 H./1638 M.de, Bağdat'a yaptığı seferin menzilnamesi (Bağdat	

Seferi) harp jurnali)'ne göre seferin İstanbul/Üsküdar-Antakya arasındaki menzilleri ve bu menzillerin birbirine olan uzaklıkları.

2.2. Abdurrahman Hibrî Efendi'nin 1042 H./1632 M.de gerçekleştirdiği hac seyahatinin Edirne-İstanbul/Üsküdar-Şam arasındaki gidiş-dönüş hac menzilleri, menzillerin özellikleri ve birbirine olan uzaklıkları.

2.3. 17-19. yüzyıla ait hac rehberlerine göre, İstanbul/Üsküdar-Antakya-Cebel-i Arafat arasındaki hac menzilleri ve birbirine olan uzaklıkları.

2.4. 17-19. yüzyıl arşiv malzemesine göre, Orta Kol güzergâhının İstanbul-Edirne-Belgrad arasındaki ulak menzillerinin adları ve birbirine olan uzaklıkları.

2.5. 17.-19. yüzyıl arşiv malzemesine göre, Sağ Kol güzergâhının İstanbul/Üsküdar-Halep arasındaki ulak menzilleri ve birbirine olan uzaklıkları.

3. MENZİL KÜLLİYELERİNİN VAKFIYELERİ

4. RİSALELERE KAYITLI MENZİL KÜLLİYELERİ

5. MENZİL KÜLLİYELERİNİN KONUMLARI

6. MENZİL KÜLLİYELERİNİN BANİLERİ

X. LEVHALAR

LEVHA LİSTESİ

- Lev. 1 Türkiye'nin Tabii Yollarını Gösteren Harita
(1975, C.GÜRSOY)
- Lev. 2 Klasik Dönemde Anadolu Yol Haritası ve Yerleşmeler
(1958, W.M.CALDER-G.F.BEAN)
- Lev. 3 Bizans Döneminde Anadolu Yol Haritası
(1973, İ.İLTİR)
- Lev. 4 13.-14. Yüzyıl Anadolu Selçuklu Dönemi Yol
Haritası ve Kervansaraylar.
(1965, M.K.ÖZERGİN)
- Lev. 5 Seyahatnamelere Göre 17.-18. Yüzyılda Anadolu
Yollarını Gösteren Harita.
(1959, F.TAESCHNER)
- Lev. 6 Osmanlı Yolları ve Menzilleri Gösteren Harita
(1982, Y.HALAÇOĞLU)
- Lev. 7 16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda İstanbul-
Antakya; İstanbul-Edirne Yol Güzergâhı ve Menzil
Külliyeleri.
(1993, N.ŞAMAN-Y.ACUN)
- Lev. 8 Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilatı'nın
Kurulduğu Merkezler Arasındaki Yolları Gösteren
Harita
(1990, C.ORHONLU)
- Lev. 9 İrakeyn Seferi (1533-36)'nde İzlenilen Yol
Güzergâhı ve Menzillerini Gösteren Harita.
(1976, H.YURTAYDIN).

- Lev.10 Abdurrahman Hıbrî'ye Göre, 17. Yüzyılda Hac Yolu Güzergâhı ve Konaklanan Menzillerini Gösteren Harita.
(1975, S.İLGÜREL)
- Lev.11 IV. Murad'ın Bağdat seferi (1638) Sırasında İzlediği Yol ve Menzilleri Gösteren Harita.
(1988, H.SAHİLLİOĞLU)
- Lev.12 Rumeli ve Anadolu'da Kollar ile Bunlar Üzerindeki Ulak ve İaşe Menzillerini Gösteren Harita.
(1966, R.BOZKURT).
- Lev.13 Gebze, Matrakçı Nasuh'a Göre 16. Yüzyıldaki Minyatürü
(1976, H.YURTAYDIN)
- Lev.14 Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, Ölgeksiz Konu Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.15 Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi. Konum Planı.
(1986, A.KURAN'DAN DÜZELTİLEREK)
- Lev.16 Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi. Enine Kesit (Batı Kanat).
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.17 Gebze, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi. Enine Kesit (Doğu Kanat)
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.18 a. Cami, Yapım Kitabesi (1990)
b. Cami, Kuzey ve Batı Cephe.
(1953, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)

- Lev.19 a. Cami, Kuzey Cephe, Dış Avlu ve Şadırvan (1990).
b. Cami, Güney Cephe, Türbe ve Avlu.
(1953, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.20 a. Cami, Güney Duvar ve Süsleme Düzeni.
(1953, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Han, Kuzey Cephe ve Taçkapı (1990).
- Lev.21 a. Han, Güney Cephe ve Dış Avlu (1990)
b. Han, Batı Ahır Bölümü, İç Görünüm (1990).
- Lev.22 a. Tabhane, Doğu Cephe ve Taçkapı (1990)
b. Tabhane, İç Avlu ve Mekânlar (1990)
- Lev.23 a. Tabhane, Batı Cephe. Dış Avlu ve Külliye'nin
Güney Taçkapısına Giden Yol (1990)
b. Paşa Odaları, Minareden Genel Görünüm (1990).
- Lev.24 a. Paşa Odaları, Doğu Cephe ve Dış Avlu (1990)
b. Paşa Odaları, Kuzeybatı Cephe (1990).
- Lev.25 a. Hânikâh, Kuzey ve Doğu Cepheler (1990)
b. Hânikâh, İç Avlu ve Mekânlar (1990)
- Lev.26 a. İmaret, Minareden Genel Görünüm (1990)
b. İmaret, Batı Cephe ve Tarihi Yol (1990)
- Lev.27 a. İmaret, Doğu Cephe ve Avlu (1990)
b. Medrese, Yapım Kitabesi (1990).
- Lev.28 a. Medrese, Minareden Genel Görünüm(1990)
b. Medrese, Güney Cephe, Taçkapı ve Bahçe (1990)
- Lev.29 a. Kütüphane, Batı Cephe. Altta Taçkapı (1990)
b. Kütüphane, Doğu Cephe (1990)

- Lev.30 a. Türbe, Giriş Bölümü ve Batıya Bakan Cepheler
(1990)
b. Türbe, İç Görünüm (1990)
- Lev.31 a. Hamam, Plan.
(1927, KLINGHARDT)
b. Hamam, Batı Cephe, Erkekler Kısmı (1990)
- Lev.32 Eskişehir, Matrakçı Nasuh'a Göre 16.
Yüzyıldaki Minyatürü
(1976, H.YURTAYDIN)
- Lev.33 Eskişehir, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi
(Kurşunlu Külliye), Konum Kroki.
(1965, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.34 Eskişehir, Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi.
Konum Planı.
(1987, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.35 Eskişehir, Mustafa Paşa Külliyesi, Caminin
Kuzeyindeki Yapıların (Hânikâh-Tabhane-İmaret?),
Konum Planı.
(1987, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.36 Cami, Plan.
(1984, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.37 Cami, Kesit
(1984, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.38 a. Cami, Batı Cephe
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Cami, Kitabe (1990)

- Lev.39 a. Cami, Kuzey Cephe ve Sıbyan Mektebi (1990)
b. Cami, İç Görünüm (1990)
- Lev.40 Han, Plan
(1976, C.GÜBAN)
- Lev.41 a. Han, Kuzey Cephe ve Taçkapı (1990)
b. Han, Batı Cephe (1990).
- Lev.42 a. Hânîkah, Kuzey Cephe ve Dış Avlu.
(20. Yüzyıl Başı, FİLİZ YENİŞEHİRLİOĞLU ARŞİVİ)
b. Hânîkah, Minareden Semâhane ve Batısındaki
Mekânlara Bakış, 1990.
- Lev.43 a. Hânîkah, Semâhane ve Batısındaki Mekânlar (1990)
b. Hânîkah, Kuzey ve Kuzeybatı Cephe.
(1962, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.44 a. Hânîkah, Kuzey ve Kuzeybatı Cephe, Dış Avlu ve
Cami (1990)
b. Hânîkâh, Revak ve Mekânlar (1990)
- Lev.45 a. Tabhane, Hânîkâh ile Olan İlişkisi. Kuzey Cephe.
(1962, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Tabhane, Kuzey Cephe (1990)
- Lev.46 a. Tabhane, Kuzey Cephe. Dış Avlu, cami ve İmaret
(?) ile Olan İlişki (1990)
b. İmaret, Doğu ve Güney Cephe ve Külliye'nin Batı
Girişi (1990)
- Lev.47 a. İmaret, Kuzey Cephe (?) ve Batı Cephe (1990)
b. Sıbyan Mektebi. Güney ve Doğu Cephe (1990)
- Lev.48 Bozöyük, Matrakçı Nasuh'a Göre 16.
Yüzyıldaki Minyatürü. (1976, H.YURTAYDIN)

- Lev.49 Bozüyük, Kasım Paşa Menzil Külliyesi. Konum Planı.
(1964, H.SUNER'DEN DÜZELTİLEREK)
- Lev.50 Cami, Plan.
(1964, H.SUNER'DEN DÜZELTİLEREK)
- Lev.51 a. Cami, Güney Cephe.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Cami, Doğu Cephe.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
- Lev.52 a. Cami, Kuzey Cephe (1989)
b. Cami, Giriş Kapısı ve Kitabe (1989)
- Lev.53 a. Cami, Güneybatı Cephe (1989)
b. Cami, İç Görünüm. Güneybatı Köşe (1989)
- Lev.54 a. Cami, İç Görünüm, Güneydoğu Köşe (1989)
b. Cami, Hama'dan Getirilen Vaaz kürsüsü (1989)
- Lev.55 a. İmaret, Plan.
(1964, H.SUNER'DEN DÜZELTİLEREK)
- Lev.56 a. İmaret, Doğu Cephe
(1935, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. İmaret, Doğu Cephe (1989)
- Lev.57 Yapı Kalıntısı, Plan.
(1984, Z.KIRTIZ'DAN DÜZELTİLEREK)
- Lev.58 Hamam, Plan
(1927, K.KLINGHARDT)

- Lev.59 Silivri, Pîr Mehmed Paşa Menzil Külliyesi. Konum Krokisi.
(1990, G.KÜÇÜKKAYA)
- Lev.60 Silivri, Pîr Mehmed Paşa Menzil Külliyesi. Restitüsyon Konum Planı.
(1989, T.AKKAYA)
- Lev.61 Cami, Plan.
(1989, T.AKKAYA)
- Lev.62 a. Cami. Doğu ve Kuzey Cephe. Cami ile Çevre Yapılar İlişkisi (1991)
b. Cami, Kuzey ve Batı Cephe. Dış Avlu Bağlantısı (1991).
- Lev.63 a. Cami, Kuzey Cephe ve Muvakkithane (1991)
b. Cami, Güney Cephe. Hazire ve Çevre Duvarı (1991)
- Lev.64 a. Cami, Güneybatı Cephe ve Çeşme (1991)
b. Han, Dükkânlar ve Çevre Yapılar (1991)
- Lev.65 a. Han, Güney ve Batı Cephe. Külliye Doğu Taçkapısı (1991)
b. Han, Batı Cephe (1991).
- Lev.66 a. Medrese, Genel Görünüm ve Dış Avlu (1991)
b. Medrese, Güney Cephe (1991)
- Lev.67 a. Medrese, Külliye Kuzey Girişinden Cami ve Avluya Bakış (1991)
b. Sıbyan Mektebi, Çevre Yapılar Olan İlişki (1991).

- Lev.68 a. Belen, İskenderun Yönünden Bakış.
(1680, C.DE BRUYN)
b. Belen, Antakya Yönünden Bakış.
(1785, L.F.CASSAS)
- Lev.69 a. Belen, İskenderun Yönünden Bakış
(1836, W.H.BARLETT)
b. Belen, Antakya Yönünden Bakış.
(1836, W.H.BARLETT)
- Lev.70 Belen, Kanunî Sultan Süleyman Menzil Külliyesi.
Ölçeksiz Konum Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.71 Belen, Kanunî Sultan Süleyman Menzil Külliyesi.
Konum Planı.
(1991, F.ERTUĞ)
- Lev.72 a. Tarihi Yol, Cami ve Hamam
(1890-1900, İSLAM, TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Tarihi Yol ve Çarşı.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
- Lev.73 a. Batıdan Genel Görünüm, Eski Yol ve Çevre
Yerleşim (1989)
b. Güneybatıdan Genel Görünüm, Yeni Yol ve Çevre
Yerleşim (1989)
- Lev.74 Han, Restitüsyon Planı
(1937, SAUVAGET)
- Lev.75 Han, Rölöve Planı
(1990, F.ERTUĞ)

- Lev.76 a. Han, Kitabe (1990).
b. Han, Güneybatıdan Genel Görünüm (1990).
- Lev.77 a. Han, Kuzeydoğu Köşeden Bakış (1990).
b. Han, Kuzeydoğu Köşedeki Yıkık Alan. Batıya Bakış (1990).
- Lev.78 a. Han, Kuzeydoğu Köşedeki Yıkık Alan. Güneye Bakış (1990).
b. Han, Girişten Sonraki Yıkık Alan (1990).
- Lev.79 Cami, Rölöve Planı.
(1990, F.ERTUĞ)
- Lev.80 a. Cami, Kitabe (1990).
b. Cami, Kuzeydoğudan Genel Görünüm ve Tarihi Yol (1990).
- Lev.81 a. Cami, Kuzey Bölüm, İçte Doğudan Batıya Bakış (1990).
b. Cami, Harime Giriş Kapısı (1990).
- Lev.82 a. Cami, Harim, Batıya Bakış (1990).
b. Cami, Harim, Kuzeye Bakış (1990).
- Lev.83 Hamam, Rölöve Planı
(1990, F.ERTUĞ)
- Lev.84 a. Hamam, Kitabe (1990).
b. Hamam, Kuzey Cephe ve Giriş (1990).
- Lev.85 Karapınar, Matrakçı Nasuh'a Göre 16. Yüzyıldaki Minyatürü.
(1976, H.YURTAYDIN)

xx

- Lev.86 Karapınar (Sultaniye), Selimiye Menzil Külliyesi.
Konum Krokisi.
(1989, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.87 Karapınar, Selimiye Menzil Külliyesi, Konum
Planı.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.88 Karapınar, Selimiye Menzil Külliyesi, Konum
Planı. Halihazır ve Kazı Sonrası Durumu.
(1992, Y.ÖNGE-O.N.DÜLGERLER)
- Lev.89 Karapınar, Selimiye Menzil Külliyesi, Boyuna
Kesit.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.90 a. Külliye, Doğu Kanadın Üstten Genel Görünümü
(1989)
b. Külliye, Doğu Kanadın Üstten Genel Görünümü
(1993)
- Lev.91 a. Külliye, Batı Kanadın Üstten Genel Görünümü
(1989)
b. Külliye, Batı Kanadın Üstten Genel Görünümü
(1993)
- Lev.92 a. Külliye, Minareden Doğu Kanada Bakış (1993)
b. Külliye, Minareden Batı Kanada Bakış (1993)
- Lev.93 a. Han, Koridor Bölümü, Güneyden Kuzeye Bakış.
(1956, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Han, Koridor Bölümü. Güneyden Kuzeye Bakış
(1993).

- Lev.94 a. Han, Koridor Bölümü. Kuzeyden Güneye Bakış
(1993).
b. Han, Kuzey Taçkapı (1993).
- Lev.95 a. Han, Batı Bölüm.
(1956, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Han, Batı Bölüm (1993).
- Lev.96 a. Han, Doğu Bölüm (1993)
b. Han, Ocak Nişi (1989)
- Lev.97 a. Arasta, Tabhane Mekânlarına Bakış (1989)
b. Arasta, Kuzeyden Genel Görünüm (1993).
- Lev.98 a. Cami, Kitabe (1989)
b. Cami, Han Koridorundan Cami ve Avluya Bakış
(1993)
- Lev.99 a. Cami, Kuzey Cephe ve Avlu (1993)
b. Cami, Güney ve Doğu Cephe (1989)
- Lev.100 a. Cami, Taçkapı (1989)
b. Cami, Avlu ve Şadırvan (1993)
- Lev.101 a. Cami, Harim, Güneybatıya Bakış (1989)
b. Cami, Harim, Kuzeye Bakış (1989)
- Lev.102 a. Tabhane, Kuzey Mekânlar ve Avlu
(1956, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Tabhane, Avludan Kuzeydeki Mekânlara Bakış
(1993)
- Lev.103 a. Tabhane, Kuzeydoğu Mekânlara Üstten Bakış
(1993)
b. Tabhane, Kuzeydoğu Mekanlar, Tuvalet ve Arasta
(1993).

- Lev.104 a. Hamam, Soyunmalık Bölümü. Batı Cephe (1993)
b. Hamam, Güney ve Doğu Cephe (1993)
- Lev.105 a. Çeşme, Kitabe (1989)
b. Çeşme, Güney Cephe (1989)
- Lev.106 Büyükçekmece, Menzil Yapı Topluluğu. Konum Krokisi.
(1990, G.KÜÇÜKKAYA)
- Lev.107 a. Kuzeyden Genel Görünüm ve Tarihi Yol (1991)
b. Üstten Genel Görünüm ve Büyükçekmece Gölü (1991).
- Lev.108 Köprü, Vaziyet Planı ve Genel Görünüş.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.109 Han, Plan
(1986, A.KURAN)
- Lev.110 a. Han, Güney ve Batı Cephe (1991)
b. Han, Güney cephe (1991).
- Lev.111 Mescit, Plan
(1986, A.KURAN)
- Lev.112 a. Mescit, Kuzey Cephe ve Minare 1991
b. Mescit, Güney ve Doğu Cephe 1991
- Lev.113 Çeşme, Plan.
(1971, E.YÜCEL)
- Lev.114 a. Çeşme, Kitabe (1991)
b. Çeşme, Kuzeyden Genel Görünüm (1991).

- Lev.115 Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa Menzil Külliyesi,
Konum Krokisi.
(1990, T.YAZAR)
- Lev.116 Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa Menzil
Külliyesi, Restitüsyon Konum Planı.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.117 Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa Menzil
Külliyesi. Restitüsyon Konum Planı.
(1990, G.KÜÇÜKKAYA)
- Lev.118 Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa Menzil
Külliyesi, Konum Planı.
(1990, T.YAZAR)
- Lev.119 Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa Menzil
Külliyesi. Boyuna Kesit.
(1990, T.YAZAR)
- Lev.120 a. Kervansaray, Avlu ve Çevresindeki Mekânları
Gösteren Gravür.
(1830, S.LAUZANNE)
b. Kervansaray, Minareden Genel Görünüm.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
- Lev.121 a. Kervansaray, Avludan Görünüm.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Kervansaray, Kuzey Cephe.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
- Lev.122 a. Kervansaray, yapım Kitabesi (1991)
b. Kervansaray, Güney Cephe Kalıntıları (1991).

- Lev.123 a. Arasta, Doğudan Batıya Bakış.
(1830, S.LAUZANNE)
b. Arasta, Dua Kubbesi
(1830, S.LAUZANNE)
- Lev.124 Arasta, Doğudan Batıya Bakış.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAşTIRMA MERKEZİ ARşIVI)
- Lev.125 Arasta, Dua Kubbesi, Boyuna Kesit.
(1954, G.ÖZDEş)
- Lev.126 Arasta, Dua Kubbesi, Cephe Görünümü
(1954, G.ÖZDEş)
- Lev.127 a. Arasta Üstten Genel Görünüm (1993)
b. Arasta, Batıdan Doğuya Bakış (1993)
- Lev.128 a. Arasta, Kuzeybatı Bölüm (1991)
b. Arasta, Dua Kubbesi (1991)
- Lev.129 Cami, Kuzey cephe, şadırvan ve Avlu.
(1830, S.LAUZANNE)
- Lev.130 a. Cami, Kuzey Cephe, şadırvan ve Avlu.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAşTIRMA MERKEZİ ARşIVI)
b. Cami, Güney ve Batı Yan Cepheler.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAşTIRMA MERKEZİ ARşIVI)
- Lev.131 a. Cami, Ortak Avluya Açılan Kuzey Taşkapı (1991)
b. Cami, Kuzey Kapı, Taşkapı, Yapım ve Onarım
Kitabesi (1993).

- Lev.132 a. Cami, Batı ve Güney Cephe (1991)
b. Cami, Son Cemaat Yeri, Şadırvan ve Avlu (1991).
- Lev.133 a. Cami, Harim. Kuzey Duvar.
(1946, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Harim. Güneybatı Köşe (1993)
- Lev.134 a. Cami, Harim, Kuzeybatı Köşe
(1946, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Harim. Güneydoğu Köşedeki Alçı Süsleme
(1993).
- Lev.135 a. Medrese, Avlu Çerçevesindeki Mekânlar (1993)
b. Medrese, Batı Cephe ve Arasta Bağlantısı
(1991).
- Lev.136 a. Sıbyan Mektebi, Batı Cephe ve Sokak Bağlantısı
(1991).
b. Hamam, Minareden Genel Görünüm (1993).
- Lev.137 a. Köprü, Mansap.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Köprü, Mansap (1991).
- Lev.138 Payas, Çevre Yapılar ve Sokulu Mehmed Paşa
Külliyesi. Ölçeksiz Konum Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.139 a. Payas, Kale, Külliye ile Olan Bağlantı (1989)
b. Kale, Üstten Genel Görünüm (1991).
- Lev.140 Payas, Cin Kule. Plan.
(1987, E.ROBERT)

- Lev.141 a. Cin Kule. Güneyden Genel Görünüm (1989)
b. Cin Kule, Cephe (1990).
- Lev.142 Payas, Sokullu Mehmed Paşa Menzil Külliyesi.
Konum Planı
(1970, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ'NDEN
DÜZELTİLEREK)
- Lev.143 a. Külliye ve Kale. Doğuya Doğru Bakış (1989)
b. Külliye, Kuzeybatıdan Üstten Genel Görünüm
(1989).
- Lev.144 a. Arasta, Çevre Yapılarını Olan Bağlantı. (1989)
b. Arasta, Kuzey Cephe. Çeşme ve Kale. (1989)
- Lev.145 a. Arasta, Güneyden Kuzeye Bakış
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Arasta, Güneyden Kuzeye Bakış (1989)
- Lev.146 a. Arasta, Cami-Hanıkah Avlusuna Açılan Taçkapı.
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Arasta, Cami-Hanıkah Avlusuna Açılan Taçkapı
(1989).
- Lev.147 a. Han, Güneybatıdan Genel Görünüm.
(1964, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Han, Güneybatıdan Genel Görünüm (1989).
- Lev.148 a. Han, Taçkapı (1989)
b. Han, Kitabe (1989)
- Lev.149 a. Han, Doğudan Batıya Genel Görünüm (1989)
b. Han, Doğu ve Kuzey Cephe (1989)

- Lev.150 a. Han, Avlu Koridor Bölümü ve Tabhaneler (1989)
b. Han, Avlu Çevresindeki Ahırlar (1989).
- Lev.151 a. Han, Avlu, Güney Revak (1989).
b. Han, Ahır Bölümü (1989).
- Lev.152 a. Tabhane, Revaklı Avlu (1989).
b. Tabhane, Revaklı Avlu ve Gerisindeki Odalar (1989).
- Lev.153 a. İmaret, Güneydoğu Cephe ve Cami (1989)
b. İmaret, Doğu Cephe ve Han (1989).
- Lev.154 a. İmaret, Avlu ve Batıdaki Mekanlar (1989)
b. İmaret, Mutfak. Ocaklar (1989).
- Lev.155 a. Hamam, Kaleden Genel Görünüm.
(1964, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Hamam, Kaleden Genel Görünüm
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.156 a. Hamam, Soğukluk Bölümü, Arasta ve Sıbyan Mektebi (1989).
b. Hamam, Giriş kapısı ve Arasta (1989).
- Lev.157 a. Cami, Kuzey Cephe, Hânîkah ve Avlu Bağlantısı
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Batı ve Güney Cephe.
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.158 a. Cami, Batı Cephe (1989)
b. Cami, Doğu Cephe. Arasta Güney Kapısı ve Çeşme (1989).
- Lev.159 a. Cami, Güney Duvar (1989)
b. Cami, Doğu Duvar (1989).

- Lev.160 a. Cami, Kuzey Duvar 1989
b. Hânikâh, Doğu ve Batı Cepheler, Avlu ve Diğer Yapılar
(1967, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.161 a. Hânikâh, Kaleden Genel Görünüm ve Cami (1989).
b. Hânikâh, Batı Cephe ve Avlu (1989).
- Lev.162 a. Sıbyan Mektebi, Güney Cephe (1989).
b. Köprü, Kaynak Yönünden Bakış (1989).
- Lev.163 Babaeski, Semiz (Cedit) Ali Paşa Menzil Külliyesi. Restitüsyon Konum Krokisi.
(1990, G.KÜÇÜKKAYA)
- Lev.164 Cami, Plan.
(1986, A.KURAN)
- Lev.165 a. Cami, Kuzey Cephe. Genel Görünüm.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Kuzeybatı Cephe. Genel Görünüm.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.166 a. Cami, Kuzeybatı Cephe (1993)
b. Cami, Kuzey cephe
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.167 a. Cami, Kuzey Cephe. Son Cemaat Yeri (1993)
b. Cami, Batı Cephe.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.168 a. Cami, Batı Cephe (1993)
b. Cami, Batı Cephe. Onarım Kitabesi (1993).

- Lev.169 a. Cami. Güney Cephe. Genel Görünüm ve Köprü.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Cami. Güney Cephe.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
- Lev.170 a. Cami, Güney Cephe. Genel Görünüm ve Köprü
(1993).
b. Cami, Güney Cephe (1993).
- Lev.171 a. Cami, Avlu ve Şadırvan (1993)
b. Cami, Avludan Camiye Bakış (1993)
- Lev.172 a. Cami, Kuzey Duvar ve Giriş Kapısı.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Kuzey Duvar (1993)
- Lev.173 a. Cami, Doğu Duvar.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Güney Duvar.
(1949, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.174 a. Hamam, Külliye ve Yol İlişkisi (1993)
b. Hamam, Batı ve Güney Cephe (1993).
- Lev.175 a. Hamam, Üstten Sıcaklık ve Ilıklığa Bakış (1993)
b. Hamam, Üstten Ilıklık ve Soyunmalığa Bakış
(1993).
- Lev.176 a. Köprü, Mansap Kısmı (1993)
b. Köprü, Kitabe (1993).
- Lev.177 Havsa, Sokullu Mehmed Paşa Menzil Külliyesi.
Restitüsyon Konum Krokisi.
(1990, G.KÜÇÜKKAYA)

xxx

- Lev.178 Havsa, Sokullu Mehmed Paşa Menzil Külliyesi.
Konum Planı.
(1974, T.REYHANLI)
- Lev.179 a. Han, Güney Kanat (Bugün Park Sahası) (1991)
b. Han, Batıdan Doğuya Bakış (Bugün Park Sahası)
(1988).
- Lev.180 a. Arasta-Dua Kubbesi, Güneyden Kuzeye Bakış
(1991)
b. Arasta-Dua Kubbesi, Kuzeyden Güneye Bakış
(1991).
- Lev.181 a. Dua Kubbesi, üstten Bakış (1991)
b. Dua Kubbesi, Çevre Yapılarıyla Bağlantı (1991)
- Lev.182 a. Dua Kubbesi, Han Girişi (1991)
b. Dua Kubbesi, Cami Girişi (1990)
- Lev.183 a. Cami, Kuzey Cephe (1988)
b. Cami, Son Cemaat Yeri (1991).
- Lev.184 a. Cami, Güney ve Doğu Cephe (1988)
b. Cami, Hazire (1988)
- Lev.185 a. Yapı Kalıntısı, Güney Duvar (1991)
b. Yapı Kalıntısı, Nişler (1991)
- Lev.186 a. Çifte Hamam, Doğu Cephe. Taçkapı (1991)
b. Çifte hamam, Kuzey Cephe, taçkapı ve Çeşme
(1991).
- Lev.187 a. Mescid/Tekke ? Güney ve Batı Duvar (1991)
b. Köprü. Genel Görünüm (1991).

- Lev.188 İzmit, Matrakçı Nasuh'a Göre 16.
Yüzyıldaki Minyatürü.
(1976, H.YURTAYDIN)
- Lev.189 İzmit, Pertev Mehmed Paşa Menzil Külliyesi.
Konum Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.190 İzmit Pertev Mehmed Paşa Külliyesi, Restitüsyon
Planı.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.191 İzmit Pertev Mehmet Paşa Menzil Külliyesi,
Konum Planı.
(1990, A.S.ÜLGEN'DEN DÜZELTİLEREK)
- Lev.192 Cami, Kesit.
(1989, YENİŞEHİRLİOĞLU-MADRAN)
- Lev.193 a. Cami, Kuzeyden Genel Görünüm.
(1890-1900, İSLAM TARİH, SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ ARŞİVİ)
b. Cami, Kuzey Cephe.
(1952, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.194 a. Cami, Kuzeyden Görünüm (1990)
b. Cami, Kuzey Cephe. Örtü Sistemi (1990).
- Lev.195 a. Cami, Kuzeydoğu Cephe.
(1952, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Kuzeydoğu Cephe (1990).
- Lev.196 a. Cami, Doğu ve Güney Cephe (1990).
b. Cami, Güneybatı Cephe (1990).

- Lev.197 a. Cami, Kuzeybatıdan Genel Görünüm (1990)
b. Cami, Batı Taçkapı (1990)
- Lev.198 a. Cami, Kitabe (1990)
b. Cami, Güney Duvar (1990)
- Lev.199 a. Cami, Kuzey Duvar (1990)
b. Cami, Mahfel ve Geçiş Bölgesi (1990)
- Lev.200 Hamam, Plan.
(1927, K.KLINGHARDT)
- Lev.201 a. Hamam, Kuzeye Bakış (1990).
b. Hamam, Sıcaklık Bölümü (1990)
- Lev.202 a. Sıbyan Mektebi, Batı ve Güney Cephe
(1952, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Sıbyan Mektebi, Batı ve Güney cephe (1990)
- Lev.203 a. Çeşme, Cami ve Yol ile Olan Bağlantı (1990)
b. Çeşme, Kitabe (1990).
- Lev.204 Yenişehir, Matrakçı Nasuh'a Göre 16.
Yüzyıldaki Minyatürü.
(1976, H.YURTAYDIN)
- Lev.205 Yenişehir, Sinan Paşa Menzil Külliyesi. Konum
Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.206 Yenişehir, Sinan Paşa Menzil Külliyesi. Konum
Planı.
(1974, T.REYHANLI'DAN DÜZELTİLEREK)

- Lev.207 a. Arasta, Dükkânlara Ait İzler.
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Arasta, Güneyden Kuzeye Bakış (1992).
- Lev.208 a. Arasta, Batı Duvarda Ocak İzleri.
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Arasta, Batı Duvar (1992)
- Lev.209 a. Arasta, Kuzey Taçkaptı (1989)
b. İmaret, Genel Görünüm, Avlu ve Tabhane
Bağlantısı.
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.210 a. İmaret, Güney Cephe ve Avlu
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. İmaret, Güney Cephe (1992).
- Lev.211 a. İmaret, Kuzey Cephe ve Sokak (1989)
b. İmaret, Kuzeybatı Cephe (1992)
- Lev.212 a. Tabhane, Doğu Cephe ve Avlu.
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Tabhane, Doğu Cephe (1992).
- Lev.213 a. Cami, Kuzey Cephe
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Kuzey Cephe (1992).
- Lev.214 a. Cami, Batı ve Güney Cephe Genel Görünüm.
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Cami, Batı ve Güney Cephe
(1940, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.215 a. Cami, Batı Cephe (1992)
b. Çeşme ? (1992).

- Lev.216 Ilgın, Matrakçı Nasuh'a Göre 16. Yüzyıldaki Minyatürü.
(1976, H.YURTAYDIN)
- Lev.217 Ilgın, Lala Mustafa Paşa Menzil Külliyesi. Konum Krokisi.
(1993, F.MÜDERRİSOĞLU-T.YAZAR)
- Lev.218 Ilgın, Lala Mustafa Paşa Menzil Külliyesi. Konum Planı.
(1989, A. LEVECİ)
- Lev.219 a. Han, Kuzeydoğudan Genel Görünüm (1989).
b. Han, Güneydoğudan Genel Görünüm (1989).
- Lev.220 a. Han, Kuzeydoğu Köşe.
(1962, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
b. Han, Doğu Cephe.
(1962, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.221 a. Han, Doğu Cephe. Genel Görünüm ve Arasta (1989)
b. Han, Doğu Cephe. Genel Görünüm ve Arasta (1989)
- Lev.222 a. Han, Doğu Cephe. Kuzey Bölüm (1989)
b. Han, Doğu Cephe Taçkapı (1989)
- Lev.223 a. Han, Güney Cephe (1989)
b. Han, Batı Cephe. İmaret, Tabhane ve Avlu Bağlantısı (1989).
- Lev.224 a. Han, Batı Cephe. Giriş Bölümü (1989)
b. Han, Orta Bölüm. Doğudan Batıya Bakış (1989).

- Lev.225 a. Han, Orta Bölüm. Ocak Nişi (1989)
b. Han, Orta Bölüm. Ocak Nişi Üzerindeki Tarih Kaydı (1989).
- Lev.226 a. Han, Kuzey bölüm, İç Görünüm (1989)
b. Han, Kuzey Bölüm. Taçkapının İçten Görünümü (1989).
- Lev.227 a. Arasta, Kapalı Bölüm (1989)
b. Arasta, Kapalı Bölüm. Batı Taçkapı (1989)
- Lev.228 a. Arasta, Han ve İmaret Bağlantısı (1989).
b. Arasta, kapalı Bölüm. İç Bölüm (1989).
- Lev.229 a. Arasta, Açık Bölüm. Kuzey Duvar (1989)
b. Arasta, Açık Bölüm. Doğudan Batıya Bakış (1989)
- Lev.230 a. Tabhane, Avlu ve Diğer Yapılar (1989).
b. Tabhane, Avlu ve Diğer Yapılar (1989)
- Lev.231 a. İmaret, Üstten Genel Görünüm (1989)
b. İmaret, Doğu Cephe.
(1965, VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ ARŞİVİ)
- Lev.232 a. İmaret, Doğu Cephenin Genel Görünümü (1989)
b. İmaret, Doğu Cephenin Genel Görünümü (1989)
- Lev.233 a. İmaret, Kuzeybatı ve Kuzey Cephe (1989)
b. İmaret, Güneybatı Cephe ve Sokak (1989)
- Lev.234 a. İmaret, Mutfak. Ocaklar (1989)
b. Cami, Kuzey Cephe. Avludan Genel Görünüm (1993).

- Lev.235 a. Cami, Külliye Batı Girişinden Son Cemaat
Yeri, Avlu ve Han Girişine Bakış (1989)
b. Cami, Kitabe (1993).
- Lev.236 a. Cami, Batı Cephe (1989).
b. Cami, Güneybatı Cephe.
(1890-1900 İSLAM, TARİH-SANAT VE KÜLTÜRÜNÜ
ARAŞTIRMA MERKEZİ)
- Lev.237 a. Cami, Güney Duvar (1989).
b. Cami, Batı Duvar (1989).

ÖNSÖZ

Uygarlıkların bir yansıması olarak bilinen mimari yapı eylemi içerisinde ele alacağımız külliyeleler, gerek mimari özellikleriyle, gerekse sosyal yönleriyle araştırmacılara her açıdan önemli bilgiler verecek kadar zengin malzemeye sahiptir. Bu bağlamda "Menzil Külliyeleleri" olarak tanımlayacağımız şehirlerarası, yolüstü kuruluşları, Osmanlı külliye mimarisinde bir alt grup olarak dikkati çeker. Çeşitli nedenlerle üzerinde çalışılmaktan kaçınılmış menzil külliyelelerinin, sonuçta orijinal malzemeyle yeni yorumlar getireceği varsayımı ile Doktora tezi olarak seçilmesi uygun görülmüştür.

Konunun seçiminden, tezin tamamlanma aşamasına kadar olan süreçte çalışmalarımı destekleyen, yönlendiren değerli hocam Prof. Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU'na teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmama görüş ve çeşitli yardımlarıyla katkı sağlayan Prof. Dr. Günsel RENDA, Prof. Dr. Beyhan KARAMAĞARALI, Prof. Dr. Yıldız ÖTÜKEN, Prof. Dr. Bahaeddin YEDİYILDIZ, Prof. Dr. Ahmet Yaşar OCAK, Prof. Dr. Hüseyin G.YURTAYDIN, Prof. Dr. Özer ERGENÇ, Prof. Dr. Yılmaz ÖNGE, Prof. Dr. Ekmeleddin İHSANOĞLU, Prof. Dr. Semavî EYİCE, Prof. Dr. Aptullah KURAN, Prof. Dr. Nejat GÖYÜNÇ, Prof. Dr. Ömür BAKIRER, Suphi SAATÇI, Prof. Dr. Mehmet GENÇ, Doç.Dr. Nesimi YAZICI, Doç. Dr. Mehmet TUNCEL, Doç.Dr. Hakkı ACUN, Yard. Doç.Dr. Serpil BAĞCI, Yard. Doç.Dr. Sacit PEKAK ve Öğr. Grv. O.Nuri DÜLGERLER ile Başbakanlık Arşivi personeline teşekkür ederim.

Çalışmalarım sırasında aşağıda isimlerini sayacağım kurum ve kişilerden de çeşitli yardımlar gördüm.

1988-93 yılları arasında Trakya, Marmara, Orta

Anadolu ve Doğu Akdeniz çevresindeki araştırma ve incelemelerimiz sırasında, ulaşım, konaklama ve beslenme gibi konularda yardımlarını esirgemeyen başta Hatay-Erzin Belediye Başkan Yardımcısı Em.Hv.Alb.İrfan DOĞAN ile Iskenderun-Arsuz/Arsuz Motel sahibi MİSTİKOĞLU ailesi adına Sedat MİSTİKOĞLU'na Cumhurbaşkanlığı eski danışmanlarından Sabahattin ÇAKMAKOĞLU ile Gazi Üniversitesi Öğr. Gör. Alev ÇAKMAKOĞLU (KURU)'ya, Lüleburgaz Lions Klüp eski başkanlarından Ahmet GİRGİN ve Klüp üyelerine, Lüleburgaz Anadolu Lisesi Müdürü Orhan SUAT'a, T.P.A.O. Lüleburgaz Bölge Müdürlüğü personeline, Karapınar, Ulukışla, Belen Belediye Başkanlıkları ile Antakya Valiliğine ve Gebze-İzmit'teki çalışmalarına katkılarından dolayı Efdâl ÇİFTÇİ ile Payas'daki yardımlarından ötürü çevre sakinlerinden Ahmet OKUR'a teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimle ilgili çizimlerin yapılmasında büyük emeği geçen Y.Mimar Fulya İBİŞ (ERTUĞ), Y.Mimar Sanat Tarihçi Canan PARLA, Araş. Grv. Turgay YAZAR, Araş. Grv. Muhammed GÖRÜR, Ağuz ALP ve Aptullah DEVECİ'ye çok teşekkür ederim.

1988-92 yılları arasında, Edirne'den Antakya'ya kadar uzanan güzergâhta, çeşitli zamanlarda gerçekleştirdiğimiz araştırma ve inceleme gezilerine bazı meslektaşlarım ile arkadaşlarım da katılmıştır. Bu bağlamda çalışmalarına katkıları ile bazı külliyelerin veya yapıların rölöveleri çıkarılmış, fotoğraf ve saydam diaları çekilmiş ayrıca çevre yerleşim birimleri gezilmiştir. Bu nedenle çalışma gezilerine katılan Okan DOĞAN, Muhammed GÖRÜR, Muzaffer ERCİYES, Oğuz ALP, Ali ÇETİN, Araş. Grv. Erdal ESER, Aptullah DEVECİ ile Araş. Grv. Ali BORAN'A ilgi, destek ve duyarlılıkları ile teşekkür ederim.

Bunun yanı sıra çalışmalarım ile ilgili Osmanlıca kitabelerin kimi zaman orijinal yazımını, transkripsiyon

ve tercümelerini yapan Tarih Bölümü Araş. Grv.lilerinden Hulusi LEKESİZ ve Dr. Fahri UNAN'a teşekkürüm sonsuzdur. Ayrıca İngilizce çeviriler konusunda yardımcı esirgemeyen Çetin SARIKATAL ile Ayhan AKENGİN'e de teşekkür ederim.

Bu çalışmanın hazırlamasında Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü ilgililerinin de yardımları büyük olmuştur. Bu bağlamda arkadaşım Sanat Tarihçi Birsen ERAT, Kültür Müdürü Sadi BAYRAM, Arşivist Hüsnü ÖZER, Gülgün ERTŞEN, Fatma GÖKMEN ve Süleyman YAŞAR ile Abide ve Yapı İşleri Dairesi Başkanlığı tescil görevlisi Özden TARHAN'a ve fotoğraf uzmanı Gülşen GÜNEL'e teşekkürü bir borç bilirim.

Tezimin son iki yılı içindeki çeşitli aşamasında gösterdikleri yardım, ilgi, anlayış, sabır ve özveriden dolayı başta Doç.Dr. Aynur DURUKAN olmak üzere, Araş. Grv. Nermin ŞAMAN, H.Çetin ARSLAN, Muzaffer ERCİYES, Birsen AYDOĞAN, Konya Koruma Kurulu Müdürü Ayhan ALP, Araş. Grv. Suat ALP, arkadaşım Yavuz ACUN ve Banu ÖZTÜRK, Pelin ŞAHİN ile Birgül AÇIKYILDIZ'a çok teşekkür ederim.

Her zaman olduğu gibi bu çalışmamda da beni manevî yönden destekleyen aileme teşekkürüm sonsuzdur.

I. GİRİŞ

"16. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İnşa Edilen Menzil Külliyesi" konulu çalışmamızın tez kapsamında seçilmesinin en önemli nedeni, bu konuda bugüne kadar yeterince araştırma yapılmamış olmasından kaynaklanmaktadır. Konumuzu oluşturan külliye sayısının fazlalığı, bazılarının birbirinden bir ülke kadar uzaklığı ve dağınık veriler, şimdiye kadar hiç bir araştırmacıyı konu üzerinde yoğunlaştırıp derli toplu bir çalışma yapmasını engellemiştir.

Menzil külliyesi kapsamına giren yapı topluluklarından bir kısmı Osmanlı mimarisini konu alan genel yayınlarda ve tezlerde kısaca tanıtılmıştır. Goodwin 1971; Reyhanlı 1974; Cantay (Güressever) 1974; Sözen 1975; Cezar 1985; Aslanapa 1986; Kuran 1986 ve Yenişehirlioğlu-Madran 1989'un eserleri sözünü edebileceğimiz başlıca çalışmalardır.

Genel yayınların yanı sıra, menzil külliyelerini ve yer aldıkları şehirleri ele alan monografik çalışmalar da bulunmaktadır. Bunlar: Taeschner-Riefstahl 1932; Uludağ 1941; Ülgen 1942; Konyalı 1951; Eyice 1957, 1965; Akyel 1966; Yücel 1971, 1981; Kuran 1972; 1988e; Yücel-Soyhan 1976; Reyhanlı-Altun 1976; Reyhanlı 1977-79, 1978; Suat 1978; Gündüz 1980; Akkaya 1984, 1989; Gündoğdu 1989; Aktuğ 1989, 1990 ve Kügükkaya 1990'dır.

Çalışmamızın diğer bilim dallarıyla olan bağlantısı gereği yararlandığımız yayınlar ise şunlardır: Gökbilgin 1952; Bozkurt 1966; Yurtaydın 1976; Halacıoğlu 1982; 1991a-b; Faroghi 1982, 1984, 1986; Orhonlu 1987, 1990; Armağan 1990.

Araştırma Türkiye sınırları içerisinde Edirne,

Kırklareli, Tekirdağ, İstanbul, Bursa, Kocaeli, Bilecik, Eskişehir, Konya, Adana ve Hatay vilayetlerinin il, ilçe ve idari merkezlerinde gerçekleştirilmiştir. Başlangıçta Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları kapsamında yollarının ilk ve son durakları arasında gelişmesi düşünülmüş, ancak yol güzergâhlarının geçitli ülkeler topraklarından geçmesi dolayısıyla karşılaşılabilecek zorluklar gözönüne alınarak kısıtlamaya gidilmiş ve bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları esas alınmıştır.

Tezimizin kapsamında çalışmamızın verilerini, arşiv malzemesi gerektiren, vakfiye, kitabe, Başbakanlık Arşivi belgeleri, dönemin yazma eserleri ve günümüzün yayınları ile yerinde yapılan gözlemler ve incelemeler oluşturmuştur. Bir bakıma, belge-yayın taramasıyla saha çalışması olmak üzere, iki farklı aşamanın kaynaştırılmasında meydana gelen yöntem izlenmiştir. Yayın taramasında başta Ankara ve İstanbul'un genel ve ihtisas kütüphaneleri ile geçitli il ve ilçe kütüphanelerinden yararlanılmıştır.

Kütüphane çalışmalarımız Ankara'da Türk Tarih Kurumu, Milli Kütüphane, İngiliz Arkeoloji Enstitüsü Kütüphanesi ve Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivlerinde yapılmıştır. İstanbul'da İstanbul Üniversitesi, Süleymaniye, Bayezid, Topkapı Sarayı Müzesi ve Alman Arkeoloji Enstitüleri Kütüphaneleri ile Başbakanlık Arşivi'nde çalışılmıştır. Özellikle orijinal belge niteliği taşıyan Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne kayıtlı vakfiyeler ile Başbakanlık Arşivi'nde yer alan Mühimme ve Maliyeden Müdevver Defterlerinden yararlanılmıştır. Ayrıca bazı vakfiye, gizim ve eski fotoğrafların sağlandığı Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiye, Rölöve ve Fotoğraf Arşivi, İstanbul İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi Arşivi ile Topkapı Sarayı Müzesi ve Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi Arşivi'nden de bu bağlamda sözetmemiz gerekecektir.

Çalışmamızın orijinal ana veri kaynaklarını; vakfiyeler ve Mühimme Defterleri oluşturmuştur. Dönemleri ve yapı toplulukları hakkında bilgi veren vakfiyeler; tarih, bani, vakfedilen yerlerin dökümü, personel dağılımı ve ücret, satın alınan kuru-sıvı gıda maddeleri, taşınabilir günlük kullanım eşyası ve hukukî bazı kurallar konusunda önemli bilgiler içermekte dolayısıyla sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamın canlı bir örneğini sunmaktadır. Benzer şekilde Saray'a kayıtlı defterlerden Mühimme Defterleri içinde, bir menzil seçilmesindeki amaç, külliye'nin yapım nedeni, inşa faaliyeti, onarım, idari yazışmalar ve bu tür yapı eylesinin ekonomik boyutu hakkında sağlıklı ve ilk elden son derece değerli bilgiler verilmektedir.

Araştırmamızda, yukarıda sözü edilen belgeler dışında, kitabeler ve seyyahların anılarından da önemli ipuçları öğrenilmektedir. Özellikle inşa kitabeleri, tarih, bani ve yapı ismi içermesi bakımından vakfiyelerle aynı düzeyde, hatta birbirini tamamlayıcı ve sağlayıcı birinci el kaynaklardır. Seyahatnameler içinde de Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinin ayrı bir yeri vardır. Bu bağlamda Abdurrahman Hibri Efendi'nin hac günlüğünden de son derece değerli bilgiler öğrenmemiz mümkündür.

Sözünü ettiğimiz yazılı belgelerle, günümüzün yayınları ve sözlü kaynak bilgileri derlenerek yeni yorumlar getirecek bir akış içinde bilgiler sunulmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın ikinci aşamasını, eserleri yerinde incelemeyi amaçlayan arazi kısmı oluşturmuştur. Şubat 1988 ile Nisan 1993 arasındaki zaman sürecinde, çevre yerleşimler de dahil olmak üzere, tarihi yol şebekesi dolaşmış ve menzil külliyelerinin bulunduğu merkezlere en az iki kere gidilerek çalışma gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar sırasında yayınlara geçmeyen veya yanlış

tanıtılan eserlerle karşılaşılmıştır. Ayrıca devasal boyutlardaki külliyelerde maddî ve manevî oldukça zor şartlar altında çalışma yürütülmüştür. Bu kısımda, külliyelerle ilgili olarak yayınlanan veya kurumlardan elde edilen projeler, onarım fişleri ve mimari özellikler içeren bilgiler dikkate alınmış ve öncelikle yerinde inceleme ve kontrolü yapılmıştır. Kontrol sırasında çizimlerdeki eksik ve hatalı kısımlar düzeltilerek yeniden ele alınmış, görsel malzemeye destek amacıyla da ayrıntılı fotoğraf ile saydam dia çekilmiştir.

Osmanlı mimarisi içinde büyük bir yeri olduğuna inandığımız menzil külliyelerinin örneklerini daha iyi tanıtmak, mimariye bakış, külliye düzeni, külliye-mahalle/şehir ilişkisi gibi özellikler açısından ayrıntılı olarak incelemek ve eserlerin mimarlık tarihi içindeki yerini vurgulamak tez kapsamında başta gelen amacımızdır. Bu bağlamda yaptığımız çalışmada menzil külliyesini oluşturan ticarî, sosyal, dinî, eğitim ve diğer amaçlı yapılar; han (kervansaray), arasta-dua kubbesi, tabhane, imaret, hamam, cami, medrese, hânîkâh (tekke) sıbyan mektebi, çeşme, köprü, meşruta evler, müstemilat ve helâ gibi yapıların çeşitliliği ile birbiriyle olan bağlantıları tezimizin önemine dikkat çekecek niteliktedir.

Çalışmamızın başında, verilerden bazıları almak yöntemiyle kendimize devamlı sorular sorarak dikkatimizi çeken noktaların bizi yeni ufuklara götüreceğini görerek bu sorulara cevap aranmıştır. Bu bağlamda hangi noktadan hareketle menzil kavramı oluşmaktadır? Çıkış noktası neresidir? Menzil külliyesi ifadesi ile ne anlaşılacaktır? Ne zamandan beri kullanılmaktadır? Hangi örnekler için menzil ifadesi kullanılacaktır? Bu yapıları kimler hangi amaçlar doğrultusunda niçin yaptırmıştır? Menzil külliye yapılarının hareketlenmesi için gerekli koşullara sahip miydi? Şayet evet ise bu gücü nereden

alıyordu? Ne tür bir program ve düzenleme külliyesi
geçici hale sokacaktı? Menzil külliyesi belirli bir yol
güzergâhı üzerinde acaba belli bir kronolojik sıra takip
ederek mi inşa edildi? Her menzil yeri aynı derecede mi
önem taşıyordu? Menzillerin seçimindeki faktörler nelerdi?
Buna karar verenler kimdi? Menzil noktalarının bazan
oldukça sık bazan da daha aralıklı olmasının koşulu neydi?
iki menzil arasındaki bir yerin daha sonra menzil olarak
ele alınması nasıl açıklanabilir? Başkent İstanbul'un
taşraya yani menzillere katkısı ne derecededir? Başkente
yakınlık ve uzaklığın ölçüsü ne olmuştur? Başkent'in etkisi
hangi derecede menzillere ulaşıyordu? Hangi yer bir başka
yere göre menzildir? Bunu tayin eden etken nedir? Şehir içi
ve menzil külliyesi arasındaki benzerlik ve farklılıklar
nelerdir? Aynı tasarıma, aynı anıtsal boyutlara, ya da
aynı sayıda yapıya mı sahipler? Kullanılan mimari öğeler,
malzeme teknik ve süsleme benzer midir? Tarihleri,
banileri arasında bir bağlantı kurulabilir mi? Yapıların
birbiriyle olan ilişkisi her iki grupta da benzer midir?
Belli bir tasarım tipolojisi oluşturuyorlar mı? Mimar
açısından konuya yaklaştığımızda paralellik sözkonusu
mudur? Dönemin başmimarları ile Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın
İstanbul ile menzillerde inşa ettiği külliyeler
arasında ilişkinin boyutu nedir? vb. sorular çalışmanın
başlangıcında sorunsal olarak görülmüş fakat gelişen zaman
içinde sorulara cevap aranarak sonuca ulaşılmıştır.

Sekiz ana başlıkta ele alınan çalışmamızın birinci
bölümünü oluşturan Giriş'ten sonra, ikinci bölümde Osmanlı
İmparatorluğu'nda Yol Şebekesi, Anadolu ve Rumeli Yol
Şebekesi başlıklarıyla iki alt bölüm halinde ele
alınmıştır. Menzil külliyelerinin ulaşım sistemiyle olan
bağlantısına değinen II. bölümünden sonra, bu gruba giren
külliyelerin yapılış amacı ve işleyişleriyle çok yakından
ilişkili Menziller ve Derbent Teşkilatları ile Menzil
Külliyesi kavramına yer verilmiştir. Bu bölümde,

kavramların etimolojik anlamından genel özelliklerine kadar genel çerçevede açıklama yapılmıştır.

Dördüncü bölüm, bu gruba giren külliyelelerdeki ortak özellikleri içermektedir. Dolayısıyla menzil külliyelelerinin Banileri, Konumları, Tasarımları ve Mimari Örgütlenmesi ayrı alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

Karşılaştırma ve Değerlendirme başlığı taşıyan beşinci bölümde, Katolog kısmında biriken veriler çeşitli amaçlarla kullanılarak hedeflere ulaşmaya çalışılmıştır. Bunun için öncelikle tez kapsamına giren menzil külliyeleleri, yeri geldikçe külliye olgusu açısından karşılaştırılmalı değerlendirilmiş, dolayısıyla elde edilen önemli benzer ve farklı yanlar vurgulanarak Sonuç bölümünde yeni bir bakış açısıyla konunun gündeme gelmesi sağlanmıştır. Daha sonra, külliyelelerin sahip olduğu yapılar ticarî işlevlilerden başlamak üzere, sosyal, eğitim ve kültür, dinî, bayındırlık, askerî, diğer yapılar ile malzeme-teknik ve süsleme alt başlıklarıyla ayrı ayrı ele alınmıştır. Bu aşamada külliyeleler işlev ve mimari özellikleri açısından öncelikle içlerinde şehiriçi ve menzil (şehirdışı) külliyeleleri olarak, sonra da 16. yüzyıl öncesi ve sonrası örneklerle karşılaştırmalı değerlendirilerek menzil külliyelelerinin önemi vurgulanmıştır. Değerlendirmede ilgi alanımıza giren menzil külliyelelerinin seksen civarındaki yapısıyla genel karakteristik özellikler saptanmıştır. Bu kısımda külliye ya da tek yapı ölçeğindeki örnekler tarih, yer, bani, yapı türü ve çeşidi, mimari elemanlar gibi çeşitli kriterle karşılaştırılmaya çalışılmıştır.

Altıncı ana başlığı oluşturan Sonuç bölümünde ise 16. yüzyılda inşa edilen menzil külliyesi örnekleri, gerek Osmanlı mimarisi, gerekse Anadolu-Türk mimarisi içindeki yeri ve önemi katalog ve değerlendirmeden çıkan bulgulara göre şekillenmiştir. Bir bakıma bu bölüm, üslûbümüzü

belirleyip yoruma gittiğimiz bir kısım olarak görülmelidir. Bu bağlamda şunu ifade ediyoruz ki, tez kapsamında irdelenecek başlıca konuyu bu tip külliyelerin bütünlüğünün ve birbiriyle olan güçlü ilişkisinin ortaya konulması oluşturmuştur.

Çalışmamızın yedinci bölümünde, belirli amaçlar doğrultusunda seçilen ondört Menzil Külliyesi, kronolojik sıra takip edilerek anlatılmıştır. Ana hatları ile tez kapsamına giren menzil külliyesi örneklerine yer vereceğimiz Katalog kısmı, aslında çalışmamızda amaçtan çok araç niteliğinde düşünülmüş, dolayısıyla da çalışmanın özünü, karşılaştırma ve değerlendirme ile doğal olarak sonuç kısmı oluşturmuştur.

Her külliye örneği, bulunduğu şehirle birlikte düşünülerek konumu, Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemindeki tarihsel gelişimi, külliye ile ilgili birinci el kaynaklar (kitabe, vakfiye, Başbakanlık arşiv malzemesi, risale, seyahatname vb.) ve günümüz yayınları, külliye ile ilgili genel bilgiler (bani, mimar, yapı topluluğunun konumu ve çevreyle olan ilişkisi, geçirdiği değişiklikler ve bugünkü durumu, malzeme-teknik ve süsleme) ve külliye yapılarının tanıtımı şeklinde alt başlıklara ayrılarak incelenmiştir. Külliye yapılarının tanıtımında tasarımında ana yapı kavramında olanlardan başlanılmış ve yapıların konum, plan-kesit ve cephe özellikleri dikkate alınarak tasvir yapılmıştır.

Sekizinci bölüm Kaynakçadan sonra, Ekler başlığı altında ise bazı orijinal belgelerin fotokopisi ile tablolara yer verilmiştir. Ekler bölümünü takiben levhalar (çizim ve fotoğraflar) katalogdaki düzene göre verilmiştir.

II. OSMANLI IMPARATORLUĞU'NDA YOL ŞERHESİ

Bilindiği gibi yol, insanlar arasında geçitli ilişkileri sağlayan, insanların ve ihtiyaç maddelerini bir yerden başka bir yere taşınmasına olanak sağlayan nakil araçlarının hareketlerine uygun yüzeyli, döneminde göre değişen malzeme ile donatılmış arazi şerhidir. (Gürsoy 1974:24). Ulaşım kavramı ise insan, hayvan ve ihtiyaç maddelerinin bir sistem dahilinde gideceği yerden nakledilmesidir.

Osmanlı Devleti'nde ulaşım teşkilatı ile menziller aynı yolları kullanmışlardır. Ancak, haberleşme gayesiyle yapılan konak yerleri ile ticaret kervanları ve hac ziyareti yapanların konakları ayrı bir teşkilata sahip idiler. Ulaşım konakları, genellikle kervansaray veya haradıyla tanınan ve çoğu bir kompleks oluşturan yerlerdi. Bunların güvenliğinin sağlanması için önemli geçit yerlerinde derbentler, posta ve diğer haberleşme işleri için de menzilhaneler kurulmuştu (Özkaya 1977:339-68; Orhanlı 1990:9-33). Ordunun sefer için kullandığı yollar ile haberleşmede kullanılan ana yollar aynı olmayabilirdi (Halaoğlu 1982:20-29). Hatta bazı koşullarda daha kısa yol güzergâhlarının tercih edildiğine dair Başbakanlık Arşivi'ndeki belgeler arasında son derece önemli bilgilere rastlanır.⁽¹⁾

Karayollarının dışında, karayolları ile bağlantılı iskeleler de menzil görevine sahip olup Osmanlı Devleti'nin siyasî, ekonomik ve sosyal hayatında önemli bir yer tutarak, yol sisteminin düzenli işleminde birinci derecede rol oynamıştır.⁽²⁾

Yollar ve yol sistemi her ne kadar gelişmiş olursa, merkezin taşrayla olan bağlantısı ve devletin idaresi ülkenin gelişmesi açısından o kadar mükemmel olur

diyebiliriz. Bu bağlamda, kurumsallaştırılan sistemlerden biri olan haberleşme ve ulaşım sistemi, Osmanlı Devleti'ni uzun süre ayakta tutan faktörler arasında yer almıştır.

Yollar ve yol sistemi, bugün olduğu gibi tarih boyunca da her devlet için daima büyük bir önem taşımıştır. Çünkü ticarî ve ekonomik faaliyetler, nakil ve askerî gayeler, hac seyahati ve haberleşme işleri gibi hususlar, ancak düzenli bir yol sistemiyle gerçekleştirilebilmiştir. Bu bakımdan, çok geniş bir sahaya yayılmış Osmanlı Devleti, gerek Anadolu'da, gerekse Rumeli'de, ana yollar ile gerektiği kadar ana yollarla bağlantılı tali yollar yapmış, bunlar üzerinde de menzil (konak yerleri) tesis etmiştir. Menziller, ordunun iagesinin temini ve konaklamasında, emirlerin ve diğer haberleşmenin çabuk ve emin bir şekilde ulaştırılmasında, hacıların ihtiyaç gidermesinde ve kervanların güvenliğinde önemli roller üstlenerek Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî, sosyal ve ekonomik hayatında son derece önem kazanmıştır. Bu durum Osmanlı teşkilat yapısının iyi bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Anadolu ve Rumeli'de eski ana yollarla bugünkü ana yolların çok defa aynı yönü izlediği, ancak ayrıntılarda birbirlerinden ayrıldığı görülür. Günümüz haritaları ile tarihi yol haritalarını karşılaştırmak konuyu açıklayıcı niteliktedir.³ Bir bakıma, yollar tabii çevrenin etkisi altındadır. Çukur sahaların kenarları, dağ sıralarının fazla arızalı olmayan doruk çizgileri, dağ geçitleri, plato yüzeyleri, çukur düz sahaların su tehditi altında olmayan kısımları, nehir geçitleri vs. yerler tabii yol sahaları olarak kabul edilmektedir (Gürsoy 1974:25-26). Ayrıca buna iklim şartlarını, fiziki etmenleri (zemin özelliği, bitki örtüsü), askerî ve siyasî nedenleri de ekleyebiliriz. Fakat her koşulda çok eskiden beri kullanılan yolları tabii yollar olarak kabul ederek, ana ulaşım şebekesinin arteri olduğunu kabul etmemiz gerekecektir (Lev.1).

Yol şebekesi, günümüzde olduğu gibi geçen yüzyıllarda da ekonomik faaliyetler, haberleşme, askerî araçlar ve nakil hizmetleri için büyük önem taşımaktaydı. Osmanlı Devleti'nde, taşraya ve gerekli yerlere emirleri ulaştırılması ve diğer haberleşmelerin hızlı ve güvenilir bir şekilde sağlanabilmesi için, menzilhane adı verilen ve aynı zamanda sefer sırasında ordunun iagesinin temininde kullanılan genelde at değişimi, gerekirse de konaklanacak şekilde düzenlenen basit mimari yapıları tesisler kurulmuştu (Özkaya 1977:339-68; Heywood 1980:179-86).

Çalışmamızın da kapsamı gereği Osmanlı yol şebekesinin iki alt grup halinde ele alarak ana özellikleriyle tanıtmaya çalışacağız.

II.1. RUMELİ YOL ŞEBEKESİ

Doğu ile Batı, Asya ile Avrupa arasında bağlantı oluşturmasıyla önemli coğrafi konuma sahip Balkan Yarımadası, tarihin her devrinde gidiş ve dönüş yolu olarak kullanılmıştır. Roma öncesinde mevsim şartlarına bağlı olarak kullanılan yol ağı, gerçek anlamda ilk kez Roma'lular tarafından güzergâh boyunca blok taş döşemesi ve uygun yerlere köprü yapımıyla kullanılabilir hale getirilmiş, daha sonra da Osmanlılar tarafından yeniden ele alınmıştır. Böylece toplumların gelişmesindeki en büyük etmenlerin birinin yol sistemi olduğu gerçeği, Balkanlar yol ağı için de geçerli olmuştur.⁽⁴⁾

Doğu-Batı ulaşımında ticarî ve askerî stratejik öneme sahip ve aynı zamanda Asya ile Avrupa arasında bir köprü vazifesi gören Balkan Yarımadası'nın en işlek yolu, hiç şüphesiz İstanbul-Belgrad arasındaki yoldur. Yol, Balkan Yarımadası'nda yaşayan veya gelip geçen her uygarlığın, gerek fetihde, gerekse çekilmede kullandıkları bir araç niteliğindedir. İstanbul ve Belgrad gibi yolun başlangıç

ve bitim noktasını oluşturan iki şehir dışında, Edirne, Filibe, Sofya ve Niş gibi büyük şehirler bu ana yol üzerindeki diğer şehirleri oluşturuyordu. Balkanların ana arterini meydana getiren ulaşım yoluna hakim olmak, Balkan Yarımadası'nın büyük bir bölümü üzerinde stratejik, ekonomik ve politik egemenlik kurmak demektir. Ayrıca uzun yıllar boyu Batı ile Doğu arasında tek bağlantı yolu olması da yola evrensel boyut kazandırıyordu.

Yolun biçimlenmesi Roma öncesi Trakya kavimlerine kadar iniyorsa da kuruluş evresi, ulaşımı örgüt dahilinde bir sistem içine oturtulması Romalılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Roma'lular fethettikleri vilayetlerde yaptıkları ilk hizmetlerden biri yol imâr işlerine ağırlık vermeleri idi (Jireceek 1967:4). "Via Militaris", "Via Publica", "Via Egnatia", "Agger Publicus", "Strata" adlarıyla anılan İstanbul-Belgrad askerî yolu (Jireceek 1967:7), zamanın koşullarına göre han, lokanta, meyhane ve pınar gibi sosyal tesislerle yolun korunmasını sağlayan kale, kule türündeki askerî boyutlu savunma yapılarıyla mükemmel denilebilecek bir organizasyon ve sistem dahilinde donatılmıştı. Yol, ortalama 6 m. genişliğindeydi ve çok köşeli büyük taşlarla, kumla döşenmişti. Ayrıca yol boyunca dev blok taşlarla yapılan Roma kapıları da söz konusu idi. Akarsu ve vadilere ise taş köprüler yapılmıştı. Yol ölçülmüş ve gerekli bazı bilgiler de yazılarak yol boyunca mil taşı adı verilen bir düzenlemeye gidilmiştir. Büyük emeği geçen bazı imparatorların, örneğin İmparator Trajan'ın ismi yol boyunca duvar, kapı, anıt ve mil taşlarına kazılmıştı (Jireceek 1967:6-8; 1990:6-7). Yolun orijin noktası bugün İstanbul'un Sultan Ahmet Meydanı'na dikilen anıt taş ile belirleniyordu. Şehre giriş/çıkışı belirten kapı ise "Altınkapı" veya "Yaldızlıkapı" adıyla biliniyordu.

Güzergâhta, güvenliği ve resmi sıfatlı yolcuların

rahatlığını sağlayan ęok sayıda yapı inşa edilmişti. Bir günlük yolculuk sonucu geceleme yapılacak yerlerdeki hanlar, daha ęok kalabalık yerleşme yerlerinde kurulmuş ve yolculuk eden görevliler için bu menzillerde dayalı döşeli odalar yapılmıştı. Atlar ve arabalar, gündüzleri yol üzerinde menzil yerlerindeki hanlarda değiştirilirdi. Bu gibi posta menzilleri ve civardaki köyün adı veya bulunduğu geceleme yerindeki yol lę taşının rakamıyla anılmaktaydı (Jirecek 1990:7).

Yolun ve geçitlerin güvenliği için savunma yapılarının (castrum) dışında, en emin teminat yerli halkın veya yabancıların saldırılarına karşı koruyucu kuvvet olarak, grup halinde Roma'lı eski askerler ile muhacirlerin yol boylarına iskân ettirilerek köyler kurulması idi. Romalılar'ın gerek yol boyunca ve geğitlerini sosyal ve savunma yapılarıyla donatmaları, gerekse iskân politikaları, yüzyıllar sonra, daha gelişmiş bir sistem dahilinde Osmanlı döneminde de karşımıza ęıkacaktır.

Belgrad (Singidinum) ile İstanbul (Constantinopol) arasındaki yol üzerine, 19. yüzyılda yaptığı ęalıřmayla tanınan C.Jirecek, antik belgeler yardımıyla yol gzer-ghını ve sosyal yaşamı anlatmaktadır. Yazara göre, Roma döneminde, yoculuk durakları ve geceleme menzillerinin sayılarını ve menziller arasındaki uzaklıkları gösteren belgeler söz konusu olup bunlar bir geçit yol rehberi niteliğindeydi.⁽⁵⁾ Buna göre, yolun başı ve sonu arasında 31 geceleme istasyonu ve 43 konaklama yeri bulunuyordu ve yol 670 Roma mili uzunluğundaydı. Bir Roma milinin 1.482 km.ye karşılık geldiği hesaplanırsa yolun uzunluğu bugnr lęsyle 993 km. tutuyordu. 19. yüzyıl koşullarına göre bazı değişiklikler olsa da Belgrad-İstanbul arası 172-185 saatte yani koşullara ve mevsimine göre 20-31 gün arasında değişen bir sürede alınıyordu. Kervanlar ve askeri birlikler için geçerli olan bu süre, posta tatarları için aşağı

yukarı 5 gün sürüyordu (Jirecek 1967:9; 166-169).

Roma durak yerleri hemen hemen aynı uzaklıklarda olmak üzere 18 mil arayla sıralanmıştı. Yolun bugün Edirne-İstanbul arasında başlıca şu yerleşmeler yer alıyordu (Jirecek 1967:48-55; 1990:44-52); Birinci durak, Havsa civarı "Ostudizus (Nike)", ikinci durak, Havsa-Lüleburgaz arası, üçüncü durak, "Bergüle", "Virgole", "Arkadiopolis" adıyla tanınan Lüleburgaz, dördüncü durak, "Drizipera" (Karıştıran yakını), beşinci durak, "Tzurullum" (Çorlu), altıncı durak, Selymbria (Silviri), yedinci durak "Athyra" (Büyük Çekmece) idi.

"Via Militaris" adıyla askeri boyutlu olarak orduların gidiş ve dönüşlerinde sık sık kullanılan Roma Yolu, daha sonra Bizans, Hun, Avar, Got, Slav vb. gibi kavim ve ulusların gelip geçişlerinde ve Haçlı seferlerinin hepsinde önemli rol oynamıştır (Jirecek 1967:69-112; 1990:65-107). Bizans döneminde yolda önemli bir değişiklik olmamış, sadece bazı yol ve köprü onarımlarına gidilmiştir. Bizans döneminde Edirne-İstanbul arasındaki duraklar şunlardır: "Nicaia", "Nikatsa", "Ostudizuz" (Havsa), "Burtudizus" (Babaeski), "Arkaidiopolis" (Lüleburgaz), "Drizipera-Mesine" (Karıştıran), "Tzurullon-Çurulan" (Çorlu), "Salimbrie" (Silivri), "Athyria" (Büyük Çekmece) idi (Jirecek 1967:99-102; 1990:93-96,104).

Roma askeri yolu, ikinci parlak zamanını ve son şeklini yeni işlevler de yüklenerek bazı değişiklik ve eklemelerle birlikte, Osmanlılar zamanında almıştır. Özellikle Orta Avrupa'ya yakın bölümlerde, kısmen eski Roma yolundan ayrılarak tamamen yeniden yapım sözkonusu olmuştur (Ziroyevig 1969:24). Yeniden kurulan bazı önemli şehirleri birbirine bağlayan yol, özellikle 16. yüzyıl ve bu yüzyıl ile özdeşen Kanunî Sultan Süleyman devri ile beraber, Roma dönemine göre daha gelişkin bir sistem ger-

çevesinde, oldukça anıtsal ve kalıcı eserlerle donatılmıştır. 1350 li yıllarda Rumeli'ye geçen Osmanlılar Batı'da Balkanlar ve Avrupa işlerinde yeni toprakla fethetme politikasına paralel olarak önce Roma yolu güzergâhından yararlanmış, daha sonra 16. yüzyıl il birlikte, artan ihtiyaçlar gereği yolun işlekliği artınc ana cadde kavramı yeniden oluşmuş ve ayrı bir statüy kavuşmuştur. Dönemin şehircilik faaliyetleri diyebileceğimiz çalışmalarla, mevcut menzil alanlarında ortaya çıkan yeni gereksinmelerin gerektirdiği doğrultuda ya yeni ilaveler yapılmış, ya da uzak menziller arasına yenileri ilave edilmiştir. Sonuçta bizi daha çok ilgilendiren İstanbul-Büyükçekmece-Silivri-Çorlu-Karıştıran-Lüleburgaz-Babaeski-Havsa-Edirne-Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa)-Filibe-Sofya-Niş-Belgrad-Budin üzeri Orta Avrupa'ya; İstanbul-Çatalca-Vize-Kırklareli-Aydos-Pravadi-Akkirman yoluyla Özi ve Kırım'dan Batı Karadeniz kıyılarına; İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Ferencik-Dimetoka-Gümilcine, Larissa yoluyla iskeçe (Tebai) üzerinden Yunanistan'a uzanan üç ana stratejik bir hat ile bunlara bağlanan ikinci derecede küçük talî yollar yapılmıştır (Halaoğlu 1982:83-114). Bu yollardan özellikle İstanbul-Edirne arası Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın faaliyetleriyle yoğun şekilde imâr edilmiştir.

Ana ve ara durak yerleriyle İstanbul'dan Belgrad'a ve bir dönem de Budin'e kadar uzanan Rumeli Orta yolunun, bugün ancak İstanbul-Edirne arası, günümüze ulaşan yapıların mevcudiyetiyle net olarak izlenebilmekte, Edirne-Belgrad arası ise E.H.Ayverdi'nin yaptığı çalışmalar yardımıyla takip edilebilmektedir.⁽⁶⁾

Türkler, İstanbul-Belgrad Roma askerî yolunun önemini daha Avrupa'ya ayak bastıkları zaman anlamışlardı. Bu güzergâh onlara, Edirne'den Bulgaristan'ın, Sırbistan'ın, Macaristan'ın ve uzak Batı ülkelerinin yolunu göstermişti.

İstanbul'un fethinden sonra, Fatih'in ilk uğraşlarından biri şehrin etrafındaki eski yolu onarmak olmuştur. Yeni taşların döşenmesi ve köprülerin yenilenmesi bu dönemde gerçekleştirilmiştir. Daha sonra 16. yüzyıl boyunca Belgrad'a kadar yol boyu, özellikle vezirler eliyle idari, ticari ve sosyal gereksinmeler doğrultusunda yoğun imâr faaliyetine sahne olmuştur.

Osmanlı ülkesinin imârı sayesinde eski Roma'nın kaliteli malzemeli ve işçilikli yol döşemesi ve hatta ayakta kalan taş köprüleri iyi korunmuş, onarılmış ve bakımlı tutulmaya çalışılmıştır.⁽⁷⁾ Özellikle padişahların sık sık gidip geldikleri İstanbul-Edirne arasından farklı olarak hemen hemen hiç değişmemiş, daha da itinalı olarak bakım altında tutularak tam bir ana cadde niteliğine dönüşmüştür (Ziroyevig 1969:24-27).

Gerek C.Jirecek, gerekse Ziroyevig'in çalışmalarından, yüzyıllar boyu İstanbul'u Belgrad'a daha sonra Budin'e bağlayan yol hakkında, güzergâhta seyahat eden resmi nitelikli elçi, diplomat, elçilik heyeti üyeleri, bilgin, maceraperest, din adamı, tüccar ve diğer kişilerin geride bıraktıkları seyahatname, günlük ve anı defterleri sayesinde oldukça önemli bilgilere sahip oluyoruz. Örneğin 16. yüzyıl seyyahları, yolun yeniden biçimlenişi ve yapılaşması hakkında hayranlıklarını ifade etmekte ve Roma İmparatorluğu'ndan bu yana yol düzeni konusunda böyle bir gaba gösteren Avrupa devletinin olmadığı ifade edilmektedir (Jirecek 1967:118). Bu seyyahlara göre kaldırımlı ve iki arabanın geçeceği kadar geniş tutulan yol, orta büyüklükteki taşlarla döşenmişti. Böylece, çeşitli milletlere mensup kişilerin geride bıraktıkları oldukça zengin bir seyahatname kaynakçası ve malzemesi mevcuttu. Anı günlükleri ve seyahatnameler Batı insanının içinde var olan doğu merakı yüzünden dönemlerinde en çok satılan kitaplar listesine de girmişti. Batılı araştırmacı ve

seyyahların geride bıraktıkları belgeler kadar, 16. yüzyılda yaşayan Evliya ve Katip Çelebi ile hac rehberlerinde de ayrıntılı gözlemlere rastlanır. Bu bağlamda, Osmanlı arşiv belgeleri de oldukça önemli bazı bilgiler vermektedir. Özellikle Başbakanlık Arşivi içinde yer alan Mühimme ve Menzil Defterleri ile diğer arşiv malzemesi, yolun Roma dönemi isimlerinden farklı olarak "Şapran", "İstanbul Caddesi" ve "Ulu Yol", "Ana Yol", "Yukarı Yol" isimleriyle tanındığını belirttiği gibi gerek güzergâh boyunca yolun çeşitli tarihlerindeki durumunu, gerekse yol üstündeki menzil ve yapılarındaki idarî, ticari ve sosyal yaşama ait kesitler de vermektedir. Bu konuda bazı belgelerde yayınlanmıştır (Ziroyevic 1969:26-27; Hankova 1973:5-8; Yurtaydın 1981:1248-56).

Yolu kullanan seyyahların en çok ilgisini yol boyunca belirli aralıklarla inşa edilen anıtsal boyutlardaki külliyeler ve yapıları çekiyordu. Kervansaray, garşı ve imaret türündeki yapılar ve içlerindeki yaşam tarzı onlara daha cazip geliyordu. Seyahat mevsimi olarak yaz ve sonbahar ayları tercih ediliyordu. Çünkü, iklim şartları, geçit ve derbentlerin çokluğu kış şartlarında tehlike yaratıyordu. Bu nedenle posta tatarları dışında genelde kışın seyahat edene pek rastlanmıyordu (Ziroyevic 1969:25-26). Savaş, seferberlik ve benzeri hareketi gerektiren zamanlarda emniyet açısından yol boyu ağaçlar kesilir ve yol esaslı bir onarıma tabi tutulurdu. Bu iş için Şahran Emini görevli olup emrindeki çok sayıdaki kişi de köprülerin ve yolların onarım ve bakımından sorumluydu. Ayrıca derbentçi ve köprücü adıyla tanınan bir grup yol boylarındaki çevre halkı da bu işlerden dolayı görevliydi (Orhonlu 1984:70-77; 1990:9-32).

Seyahatnamelere göre, yol 26-30 gün sürüyordu. Katip Çelebi yolun 95 mil olduğunu, yazın 5-6, kışın ise 8-9 günde alındığını belirtmektedir. Daha sonraki güzergâh,

Edirne-Filibe 70 mil ve 4 gün, Filibe-Sofya 3-4 gün, Sofya-Niş 3 gün sürüyordu. Sonuçta İstanbul-Belgrad arası 938 mil olup ortalama 20 günde katediliyordu (Jirecek 1967:122). Yolcu, en anıtsal ve kayda değer yapıları Edirne-İstanbul güzergâhında görürdü. Birisi eski, diğeri ünlü bir payitaht merkezini birleştiren ana yol, sultanların verdiği önem dışında, arazinin düzlüğünden dolayı daha geniş inşa edilmişti. Bu durum daha kolay seyahati mümkün kılıyordu (Ziroyeviç 1969:25). Yolun çevresi Balkanlar'da olduğu gibi orman ve bitki örtüsü yerine çıplak ve step idi. Güzergâh boyunca kasabaların nüfusunun hemen hemen çoğunu Türk nüfusu oluşturuyordu. Yol boyunca inşa edilmiş yapı, külliye ve köprülerin çoğu Sadrazam, vezir bir kısmı da Sultanlara ait idi. Bu oluşum seyyahlara Osmanlı ülkesinin başkentine gelmeden önce, yaşam biçimi ve mimarisi hakkında ayrıntılı bilgiler verebiliyordu. Jirecek'in 19. yüzyıldaki gözlemlerine göre Edirne-İstanbul arası ana durak yerlerinin dikkat çeken özellikleri şöyledir (Jirecek 1967:132-134; 1990:125-127).

Edirne'den sonraki ilk durak Havsa (Eski Nike)'da, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın bir kervansarayı ile bir camisi vardı. Eskibaba (Ortaçağda Bilgarofigon)'da, Sadrazam Ali Paşa tarafından yaptırılmış iki cami görülmekteydi. Burada gömülü bulunan Saltuk Dede'nin mezarı ise bir ziyaret idi. Macaristan ve Lehistan'dan gelen yolların birleştiği Burgaz ise (Yunanca Purgos) cami ve kervansaraya sahipti. Çubuk Lülesi yapıldığı için Lüleburgaz adıyla anılan bu yerde hâlâ eski Arkadiopolis şehrinin yıkıntıları ve kapıları görülmekteydi. Ortaçağ'da Mesine'nin yerinde bulunan Karıştıran Pazarı'nda Sadrazam Rüstem Paşa'nın hanı ve IV. Mehmet'in sarayı yer alıyordu. Çorlu (Çurulan)'da ise çoğu Türk evi olmak üzere üç bin ev dikkati çekiyordu. Rum ve Ermenilerin de yaşadığı bu kentte burada doğmuş olan Ali Paşa'nın hanı, camisi ve diğer camileri göze çarpıyordu. Çorlu'yu takiben bir köprü

ile Rumların da yaşadığı güzel bir kasaba olan Silivri'ye varılırdı. Silivri'den sonra yol, Atira (Büyükçekmece'ye) doğru uzanırdı. Gölün bataklık ağzı üzerinde Sultan Süleyman 1563 yılında yeni köprü girişimini başlatırsa da ancak oğlu II. Selim zamanında tamamlanmıştır. Köprü'nün doğu kıyısında Büyük Çekmece Kasabası yer alıyordu ve burada Sultan Süleyman tarafından yaptırılan han harabesi dikkati çekiyordu. Yol daha sonra Küçükçekmece ve Haramidere üzerinden İstanbul'a ulaşırdı.

Birden çok amaçla yüklenen Rumeli Orta Yolu hac güzergâhı için de kullanılıyordu. 1632'de Abdurrahman Hıbrî Efendi, Edirne-İstanbul arasınının 9 menzil olduğunu ve yolun 43 saat sürdüğünü ifade etmektedir (Lev.10). Yazar, Edirne-İstanbul arasındaki menzillerin kısaca özelliklerinden de söz etmektedir (Bkz.Ek.2.2).

Türk seyyahlara gelince; 17. yüzyılda yaşayan ünlü Seyyah Evliya Çelebi, seyahatnamesinde yol boyu ilgisini geçen hemen hemen her şeyi anlatmaktadır. Dolayısıyla seyyah, bölge ve menzil yerleşimleriyle ilgili sosyal, iktisadî ve idari açıdan son derece önem taşıyan değerli bilgiler vermektedir. Çalışmamızdaki sistem gereği katalog bölümünün ilgili yerlerinde Evliya Çelebi'nin gözlemlerine geniş yer vereceğimizden burada tekrar etmeyi düşünmüyoruz.

17. yüzyılda Osmanlı Rumelisi'nin tarih ve coğrafyasına ait bilgiler veren P.L. Inciciyan ve H.D. Andreasyan (1974-75:11-18; 1975-76:101-52), bu bağlamda, Edirne, Havsa, Babaeski, Lüleburgaz, Çorlu, Silivri, Büyükçekmece gibi ana yolun menzillerini de bazı özellikleriyle birlikte anlatmaktadır.

Rumeli Orta Yolu ve menzilleri arşiv malzemesine de konu olmuştur. En erkeni 17. yüzyıldan başlamak üzere,

Başbakanlık Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver Defterler içindeki ulak hükümlerinden anlaşıldığına göre, yol oldukça işlekti ve bu amaç doğrultusunda çok sayıda belge düzenlenmişti. Benzer şekilde Osmanlı dönemi arşiv malzemesini de aynı düşünceden hareketle katalog kısmında yer vereceğimizden dolayı daha fazla ayrıntıya girmiyoruz. Bu bağlamda, Rumeli orta yolunun İstanbul-Edirne arasındaki menziller ve birbirine olan saat uzaklıkları için (bkz.Ek:2.4) (Lev.6,8,12).

Bu arada 1826 tarihli bir yol rehberi İstanbul-Edirne arasındaki mesafeleri saat hesabıyla bize şöyle vermektedir. İstanbul-Büyükçekmece 7, Büyükçekmece-Silivri 5, Silivri-Çorlu 12, Çorlu-Lüleburgaz 10, Lüleburgaz-Babaeski 4, Babaeski-Havsa 5 ve Havsa-Edirne 5 saat olmak üzere yolculuk 48 saat sürüyordu (Jirecek 1967:167-68).

Rumeli orta yolunun 16-19. yüzyıllar arasında, askeri amaçla da kullanıldığına dair Başbakanlık Arşivi'nde çok sayıda belgeye rastlanılır. Özellikle Mühimme defterleri içinde yer alan ve Babıalî'den bölgenin kadısına, beyine veya ilgili kişisine gönderilen hükümlerle, bu kişilerin Babıalî (İstanbul-Saray)'ye gönderdikleri karşı cevaplarda son derece önemli bilgiyle karşılaşılır. Özellikle Babıalî'den, Orta Avrupa'ya yapılacak seferden önce, ordunun geçeceği güzergâh ile çevresindeki yerleşimlerin ilgili kişilerine gönderilen hükümlerde, yolun son durumu sorulmakta ve belirtilen tarihlerde de istenilen malzemenin depolanarak hazır tutulması istenilmektedir. Askerî, sosyal ve ekonomi tarihi açısından son derece önem taşıyan bu konuya, çalışmamızın boyutunu aşacağından burada daha fazla yer vermeyeceğiz.

Bununla birlikte, Rumeli yol sistemini ulak menzilleri açısından konu alan iki çalışmanın varlığından söz etmeyi tercih ediyoruz (Dilmen 1971:21-35; Halaoğlu

1982:4-5,83-114). Orta Kolun ulak menzilleri içi bkz.ek:2.4.

SAĞ KOL GÜZERGÂHI:İstanbul'dan Vize-Kırkkilis (Kırklareli)-Karasu-Babadağı-Ishakçı-Akkirman yoluyla Öz ve Kırım'a ulaşıyordu.

ORTA KOL GÜZERGÂHI: İstanbul-Silivri-Lüleburgaz Edirne-Filibe-Sofya-Niş-Yagodima üzerinden Belgrad' uzmaktaydı. Belgrad menzili İstanbul'a 173 saa uzaklıkta bulunuyordu.

SOL KOL GÜZERGÂHI: İstanbul-Tekirdağ-Malkara-Ferecik Dimetoka-Gümlüce-Pravište-Lankaza-Yenişehir-tzdın yol ile İstefe (Tebai)'ye oradan da Eğriboz menzili il Görüs'e uzanıyordu. Görüs menzili de İstanbul'a 19 saat uzaklıkta bulunuyordu (Lev.6,8,12).

II.2. ANADOLU YOL SEBEKESİ

Anadolu tarih öncesinden bu yana, çeşitli uygarlıkların bulunduğu, çatıştığı bir yer olmuş, günümüze dek bu özelliğini koruyarak Doğu ile Batı arasında-alışıl deyimiyle-köprü niteliğini korumuştur. Bunun bir sonucu olarak da, uzak geçmişten günümüze kadar farklı doğrult ve karakterde yol ağlarına sahne olmuştur (Lev.a-b).

Coğrafi öneminden dolayı, Doğu ile Batı dünyası arasındaki yolların geçit yerini oluşturan Anadolu'da yaşam, genelde yol şebekesi üzerindeki şehirler ile bu yolların ulaştığı limanlarda yoğunlaşmıştı. Anadolu'da Roma ve Bizans döneminden kalan ana yollar, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de tercih edilerek kullanılmışsa da yeni yollara gereksinim duyulmuştur.

Anadolu yarımadası üzerinde kurulmuş uygarlıkların

yol ağlarından kısaca söz etmek gerekirse, ilk önce Hitit İmparatorluğu'na kadar uzanmamız gerekecektir. Hitit yollarının önemli özelliği, bir baş şehir çevresinde yoğunlaşarak bölge yollarına işlerlik kazandırmasıdır. Bu bağlamda Boğazkale'yi merkez alan Suriye ve Mezopotamya bağlantılı dış güzergâhlar ile Anadolu içinde Ege, Doğu, güney ve Karadeniz bağlantıları söz konusuydu (İlter 1973:3).

Anadoluda ilk sistemli yol güzergâhı, Herodot tarafından "Kral Yolu" adıyla tanıtılan askerî ve idarî amaçlı yol güzergâhı olup yol Anadolu'nun batı ucundaki Sardes (Sart) ile İran'daki Sus'u birbirine bağlıyordu. M.Ö. V.yüzyılda Anadolu'ya Pers akınlarıyla geliştirilen yol, Lidya başkentiyle Pers başkenti arasında uzanan 2165 km. uzunluğunda bir hattı ve Anadolu'nun doğal sınırları içinden geçiyordu (Stewing-Turfan ?;har.61). Anadolu'yu bir baştan ötekine ana damar gibi geçerek İran'a uzanan bu yol, aslında tamamiyle yeniden yapılan bir yol değil, Hitit ve Lidya yollarının iyileştirilerek daha güvenli ve kullanışlı hale getirilmesi idi. O zamana kadar yapılan yolların en gelişmiş ve programlı olan "Kral Yolu'nda, düzgün aralıklarla Anadolu içinde 66 menzil ve konaklama yeri bulunuyordu. Kervanların ortalama 90 günde aldıkları güzergâhı ulaklar 15 günde katedebiliyordu (Ramsay 1960:26-35; İlter 1973:4-5).

Kral Yolu'nun güzergâhı üzerinde farklı görüşleri sürülmüşse de, genellikle doğru kabul edilen Anadolu'daki belli başlı güzergâhlar şunlardı. Sardes (Sart), Apameia (Dinar), Pessinus (Sivrihisar civarı), Gordion (Polatlı yakını), Ancyra (Ankara), Tavian (Nefesköy), Gazivra (Turhal), Sebastae (Sivas), Melitene (Malatya), Amida (Diyarbakır) ve Sus. Bu yol İstanbul'un Doğu Roma başkenti olmasına kadar sürmüş sonra yerini Roma yollarına bırakmıştır (Ramsay 1960:29-30; İlter 1973:5).

Hellenistik çağa gelince; elimizdeki en önemli ipucu Büyük İskender'in M.Ö.334-333 yıllarında Anadolu'dan geçtiği yol güzergâhıdır. Önce Ege kıyılarını dolaşır sonra kral yolunu izleyerek Dinar-Gordion-Ankara'ya ulaşan Büyük İskender, sonra güneye doğru dönerek sonraki dönemlerde önemi daha iyi anlaşılacak Gülek Boğazı ile Tarsus'a, oradan da Misis-Baiae (Payas)-Belen geçiti yoluyla Suriye'ye uzanmıştır (İlter 1973:5). Daha sonraları Tarsus-Misis-İskenderun-Belen bağlantısı hem Roma'da, hem de Osmanlı'da ana cadde şeklinde kullanılacaktır (Lev.2,5).

Balkanlarda olduğu gibi Anadolu'da da Romalı'ların kalıcı bir iz bırakan yol ağları mevcuttur (Lev.2). Roma egemenliğindeki Anadolu eyaletlerini birbirine bağlayan yollar (Stewig-Turfan ?;har.62) gerek malzeme, gerekse işçilik açısından son derece kaliteli idi. Roma yol sisteminde önce güzergâh işaretlenir, sonra genişlik saptanarak genelde dört tabaka halinde yol yapılırdı. Eki yandan yaya kaldırımlara sahip olan Roma yollarında ortalama 0.90 m. yüksekliğinde kalınlık ve 3.25-4.50 m. genişlik söz konusu idi (French 1980:699-713; 1981:23-26). Yol boylarına mesafeleri belirten mil taşları dikiliyor, yolların önemli geçit ve kavşak noktalarına görkemli kapılar inşa ediliyordu. Altı eyalete ayrılan Roma Anadolu'sunda batı, doğu, kuzey ve güneye giden yollar içinde Kilikya Bölgesi'ndeki Tarsus-Misis-İskenderun- Antakya konumuz gereği bizim için daha önem taşıyacaktır. (2)

Roma yolları ile Bizans yolları aynı olup değişen, Efes'in yerine İstanbul'un merkez olmasıyla yeni bir yolun oluşumu idi. Bizans'ın bu güney yolu, Üsküdar'dan başlayarak İzmit-Eskişehir-Sandıklı üzerinden Konya'ya ulaşıyor, sonra da Toroslar Bölgesi'nde Roma yolunu izleyerek Ereğli-Pozantı üzerinden Tarsus'a gidiyordu (Ramsay 1960:77-86,216-243; İlter 1973:7-8). Diagonal

olarak kuzeybatıdan güney doğuya doğru uzanan bu yolun, daha sonra bazı değişikliklerle Osmanlı'da hac yolu adını aldığı görülecektir (A.Hıbrî Efendi 1975:11-29; Armağan 1990:47-55).

Türk dönemine gelince; Anadolu Selçuklu Dönemi yol ağı hakkında yazılı belgelerin ötesinde, günümüze kadar ulaşabilmiş yol üstü kuruluşları son derece aydınlatıcı bilgi vermektedir. Hem Akdeniz, hem Karadeniz limanları bağlantılı olup Anadolu içlerine ve doğuya uzanan kervan yollarından Aksaray, Konya, Sivas ve Kayseri ile bağlantılı olanlar düğüm noktalarını meydana getiriyordu. Bu bağlamda, 13. yüzyılda en önemli Selçuklu Kervansaraylarını kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda Anadolu'yu bir uçtan bir uca kateden anayollar üzerinde görmekteyiz (lev.4).

Antik yollarla önemli ilintisi olmadan daha çok ticari yaşama göre biçimlenen Anadolu Selçuklu dönemi yollarında, mimari bir kompleks olarak belli menzillerde karşımıza çıkan kervansaraylar, Osmanlı devrinde 16. yüzyıl ile birlikte, yapımına başlanacak daha hacimli ve programlı yol üstü kuruluşları (menzil küliyeleri) nin prototipini oluşturacaktır. Anadolu Selçuklu çağıının toplumsal ve ekonomik yaşantısına yön veren kervansaraylar, ribatlarla da bağlantı halindeydi (Turan 1946:471-96; Akozan 1963:133-51; Özergin 1965:141-71).

Anadolu Selçuklu yollarının belirgin özellikleri tam bilinmese de, yolların bir geçit standartla daha çok hayvanların geçebildiği, konforu ve hızı, hayvan yapısı ve kapasitesiyle ölçülebilen bir bayındırlık faaliyeti olduğu kabul edilmektedir (İlter 1973:8-11).

Osmanlı dönemi yolları, Anadolu'da, kendilerinden önceki Anadolu Selçuklu ve Roma yollarıyla büyük ölçüde

aynıdır (Lev.5-12). Bununla beraber, ulaşımın dünya ticaret merkezlerinin değişikliğine uyması ve yeni egemenliklerin yarattığı siyasi merkezlerin önem kazanması, Osmanlı yol ağlarını da bu isteklere göre biçimlenmesini sağlamıştır.⁽⁹⁾ Osmanlı dönemi için söylenebilecek en önemli değişim, İstanbul'un merkez olduğu ve Anadolu'yu bir uçtan diğer uca kateden ana ve talî yollar kadar, deniz ulaşımının da önem kazanması ve liman sayısını artmasıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte, demiryolu ağının döşenmesi, kervan ve ulak yollarının önemini yitirmesine neden olmuş, ancak son yıllarda motorlu taşıtın artması ile tekrar karayolu ağı ön plana çıkmıştır. Bugün mevcut olan ana yollara baktığımızda çoğunun ya eski yolun kenarında, ya da üzerinden geçtiğini görürüz ki, bu da daha önce ifade edildiği gibi artık değişmesi pek mümkün olmayan tabii yol kavramından kaynaklanıyordu (Lev.1).

Osmanlı Devleti'nde yol şebekesi, Anadolu ve Rumeli'de genel olarak Sağ, Orta ve Sol Kol olmak üzere üç ana güzergâh ile bunlara bağlı derecede (talî) yollardan meydana gelmiştir (Halaoğlu 1982:31-114). Askerî, ticari, hac ve ulak gayeleriyle yüklenen ana yollardan İstanbul-Kutsal Topraklar Yolu, yani Anadolu Sağ Yolu, diğer yollardan belirgin şekilde farklılaşarak daha çok hac işlevine hizmet etmiş, böylece de hac yolu olarak tanınmıştır. Ordunun İran, Irak, Suriye ve Mısır'a giderken takip ettiği güzergâh ile hacıların ve ulakların izledikleri güzergâh, bir, iki ayrıntı dışında hemen hemen aynı idi. Yolun birden fazla amaca hizmet ettiği düşünülerek ulaklar için menzilhaneler, hacılar, tüccar kervanları ve seyahat eden diğer kişiler için de, geniş kapsamlarda menzil külliyyeleri, ya da tek yapı boyutunda eserler inşa edilmiştir. Burada önemli olan husus, menzilhaneler ile menzil külliyyelerinin aynı yapı küllesi içinde yer almaları, bilindiği kadarıyla farklı konumlarda inşa

edilmeleridir.

16. yüzyılda ilk kez Yavuz Sultan Selim'in 1514 Çaldıran, 1516-17 Merçidabık ve Ridaniye Seferleriyle ön plana çıkan Anadolu Sağ Yolu, daha sonra Kanunî Sultan Süleyman'ın 1533-34 İrakeyn Seferi ile yeniden kullanılmıştır. Dolayısıyla yolun askerî açıdan kullanımı, sistemli bir şekilde düzenlenecek hac, kervan ve ulak olgularından daha önceye rastlamaktadır. Bu nedenle ilk önce yolun askerî açıdan kullanımı ele alıyoruz.

Anadolu yol şebekesinin bu bağlamda Sağ Yolunun büyük bir kısmının kullanımına ait en düzenli ve minyatürlerle de desteklenen veri, menzillerini adım adım izleyebildiğimiz Matrakçı Nasuh adıyla tanınan Naşûhü's-Silâhi'nin "Beyan-ı Menazil-i Sefer-i İrakeyn" adlı yazma eseridir.

Matrakçı, Kanuni Sultan Süleyman ile birlikte, önce 1534-36 yılları arasında I. İnan-İrak (İrakeyn) Seferine, daha sonra 1548-49 da da II. İnan seferine katılmıştır. Minyatürlenmiş birinci eserle, aşağı yukarı aynı güzergâhın izlendiği ve açıklayıcı bilgilerin verildiği minyatürsüz ikinci eser, 16. yüzyıl yol sistemi, konulan ve göç edilen menziller ve diğer açılardan son derece önem taşımaktadır (Yurtaydın 1975:52-114).

Bilindiği üzere, bir yol üzerinde konulacak yerleri ve bu yerler arasındaki mesafeleri bildiren eserler 'Menzil-name' adıyla tanınmakta ve menziller arasındaki uzaklık, saat ve mil hesabıyla verilmektedir. Menzil yerlerinin seçimi kadar zamanın taşıt araçları ve orduların günde katedecekleri mesafe, bu menziller arasındaki uzaklıkların bilinmesinde kuşkusuz büyük yararlar sağlanmaktaydı.

Adından da anlaşıldığı gibi Matrakçı'nın İstanbul-

Tebriiz-Bağdat arası menzillerinin isim ve minyatürleriyle veren eser bir menzilname niteliğindedir. Matrakçı, seferin başlangıç yeri İstanbul ile menzillerin tanıtımına başlamış, gidiş ve dönüşte izlenen farklı güzergâhları ana hatlarıyla tanıtmış, bazılarını da resimlemiştir (Lev.9).

Askerî bir sebeple eski Mezopotamya topraklarına yapılan bu seferde, gidiş yolu olarak Konya-Ereğli hattına kadar aşağı yukarı Anadolu Sağ Yolu kullanılmış, daha sonra eski İhanlı Caddesi izlenerek Kayseri-Sivas-Erzincan-Erzurum hattına sapılmış, Anadolu Sağ Kol güzergâhından da İran'a uzanılmıştır. Dönüşte ise İran'dan yola çıkılmış, Van Gölü'nün kuzeyinden önce Anadolu'ya sonra Suriye'ye gidilmiş sonuçta, Anadolu Sağ Yolunun Antakya menziline ulaşılmıştır. Dönüşün bundan sonraki bölümünde ise tamamıyla hac yolu güzergâhı takip edilerek Üsküdar'a ulaşılmıştır (Yurtaydın 1976:42-45).

Matrakçı'nın eseri, mimarlık tarihi açısından son derece önemlidir. Gerek açıklayıcı bilgiler, gerekse minyatürlenmiş yerler, bazı tereddütlü yanlışları olmakla birlikte, 1530'lu yıllarda yol üstündeki şehirlerin plan, mimari anıtlar gibi fiziki görünümünü yansıtması açısından son derece önemlidir. Bu bağlamda, çalışmamız kapsamına giren Gebze, Bozöyük ve Eskişehir'in minyatürleri, yapımı tamamlanmış külliyelerin görünümünü vermesi açısından dikkati çeker. Henüz o tarihlerde ana konaklama yeri olarak seçilmedikleri için büyük çapta yapılaşmaya sahne olmayan İzmit, Yenisehir, Ilgın ve Karapınar'ın minyatürleri ise menzil külliyesi öncesi şehir dokusu hakkında bir fikir vermesi açısından kayda değerdir (Lev.13,32,48,85,188,204,216).

İrakeyn Seferi'nin gidiş menzilleri sırasıyla şöyledir:

İstanbul-Galata-Üsküdar-Maltepe-Kıssahan Köprüsü-Gebze-Kal'a-i Hereke-Çınarlı-İzmit-Cisr-i Sitare-Derbend-i Kazıklı-Dikilitaş-Kalâ-i İznik-Yenişehir-Akbıyık-Zincirlikuyu-Derbend-i Ermeni-Bozöyük-İnönü-Ilıca-Kal'a-i Kütahya-Altıntaş Ovası-Çakırsaz-Artık Köprüsü-İlgın-Pınarbaşı-Zengi Gölü (Hatun Çayırı)-Gernükbeli-Konya-Hazret-i Molla Hünkar-Kırkpınar (Karapınar)-Akğaşar-Düden Göle (Ulalı Çayırı)-Ereğli, daha sonra Sivas-Kayseri yolu izlenerek Anadolu Sol Koluna çıkılır ve İran-Irak'a doğru yol alınır (Lev.9).

Dönüşteki menziller ise bugünkü Türkiye sınırları içinde şöyledir: Göl-i Avam (Amik Gölü)-Asi Suyu'nun üzerindeki köprü (Murat Paşa Köprüsü)-Antakya-Kuh-i Bakraz (Bakras)-İskender Pınarı (İskenderun Körfezi kuzey burnu)-Kent Hanı (İskenderun Körfezi Sahili)-Ilıcak (Kurt Konağı civarı)-Adana-Koşunlu-Kal'a-i Gülek-Kuh-i Bulgar-Ulukışla-Ereğli-Tabagun-Akğaşehri-Üyük Kayseri-Konya Bozok-Karye-i Bozok-Karye-i Altıntaş (İlgın ve Alaçehir arası)-İshaklu-Yaya Kayseri-Seydi Gazi-Eskişehir-Bözöyük-Ermeni Konağı-Yenişehir-İznik Sitare Köprüsü yanı Merenlü Kayseri-İznikmid-Geğbüze-İstanbul (Lev.9).

Anadolu Sağ Yolunun Üsküdar-Antakya arasındaki menzilleri 1638 de yapılan Rağdat Seferi sırasında da kullanılmıştır (Bkz.Ek.2.1.).

Sağ Yolun hac amacıyla kullanımına gelince;

Arşiv malzemesindeki bilgiler ve günümüze ulaşan mimari eserler, yolun daha çok hac amacına yönelik olduğunu göstermektedir. Zaten bu güzergâhı diğer yollardan ayıran en önemli özellik hac yolu olarak kullanılmış olmasıdır. Anadolu yol ağı içinde de en çok kullanılan ve en uygun yapılaşmaya sahne olanı Anadolu Sağ Yolu'dur. Osmanlı mimarisinde ayrı bir grup eseri oluşturan menzil külliyelerinin en seçkin örneklerine de bu yol üzerinde

rastlanılır.⁽¹⁰⁾ Çünkü, Hicaz'a kadar uzanan bu yol hayır sahiplerinin daima iyilik ve hizmetini görmüştür. Yol öneminden dolayı, büyük ya da küçük ölçekli yapı veya yapı toplulukları ile işaretlenmiş bulunmaktadır. Birbirinden farklı içerikteki yapılardan oluşan külliyeler kadar, tek yapı boyutunda kuyu, çeşme, namazgâh, köprü, iskele veya kervansaray türündeki yapılardan bazıları bugün kullanılmakla beraber, çoğu harap olmuş, zamanla da ortadan kalkmıştır.

Gebze'ye kadar Anadolu Sol ve Orta Yolunla aynı güzergâhı paylaşan hac yolu, Gebze'nin biraz ötesinde, İzmit Körfezi'nin en dar yerinde kurulan Dil İskelesi-Hersek iskelelerini kullanırdı (Yurtaydın 1976:56). Anadolu yollarının bel kemiği durumundaki merkezi ana cadde, bazı düzeltmelerle 19. yüzyılın son çeyreğine kadar kullanılmıştır (Lev.5,9,11). Düzeltmeler, İzmit-Eskişehir, Eskişehir-Akşehir, Ilgın-Konya, Konya-Ereğli arasında büyük kavisli ve dolambaçlı yerler kısaltılmak suretiyle yapılmıştır.

16. yüzyıldaki yapılaşma nedeniyle Anadolu Sağ Yolunda izleyebildiğimiz ana menziller şunlardır:

Gebze, İzmit, Yenişehir, Bozöyük, Eskişehir, Ilgın, Karapınar, Payas ve Belen'dir (Lev.7). Yolun menzil durakları hakkında bilgi verecek olursak ilk ele alacağımız, güzergâhın başlangıç ve bitiş noktasını oluşturan, yani orijin konumundaki Üsküdar olacaktır.

Önemli bir geçit iskelesine sahip Üsküdar, önce Mihrimah Sultan (Kuran 1986:48-52), sonra da Toplaşı Atik Valide Sultan (Kuran 1986:175:86) külliyesi ile 16. yüzyılda geliştirilmek istenmiştir. Bu külliyelerden yüzyılın sonuna doğru, Üsküdar'ın biraz dışında inşa edilen Atik Valide Külliyesi, sahip olduğu yapılarıyla adeta menzil

külliyesi şeklinde programlanmıştır. Üsküdar'dan sonra bir kavşak noktasını oluşturan ve bir meydanda yer alan Ayrılık Çeşmesi ve Namazgâhı, kervanların sefere çıkan ordunun ve surre alaylarının selametlendiği yer olarak tanınır. Daha sonraki Bostancıbaşı Derbendi ve Köprüsü, Şam-Bağdat yolunun artık İstanbul sınırları dışına çıkışını vurgulamaktadır. Bostancıbaşı Derbendi, bir sınır karakolu menzili durumunda olup İstanbul'a girecek ve çıkacak yolcular, Bostancıbaşı tarafından kontrolden geçirilirdi. Ayrıca, yüksek rütbeli yolcular için bir uğurlama ve karşılama mevkiî olarak kullanılırdı (Eyice 1958:81-110; Özergin 1958:111-132). Buradan sonraki ilk büyük durak ise Gebze idi.

Gerek İstanbul-Gebze örneğinde, gerekse diğer ana durak yerleri arasındaki kimi ara menzillerde olsun, menzillerden bazıları büyük çapta organizasyon sonucu oluşturulmamış, dolayısıyla gece konaklaması için değil, sadece namaz, su, dinlenme v.s. nedenlerle kısa bir zaman için durulan yerler şeklinde düşünülmüştür (Eyice 1958:81-110; Özergin 1958:11-132).

Anadolu Sağ Yolunun 17. yüzyılda da hac yolu olarak kullanıldığına dair Abdurrahman Hibrî Efendi'de ayrıntılı bilgiye rastlanılır.

Edirne'li bir alim olan Abdurrahman Hibrî Efendi, 1041 H./1632 M. yılında Edirne'den başlayarak Mekke ve Medine'ye kadar uzanan yolu izleyerek hac farizesini yerine getirmiştir (Lev.10). Yazar, hac yolunda gidiş ve dönüşte izlediği güzergâhı, konaklanan veya geçilen yerlerin özelliklerini ana hatlarıyla anlatmaktadır (A.Hibrî Efendi 1975:111-29).

Abdurrahman Hibrî Efendi'nin eserindeki menzil yerleri saat ve bazı açıklayıcı bilgileriyle birlikte tablo

halinde Ek 2.2'de sunulmuştur.

Bu bağlamda, hac yolu menzilleri üzerine yapılan son çalışmaların birinde, 17-19. yüzyıl hac rehberlerinden yararlanılarak, Üsküdar-Hicaz yolu üzerindeki menziller, birbirlerine saat cinsinden uzaklıkları da belirtilerek tanıtılmıştır (Armağan 1990:47-61). Bu menziller ve saat cinsinden uzaklıkları Ek 2.3.'de tablo halinde sunulmuştur.

Hac yolu, aynı zamanda kervanların ve seyyahların da izlediği güzergâhtı. Dolayısıyla 16. yüzyıldan 19. yüzyıl sonuna kadar seyyahlar, izledikleri yolların haritasını gizerek yerleşimlerin kısa ya da ayrıntılı tasvirleri ile kimi yerlerin gravürlerini yapmışlardır (Lev. 68-69). Evliya Çelebi başta olmak üzere seyyahların izledikleri yollar da F.Taeschner'e konu oluşturmuştur (Taeschner 1924, 1959). Araştırmacı çalışmasıyla ilgili bir de harita sunmaktadır.

Yolların ulaklar için de önemi son derece büyüktü. Özellikle en erken tarihlisi 17. yüzyıla ait Menzil Defterleri içindeki ulak hükümlerinden ulakların zorluk çekmemesi ve haberleşmenin kolaylıkla sağlanması için sadece at değiştirme şeklinde olduğu tahmin edilen konaklama yerleri (menzilhaneler) oluşturulmuştu. Bu menzil noktaları birbirine aynı mesafede olmayıp coğrafi şartlar, emniyet durumu ve konaklama yerinin ihtiyacı olan malzemenin sağlanabileceği yerler gözönüne alınarak değişik mesafelerde kurulmuştu (Halaoğlu 1982:31-82) (Lev.6).

Ulakların zorluk çekmemesi ve haberleşmenin kolaylıkla sağlanması için konaklama yerleri (menziller) belirlenmişti. Bu menzil noktaları birbirine aynı mesafede olmayıp coğrafi şartlar, emniyet durumu ve konaklama yerinin ihtiyacı olan malzemenin sağlanabileceği yerler

gözönüne alınarak değişik mesafelerde kurulmuştu (Halaoğlu 1982:31-82) (Lev.6).

Ulak menzilleri için de haritalar çizilmiştir (Bkz.Ek.2.4/2.5). Üç ana yol ile ikinci derecede önemli yolların güzergâhları şöyledir:

ORTA KOL GÜZERGÂHI: Üsküdar-Gebze-İzmit-Bolu-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas, Malatya-Harpüt-Diyarbakır-Nusaybin-Musul-Kerkük güzergâhını takip eden Bağdat-Basra yoludur. Bu yol üzerinde 44 menzil bulunmakta olup Bağdat menziline İstanbul'a uzaklığı 445 saat idi.

SOL KOL GÜZERGÂHI: Merzifon'a kadar Orta Kol menzillerinin takip etmekte, ancak Harmanlı menziline Karadeniz kıyı şeridine uzanan talî bir yol bulunmaktaydı. Sol Kol güzergâhı İstanbul-Erzurum arasında olup bu güzergâh, Merzifon'dan Ladik-Niksar-Karahisar-ı Şarki (Şebinkarahisar)-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Kars'a ve oradan da Tebriz'e ulaşmaktaydı. Erzurum menzili İstanbul'a 266 saat uzaklıkta bulunuyordu.

SAĞ KOL GÜZERGÂHI: Üsküdar-Gebze-İzmit-İznik-Eskişehir-Konya-Adana-Antakya yolu ile Halep menzili arasında 247 saatlik bir mesafe vardı ve bu güzergâh üzerinde 27 menzil bulunmaktaydı. Anadolu Sağ Kol güzergâhından ayrılan talî yolları ise üç önemli grupta toplamak mümkündür. Bu ikinci derecedeki yollardan en önemlileri Bursa-Balıkesir üzerinden İzmir'e, oradan da Bodrum'a giden yol ile Antalya-Anamur yoludur (Halaoğlu 1982:48-50; Luther 1989:XIX-XXVII).

Bu yoların dışında İstanbul-Kütahya-Afyon-İsparta-Antalya; İstanbul-Bursa-Balıkesir-Akhisar-Manisa-İzmir; Trabzon-Gümüşhane-Bayburt-Erzurum; İzmir-Alaşehir-Uşak-Afyon; İzmir-Afyon-Koçhisar-Kırşehir-Kayseri-Sivas-Erzurum-Azerbeycan güzergâhları da sözkonusu idi (Jiler 1973:14; Halaoğlu 1982:48-50; 71-72; 81-82).

II. BÖLÜM NOTLARI

1. En erkeni 17. yüzyıla ait Menzil Defterleri içinde yer alan ulak hükümlerindeki ulak menzilleri ile 1533-34/1547-48 İran-Trak Seferi, 1635 Revan ve 1638 Bağdat Seferlerinin menzilleri karşılaştırıldığında, kısmen farklı güzergâhın takip edildiği, dolayısıyla menzillerin de farklılaştığı gözlemlenmektedir. Aynı durum Rumeli yolu için de geçerlidir.
2. Konuyla ilgili Erken Osmanlı Dönemi'ni de kapsayan bir çalışma C.Orhonlu tarafından yapılmıştır (Orhonlu 1984:27-139). Halaoğlu ise 16. yüzyıl ile birlikte gelişen denizyolları ve iskeleler üzerinde durmaktadır (Halaoğlu 1982:115-22).
3. Bu bağlamda, Anadolu'nun tabii coğrafyası ile ilgili haritalara bakılabilir. Özellikle W.M.Ramsay (1890, 1960), G.E. Bean-W.M.Calder (1958), Tabula Imperia R.Kiepert ve bazı seyyahatnamelerdeki haritaların günümüzün haritalarıyla karşılaştırılması gerekir.
4. Konuyla ilgili üç önemli eserden özellikle söz etmek istiyoruz. Bunlar; H.Dernschwam (1987), C.Jirecek (1967, 1990) ve O.Ziroyeviç (1969). İlk iki yayında Belgrad-İstanbul arasındaki eski Roma askerî yolu, yol şebekesi ve menzilleriyle birlikte tanıtılmaktadır.
5. Bu geşit rehberler Osmanlılar'da daha çok hac organizasyonu için kullanılmıştır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:11-29; Armağan 190). Askerî amaçlı olarak da ancak bazı seferlerin günlükleri söz konusudur (Ünver 1952:547-76; Yurtaydın 1976; Sahillioğlu 1988:43-81).
6. E.H.Ayverdi'nin Romanya, Macaristan, Yugoslavya,

Bulgaristan, Yunanistan ve Arnavutluk'taki Osmanlı mimari mirasını konu alan Avrupa serisi ciltlerine bakılmalıdır (Ayverdi 1977; 1981; 1982).

7. İstanbul-Edirne arasında seyahat eden seyyahların eserleri tarandığında, tarihi yolun Osmanlılara ne biçimde ulaştığına ve nasıl kullanıldığına dair önemli bilgilere rastlanılır. H.Dernschwam (1987), H.D.Andreasyan-P.L.İnciciyan (1974-75; 1975-76), V.Jirecek (1967, 1990) ve J.Covel (1893)'in seyahatnameleri ilk akla gelen eserlerdir.
8. Anadolu'da Roma yolları üzerine D.French'in çalışmaları sözkonusudur. Yazar bu çalışmalarında (1974, 1980, 1981), Roma yol döşemesinin özelliklerini çizimlerle anlatmakla, fakat ağırlığı hacı yolu başlığı altında, İstanbul-İzmit-İznik-Ankara-Aksaray-Tarsus-Adana-Misis-Antakya güzergâhına vermektedir. Ayrıca D.French, yol sistemine bağlı mil taşlarının da kataloğunu oluşturmaktadır.
9. Osmanlı dönemindeki Anadolu yolları konusunda Başbakanlık Arşivi'ndeki defterlerde, seyahatnamelerde ve menzilnamelerde çeşitli bilgilere rastlanılır. Bunların içinde tarihi kaynaklara ve seyahatnamelere göre Anadolu yol şebekesini belirleyen F.Taeschner'in çalışmaları da önemlidir (Lev. 5). Bu konuda yazarın şu çalışmalarına bakılabilir (Taeschner 1924, 1959, 1960). Taeschner'in bazı yayınları H.S.Selen tarafından Türkçeye çevrilmiştir.

Bunlardan Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yolları adıyla Türkçeye çevrilen fakat Türk Tarih Kurumu tarafından sonradan yayınlanamayan 2 ciltlik çalışmada F.Taeschner, ana ve talî yollar olmak üzere yirmi yol güzergâhı saptamıştır. Araştırmacı bu güzergâ-

gâhlar içinde "Diagonal Cadde" adıyla tanımladığı hac yolu üzerinde durmaktadır.

10. Hac yolu ve surre alayları ile ilgili arşivlerde ve kütüphanelerde çeşitli bilgilere rastlanılır. Bu konuda Münir Atalar (1983) ve L.Armağan (1990)'ın çalışmaları kayda değerdir. Ayrıca F.Taeschner'in yayınlanmamış tercümesinde (Ter:131), 19. yüzyılda bir hac kervanının menzilleri saat uzaklıkları ile birlikte verilmektedir. Buna göre kervan, 37 gün yürüyüş ve 6 gün duraktan sonra Şam'a varmakta ve burada 40 gün kalarak mukaddes yerler ziyaret edilmektedir. Şam'dan 39 gün yürüyüş ve 10 gün duraktan sonra da Mekke'ye varılmaktadır. Dolayısıyla güzergâhın İstanbul-Antakya arası 33 menzil olup yol 240 saat sürmektedir.

Kaynaklar doğrultusunda Anadolu Sağ Yolunun İstanbul-Konya bölümünü metodolojik açıdan ele alan bir çalışma da sözkonusudur. Eserde, 1550-1850 arasındaki dönemde yolun hangi güzergâhının kimler tarafından kullanıldığına dair bilgiye rastlanılır (Luther 1989).

III. OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA MENZİL KÜLLİYESİ KAVRAMI İLE MENZİL VE DERBENT TEŞKİLATLARI

III.1. MENZİL KÜLLİYESİ KAVRAMI

Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul merkez (başlangıç noktası) olmak üzere, Anadolu ve Rumeli'ye giden sefer, kervan ve hac yolları üzerinde kurulmuş külliye yapılarının külliye içindeki değerleri ve yerleştirilmeleri bakımından ayrı bir grup oluştururlar. İmparatorluğun 16. yüzyılıyla birlikte ortaya çıkan bu külliyeler, Osmanlıların iskân siyaseti ile yakından ilgilidir.

16. yüzyılda, başkent İstanbul dışında, gerek İstanbul'u Balkanlar ve Orta Avrupa'ya, gerekse Anadolu ve Orta Doğu'ya bağlayan sefer, kervan, hac ve ulak amaçlarına hizmet eden yollar üzerine, çoğu Mimar Sinan'ın imzasını taşıyan külliye yapıları inşa edilmiştir. Bu külliyelere "Menzil Külliyesi" denilmektedir. Menzil, "Dinlenme amacıyla durulan yer, konak"; "iki konak arasındaki uzaklık"; "Bir günlük yol"; kervanların ve "posta tatarlarının indikleri ve at değiştirdikleri" veya "geceyi geçirmek üzere konakladıkları han ve yapı" demektir.⁽¹⁾ Kuruluş gayeleri büyük ölçüde Derbent Teşkilatı ile yakından ilgili olan menzil külliyesi, mimari açıdan, daha çok hac ve ticari gayelere cevap verecek şekilde planlanmış ve programlanmıştır. Sultan, sadrazam ve vezirler tarafından zengin vakıflarla kurulan bu tip külliyelerin mimarları araştırılacak olursa, örneklerin büyük çoğunluğunu Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatına bağlı mimar ve ustaların yaptığı ya da onardığı anlaşılır. Bu bağlamda 16. yüzyılın ikinci yarısına ait menzil külliyesini Mimar Sinan ile özdeşleştirmek mümkündür. 1550 öncesine ait örnekler ise Acem Ail ile bütünleşmektedir.

Geçit yeri, tepe, akarsu kenarı veya denize yakın

şekilde konumlanan menzil külliyelerinin yapımına 16. yüzyılda başlanılmış, 17. yüzyılda da devam edilmiştir. Menzil külliyelerinin yapımı ile Sadrazam Lütfi Paşa'nın menzil teşkilatını kurması arasında ilişki sözkonusudur.⁽²⁾ Menzil yerinin zaman içinde kazandığı öneme göre, ticarî (arasta, han, dükkân); sosyal (tabhane, imaret, hânikâh, hamam, meşruta evler, müstemilat, helâ); eğitim ve kültürel (medrese, sıbyan mektebi, kütüphane), dinî (cami, türbe, hazire-mezar) işlevli yapılardan oluşan külliyelerde, amaç doğrultusunda ticarî ve sosyal işlevli yapılar ön plana çıkarılmış, işlev mimari ilişkisi yatay ve dikey eksenlerde vurgulanmış, vurgulamada mimari elemanlardan da yararlanılmıştır. Külliyelerde işlevsel açıdan birbirini tamamlayan arasta-kervansaray-tabhane-imaret-hamam, ya organik olarak bitişik, ya da yakın konumda planlanmıştır. Böylece araştırmacı A.Kuran'ın ortaya attığı külliye düzenlerinde organik ilişki, rasyonellik ilkesi gibi kavramlarla karşılaştırılır (Kuran 1973:795-814).

Daha çok günümüze ulaşan örneklerden yola çıkarak yoğun yapılaşmayı izleyebildiğimiz İstanbul-Edirne ve İstanbul-Antakya ana yolları üzerindeki menzil noktalarını ve bu menzillerde yer alan yapı topluluklarını kısaca tanımlayalım. İlk ele alacağımız yol Edirne-İstanbul güzergâhı olacaktır.

1. İstanbul-Edirne Yol Güzergâhı:

Osmanlı Devleti'nin payitaht merkezi İstanbul'dan Balkanlar ve Orta Avrupa'ya uzanan yolun, ilk önemli durağı Büyükçekmece idi. Büyükçekmece'den sonraki durak noktasını ise Silivri oluşturuyordu. Rumeli Sol Kolu ile orta yolunun ayrıldıkları bu menzil yerinden sonra, önce Çorlu'ya daha sonra Lüleburgaz'a ulaşırlar. Lüleburgaz'dan sonra yol Babaeski ve Havsa'dan geçerek Edirne'ye ulaşır-

yordu. Osmanlı Devleti'nin ikinci başkenti ve İstanbul'dan sonraki en önemli şehri Edirne, canlı ticarî yaşamı ve Batı seferine çıkan ordunun Rumelî öncesi son büyük durak ve ikmal merkezi olarak tanınıyordu. Orta yol, Edirne'yi takiben sırasıyla Cısr-ı Mustafa Paşa, Filibe ve Sofya'dan geçiyor ve tâlî yollara ayrılmalar dışında Belgrad'a kadar uzanıyordu. Bir bakıma eski Roma yol güzergâhı, aşağı yukarı Osmanlı döneminde de aynı rotayı izliyordu (Lev.6).

2. İstanbul-Antakya Yol Güzergâhı:

Üsküdar-Antakya yolu, kısmen Antik, Bizans ve Anadolu Selçuklu yol şebekesi ile çakışmakla birlikte, İstanbul'u Orta Doğu ve Hicaz'a bağlayan en kestirme ve önemli menzil noktalarından geçiyordu. Gebze-İzmit-Yenişehir-Bozöyük-Eskişehir-Seyidgazi-İlgın-Konya-Karpınar-Ulukışla-Misis-Kürtkulağı-Payas ve Belen gibi belli başlı önemli menzil yerlerine sahip "Sağ (Ulu) Yol" küçük veya büyük programlı menzil külliyesi örnekleriyle imâra sahne olmuştur. Belen'den sonra, Halep ve Şam olarak iki ana kola ayrılan yoldan Şam Yolu, hac yolu idi ve kutsal topraklara kadar uzanarak İstanbul'u Hicaz'a bağlıyordu (Lev.5-6).

Osmanlı İmparatorluğu'nda, hem Rumeli, hem de Anadolu'da yol sistemine bağlı olarak anayollar üzerine menzil külliyesi yapımının en yoğun olduğu tarih, imparatorluğun yükseliş dönemi olan 16. yüzyılda karşımıza çıkar. Osmanlıların Anadolu ve Rumeli'de yayılma politikaları derbentlerde güvenlik sağlanması için gerekli çalışmalar, vakıf yapma siyaseti ile birleşerek, 17. yüzyılı da kapsayacak şekilde büyük menzil külliyelerinin kuruluşunu etkilemiştir. Saray çevresi tarafından yaptırılan büyük külliyeler, yeni iskân merkezleri olarak çoğunlukla ana yollar üzerine kurulmaktaydı.

İmparatorluğun 16. yüzyılında, İstanbul-Hicaz ve

İstanbul-Rumeli yolları üzerine yapılan örneklerden sonra, 17. yüzyılda da etkinlik devam ettirilmiştir. Dönemin tarihsel olgusuyla açıklanabilen ve ekonomik durumla bağlantılı olarak, zaman içinde büyük veya küçük programlı külliye yapımı sürdürülmüştür.

Askerî boyut açısından düşündüğümüzde, Avusturya'ya açılan savaş, Rumeli sefer yoluna ilgiyi arttırmış ve İstanbul-Sofya-Belgrad yolları üzerine önemli kervansaraylar inşa ettirilmiştir. Benzer şekilde, IV. Murad'ın Bağdat ve Revan seferleri dolayısıyla Anadolu yolları üzerine de kervansaray ağırlıklı yapı toplulukları yaptırılmış, bazı harap Anadolu Selçuklu hanları da onarılarak işletmeye açılmıştır. Bu bağlamda Rumeli sefer yolu üzerinde Uzuncaova Sinan Paşa kervansarayı, Batgın Derbendi Hanı, Tatar Pazarcığı İbrahim Paşa Kervansarayı, Musa Paşa Hanı, Siyavuş Paşa Hanı, Yanova Hanı ve Edirne Ekmekçioğlu Kervansarayını sayabiliriz. Anadolu yolları üzerinde ise Kadife, Ulukışla Öküz Mehmet Paşa, Hanköyü Hüsrev Paşa, Malatya Silahtar Mustafa Paşa, Çakıl Bayram Paşa, Cısr-i Şuğur, Misis ve Kurtkulağı, Nebük, İncesu Kara Mustafa Paşa külliye veya yapı toplulukları sayılabilecek belli başlı örnekleri teşkil eder (Nayır 1975: 195-228).

16. yüzyıl sonlarına doğru ekonominin bozulması, beraberinde sosyal çalkantılarına da doğurmuştur. Dolayısıyla, bir çeşit halk ayaklanması da sayılabilecek Celalî isyanları, özellikle 17. yüzyılda, Osmanlı Devleti'ni her yönüyle sarsmıştır.

Celalî ayaklanmaları sonucu merkezî gücün zayıfladığı dönemlerde, kervan yollarının ve halkın güvenliği sağlanamadığından, ulaşım duraklamış, göçler ve yağmacılık gibi nedenlerle terk edilen, ya da harap olan menzillerin canlandırılması ve yollar üzerinde, merkezi kervansaray

olan külliye yapıları yöntemi 17. yüzyıl boyunca yoğunlaşmıştır. Özellikle derbentler ve ıssız yollar bu nitelikteki yerleşmelerle şenlendirilmiştir. Vergi ve benzeri yükümlülüklerden bağışık tutma gibi ekonomik ve sosyal ayrıcalıklarla kervansaray etrafına çekilen ve yerleştirilen halk, belirlenen güzergâhlar arasındaki yol ve köprülerin bakımı ve onarımı ile kervansarayın işleme için gerekli servislerden sorumlu tutularak ulaşım şebekesi ve yolcular için uygun koşullar sağlanmıştır.⁽³⁾

Menzil külliyesi yapısının bir amacı da, hacı adayların yolculuklarını daha kolay yapabilmelerinin sağlanmasıdır. Anadolu yolları üzerinde bulunan menzil külliyelerinin vakfiyeleri incelendiğinde, yolu kullanan kişilerin rahatlığı için bazı ayrıcalıklar öngörülmektedir. Özellikle hacca gidenler için kurulmuş Osmanlı kervansaraylarına örnek olarak, bugün Suriye sınırları içinde bulunan Kadife (El-Ktayfe), Cısr-i Şuğur ve Nebük Menzil külliyesi gösterilebilir.⁽⁴⁾

Vakıfların bozulması, yol şebekesinin değişmesi ve doğal etmenlerle ihmal edilen örneklerin bir çoğu günümüze ulaşamamıştır. Ancak tarihi bilgi ve mevcut örneklerden, bu dönemde inşa edilen menzil külliyelerinin genel kuruluşu ve programları konusunda bazı bilgilere rastlanabilmektedir.

Böylece menzil külliyesi 16. ve 17. yüzyıllarda Osmanlı külliye mimarisinde ayrı bir grup olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle 16. yüzyılın sosyo-ekonomik ve askerî özelliklerini, en tipik yanlarıyla bize yansıtan bu külliye mimari tasarım açısından konuya yaklaşıldığında, yaratıcılık ve yeni uygulamaların denendiği yapılar olmaktadır. Mimar Sinan'ın ana yollar dışında, şehir içinde inşa ettiği tek yapı veya külliyesi de araştırarak olursak, başkentten tesirinden uzak yerlerdeki yerel

özellikler dışında, mimari ve bezeme açısından ortak noktaları görebiliriz ki bu da, Acem Ali ile Mimar Sinan'ın 16. yüzyıl birlikte düşünülmesi gerektiğini vurgular.

Osmanlı ordusunun Doğu'ya ve Batı'ya giden sefer yollarının stratejik bazı noktaları, askerinin bir süre kışlayıp dinleneceği yerler olarak planlanmıştı. Bu bağlamda menzil külliyelerinin bulunduğu yerleşim yeri, çevresine otağ kurup ikmal yapacak ordu için potansiyel ticarî bir merkez konumunu taşıyordu.⁽⁵⁾

Senede bir defa uzun hazırlıklar sonucu gerçekleştirilen hac farizesinde, İstanbul-Şam-Hicaz karayolu, Osmanlı uyruğundaki hacılar için büyük önem taşıyordu. Hacıların eşkiyalardan korunması ve ihtiyaçların temininde menzil külliyesi, özellikle sahip oldukları tabhane, imaret ve hamam gibi birimleriyle önemli hizmetler veriyordu.

Dönemin kara ticareti kapsamında menzil külliyesi, aslında birer açık ve kapalı ticari merkez vazifesi görüyordu. Belirli aralıklarla ana yol üzerine inşa edilen bu tip yapı toplulukları, hem çevre halkının, hem de tüccarların kalıp dinlendiği alışveriş yaptığı bir çeşit bölgesel ticari merkez oluyordu.

Sözünü ettiğimiz bu ihtiyaçların ötesinde, menzil külliyesiyle ulak sistemi arasında kısmi bir ilişki söz konusudur ki bu da, aşağı yukarı aynı yol güzergâhlarını kullanmaktan ileri gelmektedir. Şöyle ki; menzil külliyesinin buldukları yol üzerindeki her durak yeri, aynı zamanda ulak sistemine bağlı posta tatarları için de bir durak niteliğindedir. Bununla birlikte, menzil külliyeslerinden ayrı menzilhâne adı verilen bağımsız ayrı bir yapı tipine sahip olduklarından konumuz dışına çıkmakta ve farklılaşmaktadır.

Bütün bu işlevlere ilaveten külliyyelerin inşa edilmesinin bir nedeni de, ticarî ve coğrafi nedenlerden dolayı önemli fakat ıssız olan mevkilerin canlandırılması, böylece geleceğin yerleşim yerlerinin çekirdeğinin oluşturulması düşüncesidir. İşte, Sultaniye adıyla kurulan Karapınar ile Belen de olduğu gibi buraların eski adıyla genlendirme politikasının başarılı şekilde uygulandığı sadece iki örnek olmaktadır. Karapınar'ın kuruluşu için Ö.L.Barkan'da açıklayıcı bilgiye rastlanılır (Barkan 1942:355-56).

III.2. MENZİL TEŞKİLATI

Osmanlı Devleti'nin ilk devirlerinde "Ulak Sistemi" adı altında bir haberleşme teşkilatı vardı. Bu teşkilat Lütfi Paşa (d.?-ö.1563)'nin sadrazamlığı (1539-41) sırasında menzil teşkilatının kurulması ile sistemleşerek kurumsallaştırılmıştır (Lütfi Paşa 1982:15). Kelime olarak; "iki konak arası", "Bir konak yol", "Merhale", "ikamet olunan yer", "Mesken", "ikametgâh", "Posta tatarları beygirlerinin bulunduğu yer", "Tatar konağı" ve "Posta" manalarına gelen menzil, Osmanlı Devleti'nde posta teşkilatı için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Halaoğlu 1982:2-3). Kısacası menzil teşkilatı yollar üzerinde bir vasıta kullanılarak yapılan bir haberleşme şeklidir.⁽⁸⁾

Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle 16. yüzyılda, gerek Rumeli, gerekse Anadolu'da ana yol güzergâhları üzerinde menzil tesisleri kurduğunu biliyoruz. Bunlar, bazen küçük köprüler, mütevâzi namazgâhlar, sık sık rastlanan çeşmeler veya bazı hallerde kuyular olduğu gibi büyük köprüler, anıtsal tutulan hanlar veya kapsamlı menzil külliyyeleri şeklinde de karşımıza çıkar. Nitekim, böyle menzil yeri ve külliyyelerini İstanbul'dan Doğu ve Batı istikametlerinde uzanan ana yollar üzerinde tespit etmek, geriye kalan mimari eserlerden de yola çıkarak

mümkün olmaktadır.

Menzillerin kuruluşu oldukça eskiye dayanmaktadır. Bilindiği kadarıyla ilkçağ ve Bizans devrinde, tehlikeli, güç geçilir bölgenin emniyeti ve kervan/sefer yolları üzerinde, küçük menzillerin kuruluşu ve zamanla da bunların yerlerinde şehirlerin doğması dikkat çeken bir olaydı.

Uygur gibi İslamiyetten önceki Türk Devletleri'nde, resmi posta ve istihbarat teşkilatı için "Ulağ" terimi kullanılmıştır. Ulak kelimesi anlam olarak "Sa'î", "Tatar", "Bedir" ve posta karşılığında İslamiyeti kabul eden Türk Devletlerinde de karşımıza çıkar (Kefesoğlu 1984:352-53). Emevi, Abbasi ve Mısır Memlûklü Devletlerinde "Berîd", Moğol ve İlhanlılarda "Yam" teşkilatı da haberleşmeyi sağlıyordu (Halaçoğlu 1982:3 dip.8-9; Yazıcı 1987:377-86). Anadolu Selçuklularında da "Berîd" aynı anlamda kullanılmaktaydı.

Bilindiği üzere, eski çağlardan itibaren her devletir kendi sistemine göre bir haberleşme teşkilatı vardı. Ancak konu kapsamında ilgimizi oluşturan menzil teşkilatı, yollar üzerinde bir vasıta kullanılarak yapılan haberleşme şeklidir. Yollarda, coğrafi koşullara göre değişen mesafelerde, haberin bir an önce yerine ulaştırılması gayesiyle konaklama noktaları (menziller) kurulmuştu. Bu konaklama noktalarında yolun işlevi olup olmamasına, olanğüstü bir durum yaşanıp yaşanmamasına göre, sayıca az ya da çok sayılabilecek rakkamda beygir beslenmekte ve bundan haber getirip götürülen ulaklar faydalanmaktaydı (Heywood 1976-77:182-85).

Osmanlı Devleti zamanında hızlı bir şekilde haberleşmeyi sağlamak, ordu sefere çıktığı zaman dinlenmesini ve gerekli ihtiyacını temin etmek gayesiyle, coğrafi koşullar

gözönüne alınarak ihtiyaç duyulan yerlerde menziller kurulmuştu (Halaoğlu 1981:120; 1982:16). Osmanlıda "Çapar" kelimesi ulak kelimesi ile birlikte kullanılarak atlı postacı manasını taşımıştır. 15. yüzyıla kadar sadece çapar olarak karşımıza çıkan kavram, bu yüzyıldan sonraki eserlerde "çapar-ulak", daha ileri tarihlerde ise tatar şeklinde kullanılmıştır (ögel 1985:340).

Resmi haberleşmede kullanılan ulaklardan iffet sahibi ve namuslu olmaları, hayvana binmeleri ve yolun şartlarına uyum gibi nitelikler aranırdı. Deneyimli olanlar tercih nedeniydi.

Devlet tarafından bir yere gönderilen ulakların ilk zamanlar "ulak hükmü" adı altında menzillerden ücret talep edilmeksizin beygir almak ve menzilhanelerde ağırlandıkları hakkı verildiği anlaşılmaktadır. Fakat bu durum menzil teşkilatında bazı aksaklıklara ve halkın zararına sebep olduğu için Sadrazam Lütfi Paşa tarafından kaldırılmış, ulak hükmü yerine "t'nam" hükmü verilmeye başlanmıştır. Buna göre, ellerinde bir çeşit hediye anlamına gelen t'nam hükmü olmayanlar menzil beygirlerinden saat hesabıyla belirli bir ücret karşılığında yararlanabiliyorlardı. Menzil olmayan yerlerde temin edilen beygirlerin ve ulakların masrafları o yerin halkından eşit olarak sağlanıyordu. Savaş sırasında haberleşmeyi daha hızla sağlamak için menzillere normalden fazla para ve beygir tahsis ediliyordu. Ayrıca "imdadıye" adı ile menzil masraflarına yardım amacıyla çevre köy ve kasaba halkından alınmak üzere bir vergi de konulmuştu (Halaoğlu 1981:129). Ulakların vasıtaları genellikle beygir olmakla birlikte ellerinde tuğralı emir alanlarına araba da verilmekteydi.

Menziller arasında haberleşme bir sistem çerçevesinde yapılarak haber veya emir çıktığı merkezden bir sonraki menzile iletilir ve bu durum silsile halinde ulaştırılır.

lıncaya kadar devam ederdi. Gizli haberleşmede yalnız bir ulak görevlendirilmiş olup haberin çıkış noktasından varış yerine kadar ulak görevini yapmak mecburiyetindeydi. Serhat boylarından gelen ulaklar t'nam hükümleri olmadan her menzilden beygir almak hakkına sahipti. Aynı uygulama yabancı devlet elçileri için de sözkonusu idi (Bozkurt 1966:2).

Osmanlı haberleşme sisteminin iskeletini oluşturan menziller, gerek ulakların seri hareketi için gerekli olan hayvanı sağlamak, gerekse konaklama merkezleri olarak seçilmişlerdi.

Menzillerin haberleşme, ordunun ihtiyaçlarını karşılama ve hareket rotasını belirleme ve yolları kullanan hacılar ile kervanların güvenliğini sağlama ve buna bağlı olarak da ticarî bir merkez veya küçük bir şehir niteliğini kazanmaları 16. yüzyıl ile birlikte görülmektedir. Sırasıyla yolların bu olgulara nasıl hizmet ettiğini inceleyelim.

Menziller, haberleşmedeki önemlerinin yanı sıra, sayıları her zaman için yüzbinleri bulan ordunun yaşesinin temininde görev almaktaydı. Böylece çevre köy ve kasabada ekonomik potansiyeli yüksek bir ticaret merkezi oluşmaktaydı.

Bu şekilde ulak olgusuna hizmet eden menziller, daha sonra haberleşmeden başka, askeri kuvvetlerin konak yeri olarak da kullanıldığı gibi işe anbarı fonksiyonunu da kazanmıştır (Bozkurt 1966). Böylece sefere çıkan ordunun zahire sıkıntısı ortadan kalkmakta ve reayanın mallarını getirip satacakları bir ticaret merkezi hüviyetini de kazanarak, ekonomik hayata bir canlılık getirmekteydiler. Hatta çok işlek bazı yollar üzerinde bulunan kimi konaklama yerlerinin zamanla bir kasaba, şehir haline geldiğine

de rastlanmaktadır.

Osmanlı devleti haberleşme teşkilatını kurduğu gibi ordunun yiyecek ve diğer gereksinimlerini de depolamak suretiyle sefer sırasında orduya lojistik destek sağlamaktaydı. Dolayısıyla resmi haberleşme menziller aracılığıyla yapılır ve bu menziller özel haberleşmede kullanılmazdı. Ayrıca bir yere tayin edilen elçinin bir an önce salimen yerine varması, elçinin ağırlanması ve korunmasında menzil teşkilatı önemli bir yere sahip idi. Sefer sırasında görevli devlet adamlarına menzillerde beygir verilmekte olup devletin bir yere tayin ettiği memurlardan başka bir iş için görevlendirilenler için de menziller kullanılıyordu (Halaoğlu 1981:122; 1982:20-29). Menzil veya menzilhâne denilen konak yerlerinde ulaklar dinlenir ve at değiştirirlerdi. Menzilhânenin işlemleri, ihtiyacı olan at, sürücü, yiyecek, hizmetçi temini ve gerekli masrafları sağlayacak para, kazanın âyan ve zabıtları tarafından halka danışılmak suretiyle sağlanmaktaydı. Menzil imdadiyesi denilen ücret de menzilin bulunduğu yerin halkının avarız ve nüzul akçesinden sağlanırdı. Menzilocinin seçiminde halkın görüşü önemliydi. Menzilocu bir yıl için tayin edilirdi ve menzile menzilocu tayin edilen kimse görev süresi bitince tekrar aynı göreve atanabilirdi.

Eğer menzilocu görev süresi bitmeden ölürse yerine akrabası geçip kalan görevi tamamlardı. Menzilocular menzilin ihtiyacı olan atları bulmakla yükümlüydüler (Halaoğlu 1981:123-147; Özkaya 1985:291-93). Bunlar aynı hizmeti gören geri hizmet erbabı olduklarından hizmetleri karşılığında avarız'dan tamamen, diğer vergilerden ise kısmen muaf tutulmuşlardı (İnalçık 1959:575-608).

Osmanlı Devleti'nde menziller ordunun sevk ve iaşesinin temininde önemli roller üstlenmişlerdi. Bazen

ordu sefere çıkmadan önce, ordunun konaklayacağı yerler tesbit edilir ve oraların kadılarına haber göndererek gerekli malzemenin türü, miktarı ve hangi menzillere gönderilmesi gerektiği bildirilirdi. Sefer sırasında ordunun merkezle sürekli bir şekilde haberleşmesi için ulak ve beygir sayısı arttırılırdı. Ordu sefere çıkmadan önce kadınlara gönderilen fermanla yolların durumu sorulur ve alınan rapora göre yol güzergâhı tesbit edilirdi.

Bu önemli rollerden dolayı devlet, bazı vergilerden muaf olmaları karşılığında, değişen sayılarda bir grup insanı menzil hizmetiyle görevlendirmişti. Genel adıyla menzilciler olarak bilinen menzil hizmetlerinin, menzilden gelip geçen ulaklar için at beslemek ve yiyecek temin etmek, sefer zamanında ordunun ihtiyacı olan zahireyi menzillere depo etmek ve bir önceki menzil ile bir sonraki menzil arasındaki güzergâhta seyahat eden hacılar ve kervanların güvenliğini sağlamak gibi görevleri vardı.

Yollar üzerinde bulunan konaklarda yani menzilhânelerde görevli olan menzilciler şunlardı: Menzilemini (Menzilci), Menzil Ketküdası, Odacı, Seyis, Ahçı, Sürücü ve Menzilkeş. Bu görevliler devlet tarafından bir yıl süreyle görevlendiriliyorlardı. Menzil eminleri, menzilin bulunduğu kazâ âyanı, kadısı veya naibinin teklifi ve bu teklifin tasdikiyle tayin edilmekteydi. Menzilci tayininde halkın dileği de dikkate alınıyordu. Görevini başarıyla yapan menzilci aynı göreve yeniden atanabiliyordu.

Menzilciler, idari işleri yürüttükleri gibi ordunun veya askerî bir kıtanın kendi menzillerinde istirahatini, yiyeceğini ve levazımını da sağlamaya mecburdu. Görevinde ihmali görülen menzilci cezalandırıldı. Ayrıca menzilciler avarız ve nüzul tahsili gibi işleri de yerine getiriyordu. Bu göreve talip olanlar ihtiyacı bulunan beygirleri bulmak ve beslemekle yükümlüydüler. Menzilciler, menzil hayvanı beslemek ve bunları ulakların hizmetine vermek karşılığında avarız-ı divaniyye ve tekalif-i örfiyye ile yeniçeri oğlanı vermekten muaf tutmuşlardı (Tongur 1946:109).

Menzilcilerin, stratejik önemine göre, değişen sayıda şahıs veya doğrudan bir köy halkı menzilci olarak tayin edilebiliyordu. Menzil seçilen palanga ve kalelerde ise genellikle palanga zabıtları, dizdarları gibi kişiler menzilci tayin edilmekteydi.

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren menzilcilerin kiraya verilmeye başlanması ile menzilcilerin yerini kiracıbaşılar alınmaya başlanmıştır. Kiracıbaşılarda, menzilciler gibi menzil beygiri temin etmekle görevli olup ancak ellerinde ulak hükmü bulunanlara, fermanlarından ifade edilen beygiri kira usulüyle vermek mecburiyetindeydi (Özkaya 1977:355-56; Halaçoğlu 1982:149-52).

Menzil görevlerinden olan sürücüler diğer bir menzile hareket eden ulaklarla birlikte giderek kendi menzilleri tasarrufunda olan beygirleri getirmekle görevli olup sürücüler rehberlik yapmakla da yükümlüydüler. Ulaklara verilen ulak hükümlerinde her menzil için görevli sürücülerin sayısı da yazılırdı (Halaçoğlu 1981:126).

Menzilin çeşitli işlerini yapmak üzere mükellefiyet usulü ile menzil yakınındaki bir köy ve kasaba halkından yeterli sayıda kişinin görevlendirildiği ve bu kişilere menzilkeş (menzil geçen) adı verildiği anlaşılmaktadır.

menzilkeşler menzil defterlerinde işaret edildiği üzere menzil akçası, menzil imdadiyesi gibi her ailenin varlığına göre para veya para karşılığı mal vermekle yükümlüydü. Bu kesim belirli sayıda "er" çıkararak menziller işlerinin görülmesini sağlardı. Menzil erleri gelişmeleri karşılığında "tekalif-i örfiyye" ve "tekalif-i şakka", "avarız" ve "menzil imdadiyesi" gibi vergilerden muaf tutulurdu. Bu erlere devletçe yaptırılan menzillerin ve hanların çevresindeki sahipsiz toprakların öşürünü hak sahibine ödemek koşuluyla ekip biçme izni verilmişti. Ayrıca menzillere bağlı topraklardan da aynı şekilde faydalanırlardı.

Menzilkeşler menzilhanelerin tahrip olmaması veya eşkiyaya karşı korunmasıyla görevli oldukları gibi hanlara inen yolcuları korumak, yolcuların ihtiyacı olan yağ, odun, saman gibi ihtiyaç maddelerini getirip belirli fiyatlarla satmakla da yükümlüydüler (Tongur 1946:116).

Menzil hizmetlerinde olan ahır kethüdası, odacı, seyis ve ahgılar menzilin iç hizmet görevlisi olup yaptıkları işlere göre belirli bir miktarda ücret alırdı (Halaoğlu 1982:152).

Menzillerin Osmanlı yol sistemi içinde iki ana grup halinde teşkilatlandığı görülmektedir. Bilindiği gibi Osmanlı yolları Anadolu ve Rumeli'de Sağ, Orta ve Sol Kollar olmak üzere üç ana güzergâhtan oluşuyordu. Bunlar arasındaki irtibatı ise talî yollar sağlıyordu. Böylece ulaşım aksları ile merkezi idarenin taşıyıcı kontrolü de sağlanmış oluyordu.

İmparatorlukta bütün ekonomik ve sosyal faaliyet, yolların geçtiği yerler ile bu yolların ulaştığı liman ve şehirlerde toplanmıştı. Her dönemde ulaşımın gelişmesi ve işlemesi için yolların gerekli emniyetinin sağlanması

gerekmiştir. Bu bağlamda ortaçağ İslam dünyasında, basit anlamda yolların güvenliğini sağlamak üzere tesisler kurulmuştur. Bu nedenle tenha yerlerde vakıf malı misafirhaneler tesis edilmiştir ki bu gâye ile kurulan yapılara ribat adı veriliyordu (Köprülü 1942).

Büyük kervan ve ticaret yolları üzerinde, dağ ve geçit yerlerinde tüccar ve yolcuları, kervanları barındıran ribatların yerini Anadolu Selçuklu döneminde kervansaray, Osmanlı döneminde ise büyük hanlar almıştır. Dolayısıyla kervansaray ağının en geliştiği dönem Anadolu Selçuklular zamanı olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda Anadolu ve Rumeli'de, merkezle eyaletler arasındaki iribat ve ulaşım, üç ana kol halinde uzanan yollar ile bu yollarda yer alan kervansaray ağırlıklı yapı toplulukları aracılığıyla sağlanmıştır. Genellikle ribatlarda olduğu gibi önemli geçit yerlerinde yolların emniyetini sağlamak hedefini de içine alan bu müesseseler, 15. yüzyılda derbent adıyla tanınmıştır. Yine yollar üzerinde sosyal ve ticari nitelikteki yapıların yanı sıra, devletin siyasi ve askerî sahalarında faaliyet gösteren ve geri hizmet erbabında olan menzilciler ile bunların hizmet verdikleri menzillerde bulunmaktaydı.

Menzillerin üzerinde kurulduğu yollar önce, ana ve tali yollar olmak üzere başlıca iki kısma ayrılıyor, sonra ana yollar hem Anadolu'da, hem de Rumeli'de üçer kol halinde düzenlenerek Sağ, Orta, Sol Kol gibi isimlerle tanınıyordu. Bu yollar içinde "Anadolu Sağ Yolu" olarak kabul edilen ve İstanbul-Üsküdar'dan başlayarak Gebze-İzmit-İznik-Yenişehir-Bozüyük-Eskişehir-Tilgin-Konya-Karapınar-Freğli-Adana-Misis-Payas-Belen-Antakya yoluyla Halep/Şam ve Hicaz'a giden yol, hac yolu, Üsküdar-Gebze-İzmit-Tosya-Merzifon-Tokat-Sivas-Malatya-Harput-Diyarbakır-Musul Kerkük-Bağdat güzergâhı "Orta Yol", Merzifon'a kadar aynı güzergâhı takip edip, burada Ladik-Niksar-Karahisar-ı

Şarki-Kelkit-Aşkale-Erzurum yoluyla Kars ve Tebriz'e giden yol ise "Anadolu Sol Yolu" olarak bilinirdi.

Rumeli tarafında ise Sağ Kol İstanbul-Vize-Kırkkilise Pravadi-Babadağı-Akkırman yoluyla Özi ve Kırım'a, Orta Kol İstanbul-Silivri-Lüleburgaz - Edirne - Filibe - Sofya, Niş üzerinden Belgrad'a uzanmaktaydı. Sol Kol da, İstanbul-Tekirdağ-Malkara - Ferecik - Dimetoka -Gümölcine üzerinden Tebai'ye kadar ulaşmaktaydı (Halaoğlu 1982:4 dip.14).

Genelde geniş sayılabilecek biçiminde olan Osmanlı yolları (Orhonlu 1964) çoğunlukla devlet tarafından onarılırdı yollar üzerindeki nehir ve akarsular üzerine köprüler inşa olunarak imârı için köprücülük mesleği kurulmuştu (Orhonlu 1964). Ordu sefere çıkmadan önce yol ve köprünün durumunu kontrol için görevlendirilen bir kişi tarafından rapor halinde hazırlanır ve gerekli önlem alınırdı.

Sonuç olarak menzillerin seçimi gelişigüzel olmamış bir yerin menzil olarak tayininde gevrenin kaza ve sancak kadısı ile menzilcilerinin arzı ve devletin onayıyla gerçekleştirilmiştir. Çünkü, Osmanlı Devleti'nde haberleşme teşkilatının önemli dallarından biri menzillerdi. Bu teşkilat defter kapısının Mevkûfat Kalemî'ne ait Menzil Halifeliğine bağlı idi (Halaoğlu 1981:124-25; Özkaya 1985:291).

Devletin diğer sistemlerinde meydana gelen aksamlarla birlikte, zamanla menzil teşkilatında da bozulma başlamış, bozulma menzillerin yeniden düzenlenmesi ile bir müddet önlenmişse de savaşların çokluğu, ulakların ve menzilcilerin suistimalleri yüzünden bunun önüne geçilememiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, menziller kiraya verilerek devlet desteği çekilmiştir (Çadırcı 1981:1359-65; Özkaya 1985:295-98). 1829'da, menzil sis-

teminin ılgası yönüne gidilerek, 1834-35'de menziller posta sistemine dönüştürülmeye başlanmış ve karayollarının yetersizliği yüzünden de Anadolu postalarının deniz yoluyla taşınması düşünülmüştür. 1839'da ise gerçek anlamıyla posta teşkilatı kurulduğundan menzillerde tarihe karışmıştır (Halaçoğlu 1981:132; 1982:168-69). Hızlı haberleşme aracı olan Telgraf ancak 1854 yılından itibaren kullanılmıştır (Alşan 1992:8).

III.3. DERBENT TEŞKİLATI

Derbent Teşkilatı'nın Osmanlı Devleti'nde, 14. yüzyılın ikinci yarısı ile birlikte yer aldığı tahmin edilmektedir. Tahrir Defterleri'ndeki bilgilere göre, bir müessese, örgütlü bir kuruluş olarak kayıtlara geçmesi II. Murad (1420-51) ve Fatih (1451-81) zamanlarına rastlanmaktadır (Orhonlu 1990). Bu bağlamda, II. Murad döneminde kurulan Cısr-i Ergene (Uzunköprü), bir külliye ile imâr edilen ilk derbent yeri olmaktadır.⁽⁷⁾ 16.-19. yüzyıllar arasında ise neredeyse sayısı belirsiz derbent yeri belirlenmiştir (Lev.8). Bu derece yoğunluğa sahip teşkilat da geçitli araştırmacılar tarafından farklı boyutlarda ele alınmıştır.⁽⁸⁾

Derbent ismi Türkçe'ye Farsçadan geçmiş bitişik bir kelimedir. Bu kelime, "der", "geçit", "bendi tutmak" gibi iki kısımdan meydana gelmiştir. "Engel", "Geçit", "Dar geçit", "iki dağ arasındaki geçit yeri", "Set", "Küçük sınır kalesi", "Hudut bölgeleri ve dağlar arasında güçlükle geçilen boğaz" anlamına geldiği gibi "istihkâm" anlamına da gelmekteydi.⁽⁹⁾

Derbentler genellikle iskân noktalarının az olduğu önemli geçit noktalarında, korkunç ve tehlikeli bölgelerde, eşkiya yatağı تنها yerlerde, nehirlerin geçit verdiği dar boğazlarda ve merkezi konum yansıtan yerlerde

kurulmuştur (Orhonlu 1990:9-13). Kelimenin Türkçe karşılığı kullanılan şekli "Belen"dir. Derbent manasını ayrıca Osmanlıcada "Dideban" kelimesi de geçmektedir. Yine Suriye ve Filistin çevresinde "Derek" ve "Madîk" de aynı anlamda kullanılmaktaydı (Halaoğlu 1991:155).

Osmanlı Devleti'nde bugünkü anlamda polis ve jandarma teşkilatı olmadığından yolların ve geçitlerin emniyeti derbentçiler aracılığıyla yapılıyordu. Yani şehir ve kasabaların dışında ve surlardaki askeri güç hariç emniyeti sağlayacak bir teşkilat sözkonusu değildi. Belirtilen yerlerin dışında emniyeti sağlama görevi derbent teşkilatının sorumluluğu altında bulunmaktaydı. Derbent teşkilatını meydana getiren temsilciler devletin geçitli bölgelerinde ve yerlerinde derbentçi, martolos, pandor, beldar ve geçit bekçisi gibi atlarla çağrılıyordu (Orhonlu 1990:83-99).

Derbentçilerin bu özelliğinden dolayı, derbentçi kaydedilen köy halkı, derbentlerin özelliği ve önemine göre bazı vergilerden muaf tutulmaktaydı. Derbentler, buldukları bölgenin veya yolun emniyetinin sağlanması yönünden önemli birer tesis olmalarının yanı sıra, ıssız yerlerin şenlendirilmesi için bir iskân politikası olarak da kullanılmıştı (Orhonlu 1987:31,49).

Menzil külliyesi veya menzil hanı adını alan büyük ya da küçük ölçekli yapı toplulukları, ıssız yerlerde inşa edildiklerinden dolayı birer derbent yeri idiler. Yine önemli askerî ve ticaret yollarının kavşak noktaları ile dağ geçitlerinin bulunduğu yerler de derbent yeri olarak kabul edilirdi. Geçit vermeyen nehirlerin geçit noktaları da derbent yeri olma şartına haizdi (Halaoğlu 1978:187-88, Orhonlu 1990:9-14). Bu bağlamda bilindiği kadarıyla müstahkem derbent tesisleri, dört tarafı duvarla çevreli küçük bir kale şeklinde olup etrafında han, cami,

dükkânlar çeşme vb. yapıların yer aldığı boyutları değişen bir çeşit site idi. Böylelikle derbend civarında zamanla yeni bir yerleşimin çekirdeği meydana gelmiş bulunuyordu (Halaoğlu 1978:187-88).

Derbendleri kuruluş şekillerine göre dört kısma ayırmak mümkündür. 1. Derbend Niteliğindeki Kaleler, 2. Büyük Vakıf Şeklinde Derbendler, 3. Köprü Yerlerinde Bulunan Derbendler, 4. Han ve Kervansarayların derbend olarak kullanılması (Orhonlu 1990:22-33).

1. Derbend Niteliğindeki Kaleler: Önemli geçit ve kavşaklarda ve tehlikeli yerlerde kurulan kaleler derbent niteliğindedir. Hac yolu boyunca bu tip kaleler dizisi görülmektedir. Hacı kervanlarının korunması için yol üzerinde bulunan köylerden gerekli görülenlerin ahali, ilgili kişilerin ve İstanbul'un kararı ile derbentçi tayin ediliyordu. Bazı derbend yerleri önemlerinden dolayı, ekonomik ve siyasi gücü olanlar tarafından imâr idiliyordu. Güneyde hac yolu üzerinde yer alan Payas, Sokullu Mehmet Paşa tarafından kendi imkânları ile küçük bir şehir hâlinde tesis edilmişti. Ayrıca Fırat Nehri dirseğindeki Câber Kalesi de bir nehrin kenarında kurulan derbend yerine örnek oluşturuyordu.

2. Büyük Vakıf Şeklinde Derbendler: Ana yollar üzerindeki ıssız yerleri şenlendirmek amacıyla kurulan büyük vakıf tesisleridir. 16. yüzyılda Sultaniye adıyla kurulan Konya-Karapınar, 17. yüzyılda Misis, Kurtkulağı ve 18. yüzyılda inşa edilen İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi bu gruptan idi.

3. Köprü Şeklinde Derbendler: Köprüler, bir çok yerde yolları kontrol edebilecek şekilde bulduklarından derbend durumunda idiler. Köprücü adıyla tanınan bir kesim, aynı zamanda derbendci sıfatını da taşıyarak hem onarım,

hem de korumacılık işiyle meşgul oluyordu (Orhonlu 1984:70-77; 1990:32-33).

4. Han veya Kervansarayların Derbend Olarak Kullanılması: Anadolu Selçuklu dönemi kervansarayları ile tek başına bağımsız olarak inşa edilen Osmanlı hanlarının bu amaç doğrultusunda kullanıldığı bilinmektedir (Orhonlu 1990:127-34).

Hukuken farklı kısımda değerlendirilen derbendler içinde bizi ilgilendireni tehlikeli yerlerde iskân edilerek veya görevlendirilerek muafiyet usulü ile verilen derbendlilerdir. Bu usul ile verilen derbendler, genellikle vakıf ve has topraklar ile kimsenin tasarrufunda olmayan yerlerde bulunmaktaydı (Orhonlu 1990:35).

Derbendcilerin en büyük görevi eşkiya grupları ile mücadele etmek ve görevlendirildikleri derbend çevresindeki toprakları zarardan korumaktı. Başka bir deyişle kır jandarması görevi üstlenmektir (Orhonlu 1984:70). Derbendciler görev aldıkları sahada herhangi bir kimsenin canına ve malına zarar gelmemesi için çalışacaklarına, aksi halde zararı karşılayabileceklerine dair söz veriyorlardı.

Ticaret ve seyahat için yollar toplumun can damarı olup ticaretin, tacirlerin korunması ve gelişmesi, emniyet ve refahın sağlanması devletin başlıca gelir kaynaklarını oluşturan bu mükellefleri korumak demektir. Derbendciler hanların güvenliklerini sağladıkları gibi ihtiyaç zamanında yolculara rehber olarak da hizmet etmekteydi. Yolların açmak, temizlemek, kolay geçit vermeyen dar yerleri genişletmek, yol üzerindeki engelleri kaldırmak ve bataklıkları kurutmak da bunların görevleri arasında idi (Orhonlu 1990:35-38; Halaoğlu 1978:191-217). Derbendler özellikle yollar üzerinde bulunuyordu ve yol

güzergâhı dışındaki derbendlerin derbendcileri ise muafiyetten yararlanamayıp vergi veren halk arasındaydı.

Devlet, karayolları üzerinde menziller tesis etmiş ve karayolları ile nehirlerin kesiştikleri yerler köprü yapımına uygun değilse karşıdan karşıya geçişi sağlamak için devlet veya vakıf yoluyla buralarda gemi (kayık) işletilmiştir (Orhonlu 1984:105). Gemicilik olarak ifade edilen bu hizmet şekli "derbend adeti" diye nitelendirilen vergi nizamına bağlı idi (Orhonlu 1990). Osmanlı Devleti'nde gemiciliğin başladığı tarih kesin olarak bilinmemektedir. Ancak, birer menzil konumuna girecek iskeleler ve gemi hizmetleri Orhan Bey (1326-62) tarafından kurulmuştur. Bu vakıf Anadolu Sağ Kol güzergâhı üzerinde bulunan ve Gebze Dil İskelesi ile Hersek arasındaki Gemiciler Köyü'ne aittir. Bu hizmet sayesinde can, mal, zaman kaybı büyük ölçüde önlenmekteydi (Orhonlu 1984:78-82).

Osmanlı İmparatorluğu'nda deniz taşımacılığı (deniz yolları) dört ana kol halinde düzenlenmişti. Bu kollardan İstanbul-Mora-Ortona güzergâhı ile Üsküdar-İzmir-İskenderun-İskenderiye-Cezayir güzergâhı menziller açısından daha dikkat çekiyordu (Halaçoğlu 1982:117-21).

Osmanlı devrinde sefer sırasında ordunun kolayca yol alması için yapılan yol şebekesiyle, mevcut olanların onarılmasının dışında, barış zamanında yol yapımı önem taşımıştır. Yapılanlar ise küçük çapta ve bölgesel oluyordu ve ekonomik desteği, imâr faaliyetine giren devlet adamları sağlıyordu. Ulaşım araçları hayvan ve arabalar olduğu için yolun üzeri gidip gelmelerden dolayı derin izlerin meydana geldiği sathi şeklindeydi. İzlerin derinliği büyük merkezlere götüren yolların işareti oluyordu.

Derbentçiler, buldukları bölgenin güvenliğini sağlamakla beraber, gerektiğinde kılavuzluk ederek koruyuculuk

da yaparlardı. Önemli bir gerekçe olmadıkça babadan oğula geçen bir imtiyaz idi.

Osmanlı Devleti'nde işlek yolların tamir ve bakımı devlete ait olmakla birlikte, savaş sırasında derbentçilere aitti. Aynı zamanda derbentçiler ihtiyaç anında hanların onarım işiyle de uğraşıyorlardı. Özellikle İstanbul-Hicaz'a bağlayan hac yolunun emniyetini sağlama görevi derbentçilerin idaresinde idi (Halaoğlu 1978:191-217; Özkaya 1985:204; Orhonlu 1990:70-72).

Derbent teşkilatı şehir ve kasabaların dışında ticaretin gelişmesinde, aşiretlerin başı bozuk halkın iskânında büyük bir rol oynamıştır. Böylece devletin gelirleri artmış devletin otoritesi sağlanmıştır. Derbentler Tanzimat (1839) daha sonra, yeni kurulan Zaptiye Teşkilatına devredilmiştir (Orhonlu 1990:149-160).

Sonuçta derbenti bekleyen, devletin bir ucundan bir ucuna değişen ve ilişkiyi sağlayan yollar boyunca ileri karakol görevi üstlenen, yol, köprü tamir eden ve menzil hanlarına hizmet götüren derbentçiler, toplumsal açıdan düşündüğümüzde oldukça büyük katkı sağlayan kişilerdir diyebiliriz.

III. BÖLÜM NOTLARI

1. Bu konuda şu sözlüklere bakılabilir (Anonim 1983a:II.822, Özön 1983:647; Pakalın 1983:II.479; Şemseddin Sâmi 1985:III.856; Sertoğlu 1986:221-22).
2. Osmanlılarda, 16. yüzyıl başlarına kadar "Ulak Hükümü" yoluyla sürdürülen haberleşme işlemleri, bu yüzyılın başından itibaren (1541-42), ulakların geçtiği yerlerde hayvanları ile birlikte iâşesi temin olunmak, istediği hayvanı ücretsiz almak gibi imtiyazların fakir halka büyük zarar vermesi dolayısıyla, Sadrazam Lütfi Paşa(vezirliği 1539-41) tarafından iptal edilerek, menzil teşkilatı kurulmuştur. Bu konuda daha fazla bilgi için Lütfi Paşa (1982)'nin eserine bakılabilir.
3. Derbent teşkilatı ile buna bağlı olarak iskân politikasıyla ilgili C.Orhonlu (1987, 1990), Y.Halagoğlu (1991a)'nın yayınlarını incelenebilir.
4. Hac yoluna hizmet eden küliyelere, Payas (Müderrişoğlu 1990:61-63) ile Suriye'deki uygulamalar iyi örnek oluşturmaktadır (Nayır 1974:199-200; 222-23; 224-26). Bu konuda başta Evliya Çelebi olmak üzere seyyahların anı günlüklerinde de önemli bilgilere rastlanır.
5. Başbakanlık Arşivi'nde, özellikle Mühimme Defterleri arasında yer alan çok sayıdaki hükümden, ordunun sefer öncesinde iyi bir organizasyonla ikmal ve depoloma yaptırdığı anlaşılmaktadır.
6. Menzil Teşkilatını ele alan belli başlı çalışmalar şunlardır: Tongur (1946); Bozkurt (19966); Özkaya (1977); Heywood (1976-77/1980); Çadırcı (1981),

Halaoğlu (1981,82); Lütfi Paşa (1982); Kafesoğlu (1984), Ögel (1985); Yazıcı (1987).

7. Neşri Tarihi'nde, bugünkü adıyla Uzunköprü'nün II. Murad tarafından ne amaçla derbend seçilip imâr edildiğine dair önemli bilgiye rastlanılır.
8. Y.Halaoğlu (1978, 1982, 1991a); C.Orhonlu (1984, 1987, 1990); Y.Özkaya (1985).
9. Bu konuda şu sözlüklere bakılabilir (Anonim 1983:T. 290; Özön 1983:209; Pakalın 1983:T.425; Şemseddin Sâmi 1985:T.254).

IV. MENZİL KÜLLİYELERİNİN BANİLERİ, KONUMLARI, TASARIMLARI VE MİMARİ ÖRGÜTLENME

IV.1. MENZİL KÜLLİYELERİNİN BANİLERİ

"Yapan ve kuran", "yapıcı, yaptıran", "kurucu, yapan", "tesis eden", "meydana getiren" anlamlarına gelen bani kelimesinin eş anlamlısı "Müessis" olup konumuz gereği yapı eylemine, bir boyutta şehir imârına girişen kişi anlamını yüklenir.⁽¹⁾ Erken Osmanlı döneminden itibaren baniler konusunda tarihsel bilgi, kitabe ve vakfiye türündeki belgeler, en doğru ve kesin bilgiyi içermeleri açısından önem taşır.⁽²⁾ Osmanlı tarih yazarları Aşıkpaşazade, Neşrî, Solakzade, Selâniki, Naima vb. gibilerin eserlerinde doğrudan, ya da dolaylı yoldan banilere işaret sözkonusudur. Yapım kitabesi, vakfiye (Ek-3) ve Sinan ile ilgili risalelerden (Ek-4) konumuzu oluşturan menzil külliyelerinin banileri (Ek-6) ortaya çıkmaktadır. Ayrıca Başbakanlık Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver, Mühimme, Tapu, Tapu Tahrir vb. defterlerindeki bilgilerden de banilere ait kesin bilgiye ulaşılır.

Bani sınıfına giren kişilerle, banilerin istekleri doğrultusunda başmimar, mimar, usta daha doğrusu Hassa Mimarlar Teşkilatı ile yerel ustalar arasında çok yakın bağlantılar sözkonusudur. Bunlar sırasıyla ele alınacak olursa, yapı eylemi ile bani arasındaki ilk ilişki, yapı eyleminin finanse edilmesidir. Bu konudaki bütün sorumluluğun baniye ait olduğu düşünülürse, yapı eyleminin boyutu üzerinde baninin doğrudan müdahalesinin olduğu kabul edilebilir. Burada yapı eylemini yürütme sorumluluğunu yüklenen mimar ile banî arasında karşılıklı bir iletişimin yapı eyleminin maddi külfetini hesaplayarak baninin finans gücüne uygun yapı planlarının mimar tarafından hazırlanıp baniye sunulması gibi bir ilişki sözkonusu olabilir.

Bu aşamada baninin sorumluluğu, mimardan istediği yapı türünü bildirmesi, mimarın sorumluluğu ise baninin onaylayacağı yapı planlarını hazırlamasıdır. Yapı türünün seçilmesi ve finansmanın sağlanması baniye ait isteniler türe ve baninin sağladığı finansmana göre yapı şemalarını hazırlama görevi de mimara aittir.

Yapı türünün seçimi konusu doğrudan baninin tercihi gibi görülmekle birlikte yapı türünün seçiminde, değişik oranlarda da olsa, bazı toplumsal talebin sözkonusu olduğu düşünülebilir.

Toplumsal talep bir yerde dönemin hukuk sisteminin bir sonucudur. Osmanlı hukuk sistemine göre, imparatorlukta harağ arazi, öşür arazi ve mirî arazi şeklinde üç ayrı konumda arazi mevcuttur. Harağ ve öşür araziler hukukî açıdan mülk düzenindeki topraklardır. Mirî ise çıplak mülkiyet hakkı devlete ait topraklardır. Yani arazinin geliri kişilere devredilmekte fakat sahibi yine devlet olmaktadır. Bu tür arazilere dirlik denirdi ve devlet görevlilerine görev süreleri müddetince verilirdi.⁽³⁾

Dirlik arazi kullanımının diğer bir usulü, bu arazilerin temlik edilmesidir. Temlik, arazinin kişinin mülkü haline dönüştürülmesi işlemi olarak yorumlanabilir. Temlik yapılabilmesi için kişilerin toplumun gereksinmelerine de cevap verecek ve sultan tarafından onaylanacak mimari bir eylemi yürütmesi ve dirlik arazisinin vakfedilmek suretiyle temlik edilmesidir. Diğer bir deyişle devlet arazilerinin bu yolla kişilere devredilmesidir (Akdağ 1979:II.291-334; Cezar 1985:321-52).

Bu nedenle kişilerin yapı türü seçiminde, dirlik arazisinin temlik edilmesini sağlayacak yapıları tercih etmeleri gibi bir zorunlulukları vardır. Dolayısıyla toplumsal ihtiyaçlar belirli bir oranda yapı türünü de belirlemektedir.

Yapı türü ve boyutunun belirlenmesinden sonra, baninin yapı eylemi üzerinde, tasarımda büyük bir etkisinin olduğunu düşünmek kanımızca zordur. Ancak yapının finansmanıyla ilgili olarak malzeme seçimi, bezeme ve yapı planlarında bazı özel isteklerinin olabileceğini düşünmek gerekir.

Genel içerikli bilgilerden sonra, 16. yüzyıl menzih külliyelerini incelediğimizde, ikisi sultan, diğerleri eşit sayıda sadrazam ve vezirler olmak üzere, on baninin külliye yapımında rol oynadığını gözlemlenir. Bu baniler şunlardır: Sultanlar, I. Süleyman (Kanunî)⁽⁴⁾ II. Selim (Sarı)⁽⁵⁾; Sadrazamlar, Mehmed Paşa (Pîr)⁽⁶⁾, Ali Paşa (Semiz, Cedid)⁽⁷⁾, Mehmed Paşa (Sokullu)⁽⁸⁾, Sinan Paşa (Yemen Fatihi)⁽⁹⁾; Vezirler, Mustafa Paşa (Çoban)⁽¹⁰⁾, Kasım Paşa (Güzelce)⁽¹¹⁾, Mehmed Paşa (Pertev)⁽¹²⁾, Mustafa Paşa (Lâlâ)⁽¹³⁾.

Bu banilerin buluştukları ortak noktalar ve farklılıklar şöyle ifade edilebilir.

Sultanlar hariç diğer banilerin kökenleri irdelenecek olursa, Pîr Mehmed Paşa ile Güzelce Kasım Paşa dışında, Semiz Ali Paşa, Sokullu Mehmed Paşa, Yemen Fatihi Sinan Paşa, Çoban Mustafa Paşa, Pertev Mehmed Paşa ve Lâlâ Mustafa Paşa gibi sadrazam ve vezirlerin devşirme kökenli oldukları, bu kökenden dolayı da kendi içlerinde bir grup oluşturdukları gözlemlenir. Bunun bir göstergesi olarak Pîr Mehmed Paşa'nın devşirme olmadığı için mesleğinin zirvesinde iken, devşirmeler tarafından yıpratılarak Sultan Süleyman'ın gözünden düşürüldüğü ve emekli edildiği kabul edilir (Turan 1964:360).

Baniler için genelde ortak sayılabilecek bir başka özellik de, dönemin siyasal olaylarında aktif rol üstlenerek son hedefleri sadrazamlığa ulaşma gayretleridir. Bu

hedefe ulaşmak için Saray (Sultan ve ailesi) ile bağlantılarını güçlendirmeyi ilk hedef olarak kabul eden vezirler, kişisel çıkarlar ve rakiplerini zor duruma düşürme çabalarından dolayı devleti bile gereksiz siyasal ve sefer ortamlarına itmişlerdir. İmparatorluğun en güçlü döneminde meydana gelen başarısızlık, rüşvet ve şehzade mücadelesinin arkasında hep bu kişiler olmuştur. Genelleştirerek ifade ettiğimiz bazı tatsız olaylara özellikle İlâ Mustafa Paşa, Sokullu Mehmed Paşa ve Yemen Fatihî Sinan Paşa aktif olarak katılmış, birbirlerinden kişilik olarak çok farklı olan baniler, damat, İlâ gibi bir boyutta duygusallığa da dayanan ilişkileri sonuna kadar kullanarak sultanı, şehzadeyi arkalarına almışlar, dolayısıyla sadrazamlığa giden her yolu mubah saymışlar (Turan 1958:551-93; Danişmend 1971:II.310-15; 1972:III.46-47).

Sultanlar da, bir olayın ödülü olarak kızlarını, kızkardeşlerini veya torunlarını vezirleri ile evlendirerek kan bağı yoluyla yakın çevreleri üzerinde etkili olmuşlardır. Bu bağlamda Çoban Mustafa Paşa, Pîr Mehmed Paşa ve Sokullu Mehmed Paşa, Saray'a damat olan baniler grubunu oluşturmaktadır (Gökbilgin 1952:517; Kütükoğlu 1960:736; Danişmend 1971:II.100; 1972:III.46; Sözen 1975:164; Uluçay 1985:33-34, 40-41).

Kanunî'nin şehzadeleri arasındaki mücadele, Sultan'ın da yardımıyla Şehzade Selim'i destekleyen Sokullu Mehmed Paşa, hizmetine karşılık Saray tarafından ödüllendirilmiş, Kanunî'nin torunu, Şehzade Selim'in ise genç yaşta ki kızıyla evlendirilmiştir. Damatlık da Sokullu'ya sadrazamlık kapısını açmış, hatalı bazı davranışları da örtbas edilerek 1579'daki ölümüne değin aynı görevde kalmasını sağlamıştır (Uzunçarşılı 1988b:III/1. 42-43, 51-52). Sokullu'nun yaptığı evlilik, politik olmasının yanı sıra duygusallığı da beraberinde getirmiş, eşi İsmihan (Esmahan) Sultan adına Kadırga'da bir külliye inşa ettirerek Sanat

Tarihi açısından bizi daha çok ilgilendirecek bir mimari eyleme neden olmuştur (Kuran 1986:106-11, 130-3).

Osmanlı İmparatorluğu'nun en güçlü döneminde, sadrazamlık ve vezirlik gibi en üst düzey görevlerde bulunan baniler, ellerindeki ekonomik ve politik gücü en iyi şekilde değerlendirmek için vakıf sisteminden yararlanmış ve imparatorluk topraklarının imârında birinci derecede rol oynamışlardır (Köprülü 1942:1-36; Ateş 1982a: 55-78).

Sultanlar dışında ilgi odağımızı oluşturan banilerin inşa ettirdikleri yapılar genişli açılardan irdelendiğinde, şehir içlerinde küçük programlı külliye, ya da tek yapı; yol sistemine bağlı menzil ve bunların uzantısı liman ve yerleşmelerde ise daha büyük programlı külliye ya anıtsal tek yapı inşa ettirdikleri dikkat çekmektedir. Buna en iyi fikir verecek karşılaştırma da Sokullu'nun, Payas, Lüleburgaz ve Havsa gibi önemli menzillerdeki külliyesi ile İstanbul'daki üç külliyesinin karşılaştırılması ile mümkündür.

Banilerin, külliye, ya da tek yapı ölçeğinde mimari eser inşa ettirmeleri ile ilgili fakat daha geniş çaplı bir düşünce ürünü, yerleşim boyutunda bir yerin imârına önyak olmalarıdır. Bu konuda, gerek dönemin tarihçilerinin eserlerindeki bilgilerden, gerekse kitabe ve vakfiyelerdeki bazı ifadelerden anlaşılacağı üzere, şehir nüvesi oluşturmaya yönelik çabalar sözkonusu olmuştur.

Aşıkpaşazade ve Neşri gibi tarih yazarlarından öğrendiğimize göre, Erken Osmanlı Dönemi (1299-1451)'nde, Gebze'nin Orhan Gazi (1326-62), Uzunköprü'nün ise II. Murad (1420-51) tarafından kurulmaları, baniler tarafından yerleşim boyutunda gerçekleştirilen imâr faaliyetine örnek oluşturması açısından önemlidir. Bugün Gebze'nin iskelesi

durumundaki Eskihişar, Bizans kale yerleşimi iken, Orhan Gazi tarafından fethedilmiş, fakat imârına lüzun görülmeyerek denizden birkaç km. içeride, tepelik bir arazide bugünkü Gebze kurulmuş, Eskihişar'a ise Eski Gebze denmiştir (Aşıkpaşazade 1970:99). Günümüzde Uzunköprü adıyla tanınan yerleşim ise ormanlık, ıssız ve tehlikelerle önemli bir mevki iken, Sultan II. Murad'ın dikkatini çekmiş, önce Cısr-i Ergene (Ergene Köprüsü) adını alacak bir köprünün inşaatına başlanılmış, sonra da köprünün iki başına cami, imaret, hamam, pazar yeri vb. yapılar inşa edilerek belde mamur bir yerleşim haline dönüştürülmüştür. Sultan, aynı zamanda halkını vergilerden muaf tutarak mimari eylemini sosyal açıdan da desteklemiştir (Aşıkpaşazade 1970:122-23; Neşri 1984:II.93-94).

14.-15. yüzyıllarda gerçekleştirilen bu uygulamalara daha sistemli şekilde 16. yüzyıl ve sonrasında da devam edilmiştir. Kitabe, vakfiye, arşiv belgesi ve seyahatname türündeki belgeler yardımıyla kuruluşlarını izleyebildiğimiz bazı menziller şunlardır.

H.Dernschwam'ın seyahatnamesindeki bilgilere göre Bözüyük, Vezir Kasım Paşa'nın külliyesini kurdurmasından önce oldukça تنها bir yer iken, Paşa'nın külliye yoluyla imâra girişmesinden sonra yerleşim merkezi haline dönüşmüştür (bkz.böl.VII.3.2.). Sefer ve hac amaçlı bir yolun geçit noktasında yer alan Belen, geçidin bir yerleşim çerçevesinde daha iyi kontrol altında tutulabileceği düşüncesiyle, Kanunî Sultan Süleyman tarafından külliye inşa ettirilerek imâra sahne olmuştur (bkz.böl.VII.5.2). Bir silsilenameye göre Karapınar, tarihi yolun geçtiği تنها ve korkulan bir mevki iken, bu yolu kullanan II. Selim'in dikkatini çekmiş ve geniş kapsamlı bir külliye ile imâra sahne olmuştur (bkz.böl.VII.6.2). Sokullu'nun menzil külliyelerine gelince; gerek Mühimme Defterleri içinde yer alan hükümlerden, gerekse Paşa'nın vakfiye

kaydından öğrendiğimize göre, Kilikya'da, kara ve deniz yollarının kesiştiği noktada, hac yolu üzerinde yer alan Payas, Sokullu'nun ilgi alanına girmiş ve oldukça kapsamlı bir külliye ile yapılaşmaya sahne olmuştur (bkz.böl.VII.9.2). Aynı belgelerde, İüleburgaz'ın Edirne-İstanbul arasında bir köy iken, coğrafyasının getirdiği önemden dolayı Sokullu tarafından yeniden nasıl kurulduğu da anlatılmaktadır (bkz.böl.VII.8.2).

İmâr etme bağlamında, gerek sultanların, gerekse Sadrazam ve vezirlerin dikkat çeken bir başka yönleri de, başta Haremeyn (Kutsal Topraklar) olmak üzere, Halep, Şam ve Kudüs gibi Orta Doğu'nun eski ve zengin şehirleri ile hac yolunun Suriye'de kalan bölümüne yapılan yoğun yatırımlardır. Kâbe'nin her yıl örtüsünün değiştirilmesi, sık sık yapılan su yolları tamiratları, özellikle hamam ve medrese türündeki yapıların inşaatları, bir yerde sultanlar için halifelik getirdiği bir zorunluluk, diğer baniler için de sevap kazanma ve prestijin bir uzantısıdır diyebiliriz. Ayrıca her yıl sistemli bir şekilde yapılan surre alayları nedeniyle bölgeye gönderilen nakdî yardım, hiç de azımsanmayacak rakamlardadır (Ateş 1981:113-70; Atalar 1983).

Halep, Şam ve Kudüs'e yapılan imâr faaliyetleri ise Orta Doğu'nun bu prestijli eski kentlerinde, Osmanlı hakimiyetini kurma düşüncesi yattığı gibi özellikle ticaret ve hac olgularının büyük rolü olduğu kabul edilebilir. Bu bağlamda, Antakya-Şam arasındaki hac güzergâhının güvenliğinin sağlanması büyük önem taşımış, 16. ve 17. yüzyıllarda sadrazam ve vezirler eliyle menzil külliyeleri inşa ettirilerek hem güvenlik sağlanmış, hem de yeni yerleşim merkezleri oluşturulmuştur. Lâlâ Mustafa Paşa tarafından Kunaytara (Evliya Çelebi 1982:305), Yemen Fatihi Sinan Paşa eliyle El-Ktayfe (Kadife Hanı) (Sauvaget 1937:117-21; Nayır 1975:199-200), Köprülü Mehmed Paşa tarafından da

Cısr-es Şuğur (Sauvaget 1937:108-9; Nayır 1975:222-23) tarafından yaptırılan menzil külliyesi bu kapsamdadır.

Baniler, Anadolu ve Rumeli'nin çeşitli yerleşmelerindeki kadı ve beylerden, Divan'a gelen istekleri de gözönüne alarak, özellikle temlik edilen arazilerin bulunduğu bölgeler ile görev aldıkları yerlerde de yapılarla imâr eyleminde bulunmuşlardır. Örneğin Lâlâ Mustafa Paşa Erzurum'da beylerbeylik görevinde bulunurken kendi adıyla tanınan cami, sıbyan mektebi ve hamamdan oluşan yapı topluluğunu inşa ettirmiştir.

Banilerin, bilinçli yer seçiminden sonra, projeleri için devrin başmimarlarını görevlendirdiklerini kabul edilebilir (Özcan 1988:131-45). Bu bağlamda, yapı eylemini yürütecek mimarla bani arasındaki ilişkinin yoğun hatta yer yer duygusal nitelikte olduğu da kuşkusuzdur. Bununla birlikte, mevcut yapılara bakarak baninin ayrıntılar dışında, yapı eylemine yaptığı müdahaleleri tespit etmek pek mümkün gözükmemektedir.

İlgi alanımızı oluşturan Pîr Mehmed Paşa, Güzelce Kasım Paşa ve Çoban Mustafa Paşa'ya ait erken tarihli dört menzil külliyesi, Mimar Sinan öncenin başmimarı Acem Ali tarafından tasarlanmış ve inşa edilmiştir. Diğer banilere ait külliyelerin ise, Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nca tasarlanıp, inşa edildikleri Sinan ile ilgili belgeler ve mimari özelliklerden anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, daha sonra sözünü edebileceğimiz külliye tasarımlarında bani-başmimar ilişkisine değinerek üslup birliği olup olmadığı tartışmasına gireceğiz.

Kısaca özetlemek gerekirse, yapı türü, yer seçimi, yapı boyutu, malzeme ve mimari eylemi temelde değiştirmeyecek bazı özel istekler dışında, yapı eyleminin kendi kuralları ve prensipleri içinde yürütüldüğü ve dönem özel-

liklerinin bütün yapılarda etkili olduğu görülmektedir.

Sonuçta, kişi boyutunda, 16. yüzyılın politik, sosyal ve ekonomik gücünün en bariz şekilde temsilcileri Sultan, sadrazam ve vezir düzeyindeki insanlar, vakıf sisteminin arkasına sığınarak ellerindeki büyük gücü yatırıma dönüştürmüşlerdir. Böylece hukuk sistemindeki boşluktan dolayı, hem yasal olarak devletten mal kaçıran çocuklarına ve yakınlarına miras bırakmışlar, hem de yeri geldiği zaman rüşvet gibi kara parayı aklayarak, bir başka boyutta halkın ayağına hizmet götürerek onların hayır duasını almışlar ve prestijlerini korumuşlardır. Ayrıca İslam dininin ana temasına göre de öteki âlem için sevaba girmek istemişlerdir. Birer mesen olarak banileri irdelediğimizde ise imparatorluk sınırları içinde en büyük imâr faaliyetini sadrazam ve vezirlerin gerçekleştirdiği gözlemlenir. Bu bağlamda da, banilerin Mimarlık ve Sanat Tarihi'ne olan katkılarına işaret etmek gerekir. Herşeyden önce, yaptırdıkları eserlerle hem kendi dönemlerinde, hem de daha sonraki yüzyıllarda hayır duası veya rahmetle anılmışlar, kişilikleriyle de yücelmişlerdir.

Baniler hakkındaki genel bilgilerden sonra, banilerle bağlantılı külliye seçimine, yani külliyelerin konumuna geçebiliriz.

IV.2. MENZİL KÜLLİYELERİNİN KONUMLARI

Menzil külliyelerinin konumları incelendiğinde, yer seçiminde bazı kriterlerin ön plana çıkarıldığı gözlemlenmektedir. Her şeyden önce, birinci planda yol şebekesi ile olan bağlantı gelmektedir (Bkz.böl.II).

Daha önce de bahsettiğimiz gerçeğe, yer seçimindeki en önemli husus, ister geçmişi Antik dönemi kadar uzanan eski bir yerleşim, ister ıssız bir derbent yeri olsun, bir

mevkinin yeniden değerlendirilmesi zaman içinde gelişen askerî ve sosyal olaylarla yakından bağlantılıdır. Bu nedenle, ele aldığımız Rumeli orta yolunun İstanbul-Edirne, Anadolu Sağ Yolu'nun ise Üsküdar-Antakya arasındaki yol güzergâhları üzerindeki her menzil yeri belli bir kronolojik sıraya göre inşa edilmemiş, gerektikçe mevkinin öneminle bağlantılı geçitli yapılarla, büyük ya da küçük ölçekli tasarımlarla donatılarak yeniden değerlendirilen veya kurulan menziller olmuşlardır. Yer seçiminde, baninin toprak sistemiyle olan bağlantısının yanı sıra, daha çok ticarî ve sosyal olgulara bakışı da önemlidir (bkz. böl. III.1). Tarihleme açısından örnek verecek olursak, İstanbul'dan Doğu'ya giden yolların ilk ana durağı Gebze'de, bu amaç doğrultusunda ilk külliye 1520'li yıllarda yapılmışken, İstanbul'dan iki, Gebze'den bir menzil doğuda yolların kesişme yerindeki İzmit'de ise ancak 1570'li yıllarda külliye yapımına gerek duyulmuştur. Dolayısıyla, iki yakın menzil arasındaki elli yıllık zaman farkından, kronolojinin kesin belirleyici faktör olmadığı, yani İstanbul'dan taşraya doğru belli bir zaman dilimi içinde kronolojik olarak yapı eylemine girilmediği anlaşılmaktadır.

Yalnız, kısmen kronolojinin uygulandığı bölge açısından Rumeli Orta Yolu dikkat çekicidir. Büyükçekmece, Lüleburgaz, Babaeski ve Havsa, bu bağlamda, yaklaşık aynı tarihlerde, 1560-70'lerde, ard arda imâr gören ve birbirini takip eden menziller olarak belirmektedir.

Yer seçiminde, yol güzergâhları üzerindeki akarsu kenarları ve köprü başları, tepe ve geçitler, geçilmesi gereken ıssız düz alanlar, yolların kavşak noktaları, deniz kenarı ve limanlar ile Anadolu dışında eski büyük yerleşimlere Osmanlı damgasını vurma düşüncesi değerlendirilmesi gereken bir konudur (bkz. Ek-5). Yukarıda sayılan bu kriterlerin, Anadolu'nun tarihi coğrafyası

açısından önemleri Osmanlı öncesinden de biliniyordu. Bu nedenle Osmanlı döneminde seçilen her menzilin ya kendisi, ya da yakınındaki bir yer muhakkak antik ve Bizans döneminde de bir çeşit menzil idi. Buna kanıt olarak da Osmanlı tarih yazarları, seyyahlar ve tarihi coğrafyacıların eserlerini verebiliriz.

Roma ve Bizans döneminde daha çok askerî kısmen ticarî ve ulak gayesine, Anadolu Selçuklu'da başta ticarî olmak üzere, diğer amaçlara hizmet eden yol şebekesi üzerindeki menzillere, Osmanlı döneminde hac olgusu da yüklenmiştir. Ayrıca bu özelliklerin geniş kapsamlı olarak ele alınabilmesi amacıyla menziller ve buldukları yerleşimler canlandırılarak önemleri vurgulanmaya çalışılmıştır. Günümüze ulaşan yazılı ve resimli bölgeler ile mimari kalıntılar, Osmanlı öncesindeki menzillerin nasıl bir sistem dahilinde kurulduğunu ve faaliyet gösterdiğini yeterince açıklamaz. Bu bağlamda, surla çevrili Roma koloni kenti anlamına gelen "Roma Castrum"u ve daha çok kırsal alanda yapılmış yapı topluluğu anlamındaki "Bizans Manastır"ının külliyelerine biçimsel tasarımda ön örnek teşkil etmediği kabul edilebilir. Çünkü, oldukça fazla açıdan farklılıklar yansıtan Roma-Bizans-Osmanlı üçgeninde mimari bazı etkileşimler olsa bile, mantalitelere farklılığı daha ön plana çıkmış olmalıdır. Ulaşabildiğimiz kaynaklar çerçevesinde, İstanbul-Edirne yolu üzerindeki Büyükçekmece-Silivri, Çorlu, Lüleburgaz, Babaeski ve Havsa, Roma döneminde kale tipi menzil yerleşimleri iken, bu özellik Bizans'da da fazla değişmeden sürdürülmüş, yalnız yerleşimlerden bazılarına, örneğin Lüleburgaz'a, piskoposluk ünvanı verilmiştir. Benzer şekilde Silivri'de önemli bir Bizans yerleşimidir (Jirecek 1967:47-55, 99-110) Osmanlı dönemi tarihi kaynaklarında ve Evliya Çelebi'de, adı geçen bu şehirlerin, Bizanslılardan alınırken kalelerinin yıktırıldığından söz edilmesi, 14. yüzyıl ortasına,

Osmanlı, fethine kadar kale şehir düzeninin devam ettirildiğini gösterir. Dolayısıyla, 16. yüzyıl birlikte, dünya imparatorluğu idealini taşıyan Osmanlılar ile eski yollar yeniden ele alınmış, yollar üzerindeki menzillerin imârına gidilerek adları değiştirilmiş, inşa ettirilen menzil külliyesiyle ve iskân politikası sonucu getirtilen ahaliyle, adeta bu menziller yeniden kurulmuş ve Osmanlı yerleşimi haline dönüştürülmüştür (Jirecek 1967:132-34) (lev.7).

Anadolu Sağ Yolu'na baktığımızda, İzmit ve Karapınar'daki Osmanlı yerleşiminin, eski dokunun yanında hemen yakınında yapılandığı; Gebze, Eskişehir, Belen, Payas ve Yenişehir'deki yerleşimin, en yakın Antik merkeze birkaç saat uzaklıkta yeniden bir Türk şehri olarak kurulduğu gözlemlenir. İlgın ve Bozöyük de ise Antik yerleşimle daha sonraki dönemler kesin olarak belgelenememektedir. Yalnız, seyyahların ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla bu şehirlerin, Antik dönem yerleşmelerinin yakınına kurulduğunu bir varsayım olarak düşünebiliriz.

Konuyu irdelenecek olursak, İzmit'de deniz sahili ve tepedeki Antik, Bizans ve kısmen Erken Osmanlı yerleşmesi yerine, şehrin doğusundaki düz alana yeni inşa edilen liman ve menzil külliyesi ile Osmanlı dokusu oluşturulmuştur. Karapınar'da "Hıdırlık Tepe" adıyla tanınan Antik dönem yerleşmesi yerine, yakındaki düz alanda, gelişmesi istenilen Osmanlı şehrinin çekirdeği kurulmuştur.

Gebze, Antik, Bizans ve Erken Osmanlı yerleşimine sahne olan, sahil kenarındaki Eskihsar (Eski Gebze)'nin birkaç km. uzağında tepede yeniden inşa edilmiştir. Benzer gelişme Eskişehir içinde geçerlidir. Osmanlı öncesi dokunun bulunduğu höyük yerine, yaklaşık 5 km. doğuda, bugün Eskişehir adıyla tanınan yerleşimin temelleri atılmıştır.

Belen, bir dağ geçidi olarak ilk kez Osmanlı döneminde Kanunî'nin imârı ile kurulmuştur. Her dönemde fiziki coğrafyasının getirdiği zorunluluktan dolayı geçit yeri olarak kullanılan Belen, en yakın yerleşim Bakras ve İskenderun'a birkaç saat uzaklıkta, arada kalan imârsız bir mevki idi.

Payas'da da Belen'e benzer bir gelişmeden söz edilebilir. Osmanlı öncesinde, olasılıkla sadece Haçlı dönemine ait bir kalenin bulunduğu belde, Kıbrıs ve Mısır ile başlayan yoğun ticarî ilişkiler nedeniyle önemini arttırmış, hac yolu üzerinde bulunması ve Halep'in iskelesi olmasıyla da yeniden değerlendirilmesi gereken bir konaklama menzili olarak belirlenmiştir.

Yenişehir ise adından da anlaşılacağı üzere, Osmanlı tarih kaynaklarına göre, ilk kez kurulan ve Erken Osmanlı Dönemi'nde, 14. yüzyılın hemen başında, kısa süreli de olsa Reyliğe başkentlik yapan bir yerleşme iken, İznik ve Bursa gibi farklı önem derecesindeki iki Bizans şehri arasında bulunması ve bu iki merkezden önce fethedilip imâra açılması nedeniyle dikkat çekmektedir.

Bu yerleşimlerle özdeşleşen külliyeler ise ya eski şehirlerin uç noktasında, ya da yeni kurulan yerleşimlerin çekirdeğinde yer almaktadır. Özellikle akarsu kenarında köprü başına, deniz sahilinde ve yakınında külliye inşa etmek, yeniden imâra açılan veya geliştirilecek şehrin sınırları olarak belirleniyordu (bkz.Ek-5).

16. yüzyılın ortasında, Halep ve Şam gibi politik, dinî ve ticarî yönü ağır basan iki eski merkeze, vezir Hüsrev Paşa ve Kanunî Sultan Süleyman tarafından menzil külliyesi yaptırılması, menzil külliyesinin amaçlarına yeni bir boyut getirmektedir. 1540'lı yıllarda tamamlanan Halep Hüsreviye Külliyesi, kalenin hemen eteğinde inşa

edilen bir yapı topluluğudur (Goodwin 1971:202-3; Rifai 1987:383-89). Çeşitli köklü geleneklerin bir arada olduğu Halep'de, Hüsrev Paşa'nın bir külliye yaptırması fikri, yeni fethedilen şehre Osmanlı kimliği kazandırma düşüncesiyle ilgilidir.

Benzer düşünce Şam için de geçerlidir. Tarih boyunca her açıdan önem taşıyan Şam'a, Kanunî'nin de eser yaptırmayı, devletin ve padişahın büyük önem taşıyan bu yerleşime simgesel anlamda prestijini sunmak istemesiyle açıklanabilir. Bu külliyenin yapılmasında, Şam'ın dinî, siyasal ve ticarî önemine ek olarak, hac yollarının kesişme noktasında bulunması da etkili olmuştur kanısındayız (Kuran 1988e:169-74).

Sonuçta 16. yüzyılda, dönemin siyasal, ekonomik ve diğer gelişmelerine bağlı olarak İstanbul'u Orta Avrupa ve Suriye'ye bağlayan iki yol, diğer yollardan farklılaşarak mimari eserlerle vurgulanmıştır. Bu bağlamda, gerek günümüze ulaşan tek yapı, ya da yapı topluluğu ölçeğinde mimari yapılaşma eylemini, gerekse günümüze ulaşmayan ancak, kaynaklar yoluyla saptayabildiğimiz diğer yapıları düşünecek olursak, farklılık daha iyi anlaşılacaktır. Diğer yollar üzerindeki yerleşimlere baktığımızda, Diyarbakır, Erzurum, Van, Tekirdağ, Kayseri, Bolu ve Sapanca gibi 16. yüzyılda, tek yapı, ya da küçük programla külliye şeklinde imâra sahne olan birkaç menzil yerleşimi dışında, Saray ve çevresince başmimarlar ve Hassa Mimarlar Teşkilatı aracılığıyla gerçekleştirilmiş yapı eylemiyle karşılaşılır. Bu iki ana yol güzergâhının farklılaşmasındaki temel amaçlar şunlardır.

Balkanlara yapılan seferler ve yeni yerlerin fethedilmesi, ticarî faaliyeti yüksek stratejik konumdaki yerleşimleri İstanbul'a bağlama düşüncesini gündeme getirmiş, İstanbul-Belgrad arasındaki eski Roma yolunun

yeniden canlandırılmasını gerektirmiştir.

Halifelik ve uzantısı hac olgusu da, İstanbul-Hicaz yolunun ana cadde haline gelmesini sağlamıştır.

Ticaret ise Anadolu'nun şartlarına göre değişken bir yapı göstermektedir. 13. yüzyılda, Anadolu Selçuklu Dönemi'nde, 15. yüzyılda ise Erken Osmanlı'da ön plana çıkan kervan, ya da ipek yolları, 16. yüzyıl ile birlikte, dünya konjüktüründeki bazı gelişmelere bağlı olarak kısmen güzergâh değiştirmiş, karayolları da uluslararası boyutta eski önemini yitirmiştir.⁽¹⁴⁾

Anadolu'da sonlanan karayollarının önemini yitirmesi ve güzergâh değiştirmesi, Amerika'nın keşfi, Ümit Burnu'nun bulunması Macellan'ın dünya gezisi nedeniyle gelişen deniz yolları ve dolayısıyla deniz ticareti ile yakından ilintilidir. Bu bağlamda Osmanlılar, Anadolu Selçukluları gibi kara ticaretine ağırlık verip yeni yollar açma düşüncesi yerine, mevcut Roma ve Bizans yollarını iyileştirerek, kısmen de bazı ilavelerle kullanma yoluna gitmişlerdir. Bir bakıma ulak sisteminin kurumsallaştırılarak yol şebekesiyle olan bağlantısına da işaret etmek gerekir.

Deniz yollarının önem kazanması, Akdeniz dünyası içindeki Osmanlıyı da etkilemiş, 16. yüzyılın başıyla birlikte, askerî veya sivil tersane, iskele yani donanma ve filo oluşturma işlevi hızlandırılmıştır.

Sonuçta şunu ifade edebiliriz ki, 16. yüzyılda dünyayı sarsacak nitelikteki önemli bir gelişme sayılan keşifler ve keşifler sonucu başlayan değişim, ister istemez Osmanlıları da etki sahasına da almış, ticaretin akışı değişmiş ve yeni yollar, güzergâhlar önem kazanmaya başlamıştır. Dolayısıyla Anadolu, artık kara ticaretinin

buluştuğu, kesiştiği, ya da sonlandığı bölge olmaktan uzaklaşmaya başlamıştır.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, ilk kez yapımına 15. yüzyılda başlanılan ve 16. yüzyılda yoğun şekilde inşa ettirilen menzil külliyelerinin yapım sebepleri, birkaç alt başlık altında toplanabilir. Birincisi, baniden veya menzillerin bulunduğu bölgenin kadı ve beyinde gelen dolaylı ya da başka bir olayla bağlantılı istek, ikincisi, her açıdan güçlenen banilerin güçlerinin bir kısmını imâra sarfetme düşüncesi, bir başka faktör, İstanbul dışında bölgesel merkezler oluşturularak nüfusun ve ticaretin imparatorluk sınırları içine nispeten dengeli dağıtılması ile tarımın desteklenmesi, dördüncüsü ise yol şebekesinin güvenliğinin sağlama düşüncesi şeklinde sıralayabiliriz.

19. yüzyıl ile birlikte Payas'da Küçük Ali Oğulları gibi bölgesel ayanların başkaldırısı (Şakiroğlu 1992:103-39), denizyollarının önem kazanması, demiryolu hattının faaliyete geçmesi, ulak sistemi yerine posta teşkilatının kurulması ve banilerin zayıflayan ekonomik güçleri, ana yolların ve üzerlerindeki menzil külliyelerinin önemini yitirmesine neden olmuş, bu bağlamda külliyelerin çoğu da 19. ile 20. yüzyıl başı arasında harap olmuştur.

Menzil külliyelerindeki ortak özelliklerden birisi de yapı topluluklarının tasarımıdır.

IV.3. MENZİL KÜLLİYELERİNİN TASARIMLARI

16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde külliye tasarımlarına baktığımızda, 14. ve 15. yüzyıl Erken Osmanlı Mimarisisi'ne ait bazı izleri görmekle birlikte, önemli yenilik ve değişimler de sözkonusudur. İmparatorluğun tarihinde ulaştığı en güçlü siyasal ve ekonomik gücün uzantısı,

vakıf sistemi ile Saray ve Saray çevresince mimariye de yansıtılmıştır. Anıtsal yapı ve yapı topluluklarının faaliyeti de aynı zamanda imparatorluğun gücünün simgesi olarak görülmüştür. Bu bağlamda, mimari faaliyete doğrudan katkıları için Başmimar, Hassa Mimamlar Teşkilatı ve Teşkilatın uzantısı yerel ustaları da hatırlamak gerekir.⁽¹⁵⁾

16. yüzyılın imkânlarını en iyi değerlendiren Mimar Sinan kadar, bu yüzyılın ortamında yetişen Acem Ali ve diğer mimar ve ustalar da, imparatorlukta biriken siyasal ve ekonomik gücü mimariye aktarmak için olabildiğince arayış içine girmişlerdir.

Daha çok temlik edilen, görev yapılan, ya da yaşadığı/ doğduğu yerlerde, kendi dünya görüşüne uygun -daha çok ticari amaç sözkonusudur- veya halktan gelen istekler doğrultusunda, çeşitli yerlerde inşa faaliyetinde bulunan baniler, önce devrin başmimarına, örneğin Mimar Sinan'a siparişi vermekte (Özcan 1988:131-45) ve bildiğimiz kadarıyla tasarımlara da büyük bir olasılıkla güçleri oranında bir yere kadar müdahale edebilmektedir. Hassa Başmimarı ve Teşkilatı, baninin İstanbul-Taşra veya şehir içi- menzil külliyesi isteğine uygun olarak adeta birer şablon şeklinde geniş, ya da dar kapsamlı külliye tasarımlarını uygulamakta, denetlemekte ve onarmaktadır.⁽¹⁶⁾

16. yüzyılda, özellikle Sinan ile birlikte kurumsallaşan Hassa Mimamlar Teşkilatı kanalıyla külliye tasarımları, bazı ana kriterler gözönüne alınarak çeşitlenmektedir. Özellikle sultanlar kadar ekonomik ve siyasal güce elde eden sadrazam ve vezirlerin, Hassa Mimamlar Teşkilatı ile temasa geçerek, inşa ettirecekleri yapılar üzerinde bazı düşüncelerini başmimara söyledikleri, ya da tersi şeklinde bir yöntemi, denedikleri kabul edilebilir. Tasarımın ikinci aşamasında sorunlar çıktıkça mimarbaşı,

Divan-ı Hümayun'a bir dilekçe ile başvurmakta; konu incelenip karara bağlandığında, sultanın görüşü kadıya bildirilmekte ve uygulamaya konulması istenmekteydi. Bu aşamada, sultan tarafından irade edilen fermanlarda, emirlerin yerine getirilmesinden kadı ve başmimarın birlikte sorumlu tutulduğu anlaşılmaktadır.

Başmimar ve Hassa Mimarlar Teşkilatıyla baninin bir boyutta katılımıyla oluşan 16. yüzyıl külliye tasarımlarında şu faktörlerin etkili olduğu gözlemlenmektedir. 1. Program, 2. Yer seçimi, 3. Yönelme, 4. Topoğrafya ve biçim, 5. Mimari düzenleme.

Şimdi her bir faktörü ayrıntısına inerek irdeleyelim.

1. Program: Külliyelerin boyutları ve kapsamı, vakfın maddî olanakları (vakfiyelerde külliye yapılarında sunulacak hizmetler ve görevli personel hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanır). İnşaata yapılacak arsanın boyutları ve menzildeki/yerleşimdeki konumuyla yakından ilişkiliydi. Sınırsız sayılabilecek maddî olanaklara sahip sultan sadrazam ve vezir gibi banilerin külliyesi, yapılaşma amacına uygun ticarî, sosyal ve dinî yapı türünü içerecek biçimde program zenginliğine sahipti. Mevcut, ya da kaynaklar yoluyla ulaşabildiğimiz yapılarıyla geniş programlı tutuldukları anlaşılan menzil külliyesi şunlardır: Gebze Çoban Mustafa Paşa, Lüleburgaz-Payas ve Havsa Sokullu Mehmed Paşa, Karapınar Selimiye, Yenişehir Sinan Paşa ve Ilgın Lâlâ Mustafa Paşa. Bu külliyelerin programında, sayısı 6-10 arasında değişen ve çeşitli işlevlere cevap veren yapı sözkonusudur.

Eskişehir Çoban Mustafa Paşa (Kuşunlu), Bozöyük Kasım Paşa, Silivri Pîr Mehmed Paşa, İzmit Pertev Paşa Menzil Külliyesi ise 4-6 arasında değişen yapı sayısı ile orta ölçekte program genişliğine sahip uygulamalar

olarak dikkat çekmektedir.

Daha iddiasız külliye/yapı topluluklarının sunduğu hizmet ise kısıtlıdır. Yapı sayısı 3-4 arasında olduğu için daha dar kapsamlı programa sahip külliyelele Belen Kanunî ile Büyükçekmece'deki yapı topluluğu örnek verilebilir.

Bu bağlamda, menzil külliyelerinin programları da farklılık göstermekte olup programda nüveyi konaklama ve ticari etkinliğe sahip yapılar oluşturuyordu. Menzil ve derbentlerde yaşayan nüfus şehirlere oranla daha az olduğundan, cami küçük boyutta ve genelde diğer yapılardan soyutlanmış bir konumda tutulmakta; en güçlü ifade ise han/kervansaray, daha sonra arasta/dükkânlar, imaret, hamam ve tabhane ile ortaya konulmaktadır. Darüşşifa ve türbe (Gebze hariç) programa dahil olmadığı gibi madreseye de sıklıkla rastlanmıyordu. Gebze, Bozöyük, Silivri, Lüleburgaz ve olasılıkla Havsa ve Yenişehir'deki medreseler ise belki yerleşimde ikinci bir medrese yapısının bulunmadığından dolayı yapılmış olmalıdır. Sıbyan mekteplerinin bulunduğu Gebze, Eskişehir, Bozöyük (?), Silivri, Lüleburgaz, Payas ve İzmit'teki uygulama için de benzer ifade kullanabiliriz.

Bazı külliyelerde ise menzil ve şehiriçi külliyesi özellikleri birleştirilerek melez özellikler görülmektedir. Bu tip külliyelele Lüleburgaz Sokullu, İzmit Pertev Paşa ile muhtemelen Babaeski Semiz Ali Paşa külliyelerini örnek verebiliriz. Lüleburgaz'da cami-medrese bağlantısı ve caminin biçimlenişi, İzmit ve Babaeski'de camilerin anıtsallığı, mimari öğelerdeki uygulamalar şehir içi külliyelerindeki özellikleri hatırlatmaktadır.

2. Yer Seçimi: Bir külliyenin yapımından önce yer seçiminde değişik etmenler sözkonusu idi. Menzillerde,

anlaşıldığı kadarıyla sorun teşkil etmeyen yer seçimi, başkent için bir sorunsal olup boş alan bulunması bir etmedi. Ancak selâtin külliyelerinin yapımı için Eminönü Yeni Valide ile Sultanahmed Külliyesi'nde olduğu gibi kamulaştırmaya da başvuruluyordu.

Bu bağlamda özellikle külliyelerin yer seçimi nasıl yapılıyordu sorusu akla gelmektedir. Başmimar, sultan, sadrazam ve vezir türündeki banilere belirli seçenekler mi sunuyordu, yoksa yaptıran kişi yeri belirleyip başmimardan oraya uygun bir tasarım yapmasını mı istiyordu? Bu konuda henüz netlik sözkonusu değildir. Ancak, Sinan'ı ele alan yazma eserlerde, yer seçimiyle ilgili bazı değerlendirmelere rastlanılır.

Bununla birlikte, ister sultan vb., ister mimar tarafından seçilmiş olsun, gerek menzil, gerekse şehiriçi külliyelerinin konumları raslantısal iddiasız yerler olmayıp Balkanlara ve Anadolu'ya giden yollar üzerinde bulunan menzillerde yer seçimi bilinçli yapılmıştır. Genelde düz arazi üzerine yapı eyleminin söz konusu olduğu bu grup külliyelerde başmimar, şehiriçi arsaların kısıtlamalarından kurtulduğu için daha rahat hareket etmiştir.

Menzil külliyelerinin konumlarına yer verdiğimiz bölümde (bkz.IV.2) de anlatıldığı üzere, coğrafi açıdan köprü başı veya tepenin tercih edildiği menzil külliyelerinde en dikkat çeken özellik, mevcut yerleşim dokusunun dışında yer seçimine gidilmesidir. Böylece yerleşimin bir çeşit kontrolü de sağlanmış oluyordu. Babaeski Semiz Ali Paşa ile İzmit Pertev Paşa, bu bağlamda örnek verebileceğimiz külliyelerden sadece ikisidir.

Başmimarın yer seçimi açısından serbestçe davranabildiği külliye düzenlemeleri, küçük şehir, ya da menzillerde karşımıza çıkar. Yoğun bir programın

uygulandığı menzil külliyyelerinde, genel yerleşim planında kible ve ona dik yönleri esas alan dik açılı bir sistem tercih edilmiştir. İç düzenlemenin bel kemiğini oluşturan ana yollarla, külliyyenin çevre yerleşim ve kendi yapıları arasındaki ilişkiler net bir şekilde gözümlemeye çalışılmıştır.

3. Yönelme: Menzil külliyyelerin yapılaş amacı ticarî ve sosyal amaca yönelik olduğundan, mihrap yönü yani camiye göre yöneliş sözkonusu değildir.

Yönelme açısından önemli bir başka özellik, büyük programlı menzil külliyyeleri içinde dolayan insanları belli noktalara yönlendirmek için, bazı mimari işaret ve simgelerin kullanılmasıdır. Bu nedenle belirli eksenler üzerinde kubbeli giriş, geçme, yükseltilmiş derşane ve dua kubbesi gibi öğelerin yerleştirildiği gözlemlenmektedir. Lüleburgaz, Payas ve Havsa Sokullu Külliyyelerinde dua kubbesi, eksenleri vurgulayıcı özelliğe sahip olması açısından dikkat çekicidir.

Bu bağlamda ifade edilebilecek bir özellik de, menzil külliyyelerinin, çevrelerinden algılanmaya olanak verecek şekilde belli noktalarda inşa edilmeleridir.

4. Topoğrafya ve Biçim: Menzil külliyyelerinde güçlü topoğrafyadan sözedilemez. Genelde düz arazi üzerine inşa edilen örneklerden sadece Gebze, Eskişehir ve Belen de eğimli araziye göre yerleştirme göze çarpar. Gebze'de han, camiden bir kot aşağıda yapılarak yapıya sokaktan da giriş sağlanmıştır. Eskişehir'de eğim güneye doğru arttığı için güneye kanatta yer alan hanıkâh ve tabhaneye merdiven basamakları ile çıkılmaktadır. Belen'de ise arazinin eğimi tepeye doğru gidildikçe arttığından cami, hamam ve han arasında kot farkı görülmektedir. Yalnız, yapıların küçük boyutlu olması topoğrafya açısından önemli bir sorun

teşkil etmemiştir.

5. Mimari Düzen: Osmanlı külliyelerinde mimari düzen ilkeleri araştırıldığında kesin kuralların varlığını ortaya koyan veriler her zaman elde edilememektedir. Mimar Sinan öncesinde karşımıza çıkan medrese ile aynı avluyu paylaşan cami düzeni, hânîkâh, tekke, han ve imaret gibi diğer yapıları da içine alacak şekilde yaygın kullanılmıştır.

Ayrıca bir külliye içinde yer alan yapının konumuna bakarak, ya da yanındaki binalarla ilişkisine dayanarak ne olduğunu kestirmek her zaman için mümkün olmamaktadır. Değişikliğe uğrayan, ya da kısmen yıkılmış külliyelerde mevcut kalıntıların kimliğini belirlemek zor, hatta olanaksızdır.

Bu bağlamda, biçim ve mimari veri eksikliği nedeniyle bazı külliye tasarımlarının restitüsyonu da sorun yaratmaktadır. Silivri Pîr Mehmed Paşa, Bözöyük Kasım Paşa, Karapınar Selimiye, Babaeski Semiz Ali Paşa ve Havsa Sokullu Külliyesi'nde bazı ilişkileri gözlemek bugünkü verilerle olanaksız gözükmektedir. Bu örneklerle külliye yapılarının ve öğelerinin çoğu yok olmuş; külliye sınırları daralmış; mevcut yapıların çevresine yeni yapılar sokulmuş, ya da üzerine bina inşa edilmiştir.

16. yüzyıl külliye tasarımlarında dikkate alınan bazı ilkelerden sonra, menzil külliyesi tasarımlarındaki gelişmeleri irdeleyelim. Her şeyden önce bu külliyelerin yapılış amaçlarını bir kez daha hatırlayalım.

Dönemin başmimarlarının etkili olduğu kamu hizmetlerinden birisi de şehirlerarası yollardaki konaklama yapılarıdır. Bu etkinlik Osmanlı Devleti'nin ulaşım ağıyla yakından ilgilidir. Şehirlerarası ana yolların menzil-

lerinde yapılan vakıflarla tüccarların, askerî birliklerin, hacıların ve diğer yolcuların daha rahat ve güvenli seyahat etmesi ve konaklaması için çeşitli hizmetler sunulmaya çalışılmıştır. Başta Sinan olmak üzere, dönemin diğer başmimarı Acem Ali, kısmen sultanlar fakat çoğunluğu sadrazam ve vezirlerin girişimiyle, hepsi vakıf yapısı olan çok sayıda menzil külliyesi tasarlamıştır.

16. yüzyıl menzil külliyeleeri içinde konumuzu oluşturan ondört örnekteki tasarım çeşitlemeleri şunlardır: 1. Cami odaklı, 2. Arasta Odaklı, 3. Odaksız.

Tasarımlarındaki bazı özelliklere göre gruplandırma yaptığımız çeşitlemelerden "Cami Odaklı" grup şöyledir.

1. Cami Odaklı: Menzil külliyelerinden Gebze, Eskişehir, Bozöyük ve Silivri'deki örnekler bu gruba girmektedir. Kitabe ve vakfiye türündeki birinci el kaynaklarına göre, 1522-31 arasına tarihlenen bu külliyeleer, yüzyılın ikinci yarısında inşa edilen diğer örneklere göre bazı farklılıklar göstermekte ve kendi içlerinde ayrı bir grup oluşturmaktadır. Belirgin özellikleri caminin merkezde yer alması, diğer yapıların ise çeşitli düzenlerde caminin etrafında yer almasıdır. Bu külliyeleer arasında ortak yönler olduğu gibi her külliyeenin kendi bünyesinden kaynaklanan bazı farklılıklar da sözkonusudur. İnşa tarihlerine göre bu gruba giren külliyeleerinin özellikleri şöyledir.

Cami, han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh (lekke), imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi ve helâlar ile dış avlu ve kapılardan oluşan Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi, oldukça belirgin bir yerleşme düzenine sahiptir (Bkz.VII.1.3).

Acem Ali adıyla tanınan Mimar Sinan'dan önceki

başmimarın dönemine rastlayan külliyyede, yapı sayısının fazlalığı ve geçidi dikkat çekici olup geniş kapsamlı programa sahiptir. Aynı zamanda külliyyedeki merkezîyetçilik anlayışına da işaret etmek gerekir.

Caminin merkezde olduğu büyük bir dış avlu anlayışında yapılar, güney hariç üç yönde cami etrafına yerleşerek, iç avlularıyla ya doğrudan, ya da dolaylı olarak cami avlusuna açılmaktadır. Tasarımda imaret, kütüphane ve paşa odaları batıda, helâ, iki han, hânîkâh (tekke) kuzeyde, tabhane, helâlar ve medrese ise doğuda yer almaktadır. Türbede merkezdeki caminin güneyinde karşımıza çıkmaktadır. Girişlerin çevreye göre biçimlendiği külliyyede, eksenlere göre yerleştirme sözkonusudur (Lev.15).

Külliyyede, türbe -cami -şadırvan-han kubbesi ile güney-kuzey aksında belirleyicilik farkedilmektedir. Böylece cami ile hanın karşılıklı yerleştirilmesi ilkesi ile karşılaşılacaktır. Külliye planında avlunun doğu, batı ve kuzey sınırlarında, gizgisel olarak yapıların dizilmesiyle oluşan geometriklik, doğu kanadın güneydoğu köşesin dik olarak yerleştirilen medrese tarafından bir dereceye kadar bozulmakta, diğer yapılar ise diğer yönlerden camiye paralel uzanmaktadır. Kuzeydeki dördüncü kol da pencereli bir çevre duvarı ile çevrelenmektedir. Bir bakıma külliye dış avlusundan, belirgin bir dörtgen elde edebilmek amacıyla, avlunun doğu sınırı ve doğu kanatda, medresenin doğu cephesine dayanan avlu duvarları ile kuşatılmıştır. Böylece, aynı zamanda medresenin ve tabhanenin önünde birer iç avlu oluşturulmuştur. Dış avluda da caminin kuzey cephesinden başlayan, doğu ve batı kanatlarda dar birer geçit bırakarak türbe ve hazireyi içine alan bir bölünmeye gidilip hazire ile dolaşım alanlarına ayrılmıştır.

Külliyyenin üç girişi bulunmaktadır. Ana giriş bugün

de, Bağdat Caddesi olarak adlandırılan yolu açılan batı taraftaki giriştir. İkincisi, külliye'nin kuzeyinde hana ve oradan da avluya açılan kapıdan, üçüncüsü ise güneyde arka avlu ile medrese arasındaki dar geçitten dış avluya açılan giriştir. Girişlerin eksenlerde geometrik bölünme oluşturduğu söylenemez. Yalnız, kuzey giriş yaklaşık eksene açılmış olup diğer girişler eksenden bir yöne doğru kayık durumdadır.

Sonuçta, Gebze Çoban Mustafa Paşa Menzil Külliyesi, hem 15., hem de 16. yüzyılın özelliklerini yansıtmaları açısından önem taşımaktadır.

Gebze ile yaklaşık aynı tarihlerde, yine aynı bani tarafından inşa ettirilen Eskişehir Çoban Mustafa Paşa (Kuşunlu) Menzil Külliyesi, aynı başmimarın eseri olmalıdır. Tasarıma göre, büyük bir dış avlunun merkezindeki cami kuzey hariç üç yönden yapılarla çevrelenmiştir. Batıya han ve imaret, kuzeye tabhane ve hânikâh (tekke-medrese), doğuya ise sıbyan mektebi yerleştirilerek cami, arka ve yan cephelerden kuşatılmıştır (bkz. VII.2.3).

Tasarımda, ana yapı konumundaki cami dahil hiçbir yapıda iç avlu olmadığı gözlemlenir. Dış avlunun girişleri de simetrik olmayıp, doğu hariç üç yöne ihtiyaca göre açılmıştır (Lev.34).

Günümüzde cami, imaret ve kervansaray mutfağı olduğu ileri sürülen bir yapı kalıntısından oluşan Bozöyük Kasım Paşa Menzil Külliyesi'nde, artık tasarımdan söz etmek mümkün değildir. Ancak, 1553-55'de külliye'yi gören seyyah H.Dernschwam'a göre, oldukça geniş programlı olup adeta küçük bir yerleşim şeklindeydi (bkz.VII.3.3).

Günümüze ulaşan yapılar dışında, kaynaklardaki bazı ifadeler ile yüzyılımızın başına kadar ayakta duran

yapılardan anlaşıldığına göre külliye, cami odaklı menzil külliyelerinin üçüncü halkasını oluşturmakta ve tasarımıyla kısmen Eskişehir'deki uygulamayı hatırlatmaktadır. Buna göre merkezde yer alan cami, güneyden medrese ve sıbyan mektebi ile batıdan imaret ve hamamla, kuzeyden ise kervansaray ve tabhaneyle çevreleniyordu. Tasarımda, tarihi yolun cami ile kervansaray arasında geçtiği ileri sürülmektedir. Seyyahın ifade ettiği meşruta evlerin ise yeri belli değildir. Ayrıca caminin bugün olduğu gibi bir avlu ile çevrelenip çevrelenmediği de bilinmemektedir (lev.49).

Rumeli Orta Yol güzergâhı üzerinde inşa edilen ilk menzil külliyesi Silivri Pîr Mehmed Paşa'da, yapı kayıpları nedeniyle külliye bütünlük bozulmuştur. Bununla birlikte, kaybolan yapılarına ve geçirdiği değişikliklere karşın, külliye alanındaki bazı mimari izler ile yazılı belgeler ve sözlü geleneğe göre külliyenin, oldukça yanlış programlı tasarlandığı anlaşılmaktadır (bkz.VII.4.3).

Günümüzde cami-hazire-han-dükkânlar, medrese kalıntısı ve sıbyan mektebinden oluşan külliyenin, vakfiyedeki bilgiler doğrultusunda hazırlanmış restitüsyon denemesi sözkonusudur. Bizim de kabul ettiğimiz restitüsyona göre külliyenin tasarımı şöyledir (lev.6)).

Tasarıma göre, büyük bir dış avlunun merkezinde haziresiyle birlikte cami yer almakta, diğer yapılar ise güney hariç üç yönden avluyu kuşatmaktadır.

Bu bağlamda batıda, sıbyan mektebi, han ve dükkânlar göze çarpmakta, kuzeyde medrese, doğuda ise imaret karşımıza çıkmaktadır. Hamamın yeri belli olmadığı gibi güney doğu köşede çevre duvarı içindeki geçmenin de orijinalde mevcut olup olmadığı bilinmemektedir.

Külliye alanında, günümüze ulaşmayan yapıların yerleri nedeniyle dış avluda büyük boşluklar meydana gelmiştir. Güneybatıdan kuzeydoğuya doğru bir çevre duvarı ile kuşatılan külliye, doğu hariç diğer yönlere açılan kapılarla karşılaşılır. Kapılardan kuzeydekinin sonradan açıldığı kesindir.

Külliye'nin tasarımında dikkat geçen bir özellik de cami ile medresenin, arada bağlayıcı bir duvar olmaksızın karşılıklı olarak yerleştirilmesidir.

Sonuçta, üçü Anadolu Sağ Yolu üzerinde birbirine yakın konumda, dördüncüsü ise Rumeli'de inşa edilen külliyelerde, ortak olabilecek bazı özelliklerden söz edilebilir. caminin odak yapı olarak belirlendiğinde bu külliyelerde diğer yapılar, yapı sayısına, türüne ve arazinin koşullarına göre cami çevresine yerleştirilmiştir. Yalnız bu bağlamda şunu da unutmamak gerekir ki her külliye'nin kendi içindeki bir düzeni söz konusudur.

İncelediğimiz menzil külliye'leri arasında olmamakla birlikte, tarihlene ve tasarım açısından benzerlik kurabileceğimiz iki menzil külliyesi daha mevcut olup bunlar Halep Hüsreviye ile Şam Süleymaniye'dir.

Şam Beylerbeyi Hüsrev Paşa tarafından büyük bir olasılıkla 1540'lı yıllarda yaptırılan Halep Hüsreviye Külliyesi, cami, medrese, imaret, tabhane ve hamamdan oluşan bir yapı topluluğudur. Kalenin eteğinde yer alan külliye, cami ile medresenin aynı avluyu paylaştığı görülür. Duvar bağlantısı olmaksızın aynı eksen üzerine karşılıklı yerleştiren cami ve medreseden başka, yaularda imaret, tabhane ve hamam göze çarpmaktadır. Tasarımda, yapılar arasında tam bağlantı görülmez. Ancak, çevre yapılar alçak tutularak caminin vurgulanması sağlanmıştır. küçük ölçekli külliye, arsa koşullarına başarı ile

uydurulmuştur (Aslanapa 1986:179-80).

Cami, imaret, kervansaray ve tabhaneden oluşan ve ilk bölümü 1554-55'de; medrese ve arastadan oluşan ikinci bölümü ise 1567 yılında tamamlanan, dolayısıyla iki aşamada gerçekleştirilen Şam Süleymaniye Külliyesi, Kanunî'nin kendi adına inşa ettirdiği ikinci selâtin külliyesidir.

Simetrik ve dengeli yerleşim düzenine sahip külliye, güneyde cami, kuzeyde imaret, doğu ve batıda ise tabhane ve kervansaray yer alır. Külliye yapıları, merkezde ortası havuzlu büyük bir dikdörtgen avlu çevresine yerleştirilmiştir. Yapı topluluğunda caminin, tasarımı belirleyici ana yapı olarak görüldüğü anlaşılmaktadır (Kuran 1988:169-74, pl.173s.).

Külliye tasarımında dikkat çeken özellik külliye sonradan da olsa eklenen arastanın biçimlenişidir. 1567'de tamamlanan ve medrese ile doğrudan, külliye diğer yapılarıyla ise kısmen bağlantılı arasta, Karapınar Selimiye ile Lüleburgaz Sokullu arastaları ile birlikte ilk uygulamaları oluşturmaktadır.

2. Arasta Odaklı: Yapımına 16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte başlanılan bir grup menzil külliyesi, arasta adı verilen bir sokağın karşılıklı iki yanına üstü açık, ya da örtülü olarak yerleştirilen dükkân dizisine göre biçimlenmektedir. Bu nedenle külliye belirleyicilik rolünden dolayı, programında arastanın bulunduğu külliye "Arasta Odaklı" adıyla tanımlanacaktır. Kitabe, vakfiye ve diğer arşiv belgelerine göre yapımlarına 1560'lı yılların başında başlanılıp 1580'lerin başında tamamlanan altı külliye bu gruba girmektedir. Külliye sırasıyla şunlardır. Karapınar (Sultaniye), Selimiye (II.Selim), Lüleburgaz-Payas-Havsa Sokullu Mehmed Paşa ve

Yenişehir Sinan Paşa ile Tıgın Lâlâ Mustafa Paşa.

Kitabesine göre yapımı 1569'da tamamlanan Karapınar Selimiye Külliyesi, orijinalde han, arasta, cami, tabhane, imaret, hamam, çeşme ve su yolları ile değirmenlerden oluşurken, günümüze yapı kayıplarıyla ulaşmıştır. Geçen zaman içinde hanın büyük bir bölümü yıkılmış, arasta ve imaretin izleri kalmış, su yolları ve değirmenler ise yok olmuştur. Dolayısıyla kazı çalışmalarına başlandığı 1990 yılına kadar külliyenin bütünlüğü belli olmazken, yapılan çalışmalarla eski izlere rastlanmış ve yeniden restitüsyon denemesi çizilmiştir (bkz.VII.6.3.).

Restitüsyona göre arasta, külliyei kendi içinde ikiye bölerek doğu-batı eksenini oluşturmaktadır. Simetrik ve düzgün plan yansıtan arastanın kuzeyi çift bölümlü hana, güneyi ise bir avlu çevresine cami merkez olarak yerleştirilmiş tabhane ve imarete ayrılmıştır. Böylece arastanın kuzeyi ticarî işlevli hana, güneyi de dinî ve sosyal amaçlı yapılara tahsis edilmiştir (Lev.88). Hamam ve çeşme ise külliyenin esas oturma alanının dışına, dış köşelere atılarak, Karapınar için oldukça elzem olan su yapıları, yerleşimin ve gelip geyenin hizmetine sunulmuştur.

Külliye tasarımında dikkat çeken bir başka husus, güney-kuzey ekseninin mimari öğelerle vurgulanmaya çalışılmasıdır. Güney ucun mihrapla belirlendiği eksen üzerine, cami taçkapısı ile hanın koridor kısmı ve taçkapıları yerleştirilmiş, kuzey uc da çeşme tarafından işaretlenmiştir.

Kısaca Karapınar'da, uzunlamasına eksen uygulamasıyla simetrik ve dengeli tasarım sözkonusu olmuştur.

Kitabesine göre, yine yapımı 1569'da tamamlanan

Lüleburgaz Sokullu Külliyesi, geniş bir alana inşa edilen geniş programlı tasarımıyla ilgi çekmektedir. Orijinalde han, tabhane, imaret, arasta-dua kubbesi, cami-hazire, medrese, sıbyan mektebi, hamam, köprü, helâlar, su yolları, su deposu ve âli kaldırım ile meşruta evlerden oluşan külliye, günümüze bazı yapı kayıpları ile ulaşmıştır. İmaret ve tabhanesi tamamen yıkılmış, hanın ise çok az bir kısmı ayakta kalmıştır. Arasta dükkanlarından bazılarının da tahrip olduğu külliye, su sistemi ve meşruta evler zamanla yok olmuştur (bkz. VII.8.3).

A.Saim Ülgen tarafından yapılan restitüsyon planına göre, külliye dengeli geometrik düzen, yapılar arasında uyum ve devamlılık göze çarpar (Lev.116). külliye odak noktayı oluşturan yapı ise doğu-batı doğrultusunda uzanan arastadır. Yapı topluluğunu iki ayrı küllüye ayıran, bununla birlikte dua kubbesi formuyla da birleştiren arasta uygulaması, Karapınar ile birlikte aynı tarihlerde karşımıza çıkmaktadır.

Külliye tasarımına baktığımızda, kuzey-güney aksının mimari öğelerle vurgulandığı gözlemlenir. Bu bağlamda, sıbyan mektebi güney ucu oluşturmakta, cami kubbesi, şadırvan ve dua kubbesi sırasıyla eksen üzerinde yer almakta, kervansaray giriş bölümünün kubbesi ise kuzey ucu belirlemektedir.

İçinden tarihi yolun geçtiği arasta, çoğu kervansaray, bir kısmı da medreseye sırtını dayayan 59 dükkândan oluşmaktaydı. Arasta, kuzeyde yer alan ve kendi içinde ahırları, avluları, imaret ve tabhanesiyle bir bütün oluşturarak kompleks halinde düzenlenen kervansaray bloğu ile cami, medrese ve sıbyan mektebinden meydana gelen dolayısıyla dinî ve eğitim işlevli yapılarla ayrı bir grup oluşturan güney küllüye birbirinden ayırmaktadır. İşlevlere göre gruplandırmayı sağlayan arasta, buna karşın

dua kubbesi adı verilen mimari bir ögeyle de kütleleri birbirine bağlamaktadır.

Bilindiği kadarıyla ilk uygulama olan Tüleburgaz'daki dua kubbesi formu, mimari bir vurgulama ögesi olarak daha sonra inşa edilecek açık ve kapalı tipteki bazı arastalarda da karşımıza çıkar.

Tasarıma göre yerleşime Edirne yönünden gelenler önce köprü, köprü başındaki surlar ve dükkânlarla; İstanbul tarafından gelenler ise hamamla karşılaşarak ya arasta içinden devam ederek gitmekte, ya da külliye sınırları içinde dağılılarak konaklamaktadır. Böylece hamam, köprü gibi yapıların külliyenin esas oturumunun dışına inşa edilerek çevreye hizmet etmesi sağlanmıştır.

Bugünkü izlerden ve restitüsyon denemesinden de anlaşılacağı üzere tasarımda, külliye içinde yollar yer almaktadır. Buna göre medrese ile hamam, medrese ile vakfiyedeki bilgilere göre meşruta evleri arasında, kuzey-güney ekseninde camiye paralel sokaklar oluşturmuştur. Bu bağlamda, gerek cami-medrese avlusunun doğu ve batı eksenlerine açılan kapılar, gerekse sıbyan mektebinin konumu, bu sokakların külliyenin güneybatı ve güneydoğu dış köşelere kadar devam ettiğini göstermektedir.

Külliye sokağa çıkan kapılar kadar sıbyan mektebinin yeri de tasarımda mahalle dokusuna işaret etmektedir.

Külliye planında dikkat geçen bir başka özellik, cami ve medresenin ortak bir avlu gevresine yerleştirilmeleridir. Merkezdeki revaklı şadırvanlı avlunun güneyine cami, diğer yönlerine ise medrese oturtularak avlu dört yönden kuşatılmıştır.

Belgelere göre 1574'de yapımı tamamlanan Payas

Sokullu Külliyesi, günümüze ulaşan arasta, han, tabhane, imaret, hamam, fırın (?), cami, hânîkâh, sıbyan mektebi, çeşme, köprü ve helâlar ile oldukça geniş programlı düşünüldüğü anlaşılmaktadır. Kara ve deniz yollarının buluştuğu hassas bir konumda inşa edilen külliye bir kalenin bitişiğine inşa edilmiştir (bkz.VII.9.3).

Yapı topluluğu "Arasta Odaklı" grubun bir başka temsilcisidir. Daha önceki Karapınar ve Lüleburgaz örneklerinde, üzeri kapatılmayarak bir sokağın karşılıklı iki yanına yerleştirilen dükkânlardan oluşan düzen, Payas'da üzeri örtülerek yeni bir biçime dönüştürülmüştür. Arasta, yön olayına bağlı olarak bu sefer kuzey-güney doğrultusunda uzanarak yine işlevleri farklı kütleleri birbirinden ayırıcı, bir ölçüde dua kubbesiyle de bağlayıcı rolünü devam ettirmektedir. Arastanın doğu tarafına tıpkı Lüleburgaz'daki gibi kendi içinde bir kompleks oluşturacak şekilde han, imaret ve tabhaneler yerleştirilmiştir. Batı tarafa ise sıbyan mektebi, hamam ve hânîkâh-cami ikilisi yerleştirilerek kütleler ayırımına tabi tutulmuştur (Lev.142). Eksenlerin kesiştiği noktaya ise yine dua kubbesi inşa edilerek mimari açıdan vurgulamaya gidilmiştir. Yalnız, burada arastanın üstünün kapatılması, açık sokak düzenlemesindeki dua kubbesi formunun kısmen değişmesine neden olmuş, daha küçük çaplı fakat yüksek tutulan kubbeyele dua kubbesi simgeleştirilmiştir.

Külliye de arastanın yerleşim düzeninden dolayı kuzey-güney eksenindeki belirleyicilik, bir başka boyutta doğu-batı ekseninde geçerlidir. Bu bağlamda, kale girişi, dua kubbesi, han taç kapısı ve han avlusunun havuzu ile mimari elemanlarla vurgulamaya gidilmiştir.

Yapı topluluğunda, birbirine bitişik olarak inşa edilen yapılar arasında arasta düzenleyici rolündedir.

Arastada dışa açılan kuzey ve güney taçkapılarının dışında, biri cami-hânikâh avlusuna, diğeri hamama açılan batıda iki, doğuda ise hana açılan bir taç kapı sözkonusudur. Böylece bitişik olarak iki boyutta inşa edilen külliyyede taç kapılar aracılığıyla organikliği, işlevlere göre yapıların gruplandırılması yoluyla da geometriklik ve rasyonellik ilkeleri uygulanmıştır.

Payas da dikkat çeken bir uygulama da, şehiriçi külliye tasarımlarında sıkça uygulanan cami ve medresenin ortak bir avlu etrafına karşılıklı olarak yerleştirilmesi fikrinin denenmesidir. Ayrıca külliyyede ortak avlu dışında, han, tabhane ve imaretin de kendine özel iç avluları vardır. Böylece doğuda han bloku adı altında toplanan yapılar da kendi içinde kısmen bağımsız düzenlenmişlerdir.

Külliyyeye birkaç metre uzakta doğuda yer alan köprü ise çay üzerinde konumlanmış olup çevreye de hizmet vermektedir.

Program genişliği ve yapı çeşidi itibariyle diğer "Arasta Odaklı" yapı topluluklarını hatırlatan 1576 tarihli Havsa Sokullu Külliyesi, bu grubun en sorunlu külliyesidir. Orijinalde han, tabhane, imaret, arasta-dua kubbesi, cami-hazire, medrese ?, hamam, köprü, tekke ? ve çeşmeden oluşan külliyyeden bugün geriye fazla yapı kalmamıştır. Genelde iyi durumdaki caminin dışında, harap hamam ile oldukça görmüş dua kubbesi ile karşılaşılar. Diğer yapılar ise zamanla yok olup gitmiştir (bkz. VII. 11.3).

Bugünkü izlerden ve restitüsyon planından anlaşılacağı üzere arasta, yine külliyyede ana ekseni belirlemekte ve kuzey-güney yönünde uzanarak kütleleri ayırmaktadır. İzlere göre düz bir çizgi halinde simetrik olarak inşa

edilmiş dükkânlardan oluşan arastanın doğusu, cami-hazire, medrese ve tekkeye (?), batısı ise kervansaray, tabhane ve imarete ayrılmıştır. Külliye de eksenlerin kesiştiği yerde de kubbe dua kubbesi inşa edilmiş, böylece mimari elemanla vurgu elde edilmiştir (Lev.177-178).

Külliye de köprü ve hamam ise esas oturma dışına atılmış, böylece gerek külliye nin, gerekse yerleşimin dış çizgileri belirlenmiştir.

Eski belgelere göre, varlığını saptayabildiğimiz yapılar çerçevesinde, geniş programlı tutulduğu anlaşılan Yenişehir Sinan Paşa Menzil Külliyesi'nden, maalesef külliye bütünlüğünü koruyacak şekilde günümüze ulaşmamıştır. Tahminen 1573-82 yılları arasında inşa ettirilen külliye, orijinalde arasta, imaret, tabhane, cami, han, medrese ve sıbyan mektebinden oluşurken, iyi durumdaki cami, imaret, tabhane ve arasta kalıntısı dışındaki yapılar günümüze gelememiştir (Bkz.VII.13.3).

Yaklaşık 20 yıl önceki mimari verilere göre, külliye nin çizimini yaptırın T.Reyhanlı, bazı yanlışlıklara düşmüşse de, arastanın yerini belirlemiş, han için de doğru olabilecek tahmin de bulunmuştur. Buna göre külliye de arasta, bugün kuzeye açılan taçkapısından, imarete, batıdan bitişik ocak izlerinden de anlaşılacağı üzere, güney-kuzey doğrultusunda düz bir hat boyunca karşılıklı dükkânlardan oluşmaktaydı. 1940'lara ait eski fotoğraflarda görülen tonozlu dükkânlar ile gevredeki yaşlı sakinlerin ifadesinden, sayısı belirlenemeyen dükkanların varlığı saptanmaktadır. Bu konuda bilinmeyen bir özellikte arastanın açık mı? kapalı mı olduğudur. Muhtemelen açık tutulduğu kanaatindeyiz. Belgelerde adı geçen han için en uygun yer arastanın doğusudur. Böylece arasta külliye de yapılar ve kütleler arasında düzenleyici ve ayırıcı rol üstlenmektedir. Külliye nin diğer yapılarına baktığımızda,

güneyde tek başına kalmış caminin, orijinalde de yalnız mı bırakıldığı, yoksa çevresindeki olası yapılar yıkıldığı için mi yalnız kaldığı belli değildir.

Caminin kuzeyinde ise yamuk planlı bir iç avlunun güney hariç üç yanını çeviren tabhane ve imaret mekânları ile karşılaşılır. Avlunun bazı yerlerindeki boşlukları ise orijinalde mekânlarla çevrenip çevrenmediği de anlaşılmamaktadır. Bu bağlamda, külliye alanı olabilecek geniş saha içindeki boş alanlar, kaynaklarda sözü edilen yapılara işaret etmektedir (Lev.206).

"Arasta Odaklı" gruba son örnek İlgin Lala Mustafa Paşa Menzil Külliyesi'dir. Kitabesine göre 1576 da yapımı tamamlanan ve orijinalde iki han, arasta, tabhane, imaret, cami, sıbyan mektebi ve hamamdan oluşan külliye bugün sadece hamam ve sıbyan mektebi yok olmuştur (bkz.VII.14.3).

Külliye tasarımı ilk dikkat çeken özellik, diğer örneklerde arastanın eksen oluşturacak şekilde külliye yapılarını ayıran/bağlayan özelliğe sahip iken, İlgin'da, külliyenin kuzey dış sınırını belirlemesidir. Doğu-batı doğrultusunda düz bir hat boyunca uzanan arasta, aynı zamanda alışılmışın dışında bir kısmı kapalı, bir kısmı da açık şekilde düzenlenerek bu grubun bir çeşitlemesini yansıtmaktadır (Lev. 218).

Arastanın bu özel konumu ve biçiminden başka, arastanın güney batısında bir iç avlu etrafına kuzey hariç diğer yönlere yerleştirilen tabhane, imaret ve cami ile avlunun etrafı kuşatılmış olmaktadır. Bu düzenlemede cami güneyde, imaret mekânları batı ve kuzeyde, arasta yine kuzeyde, tabhane ve han ise doğuda yer almaktadır. Cami güneyde tek başına bırakılarak soyutlanmış olmaktadır. Diğer yapılar ise birbirine bitişik, organik ilişki

içindedir. Külliyyede doğu kanadı işgal eden han da ticaretin önemine işaret etmektedir.

Külliyyenin dört bir yanına açılan girişler çevre bağlantısının yoğunluğuna işaret etmektedir. Üçü arastadan, bir handan diğerleri de güney ve batı avlu kapılardan sağlanan girişlerle külliye çevre bağlantısı sağlanır.

Sonuçta, yukarıda bahsi geçen altı "Arasta Odaklı" külliyyede, arastanın getirdiği bağlayıcılık ve gerektiğinde ayırıcılık özelliği dışında, yine her külliyyenin kendi içinde geliştirdiği mantıksal düzenleme sözkonusudur. Yapıların bir avlu etrafına karşılıklı olarak yerleştirilmeleri, ışık avluya paylaşmaları, bitişik, ayrı (iki-üç boyutlu), rasyonelik ve geometrik ilişki sözünü edeceğimiz diğer özelliklerdir.

3. Odaksız: Menzil külliyyelerinden Belen Kanunî ile Büyükçekmece'deki yapı topluluğu, herhangi bir yapının ön plana çıkarak diğer yapılarla doğrudan bağlantı içine girmediği gruba girmektedir. Bir bakıma yapı topluluklarını "Odaksız" olarak tanımlayabiliriz. Bu şemada yapılar münferit yerleştirilmiş olup işlevsellik dışında bütünlük aranmamıştır.

Kanunî tarafından yüzyılın ortasında yaptırılan ve han, cami ve hamandan oluşan külliye, dar kapsamlı programa sahip olup eksenden geçen tarihi yola göre biçimlenmiştir. Tasarımında, yolun kuzeyinde han, güneyinde ise cami ve hamam karşımıza çıkar. Külliyyede han yapısının hem plan boyutuyla hem de yalnız bırakılarak kısmen ön plana çıkarılmak istendiğini ifade edebiliriz (bkz. VII. 5.3). Hanın karşısındaki cami ve hamam ise yanyana inşa edilmiş olup aralarından dar bir sokak geçmektedir. Caminin güneyi de hazireye ayrılmıştır (Lev.71).

Belen'deki uygulama da, eksenden geçen ana yolun iki tarafının dükkânlarla çevrelenip arasta şeklinde düzenlendiği şeklinde bir varsayım da ileri sürebiliriz. Vakfiyesi olmadığı ve tarih kaynaklarınınca da belirtilmediği için henüz doğrulanamayacak varsayımımızı, 19. yüzyıl sonunda Belen'e uğrayan V.Cuinet'in sayısal rakamları ile bu yüzyılın sonuna ait Abdülhamid fotoğraf albümünde yer alan bir eski fotoğrafa göre yapmaktayız. Bugün de mevcut olan fakat arasta özelliğini kaybeden dükkânların mimarisinden sağlıklı tarihlleme yapmak pek mümkün değildir. Eğer dükkânların konumları orijinal ise odaksız olarak tanımladığımız yapı topluluğunu arasta odaklı gruba yerleştirmemiz gerekecek böyle olunca da belki ilk örneği teşkil edecektir.

Belen'e benzer bir düzenleme 1560'lı yıllarda Büyükçekmece'de gerçekleştirilmiştir. Kanunî ve Sokullu tarafından yaklaşık aynı tarihlerde ayrı ayrı imâra sahne olan menzil yeri, orijinalde han, mescit, çeşme, meşruta evler, dükkân, odalar, hamam ve köprülerden oluşurken, geçen zaman içinde hamam, ev ve dükkânlar yıkılmıştır (Bkz.VII.7.3).

Yapı topluluğunda yapılar tarihi yolun iki yanına yerleştirilmiştir. Günümüze ulaşan yapıları dikkate aldığımızda, yolun doğusu mescid, çeşme ve olasılıkla hamama, batısı ise kervansaraya ayrılmıştır. Günümüze ulaşmayan dükkân, ev ve odaların ise yolun karşılıklı iki tarafına yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Üzerinden tarihi yolun geçtiği köprü dizisi ise yapı topluluğunun biraz dışına, güneybatıya Büyükçekmece Lagünü üzerine inşa edilmiştir (Lev.106).

Büyükçekmece'nin tek elden bir defada neden aynı bani tarafından imâr edilmediği kesin olarak bilinmez. Ancak, menzilin İstanbul'a yakınlığı nedeniyle her iki baninin de

ilgisini çekerek odak olduğu şüphesizdir.

Bu iki yapı topluluğunun dışında, İzmit'teki Pertev Mehmed Paşa Külliyesi' de, herhangi bir yapının ön plana çıkarılmadığı odaksız külliyeler içinde incelenebilir. 1572-79 yılları arasında yapımı tamamlanan ve orijinalde cami hazire, han-dükkanlar, imaret, hamam, sıbyan mektebi, çeşme grubu ve helâdan oluşan külliye de han ve dükkânlar günümüze ulaşmamış, imaret ve hamam ise büyük ölçüde tahrip olmuştur (Bkz.VII.12.3).

A.S.ülgen tarafından çizilen restitüsyon planına göre cami, doğuda geniş bir avlunun merkezinde tek başına yer almakta, diğer yapılar ise batıda değişik yerlerde konumlanmaktadır. Caminin kuzeyindeki ön avlu bahçe, güneyindeki arka avlu ise hazire olarak değerlendirilmiştir (Lev.191).

Batıda yer alan han, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup kapısı caminin batı taşkapısına bakmaktadır. Güneyine bir sıra dükkânın yerleştirildiği han, cami ile birlikte külliye de ana yapı olarak görülmek istenmiştir. Hanın kuzeyinde küçük ölçekli imaret göze çarpar. Her iki yapı arasındaki sokağın daha önce mevcut olup olmadığı belli değilse de günümüze yakın tarihte yeniden düzenlendiği bilinmektedir. Caminin kuzeybatısına inşa edilen hamam ise gifte hamam şeklindedir. Batısında ise sıbyan mektebi karşımıza çıkar. Her iki yapı arasında bugün bir sokak göze çarpar. Tasarımda sözünü edeceğimiz son yapı da caminin güneybatı dış köşesine yerleştirilen çeşmelerdir.

Külliye de, yapıların birer kapıyla açıldığı veya yönlendirildiği bir ortak alan sözkonusudur. Bir çeşit küçük meydan diyebileceğimiz bu alan, odak gibi gözükmektedir. cami, hamam, sıbyan mektebi, han ve

geşmelerin kapı veya mimari öğelerle yönlendirildiği bu alan, yolcu ve çevre sakinlerinin dolaşım alanı olmalıdır. Ayrıca meydanın ana yol dışında, o tarihlerde güneyde mevcut olan körfezle de kısmen bağlantısı olabileceğini varsayabiliriz.

Pertev Paşa külliyesi ile ilgili son sözü bir yorumla belirtmek istiyoruz. Bu konuda eklemek istediğimiz husus, caminin külliye tasarımı yalnız bırakılması ve mimari öğe kuruluşuyla başkent özellikleri aksettirmesidir. Dolayısıyla Sinan'ın üslup değiştirdiği son döneminin ürünü olan cami, şehrin cuma camisi olarak da tanındığına göre acaba külliye odak yapımı idi? sorusuna cevap aramalıyız.

Tez konumuz çerçevesinde ilgi alanımıza giren Babasemiz Ali Paşa Külliyesi'nin tasarımını belirlemek maalesef bugünkü verilerle mümkün değildir. Orijinalde cami-medrese, han, dükkânlar, imaret, hamam ve köprüden oluşan külliye sadece cami ve hamam günümüze ulaşmıştır (bkz.VII.10.3). 1565-72 yılları arasında tarihlenen külliye ayaktaki iki yapı haricinde diğer yapılara ait fazla izler mevcut değildir. Yalnız, cami avlusundaki bazı iz ve bu izlerden yola çıkılarak yapılan restitüsyon denemesi, mevcut izlerin medrese olabileceğine işaret etmektedir (Lev. 163-64).

Sonuçta medresenin yeri belirlense bile, kaynaklarda bahsedilen diğer yapıların yerleri bilinmediğinden külliyenin, hangi yapıya göre odaklı olduğu, ya da odaksız mı tasarlandığını belirlemek mümkün değildir. Ancak varsayım olarak, İzmit Pertev Paşa'da olduğu gibi mimari özellikleriyle ön plana çıkarılan caminin odak yapı olabileceği de düşünülebilir.

Menzil külliyelerinin ortak özellikleri açısından

sözünü edeceğimiz son alt başlık da 16. yüzyıldaki mimari örgütlenmedir.

V.4. MİMARİ ÖRGÜTLENME

Menzil külliyelerinin biçimlenmesinde bir sisteme oturan kurumsallaşmış mimari örgütlenmenin büyük rolü olduğu kuşkusuzdur. Çünkü, bir çeşit işveren rolündeki bani, sultan dışında diğer saray ricali kişilerin de bazı açılardan güçlenerek yoğun imâr faaliyetine giriştiği tarihten itibaren mimaride organizasyona gidildiği bilinmektedir. Bu organizasyon da varlığını çeşitli açılardan saptayabildiğimiz Hassa Mimarlar Teşkilatı'dır.

Kuruluş tarihi kesin olarak bilinmemekle beraber, İstanbul'un fethinden sonra, ya da İmparatorlukta yapım ve onarım eyleminin standartlaşmaya başladığı II. Bayezid Dönemi (1481-1512)'nde şekillendiği, Mimar Sinan ile birlikte de kesin ve son şeklini aldığı kabul edilen Hassa Mimarlar Teşkilatı, Osmanlı Saray Örgütü içinde "Birûn" (Saray'ın dış hizmetine mahsus kısmı) bölümünden sayılırdı ve saray eminliklerinden "Şehreminliğe"ne bağlıydı. Yaklaşık üçyüz yıl özelliklerine koruyan örgüt, 1831 yılında, Ebniye-i Hassa Müdürlüğü'nün kuruluşuna kadar etkinliğini devam ettirmiştir. Çok kısaca örgüt, imparatorluğun sınırları içindeki yapım ve onarım eylemlerini bir sistem dahilinde düzenleme görevini üstlenen bir kurum idi.⁽¹⁷⁾

Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın bağlantı içinde olduğu diğer alt birimler ve bu birimlerle teşkilatın görevleri şunlardır (Turan 1963:157-58; Altınay 1977:13-18).

Şehreminliği kendi içinde inşaat işlerini yürüten bir "Fen Heyeti" oluşturmuştu. Bu heyet genel ilişkileri sağladığı gibi harcama ve ücretlerin ödenmesi ile satın

alma ve muhasebe işlerini yürütür fakat inşaatın teknik işlerine karışmazdı. Şehreminliği'nin kontrolünde ve Hassa Başmimarının kontrolündeki Fen Heyeti; 1. Su Yolu Nazırı, 2. İstanbul Ağası (Acemi Oğlanlar Ağası), 3. Kireççibaşı, 4. Mimar-ı Sani (ikinci mimar), 5. Tamirat Müdürü gibi görevlerden oluşurdu (Turan 1963:158-59).

İnşaat ve onarımın bütün teknik özellikleri Şehreminliği'ne bağlı ve Mimarbaşı'nın temsil ettiği Hassa Mimarlar Teşkilatı'na aitti. Şehreminliği'ne bağlı olmakla birlikte, Şehreminliği Hassa Mimarlar Teşkilatı'na teknik konularda karışmaz, karar "Mimar Ağa", "Hassa Mimar Başı" veya "Ser Mi'maran-ı Hassa" adlarıyla da anılan Mimarbaşı idaresindeki bir heyet tarafından verilirdi. Hassa Başmimarının başkanlığındaki heyet: 1. Hassa Mimarlar Teşkilatı, 2. Kalem Katibi, 3. Mimarlar, 4. Minareciler, 5. Mermerciler, 6. Taşçılar, 7. Sıvacılar, 8. Neccarlar (Marangozlar), 9. Nakkaşlar (Bezemeciler), 10. Geretiğinde bu heyete: Benna (duvarcı), sengtıraş (taş yontucu), Har-ral (Çıkrıkçı), Cassas (kireçci), Hazzar (biğici), Lağımger (Lağımçı), Haddad (demirci), Camger (camcı), Mülebbin (kerpiçci), Sürbger (kurşuncu) gibi kişiler de katılabiliyordu (Altınay 1977:15).

Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın başlıca görevleri şunlardı (Turan 1963:163-68; Altınay 15-16; Orhonlu 1981:12-14).

1. Devletin yapacağı tüm inşaatların planlarını, onarımlarını yapmak, keşif bedellerini hazırlamak ve inşaatın uygulanmasını yürütmek: Osmanlı imparatorluğu sınırları içinde yapılması gerekli inşaat, ya da onarımlar için yapının önemine göre, başmimar veya yardımcılarından biri, ya da birkaçını görevlendirmek. Oluşturulacak kurulda Hassa mimarından başka Bina Emni (Hazine mutemedi) ve bilirkişilerden oluşan bir ekip gerekli incelemeleri

yapar, keşif defterlerini hazırlar, başmimarın onayından sonra Divan'a gönderirdi. Divan'dan gerekli izni takiben de uygulama Hassa Mimarları tarafından yürütülürdü.

2. Vakıflara ait yapıların inşaat ve onarımlarını yapmak. Vakıf mütevellisi tarafından istenilen onarımın Hassa Mimarlar Teşkilatı tarafından da kabülü gerekmektedir.

3. Azınlıkların dinsel yapılarının onarım keşiflerini yapmak. Azınlık yapılarının onarım işleri Saray'dan alınacak izne bağlı olup bu iş için kadılar Hassa Mimarları'nın vereceği keşife göre karar verirlerdi.

4. İstanbul'daki devlet inşaatlarını ve onarımlarını uygulamak ve sivil yapıların denetimi ve şehircilik eylemlerini yürütmek. Yolların kapanmaması ve yangınların önlenmesi için sivil inşaatlar hassa mimarlarınca verilecek raporlara göre hayata geçirilebiliyordu.

5. Ordu sefere çıktığında inşaat, onarım ve benzeri faaliyetlerin yürütülmesi. Gereken ihtiyaçları karşılamak için orduya hassa mimarlarından bir heyet katılıyordu.

6. yapı ustalarının ve işçilerinin ücretlerini tesbit etmek.

7. Yapı malzemesinin kalite ve fiyatlarını belirlemek. Dolayısıyla narh ve standardizasyonun uygulanmasını sağlamak.

8. Eyalet ve şehir mimarlarının atanmasına ve bununla ilgili yeterlik belgesi (Mimar Ehliyetnamesi)nin verilmesini temin etmek.

Istanbul ve tağra (başkent İstanbul dışındaki her

yere verilen ad) arasındaki düzen ve organizasyonun sağlanmasında, teşkilatın görevleri içinde yer alan eyalet ve şehir mimarları önemli görevler üstlenmişlerdir. Eyalet ve şehirlerde Hassa Mimarlar Teşkilatı'na bağlı olarak mimari eylemleri yürüten ve atanması bizzat Hassa Başmimarı tarafından yapılan mimarlara çalıştıkları yere göre "Eyalet ya da Şehir Mimarı" adı verilmektedir.⁽¹⁸⁾

Eyalet ve şehir mimarlarının ilk olarak ne zaman atandığı kesin olarak saptanamamışsa da, imparatorluğun sınırlarının genişlediği 16. yüzyıldan itibaren eyalet ve şehirlerce mimar atanmasına başlandığını düşünmek gerekir. Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın taşradaki temsilcileri konumundaki eyalet ve şehir mimarlarıyla ilgili bilinen en eski belge 1627 tarihli olup belge, Manisa mimarbaşı Hasan oğlu Hüseyin Bey'e ustalık verilmesiyle ilgilidir. C.Orhonlu'nun araştırmalarına göre, 1668-1810 arasına tarihlenen belgelerin incelenmesinden 48 eyalet ve şehir mimarı saptanmış, bunlardan 29'unun Anadolu, 15'inin Rumeli, geri kalan 4'ünün ise Arap topraklarındaki yerleşmelerde çalıştığı gözlemlenmiştir (Orhonlu 1981:16).

Eyalet ve şehir mimarlarının atanmasında dikkate alınan ilk nokta mimar atanması istenilen bölgenin ihtiyacıdır. İhtiyaç bölgenin kadısı tarafından belirtilir, talep üzerine de Hassa Başmimarı bölgeye bir, ya da gerektiği kadar mimar atar ve kendilerine "berat" verilir. Göreve atanması yapılan şehir mimarı gerektiğinde işten el çektirilir, ya da kendi isteğiyle ayrılabilir. Mimarın ölümü halinde yeterli bilgi ve görgüsü olduğu takdirde oğlu görevi yürütebilirdi. Yalnız bu şartın yer yer miras şeklinde babadan oğula intikal eden bir konuma dönüşmüş olabileceğini de düşünmek gerekir. Bu gruba giren mimarların diğer bir özelliği de, padişah değişimlerinde kendilerine verilen beratların yenilenmesi gerektiğidir. Müslüman olma şartı aranmayan

şehir mimarlarının başlıca görevleri şunlardı (Orhonlu 1981:24-25). 1. İnşaat malzemesinin kalite kontrolü ve uygun malzeme üretiminin sağlanması, 2. İnşaatlara izin ve ruhsatların verilmesi, 3. Bölgedeki kamu inşaatlarının yürütülmesi, 4. Keşif ve arsa anlaşmazlıklarının çözümü, 5. Kamu yapılarının keşiflerinin yapılması, 6. Kendilerine bağlı inşaat esnafından gerekli vergilerin toplanması ve inşaat esnafı arasındaki her türlü sorunun çözümü.

Eyalet ve şehir mimarlarının nasıl yetiştirildiği ve ne tür özelliklere sahip olma şartları arandığı konusuna gelince; Bu gruba giren mimarlar Ehl-i Hıref'e bağlı meslek grupları arasından seçilmekteydi. Seykin kişiler zamanın ifadesiyle "ilm-i hendese" de maharet sahibi yani "san'at-ı mimariye de kâmil ve ilm-i hendese de mâhir" olmak zorundaydı. Kullanılan diğer ifadelerden de "emr-i bina ve mesahadan habîr" veya "hendese ve mesaha ilminde mâhir" olma şartı aranıyordu (Orhonlu 1981:16-17; Çağman 1988:73-77).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere, eyalet ve şehir mimarı olarak atanacak kişilerin çok iyi geometri bilmeleri, yapıların resim (plan ve kesit)lerini yapabilecek yetenekte ve yapının inşaat işlerini de yürütecek şekilde bilgili olmaları gerekmektedir (Orhonlu 1981:20-21).

Disiplin ve belirli bir eğitim gerektiren bu koşullara karşın, eyalet ve şehir mimarlarının görevleri arasında ölümleri halinde çocuklarına görevlerini devredebilme ilkesinin bulunması, kurumu politik hatta ekonomik bir yer haline getirmiş olmalıdır. Araştırmacı C.Orhonlu'ya göre, bu gruba giren mimarlar kendisine bağlı esnaf teşkilatının önderi durumunda olmakla birlikte, bu esnaf teşkilatından aldığı belli miktarda vergi ile şehrin gelirinden kendisine ayrılan belli bir pay karşılığında

görevini yürütmekte idi. Dolayısıyla devletten maaş almaları sözkonusu değildi (Orhonlu 1981:22-23; 26-28).

Yukarıdaki bilgiler ışığından, Hassa Mimarlar Teşkilatı'nı tez konumuz kapsamında irdeleyecek olursak, İstanbul merkez ve taşra teşkilatı diye ikiye ayırıp başmimar-eyalet/şehir mimarları açısından incelememiz gerekir. Bu bağlamda, Başbakanlık Arşivi'ndeki Defterlerin içindeki bilgiler, kesinlikleri nedeniyle son derece önemlidir. Benzer şekilde Evliya Çelebi'nin Seyahatnamesi'nde de mimarlar ile ilgili bazı bilgilere rastlanılır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyıldaki mimari organizasyonu içinde ele alacağımız menzil külliyeleeri, teşkilatın taşra etkinliği ile başkent-taşra ilişkisini yansıtmaları açısından dikkat çeker. Menzil külliyeleeri kavramında düşüncenin uygulamaya nasıl dönüştüğünü sırasıyla ele alalım.

Her şeyden önce, menzil külliyeleerinin banileri (sultan, şehzade-sultan, sadrazam ve vezir) gerek, kendi kişisel çıkarları, gerekse ülke koşullarının gerektirdiği koşullar çerçevesinde, bazı kıstaslara göre belirledikleri bir menzilin imârına giriştiklerinde, yapacakları ilk iş dönemin mimari örgütlenmesi Hassa Mimarlar Teşkilatı ve onun hassa başmimarına başvurmaları olacaktır. Bani-başmimar arasındaki ilişki ise her iki tarafın da prensipte belirli görüşlerde anlaşıp ortak noktada buluşmaları şeklinde gerçekleşmiş olmalıdır. Bu bağlamda bani, varsa özel isteklerini sıralarken, başmimar da ya, daha önce gizilmiş ve resim (model ve plan şeklindeki iki boyutlu çizim) şeklinde muhafaza edilen şablon şeklindeki bazı örnekleri gösterecektir, ya da istenilen resmi maket veya çizim olarak yeniden hazırlayıp baniye sunacaktır. Bu konuda bani ve başmimar anlaştıktan sonra, birinci aşamada resim, teşkilatın bir elamanıyla (olasılıkla mimar)

yollanmaktadır. Bu esnada, yapı eylemine girişilecek menzilin içinde veya çevresindeki eyalet sorumlularına Saray'dan resmi nitelikte hükümler yollanmakta ve eyalet mimarlarından bir, ya da birkaçının görev alması istenmektedir. Bu aşamada Başbakanlık Arşivi'ndeki malzemenin yararlanılmaktadır. Bu defterler arasında yer alan ve menzilin bağlı bulunduğu bölgenin yöneticilerine yollanan hükümlerde, ister yapım düzeyinde olsun, isterse yarım kalmış fakat tamamlanması istenilen eser ile onarım görececek eser olsun, ismi de belirtilen eyalet mimarlarının bu işle görevlendirildiği bildirilmekte, ayrıca malzemeye de yer verilmektedir. Benzer şekilde menzilden sorumlu yönetici kişi de Saray'a mektup yazarak şikayetini veya isteğini belirtebilmektedir. Böylece Saray ile Taşra teşkilatı arasında karşılıklı fikir alışverişine dayanan ve dönemin bürokrasisi açısından da son derece önem taşıyan bir ilişki söz konusu olmaktadır.

Konumuz kapsamına giren yazışmalardan bazı örnekler şunlardır.

Mühimme Defterleri arasında İstanbul (Saray)'dan Halep Kadısı'na yollanan Şevval 967 H./Nisan 1560 M. tarihli bir hükümden, o tarihlerde şehzade olan II. Selim'in Karapınar'da yaptıracığı mescit, kervansaray ve hamam için Mimar Cemaleddin'in görevlendirildiği belirtilmektedir. Belge aynı içerikle Niğde Kadısı'na da yollanmıştır.⁽¹⁹⁾

Cemaziyelevvel 973 H./Kasım 1565 M'de Edirne Kadısı'na yollanan bir hükümden, Büyükçekmece'de yapımı devam eden köprüyü usta gerektiği için bölgedeki iyi ustalardan birbirlerine kefil olabileceklerin belirlenip deftere yazılması ve defterin gönderilmesi istenmektedir.⁽²⁰⁾

Mühimme Defterler arasında mimar ismi veren bir

başka hükmün içeriği ise aynen şöyledir:

Halep Beylerbeyi ve Defterdarı'na hüküm, Halep mimarlarından Abdülnebi gelüp kendisine Halep hisar erenlerinden on nefer ile istediği ustalar verilirse iki seneden beri yarısı dahi kazılamayan hendeğin yakın zamanda ve sarf olunan akçenin sülshanile kazdıracağını taahhüt ettiğinden yapmaya kaadir görülürse tayin olup arzedilmesi hakkındadır. (22)

Konuyla bağlantılı ikinci bir hüküm ise şöyledir.

Adana Beyi İbrahim Bey'e hüküm, Payas Kalesi hendeğinin tamirine mübaşir (gerek) olmasına binaen yarısıyla o işe takdir olunan harcın yarısıyla ve daha az zamanda icdayı taahhüt eden Abdülmü'minin muamelesinin tehkik edilip bildirilmesi hakkındadır. (23)

Payas'ı konu alan iki önemli daha hüküm sözkonusudur. Bunlardan ilki, Safer 988 H./Mart 1580 M. tarihli olup Halep Beylerbeyine ve Hazine Defterdarı'na gönderilmiştir. Hükümde, Payas Kalesi ve hendeği için tahmin edilen masrafın tutmadığı bildirilmekte ve bu maksatla İstanbul'dan muhammin (değer biçen kimse) ve mimar gönderildi ise her masrafı birer birer tahmin ettirip sarfolunan para defterinin gönderilmesini içermektedir. (24) İkinci belgede aynı kişilere yazılmış olup yapılan masraflar istenilmektedir. (25)

Dersaadet (İstanbul)'in Taşrayı kontrolü, ya da karşılıklı ilişkisi diyebileceğimiz uygulamalara Payas yine iyi örnek teşkil etmektedir. Kalenin yapımı sırasında Saray ile Payas arasında yapılan yazışmalardan sonra, beden duvarlarının ve burç yüksekliklerinin ölçüleri değiştirilmiştir. Bu da bize, merkezi otoritenin bir yerde son sözü söylediğini belirtmektedir. (26)

Payas'ı konu alan ancak Sokullu külliyesini dolaylı ilgilendiren bir hüküm de ilgi çekicidir. Hükmün metni

aynen şöyledir: *Mustafa Paşa'nın*

Payas Kadısına hüküm, Hassa huddamdan Zeyrek Ağa'nın Payas'da yaptırdığı caminin pencere ve kapıları İstanbul'dan gemi ile gönderilmekle Payas'da kira hayvanlarına yükledup caminin bulunduğu yere nakledilmesi hakkında dır. (27)

Menzil külliyelerinden Ilgın Lala Mustafa Paşa ile İzmit Pertev Paşa'daki onarıma işaret eden bazı hükümler sözkonusudur. Bunlar şunlardır:

Ilgın, Akşehir, Konya ve Kayseri kadılarına hüküm, Mustafa Paşa'nın Ilgın Kasabası'na yanan hanlarının tamiri için benna (yapı ustası), ırgad (işçi) ve kereste tedarikine muavenet edilmesi rica olduğundan akşalarıyla ve diğer bahasıyla tedarikine yardım edilmesi hakkındadır. (28)

Aynı konudaki ikinci hüküm ise şöyledir:

Ilgın, Akşehir, Konya, Iârende, Karahisar-ı Sahip ve Beyşehir Kadılarına hüküm, Darüssaade Ağası Mehmed Ağa mektup gönderüp nâzırı olduğu vezir Mustafa Paşa evkafından Ilgın'da olan kârbansaray ve Akşehir'deki dükkanlar muhterik (yanmış) olup yeniden inşaası için ücretle kereste ve üstad, ırgad tedarik olunması rica etmekle gönderilen Cafer Kethüda'ya her vechile muavenet edilmesi hakkındadır. (29)

Maliye'den Müdevver Defterler arasında yer alan bir ibtida defteri'nde İzmit'teki Pertev Paşa Hamamı'nın onarımından sözedilmektedir. (30)

Yine Maliyeden Müdevver Defterler arasındaki Muhasebe icmal Defterlerinden birinde, Pertev Paşa camisindeki onarıma işaret edilmektedir. (31)

Arşiv malzemesi içinde yer alan ve farklı temaları konu edinen iki hüküm de, Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın yapısıyla ilgili bilgiler vermesi açısından önemlidir.

Bunlardan ilki, konumuzu oluşturan menzil külliyelerinden biri olmamakla birlikte, içeriğiyle emsal oluşturan Cısr-ı Mustafa Paşa (Svilengrad)'deki uygulamadır. Bu hükümde, Hürrem Sultan tarafından yaptırılan mescidin camiye dönüştürülerek yapımına devam edilmesi istenilmektedir.⁽³²⁾

İkinci belge, mimarların yaptıkları görevden dolayı aşama kaydedip ödüllendirildiklerini konu edinir. Bu belgeye göre, Şam Süleymaniye İmaret-i Külliyesi (Külliye)'ni tamamlayan Mimar Todorus'a mimarlık payesi verilmiştir.⁽³³⁾

Arşiv malzemesine ek olarak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesi'nde, mimarlarla ilgili bazı bilgilere rastlanılır. Daha çok İstanbul'daki mimar ve ustaları konu edinen seyyahın, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi ile ilgili verdiği bilgi son derece önemlidir. Çünkü, mimarının Acem Ali mi? Mimar Sinan mı? olduğu tartışmalı olan külliye için Evliya Çelebi;

...Bu câmi, Süleymaniye Camii şerifini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş külliyesi 'Hüsam Kalfa' büyük bir maharet ve ustalıklarla yapıp, girin ve ince işçilik fenlerinde büyük sanatını göstermiştir... demektedir (Evliya Çelebi 1970:IV.168).

Yukarıda bahsedilen arşiv bilgilerinden de anlaşılacağı üzere, ya başkentten menzil külliyelerinin bulunduğu yere, ya da çevresindeki bir eyaletten menzile mimar, usta veya malzeme gönderilmektedir. Buna, henüz belge olarak rastlamasak da resim denilen planın da gönderildiğini ekleyebiliriz. Böylece merkez, uzaktan kontrol yöntemiyle taşımayı izlemekte, gerektiğinde insan, hayvan ve malzeme yardımı yapmakta, varsa yarım kalan yerleri tamamlamakla, gerektiğinde de eski ölçüler ile kısmen tasarımları değiştirebilmektedir. Bu da bize, şehir mimarlarının belirli bir yere kadar menzil külliyelerine katkı sağlayarak sorumlu tutulduklarını ancak son sözün merkez tarafından

verildiğini kabul ettirmektedir.

Bu aşamada şehir mimarları ve yerel ustaların menzill külliyelerine ne derece katkı sağladıkları konusu gündeme gelmektedir. Bu bağlamda, konuya biraz daha açıklık getirebilmek için menzillerdeki yapı eylemine göz atmamız gerekir. Başkentten gönderildiğini düşündüğümüz külliye planlarının, uygulamada ne biçime dönüştüğü ve yapının nasıl ayağa kaldırıldığı konusu, ancak günümüze ulaşabilmiş örneklerin başkent örnekleriyle karşılaştırılması ile kısmen mümkün olmaktadır. Herşeyden önce, menzill külliyesi örneklerinin bulunduğu bölgenin coğrafi yapısı ve iklim koşulları, mahalli ustaların el becerisi ile gevre kültürlerle olan etkileşim, tasarımlardaki biçim ve mimari öge değişiminin nedenleri arasında başta gelmektedir. Şöyleki; tasarımda İstanbul merkez alınarak belirlenen bazı klasik form ve mimari öğelerin merkezden taşraya doğru gidildikçe biçim değişikliğine ve deformasyona uğradığı gözlemlenmektedir. Bu özellikler ana hatlarıyla şöyledir:

Basık ve kasnaksız kubbe, sağır kasnak, cephelerde yeterince açılmayan pencere düzeni, paye kullanımının yoğunluğu, kubbe kasnağı etrafındaki payanda kemeri ve ayağının daha prototip olarak kullanımı, ağırlık kulelerinin biçimi, pencere alınlık ve kemerlerin biçimi, kubbeye geçişlerde daha çok trompun kullanılması, bazı mimari öge ve yapısal elemanlardaki orantısızlıklar, kalitesiz malzeme kullanımı, buna bağlı olarak malzeme farklılığına dayanan almasıklık ve testere dişi motifi, renkli taş almasıklığı, kubbe yerine tonoz örtünün tercihi ve bezemedeki sadelik.

Yukarıda saymaya çalıştığımız taşravarî ve bölgesel özellikleri en iyi yansıtan uygulama, İstanbul'a 210 saat uzaklıkta, günlerce süren yolculukla ulaşılan Payas

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'dir. Külliyyede dikkat çeken bölgesel ve taşra özellikleri ana hatları ile şunlardır:

1. Büyük boyutta tutulan han avlusu (Suriye geleneği)
2. Çift sıcaklıklı hamam şeması (Suriye geleneği)
3. Üç dilimli kemer kullanımı (Suriye geleneği)
4. Renkli taş kullanımı ve renkli taş bezeme (Suriye-Mısır geleneği)
5. Yoğun kesme taş kullanımı (Suriye geleneği)
6. Yoğun paye kullanımı (Taşra özelliği)
7. Yoğun çapraz tonoz kullanımı (Taşra özelliği)
8. Sağır kasnak anlayışı (Taşra özelliği)
9. Cephelerdeki sert hatlar ve az sayıda pencere açılımı (Taşra özelliği)
10. Kubbe kasnağındaki payanda kemerinin biçimi (Taşra özelliği)
11. Kısa ve bodur minare
12. Asimetrik son cemaat yeri revakı (Taşra özelliği)

Başkente özgü eleman kullanımı ise şöyledir:

1. Tasarımdaki merkezîyetçilik ve işlevsellik.
2. Cami ve hânîkâhın ortak avlu çevresine yerleştirilmesi.
3. Avlulu imaret kullanımı.

Payas'daki uygulamaya karşın, İstanbul'a daha yakın sahalarda inşa edilen üç menzil külliyesinin camilerde ise ağırlıklı olarak başkent özellikleri gözlemlenir. Örneğin Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi'nin camisindeki başkent etkilerini şöyle sıralayabiliriz. Altı destekli plan şemasının olgun biçimde kullanımı, kubbe biçimleri, kasnak ve çevresindeki payanda kemeri ve ayaklarının formu, cephelerdeki çok sayıda pencere açılımı, pencere alınlıklarının boşaltılması, katı yüzeylerin ve köşelerin mukarnasla, ya da kırılmalarla yumuşatılması, kaliteli

malzeme ve işçilik ve yapısal elemanların birbirine uyumu. Tüm bu özellikler camiye İstanbul örneklerine yaklaştırmaktadır. Bunun nedeni ise olasılıkla Mimar Sinan'ın Edirne Selimiye Külliyesi'ni inşa ederken, aynı tarihlerde Edirne yolu üzerinde olup yapımı devam eden Babaeski'deki camiye de sıklıkla kontrol etmesinden kaynaklanmış olmalıdır. Benzer özellikler bir boyutta Lüleburgaz Sokullu Cami için de geçerlidir. Tzmit Pertev Paşa Menzil Külliyesi'nin camisinde de ağırlıklı olarak başkent özellikleri görülür. Bunun nedenini de yine başkente olan yakınlıkta aramalıyız.

Sonuçta, bani/başmimar-mimar-eyalet veya şehir mimarı-yerel usta, daha doğrusu Hassa Mimarlar Teşkilatı ilişkisi ile bunun bir uzantısı olarak karşımıza çıkan tasarım, en iyi uygulama alanını menzil külliyelerinde bularak ve hayata geçirilmiştir.

Dönemin mimari organizasyonu ile ilgili genel bilgilerden sonra, organizasyonun en etkili kişisi "Hassa Mimarbaşı" veya "Ser Mimar-ı Hassa" adıyla tanınan mimarbaşını ele almamız gerekir. Konumuz gereği, yüzyılın ikinci ve üçüncü çeyreğinde başmimarlık görevinde bulunan Acem (Esir) Ali ile Mimar Sinan, tez kapsamında ele alınan menzil külliyelerinin inşa edildiği tarihte mimarbaşı oldukları için ilgi alanımız içine girmektedir. Her iki mimarın da ulaşıldığı kadarıyla yaşam hikayesi, mesleki kariyeri, mimarlık formasyonu ve üslubu ve eserleri ile ilgili bilgiler şöyledir: İlk ele alacağımız mimar, yaşamından hareketle Acem Ali olacaktır.

ACEM (ESİR) ALI:

Yaşamı hakkında çok az şey bilinen Mimar Ali (d.?-ö.944/1537-38), bilindiği kadarıyla Sinan'dan önce bir süre başmimarlık görevinde bulunmuş, 1537-38 de ölümü

üzerine de bu göreve Sinan atanmıştır.⁽³⁴⁾ Ölüm tarihi, adının geçtiği 1537 tarihli vakfiyesi ile Sinan'ın başmimarlığına atandığı 1538 arasındaki bir tarih olmalıdır. Bu bağlamda Mimar Ali'nin, Şehremini'den Mevlâkapı'ya giden yol üzerinde, Yenikapı Mevlevihanesi civarında, Mimar Camii, Mimar Acem Camii ve Örümceksiz Dede Camii adlarıyla anılan caminin mihrap cephesi önündeki hazirede gömülü olduğu bilinmektedir (Altan 1937:83; Kumbaracılar 1983:59; Ertuğrul 1988:322). Dolayısıyla İstanbul'da adına bir mahalle sözkonusudur (Altınay 1977:27).

Sultan I. Selim'in 1514 Çaldıran Seferi dönüşünde yanında getirdiği iddia edilen Mimar Ali, Azeri ve esir olmasından dolayı, Osmanlı mimarlık tarihinde "Acem", ya da "Esir" lakablarıyla tanınmıştır (Kumbaracılar 1937:59; Goodwin 1971:187). Adı vakfiyelerinde "Abdülkerim oğlu Alâeddin Ali Bey" şeklinde geçmektedir (Ertuğrul 1988:322).

Mimarın adına ilk kez, 1525 öncesine ait bir Yevmiye Defteri'nde, diğer hassa mimarları ile birlikte rastlanmaktadır (Altınay 1977:16). Bu bağlamda, 16. yüzyılın başında, hassa başmimarı Acem Ali'ye Vize Sancağı'na bağlı Torilye ve çevre köyler armağan olarak verilmiş, ölümü üzerine de bu yerler yeni başmimar Sinan'a bağlanmıştır (Altınay 1977:33).

Mimarlık yönüne gelince; Klasik Türk mimarları kategorisine yerleştirilen Mimar Ali, İstanbul'a götürülmeye layık görüldüğüne göre, mimarlık becerisini İran'da kanıtlamış bir kişi olmalıdır. Nitekim Ali, İstanbul'a geldiğinde önce hassa mimarı olmuş, ardından tarihi belirlenemeyen bir zamanda başmimar seçilmiştir. Saptamalar doğruysa, yaklaşık 1520-37 yılları arasına tarihlenen yaklaşık onbeş civarındaki yapı veya külliye, imzasını

atmıştır.

Mimar Ali, Kanunî döneminin ilk yıllarında, başta Sultan Süleyman olmak üzere, Valide Hafsa Sultan, sadrazam Pîr Mehmed Paşa ve vezir Çoban Mustafa Paşa, Güzelce Kasım Paşa, Ayas Paşa, Cezeri Kasım Paşa ve Bali Bey gibi yönetici sınıfındaki banilerin siparişini yerine getirmiştir (Altan 1937:81-83; Mayer 1956:50).

Başmimarın inşa ettiği kabul edilen eserlerin dağılımından, gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu ve Rumelî'nin çeşitli yerlerinde yapı faaliyetinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Yalnız, Acem Ali'nin inşa ettiği yapı ve külliyeler ile Mimar Sinan'ın ilk eserleri olduğu ileri sürülen yapılar sorun teşkil etmektedir. Yaşam öyküsünden hareketle, 1520-35 yılları arasında yenigeri sıfatıyla sık sık seferlerde görev alan ve henüz mimarlık becerisini fazla kanıtlayamamış Sinan'ın mesleğini kanıtladığı için İstanbul'a getirilen ve önce hassa mimarı, daha sonra başmimarlığa tayin edilen Acem Ali varken, herhangi bir koşulda ön plana çıkması olanaksızdır. Dolayısıyla, aynı görüşü paylaştığımız bazı araştırmacılar da, 1520-38 yılları arasında inşa edilen ve Sinan'a mal edilen bazı eserlerin, ya yanlışlıkla, ya prestijden veya büyük bir olasılıkla, 1538-88 arasındaki başmimarlığı döneminde yapmış olabileceği onarımlar nedeniyle risalelerdeki listelere girdiğinde birleşmektedir (Sözen 1975:159-66; Kuran 1986:16-19).

Başmimarlığı döneminde inşa edilen ve muhtemelen Acem Ali'ye ait olabilecek yapıların adları şöyledir: İstanbul-Topkapı Sarayı Râb-as Selâm (II. Kapı) (1524-25); İstanbul Yavuz Selim Camii (1522-23) ve Medresesi; İstanbul-Eyüp Cezeri Kasım Paşa Camii; İstanbul-Fatih, Bali Paşa Camii (1504-5); İstanbul-Haliç/Sütlüce, Pîr Mehmed Paşa Camii; Silivri Pîr Mehmed Paşa Külliyesi (1531-32); Çorlu

Süleymaniye Külliyesi; Tekirdağ-Saray, Ayas Paşa Camii; Sofya, Şerafettin Camii; Manisa, Hafsa Sultan Külliyesi (1522); Gebze, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (1522-29), Bozöyük, Kasım Paşa Külliyesi (1528); Eskişehir, Çoban Mustafa Paşa Külliyesi (1525); Saraybosna, Hüsrev Paşa Külliyesi; Trabzon, Gülbahür Hatun Külliyesi (1514); İstanbul, Şehremini, Mimar Camii; Afyon Sincanlı Sinan Bey Külliyesi (1524-25) (Altan 1937:81-83; Kumbaracılar 1937:59; Mayer 1956:50; Goodwin 1971:174-75; 184-87; Aslanapa 1986: 151-52, 163-69, 172-75, 178; Kuran 1986:18; Ayvansarayî 1987:II 57-58; Öz 1987:J.105,130; Ertuğrul 1988:322).

Hakkındaki bilgilere göre çok oldukça ulaşabildiğimiz Acem Ali'nin üslubuna gelince; Anadolu dışı kökenli olmakla birlikte, Osmanlı mimarlık tarihinde, 15. yüzyılın ikinci yarısıyla beraber, adlarına belgelerde rastlanılan Atik (Azadlı) Sinan Hayreddin, Kemaleddin ve Yakup b. Şah gibi mimarların devamcısı olduğu kabul edilir. Bu bağlamda, 1522 tarihli İstanbul Yavuz Selim Camisi'nde, 1488 de yapımı tamamlanan Edirne II. Bayezid Cami'nin model alınması bu düşünceyi destekler niteliktedir.

Klasik Osmanlı mimarisinde adı bilinen ilk başmimar sıfatını taşıyan Acem Ali'nin, özellikle külliye mimarisi açısından tasarımlarını üslupsal açıdan bağdaştırabilmekteyiz. Kitabelerine göre, yapımları 1522-31 arasında tamamlanan Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa, Bozöyük Kasım Paşa ve Silivri Pîr Mehmed Paşa menzil külliyelerinin tasarımları incelendiğinde, bazı ortak özellikler ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce külliyelerin, "cami odaklı" adını verdiğimiz, camiye göre diğer yapıların biçimlendiği külliye şemasını yansıtmaları dikkat çekicidir.

Yalnız, caminin merkez olduğu külliye plan şemasında,

medrese, sıbyan mektebi gibi daha çok şehiriçi külliyele-
rinde sık rastlanılan yapı türlerine rastlanmasına karşın,
tasarımda tabhane, imaret ve hamama da yer verilmesi, bu
külliyelerin aslında şehiriçi külliyeleleri olarak yapılmadığını bu nedenle menzil külliyelelerinin ön örnekleri olarak kabul etmemizin daha doğru olacağı düşüncesindeyiz. Ayrıca, her dört külliyeleinin de inşa edildiği yerleşmelerin birer menzil yeri olduğunun da unutmaması gerekir.

İlgi alanımıza giren Bozöyük ve Silivri'deki külliyelelerde, yapı kayıpları nedeniyle bütünlüğün bozulması, Acem Ali'nin üslubu konusunda daha fazla varsayım üretmemizi engellese de, Manisa'daki gağdaş bir uygulama konuya açıklık getirmektedir.

İki ayrı tasarım halinde 1522-38 yılları arasında inşa edilen ve cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, hânikâh, darüşşifa ve gifte hamamdan oluşan külliye, Acem Ali'nin üslubu konusunda oldukça aydınlatıcı olmaktadır. Hafsa Sultan adıyla tanınan külliyele, sonradan katılan fakat tasarımı etkilemeyen yapıları bir yana bırakır, ilk aşamada inşa edilen yapıları ele alacak olursak, cami, medrese ve olasılıkla imaretin bir avlu çevresine yerleştirilmesi dikkat çekicidir. İlk tasarımda kuzeydoğuya yapılan sıbyan mektebi ve batıda konumlanan hânikâh/aşhaneyi de bir yana bırakarak, bir avlu çevresinde gelişen düzenlemeye dönelim (Aslanapa 1986:151-52).

Merkezde, eksende bir şadırvanın yer aldığı revaksız avlu, güneyden cami, doğu ve kuzeydoğudan medrese, kuzeybatı ve batıdan ise tabhane ile çevrelenmiş olup kot farkından dolayı tabhanenin altına da imaret yerleştirilmiştir. Avlu çevresine yerleştirilişte, caminin diğer yapılarla örneğin duvar gibi organik bir ilişkisi yoktur ve doğu ve batı cephelerde cami ile diğer yapılar arasında, kapı yerine geçitler sözkonusudur.

Camiye ve diğer yapılara girişin kuzeyden bir taçkapı ile sağlandığı avlu şemasında, batıda konumlanan tabhaneye yine bu yönden bir de giriş mevcuttur. Ortak kullanılan iç avluda sadece caminin önüne gelen kısımda revağa rastlanmaktadır. Medresenin önü sonradan sundurma ile kapatılmıştır. Tabhane ise bir koridorla avluya açılmaktadır.

Tasarımda, avlu çevresine yerleştirilen yapılar, mimari eleman, örtü sistemi ve boyutlar açısından farklılaştırılarak işlevselliklerindeki ayrıcalık vurgulanmaya çalışılmıştır (Acun 1982:226-32, 318-21).

Ana hatları ile belirtmeye çalıştığımız bu özellikler, aynı dönemin diğer külliyelerinde de göze çarpmaktadır. Gebze'deki geometrik düzen haricinde Bozöyük, Eskişehir, Silivri ve Manisa'daki külliyelerde, işlevselliğe dayanan serbest külliye düzeni uygulanmıştır.

Sonuçta, şimdiye kadar bu yönüyle ele alınmamış Manisa Valide (Hafsa) Sultan Külliyesi, Gebze, Eskişehir, Bozöyük ve Silivri'deki uygulamaları tamamlamakta, üslubu ve yaptığı eserler ile ayrı bir çalışma konusu olabilecek Acem Ali'yi ön plana çıkarmaktadır. Acem Ali'nin daha iyi tanınması ise Mimar Sinan'ın mesleki kariyeri üzerine yapılan spekülasyonları azaltacaktır.

MIMAR SİNAN

Yaşadığı dönem ve eserleri göz önüne alındığında dünyanın büyük mimarlarından biri kabul edilen Sinan'ın, belgelere göre yaşam öyküsü şöyledir:⁽³⁵⁾

Mimar Sinan, Sultan I. Selim (1512-20) zamanında devşirilmiş, devşirmelerin yetiştirilme kurallarına uygun olarak önce taşra teşkilatına gönderilmiş, sonra

acemioğlanlar ocağına alınmış, daha sonra da Sultan Süleyman'ın ilk seferine yeniçeri olarak katılıp 1521'de Belgrad'a gitmiştir. Araştırmacılara göre, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyıl başı arasındaki bir tarihte doğduğu anlaşılan Sinan'ın, biraz kural dışı olmakla birlikte, geçkin bir yaşta devşirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tuhfet ül-Mi'marin de, Karaman Vilayeti ve diğer Osmanlı kentlerinden devşirilenler arasında devlet kapısına geldiği belirtilmekte, adından Kayseri'li Sinan diye söz edilmektedir (Sözen 1975:159-60; Kuran 1986:16-19).

1573 ve 1587 tarihli padişah buyruklarında Sinan'ın, Kayseri'nin Ağırnas Köyü'nden olduğu belirtildiği gibi, 1586 tarihli vakfiyesinde Kayseri'deki bazı yakınlarını ve kardeşini İstanbul'a getirtip müslüman yaptığı anlaşılmaktadır. Bu verilerden Sinan'ın doğum tarihi şüpheli de olsa, doğum yerinin Kayseri-Ağırnas olduğu ispatlanmaktadır (Meriç 1965:55-60).

Sinan, Tezkiret ül-ebniye'de sözü edilen dülgerlik sanatını, dokuz yıl kaldığı acemioğlanlar ocağı'nda öğrenmiş, sonra yeniçeri ocağına alınmıştır. 1521 Belgrad, 1522 Rodos Seferlerinde bulunmuş, 1526'da Mohaç seferi'ne katılmadan önce 'Atlı Sekkan' (Av köpeği bakıcısı) iken, sefer sonrasında 'yayabaşı' (Piyade subayı) rütbesine yükselmiştir. 1529 Viyana Seferi'nde 'Zemberekçibaşı' (Yeniçeri Ocağı'nda zemberek adlı silahı kullanan kişilerin başı) olan Sinan, 1534-35 de Irak Seferi'ne katılmış, bu kez de "Haseki" (bir hizmette kıdeme verilen ünvan)'liğe getirilmiştir. Ordunun Irakeyn Seferi sırasında Tebriz, Bağdat, Diyarbakır ve Halep'e gittiği, buralarda konakladığı bilinmektedir. Sinan 1537'de Korfu ve Puglia'ya gidip Boğdan Seferi'nde de bulunduktan sonra, 1538'de, onyedinci yıllık yeniçerilik yaşamını noktalarak Acem Ali'den boşalan mimarbaşılığa atanmıştır. Bu tarih, Sinan'ın meslek hayatına bir dönüm noktası kabul edilir.

Çünkü, bazı şartlar gereği ölümüne kadar elli yıl sürecek bir göreve getirilmesi, hem imparatorluk, hem de evrensel mimari için yeni gelişmelere neden olacaktır (Rabinger 1927:548-51; Konyalı 1948:29-36; Aslanapa 1967:655; Sözen 1975:159-60).

İlk kez 1539'da, Kanunî'nin hasekisi Hürrem Sultan adına cami inşa ederek mimarlık yönünü kanıtlayan Sinan, 1543'de, Şehzade Mehmed ile Mihrimah Sultan'ın, kendi adlarıyla anılan külliyelerinin tasarımlarını yapmış ve kısa zamanda da tamamlayarak ilk ciddi sınavını vermiştir. Böylece ilk çalışmasında Sinan'ın başarılı bulunması, onu ölümüne kadar çok yoğun bir çalışma ortamına itecek ve çok sayıda yapıya, ya inşa, ya da onarım yoluyla imza atacaktır (Altınay 1977:23-60; Kuran 1986:258-65).

Sinan'ın yenigerilikten mimarbaşılığa geçişini sadece Bağdat Seferi sırasında, vezir Lütfî Paşa (1488-1563) tarafından padişaha övgü dolu sözlerle tanıtılması ve Prut Irmağı üzerinde, yıkılan ve yerine onüç gün içinde yeni bir köprü yapmasına bağlamak yanlış olur. Lütfî Paşa'nın, Sinan'ı, İstanbul ve muhtemelen diğer şehirlerde inşa ettiği yapılardan da tanıdığı düşünülebilir. Bunlar arasında risalelerde kayıtlı Üçbaş Mescidi ve Medresesi (1530-31), İbrahim Paşa Zevcesi Muhsine Hatun Mescidi (1532-33) ve Kasım Paşa Camisi (1533-34)'nin Sinan'ın mimarbaşı oluşundan önce yapıldığı gözlemlenmektedir. Adı geçen yapılar onarım görmüş olmakla birlikte, bugün de ahşap çatılı küçük boyutlu yapılar olup dülger olduğu bilinen Sinan'ın ilk deneyleri olarak kabul edilir (Kuran 1986:33-36).

Sinan, katıldığı çok sayıdaki seferle Doğu ve Batı'nın değişik ülke ve kentlerini görme olanağı bulmuş, dolayısıyla mimarlık alanında yetişmesine katkı sağlamıştır. Gittiği yerlerdeki örnekleri inceleyerek,

gördüklerini el becerisine ve tecrübelerine ilave etmiştir. Bu koşullar altındaki Sinan'ın kısa sürede hızlı bir öğrenme döneminden geçtiği, gözlemleri yoluyla oran duygusunu geliştirdiği düşünülebilir (Aslanapa 1955:655-56; Sözen 1975:159-60).

Mimar Sinan, mimarbaşılığına yükseldiği tarihten ölümüne dek, geçitli merkezlerde inşa edilmiş çok sayıda yapıya imzasını atmıştır. Kendisini konu alan belgelere göre, kabul edebileceğimiz Sinan yapıları ise dörtyüzü aşkındır. Araştırmacı A.Kuran, Sinan'ın tasarlayıp inşa ettiği, onardığı, ya da ona yakıştırılan 477 yapının dökümünü vermektedir (Kuran 1986:22-23). Yapıların tümü elli yılı aşkın bir süre içinde yapılmış olup bunlardan 336'sı İstanbul kenti ve ilinde, 141'i İstanbul dışında bulunmaktadır. İstanbul'a yakın çevreye Marmara ve Trakya'yı da katacak olursak, Sinan'ın birinci derecede ulaşabileceği ve etkili olabileceği yapı sayısı 400'ü bulmaktadır. Risalelerde adı geçen yapılar, yapı türlerine göre, Camiler-mescidler, türbeler, medreseler-darülcemal-ler-darülahadisler-mektepler-tekkeler, darüşşifalar, imaretler, kervansaraylar, saraylar-köşkler, anbarlar-mahzenler, hamamlar, köprüler olarak gruplandırılarak verilmeye çalışılmıştır (Aslanapa 1965:657-61; Meriç 1965:98-121; Batur 1969:17-34; Kuran 1986:250-57; Sönmez 1988:29-40; 65-78, 82-94).

Sinan'ın büyüklüğünü sadece yaptığı eserlerin sayısı ile ölçmek yeterli değildir. Sinan, özellikle 14. ve 15. yüzyılda gelişen Anadolu-Türk Sanatını belirli kurallara bağlayarak Osmanlı klasik mimarisini geliştiren, teşkilatlandıran bir sanat adamıdır. Olgunlaştırdığı Hassa Mimarlar Teşkilatı ile geleneklere saygılı ve yaratıcı mimari üslubu ölümünden sonra, bir süre daha sürdürülmüştür.

Mimar Sinan'ın özellikle bizzat tasarımı hazırladığı

ve inşaat süresince başında bulunduğu yapılar ile sadece plan boyutunda katkı sağladığı eserler arasında oldukça farklar görülür.

Yaşadığı dönemin insan gücü ve ekonomik olanaklarını en üst düzeyde kullanarak, hem geleneksel, hem de yenilikçi bazı denemelere girişen Sinan, yeni bir teknik ve estetik görüşün temsilcisi olmuş ve bir okul faaliyetine dönüşmüştür. Üslubu yapım tekniğindeki kadar görünüşünde de sağlamlık hissini veren kuvvetli bir taşıyıcı sistem, ölçülü ve estetik hacimler, sütun ve kemerler, oranlı kubbe ve tonozlar, uzun ince minareler ile karakterize edilir. Süslemede ise gerek iç, gerekse dış düzeylerde, hem mimariye bağımlı, hem de bağımsız olarak çeşitli boyutlarda denenmiştir. Sinan, süslemede de baninin arzusunu ön plana almıştır diyebiliriz.

Sinan, tasarımlarını yaptığı, ya da inşa ettiği yapılarıyla adeta tezat oluşturacak şekilde, Süleymaniye Külliyesi (1550-57)'nin bir köşesinde, ufak bir sebille bitişik türbesindeki mezarına gümülüdür. Her ne kadar, türbesi ve sebili külliyenin anıtsal yapıları arasında, bir köşede minyatür gibi duuyorsa da, simgesel açıdan sultan tarafından kendisinin kabullendiğini vurgulamaktadır. Bu da bize, Sultan İmparatorluk ve Başmimar kavramlarının Sinan kapsamında özdeşleştirildiğine işaretir (Altınay 1977:57-59).

Mimar Sinan'a siparişte bulunanların ünvanlarına dikkat çekilecek olursa, ilk sırayı Sultan ve ailesinin aldığı görülür. İkinci sırayı politik ve ekonomik güce sahip sadrazam, çeşitli derecedeki vezirler, kaptan-ı derya, Anadolu ve Rumelî beylerbeyleri almaktadır. Aşağıda ünvanlarını sayacağımız meslek grupları ise Sinan'a yapı(lar) ısmarlayan diğer banileri oluşturmaktadır. Bunlar şunlardır; Baş defterdar, defterdar, Anadolu ve Rumeli

kazaskeri, kapıağası, müsellim, Divan-ı Hümayun çavuşu, babüssaade ağası, sancak beyi, şeyhülislam, has odacıbaşı, eskisaray pazarcıbaşı, kasap ustası, bezirgan-zade, hekim, karcı subaşı, subaşı, ağa, turgucuzade, tercüman, takkeci, kahya, kethüda, tersane emini, defter emini, reisületıbbıa, kiremitçi, kürkçübaşı, ruznameci, yenigeriler katibi, simkeşbaşı, deryabeyi, müderris, bezzazistan kethüdası, kepenekçi, carıye ve kadı.

Yukarıda ünvanları sayılan meslek grupları içinde eski saraybaşı, kasap ustası, turgucuzade, takkeci, kiremitçi, kürkçübaşı, simkeşbaşı, kepenekçi ve carıye gibi halka daha yakın, idari ve ekonomik güçleri fazla yüksek olmayan bir kesim de sözkonusudur. Bu kişiler kendi koşulları ölçüsünde mescid, hamam, han ve medrese türünde iddialı olmayan tek yapı boyutunda eserler ısmarlamışlardır (Kuran 1986:249-405; Özcan 1988:131-45).

Bu bağlamda, sultan ile başmimar Sinan arasında geçen bir yazışma, dönemin özelliklerini yansıtmaları açısından son derece önemlidir. Belgenin içeriği aynen şöyledir.⁽²⁸⁾

Hassa Mimarbaşı Sinan'a Hüküm,

Mimarlıktan haberleri olmayan bazı kimselerin ellerine arşun alup mimarlık ettikleri bildirilmekte dülgerlikten malûmatı olmayan adamlara mimarlık ettirilmemesi emredilmektedir.

Sinan, 1539'dan sonra, külliye tasarımlarını gerçekleştirirken A.Kuran'ın da ifade ettiği üzere, 14.-15. yüzyıl külliye düzenlerinden etkilendiği gibi, 1500-1539 arasındaki döneme tarihlenen külliyelerden de ilham almış olmalıdır. Sinan'ın kendi üslubunu oluşturmaya çalıştığı ve yoğun siparişler almaya başladığı 1550 sonrasında inşa ettiği külliyeler içinde, menzil külliyyeleri, tasarımla-

Bugüne kadar Gebze külliyesi hakkında iki alternatiften yola çıkarak yapılan yorumlara karşın, Evliya Çelebi'nin seyahatnamesini dikkatli okunursa ortaya üçüncü bir seçenek daha çıkmaktadır. Çelebi'ye göre caminin, dolayısıyla külliyenin mimarı Mimar Sinan'ın baş halifesi Hüssam Kalfa'dır. Bu ifade daha da karışıklığa yol açar gibi görünse de sonuçta Gebze'nin Acem Ali eliyle imâr edildiği kanaatindeyiz.

Benzer bir uygulama Eskişehir Kurşunlu Külliyesi için de geçerlidir. Yine aynı baniye ait külliye yapılarından sadece kervansarayın, Tuhfet ül-Mi'marin'de adının geçmesi, Sinan'la olabilecek zayıf bağlantıya işaret eder. Eğer yanlışlık sonucu risalelere alınmadıysa, herhangi bir tarihteki onarımına göre kayıtlara geçmiş olmalıdır.

Konumuz gereği Sinan'ın menzil külliyelerine katkısını irdelenecek olursak şu sonuçlara ulaşırız. Birincisi, menzil külliyelerinin tasarımlarına baktığımızda, Sinan'ın üslubu olabilecek izler saptanabilmekte ve dolayısıyla tasarım ile üslubun bağdaştığı gözlemlenmektedir. Aynı tarihlerde yapımı tamamlanan Karapınar Selimiye ile Lüleburgaz Sokullu külliyesi, "arasta odaklı" olarak tanımladığımız ve arastaya göre diğer yapıların biçimlendiği şemaya girmekle, ilk kez yeni bir tasarıma işaret etmektedir ki, tasarımın yaratıcı Sinan gözükmeştir. Yalnız bu arada, 1567 de yapımı tamamlanan ve külliyeye sonradan eklenen Şam Süleymaniye Külliyesi arastadaki biçim ve düzenlemeye de dikkat çekmek isteriz. Ayrıca bugüne kadar banisinden ve cami ile imaretin risalelere kayıtlı olmasından dolayı, Sinan'a atfedilen Şam Süleymaniye'nin, Sinan ile ilişkisinin, hiç de öyle tahmin edildiği gibi çok sıkı olmadığı bir arşiv belgesi aracılığıyla ortaya çıkmaktadır. Buna göre, Başbakanlık Arşivi'nde Mühimme Desterleri arasında rastladığımız bir hüküm, 1560 tarihli olup külliye

tamamlayan Mimar Tohodorus'a mimarlık payesi verilmesini konu almaktadır (bkz.Bölüm not 33).

Arastanın külliyyede merkez yerine, dışa alınarak külliyyede dış sınır oluşturan geçitleme ise önce Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nde, daha sonra Edirne Selimiye Külliyesi'nde karşımıza çıkar. Dolayısıyla Sinan'ın ilk kez menzil külliyyelerinde denediği anlaşılan bu şema, gerektiğinde bir menzil şehrindeki sultan külliyesinde de denenebilmektedir.

Sinan'ın arastayı merkeze aldığı şema, daha sonra inşa edilecek Payas-Havsa Sokullu ve Yenişehir Sinan Paşa Külliyyeleri ile 17. yüzyıl örneklerinden Ulukışla ve Incesu'daki uygulamalarda da karşımıza çıkacaktır. Bu da, şemanın önce Sinan, daha sonra takipçisi mimarlar eliyle nasıl yaygın şekilde kullanıldığını göstermektedir.

Ayrıca yine Sinan'ın geliştirdiği arastanın bir uca alınması şeması, Ilgın ve Edirne'den sonra, 17. yüzyıl şehiriçi örneklerinden Sultanahmed ve Eminönü Yeni Valide'de kullanılarak, tasarımlarda, yeri geldiğinde bütünsellik olabileceğini kabul ettirmektedir.

Sinan,kendinden önce başmimar Acem Ali'nin Silivri'deki külliyesinin cami ve medresenin bir dış avlu içinde karşılıklı yerleştirilmesi ile Manisa Hafsa Sultan'da olduğu gibi bir iç avlunun birden fazla yapı tarafından kullanılması tasarımını, daha sistemli bir şekilde, hem menzil, hem de şehiriçi uygulamalarda, bazı farklılıklarla birlikte, aynı zamanda uygulayacaktır.

Konuyu açacak olursak Silivri'de, cami ile medresenin karşılıklı, arada duvar bağlantısı olmaksızın serbest konumda inşa edilmesi fikri, Sinan tarafından, her iki yapının duvarlarla birlikte bağlanarak karşılıklı yerleş-

tirilmesi tasarımına dönüşecektir. Bu tasarımda, gerek menzillerde (Lüleburgaz, Payas, Babaeski), gerekse İstanbul vezir külliyesi örneklerinde sıkça rastlanacaktır.

Manisa Hafsa Sultan Külliyesi'nde olduğu gibi caminin bir kenara alınıp karşısına bir iç avlu etrafına medrese, tabhane ve imaret yerleştirme fikri ise Sinan'ın eliyle daha gelişmiş olarak sadece menzillerde (Karapınar, Yenisehir ve Ilgın) karşımıza çıkacaktır.

Sonuçta Sinan, kendinden önce denenene, belki tam anlamıyla belirli bir sisteme oturmamış külliye ve yapı şemalarını, kendi yaratışı ve dönemin koşulları çerçevesinde yeniden ele almış ve bunların bir kısmını da menzillerdeki yapı eyleminde denemiştir.

IV. BÖLÜM NOTLARI

1. Bu konuda şu sözlüklere bakılabilir (Şemseddin Sâmî 1985:I.90; III.927; Özön 1983:95, 734).
2. Tarih kaynaklarından Aşıkpaşazade tarihi ile Neşrî tarihi'nde yapı eylemine, dolayısıyla banilere ait satırlara rastlanılır (Aşıkpaşazade 1970:45--47, 122-23; neşrî 1984:II.93-94). Bu bağlamda, "Erken Dönem Osmanlı Sanatında Bani Mimar İlişkisi" konulu lisans düzeyinde bir çalışma gerçekleştirilmiştir (Arslan 1993).
3. Vakıflarla ilgili şu yayınlara bakılabilir. Anonim (1973); Akdağ (1970); Ateş (1982a); Yediyıldız (1982a, b), Cezar (1985).
4. Türklerin "Kanunî", Batılıların "Soliman The Magnificent/ Muhteşem Süleyman" ünvanlarıyla tanıdıkları Sultan I. Süleyman (d.1494-ö.1566), 1520-66 yılları arasında hüküm sürmüş, yaygın ifadeye göre imparatorluğa "Altın Çağı" yaşatmış onuncu Osmanlı sultanıdır. Tahtta bulunduğu süre zarfında, Osmanlı İmparatorluğu her açıdan ön plana çıkmış, tarihçilerin ısrarla vurguladıkları gibi bir cihan imparatorluğu düzeyine ulaşmıştır. Bir kısım Osmanlı ve batılı araştırmacının en büyük Osmanlı sultanı olarak kabul ettikleri I. Süleyman'ın kısaca yaşam hikayesi, seferleri, kişiliği ve banilik yönü şöyledir:

1520'de, babasının ölümü üzerine tahta çıkan I. Süleyman, 46 yıl süren sultanlığı zarfında, onu Batı'ya üçü Doğu'ya olmak üzere onüç sefere katılmıştır. Sultan, bu seferlerle hem kendi kişiliğini, hem de Osmanlı'nın gücünü kanıtlamaya çalışmıştır.

Kişiliğine gelince, Türk ve Dünya tarihinde önemli bir şahsiyet olarak dikkat çeken sultan, özellikle adalet alanındaki çalışmalarıyla "Kanunî" lakabına uygun görülmüştür. Kanunî'nin başlıca tutkusu, daha saltanatının ilk yıllarından başlayarak, kendisini, ailesini, dönemini ve imparatorluğu simgeleyen eserlere banilik etmesidir. Padişahlar içinde en çok vakıf eseri tesis eden ve imâr faaliyetinde bulunan kişidir. Daha çok su yolları ve kemerleri gibi şehirciliğe yönelik çalışmalara banilik etmiştir. Ayrıca mimarinin yanı sıra, çini, minyatür, hat, dokuma vb. el sanatlarının ve ustalarının koruyucusu olmuştur.

Döneminden itibaren hem Osmanlı, hem Batılı kaynaklara sürekli konu olan ve Mimar Sinan'ın 400. ölüm yıldönümü etkinlikleri çerçevesinde, yeniden irdelenen Sultan I. Süleyman hakkında geniş bir kaynakça vermek yerine orijinal ve günümüzün birkaç önemli yayınının ismini vermekle yetineceğiz. Bunlar şunlardır: Feridun Bey (1857), Hoca Sadeddin Efendi (1863), Peçevî (1864), Mehmed Süreyya (1895), Lutfî Paşa (1925), Kramers (1934a), Danişmend (1971), Baltacı (1976), Gökbilgin (1979), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a), Necipoğlu-Kafadar (1989).

Ayrıca bu konuda Amerika'da düzenlenen Muhteşem Süleyman konulu serginin katalogu ile 7-10 Mart 1990'da, Paris'de yapılan "Süleyman The Magnificent and His Time" konulu sempozyuma sunulan bildiriler sözkonusudur. Bu bildirimlerde, başta Kanunî ve çevresindekilerin kişilikleri başta olmak üzere, dönem özellikleri, sanat ürünleri çeşitli açılardan ele alınarak incelenmiştir.

5. Onbirinci Osmanlı Sultanı olan II. Selim (1524-74),

babası I. Süleyman'ın uzun ömrüne ve 46 yıl süren saltanat süresine bağlı kalarak 44 yaşına kadar şehzadelik ve geçitli üst düzey görevlerde bulunmuş, 8 yıl civarında süren kısa saltanat süresinin sonunda 1574'de ölmüştür.

Tarihi kaynaklara göre II. Selim (Sarı)'nın hayat hikayesi, kişiliği ve banilik yönü şöyledir: Şehzadeliği taht mücadeleleri ile geçen II. Selim, Osmanlı tarihinde pek itibar gören bir sima olmamakla birlikte, gerçek şahsiyeti anlayamamıştır. Son yıllarda sultanın hakkında yanıltıcı düşünceleri düzeltme yolunda yeni fikirler ortaya atılmaktadır.

II. Selim'in bizi daha çok ilgilendiren imâr ve yapı faaliyetlerine gelince; gerek şehzadeliği, gerekse sultanlığı esnasında, bir banî olarak Balkanlar'dan Kutsal Topraklar'a kadar çok sayıda mimari esere imzasını atmıştır. Bunun yanı sıra el sanatlarına da koruyuculuk ettiği bilinir. Döneminde başta Sokullu olmak üzere sadrazam ve vezirler eliyle değişik gevrelerde çok sayıda imâr faaliyetinde bulunulmuştur. Sultan II. Selim'i konu alan belli başlı çalışmalar şunlardır: Ayvansarayî (1864), Selanikî (1864), Peçevî (1866), Solakzade (1880), Mehmed Süreyya (1895), Lütfî Paşa (1925), Kramers (1934b), Danışmend (1971), Turan (1967a), Altınay (1977), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a,b)

6. Sultan I.Selim'in son, Sultan Süleyman'ın ise ilk sadrazamı olan Mehmed Paşa (d.1465-66-ö.1532-33), 16. yüzyılda devşirme olmayan sayılı devlet adamlarından birisidir.

Tarihi kaynaklara göre, Mehmed Paşa'nın hayat hikayesi, kişiliği ve banilik yönü şöyledir: Kadılık,

mütevellilik baş defterdarlık, vezirlik son olarak da sadrazamlık görevinde bulunan Pîr Mehmed Paşa, tarihçilerin üstün niteliklerinden dolayı övgüyle söz ettikleri devlet adamlarından birisidir. Devşirme ile Anadolu kökenli devlet adamları arasındaki mücadelenin bir örneği de paşanın hayatı için sözkonusu olmuştur.

Tarikat ehli sayılan Pîr Mehmed Paşa'nın banilik yönüne gelince; saptanabildiği kadarıyla Paşa, en büyük vakfı Silivri'de olmak üzere, farklı bölgelerde çok sayıda vakıf eseri kurdurtmuştur. Sadrazam Pîr Mehmed Paşa'yı konu alan belli başlı çalışmalar şunlardır: Feridun Bey (1857), Hoca Sadeddin Efendi (19863), Ayvansarayî (1864), Peçevî (1864), Solakzade (1880), Mehmed Süreyya (1891), Babinger (1936b), Gökbilgin (1952), Turan (1964), Konyalı (1964), Danışmend (1971), Baltacı (1976), Uzunçarşılı (1988a), Akkaya (1984-1989).

7. Sultan I. Süleyman döneminin Sadrazamlarından Ali Paşa (d.?-ö.1565), devşirme kökenli devlet adamlarından birisidir.

Kapıcıbaşılık, yeniçeri ağalığı, Rumeli beylerbeyliği, Mısır Beylerbeyliği, vezirlik ve son olarak da sadrazamlık görevlerinde bulunmuştur.

Başarılı bir devlet adamı sayılan Paşa, "Semiz" ve "Cedid" lakablarıyla tanınmıştır. Belgelerden anlaşılacağı üzere, özellikle Rumeli ve İstanbul'da yoğunlaşan çok sayıda vakıf eseri bulunmaktadır. Sadrazam Ali Paşa'yı konu alan çalışmalar şöyle sıralanabilir. Selânikî (1864), Peçevî (1864), Mehmed Süreyya (1890), Yalçın (1940), Gökbilgin (1940, 1952), Mantran (1960), Danışmend (1971), Baltacı (1976), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a), Yediyıldız (1989).

8. 16. yüzyılın tanınmış devlet adamlarından Mehmed Paşa (d.1505-ö.1579), devşirme kökenli sadrazamlar grubuna girmektedir.

Tarihçilere göre Mehmed Paşa'nın hayat hikayesi, mesleki kariyerleri, kişiliği, Saray çevresiyle ilişkileri ve banilik yönü özetle şöyledir. Saray'daki çeşitli görevlerini takiben, kaptan-ı deryalık, sancak beyliği, Rumeli Beylerbeyliği ve vezirlik görevlerinde bulunmuş, 1564'de ise sadrazamlığa getirilmiştir.

Gerek çağdaş, gerekse günümüz tarihçilerinin büyük bir bölümü tarafından başarılı bir devlet adamı olarak kabul edilen Mehmed Paşa, Saray'a damat olan sadrazam/vezirler grubuna girmektedir.

Sokullu'nun sanat patronluğu devlet adamlığı kadar ön plana çıkmıştır. Büyük bir ekonomik güce sahip olduğu bilinen Sokullu'nun, devlet adamlığı sırasında, bilhassa sadrazamlığında, başta İstanbul olmak üzere, İmparatorluğun çeşitli yerlerine tek yapı, ya da yapı toplulukları yaptırmış, ayrıca bu kuruluşlar için zengin vakıflar tesis ettirmiştir. Sadrazam, Mehmed Paşa'yı konu alan çalışmalarından bazıları şunlardır: Selânikî (1864), Peçevî (1864), Ayvansarayî (1864), Solakzade (1880), Mehmed Süreyya (1894), Altınay (1924), Kramers (1934c), Gökbilgin (1952, 57), Danişmend (1971-72) Baltacı (1976), Uluçay (1985), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a-b), Yediyıldız (1989).

9. "Koca" ya da "Yemen Fatihî" ünvanlarıyla tanınan Sinan Paşa (d.?-ö.1596), devşirme kökenli devlet adamlarından birisidir.

Çeşnigirbaşılık, sancak beyliği, Mısır Beylerbey-

liği, Yemen serdarlığı, vezirlik ve son olarak da sadrazamlık görevinde bulunan Sinan Paşa, başarılı askeri seferleriyle tanınır. Oldukça uzun süren sadrazamlık ve üst düzey görevlerde bulunan Paşa, büyük bir servetin sahibi olarak kayıtlara geçmiştir. Olağanüstü ekonomik gücünü vakıf ve imâr sisteminde kullanmış, imparatorluğun geçitli yerlerine vakıf tesisi kurdurtmuştur.

Sadrazam Sinan Paşa ile ilgili belli başlı yayınlar şunlardır: Selânikî (1864), Peçevî (1860), Naîma (1866), Mehmed Süreyya (1894), Babinger (1934), z (1946), Turan (1967b), Danişmend (1971), Uzunarşılı (1988 a-b).

10. I. Selim ve I. Süleyman zamanlarında, önemli devlet görevlerinde bulunan Mustafa Paşa (d.?-.1529), devşirme kökenli olup sırasıyla, kapıcıbaşılık, beylerbeyliği, Rumelî Beylerbeyliği görevlerinde bulunduktan sonra vezirliğe atanmıştır.

Mısır Valiliđinde de bulunan Mustafa Pařa, başarılı bir devlet adamı ve iyi bir asker olarak tanınır. Damat vezirlerden olan ćoban Mustafa Pařa'nın başta Gebze ve Eskiřehir olmak üzere ćok sayıda yerde vakıf eseri bulunmaktadır. Vezir Mustafa Pařa hakkında bilgi sahibi olunabilecek bazı yayınlar şunlardır: Peđevî (1864), Mehmed Süreyya (1894), Konyalı (1951), Gökbilgin (1952), Eyice (1964), Daniřmend (1971), Baltacı (1976), Uzunarşılı (1988a).

11. 16. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Kasım Paşa Anadolu Kökenli devlet adamlarından birisidir.

Hama valiliği, Trablus beyliği, Anadolu beylerbeyliği, Mısır valiliği, kaptan-ı deryalık,

İstanbul muhafızlığı görevlerini takiben vezirliğe getirilmiştir. Fazla öne çıkmadığı için şahsiyeti de iyi tanınmayan Kasım Paşa, Güzelce lakabı ile tanınmakla Cezeri Kasım Paşa'dan ayrılmaktadır.

Vezir, hayratlarından çok İstanbul'da kurduktuğu ve kendi adını taşıyan mahallesiyle bilinmektedir. Vezir Kasım Paşa'yı ele alan çalışmalarından bazıları şunlardır: Hoca Saadettin Efendi (1863), Ayvansarayî (1864), Solakzade (1880), Mehmed Süreyya (1895), Sümer (1955, 1978), Danişmend (1971), Baltacı (1976), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a).

12. I. Süleyman ve II. Selim dönemlerinde, önemli devlet görevlerinde bulunan Mehmed Paşa (d.?-ö.1572), fazla tanınmayan bir geçmişe sahiptir. Kapıcıbaşılık, yeniçeri ağalığı, Rumeli Beylerbeyliği görevlerinde bulunduktan sonra vezirliğe getirilmiştir. İzmit dışında bazı yerlerde de vakıf eseri bulunan Pertev lakablı Mehmed Paşa'yı ele alan belli başlı çalışmalar şöyledir: Ayvansarayî (1864), Peçevî (1864), Solakzade (1880), Mehmed Süreyya (1891), Babinger (1936a), Ülgen (1942), Erdoğan (1942), Turan (1964b), Danişmend (1971), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988b), Yediyıldız (1989).

13. 16. yüzyıl Osmanlı tarihinin en dikkate değer devlet adamlarından Mustafa Paşa (d.?-ö.1580) devşirme kökenli olup damat kökenli vezirlerdendir.

Şehzadeler arasındaki mücadeleye karışarak politik görevler alan Paşa, sırasıyla Erzurum, Halep ve Şam Beylerbeyi, Yemen serdarlığı görevlerinde bulunmuş ve daha sonra vezirliğe ve vekil-i saltanatlığa getirilmiştir. Kıbrıs'ı fethetmesinden dolayı 'Kıbrıs Fatihî' lakabıyla tanınan Paşa'yı konu alan eserlerden

bazıları şunlardır: Selânikî (1864), Peçevî (1864), Mehmed Süreyya (1890), Kramers (1936), Turan (1958), Kütükoğlu (1960), Danişmend (1971), Özcan (1988), Uzunçarşılı (1988a,b), Yediyıldız (1989).

14. 16.-18. yüzyıllar arasında ticaretin yeniden biçimlenmesi ve güzergâhların değişmesini konu edinen ve daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nu ele alan çalışmalar şunlardır: Tekeli (1970-71), İnalçık (1973); Heyd (1975), Faroğlu (1982, 1984, 1986), Erder (1986), Mantran (1987a,b). Ayrıca F.Broudel'in Akdeniz Dünyası adını taşıyan ve 1987'de Türçeye çevrilen 2 ciltlik yayınına da bakmak gerekir.

15. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. IV.3.

16. Behçet Ünsal (1963), Necipoğlu-Kafadar (1986)da Arşivlerde yer alan bazı plan ve modellerden söz etmektedir. Örnek oluşturması açısından önem taşıyan bu çizimlerin ne derece yaygın kullanıldığı belli değildir.

17. Bu konuda şu referanslara bakılabilir. Turan (1963), Erdenen (1966), Sözen (1975), Altınay (1977), Orhonlu (1981). A.R. Altınay (1977), Hazine-i evrak vesikalarına göre Türk mimarları ele alan ilk yazardır. Yazar, ilk kez 1936'da yayınladığı eserinde, yapı alanının örgütlenmesine değinmekte ve özellikle Mimar Sinan'a ait belgeleri liste halinde yayınlamaktadır. Daha sonra M.Sözen, 1975'de yayınlanan kitabında ise Altınay'ın eserini önsöz yaparak tekrar değerlendirmiştir. Hassa Mimarlar Teşkilatı ile yakından ilişkili ve Saray'la doğrudan bağlantılı bir başka teşkilat ise "Ehl-i Hiref Teşkilatı"dır. Bu bağlamda Filiz Çağman'ın eserine başvurulabilir (Çağman 1988:73-77).

18. Eyalet ve şehir mimarlarını konu alan çalışmalardan biri Turan (1963:176-77), diğeri ise Orhonlu (1981:14-16)'nundur. Özellikle C.Orhonlu'nun makalesi, konuya ışık tutması açısından daha önem taşır.
19. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:3, s.374, s.n.1106.
20. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:5, s.244, s.n.626.
21. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:6, s.627, s.n.1751.
22. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:31, s.126, s.n.300. Tarih 15 Ca 985 H./Temmuz 1577 M.
23. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:31, s.326, s.n.725. Tarih 20 Recep 985 H./Eylül 1577 M.
24. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:39, s.284, s.n.545.
25. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:39, s.321, s.n.622.
26. Bu konuda Mühimme Defterlerinin 7. sinde peşpeşe gönderilmiş üç hüküm sözkonusudur. 975 H./1567-68 M. tarihli hükümler şu sayfa ve sıra numarasına kayıtlıdır (s.335, s.n.964; s.935, s.n.2570; s.954, s.n.2627).
27. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:58, s.73, s.n.212. Tarih Rebiyülevvel 993 H./Mart 1585 M.
28. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:53, s.44,

- s.n.116. Tarih Rebiyülevvel 992 H./Mart 1584 M.
29. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:58, s.12, s.n.39. Tarih Rebiyülâhır 993 H./Nisan 1588 M.
30. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defter No:2, No: 1789, d.n.7712, s.24. Tarih 1017 H./1608 M.
31. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri, Defter No:3, No: 3406, d.n.6124, tarih 1048 H./1638 M.
32. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No: 3, s.398, s.n.398, Tarih Ramazan 967/Mayıs 1560 M.
33. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No: 4, s.87, s.n. 898, tarih Recep 967 H./Mart 1560 M.
34. Doğrudan ya da dolaylı Mimar Ali'yi konu alan başlıca yayınlar şunlardır: Altan (1937), Kumbaracılar (1937), Mayer (1936), Ünsal (1959), Kunter (1960), Kuran (1986), Öz (1987), Ertuğrul (1988).
35. Sinan'ın yaşamının öğrenilmesinde yararlı belgeler arasında, çağdaş Mustafa Saî Çelebi'nin Sinan'ı ve yakınlarını konu alan yapıtları, bunlara paralel anonim yazmalar, kendi vakfiyesi ve mimarbaşı olduğu dönemin resmi yazışmaları bulunmaktadır. Mustafa Saî yapıtları Tezkeret-ül Ebniye ve Tezkeret-ül Rünyan adlarını taşımaktadır. Tuhfet-ül Ebniye'de bilgiler Sinan'ın ağzından verildiği için yapıtın onun tarafından yazıldığı ileri sürülmüştür. Ancak içerdiği yanlışlar Sinan'ın ölümünden sonra Mustafa Saî'nin yazdığı kanısını uyandırmaktadır. Yazarının adı bilinmeyen ve yine Sinan'ın ağzından yazılmış olan Tuhfet-ül Mi'marin de Mustafa Saî'nin veya Asarî'nin yapıtı olabileceği ileri sürülmektedir. Ayrıca bunun

müsveddisi olan Risalet-ül Mimariye ve bir de Adsız Risale bulunmaktadır.

Yakın tarihte Sinan, çeşitli yönleriyle irdelen-
diğinden burada daha fazla bilgiye yer vermek
istemiyoruz. Bu bağlamda, 1988 yılına kadar Sinan'la
ilgili eserler, Ekelendin İhsanoğlu tarafından bir
bibliyoğrafya denemesi şeklinde hazırlanıp yayınlan-
dığı için burada tekrar kaynakça vermek yerine bazı
önemli yayınları hatırlatarak özellikle 1988
sonrasında yayınlarının bazı yayınlara işaret
edeceğiz. Bunlar şunlardır: Rabinger (1927); Konyalı
(1948); Mayer (1950), Meriç (1965); Aslanapa (1967),
Batur (1969), Sözen (1975), Altınay (1977), Kuran
(1986), Özcan (1988).

1988 sonrasında yayınlanan kitap, makale ve bil-
diri türündeki bazı yayınlar ise şunlardır:
F.Yenişehirlioğlu ve E.Madran tarafından Mimar Sinan
Yapıları adıyla Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanan
ve A.S.Ülgen'in çizimlerinden oluşan 2 ciltlik yayın
ve Erzen (1991) ile editörlüğünü Attilio Petrucci-
di'nin yaptığı Mimar Sinan ve The Urban Vision adını
taşıyan 1988 de Roma'da düzenlenen Sinan konulu sem-
pozyumunun bildiri kitabıdır. Bu bildirilen içinde
G.Goodwin "Sinan and City Planning", E.Guidani "
Sinan's Construction of the Urban Panorama", M.M.
Cesari "Place and Perspective in Sinan's Townscape",
D. Kuban "Süleymaniye and Sixteenth-century İstanbul",
J.Dickie "Garden and Cemetery in Sinan's İstanbul",
J.Erzen "Imperializing a City. İstanbul of the
Sixteenth-century", S.Aktüre, "Mimarbasi Sinan and the
Building Policies of the Ottoman State", P.Pinan
"Sinan's Külliyes: Architectural Compositions".
S.Yerasimos "Sinan and his Patrons: Programme and
Location", M.Rogers "Sinan as Planner: Some Documen-

tary Evidence".

Makale bayotunda ise tarafımızdan 1989'da yayınlanan ve menzil külliyelerini konu alan "Mimar Sinan'ın Ana Yollar Üzerinde İnşa ettiği Menzil Külliyesi" adlı çalışmamızdan söz edebiliriz.

36. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No: 19, s.132, s.n.280, tarih Safer 980 H./Haziran 1572 M.

V. DEĞERLENDİRME

Tezimizin Değerlendirme başlığı çerçevesinde çalışmamızın özünü oluşturan külliye olgusu, önce aynı içerikte kullanılan imaret, manzume ve heyet kelimesi ile birlikte tanımlanacak ve aralarındaki ilişkiye değinilecektir. Daha sonra, külliye'nin Anadolu'da gelişimi Yakın Batı ve Doğu dünyasındaki yapı toplulukları da düşünülerek karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır. Bu bağlamda, özellikle Anadolu'da külliye mimarisi yüzyıl ve dönemlere göre, tarihsel bir süreç içinde, temel özellik gösteren örnekler çerçevesinde ağırlıklı olarak sunulmaya çalışılacaktır. Bu düşüncede amacımız hem 16. yüzyıl Osmanlı külliyelerinden önce ve sonra Anadolu'daki mimari mirasa yer vermek, hem de çeşitli bölümlerde sözünü edeceğimiz yapıları karşılaştırmalı olarak tanıtmaktır.

V.1. OSMANLI MİRASİNDE KÜLLİYE

Külliye kelimesi sözlükte "Bütünüyle, tümüyle" şeklinde ifade edilmektedir.⁽¹⁾ Bununla birlikte bu kelime, Türk mimarisinde birden fazla yapıdan oluşan toplulukları ifade etmekte iken, Arap ülkelerinde, medreselerden oluşan ve bir yapı topluluğu niteliği taşıyan eserler için de kullanılmıştır.⁽²⁾ Bu bağlamda, terimin hatalı olarak bir saray topluluğu veya bitişik inşa edilmiş devlet yapıları için de kullanıldığını bilmekteyiz.

Türk mimarisinde birden fazla yapıdan oluşan tüm topluluklara külliye adı verildiğini belirtmiştik. Ancak külliye dışında yapı topluluklarını ifade eden manzume ve heyet terimleri, anlam farklılığı olmasına karşılık, hatalı olarak külliye ile eş anlamlı kullanılırken imâret, külliye ile eş anlamlı olduğu halde yoğun olarak "aşevi"ni ifade etmek için kullanılmıştır.⁽³⁾ Bu nedenle külliye mimarisi ile ilgili bir değerlendirmeye başlamadan önce

sırasıyla külliye, imâret, manzume ve heyet kelimelerini tanımlamak istiyoruz.

Külliye, daha çok politik ve ekonomik güce sahip baniler tarafından yaptırılan yapı topluluğu demektir. Aynı bani eliyle bir vakfiyeye bağlı olarak tek seferde inşa edilirse de sonradan eklemeler de sözkonusu olabilir. Ancak eklemeler külliyenin bütünlüğü bozamaz. Külliye dönemine ve banisine bağlı olarak iki yapıdan oluştuğu gibi, 10'dan fazla yapıdan da meydana gelebilir. Külliyelerde merkez yapı daha çok camidir. Ancak medrese veya ticarî yapıların da ana yapı olarak karşımıza çıktığı örnekler de mevcuttur. Anadolu'da külliyenin mimarisinin en gelişmiş olduğu 16. yüzyılda, bani, yapı türü ve tasarımlar çeşitlenir. Kısacası külliye, yapılış amacı halka hizmet olan bir sosyal tesistir.

Külliye dışında zâviye, hânîkâh, ribat, kervansaray gibi sosyal ve dinî ihtiyaçlara cevap verebilecek çok işlevli yapıların, her ne kadar bağımsız yapılardan oluşmasalar da, yapılış gayeleri açısından külliyelerle yakınlığından söz edilebilir.

Yapı toplulukları için kullanılan ve külliye ile eş anlamlı olan ikinci terim imâret'tir.⁽⁴⁾ "îmâr etmek" fiilinden türeyen imâret sözcüğü, tesbit edebildiğimiz kadarıyla dört farklı anlama gelmektedir. Sözlükte "mamurluk ve aşevi" şeklinde ifade edilen bu terim⁽⁵⁾, aynı zamanda 13-14. yüzyıllarda ortaya çıkan ve 16. yüzyılda ortadan kalkan bir yapı tipi ile çeşitli yapılardan oluşan topluluklar için de kullanılmıştır. Ancak, bugün imâretin sadece "aşevi" anlamı bilinmekte ve kullanılmaktadır.⁽⁶⁾

Yapı topluluğu anlamına gelen, imâret ve külliye'den anlamca farklı özellikler gösteren diğer bir terim manzumedir. "Manzume", uzun bir zaman sürecinde farklı

baniler tarafından inşa ettirilen yapılardan oluşan topluluklara denilmektedir. Manzumenin ilk inşa edilen yapısı ile en son inşa edilen yapısı arasında yüzyıllara varan zaman farkının olması, tüm yapıların farklı baniler tarafından, külliye ile manzume arasında sözkonusu olan önemli farklardır. (7)

Sözlükte "topluluk" şeklinde ifade edilen heyet terimi, ister külliye ister imaret veya manzume olsun her çeşit yapı topluluğu için kullanılan bir kelimedir. (8) Dolayısıyla, Anadolu'da külliye, imâret, heyet ve manzume şeklinde adlandırılan çok sayıda yapı topluluğu ile karşılaşmaktayız.

Yukarıda terimlerle ilgili verdiğimiz genel bilgiden sonra, konumuz gereği bizi daha yakından ilgilendiren külliye terimini biraz daha açalım.

İşlevi ve yapılış amacı bakımından medenî ve sosyal bir anlayışla meydana getirilen ve bir mimarlık kompleksi olan külliyeler, programının genişliğine göre şu yapılardan oluşurdu: Cami, medrese, türbe, sıbyan mektebi, kütüphane, hânikâh, tabhane, imâret, darüşşifa, han, arasta, dükkânlar, hamam, çeşme, köprü, muvakkithane, meşruta binalar müstemilat ile hazire ve helâ. Kapsamlı bir külliye, bu yapıların çoğundan oluşmakla birlikte, programın bir kısmını uygulamak da külliye içeriğini değiştirmezdi.

Olgun şekliyle Osmanlıların dünya mimarlık tarihine kazandırdığı külliyeler, kısaca bir Türk şehri içinde, belli sosyal amaçlar için inşa edilmiş yapılar topluluğudur. Külliyelerin yapılışında, büyük bir hayır müessesesi kurmak düşüncesi ile birlikte, imâr fikri de hakimdir. Bu bağlamda, Osmanlı şehirlerinin doğuş ve şekillenmesinde külliyelerin büyük payı olduğu kuşkusuzdur. Ancak,

yerleşim yerinin topoğrafik yapısına ve kurulmuş şehir düzeniyle bütünleşen külliyelerin Osmanlı devri Türk mimarisinde belirlediğine dikkat çekmek gerekir. (9)

Konumuzu oluşturan 16. yüzyıl Osmanlı mimarisindeki külliyelerin genel bir değerlendirmesini yapmadan önce, hatırlatma amacıyla Osmanlı öncesine ait Anadolu ve Anadolu dışı kültürlerdeki (Doğu ve Batı Dünyası) yapı topluluğu uygulamalarını inceleyelim.

Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, gerek Anadolu, gerekse Anadolu dışında inşa edilen Antik dönemin "Roma Castrumu" ile Ortaçağın "Bizans manastır"ı, biçimsel açıdan külliye olgusunu hatırlatırsa da, işlevsel açıdan karşılaştırma yapılamayacak ölçüde farklılık göstermektedir. F.Akozan'ın işaret ettiği gibi Batı dünyasına baktığımızda, Ortaçağ Avrupası'nda, 12-16. yüzyıllar arasında inşa edilen kolej, okul ve misafirhaneler, Gotik katedraller ve Rönesans kiliseleri külliye anlamında mimari kompleksler olmakla birlikte, sosyal hizmetin genişliği ve işlevselliğin farklılığı nedeniyle karşılaştırma yapmak olası değildir (Akozan 1968:303-4).

Doğu dünyasına baktığımızda, külliye olgusunun ilk örneklerine Arap-İslâm İmparatorluğu ile Orta Asya Türk uygarlıklarında rastlarız.

Erken Arap-İslâm İmparatorluğu'nda, bir cami, ya da saray/kasra bağlı yapı topluluklarının Osmanlı külliyeleeri ile bir bağlantısı yoktur. Ancak Eyyubî, Zengi, Fatîmi ve Memlûklü dönemine ait cami-medrese/mescit ikilisinin bir yapı topluluğu şeklinde kullanımı, Anadolu Selçuklu mimarisini etkilemiştir diyebiliriz (Reyhanlı 1974:155-60).

Orta Asya'ya yöneldiğimizde, külliye şeklinde planlanan üç uygulama ile karşılaşırız. Bunlardan ilki 11.

yüzyıla ait Tirmiz yakınlarındaki Astane-Baba adlı yapı topluluğudur. 11-12. yüzyılın yapı özelliklerini taşıdığı ileri sürülen ve bu bakımdan Karahanlı eseri olduğu sanılan yapı topluluğu iki yapıdan oluşmaktadır. Birbirleriyle bağlantılı bu iki yapıdan dört kubbeli olanı türbe, dokuz kubbeli olanı ise mescittir (Cezar 1977:160, 346, şek.322). Aynı yüzyıla tarihlenen ikinci yapı topluluğu Kazakistan'daki Tarik-As Külliyesi'dir (Cezar 1977:171, şek.133). Sözünü edeceğimiz son yapı topluluğu ise Ahmed Yesevi Külliyesi'dir. Kazakistan'ın Çimkent Bölgesi'nin Yesi (Türkistan) şehrinde yer alan yapı topluluğu 12. yüzyılda inşa edilmiş, 14. yüzyılda ise son halini almıştır. Bir blok içerisinde mescid, türbe, kütüphane ve çeşitli yaşama mekânlarından oluşan yapı topluluğu bu yönü ile dikkat çekicidir.⁽¹⁰⁾

Dolayısıyla Osmanlı külliye mimarisi ile Anadolu dışı uygulamalar arasında önemli bir bağlantıya işaret edecek gelişmenin sözkonusu olmadığı anlaşılmaktadır. Bu gelişmeler doğrultusunda, bağlantı kurmamız açısından klasik Osmanlı mimarisi içinde, Anadolu-Türk mimarisinin önemi daha da artmaktadır. Bu bağlamda ilk ele almamız gereken Anadolu Selçukluları olacaktır.

Anadolu Selçuklu dönemine ait vakfiye, kitabe ve tarih kaynakları incelendiğinde, külliye ile aynı anlamı taşıyan imaret sözcüğünün birlikte, ya da birbiri yerine kullanıldığı görülür. Bu dönemde genelde, cami, medrese, türbe, kümbet ve darüşşifa ağırlıklı yapılardan oluşan külliyeler, Anadolu'daki en eski külliye örneklerini oluşturur. Külliyeler, ya blok halinde, ya da birbirine bitişik yapı grupları şeklinde inşa edilmiştir. Daha çok medrese-cami ve türbe birlikteliği gösteren yapılar, birbirine bağlı olmakla birlikte, kendi başlarına mimari bütünlüğü olan ve gelişme gösteren bir özelliğe de sahiptir. Bu özellikleri yansıtan Anadolu Selçuklu dönemine ait

bazı külliye örnekleri şunlardır: 1228 tarihli Divriği Mengüçüklü Ahmed Şah Külliyesi, cami, darüßifa ve türbeden oluşan bir külliye olup tek başına bir blok halinde inşa edilmiştir. Uygulamada cami ve darüßifa kendi içinde bağımsız olmakla birlikte, ortak duvar kullanımından dolayı tek bir yapı görünümünü almıştır. türbe de iki yapının arasında karşımıza çıkmaktadır (Aslanapa 1984:II.29-37, 84).

Anadolu Selçuklu dönemi külliyesi içinde en kapsamlı olanı Kayseri Huand Külliyesi'dir. 1238'de yapımı tamamlanan külliye, bir cami etrafında medrese, hamam ve bir de kurucusunun türbesinden meydana gelen bir mimari düzenlemeyi yansıtır (Aslanapa 1984: II.52-54, 110, 133).

1279 tarihli Hacı Kılıç Cami ve Medresesi ise tek bir blok halinde yapılmış olup önemli olan özellik cami ve medresenin ortak amaçlı kullanılan bir avlu etrafına yerleştirilmesidir (Aslanapa 1984:II.54-58, 110). Bu şema 16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde Sinan tarafından yeniden ele alınacak ve daha olgun bir mimari üslupla özellikle başkent vezir külliyelerinde uygulanacaktır. Bu düşünceden hareketle, menzil külliyesi örneklerinden Lüleburgaz Sokullu'da cami-medrese; Payas Sokullu'da ise cami-hânîkâh ikilisinin ortak amaçlı bir avlu etrafına yerleştirildikleri görülmektedir (Goodwin 1971:295-300).

Anadolu Selçuklu dönemine tarihlenen külliyelerin en erkeni 12. yüzyıl başına ait Mardin Eminüddin (Aslanapa 1984:II. 79-80) dir. Afşin Eshab-ı Kehf (Aslanapa 1984:II, 51, 156,170), ve Sahip Ata (Aslanapa 1984:II.77-80), külliyesi ile birer manzume şeklinde düzenlenen Diyarbakır Ulu Camii (Aslanapa 1984:II, 1-4, 97), Boyalıköy (Aslanapa 1984:83,132) ve Seyitgazi (Goodwin 1971:181-83) dönemin diğer uygulamalarıdır.

Beylikler dönemine gelince, özellikle II. Beylikler dönemi olarak tanımlanan 14-15. yüzyıllardaki Anadolu Beyliklerinden Batı Anadolu'da konumlananlar, Osmanlı mimarisi ile daha yakın bağlantı gösterdiklerinden ilgi alanımıza girmektedir. Bu bağlamda, her iki farklı beyliğin eseri olan üç külliye, bu konuda bir fikir vermektedir.

Yapımı 1366-78 yılları arasında tamamlanan Saruhanoğulları'na ait Manisa Ulu (İshak Çelebi) Külliyesi, cami, medrese, türbe, hamam ve çeşmeden oluşan dönemin kapsamlı bir külliyesidir. Külliye, cami, medrese ve türbe birbirine bitişik iki yapı şeklinde inşa edilmekle Anadolu Selçuklu geleneğini devam ettirmekte, ancak cami, plan şeması ile revaklı avlu düzeniyle atılcı bazı özelliklere işaret etmektedir. Nitekim, gerek avlu kullanımı, gerekse sekizgen plan şeması, 15-16. yüzyıl Osmanlı mimarisinde yeniden değerlendirilecektir (Aslanapa 1984:II.220-22).

Kitabesine göre 1404 yılında yapımı tamamlanan ve cami, medrese, hamam, yapı kalıntısı ve hazireden oluşan Balat'taki İlyas Bey Külliyesi, Mentеше Beyliği döneminin en önemli külliyelerinden biridir. Yapı topluluğunda cami ve medresenin serbest konumda bir avlu çevresine yerleştirilmesi dikkat çekicidir (Durukan 1988).

Beylikler dönemi içerisinde inceleyebileceğimiz Osmanlı Beyliği'ndeki gelişmeler ise şöyle olmuştur; Osmanlılar'da yepyeni bir anlayışla ortaya çıkan ve gelişmesini tamamlayan külliyeler, dinî esaslar üzerine, sosyal, ekonomik, siyasal ve kültürel amaçlarla kurulmuş mimari topluluklardır. Bu yapı topluluklarının vakfiye, kitabe ve kaynaklarda "imaret" terimi ile ifade edilmele-ri, kelimenin sözlük anlamı, topluluğun yapılış gayesi ile olduğu kadar, "zaviye-imaret" ilişkisinin de bir sonucudur

ve Osmanlı külliyesi, zâviyeli cami ve imaretin gelişmiş şekilleridir. Osmanlı devletinin kuruluşunda, yerleştiği toprakların Türkleşmesinde ve islâmlaşmasında çok önemli bir rol oynayan kolonizatör dervişlerin kurmuş oldukları zaviyeler, Osmanlı külliye fikrinin çekirdeğini teşkil eder. Erken dönemde Osmanlı beylerinin desteği ile yapılan zaviyeler, daha sonra beylik düzenin işleyişinde mimari bir organizasyon olarak külliyeler şeklinde karşımıza çıkmaktadır (Eyice 1962-63:1-80).

1300-1451 yılları arasını kapsayan Erken Osmanlı Dönemi'nde, başkent Bursa'da inşa edilen ve sultanlar tarafından yaptırıldıkları için de selâtin külliyesi grubuna yerleştirebileceğimiz beş külliye sözkonusudur.

İlki 1339 da, Orhan Bey (1326-62) tarafından inşa edilen ve zâviyeli cami, medrese, imaret, misafirhane, han ve hamamdan oluşan külliye, kale içindeki yerleşimin sur dışına taşırılmasında büyük katkı sağlamıştır. Sur dışına batıya doğru inşa edilen külliyenin etrafı kısa zamanda başta ticarî yapılar olmak üzere sarılmış ve şehrin merkezi konumuna dönüşmüştür (Ayverdi 1966:61-89, 94-96, 111-16).

Orhan Gazi'nin külliyesinden sonra, Sultan I. Murad (Hüdvendigar) (1362-89), şehrin batısında Çekirge mevkiinde, kendi adına şehrin ikinci külliyesini kurdurmuştur. Külliyyede cami ve olasılıkla tabhane bir yapının alt katına, medrese ise aynı binanı üst katına yerleştirilmiştir ki Türk Sanatında örneğine rastlanmayan bir uygulamadır. Külliyenin diğer yapıları imaret, türbe, mektep, helâ ve hamam ise çevreye serbest düzende yerleştirilmiştir (Ayverdi 1966:231-64, 175, 289-93).

1390-1406 yılları arasında inşa ettirilen ve kurucusundan dolayı Yıldırım Külliyesi adıyla tanınan

külliye, bir önceki külliyeinin tam tersine şehrin doğu ucunda konumlanmıştır. Bilindiği kadarıyla zaviyeli- cami, medrese, türbe, darüşşifa, bedesten, hamam, imaret, sultanın kasrı ve çevre duvarı ile giriş kapularından oluşan külliye, külliye olgusu kadar, sahip olduğu yapılarla dikkat çeker. Darüşşifa ve bedestenin Osmanlı mimarisindeki ilk örnek olmasının ötesinde, medresesi önü kapalı ilk Osmanlı medresesi, türbesi ise revaklı ilk Osmanlı türbesi olarak kayda değerdir (Ayverdi 1966:419-440, 447-60, 462, 464-71, 481-82).

Çelebi Mehmed (1413-21) tarafından başlatılan ve 1421'de yapımı tamamlanan Bursa Yeşil Külliye'de, cami ile muhtemelen tabhane odaları birleştirilerek tek bir yapıda toplanmış, medrese, türbe, imaret ve hamam ise ayrı düzenlenmiştir. Diğer örnekler gibi bir tepe üzerinde yer alan külliye, yerleşimin batısına doğru konumlanmıştır (Ayverdi 1972:46-99, 101-18).

Bursa'da inşa edilen selâtin külliyelerinin sonuncusu II. Murad (1421-51) tarafından eski yerleşimin doğu eteğine yaptırılan Muradiye Külliyesi olup yine zaviyeli- cami, medrese, imaret, hamam ve türbeden oluşan bir külliye'dir. Külliyeinin bir başka açıdan önemi, ileride 16. yüzyılda, Ayasofya çevresinde göreceğimiz gibi çok sayıdaki türbe ile adeta bir türbeler topluluğu olarak da değerlendirilmesidir (Ayverdi 1972:298-320, 321-26).

Sonuçta, Bursa'da karşımıza çıkan Erken Osmanlı dönemi külliyeeri, külliyeeriyle şehir dokusunun nasıl oluşturulabileceği konusunda iyi birer örnek oluşturmaktadır.⁽¹¹⁾ Çünkü, Bursa'da şehircilik açısından yaşanan bu gelişme daha sonra 15. ve 16. yüzyıllarda Edirne ve İstanbul'da tekrarlanacaktır. Aşağı yukarı aynı tür yapıya sahip külliyeeri, ilk kez A.Kuran'ın tanımladığı "serbest düzenli külliyeeri" modeline girmektedir.⁽¹²⁾ Bu modelde,

külliyyelerin ana yapısı olan zaviyeli cami inşaat alanının en önemli yerine yani tepe üstüne yapılmakta, diğer yapılar ise arazinin topoğrafik şartlarına göre gelişmiş güzel serpiştirilmektedir. Bu düzenleme, 15.-16. yüzyılın bir kaç külliyesi dışında benzer şekilde diğer külliye örneklerinde denenecektir. Tasarımlarında odak yapıları cami olan bu külliyyeleri, her yapının kendi içindeki gelişim çizgisi açısından da önemlidir. Dolayısıyla bu gruba giren külliyyelerin Osmanlı mimarisine bazı açılardan katkı sağladığını kabul edebiliriz.

Bursa'dan sonra Edirne'de de karşımıza çıkan külliyyelerle şehir dokusu oluşumu, mantalite aynı olmakla birlikte, sultan yerine bey ünvanlı kişiler tarafından yaptırılan dar kapsamlı yapılar topluluğu şeklindedir.⁽¹³⁾ II. Murad (1421-51) dönemine tarihlenen Beylerbeyi (Ayverdi 1972:377-81, 465-68), Mezitbey (Ayverdi 1972:405-68) ve Gazi Mihal (Ayverdi 1972:386-89) külliyyelerinin dışında, mimari özellikleriyle Erken Osmanlı Dönemi'nin final yapısı sayılan Üç Şerefeli Cami ve çevresindeki iki medrese ile bir yapı topluluğu oluşturulmuştur (Ayverdi 1972:422-62, 1973:225-31).

1453'de İstanbul'un alınması ve başkent oluşuyla birlikte, beylikten devlet düzenine geçilir. Bunun bir sonucu olarak da mimaride, 17. yüzyıl sonuna kadar devam edecek ve Klasik Dönem adını alacak bir zaman süreci başlatılır. Bu bağlamda külliyyelerin şehircilik açısından bir mimari kompleks olarak ele alınmaları Erken Osmanlı'da önce Bursa, ardından Edirne'de uygulanmakla birlikte, esas uygulama 16. yüzyılda İstanbul ve menzillerde denenmiştir.

Fethi takiben İstanbul'da inşa edilen ilk külliye yer seçiminden tek yapı boyutuna kadar her özelliği ile dikkat geçen Fatih külliyesi'dir. 1463-71 yılları arasında,

dönemin ünlü bir mimarı (Atik Sinan) tarafından inşa edildiği kabul edilen külliye, Bizans İstanbul'unun iddialı bir konumunda karşımıza çıkar. Bir tepe üzerine, cami, merkez olmak üzere inşa edilen külliye, cami, onaltı medrese, iki türbe, tabhane, darüşşifa, kervansaray, imaret ve sıbyan mektebinden oluşan geniş programlı bir yapı topluluğudur (Ayverdi 1973:356-407). Yapıların yerleştiriliş düzeni ve birbiriyle bağlantısı açısından, o güne kadar yapılan külliyelerden ayrılarak, A.Kuran'ın ifadesiyle "Geometrik Düzenli Külliyeler" grubuna girmektedir. Vaziyet planına göre, büyük bir dış avlunun merkezine konulan iç avlulu cami ile onun güneyindeki türbelerin etrafı, kuzey hariç üç yönden diğer yapılar tarafından sarılmıştır. İşlevselliğin ön plana alındığı külliye, doğu ve batıya, sekizerden onaltı medrese yerleştirilmiş, tabhane, darüşşifa, han ve imaret ise güneybatı ve güneydoğu köşe arasına yerleştirilmiştir. Böylece büyük bir dış avluya, iç avlularıyla açılan ve işlevsel açıdan birbirini tamamlayan yapılar biraraya inşa edilerek genel külliye ilkeleri uygulanmıştır. Bu ilk uygulama kendinden sonra inşa edilecek bazı selâtin ve menzil külliyelerini de etkileyecektir. Bu bağlamda, Amasya ve Edirne II. Bayezid külliyesi ile İstanbul Süleymaniye Külliyesi şehiriçi örnekleri, Gebze Çoban Mustafa Paşa ve Şam Süleymaniye Külliyesi ise menzillerdeki uygulamalar olarak Fatih Külliyesi'nin takipçisidir.

Fatih külliyesi, külliye olgusu kadar tek yapı ölçeğinde de önemlidir. Çünkü, camisi, merkezi planın bir genişlemesi olan dört destekli plan tipolojisinin ilk aşaması sayılan ana kubbenin tek yönden yarım kubbe ile desteklendiği alt gruba girmektedir. Darüşşifası, Bursa Yıldırım'dan sonra ikinci örnektir. Ayrı bir yapı olarak inşa edilen tabhane, S.Eyice'nin de belirttiği üzere, aynı zamanda hânîkâh işlevini de görerek özellikle erken tarihli menzil külliyelerini etkilemiştir. Bu bağlamda

Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin, Fatih'den oldukça etkilendiği açıktır. Ayrıca caminin güneyine kurucunun türbesini inşa etme düşüncesi de gelenekselleşerek Gebze'yi de içine almıştır.

Fatih külliyesinden başka bu dönemde inşa edilmiş iki önemli külliye daha sözedebiliriz. Bunlardan ilki, İstanbul'un bir semtine adını veren 1463-73 tarihli Mahmud Paşa Külliyesi'dir. Sadrazam Mahmud Paşa tarafından inşa ettirilen külliye, zâviyeli cami, medrese, mektep, imaret, hamam ve türbeden oluşan bir uygulamadır. Serbest külliye düzeninde inşa edilen külliye hemen farkedilen özellik, camisinin zâviyeli cami plan şemasındaki değişimleri yansıtması, türbesinin ise caminin güneyine inşa edilmesidir (Ayverdi 1973:443-51).

Yapımı 1468 öncesinde tamamlanan Inegöl İshak Paşa Külliyesi, günümüze zâviyeli cami, medrese ve türbeden oluşan dar kapsamlı bir yapı topluluğudur. Külliye cami ve medresenin, duvarlarla sınırlandırılmadan serbest planda düzenlenmiş bir avluda karşılıklı olarak yer almaları dikkat çekicidir (Ayverdi 1973:292-303). Bu şekilde iki yapının karşılıklı yerleştirilmesi, benzer olarak 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen Silivri Pîr Mehmed Paşa Menzil Külliyesi'nde de karşımıza çıkacaktır. Manisa Hafsa Sultan Külliyesiyle birlikte ise avlunun sınırlandırılarak yapıların karşılıklı olarak yakın ilişkisi sağlanacaktır. Mimar Sinan bu uygulamayı daha da geliştirerek hem başkentte, hem de bazı menzil külliyelerinde ana şema olarak kullanacaktır.

Fatih dönemini (1451-81) takiben II. Bayezid dönemini (1481-1512) ele aldığımızda, sultanın adını taşıyan üç külliye ilgi çekicidir. Bu külliyelerden ilki, Şehzade Ahmed tarafından babası adına yaptırılan ve yapımı 1486'da tamamlanan Amasya II. Bayezid Külliyesi'dir. Külliye mer-

kezde cami, batıda medrese doğuda ise imareten oluşan dar kapsamlı bir külliye olmakla birlikte, külliye düzeninde geometriklik ilkesinin uygulanması, Fatih Külliyesi'ni hatırlatmaktadır (Yüksel 1983:15-30).

Aynı dönemin ikinci fakat daha geniş programlı külliyesi ise Edirne'de Sultan tarafından kendi adına inşa ettirilmiştir. 1484-88 yılları arasında, ana yapı cami-tabhane fakat darüşşifa merkez olmak üzere, medrese, imaret, hamam ve köprüden oluşan külliye, yapıların eksenlere göre yerleştirilmesi ve yapılar arasındaki ilişkiler nedeniyle geometrik düzenli külliye grubuna girmekte ve Fatih Külliyesi'nin en yakın takipçisi olmaktadır. Külliye düzeninde, merkezde cami ile onun iki yanında tabhane mekânları yer almakta, imaret doğu, medrese ve darüşşifa ise batı kanatta karşımıza çıkmaktadır. Külliye şemasında, işlev açısından birbirini tamamlayan medrese ve darüşşifanın bir helâ aracılığıyla birbirine bağlanması da dikkat çekicidir (Yüksel 1983:103-27). Külliye, külliye olgusu kadar yapıları ile de önem taşımaktadır. Bu bağlamda, camisi tek mekânlı camilerin gelişim çizgisiyle, tabhanesi kısmen bağımsız düzenlemesiyle, darüşşifası ilk ve son kez denenen bir şemayı yansıtmalarıyla, imareti ise avlulu düzeniyle farklılaşmaktadır.

16. yüzyıla geldiğimizde, devrin siyasal, sosyal ve ticarî olaylarıyla ilintili olarak, bani ve buna bağlı olarak tasarım sayısının arttığı, çeşitlendiği ve mimaride örgütlenmenin son halini aldığı gözlemlenir. Dolayısıyla artan yapı faaliyeti de beraberinde, külliyeleeri alt gruplara ayırarak incelememizi gerektirir.

İlk ele alacağımız başlık, şehiriği ve menzil (şehirdışı) külliyesi ayırımı olacaktır. Ayrıca şehiriği külliyelerini de selâtin ve sadrazam/vezir külliyeleeri gerçevesinde iki alt gruba ayırmamız mümkündür.

Birinci gruba giren külliyeleler, özellikle İstanbul başta olmak üzere, Edirne ve Manisa gibi dönemin eski taht veya şehzade merkezlerinde karşınıza çıkar. İlk planda sultan, daha alt derecede sultan ailesi (haseki: padişah eşi, valide sultan: padişah annesi ve kızı) tarafından yaptırılan yüzyılın selâtin külliyeleleri sırasıyla şöyledir; 1501-6 yılları arasında II. Bayezid tarafından yaptırılan ve aynı adı taşıyan üçüncü külliye İstanbul'da inşa edilmiştir. Bizans İstanbul'lunun önemli bir konumunda, tepe üzerinde yer alan külliye, zâviyeli cami, medrese, imaret, hamam ve türbelerden oluşmaktadır. Serbest külliye düzeniyle Bursa örneklerini anımsatan külliye, özellikle cami plan şemasındaki yeni bir uygulamayla dikkati çeker (Yüksel 1983:184-217). Burada cami, merkezi plan şemasının bir geçitlenmesi olan dört destekli plan tipolojisinde, ana kubbenin iki yönden yarım kubbelerle desteklendiği gruba girmektedir. Cami-türbeler ilişkisinde ise Fatih ile başlayan mihrap eksenine kurucunun türbesini inşa etme geleneğini devam ettirilmiştir.

1522'de tamamlandığı anlaşılan ve Kanunî tarafından babası Yavuz Selim için inşa ettirilen Selimiye Külliyesi, zâviyeli-cami (cami-tabhane), imaret, sıbyan mektebi, hamam ve türbelerden oluşmaktadır. İstanbul'un tepelerinden biri üzerine kurulan ve şehrin üçüncü selâtin Külliyesi özelliğini taşıyan yapı topluluğunda caminin, kendinden yaklaşık otuzbeş yıl önce inşa edilen Edirne II. Bayezid camisinden ilham alınması enteresandır (Aslanapa 1986:157-59). Bu durum, 16. yüzyılda tekrarlanacak 15. yüzyıl şemalarından belki ilki olması açısından önem taşır

Yavuz Selim'in hanımı ve Kanunî'nin annesi Ayşe Hafsa Sultan (?-1534) tarafından yaptırıldığı için bu adla anılan Manisa'daki Valide Sultan Külliyesi, iki aşamada inşa ettirilen bir yapı topluluğudur. Vakfiyesine göre yapımı 1522'de tamamlanan cami, medrese, tabhane, imaret,

hânikâh ve sıbyan mektebi ilk aşamayı oluşturmaktadır. Külliye daha sonradan 1538'de bimarhane (darüşşifa) ve gifte hamam eklenmiş, böylece ikinci aşama da tamamlanmıştır (Aslanapa 1986:151-52). Külliye caminin bir avlu etrafında medrese, tabhane ve imaret olduğu ileri sürülen bir yapı ile birlikte yer alması, bu yüzyılın ikinci yarısında hem şehiriçi uygulamalarda, hem de menzillerde karşımıza çıkacak cami-medrese ikilisine ve bazı menzillerde görülen caminin diğer yapılarla birlikte ortak avluyu paylaşma fikrine ön örnek teşkil etmiş olması muhtemeldir.

1538-57? yılları arasında Haseki Hürrem Sultan (1504-58) ve Kanunî'nin inşa ettirdiği yapılardan oluşan Haseki Külliyesi, cami, medrese, darüşşifa, imaret ve sıbyan mektebiyle Sinan'ın ilk külliye çalışmaları arasında yer alır. İmareti ve dörüşşifası Kanunî tarafından yaptırılan külliye, külliye tasarımıyla çok yapılarıyla dikkat çekmektedir (Kuran 1986:38-43).

Üsküdar İskele Meydanı'na bakan Mihrimah Sultan Külliyesi, cami, medrese, aşhane, tabhane ve sıbyan mektebi ile türbelerden oluşan büyük bir yapı topluluğudur. Yapımı 1548'de tamamlanan külliye, Kanunî tarafından kızı Mihrimah Sultan (1522-78) için yaptırılmıştır. Fevkânî olarak inşa edilen cami, planı kadar ilk kez karşımıza çıkan gift revak düzeniyle de ön plana çıkar. Cami, ana kubbesi dört desteğe oturan ve üç yönden yarım kubbelerle çevrelenen plan şemasını yansıtmakla, bu plan tipolojisinin Fatih, İstanbul II. Bayezid camilerinden sonra üçüncü halka oluşturmaktadır (Kuran 1986:49-64).

1548'de tamamlanan ve önemli bir konumda karşımıza çıkan Şehzade Külliyesi, Kanunî tarafından genç yaşta ölen Şehzade Mehmed için yaptırılan ve cami, medrese, tabhane, kervansaray, imaret, sıbyan mektebi ve türbelerden oluşan

bir yapı topluluğudur. Eser, bir selâtin külliyesi olmasına karşın, programıyla büyük bir sosyal yardım ve kültür merkezi mahiyetinde değildir. Külliye de özellikle cami ön plana çıkarılmıştır. Sinan'ın çiraklık eseri olarak bilinen külliye de cami, ana kubbesi dört desteğe oturan şemanın dört yönden yarım kubbelerle desteklendiği tipe girmektedir. Böylece eski Fatih Cami ile başlayan gelişimin son halkası da tamamlanmış olmaktadır (Kuran 1986:52-64). Bu bağlamda Şehzade Cami, kendinden sonra inşa edilecek birkaç selâtin camisine de model teşkil edecektir.

Sonuçta, Sinan'ın inşa ettiği üç erken tarihli külliye den Haseki Külliyesi, eski modellere bağlılığı, Mihrimah ve Şehzade külliye leri ise, kalıpların zorlanarak yeni mimari gözüm ve şemaların arandığı, yaratıcı kişiliğin etkin biçimde kanıtlandığı uygulamaları yansıtmaktadır.

1550-57 yılları arasında Sinan'a inşa ettirilen ve Kanunî Sultan Süleyman adını taşıyan İstanbul Süleymaniye Külliyesi, şehrin önemli bir noktasında, bir tepeye topoğrafik şartlar zorlanarak inşa edilmiş kapsamlı bir külliye dir. Cami, dördü normal biri tıp diğeri de darülhadis medresesi olmak üzere altı medrese, iki türbe, türbedar odası, tabhane, darüziyafe (imaret), bimarhane (darüşşifa) hamam, sıbyan mektebi, kervansaray, çarşı ve dükkânlardan oluşan külliye, Sinan'ın, olasılıkla Fatih Külliyesi'nden aldığı ilhamla yine bir prestij eseri olarak yapılmış olmalıdır. Sultanı, imparatorluğu, bir boyutta da 16. yüzyılda gittikçe gelişen İstanbul'u sembolize eden külliye, sadece bir sosyal merkez değil, sahip olduğu çok sayıdaki medresesiyle de bir kültür merkezi olarak düşünülmüştür.

Oldukça düzenlilik gösteren külliye şemasına baktı-

ğımızda, geometrik planın uygulandığı gözlemlenir. Büyük bir dış avlunun merkezine inşa edilen cami güneye yerleştirilen türbelerin etrafı, doğu ve batıda medreseler diğer yerlerde ise tabhane, imaret, darüşşifa, han tarafından kuşatılmıştır. Külliye düzeninde iki yöne karşılıklı medrese yerleştirilmesi düşüncesi Fatih külliyesi'ni hatırlatmaktadır. Yalnız yerleştiriliş katı bir geometrik sıralama değil, merkezdeki cami ile bütünleşen ve tamamlayan unsurlar şeklinde görülmüştür. Darüşşifa, imaret ve tabhane, camiyi kuzeybatıdan kuzeydoğuya doğru çeviren yapılar olarak belirlemektedir. Tasarımda hamam en uzağa konmuş, arazinin topoğrafyasından yararlanılarak dış avlu, imaret, tabhane, darüşşifa ve medreselerin altına han, arasta-garşı, dükkan gibi yapılar yerleştirilmiştir. Böylece külliye bütünlük sözkonusu olup büyük bir mimari kompozisyon oluşturma çabası sezilir (Kuran 1986:72-81).

Olasılıkla 1566 öncesinde Kanunî tarafından yapımına başlanıp kızı Mihmirah Sultan tarafından tamamlanan Edirnekapı Mihrimah Külliyesi, cami, medrese, mektep, hamam, türbe ve dükkânlardan oluşan bir külliye'dir (Kuran 1986:123-26).

Osmanlı İmparatorluğu'nda Şam Süleymaniye Külliyesi'nden sonra, başkent dışına inşa edilen II. selâtin külliyesi Edirne Selimiye Külliyesi'dir. Cami merkez olmak üzere, medrese, darülhadis, sıbyan mektebi ve arastadan oluşan külliye'de, tepenin üst konumuna inşa edilen cami ile ona gelir getirmek için batıda bir alt kota yapılan arastanın ön plana çıkarıldığı görülmektedir. Ana kitlesi sekiz desteğe oturan plan şemasıyla cami, merkezi planlı yapıların başarılı bir örneğini yansıtır. Sinan'ın ustalık eseri olmasının ötesinde, dünya mimarlık tarihi için de önem taşıyan bir yapıdır. Arastası ise kapalı formu ve dua kubbesiyle menzil külliyelerindeki uygulamalarla çağdaş

özellikler gösterir (Kuran 1986:163-74).

II. Selim'in baş kadını ve II. Murad'ın annesi Nurbânu Valide Sultan (öl. 1583) tarafından Üsküdar-Toptaşı'nda inşa ettirilen külliye, cami, medrese, hânîkâh, darülkurra, darülhadis, imaret, darüşşifa, kervansaray, tabhane, mektep ve hamamdan oluşan büyük programlı bir yapı topluluğudur. 1580'li yıllara tarihlenen Atik Valide Külliyesi, gerek sahip olduğu çeşitli türdeki yapılarıyla, gerekse Üsküdar'dan bir sonraki menzilin imârı nedeniyle şehiriçi ve menzil külliye karışımı karma yapıda bir külliye'dir (Kuran 1986:175-85).

16. yüzyılda sözünü edeceğimiz son selâtin külliyesi Manisa Muradiye Külliyesi'dir. Cami, medrese, imaret ve dükkânlardan oluşan dar kapsamlı külliye, 1583-92 yılları arasında inşa edilmiş olup II.Selim'den sonra, İstanbul'da külliyesi bulunmayıp taşraya kendi adına külliye inşa ettiren ikinci sultan olmaktadır. Külliyenin ana yapısı, yüzyılın diğer selâtin külliyelerinde olduğu gibi yine camidir.

Sadrazam ve vezir külliyelerine gelince; 16. yüzyılın şartları gereği belirli siyasal ve ekonomik güce sahip saray çevresince başkent İstanbul'a çok sayıda külliye yaptırılmıştır. Ticari ve dinsel bölgeler de dahil şehrin çeşitli kesimlerine, selâtin külliyelerinin aralarına inşa edilen külliyeler, daha çok cami-medrese ikilisinden oluşan dar kapsamlı programları ile dikkat çekerler. Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı eliyle inşa edilen külliyelerde belirli ilkeler söz konusudur. Tasarımlarında cami ve medrese eksenindeki avlunun etrafına yerleştirilerek, ortak kullanılan bir iç avlu şeması oluşturulmuştur.

Bir kısmı fevkâni olarak inşa edilen sadrazam-vezir külliyelerinden medresenin bulunmadığı örneklerde avluyla

karşılaşılmaz. Onun yerine Rüstem Paşa Camisindeki olduğu gibi çift revak sistemi göze geçirir. Bu gruba giren örneklerden bazıları şunlardır:

Beşiktaş'daki Sinan Paşa Külliyesi, cami-medrese ikilisinin birlikte denendiği ilk Sinan yapısıdır. Daha önce Anadolu Selçuklularında Hacı Kılıç Külliyesi'nde, Osmanlı da ise İnegöl İshak Paşa ile Manisa Muradiye külliyelerinde benzeri denenmiş bu şema, 1550'li yıllara tarihlenen Sinan Paşa 'da daha olgun biçimde kullanılmıştır (Kuran 1986:97-99).

Yaklaşık aynı tarihlerde inşa edilen Topkapı Kara Ahmed Paşa Külliyesi'nde de cami ve medrese, ortası şadırvanlı ve tek sıra revak düzenlemeli iç avluyu ortak kullanmaktadır. Tasarımda avlunun güneyi camiye, diğer üç kolu ise medreseye ait olup ana dersane odası caminin ek-senindedir (Kuran 1986:102-6).

Sokullu Mehmed Paşa'nın eşi İsmihan Sultan adına Kadırga'da 1571-72 de inşa ettirdiği ve cami, medrese, tekke, çeşme ve dükkânlardan oluşan külliyesi, cami-medrese ilişkisinin bir avlu şemasıyla birlikte daha başarılı bir kompozisyon biçiminde uygulandığı düzeni yansıtmaktadır. Yani güney hariç avluyu üç yönden çevreleyen revaklar arkasındaki medrese hücreleri, avlunun yan girişlerinin üstündeki fevkani oda düzenlemesiyle caminin son cemaat yerine bağlanmaktadır. Bu kompozisyon, 1569 da yapımı tamamlanan Lüleburgaz Sokullu Külliyesi cami-medresesinden sonraki ikinci uygulama olarak belirmektedir (Kuran 1986:106-12).

16. yüzyılda, Saray çevresince yaptırılmış vezir külliyelerine vereceğimiz örneklerden biri de Zal Mahmud Paşa Külliyesidir. Büyük bir olasılıkla 1575-1581 arasında yapımı sürdürülen külliye, şehrin dinî merkezi Eyüp'de

yer almaktadır. Cami, iki medrese, türbe ve çeşmeden oluşan külliye, topoğrafik şartlar gereği iki ayrı kot seviyesinde araziye inşa edilmiş olup camiyle medreselerden biri üst kota, diğer medreseyle türbe ise aşağı kota yerleştirilmiştir. Külliye yapılarının karşılıklı yerleştirildikleri gözlemlenir (Kuran 1986:196-206).

Bu bağlamda sözünü edeceğimiz son vezir külliyesi, Üsküdar'da, boğaza çok yakın konumda inşa edilen Şemsi Ahmed Paşa Külliyesi olacaktır. Cami, medrese ve helâdan oluşan bu dar kapsamlı külliye 1580-81 tarihli'dir. Külliye cami ile onun kuzey batısına dik açılı yerleştirilen bir medresenin yine benzerleri gibi ortak amaçla kullanılan bir iç avluyu paylaştıkları dikkat çeker (Kuran 1986:193-96).

Sonuçta, iki alt grup halinde incelediğimiz şehirçi külliyelerinde, külliye'nin selâtin veya diğer Saray çevresince yaptırılmasına bağlı olarak bazı tasarım farklılıkları sözkonusudur. konumuzla yakından bağlantısı olmayan bu farklılıkları, konum, yapı sayısı ve çeşidi, mimari elemanlar olarak guruplandırabiliriz. Ancak, bazı farklılıklara rağmen, Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın varlığından kaynaklanan bir üslup birliğinden söz edebiliriz.

16. yüzyılda inşa edilen külliyelerden bir kısmı da menzillerde karşımıza çıkmaktadır. Şehirdışına yapıldıklarından yaygın tanımlamasıyla menzil külliyesi adını alan bu külliyeler, genişleyen İmparatorlukta, başkent İstanbul'dan Anadolu ve Rumeli'ye giden sefer, kervan ulak ve hac yolları üzerinde kurulmuştur. Bu külliyeler yapılarının külliye içindeki değerleri ve yerleştirilmeleri açısından Osmanlı mimarisinde ayrı bir grup oluşturur. 16. yüzyılın ikinci çeyreği ile birlikte ortaya çıkan menzil külliyesi, aynı zamanda imparatorluğun iskân siyaseti

ile yakından ilgilidir. Anadolu Seylçuklu dönemi kervansaraylarının biçimsel ve işlevsel açıdan çok daha gelişmiş bir mimari kompozisyonun devamcısı niteliğindeki menzil külliyelerinde, ticari (han, arasta) sosyal (Tabhane, imaret, hamam) yapılar ön plana çıkarılarak işlevsellik esas alınmıştır. Bu külliyelerden menzil külliyesi kavramını ilk yansıtan örnek bilindiği kadarıyla Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'dir. Bu külliyei sırasıyla Eskişehir Çoban Mustafa Paşa, Bozöyük Kasım Paşa, Silivri Pîr Mehmed Paşa, Belen Kanunî Sultan Süleyman, Şam Süleymaniye, Tekirdağ Rüstem Paşa, Karapınar Selimiye, Büyükçekmece yapı topluluğu, Lüleburgaz-Payas ve Hassa Sokullu Mehmed Paşa, Babaeski Semiz Ali Paşa, İzmit Pertev Paşa, Yenisehir Sinan Paşa ve Tıgın Lala Mustafa Paşa menzil külliyeleeri takip eder.

17. yüzyıla baktığımızda, imparatorluğun kendi bünyesinde ve dış dünyada gelişen sosyal, siyasal ve ekonomik olaylar sonucunda imparatorluğun duraklama dönemine girdiği bilinir. İmparatorluktaki bu gelişmeler ister istemez mimari yansıması, yapı faaliyetinin azalmasına ve yapı türlerindeki farklılığa neden olmuştur.⁽¹⁴⁾

Tez konumuz kapsamında ele alarak katalog bölümünde ayrıntısıyla bahsettiğimiz menzil külliyesi örnekleri dışında, hem karşılaştırma, hem de dönemin imâr faaliyetine örnek olması açısından ele alacağımız bazı uygulamalar da sözkonusudur.

Bunlardan ilki, Rumeli Sol Kolu üzerindeki Tekirdağ (Roduscuk) olup bölgenin iki önemli Antik ve Bizans şehri, Printhus-Heracleia (Marmara Ereğlisi ile Aenus Enos (Enez) arasında, bir sadrazamın eliyle yeniden yapılanmıştır. 1550'li yıllarda, Rüstem Paşa (1552-54, 1554-60)'nın denize hakim bir tepe üzerine kademeli olarak yaptırdığı külliye, cami, medrese, imaret, bedesten, hamam

ve müstemilat yapılarından oluşan büyük tasarımla bir projedir. Serbest düzenli külliye ile yerleşime Osmanlı damgası vurulmuş ve diğer yerleşimlere göre Tekirdağ bir ticaret ve liman şehri olarak ön plana çıkarılmıştır (Aslanapa 1986:208-9).

Şam Süleymaniye Külliyesi ise 1560 da yapımı tamamlanan ve iki aşamada son halini alan büyük tasarımlı bir menzil külliyesidir. Cami, imaret, tabhane, kervansaraydan oluşan esas külliye şemasına sonradan arasta ve medrese ilave edilmiştir.

Bu yüzyılda, Rumeli Orta Yolu'nun Çorlu-Lüleburgaz arasında yer alan Büyük Karıştıran adıyla tanınan mevkiye de Rüstem Paşa tarafından bir yapı topluluğu inşa ettirilmiştir. Adına arşiv belgelerinde ve seyahatnamelerde sık rastlanılan Büyük Karıştıran, cami, han, tabhane, çarşı, hamam, çeşme ve su yolları ile köprüden oluşan yapılarla büyük bir imâra sahne olmuştur. Günümüze çok değişerek ulaşan cami ile kimin tarafından yaptırıldığı bilinmeyen köprü dışında diğer yapılar zamanla yok olmuş, böylece yol üzerindeki bu ara menzilin sadece adı kalmıştır (Küçükkaya 1990:195-96, 245).

Bu dönemde Sultan Ahmed ve Eminönü Yeni Cami Külliyesi dışında büyük sultan külliyesine rastlanmaz. Bu bağlamda, Saray çevresince de şehir içinde yapı sayısı birkaçı geçmeyen dar kapsamlı külliyeler inşa ettirilir. Buna karşın, 16. yüzyılda yoğun inşa edilen menzil külliyesi yapımına, bu yüzyılda da bütün hızıyla devam edilir. Dolayısıyla, 17. yüzyıl külliye mimarisindeki en önemli gelişme, 16. yüzyıl son çeyreğinde şekillenen medrese külliyelerinin ortaya çıkmasıdır.

1609-20 yılları arasında, dönemin başmimarı Sedefkar Mehmed Ağa tarafından Sultan I. Ahmed için, sonradan Sul-

tan Ahmed Meydanı adını alacak mevkide inşa edilen büyük programlı külliye, 16. yüzyıl sultan külliyelerinin devamcısı gibidir. Külliye yapılar, ana yapı olarak her açıdan vurgulanan caminin çevresine gelişigüzel yerleştirilmiştir. Cami, hünkar kasrı, darülcürre, sıbyan mektebi, arasta, hamam, imaret, darüşşifa, türbe, sebiller ve helâlerden oluşan külliye cami, arazinin en hakim yerinde karşımıza çıkar. Diğer yapılar ise çeşitli kot seviyelerindedir (Nayır 1975:35-133).

Yapımına 1597'de Valide Safiye Sultan (1550-1605) eliyle başlatılıp 1661'de Valide Turhan Sultan (1627-83) tarafından tamamlattırılan Eminönü Yeni Cami Külliyesi 17. yüzyılın ikinci büyük selâtin külliyesidir. Cami, hünkâr kasrı, türbe, darülcürre, arasta (Mısır Çarşısı), sebil çeşme ve mektep ile helâdan oluşan külliye, denize yakın konumda serbest külliye düzeninde inşa edilmiştir. Külliyenin ana yapısı camidir. Cami, ana kubbesi dört desteğe oturan ve dört yönde yarım kubbelerle desteklenen plan şemasının Şehzade ve Sultan Ahmed'den sonraki üçüncü örneği yansıtır. Külliye cami kadar sonradan Mısır Çarşısı adını alan üzeri kapatılmış arasta da önemlidir. Cami-arasta ilişkisi Edirne Selimiye Külliyesi'ndeki uygulamayı hatırlatmaktadır (Nayır 1975:135-68).

Yüzyılın diğer şehiriçi külliyelerini incelediğimizde, şu özellikleri saptayabiliriz. Selâtin külliyesi arasında, şehrin boş odacıklarında mahalle boyutunda inşa edilen külliye, ekonomik ve politik gücü azalan Saray çevresine ait baniler tarafından inşa edilmiştir. Bu gruba giren külliyelerde, 16. yüzyılın sonlarına doğru ana yapı kavramı ve çeşidi değişen yeni bir külliye uygulamasıyla karşılaşılır. Medrese'nin ön plana çıkarıldığı için "medrese külliyesi" adını alan bu külliyelerin tasarımlarında, cami ya yoktur, ya da mescit şekline dönüştürülmüştür. Caminin olmadığı örneklerde medresenin

dershane odası mescit olarak değerlendirilmiştir. Bu tip külliyelerde, kurucunun türbesi-hazire ve sebül tasarıma dahil olup bazı örneklerde gelir getirmesi amacıyla dükkanlar da inşa edilmiştir. Kuyucu Murad Paşa, Ekmekçioğlu Ahmed Paşa, Bayram Paşa, Çinili, Kemankes Kara Mustafa Paşa, Ebulfazl Mahmud Efendi, Köprülü ve Merzifon'lu Kara Mustafa Paşa Külliyesi örnek olarak verilebilir (Nayır 1975:170-94).

17. yüzyıl menzül külliyelerini ele aldığımızda, ya artan hac trafiğini güvenliğini sağlamak üzere, eski, ya da yeniden belirlenen menzilleri imâra açma, veya celâli isyanlarının bastırılmasını temin etme gayesiyle çeşitli menzillerin değerlendirildiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda özellikle Anadolu Sağ Yolu üzerinde, kimi geniş, kimisi de dar kapsamlı tutulan çok sayıda menzül külliyesi örneğiyle karşılaşırız. Ayrıca külliye boyutunda olmasa da çevresindeki yapılarla birlikte büyük boyutlu han şeklinde inşa edilmiş tasarımlar da sözkonusudur.

Bir kısmı günümüze ulaşmakla beraber, kimisi Anadolu dışında kalan, ya da günümüze ulaşmayan geniş veya dar kapsamlı menzül külliyelerinden bazıları şunlardır (Nayır 1975:195-236).

Banisi Sadrazam Damat Öküz Mehmed Paşa (1614-16, 18)'nin yaşam öyküsüne ve o tarihlerde Doğu'ya açılan sefer nedeniyle 1619 da yapımı tamamlandığı anlaşılan Ulukışla'daki külliye, Konya-Ereğli ve Aksaray üzerinden gelen eski Roma yolları ile Osmanlı döneminde Anadolu Sağ Yolu üzerinde yer almaktadır. Özellikle Konya-Adana güzergahında "Gülek Geçit"i öncesinde önemli bir menzül olarak karşımıza çıkan Ulukışla Mehmed Paşa Külliyesi, Celâli isyanları ve sefer nedeniyle yaptırılmış oldukça kapsamlı bir yapı topluluğudur. Yerleşimde iki dağ arasında eğimli bir yamaç üzerine inşa edilen külliye, odak yapı arasta

olmak üzere, biri arastayla doğrudan bağlantılı, iki han, tabhane, imaret, hamam ve cami ile bazı müstemilattan oluşmaktadır. Genelde iyi durumda olan külliye, tasarım özellikleriyle 16. yüzyılın takipçisi durumundadır. Bu bağlamda, Ulukışla'nın Payas'dan etkilendiğine dikkat çekmek isteriz (Aslanapa 1986:338-40).

Vakfiye ve kitabelerine göre, yapımı 1670 de sonlanan İncesu Mustafa Paşa Külliyesi, 17. yüzyılda, Anadolu'da karşımıza çıkan ikinci büyük menzîl külliyesidir. Sadrazam Merzifonlu Kara Mustafa Paşa (1676-83) tarafından külliye, Konya-Ereğli-Sivas arasındaki eski İhanlı yolunun Ulukışla-Kayseri güzergâhında yer almaktadır. Karadeniz'i Akdeniz'e bağlayan bu yol, Osmanlılar döneminde Anadolu Sağ Yolunu Anadolu Orta ve Sol yoluna bağlayan güzergâh dır. Kanunî'nin İrakeyn seferi sırasında da kullanılan yol, öneminden ve Celâli isyanlarından dolayı imârı gereken menzîl olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla Kayseri'nin 40 km. güneyindeki İncesu'ya büyük bir yapı topluluğunun yapılması gerekmiştir. Yerleşimde iki tepe arasında, akarsu kenarına konumlanan külliye, başta kervansaray ve arasta olmak üzere, tabhane, imaret, medrese, sıbyan mektebi ve hamam ile müstemilattan oluşmaktadır (Kuran 1971: 239-43). Yine arasta odaklı tasarım özelliğini yansıtan külliye, bazı mimari izlerden ve sözlü gelenekten anlaşıldığına göre, yakın tarihe kadar bir konuma duvarıyla çevrili bir özellik göstermekteymiş (Denktaş 1990).

Sonuçta her iki külliyyede bani, konum, tasarım, yapı sayısı ve çeşidi, yapılış gayesi gibi kriterler ölçeğinde 16. yüzyılın büyük tasarımlı menzîl külliye- lerinin devamcısıdır.

Dar kapsamlı menzîl külliyelerine gelince; Nallıhan, Nasuh Paşa (1607), Hanköyü, Hüsrev Paşa (628-38), Gülek Geçidi-Çakıt, Bayram Paşa (1623-40), Suriye Cısr es-Suğur

Köprülü Mehmed Paşa (1660 lar), Misis, Köprülü Mehmed Paşa (1661), Suriye Nebük (1664-65) külliyeleeri örnek olarak verilebilir. Bu bağlamda han merkez olmak çevresinde bazı yapılara da rastlanılan büyük boyutlu hanlar ise şunlardır: Edirne Ekmekçioğlu (1609), Seyidgazi (1623-40), Malatya Silahtar Mustafa Paşa (1637), Kurtkulağı (?) ve Bilecik, Vezir Han (1660) (Nayır 1975:195-236).

Yukarıda sözü edilen uygulamalardan Misis ve Kurtkulağı konumları açısından son derece dikkat çekicidir.

Antik dönemden itibaren Adana-Antakya arasında Ceyhan Nehri kenarında önemli bir köprübaşı menzili olarak karşımıza çıkan Mopsouestia (Misis), 17. yüzyılda, Anadolu Sağ Yolunun artan önemine bağlı olarak Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa (1656-61) eliyle yeniden imâr görmüş iskâna sahne olmuştur. Bu amaç doğrultusunda günümüze kalıntı, ya da kısmen iyi durumda ulaşan yapılara göre büyük boyutlu han(lar)? ile bir cami, su değitmenleeri inşa edilmiştir (Ramsey 1960:542; Anonim 1983:46-50).

Adana-Misis-Payas arasında Kurtkulağı adıyla tanınan mevkide inşa edilen yapı topluluğu ise bir tepenin eteğinde han, çeşme ve camiden oluşmaktadır. 1670 de son halini alan yapı topluluğunun çevresinin bir zamanlar korunaklı bir duvarla çevrelendiği hâlâ yaşayan yaşlılarca ifade edilmektedir (Erken 1971:10-11,19).

Böylece biri köprü başında, diğeri de tepede iki önemli yapı topluluğu ard arda iki menzilde karşımıza çıkmaktadır.

18. yüzyıla baktığımızda, batılılaşma dönemi ile birlikte, Osmanlı mimarisinde külliye yapımının azaldığı ve kütüphane, meydan çeşmesi ve sebil gibi yeni yapı

türlerinin mimariye girdiği görülmektedir (Goodwin 1971; Aslanapa 1986). Konumuzla doğrudan bağlantısı olmayan 18. yüzyılın şehiriçi uygulamalarını bir yana bırakıp menzillerdeki durumu incelediğimizde, bazı gelişmelerin olduğu gözlemlenir.

Bu yüzyılda iki büyük menzil külliyesi ile bazı menzillerin yeniden imârına sözkonusudur. İlk büyük külliye, Sadrazam Damat İbrahim Paşa (1712-27) tarafından 1726-27 yılları arasında, bir tepe yamacına inşa ettirilen ve cami, medrese, sıbyan mektebi, imaret, han ve hamamdan oluşan yapı topluluğudur. Aynı adla tanınan külliye, Muşkara adlı bir köyün Nevşehir adını alacak bir yerleşime, imâr faaliyeti ve iskân politikası sonucu nasıl dönüştüğü konusunda bir fikir vermektedir. Külliye tasarımında cami yalnız bırakılmış olup imaret, sıbyan mektebi ve medrese aynı yöne, hamam biraz uzağa, han ise kot farkından dolayı caminin alt seviyesine kuzeyine inşa edilmiştir (Kuran 1971:243-47).

Yüzyılın sonunda Sadrazam Damat Hasan Paşa (1703-4) eliyle Belen-Antakya/Halep arasındaki yol güzergahı üzerinde Karamurt'ta, bir akarsu kenacına inşa ettirilen menzil külliyesi ise vakfiyesinden anlaşıldığına göre, oldukça kapsamlı tutulmuşdu (Ateş 1982:5-26). Cami, gişte hamam, kervansaray, darülkurra, imaret, onuz dükkan, meşruta evler ve su yollarından oluşan külliye, zamanla tahrip olmuş, yüzyılımızda kervansarayın bazı kalıntıları dışında seçilebilecek izler kalmamıştır (Sauvaget 1937:104-8).

18. yüzyılda, Nevşehir ve Karamurt'un kurulmasının dışında, özellikle Anadolu Sağ Yolunun Orta Anadolu kısmına rastlayan Eskişehir-Adana güzergahında, bazı önemli menzillerin iskân politikasıyla nüfusların arttırılıp mevcut yapılarının onarıldığı görülür (Orhonlu 1990;

Halaoğlu 1991a). Bu bağlamda, Anadolu Selçuklu hanlarından bazılarının da kullanıldığı bilinmektedir. Akşehir-Konya arasındaki Argıd ve Kadın hanları, bu kullanıma örnek verebileceğimiz Anadolu Selçuklu dönemi yapılarıdır.

Sonuçta, genel bir külliye tarihçesine bakış çerçevesinde, kısaca özetlemeye çalıştığımız bilgilerden şu sonucu çıkarabiliriz. Osmanlılarda farklı bir anlayışla ortaya çıkan külliyeler, mimarisiyle orijinal bir durum yansıtarak, kendi içlerinde bir bütün ve devamlılık göstermektedir.

V.2. MENZİL KÜLLİYELERİ

Şehirlerarası yollardaki konaklama yapıları olan menzil külliyesi, mimari etkinlik açısından Osmanlı Devleti'nin ulaşım ağıyla yakından ilişkiliydi. Yapılan vakıflarla tüccarların, hacıların, seyyahların, kimi zaman askeri nitelikli kişilerin daha rahat ve güvenli olması için belirli hizmetler sunulmuştur.

Konumuzu oluşturan 16. yüzyıl menzil külliyesi hem erken Osmanlı (1300-1451), hem çağdaş şehiriçi, hem de, 16. yüzyıl sonrası menzil ve şehiriçi külliyesi örnekleriyle çeşitli açılardan karşılaştırmalı değerlendirilebilir. Bu bağlamda, ele alacağımız başlıca kriterler konum- yer seçimi-topoğrafya/algılama, banı, yapılaş amacı, tasarım-program-mimari düzenleme ve yapı sayısı-çeşidi olacaktır.

Konulamaya dikkat çekecek olursak menzil külliyesi hem ana yollar üzerinde derbent adıyla tanımlanan ıssız veya köy şeklindeki önemli mevkilerde, hem de ilk yerleşimin Antik döneme kadar indiği menzillerde inşa edilmektedir. Bir bakıma, daha önce iskân görsün, ya da görmesin, veya mevcut iskânın boyutları ne olursa olsun,

bir yerin menzil yeri, ya da tekrar değerlendirilmesi gereken menzil olarak belirlenip imâr faaliyetine girişilmesinde birinci derecede önemli faktör, seçilen yerin ana yol üzerinde müstahkem olması ile ileride bölgesel bir merkez haline dönüşebilecek özellik taşımasıdır. İşte Karapınar ve Payas, önemli derbent yeri oldukları için yoğun imâr faaliyetiyle önemli bölgesel merkez olmuş iki yerleşim; Tzmit ise Antik çağdan Osmanlı dönemine kadar sürekli iskân edilen ve önemini Osmanlı'da daha da arttıran menzil olarak belirlemektedir. Tzmit, yolların kavşak noktası haline geldiği 16. yüzyılın ikinci yarısında, yeniden değerlendirilmesi gereken bir yerleşim olarak seçilmiş ve bu bağlamda şehrin en büyük külliyesi inşa edilmiştir.

Diğer menzillerde ise durum şöyledir: İstanbul-Edirne arasındaki menzillerde, eski Roma yolunun yeniden bazı işlevler nedeniyle tekrar önem kazanmasıyla birlikte, menzil külliyelerinin yapımı gerekmiş ve yol boyunca menziller yaklaşık aynı tarihlerde imâra sahne olmuştur. Büyükçekmece'de deniz ile gölün birleştiği noktaya yakın konumda köprü başında, Silivri'de sahil civarında, Lüleburgaz'da surlara bitişik akarsu kenarında, Babaeski ve Havsa'da ise yine akarsu kenarlarındaki düz alanlara inşa edilen külliyeler, yerleşimlerin dış çizgisini belirlemeleri açısından da önem taşımaktadır. Yani mevcut dokunun biraz dışına inşa edilen külliyelerde yerleşimlerin giriş ve çıkışı adeta kontrol edilmektedir. Aynı uygulamanın Büyükkarıştıran'daki yapı topluluğu için de söylememiz olasıdır. Tekirdağ Rüstem Paşa ise denize bakan tepe üzerindeki konumu ile çevreye hakim durumdadır.

Anadolu'nun Sağ Yolu'nun Üsküdar-Antakya güzergâhındakiler, kısmen eski Roma ve Bizans yolunda yer almakla beraber, eski doku üzerine kurulmayıp yeniden belirlenen mevkilerde kurulmuşlardır. Gebze, Eskişehir, Bozüyük,

Belen, Karapınar, Payas, Yenişehir ve Ilgın 16. yüzyılda; Ulukışla, Misis, Kurtkulağı ve İncesu 17. yüzyılda; Nevşehir ve Karamurt ise 18. yüzyılda kurulan Osmanlı yerleşimleridir. Külliyelerden Gebze, Eskişehir, Halep, Ulukışla, Kurtkulağı ve Nevşehir'dekiler eğimli arazi üzerinde, Belen'deki bir dağ geçitinde, Bozöyük, Şam, Karapınar, Payas, Yenişehir, Ilgın ve Karamurt'takiler ise düz alana inşa edilmiştir. Bu örneklerden Şam, Payas, Ilgın ve Karamurt'takiler aynı zamanda akarsu kenarına da konumlanmıştır. Ayrıca Payas da deniz faktörü de ön planda tutulmuştur.

Konumla bağlantılı topoğrafya ve çevresel algılanmaya yer verecek olursak, genelde menzil külliyelerinde güçlü topoğrafyadan söz edemeyiz. Her ne kadar, bazı örnekler tepe yamacına inşa edilmiş olsa da, İstanbul'daki uygulamalardan farklılık gösterir. Örneğin Gebze'de, arazinin eğiminden dolayı hana giriş ana yoldandır. Eskişehir'de eğimin arttığı güney taraftaki yapılara merdivenle çıkış sağlanmaktadır. Tekirdağ ve Nevşehir ise topoğrafyanın en güçlü olduğu iki menzildir. Birincisinde, denize bakan tepelik konumdaki külliye, iki kademeli yerleşim düzeni karşımıza çıkar. Özellikle cami ile alt kattaki medrese kademelemeyi en iyi belirten iki yapıdır. İkincisinde ise sıbyan mektebine merdivenle çıkılarak eğimin derecesi ölçülebilmektedir. Aynı zamanda caminin kuzeydeki alanın altı oyularak yer kazanılmış ve han buraya yerleştirilmiştir.

Menzil külliyelerinin çevreden algılanmalarına gelince; bu gruba giren örneklerin merkezinde, her ne kadar han/arasta mevcut ise de daha uzaktan algılanan minare, yükseklik boyutu ile farkedilmekte adeta güvenliği simgeleyen işaret gibi görülmektedir. Özellikle tepe üzerine konumlanan külliyeler ile yüksek minareye sahip olanlar da farkedilme daha da çarpıcı olmaktadır.

Şehirçi külliyelerinin konumları, topoğrafya ve algılamaları ise şöyledir:

Erken Osmanlı dönemi külliyelerinde külliyenin yeri aşağı yukarı bellidir. Yani Bursa'daki Bey külliyesi, şehrin değişik yerlerindeki tepeler üzerinde, Edirne'deki 15. yüzyıl külliyesi ise şehrin farklı yerlerinde fakat nispeten düz alanlarında karşımıza çıkar. Tepeye inşa edildiklerinde en üst noktada göze çarpan camiler, minareleri ile yerleşimde silüet oluşturmakta ve gevreden rahatça algılanabilmektedir. Örneğin, Bursa Yıldırım ve Yeşil'de, yapılar arazinin eğiminden dolayı iki ayrı kota yerleştirilmiştir. Yıldırım'da cami, Yeşil'de ise türbe tepe noktasına yerleştirilerek vurgulama yoluna gidilmiştir. Bursa'da karşımıza çıkan bu uygulama, 16. yüzyılda, çağın daha gelişmiş teknikleri de kullanılarak başkent İstanbul ve Edirne'de denenmiştir. Bu denemelerde topoğrafyadan daha iyi yararlanılarak yapılar için yer kazanılmıştır.

16-17. yüzyıl sultan külliyelerinin konumları incelendiğinde, şehrin tepelerine inşa edilen külliyelerin topoğraik şartlardan fazla etkilemeden tepelere yerleştirildiklerini görmekteyiz. Fatih, II. Bayezid, Yavuz Selim, Şehzade, Süleymaniye, Edirne Selimiye, Manisa Muradiye ve Sultan Ahmed Külliyesi, ya daha önce boş bir alanın, ya da eski yapıların yıktırılması veya kamulaştırılmasıyla kazanılan mevkilerde inşa edilmişlerdir. Şehrin deniz, tepe, sur ve surdışı gibi değişik noktalardan bakışta farkedilecek şekilde ayrıcalıklı konumlarda karşımıza çıkan külliyelerden örneğin Süleymaniye ve Selim, şehrin görüşünü etkilemekte ve silüet oluşturarak uzaktan algılanabilmektedir. Süleymaniye Halığı'ndan, Selimiye ise İstanbul tarafından geliste özellikle çarpıcı etki yapmaktadır. Süleymaniye'de cami ile topoğrafya arasındaki bağlantı, külliyenin ana eksenini tesviye

eğrisine oturtularak sağlanmıştır. Daha alçak olan medrese ve diğer yapılar, cepheleri ve külliyesiyle yamacın eğimine uyan bir biçimde yerleştirilerek bir kademelenme etkisi elde edilmiştir. Bu etki külliyesinin Halig yönünde yer alan basamaklı medreselerin varlığıyla daha güçlüdür. Çevre dokusunun büyük ölçüde değişmesine karşın, benzer gözlemler Edirne Selimiye Külliyesi için de geçerlidir. Osmanlı Edirne'sinin ticari merkezinin doruğundan yükselen camiden çevredeki kent birimlerinin ölçeğine geçişte, kible yönüne yerleştirilen darülhadis ve darülkurra, güneybatıda ise arasta yapısından yararlanmıştıdır.

Haseki Hürrem, Üsküdar ve Edirnekapı Mihmimah, Alik Valide ve Eminönü Valide gibi Sultan ailesine ait uygulamalarda, topoğrafik koşullardan dolayı, ya fevkâni düzenlemeye başvurulduğu, ya da yapıların farklı kottara yerleştirildiği görülmektedir. Özellikle Edirnekapı Mihrimah, sura bitişik konumuyla İstanbul'dan Rumeli'ye girip çıkanlara bir simge oluşturmaktadır. Üsküdar Mihrimah ile Eminönü Valide külliyesi ise denizden en iyi algılanabilen örnekleri oluşturmaktadır. Sonuçta İstanbul, külliyelerin değişik açılardan algılanmasına olanak veren topoğrafyasıyla görsel arayışların gözümlemesini mümkün kılmaktadır. Bu bağlamda külliyeler, İstanbul'un uzak noktalarından görülebilecek bir yerin yerleşimin simgesi olabilecek biçimde tasarlanmıştır.

Vezir külliyesi ise daha çok mahalle boyutunda düşünüldüğü, bani ve çevrenin istediğine göre biçimlediği biçim İstanbul'un çeşitli yerlerinde karşımıza çıkmaktadır. Daha çok selâtin külliyesi arasındaki boş odacıklarda görülen bu tip külliyelere dinî, ticari ve yoğun iskân görmüş mahallerde sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Kadırga ve Azapkapı Sokullu, Kılıç Ali Paşa, Şemsi Paşa deniz sahilinde; Kara Ahmed Paşa sur civarında; Zal Mahmud Paşa, Eyüp gibi dinî merkezde; Rüstem Paşa ise yoğun iş

merkezinde inşa edilen bazı örnekleri oluşturmaktadır.

Sonuçta, menzillerdeki külliyeler de önemli kısıtlayıcı faktör olmaksızın, şehiriçlerindeki ise genelde kısıtlı alanlarda, külliye yapılarının belirli bir düzene bağlanmadan yerleştirilme sözkonusudur. Sokak doğrultusu, topoğrafya, ya da her ikisi şehir içlerinde yapıların konumlarının belirlenememesini etkilemiştir. Mevcut şehir dokusunun belirli bir yönelme göstermesi istenen külliye dokusu ile uyumu geçitli yollarla gözümlemeye çalışılmıştır.

Böylece menzil ve başkent külliyesi arasındaki bariz farklılardan biri şehiriçi ve şehirdışı kavramında yatmaktadır.

Konumdan sonra karşılaştırmalı değerlendirme boyutunda ele alacağımız ikinci kriter külliyelerin yapılaşma gayesi olacaktır.

Menzil külliyelerinin gayesi günümüzde olduğu gibi, o dönemde de devletin can damarı, niteliğinde olan yol şebekesinde, belli kriterlere göre seçilmiş menzillerin önce ileri karakol, sonra da bölgesel merkez haline dönüştürülerek değerlendirilmesidir. Bu bağlamda, İstanbul çıkışlı yol güzergâhının dağ geçidi, akarsu kenarı-köprü başı, deniz kıyısı, tepe yamacı ve zengin tarımsal bölgenin içi, her önemli noktası değerlendirilmesi gereken yerler olarak seçilmişti. Politik ve ekonomik güce sahip baniler, ticaret, hac, ulak ve sefer amaçlı kullanılan ve kullanımına da devam edilecek olan yolların, belli amaçlar doğrultusunda seçilen yerlerine külliyeler kurduktarak, hem yolun, hem de devletin güvenliğini, ekonomik canlılığını ve sosyal dayanışmasını sağlamışlardır.

Şehiriçi külliyelerinin amacı ise eğer yapı topluluğu

selâtin külliyesi değilse mahalle boyutunda daha çok gevre sakinlerine bazı hizmetleri ayağına götürmektir. 14.-15. yüzyıla ait Bursa Orhan, Hüdavendigâr, Yıldırım, Yeşil, Muradiye, Fatih, Amasya, Edirne ve İstanbul II. Bayezid, Şehzade, Süleymaniye, Selimiye ve Muradiye ile Sultan Ahmed gibi selâtin külliyesi, sultan ve devletin gücünü sembolize ettiği için bu tip külliyelerin yapılış gayesi, halka hizmetten çok, sultanı ve imparatorluğu simgeleyen yapı eylemi olarak görülmüştür.

Haseki Hürrem, Üsküdar ve Edirnekapı Mihrimah, Atik Valide ile Eminönü Valide gibi Sultanın başkadını ve kızı gibi birinci derece yakınlarının yaptırdığı külliyelerin yapılış gayesi ise güç gösterisinden çok halka hizmete yöneliktir. Haseki Hürrem, muhtemelen bölgenin yeniden imâra ihtiyacı olduğundan, Üsküdar ve Edirnekapı Mihrimah, simgesel yönü de olsa şehrin giriş ve çıkışlarının bir geçit kontrolünden, Yeni Cami Külliyesi ise yoğun ticari dokuya hizmet için yapılmıştır diyebiliriz. Üsküdar'dan bir menzil ötede, tarihi yol üzerinde yer alan Toplaş mevkiinde yaptırılan Atik Valide ise yeni bir bölgenin imâra açılmasından hareketle külliye yapımına sahne olmuştur.

Sadrâzam vezir ve diğer Saray çevresince yaptırılan külliyelerde, yerleşimlerde, ya selâtin külliyesi arasında kalan alanların, ya da sur dışı, deniz kıyısı gibi nispeten uzak konumlardaki alanların vakıf yoluyla değerlendirilip mahalle ölçeğinde hizmet vermektedir. Örneğin, Bursa'da Hamza Bey, Edirne'de Beylerbeyi, Mezitbey ve Gazi Nihal; İstanbul'dan ise Sinan Paşa, Kara Ahmed Paşa, Kadırga Sokullu Zâi Mahmud Paşa, Şemsi Paşa, 17. yüzyıldan ise Ekmekçioğlu, Kuyucu Murad Paşa, Çiilli, Köprülü külliyele bu gruba girmektedir.

Karşılaştırmalı değerlendirmede ele alacağımız üçüncü boyuta gelince; gerek menzil, gerekse şehiriçi külliyele-

rini yaptıran banilerin kimlikleri ve yaşam öyküleri irdelenecek olursa, ortayla politik ve ekonomik gücün temsilcisi Sultan, Sadrazam, Vezir ve bazı ileri gelenler çıkmaktadır. Özellikle menzil külliyelerini yaptıran banileri dikkate aldığımızda, sırasıyla sadrazam, vezir ve sultanların sıra paylaştıkları gözlemlenir. Tlgi çekici taraf başta İstanbul olmak üzere Şam, Edirne ve Manisa'ya külliye inşa ettiren sultanların, menzillerdeki imâra neden daha fazla yönelmedikleridir. Bu bağlamda, Erken Osmanlı Dönemi'nden itibaren vakıf eserleri tarandığında, padişahların başkent dışında, Şam ve Karapınar'daki uygulama dışında, yapı faaliyetinde çekimser kaldıkları görülür. Bu düşüncede önce başkenti imâr etme mantalitesinin yattığını varsayabiliriz. Banileri konu alan bölümde (bkz.IV.1)de değindiğimiz üzere, menzillerin imârı sultanlar yerine sadrazam ve vezirler eliyle gerçekleştirilmiştir. Bu durumun sultanın emriyle bir zorlanmadan mı kaynaklandığı, yoksa dönem içinde oluşan gelişmelerin mi bu eğilime sebep olduğu çok kesin değildir. Yalnız her iki faktörün de değişen oranlarda etkin olduğu düşüncesindeyiz.

Sultanların Bursa, Edirne, İstanbul, Şam ve Manisa'ya külliye yaptırmaları, başkente hizmetten çok politik nedenlere dayanır. Oysa menzillerde külliye yaptıran Sokullu, Rüstem Paşa, Lala Mustafa Paşa ve Sinan Paşa'nın düşüncesi daha çok ticarî gayedir. Bu bağlamda, Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze ve Eskişehir'de, Sokullu'nun ise Lüleburgaz, Payas, Havsa ve kısmen Büyükçekmece olmak üzere, birden fazla yerde külliyesi bulunmaktadır. İstanbul'da üç külliye inşa ettiren Sokullu'nun külliyelerini kendi içinde karşılaştırmak bile, aynı baninin imâr olayına nasıl yaklaştığına güzel bir örnek teşkil eder.

Sonuçta, başkent ve bazı büyük şehirlere sultanın,

dışına (taşraya) ise saray çevresince hizmetin götürülmesi, baniler arasında fazla su yüzüne çıkmayan bir ittifak gibi gözükmektedir.

Her iki tip külliye tasarım açısından karşılaştırmalı değerlendirme boyutunda ele aldığımızda, benzerlikten çok en büyük farklılıklardan biriyle karşılaşırız. Ana yollar üzerine inşa edildikleri için menzillerdeki külliyeler, aynı anda hem yol şebekesine ve çevre yerleşimlere, hem de iskân politikasıyla oluşturulması tasarlanan yerleşime hizmet verecek şekilde planlanmışlardır. Bir bakıma bu grubun temsilcileri, kendi bünyelerinden çok, yolu kullanan hacı, tüccar, seyyah, elçi ve gezginci diğer kitleye dönük program içermektedir. Buradan hareketle işlev-tasarım bağlantısından yola çıkılarak, menzil külliyelerinde ticarî (han, arasta ve dükkân) ve sosyal (tabhane, imaret, hânîkâh ve hamam) içerikli yapılar ön plana çıkarılmış, medrese, sıbyan mektebi, cami, çeşme ve köprü gibi diğer yapı türleri ise ikinci veya üçüncü dereceye indirgenmiştir. Bu bağlamda, Gebze, Karapınar, Lüleburgaz, Şam, Payas, Havsa, Yenişehir ve Iğın'daki külliyeler, tasarım ilkesini en iyi yansıtan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

16. yüzyıl menzil külliyelerinin tasarımlarında dikkat çeken husus, yüzyılın ilk ve ikinci yarısına ait topluluklarında farklı yapıya göre odaklaşmanın olmasıdır. İlk yarıya ait Gebze, Eskişehir, Bozöyük, Silivri, Halep, Tekirdağ ve Şam'da odak yapı iken, daha sonra inşa edilen Karapınar, Lüleburgaz, Payas, Havsa, Yenişehir ve Iğın'da ise arasta odak yapıya dönüşmüştür. 17. yüzyılda inşa edilen Ulukışla ve İncesu'da ikinci grubun temsilcisidir.

Buna karşılık şehiriçi külliyelerinin tasarımlarında, ister selâtin olsun isterse vezir veya diğerleri, hiçbirinde ticarî gaye ön planda değildir. Bursa'daki erken

tarihli külliyelerden başlayarak, Fatih, Amasya, Edirne ve İstanbul II. Bayezid, Şehzade, Mihrimah, Haseki, Süleymaniye, Edirne Selimiye ve Manisa Muradiye külliyelerinin hepsinde cami yani dinsel mimari ön plandadır. Bir bakıma cami odak yapıdır ve ana yapı olduğu her yönüyle vurgulanır. Eğer külliye programına ticarî yapılar dahil edilmiş ise amaç külliye gelir getirmektir. Örneğin Bursa'daki Emir Han yanındaki Orhan Gazi Külliyesine, Bursa Yıldırım Bedesteni, şehir dışındaki Yıldırım Külliyesi'ne, Süleymaniye Külliyesi içindeki Tiryaki Çarşısı ve diğer dükkânlar, yanı başındaki külliye, Edirne Selimiye Arastası ise Selimiye Külliyesine gelir getirmek amacıyla inşa edilmiş yapılardır. Benzer şekilde 17. yüzyılda Sultan Ahmed ve Eminönü Yeni Cami Külliyelerindeki arastalar da büyük ölçüde külliye gelir getirmek kısmen de büyüyen şehrin ticarî işlevine hizmet için yapılmışlardır. Vezir külliyelerinde ise ticarî yapılar ya rastlanmaz, ya da Rüstem Paşa'da olduğu gibi tek örnek olarak kalır. Rüstem Paşa Camisi'nin bulunduğu bölgenin ticari yoğunluğu nedeniyle dükkânlara yer verilmesi son derece doğaldır.

İstanbul şehiriçi külliyelerinde ticari işlevli yapıların arka planda kalması veya olmamasının nedenini bir başka düşüncede aramak gerekir. O da, şehrin bazı bölgelerinin Bizans döneminden itibaren ticarî alanlar olarak görülmek istenmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, bedesten, han, çarşı, arasta ve dükkânlarla oluşturulmuş Tahtakale, Eminönü, Bayezid çevresi ve Galata varken, külliye programına han ve arasta gibi büyük boyutlu ticari yapı eklemek gerekmiyordu.

Şehiriçi uygulamalarda sultanların dışında, Saray'a mensup ricalin İstanbul'daki külliyelerinde cami-medrese ikilisi ön plana çıkarılmıştır. Bu külliyelerde merkezde iç avlu yer almakla ve cami ile medrese avlunun etrafına

yerleştirilmektedir. Biçimleme cami bir yönden, medrese ise üç yönden avluyu çevrelemektedir. Böylece avlu her iki yapı tarafından ortak amaçlı kullanılmaktadır. Bu uygulama bazı çağdaş menzil külliyelerinde de görülmektedir. Örneğin Lüleburgaz Sokullu'da cami ile medrese, Payas'da ise cami ile hânîkâh, tıpkı başkent uygulamalarında olduğu gibi avlu çevresine karşılıklı yerleştirilmiştir. Olasılıkla Babaeski Semiz Ali Paşa'da da aynı şema uygulanmıştır.

Ayrıca ilk kez İstanbul'da avlulu, ya da avlusuz bazı camilerde karşımıza çıkan çift revak kullanımı menzillerdeki bazı örneklerde de kullanılmıştır. Üsküdar Mihrimah, Tahtakale Rüstem Paşa, Beşiktaş Sinan Paşa ve Tophane Kılıç Ali Paşa camilerinde görülen çift revak şeması, Lüleburgaz Sokullu, Babaeski Semiz Ali Paşa, Tekirdağ Rüstem Paşa ve İzmit Pertev Paşa'da denenmiştir. Karapınar Selimiye'de ise hangi dönemde yapıldığı kesin değildir.

16. yüzyıl menzil külliyelerinde karşımıza çıkan cami-medrese bağlantısı, 17. yüzyılda yerini medresenin ana yapı olduğu şemaya bırakmıştır. Caminin olmadığı, ya da ikinci plana atıldığı örneklere karşın, menzillerdeki tasarımlarda bir değişme olmamıştır. Bu da, taşrada sürekliliğin daha geçerli olduğunu düşündürmektedir ki, bu yönüyle menzil külliyeleeri şehirî külliyeleerinden ayrılmaktadır.

Şehirî ve menzil külliyeleerini yapı sayısı ve geçidi açısından karşılaştırıldığında ortaya bazı ilginç değerler çıkmaktadır. Her ne kadar ,yapı sayısı ve geçidi, baninin gücü ile bağlantılı ise de, bazı gelişmelere bağlı olarak büyük programlı menzil külliyeleerindeki yapı sayısı ve geçidi, şehirî uygulamalarındaki selâtin ve vezir külliyeleerine göre daha geniş tutulmuştur.

Şehirî külliyyelerinde cami, medrese/mektep ve hamandan oluşan program en sık yoğunlukta görülen düzendir. Bu bağlamda, dinî eğitim, şehirî külliyyelerinin sunduğu hizmetlerin temel taşlarından biri olup külliyyelere gerektiğinde türbe, tabhane, tekke, darüşşifa, çeşme ve dükkân gibi yapılar da eklenebiliyordu. Menzillerdeki uygulamada ise cami, han, arasta, imaret, tabhane, çeşme, mektep ve hamam külliyyenin programındaki ana yapıları ve gerektiğinde medrese, hânîkâh, köprü, meşrula yapıları programa dahil edilebiliyordu.

Yapı türünden sonra yapı sayısına göre karşılaştırmayı şöyle yapabiliriz.

10'a yakın yapıya sahip Gebze Çoban Mustafa Paşa, Lüleburgaz ve Payas Sokullu külliyyeleri, bu bağlamda ancak İstanbul Süleymaniye külliyesi ile karşılaştırılabilir. Bu durum bir sultan ile vezir-sadrazam külliyesinin karşılaştırılması açısından da önemlidir. 5-8 arasında yapı sayısına ve çeşidine sahip Eskişehir Çoban Mustafa Paşa, Bozöyük Kasım Paşa, Silivri Pîr Mehmed Paşa, Karapınar Selimiye, Şam Süleymaniye, Tekirdağ Rüstem Paşa, Babaeski Semiz Ali Paşa, Havsa Sokullu, İzmit Pertev Paşa, Iğın Lala Mustafa Paşa, Ulukışla Öküz Mehmed Paşa, İncesu Kara Mustafa Paşa ve Nevşehir Damat İbrahim Paşa ile Karaman Hasan Paşa Menzil Külliyyeleri, 14-15. yüzyıl Bursa külliyyeleri, Fatih, Edirne ve İstanbul II. Bayezid, Yavuz Selim, Hafsa Sultan, Üsküdar Mihrimah, Şehzade, Sultan Ahmed ve Eminönü Yeni Valide Külliyyeleri ile karşılaştırılabilir.

3-5 arasındaki yapıya sahip, Halep, Belen, Büyükçekmece, Kurtkulağı ve Misis'deki örnekler ise Edirne külliyyeleri ile İnegöl İshak Paşa, Amasya II. Bayezid, Manisa Muradiye, İstanbul Sinan Paşa, Edirnekapı, Mihrimah, Kadırga, Eyüp ve Azapkapı Sokullu, Kara Ahmed

Paşa, Zal Mahmud Paşa, Şemsi Paşa ve Kılıç Ali Paşa ile 17. yüzyılın küçük programlı başkent külliyyeleriyle aynı kategoriye girmektedir.

V.3. MENZİL KÜLLİYELERİNİ OLUŞTURAN YAPILAR

Buraya kadar sunulan genel içerikli bilgileri, menzil külliyyelerini oluşturan yapıların kendi içindeki karşılaştırmalı değerlendirmesini içeren alt başlıklar izleyecektir. Dolayısıyla ticarî (han, arasta, dükkân); sosyal (tabhane, imaret, hânikâh/tekke, hamam, meşrûta evler, müstemilat, helâ); eğitim ve kültür (medrese, sıbyan mektebi ve kütüphane); dinî (cami, türbe, hazire, mezar); bayındırlık (köprü, geçme, suyuolları) ile tersane, iskele ve gümrük gibi bazı yapılar adı altında sınıflandırmaya gidilmiştir. Ayrıca külliyyelerde genel özellik oluşturan malzeme-teknik ve süslemeye de yer verilecektir.

3.1. TİCARİ YAPILAR

Şehir yaşamında ve menzil yerleşimlerinde arasta-bedesten- çarşı-han/kervansaray gibi ticarî yapıların önemi büyüktür. Bu yerleşim dokusunun anlaşılabilmesinde, bu gruba giren yapıların da, dinî, sosyal ve eğitim-kültür yapıları kadar iyi tanınması gerekmektedir. Bu bağlamda ticarî yapıların banilerine, konumlarına, tasarımlarına, kendi içinde ve diğer yapılarla olan bağlantılarına dikkat çekmek gerekir.

Konumuz çerçevesinde, önce ana hatları ile ticaret yapıları grubuna giren arasta, bedesten, çarşı, kapalıçarşı, kayseriya, pazar, uzunçarşı-uzunyol, dükkân, han, kervansaray gibi sözcüklerin etimolojisine girilecek, tarihsel süreç içindeki gelişimleri anlatılırken Anadolu ve Anadolu dışı etmenlerin bir Osmanlı şehrine ve menziline katkısı tartışılacaktır. Daha sonra arastanın

biçimine göre, ele alınan menzil külliyelerinin ticaret yapıları, hem önceki örneklerle ve çağdaş eserlerle, hem de sonraki dönemin yapılarıyla karşılaştırmalı değerlendirilecektir. Karşılaştırmada benzerlik ve farklılıklar ayrı ayrı vurgulanacaktır.

Sırasıyla ticarî yapılar grubuna giren sözcüklerin etimolojisine yer verelim.

Arasta, "Eskiden çarşılarda aynı çeşit mal satan esnafın bulunduğu kısım, üstü örtülü veya dükkanlarının önü saçaklı çarşı"; "çarşılarda aynı işi yapan esnafın bulunduğu bölüm"; "çarşının belli bir esnaf için ayrılmış kısmı vaktiyle ordu çarşısı, ordugahla kurulan seyyar çarşı"; "Osmanlı mimarlığında üstü açık ya da kapalı bir eksen üzerinde dizilmiş dükkan sıralarından oluşan çarşı yapısı" demektir.⁽¹⁵⁾

Bedesten, "Bazzâzistan, Beziztân, Bez satılan yer"; "içinde değerli eşya alınıp satılan kapalı çarşı"; "Bezestan, içinde değerli eşya satılan kapalı çarşı"; "Bedestan, kıymetli kumaş, silah, mücevher gibi alış-veriş yapılan üstü kapalı çarşı"; "eş yükseklikte kub-belerle örtülü Osmanlı çarşı yapısı"dir.⁽¹⁶⁾

Çarşı, "dükkanların bulunduğu alış-veriş yeri"; "iki tarafında dükkanlar bulunan alışveriş yeri. Eşanlamısı olarak bazar, sük kullanılır, Farsça Çâr-sû'dan gelmiş olmalıdır"; "bir kentin ya da kent parçasının alışveriş ve ticaret alanı kökeni Farsça "cahar" (dört) ve sük (sokak) sözcükleridir" anlamındadır.⁽¹⁷⁾

Kapalıçarşı, "yolları kubbelerle veya çatı ile örtülü olan çarşı"demektir.⁽¹⁸⁾

Uzunçarşı-uzunyal, "şehirlerin ticari dokusu içinde

uzanan bir caddeye verilen isimdir. (19)

Pazar, "satıcıların belirli yönlerde mallarını satmak için sergiledikleri belirli, geçici yer", "alışveriş, alım satım, alışveriş yeri, üstü açık yer olup her gün veyâ belli günlerde herkes satacağını oraya çıkarıp pazarlıkla veya açık artırma ile satar; karşısı; belli bir şeyin satıldığı yer; bazı şeylerin ticaretinin büyük ölçüde yapıldığı şehir; "daha ziyade belli bir şeyin satıldığı yer, ya da dükkan dışı ticaret alanını belirtmek için kullanılan ticarî kavram"; "üstü açık meydan gibi alanlarda kurulan geçici alışveriş yeri" manasındadır. (20)

Dükkân, "kapısı karşıya, sokağa veya bir pasaja açılan ve içinde parakende satış ve küçük imâlat işleri yapılan yer"; "karşısı ve pazarda mal, eşya konulup satılan önü açık, ya da camlı yer"; "parakende satış yapan esnafın, küçük zanaat sahiplerinin satış yaptıkları veya çalıştıkları yer; "küçük çapta ticaret yapanların satacakları malları içine koydukları yer. önü açık bir odadan ibarettir"; "İçinde alış-veriş başta olmak üzere çeşitli ticarî etkinliklerde bulunulan ve kapısı doğrudan caddeye, sokağa, ya da bir pasaja açılan mekân"dır. (21)

Han/kervansaray, "eskiden yollar üzerinde ve kasabalarda yolcuların konaklamasına yarayan, odaları, avluları ve anbarları bulunan kâgir veya ahşap bina"; "Eskiden anayollarda kervanların konaklaması için yapılan büyük han", "Ana yollar üzerinde kervanların konaklaması için yapılan büyük hayır binaları" anlamındadır. (22)

Ayrıca "Kaysâriya" adıyla tanınan bir terimden bu bağlamda söz etmemiz gerekir. (23)

Kimi zaman birbirinin yerine kullanılan ve yakın anlam yüklenen bu sözcüklerin, genel özelliklerine ve kısaca

tarihsel süreç içerisindeki gelişimlerine değinerek konuyu irdeleyelim. Yalnız bu aşamada, Osmanlı dışı diğer ülkelerdeki duruma ayrıntısıyla değinmeden, toplu bilgi ve kaynakça için birkaç yayın adı vermekle yetineceğiz.⁽²⁴⁾

Her şeyden önce, ticarî yapılar hakkında bilinmesi gereken en önemli konu, bu tip yapıların diğer yapılara akar oluşturmasıdır. Vakfiye ve benzeri eski belgelerden öğrendiğimize göre, cami, medrese, hânîkâh, sıbyan mektebi, imaret, tabhane vb. gibi masraf ve daimi gelire muhtaç vakıf eserlerini besleyen gayrimenkulların en başında ticarî nitelikli yapıların geldiği kuşkusuzdur. Herhangi bir vakfa bağlı han, bedesten, arasta ve dükkânlar, esas itibarıyla o vakfın gelir getirmeyen türdeki kuruluşlarını besleme gayesiyle yapılmışlardır.

Bir Anadolu Türk şehrinde ticaret yapıları olarak han/kervansaray, arasta, bedesten, çarşı ve dükkânlar bulunabilirdi. Ayrıca bazı çarşılarda dükkânların arasındaki sokakların üstü örtülür, böylece kapalıçarşılar oluşurdu.

Ticarî faaliyeti yoğun şehirlerin göstergesi ise geniş bir bölgeye yayılan dükkânların yanı sıra, han, arasta ve özellikle bedesten olmak üzere, önemli ticaret yapılarına sahip bir çarşının varlığıdır. Böyle bir ticaret merkezinin düzenlenmesinde, han, arasta ve bedesten işlevleri gereğince, birbirinden farklı mimari özellikler içeren karakteristik Osmanlı ticaret yapılarına dönüşürler. Özellikle bedesten Osmanlı dönemi Türk Çarşısı'na çekirdek teşkil eden yönüyle tanınır. Gerek pazar, gerekse çarşı deyimleri yüzyıllar boyunca ticaret aksının adlandırılmasında kullanılmıştır. Bu adla anılan mahalleler, camiler, hamamlar sözkonusudur.

Çarşı dokusunda yol şebekesi, belirli bir sema

göstermeksizin bedesten ve çevresine farklı mesafelerde inşa edilmiş han (şehiriçi hanı) yapılarını kuşatır. Bunlar arasında ticarî faaliyetlerin beyni durumundaki yapı bedestendir. Çarşının cadde ve sokaklarını ise santrale giriş-çıkış yapan kanallar misali ticaret akışının sağlandığı bir sistem çerçevesinde düşünmek gerekir. Bedesten ve onun çevresindeki dükkânlar Türk şehrindeki çarşının merkezi bölümünü meydana getirir.

Çarşığı oluşturan sokakların üstü açık bırakıldığı gibi, geçici örtülerle veya ahşap bir çatıyla da kapatılabilir. Zamanla bu sokakların daha düzenli ve organik bir mimariye kavuşmasıyla, bazı şehirlerde gördüğümüz kapalıçarşı biçimi oluşmuştur.

Kapalı çarşılarda, önceleri üzeri açık bırakılan sokağın yerini, daha çok tonoz veya kubbe dizileriyle kapatılan bir geçit koridor almıştır. Girişlerine birer kapı yerleştirilen çarşıların koridorlarına da, iki yana karşılıklı sıralanmış dükkânlar yerleştirilmiştir. Ana hatlarıyla mimarilerden sözedilen kapalıçarşılar, tasarımlarına göre, birbirinden bazı açıdan farklı özellikler taşır.

Çarşı esnafının yerleşmesinde, aynı, ya da birbirine yakın iş koluna mensup her meslek grubuna ayrı bir sokak tahsis edilmesi genelde kabul edilen bir ilkedir. Çünkü, çarşının yerleşim düzeninde lonca teşkilatına bağlı her esnaf grubunun belirli bölümlerde kümelenmesi esastır. Buna göre her sokak, sarraflar, kavaflar, çilingirler, bakırcılar, yemeniciler vb. bir meslek grubunun sanatını icra ettiği yer olup genellikle de arasta adıyla birlikte bakırcılar, sarraflar arastası olarak tanınırdı. Ayrıca çarşının her biri birer arasta olmaktadır. Bu durumda çarşının arasta adıyla bu tip sokaklardan gelişerek, mimari bütünlüğe erişmiş olduğu söylenebilir.

Çarşı kavramı adı altında "Uzunçarşı" veya "uzun yol" adıyla tanınan sözcük, şehirlerdeki ticarî yoğunluğa bağlı olarak Osmanlı döneminde bir ticaret şehri olması nedeniyle ilk kez Bursa'da gerçekleştirilmiş olmalıdır. Ticarî merkez içinde bir ana arter olarak kabul edebileceğimiz uzunçarşı, bilindiği kadarıyla Bursa'da Koza Han'ın kapısından doğuya giden yol olarak tanımlanmıştır. 17. yüzyıl ortalarına kadar üstü açıkken daha sonra kapatılan uzun yol (Cezar 1985:7,90), Koza Han'ın yapımından önce de mevcuttu 1450 tarihli şer'iyeye sicillerine göre, Emir Han'ın yanında ifadesi kullanılması (Cezar 1985:7), en azından Bursa için bu kavramın ilk yapılan şehiriği hanı (Emir Han) ile bağlantılı olabileceğini düşündürür.

Adları bugün de hâlâ yaşayan Amasya, Afyon, Manisa, Edirne, Ankara ve İstanbul'da bedesten/hana bağlı uzunçarşıların varlığı bilinmektedir. Bu şehirlerden Ankara uzunçarşısı, bir çalışmaya konu oluşturması nedeniyle ayrıntısıyla tanıtılmıştır.⁽²⁵⁾ Buna göre uzunçarşı, "Taht'al-kalâ" adı verilen kale dibinden yerleşime uzanan uzun bir caddedir.

Benzer şekilde uzunçarşının saray ile de bağlantısı sözkonusudur. Bu bağlamda, Türk-İslâm mimarisinde, uzunçarşı/arasta planına uygun ilk yapı, yapılan kazılar sonucu ortaya çıkarılan Gazneli dönemine ait Lesker-i Bazar Saray kompleksinde karşımıza çıkmaktadır. Kazılarla ilgili olarak yayınlanan çalışmada "Bazar" adı verilen bu yapının Saray sitesindeki konumu son derece dikkat çekicidir. Yapı, düz bir hat halinde uzanarak önce giriş kapısına sonra da Ulu Cami'ye doğru yönelmektedir.⁽²⁶⁾

Osmanlı döneminde arasta yapıları, bir, ya da iki koridorlu kapalıçarşı binalarıdır. Arastalar, bir bakıma kapalıçarşıların bir-iki sokağından ibaret gibi; veya kapalıçarşılar, arastaların gruplaşmış hali gibi

düşünülebilir. Fakat arasta binalarının düzenli planları ve tek aşamalı yapılarına karşılık; kapalıçarşılar, farklı dönemlerdeki inşaatlar sonucunda birbiriyle bütünleşmiş, karmaşık planlı yapı kompleksleridir.

Osmanlı şehirlerinde, ya bir külliye'nin, ya da bir ana yapının parçası veya şehirlerarası yol güzergâhında kurulmuş bir menzil külliyesinin birimi olarak da, bazı arasta yapıları inşa edilmiştir. Bunlar, işlev ve mimari açıdan diğerleriyle paralel niteliklere sahip gibi görünüyorsa da, külliye içindeki değerleri itibarıyla, ayrıca ele alınması gereken yapılardır. Bu gruba giren arastaların tanıtımına daha ileri sayfalarda yer verilecektir.

Osmanlı mimarisinde arasta yapıları genellikle birer kapalıçarşı niteliğindedir; Ancak dükkân sıraları arasındaki koridorun üstü açık bırakıldığı halde, sadece girişlerine kapı yerleştirilerek çevredeki diğer sokaklardan ayrıcalığı sağlanmış bazı örneklere de rastlanmaktadır (Özdeş 1953; Tuncel 1980; Cezar 1985).

Osmanlı döneminde bedestenler, yol güzergâhına bağlı ulaşım ve transit ticaretinin düğüm noktası konumundaki üretim merkezleri ile liman konusundaki hemen hemen her şehirde karşımıza çıkan özel bir yapı tipidir (Tuncel 1980). Anadolu ve Rumeli'de, bugüne kadar ayakta kalan Bursa, Edirne, İstanbul (Sandal, Cevahir ve Galata olmak üzere üç), Ankara, Selanik, Saraybosna, Kayseri, Serez, Tekirdağ, Amasya vb. gibi örnekler incelenecek olursa, bedestenlerin imparatorluk sınırları içinde geniş bir alana yayılma gösterdiği gözlemlenebilir.

Bedesten mimarisinde; kare, ya da dikdörtgen planlı bir mekân oluşturmak üzere, eş üniteli kubik birimlerin birleşmesiyle meydana gelen, çok üniteli bir yapı tipi

karakteristiktir. Her birim, dört destekle taşınıp kemerle bağlanmış alt yapı üzerine kubbe veya tonozla örtülerek baldeken tarzında kuruluş düzenini yansıtır. Bu şema bedestenin ana isketini oluşturmakta, cepheleri oluşturan kenarlar ise duvar örülerek kapatılmaktadır. Bir bakıma bedestenin özünü oluşturan form, eş ya da yaklaşık eş ünitelerden oluşan Bursa Ulu Cami (Ayverdi 1966:401-18) ve Edirne Eski Cami (Ayverdi 1972:150-60) gibi dinî yapılarda olduğu gibi Edirne II. Bayezid külliyesi imaretinde depo olarak kullanılan bir birimde (Yüksek 1983:125-27) de karşımıza çıkar.

Bilinen örneklere göre, en az üç, en fazla yirmi üniteden oluşan bedestenlerde, üniteler birbirine bitişerek bölüntüsüz dört beden duvarıyla sınırlandırılmış büyük bir iç mekân anlayışı görülür. Oldukça kütleli tutulan beden duvarlarının üst seviyelerine nispeten az sayıda küçük boyutlu pencereler açılarak emniyet sağlanmış her cephe ortasına da kapı açılmıştır. Bedestenlerin genelinde, cephelerin alt yarısına yükselerek yapıyı çepeçevre kuşatan, cephelere organik olarak bağımlı dükkânlar görülmekle birlikte bunların iç mekânla doğrudan ilişkileri söz konusu değildir.

Vakfiyelerden öğrendiğimize göre, büyük hayratların genelinin vakıf gelirleri arasında dükkânlar da bulunmaktadır. Grup halinde inşa edilen dükkânlardan bazıları sokak üzerine karşılıklı dükkân dizisinden meydana gelmekteydi. Arasta adıyla tanınan bu biçimdeki karşı bölümlerinin ahşap malzeme ile meydana getirilenlerin hemen hepsi bugün ortadan kalkmıştır. Kâgir arastaların önemli bölümü ise zamanımıza ulaşabilmiştir.

Kâgir arasta dükkânlarında genelde tonoz tercih edilmiş, bazı örneklerde kubbeye de yer verilmiştir. Arasta sokağının üstü kimi örneklerle kapatılmış, örtüsünü çoğu

zaman beşik tonoz teşkil etmiştir. Ahşap dükkânlardan oluşan kimi arastalarda ise sokağın açık bırakılması düşünülmüştür. Ne var ki, dükkânları kâgir olmakla birlikte, sokağın üstü açık bırakılan arastalar da inşa edilmiştir.

Küçük bir iskân yeri, ya da yol güzergâhında kurulan külliyeler ise genelde arasta üzerinde olmak üzere bir karşı bölümünü de içermektedir.

Böylece ticaret yapıları, düzenli toplum yaşantısına bağlı olarak gelişen ve yoğun ekonomik faaliyet sonucu biçimlenen ticaret mekânları olarak belirlemektedir. Ayrıca bu gruba giren yapılar, gerek şehircilik, gerekse sosyal ve ekonomik tarih açısından büyük önem taşır. Bu aşamada ticarî yapılar grubuna oluşturan arasta, han-kervansaray ve dükkânların örneklerle birlikte karşılaştırmalı değerlendirmesine geçelim. İlk ele alacağımız yapı türü arasta daha sonra han ve dükkânlar olacaktır.

ARASTA: Menzil külliyelerinin bir bölümünde ana yapı özelliği taşıyan arastayı ele alacak olursak, bu yapı türünün kendi içinde iki alt gruba ayrıldığını gözlemleyebiliriz. Anadolu dışı ve diğer yüzyılların eserlerini de gözönüne alacak olursak Şam Süleymaniye, Karapınar Selimiye, Lüleburgaz ve Havsa Sokullu ile İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin arastaları üstü açık sokaklı gruba; Payas Sokullu, Suriye Kadife, Ulukışla Öküz Mehmed Paşa üstü kapalı sokak gruba; Tigin lala Mustafa Paşa arastası ise hem açık, hem de kapalı gruba girmektedir. T.Reyhanlı'nın restitüsyonuna göre varlığını öğrendiğimiz Yenişehir Sinan Paşa'da ise arastanın açık mı? kapalı mı olduğunu belirlemek bugünkü izlere göre mümkün değildir (Reyhanlı 1978:373-96).

Sultan Süleyman'ın Şam'daki külliyesine 1566-67 de

eklenen arasta, ilk tasarıma bitişik konumda, medreseyle bağlantılı olarak inşa edilmiştir. Uzun bir sokak görünümündeki arasta, eksenlerdeki kapılarla sokak, medrese ve külliye'nin diğer yapılarının bulunduğu dış avluya açılmaktadır (Kuran 1988:169-74).

Bilindiği kadarıyla külliye'ye bağımlı ilk arasta örneğini oluşturan Şam'daki arasta, bazı özellikleriyle kendinden sonra inşa edilecek arastalara örnek olarak etkileyecektir. Yalnız burada medreseyle bağlantılı olarak karşımıza çıkan arasta biçiminin, 1541 tarihli Gazi Hüsrev Bey'de han-arasta (Cezar 1985:202-4), yine tarihi belli değilse de 1540 lara ait Bergama Çukur Han'da han-arasta ikilisiyle düzenlendiğini unutmamak gerekir.⁽²⁷⁾ Arasta her iki örnekte de bir sokağın karşılıklı iki yanına yerleştirilmiş dükkân dizisi şeklindedir.

Kalıntı şeklinde günümüze ulaşan Karapınar Selimiye Arastası, Lüleburgaz Sokullu ile birlikte, külliye'de ana eksen oluşturan grubun ilk temsilcileridir (Kuran 1986: 161). Karapınar'da eski bir belgeye göre dükkân sayısını belirleyebildiğimiz arasta, büyük bir olasılıkla üstü örtülmemiş düz bir sokak üzerine simetrik yerleştirilmiş dükkânlardan oluşmaktaydı. Cami-tabhane-imaret kütllesini kervansaray kütllesinden ayıran arasta, eksenlerin kesişme yerinde birer kapıyla da bu bölümlere açılmaktadır.

Benzer şekilde Lüleburgaz Sokullu Arastası da, bir sokak şeklinde külliye'yi iki kütle'ye ayırmaktadır. Cami-medrese ve sıbyan mektebinden oluşan güney kütle, imaret-tabhane ve kervansaraydan meydana gelen kütle'yi birbirinden ayırmaktadır. Bir bakıma külliye yapıları merkezdeki arastaya yönelik haldedir (Cezar 1985:191-93).

Kapalı sokaklı arastalara göre daha geniş tutulan Lüleburgaz arastasının bir bölümü düz bir çizgi teşkil

ederse de, batı ucunda kısa bir bölüntü sözkonusudur. Arastada, eksenlerin kesiştiği yerde, yani kuzey-güney eksenini oluşturan cami-kervansaray aksıyla, doğu-batı ekseninin meydana getiren arastanın keşime yerinde ise dua kubbesi göze çarpar.

Dört destek üzerine kemerle bağlanarak üzeri pandantifli sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülen dua kubbesi, açık arasta sokağından yükseltilen boyutlarıyla bir zafer takı heybetinde durmaktadır (Önge 1970:4). Dua Kubbesi'nin bu özellikleri, benzer konum ve düzenlemeyle Havsa Sokullu'da da karşımıza çıkar.

Havsa'daki 1576-77 tarihli Sokullu (Kasım Paşa) Külliyesi'nin arastası, yapılan restitüsyon planı denemelerinden ve geriye kalan izlerden anlaşılacağına göre, Lüleburgaz Sokullu Arastası'na biçim ve uygulama açısından çok benzemektedir. Yani Havsa arastası da dükkânların karşılıklı yerleştirilmesinden oluşan açık sokak biçiminde tasarlanmış olmalıdır. Arasta, yine Karapınar ve Lüleburgaz'da olduğu gibi külliye yapılarının eksenine düz bir çizgi halinde yerleştirilmiş, cami ve kervansaray blokları tarafına açılan taçkapıların inşa edilmiştir (Cezar 1985:193-94).

Arastanın dua kubbesindeki destek, bağlayıcı ve örtü sistemi tıpkı Lüleburgaz'a benzemektedir. Ayrıca kervansaray ve cami bloklarına ait karşılıklı kapılar da, eyvan şeklindeki derinlikler de Lüleburgaz ile aynı düzenlemeyi yansıtmaktadır.

Açık tipte inşa edilmiş diğer örneklerde görülmeyen dua kubbesi formuna iki komşu yerleşimde rastlanması, bu arastaları diğer örneklerden farklı kılmaktadır. Yalnız Payas Sokullu, Edirne Selimiye Arastası gibi kapalı sokak uygulamalarında da dua kubbesi formu uygulandığı için bah-

sedilen dört örnek kubbeli arastalar sınıfına girmektedir (Önge 1970:4-5).

Açık tipin 17. yüzyıldaki örneklerine gelince; Sultan Ahmed Cami'nin güneyinde, kot altında inşa edilen ve düz bir hat boyunca karşılıklı dükkânların yerleştirilmesiyle oluşturulmuş arasta, düşünce olarak aynı özelliği göstermekle birlikte, serbest külliye düzenini yansıtan yapı topluluğunda tıpkı Tlgın'da olduğu gibi külliye güney sınırı oluşturacak şekilde dışa atılmış gibidir (Cezar 1985: 186-87).

1670'de tamamlanan Incesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi'nin arastası, sokağının üstü açık bırakılan son örneklerden biridir. 77.80x11 m. boyutlarıyla arasta, cami avlu duvarı ile kervansaray arasında, kuzey-güney doğrultusunda düz bir çizgi halinde yerleştirilmiştir. Arasta sokağın güney başında organik bir kapı bulunmakla birlikte kuzey tarafı açık bırakılmıştır. Ayrıca doğu ve batı eksenlerde, simetrik açılmayan ve cami ile kervansaray avlularına girişi sağlayan birer kapıyla karşılaşılır (Cezar 1985:199-201).

Günümüze ulaşan belli başlı örnekleriyle sözü edilen sokağı açık tutulmuş uygulamadan sonra, bilindiği kadarıyla ilk örnekleri birinci grupla çağdaş olan kapalı uygulamalara gelince, ilk söz edeceğimiz yapı Payas Sokullu Arastası olacaktır.

Lüleburgaz ve Havsa arastalarında olduğu gibi külliye, iki farklı yapı blokları arasına konumlandırılan Payas'daki arasta, üstü tonozla örtülmüş uzun bir sokak görünümündedir. Kuzey-güney doğrultusunda uzanan yapı, külliye tasarımında omurga, iskelet vazifesi görmektedir (Cezar 1985:194-97).

Arastanın merkezinde, kale-han taçkapılarının bulunduğu doğu-batı eksenin arastayla kesiştiği noktada yer alan dua kubbesi, Lüleburgaz'daki uygulamanın bir başka boyutta takipçisidir. Buradaki düzenleme özellikle arasta sokağının örtülü olması nedeniyle dua kubbesinin iki yönünde eyvan gibi kapı derinliği meydana getirilmesini gerektirmemiş, kubbe dört sivri kemerle duvara oturtulmuştur. Arastayı örten çatıya göre daha yüksek inşa edilen kare kütleli kasnaksız dua kubbesi, kubik etkisinin güçlenmesini de sağlamıştır (Önge 1970:4). Arastada ışıklandırma tepeden sağlanmış olup tonoz merkezlerindeki köşeli aydınlatma açıklıklarındandır.

Payas'daki arasta, sokağının örtülü olması nedeniyle kapalıçarşı olarak nitelendirilirse de arasta olduğu kuşkusuzdur. Arastada yapı blokları arasındaki bağlantı taçkapı şeklinde düzenlenen girişlerle sağlanır. Sokağa, yani tarihi yola açılan kuzey-güney taçkapılarından başka, doğuda han-imaret-tabhane bloğuna; batıda ise hamam-kalesıbyan mektebine ve cami-hânîkâh avlusuna açılan taçkapılar dikkat çekicidir. Bu tipte bir düzenleme, daha sonra inşa edilecek Ulukışla Öküz Mehmed Paşa Külliyesi arastası'nda da karşımıza çıkar ki bu durum, iki yapı arasındaki bağlantıya işaret eder.

Sokağı kapalı tipte inşa edilen bir örnek de Edirne Selimiye Cami'nin batıya bakan cephesinin alt kotda inşa edilmiştir. Cami ile birlikte mi, yoksa sonra mı tasarlandığı kesin olarak bilinmese de arasta, "T" biçimli şeması ve külliye batıdan sınır oluşturan konumuyla farklılık göstermektedir (Cezar 1985:187-91). Yalnız kapalı bir sokağa karşılıklı yerleştirilen dükkan dizisi ile dua kubbesi formuyla Payas'ı hatırlatmaktadır. Dolayısıyla birbirinden çok farklı iki konumda, biri Edirne gibi şehiriçi yerleşiminde, diğeri ise bir menzilde karşımıza çıkan bu benzerlik, belirli tasarımların ayırım yapılmaksızın

gerektiğinde birlikte kullanıldığına somut bir örnektir.

"T" biçimiyle 17. yüzyılda inşa edilen İstanbul-Eminönü Yeni Valide Külliyesi arastası (Mısır Çarşısı) nı etkilediği anlaşılan Selimiye arastasında, 'T'nin kollarının birleştiği noktada inşa edilen dua kubbesi, mimari öğelerde bazı farklılıklar olsa da Payas'ı anımsatmaktadır. Çokgen formundaki pencereci kasnağı ile daha yumuşak hatlara sahip dua kubbesinde, muhtemelen arastanın ışıklandırma sorunuyla ilgili olarak daha çok pencere açılması gerekmiştir (Önge 1970:4-5).

1591 tarihli Suriye-Kadife Külliyesi'nin arastası ise yapı topluluğuna ana girişi sağlayan kapının önünde, üstü örtülü dar ve kısa bir koridor şeklinde uzanmaktadır (Nayır 1975:199-200, 378). Külliye arastanın yerleştirilişi Anadolu ve Trakya'daki menzil külliye arastalarının yerleşme kompozisyonundan farklıdır. Ne var ki, arastanın, gerek kervansarayda kalanlar, gerekse külliye dışında bulunanların faydalanmalarına en uygun bir bölüme yerleştirilmiş olduğu da dikkat çekmektedir.

16. yüzyıl örneklerinde karşımıza çıkan yapısal özellikler, 1619 tarihli Ulukışla Öküz Mehmed Paşa menzil Külliyesi'nde de karşımıza çıkar. Arasta, Karapınar, Lüleburgaz ve Payas'daki gibi yine külliye yapılarının merkezinde uzunlamasına bir sokak halindedir. Düzenlemesi ile Payas'ı akla getiren Ulukışla'daki uygulamada, arastadan hamama, cami bahçesine hanlardan birine ve ikinci han-tabhane-imaret tarafından kullanılan ortak avluya geçişler sözkonusudur (Cezar 1985:198-199).

Sivas-Samsun Yolu üzerinde, Sivas'a 40 km. uzunlukta bir menzil yeri olarak seçilen mevkide, 17. yüzyılın ilk yarısında han ile birlikte inşa edilen arasta, hanın merkezinde olup 7.30 m. genişliğindedir. Bir zamanlar

üzerinin kapalı olduğu anlaşılan yapının sokağa açılan uçlarında kapılar olduğu gibi uzun kenarının ekseninde karşılıklı açılmış kapılar da sözkonusu idi (Cezar 1985: 201-2).

1662-65 arasında yapımı tamamlanan ve günümüzde Mısır Çarşısı adıyla tanınan Eminönü Yeni Valide Külliyesi'nin arastası, üstü kapalı "L" biçimli olup köşelerde ve uzun kol ekseninde birer kapıyla dışa açılmaktadır. Külliye de arasta, tıpkı Selimiye ve İlgin lala Mustafa Paşa'da olduğu gibi sınır oluşturmaktadır (Cezar 1985:182-85).

İlgin arastası farklı bir düzenleme yansıtarak hem kapalı, hem de üstü açık sokağı ile alışıla gelmiş örneklerden farklılık gösterir. Plan şemasına göre, uzun bir sokak şeklinde boydan boya bir aks üzerinde uzanan arastanın iki ucuna kapı yerleştirilerek batıda kapalı, doğuda ise açık bir bölümle iki ayrı tip kullanılmıştır. Dolayısıyla üzeri tonozla örtülü 2/3 lük kapalı bölüm ile açık tutulan 1/3 lük kısım ilk kez bu yapıda karşımıza çıkmaktadır (Özdeş 1953:88; Cezar 1985:197-98). Külliye de kuzey dış sınırı oluşturan arasta, her iki kısmı birlikte ele alındığında, külliye de handan daha geniş alanı kaplamaktadır.

Sonuçta, arastanın Osmanlı mimarisinde hangi noktadan hareketle biçimlendiği ve bir yapı türü olarak sıklıkla inşa edildiği bilinmese de, Antik dönemin sütunlu yoluyla etkileşim içinde olabileceği bir varsayım olarak ileri sürülebilir.

Arastanın tanımını, işleyişini, temel özelliklerini ve bu ad altında tanınan yapıların gruplandırılmasını yaptıktan sonra, ticaret yapıları içine giren han/kervansaraylardan söz edebiliriz.

HAN/KERVANSARAY

Farsça kökenli bir kelime olan han "Ana ticaret yolları üzerinde durulacak, konaklanacak mevki (menzil); anbar (depo), ya da geç dönemde önemli şehirlerin merkezindeki pansiyon-otel anlamını taşımaktadır." Dolayısıyla hanın iki anlamı sözkonusu olup birincisi, karayolları üzerindeki, ikincisi ise şehir içlerindeki yapı eylemine işaret etmektedir. Böylece amaç ve işlev farklılığı ön plandadır (Plessner 1978:1010-17).

Han kelimesi Şemseddin Sâmî tarafından ise şöyle tanımlanmaktadır: "Gerek yol üzerinde ve gerek şehir içinde yolcu, misafir ve yabancıların konaklaması için yapılmış bina, yolcu hanı, bekâr hanı; tüccar veya iş sahibi kimselerin iş gördükleri ve malzemelerini koyup sakladıkları odaları olan büyük binalar" (Şemseddin Sami 1985:II.470).

Çok genel anlamıyla "kervanlara hizmet eden bir yol üstü kuruluşu olarak tanımlanan kervansaray/han, Anadolu dışı ve Anadolu'da, kültürlere ve dönemlere göre değişen şekilde, kimi zaman "kervansaray", ya da "han", kimi zaman da "Ribat" adlarıyla tanınmışlardır. Daha çok ticarî ve konaklama işlevini yüklenen bu yapılara Orta Asya ve İran'da daha çok ribat ve kervansaray denilmektedir.

Anadolu Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde ise birkaç yapı dışında, ribat yerine han kullanılması tercih edilmiş, bu tercih kitabe, vakfiye ve diğer arşiv belgelerinde de belirtilmiştir. Tarihi gelişme sürecinde Osmanlılarda, belli bir tarihten sonra kervansaray tanımlamasına geçilmiş ve kervansaray sözcüğü ile daha çok şehirdışı uygulamalar (şehirlerarası hanlar); şehir hanları ifadesiyle de şehiriçi örnekler anlaşılmasına başlanmıştır.

Terminoloji açısından birbirine karışmış olarak kullanılan han, kervansaray ve ribatın etimolojisine gelince; orijini açısından çeşitli iddiaların ortaya atıldığı "Han" kelimesi Farsça; "Kervansaray" (Kârban-kervan, Kârban-baray)dan; han ve kervansarayların ilk örnekleri ve orijini kabul edilen "Ribat" ise Arapça (rit) kökünden türemiştir (Güran 1976:1-2).

Önceleri dini ve askeri bir müessese olarak ilk kez Kuzey Afrika'da ortaya çıkan ribatlar, farklı bir bölgede ve 11. yüzyılda, Gazneliler döneminde de karşımıza çıkar. 1020 tarihli Ribat-Mahi ile 1028'e tarihlenen Sengbest Ribatı, plan kuruluşu açısından daha sonra Büyük Selçuklu kervansaraylarının öncüsü olarak, Karahanlı mimarisiyle Selçuklu mimarisi arasındaki bağlantıyı temin etmiştir (Aslanapa 1984).

Dolayısıyla genelleme giderek, Türk mimarlık tarihi içinde erken örneklerinin Gazneliler devrine (962-1183) ait olduğu saptanan, kervansarayların Karahanlı (840-1212), Büyük Selçuklu (1040-1157) ve Anadolu Selçuklu devri (1071-1308) ile devam eden mimari ve sosyal gelişmesinin Osmanlı devrinde (1299-1923) ki kervansaraylarla sürdürülerek tamamlanmıştır diyebiliriz.

Kervansarayların plan gelişmesini incelemek için Orta Asya kültürlerine kadar uzanıp Karahanlılardan başlayarak ribatlara kadar inmek gerekir. Mevcut bilgilere göre onuncu yüzyılda Maverâünnehir'de çok sayıda inşa edilen ribatlar, bir çeşit sınır kışlası işlevine sahip olup, tahkim edilmiş bir çevre duvarı içinde çeşitli yapılardan oluşuyordu.⁽²⁸⁾ Böylece Gazneliler, Karahanlılar ve Büyük Selçuklulardan kalan ribatlar, kervansaray işlevi yanında savunma sisteminin en kuvvetli yapıları olarak karşımıza çıkmaktadır. Vakıf sistemiyle işleyen ribatlar aynı zamanda sınırlar genişleyince askeri yenilerini yitirmiş,

sadece ticarî gayeye hizmet eden kuruluşlar şekline dönüşmüştür (Cantay 1990:1382). Bir bakıma esas manasını emin bir yerde konaklamaktan alan hanların orijinini ribatlara bağlamak mümkündür.

Yol sistemine bağlı olarak çeşitli gayeler için inşa edilen ribat dolayısıyla kervansaray kuruluşu, Anadolu Selçukluları kanalıyla Orta Asya'dan Anadolu'ya getirilmiş ve devlet politikası olarak yapımları ve işleyişleri desteklenmiştir.

Anadolu Selçuklu kervansarayları, önemli ticarî ve siyasi yoğunluğa sahip şehirler ile Karadeniz ve Akdeniz limanlarını birbirine bağlayan ana akslar üzerinde, hem emniyetin, hem de ticari yaşamın devamlılığı sağlamak için inşa edilmiştir.⁽²⁹⁾ Her iki amaca da uygun tasarlanan yapılar, Orta Asya ve İran ribat ve kervansaraylarının kısmen uzantısı şeklinde düşünülebilir.

Anadolu Selçuklu Devleti'nde, bir kısmı harap durumda günümüze ulaşan bazıları ise zamanla yok olmuş kervansaray yapıları, orijinal mimari kuruluşları ile yolculara, tüccarlara nasıl hizmet verdikleri, yeterli olmasa bile, birinci el kaynakları yardımıyla öğrenebilmektedir.

Genelde Selçuklu Kervansaraylarında, konaklama ve beslenme işlevi mütevazî ölçülerde birarada blok bir yapıda toplanarak uygulanıyordu. Örneğin Sultan hanlarında kervansarayın ahır bölümü arkadaki kapalı bölümde, misafir odaları (tabhane), mutfak (aşevi), hamam, mescit depo ve bazı servis mekânları (nalbantçı) eğerci gibi servis mekânları ise ön avlu ve gevresinde yer almaktaydı. Dolayısıyla mimari yönden bu tür yapılar, genel plan düzeni ve sık rastlanılan avlulu kuruluşlarıyla Büyük Selçuklu geleneğini devam ettirmişseler de, bu gelenekte konumuz kapsamında ayrıntısına giremeyeceğimiz Anadolu

Sulçuklularına özgü bazı uygulama farklılıklarına sözkonusu olmuştur.

Anadolu Selçuklularında başlıca dört plan şemasıyla karşılaşılır. Bunlar; 1. Üstü Açık Avlulu Tip (Kapalı bölümü yoktur) 2. Üstü Örtülü Avlusuz Tip ; 3. İlk İki Şemanın Birarada Uygulandığı Karma Tip (Sultan hanları); 4. İlk İki Şemanın İççe Uygulandığı Eşodaklı Tip (Konsnatrik)'lerdir. Sırasıyla bu şemalara Evdir, Şerefzâ, Zazadîn ve Alara Hanları örnek olarak verilebilir (Aslanapa 1984:147-48, 162, 157, 155).

Bu şemalardan özellikle ikinci ve üçüncü tipin Osmanlı kervansaraylarını etkilediğini ifade edebiliriz.

İşlevsellik ve sosyal yönleriyle tek bir blok halinde kasarlanan Anadolu Selçuklu kervansaraylarının yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. ve 17. yüzyıllarında, farklı amaçlar doğrultusunda farklı yol güzergâhlarında inşa edilen Osmanlı hanları ise bu yapı türünün yüzyıllar boyunca nasıl bir değişim ve gelişim gösterdiğinin bir göstergesidir. Bu bağlamda Anadolu Selçuklu Kervansarayı, 16. yüzyılda menzil külliyesine dönüştüğünde konaklama, beslenme, temizlik ve ibadetle ilgili mekânlar bölümlere, ya da bağımsız yapılara dönüşerek tasarım geliştirmiş, olgunlaştırılmış ve çeşitlendirilmiştir. Örneğin 1569'da yapımı tamamlanan Karapınar Selimiye Külliyesi, mimari program açısından 13. yüzyıla ait Aksaray Sultan Han'ından farklı değildir; fakat kütle kuruluşu açısından konuya yaklaştığımızda tamamen bir farklılık sözkonusudur.

Osmanlı beylik ve devlet düzenindeki uygulamalara gelince; Osmanlı Beyliği kurulduktan sonra da mevcut durum devam ettirilmekle kalmamış, daha sistemli bir program çerçevesinde, ya tek yapı ölçeğinde han, kervansaray, ya da külliye boyutunda kervansarayın ana yapı olduğu yapı

toplulukları inşa edilmiştir. Sevkiyat ve ordunun ilerlemesi ile haberleşme ve posta teşkilatının işletilmesi açısından devlet; buna paralel olarak menzillerde yapılan kervansaray ve menzil külliyeleeri, geçitli hizmetlerin tipik belgesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde kervansaray ve menzil hanı terimleri farklı anlam taşımaktadır gibi ribat terimi de eş anlamda tutulmuş, Erzurum Rüstem Paşa Kervansarayı ile Bitlis-Tatvan yolundaki Hazo Hanı'nda olduğu gibi sayıca az da olsa bazı yapıların isimlendirilmesinde ve kitabelelerinde yer almıştır. Böylece ribat kelimesi Anadolu'da sadece Selçuklu kervansaraylarının kitabelelerinde görülmekle kalmamış, Osmanlı dönemi kervansaraylarında da yer almıştır (Cantay 1990:1382-83).

Daha önce Anadolu Selçuklularında olduğu gibi, Osmanlı döneminde de menzillerde inşa edilen kervansaraylar veya kervansaray ağırlıklı menzil külliyeleeri, gelen kervanların, tüccarların, buralarda geçici olarak konaklamalarının yanı sıra, beraberinde getirdikleri malların değişimiyle birlikte, para işlerinin de görüldüğü yerler olmaktadır. Belli kurallara göre yapıldığı tahmin edilen bu işlemlerde, bir sonraki konak yerine ait malın bir önceki konakta herhangi bir nedenle asla elden çıkarılmadığı veya değiştirilmediği bilinmektedir. Ayrıca kervansarayların çevresinde belirli zamanlarda pazar kurulması da ticarî yaşamın bir başka boyutu olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonuçta bu özellikler ticarî hayatın sağlamlığını belirtmesi kadar devamlılığının sağlanması yönünden de önemliydi. Kimi zaman işlevleri ile şehir kervansarayları yani şehir hanları aslında bu noktada ayrılmaktadır.

Konumuz dışında kalmakla birlikte kısaca sözünü etmek istediğimiz şehir han/kervansaraylarında iki tür uygulama

sözkonusudur. Birincisi, özellikle Bursa'da 14. yüzyıl ortasından itibaren ilk örneklerine rastlanılan ve diğer şehirlere yayılan şehiriçi hanı uygulamasıdır. Özellikle Osmanlı döneminde Bursa'da gördüğümüz revaklı bir avlu etrafında iki katlı düzenlenmiş olarak çeşitli malların alınıp/satıldığı ticarî merkezler olarak karşımıza çıkmaktadır. Kimi örneklerde Anadolu Selçuklu geleneği devam ettirilerek köşk mescidin de inşa edildiği bu örnekler, satılan mala göre isim almakta ve bazılarında, yolcuların hayvanlarına özel ahırlarda bulunmaktaydı. Bursa'da Emir (Ayverdi 1966:96-102), Fidan (Ayverdi 1973:127-29), Koza (Yüksel 1983: 73-77) ve Piring (Yüksel 1983:78-82) hanlarıyla başlayan bu uygulama başta İstanbul olmak üzere, ticarî yoğunluğa sahip diğer Anadolu ve Rumeli şehirlerinde de devam ettirilmiştir.

İkinci grup, 16. yüzyıla birlikte geliştirilip 17. yüzyılda yapımı sürdürülen ve Anadolu ve Rumeli yol şebekeleri üzerinde yer alan yerleşmeler ile bu yolların denize açılan Çeşme, Marmaris, Bodrum ve Kuşadası gibi konumlarında inşa edilen şehiriçi kervansaraylarında işlevsel olarak menzil kervansaraylarına yakın uygulama olduğu varsayılabilir. Örneğin herbiri bir yol şebekesi üzerinde birinci, ya da ikinci derecede önemli menzil yerleşmeleri olan Konya Ereğli Rüstem Paşa (1553), Edirne Rüstem Paşa (1550)ler, Erzurum Rüstem Paşa (1560?), Diyarbakır Hüsrev Paşa (1572), Diyarbakır Hasan Paşa (1575), Edirne Ekmekçioğlu (1609), Eski Malatya Silahtar Mustafa Paşa (1636), Tokat Voyvoda Han (1631), Merzifon Taş Han (1681) ve Amasya Taş Han (1698) gibi örneklerle ulaşım şebekesinin başlangıç noktası olan İstanbul'daki Şehzade, Süleymaniye, Atik Valide Külliyelerinin kervansarayları/hanları ayrı grup olmaktadır.⁽³⁰⁾

İşte şehir kervansaraylarında/hanlarda görülen ticarî faaliyet, benzer şekilde başka boyutta menzil külliyele-

rinde kervansaray-arasta/dükkan/dua kubbesi ikilisi üçlü-
süyle gözlenmektedir.Özellikle dua kubbeli örnekler,
kervansaray ve arasta gibi iki yapı arasında birleşimin
sağlanmasına hizmet etmesi açısından önem taşır.

Osmanlı kervansarayları plan olarak ele alındığında,
Doğu (Gazneli, Karahanlı, Büyük Selçuklu) ve Anadolu (Ana-
dolu Selçuklu) kervansaray mimarisinden ne derece etkilen-
diği ve sonuçta kendisinin ne gibi değişiklik, daha
doğrusu yenilikler getirmiş olduğu sorusuna cevap aramak
gerekir.

Bilindiği kadarıyla kervansarayların en yakın
örneklerini Gaznelilerden Ribat-ı Mahi (1020) (Aslanapa
1984:92-94) Karahanlıların Ribat-ı Melik (1079) (Aslanapa
1984:32-33), Büyük Selçuklulardan Ribat-ı Zarfarani (11.
yüzyıl) (Aslanapa 1984:93-94) gibi örneklerden tanışmakta-
dır. Plan şemasının ise Büyük Selçuklular'a ait Ribat-ı
Şerif (1115) (Aslanapa 1984:96-97) ve Anadolu Selçukluları
zamanında inşa edilmiş kervansaraylarla geliştirilmiş
olduğunu görüyoruz. Bu bağlamda Osmanlı dönemi mimarisinin
ise temelde bu geleneklere bağlı fakat daha sistemli ve
işlevsel kervansaray şeması olduğunu gözlemlemekteyiz.

Anadolu dışı örneklerde görülen avluya açılan dört
eyvan şeması, Osmanlılarda hiçbir zaman uygulanmamakla
birlikte, bir avlu çevresine yerleştirilen revak ve
gerisindeki mekân düzeni, ilke olarak Büyük Selçuklu ve
uzantısı Osmanlı kervansaraylarında karşımıza çıkmaktadır.
Anadolu Selçuklularında bir avlu etrafına sıralanan revak-
lar arkasında mekânların yer aldığı sonra, avluya bir
kenarı boyunca eklenen kapalı mekân (ahır) da önem
kazanmış ve plan şeması kimi örneklerde esas bozmayacak
farklarla uygulanmakla birlikte, Anadolu Selçuklularında
en rafine ve ağırlıklı grup olan 'Sultan Hanları'nın tipik
plan özelliğini oluşturmuştur. Şüphesiz bu plan tipi

Osmanlı kervansaraylarını da etkilemiştir. Fakat bu etkiler Osmanlı kervansaraylarında tek tek mimari organlar ve yapılan şeması olarak görülmez. Çünkü, Osmanlı mimarisi, aldığı etkiyi özümseyerek kendi bünyesi içinde eritmiş ve sonuçta yeni tasarımlar ve mimari kompozisyonlar oluşturmuştur. Böylece bu planın prototipi olan Karahanlı dönemine ait kurtluteppe (Aslanapa 1984:36)'den Anadolu'ya uzanan bir köprü gelişim gizgisi izlenebilmektedir.

Örneğin Osmanlı kervansaray mimarisinde kare avlu etrafına çeviren sisteminin temel olduğu yapılar ele alındığında, bu plan ve mekân anlayışı Doğu geleneği ve Anadolu Selçuklu eserlerinden farklı biçimde planlandığı anlaşılmaktadır. Osmanlıda revaklı avlu planı her ne kadar ön planda idiyse de geniş ölçüde sosyal ve ekonomik ihtiyaçlara cevap verecek mekânlar düşüncesi birinci derecede etken olmuştur diyebiliriz.

Revaklı avlu gerisinde misafir ve yolcular için bağımsız mekanlar sıralanırken insanlarla hayvanlar arasında kesin bir mekân ayrılığı gözönünde tutularak sahınlar halinde müstakil ahırlara Anadolu Selçuklularının sultan hanlarında olduğu gibi Osmanlı dönemi kervansaraylarında da çeşitlemelere yer verilmiştir.

Avlu şemasını odak olarak Osmanlı kervansaraylarını 1. Avlusuz sadece kapalı bölümden oluşan tip; 2. Bir avlu etrafında konumlanan açık tip olmak üzere iki alt ana başlığa ayırabiliriz.

Osmanlı han mimarisine giren örnekler içinde sıkça rastlanılan bu tiplerin kökeni Anadolu Selçuklu döneminin birinci ve üçüncü tip kervansaray plan şemasına indirgenebilir.

Başlıca iki tipten ilk ele alacağımız tarihsel süreç

açısından avlusuz sadece kapalı bölümden oluşan tip olacaktır. Anadolu Selçuklu dönemi kervansaray plan şemalarının ikinci grubuyla, yani avlusuz kapalı tip-tekilerin devamcısı niteliğinde inşa edilen hanların ilk örneklerine Erken Osmanlı Döneminde rastlanılır.

Bu bağlamda Bursa-Karacabey yolu üzerinde, 1394 de, Eyne Bey Subaşı tarafından münferid olarak inşa ettirilen Issız han, Osmanlıların bilinen ilk hanı olup uzunlamasına dikdörtgen mekanıyla kapalı tip içinde incelenir (Ayverdi 1966:526-30). Benzer şekilde Bursa-İnegöl yolunda Ortaköy'da Fatih Dönemi'nde Karaca Bey tarafından inşa edilen ve aynı adla tanınan yapı da tek başına inşa edilmiş olup bu tipin bir başka temsilcisidir (Ayverdi 1974:830-33).

1464 de, Yakup Bey tarafından Lapseki-Çardak'da inşa ettirilen külliye bağımlı han ise yine kapalı tipin temsilcisi olmakla birlikte, ahşap destek ve çatı kullanımından dolayı 16. yüzyılda, yaklaşık aynı mimari özellik ve malzeme kullanılarak inşa edilecek Silivri Pîr Mehmed Paşa, Büyükçekmece Kanunî ve İzmit Pertev Paşa hanlarına etki edecektir (Ayverdi 1973:192-93).

1471'de yapımı tamamlanan Fatih Külliyesi bünyesinde inşa edilen ve günümüze ancak kalıntıları ulaşan kervansaray, uzunlamasına dikdörtgen sahınlı olup fazla özellik taşımayan bir mimariye sahiptir (Ayverdi 1973:403).

16. yüzyıla geldiğimizde, 18. yüzyıl sonuna kadar bu tipin yoğun şekilde inşa edildiği görülür. Örnekler içinde menzillerle yapılanlar sırasıyla şunlardır. Gebze Çoban Mustafa Paşa, Eskişehir Çoban Mustafa Paşa (Kuşunlu), Silivri Pîr Mehmed Paşa, Belen Kanunî, Konya-Ereğli Rüstem Paşa, Büyükçekmece Kanunî, Karapınar Selimiye, İzmit Pertev Paşa, Ilgın Lala Mustafa Paşa, Ulukışla Öküz Mehmed

Paşa, Kurtkulağı ve Nevşehir Damat İbrahim paşa Han/Kervansarayları.

Örnekler incelendiğinde bu tipin kendi içinde iki çeşitlemesiyle karşılaşılır. Birincisi, sade kapalı bölüm (ahır) den oluşan ve yaygın özellik gösteren tip, ikincisi, üzeri açık, ya da kapalı bir koridorun her iki tarafına yerleştirilen kapalı hacimlerden oluşan tip.

Birinci gruba giren örnekler içinde Gebze, merkezde yer alan kubbeli bir birimin iki yanına inşa edilen ve kendi içinde ikişer sahna ayrılarak üzeri tonozla örtülen çift ahır düzeniyle farklılık göstermektedir. Yapı, 1522-23 tarihli olup caminin karşısında, külliye'nin diğer yapıları ile organik bir bütünlük içinde inşa edilmiştir (Kuran 1986:71). Bir kapıyla sokağa, diğer kapıyla da dış avluya açılan hanın simetrik ahır plan şeması, önce Eskişehir Kurşunlu'da han-ımarat ilişkisiyle benzer şekilde aynı aks üzerinde kullanılmış, daha sonra Mimar Sinan eliyle inşa edilecek yapılarda denenerak basit konturlarına sadık kalınıp tekrarlanan bir plan şeması olmuştur. Bilindiği gibi bu plan şemasında, Sinan'ın meslek yaşamı boyunca arayacağı mekân bütünlüğünün en önemli unsuru olan merkezi kubbe bulunmakta, hanın işlevi gereği ahır mekânları olan sahinler de göze garmaktadır. Sinan'ın bu şemaya benzer planda gizdiği Şam Süleymaniye Külliyesi kervansarayında, Gebze'deki, kubbeli giriş bölümü mevcut olmamakla birlikte, bu bölümün doğu ve batısındaki ahırlar, boydan boya tonoz yerine kubbeye örtülmüştür (Kuran 1986:68-72). Şam'da karşımıza çıkan iki sıra kubbeli örtü sistemi yine Sinan'ın eseri olan Şehzade Külliyesi kervansarayında da görülmektedir (Kuran 1986:53). Dolayısıyla Gebze, Şehzade ve Şam Süleymaniye arasında bir etkileşim olduğundan sözedebiliriz.

Gebze ile yaklaşık aynı tarihlerde inşa edilen Eskişehir-

hir Kurşunlu'da da aynı aks üzerinde merkezde kubbeli birim, onun iki yanında ise tonoz örtülü dikdörtgen birimler olmasına karşın, han-imaret bileşiminden dolayı farklılaşma sözkonusudur. Yani imaret ile han birbirine yakın ve birlikte planlanmıştır. Bu uygulama daha sonra inşa edilecek Lüleburgaz ve Payas'da da tekrarlanacaktır.

Kitabesine göre 1550 yılında Kanunî tarafından yaptırılan han, önünde tek sıra tabhane odası düzenlemesiyle belki bu tipteki ilk örneği oluşturmaktadır (Sauvaget 1937:101-4). Daha sonra bu şema Konya-Ereğli Rüstem Paşa, Ilgın Lala Mustafa Paşa, Kurtkulağı ve Edirne Ekmekçi-oğlu'nda da karşımıza çıkacaktır.

Rüstem Paşa tarafından 1550 li yıllarda yaptırılan Konya-Ereğli'deki han, eksende doğu-batı doğrultusunda üzeri kapatılmış giriş aksı, aksın güney ve kuzeyde simetrik ahır bölümleri ile yeni bir uygulamaya işaret etmektedir (Kuran 1986:149-50). Bu şema kendinden sonra yakın çevrede aynı ulaşım aksında inşa edilecek Karapınar Selimiye ile Ilgın Lala Mustafa Paşa'yı etkileyecektir. 17. yüzyılda ise Sivas Yeni Han bu şemayı tekrarlayacaktır.

1569 da yapımı tamamlanan Karapınar Selimiye Kervansarayı, bugünkü izlerden anlaşıldığına göre Ereğli Rüstem Paşa'nın bir devamcısı gibidir. Plan şemasına göre eksende kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı giriş koridoru ile onun iki yanında yani doğu ve batısında ahırlar göze çarpmaktadır (Kuran 1986:161).

Ilgın lâlâ Mustafa Paşa'da ortak iç avlunun doğusu boyunca kervansaray yerleştirilmiş ve kervansaray bir tarafıyla da arasta ile bitişik konumlanmıştır. Bu kervansarayda iki dar kenarda girişlerin yer aldığı aks, beşik tonoz örtülü bir koridor halini almış ve eksendeki birer

kapıyla ikişer sahnalı ahır mekânlarına geçilen bir geçit mekânı oluşturmuştur. Arasta ile kervansaray arasında da doğrudan bir bağlantı sözkonusu olmamıştır (Kuran 1986:162).

Gerek plan şeması, gerekse örtü sistemleriyle birbirine çok benzeyen Ilgın ve Ereğli arasındaki bağlantıyı düşünecek olursak, daha erken tarihli olması açısından Ereğli'nin Ilgın'a örnek oluşturduğunu varsayabiliriz. Bu hanlar özellikle yan yana sıralanan tuğladan beşik tonozlu yüksek örtüleri ve çepçevre sıralanmış bacaları ile bilinen han örneklerinden farklılığa sahiptir. Bu durum, her üç tezkereye de kayıtlı olmasından dolayı Sinan'a ait olan bu yapının, olasılıkla yerel (Anadolu Selçuklu Hanları) örneklerden ilhamla inşa edildiği düşüncesini uyandırır. Benzer şekilde Eskişehir Kuruşulu ve Ulukışla Mehmed Paşa'da da örtüler çatı altına gizlenmiştir.

Sadece kapalı bölüme sahip han örnekleri arasında Silivri, Büyükçekmece ve İzmit'teki kervansaray uygulamaları, kullanılan malzeme, destek ve örtü sistemine göre farklılaşmakta ve kendi içinde bir alt grup oluşturmaktadır. Ahşap destek ve örtü sisteminin kullanıldığı bu örneklerin prototipini ise Lapseki-Çardak'da 1460 lı yıllarda inşa edilen Yakup Bey Kervansarayı oluşturmaktadır.

1531 tarihli Silivri Pîr Mehmed Paşa Külliyesi'nin hanı, dikdörtgen biçiminde boyutu, ahşap destek ve çatısıyla Yakup Bey'i anımsatmaktadır. Ancak bir cephesine inşa edilen dükkân dizisiyle farklılaşma ve bu yönüyle kendinden sonra inşa edilecek Edirne Rüstem Paşa'ya İzmit Pertev Paşa ve Edirne Ekmekçioğlu ile aynı gruba girmektedir (Akkaya 1989:43-48).

1560 lı yıllara ait Büyükçekmece Kanunî Kervansarayı ise zincirin üçüncü halkasıdır. Kervansaray bir geçiş mekânından sonra, dikdörtgen bir bölüm halinde üç sıra destek üzerine çift meyilli çatı ile örtülmüş olup Silivri'deki hanın daha gelişmiş uygulamasıdır. Her üç tezkereye de kayıtlı yapı, bu bağlamda Sinan'ın eski geleneklere göre inşa ettiği yapılar sınıfına girmektedir (Kuran 1986:148).

1579'da yapımı tamamlanan İzmit Pertev Paşa Külliyesi hanı, üç sıra destekle bölüntüye uğratılmış ahşap örtü sistemli mekânı, ön cephesinde iki destek üzerine adeta ön revak şeklindeki düzeni ve uzun cephesindeki tek sıra dükkân dizisiyle bazı geleneksel ve yeni özelliklerin birarada denendiği bir şemayı yansıtmaktadır (Goodwin 1971: 301). Silivri'den sonra İzmit'te de gördüğümüz han-dükkân bileşimi, daha sonra yapılacak Bilecik Vezir Han'da da uygulanacaktır.

1619 tarihli Ulukışla Mehmed Paşa Külliyesi'nde ise farklı konumlarda inşa edilmiş çift kervansaray yapısıyla karşılaşılır. Her ikisi de kapalı tipte inşa edilmiş kervansaraylardan biri doğrudan arastaya açılmakta, diğeri de farklı konumda olup bir kapıyla ortak kullanılan iç avluya yönelmektedir (Aslanapa 1986:338-40).

Adana-Payas arasında Kurtkulağı mevkiinde inşa edilen han, geniş iç hacmi ve önündeki tabhane mekânlarıyla Belen'deki uygulamanın daha gelişmiş düzenlemesidir (Erken 1971:10-11, 19).

18. yüzyılın ilk çeyreğine ait Nevşehir Damat İbrahim Paşa külliyesi'nin hanı ise bu bağlamda sözünü edeceğimiz son örnek olacaktır (Aslanapa 1986:378).

Avlusuz kapalı bölümden oluşan tipten sonra, bir avlu

etrafında konumlanan açık tip uygulamalarına yer verelim.

Bu şemada ana hatlarıyla formun özünü avlu oluşturmakta, kapalı bölüm(ler) yani ahır(lar) ise ya doğrudan, ya da bir taçkapı ile avluya açılmaktadır. Diğer menzillerde inşa edilen örnekleri daha sonraya bırakır ilgi alanımızı oluşturan menzil külliyelerinin kervansaraylarını ele alacak olursak ilk sözünü edeceğimiz yapı, günümüze iyi durumda ulaşan Payas Sokullu (1574) olacaktır. Bu yapıyı restitüsyonuna göre İüleburgaz Sokullu ile muhtemelen Havsa Sokullu izleyecektir.

1574'de yapımı tamamlanan Payas Sokullu Külliyesi'nde tabhane ve imaretle birlikte bir blok oluşturan kervansaray, bazı özellikleriyle Anadolu örneklerinden çok Anadolu dışı Suriye örneklerine yaklaşmaktadır.

Merkezinde şadırvanın yer aldığı büyük bir iç avlunun üç yönüne "U" şeklinde yerleştirilen kapalı bölüm (ahır) ve tabhaneleriyle alışılmamış Osmanlı hanlarından farklılaşan Payas Kervansarayı (Goodwin 1971:298-99), gerek büyük avlu kullanımı, gerekse paye ve yoğun çapraz tonozdaki kullanımı gibi mimari elemanlarıyla Anadolu dışı uygulamalara, Sauvaget'in tanıtımını yaptığı Ortaçağ Suriye Memlük Kervansaraylarını hatırlatmaktadır.⁽³¹⁾

Büyük ölçülerde tutulmuş avlu düzeniyle Anadolu Selçuklu dönemine ait 1211-19 tarihli Evdir han'ını da anımsatan Payas, bu özelliğini sıcak iklim koşulları kadar, iskele ve pazar ilişkisine de borçludur. Payas Sokullu kervansarayındaki büyük avlu kullanımını daha sonra inşa edilecek 1636 tarihli Malatya Silahtar Mustafa Paşa Kervansarayı ile 1670 tarihli İncesu Kara Mustafa Paşa Menzil Külliyesinin hanında da karşımıza çıkaracaktır.

Günümüze bazı bölüm ve mimari öğeleri kalıntı

şeklinde ulaşmakla birlikte, yapılan restitüsyon planına göre, Payas'dan daha önce tabhane ve imaret ile birlikte ayrı bir blok oluşturan Lüleburgaz'daki kervansaray, simetrik olarak düzenlenmiş iki ahır bölümünden oluşmaktaydı. Sırtını arastaya önünü ise avluya verecek şekilde tasarlanan ahırlar, bir ölçüde Anadolu Selçuklu kervansaraylarını hatırlamaktadır. Ahırların avlu ile ilişkisi daha sistematize edilmiş bir uygulamayı düşündürmektedir. Ayrıca merkezde kubbeli birim ile onun iki yanında simetrik avlu düzenlemesi kendinden önce yapılan Gebze Çoban Mustafa Paşa hanını gözönüne getirmektedir (Goodwin 1971:295-97).

Keza günümüze ulaşmasa da, bazı varsayımlara giderek Havsa Sokullu'nun da Lüleburgaz'a çok benzediğini olasılıkla benzer uygulamanın söz konusu olduğunu ifade edebiliriz.

Menzilerdeki avlulu bu düzenlemenin dışında Edirne ve Erzurum Rüstem Paşa ile Manisa Muradiye gibi şehiriği kervansaraylarında da avlu kullanımıyla karşılaşılır. 1554 tarihli Edirne Rüstem Paşa'da kervansaray planında farklılaşma söz konusudur. Burada ahır ile yolcuların kaldığı odalar, mescit ve hamam birbirinden ayrılmıştır (Kuran 1986:152-53). 1560 da yapılan Erzurum Rüstem Paşa'da da, Edirne'ye benzer şekilde insan ve hayvanların ayrılması fikri devam eder (Konyalı 1963), 1583-86 tarihli Manisa Muradiye ise revaklı avlu, iki kat düzeni, ahır ve cepheye dükkânların yerleştirmesi düşüncesi ile eski ve yeni gelenekler birarada uygulanmıştır. Bu şema da 17. yüzyılda tekrarlanacaktır. 16. yüzyılda avlu kullanımının görüldüğü bir diğer örnek de Üsküdar Atik Valide Külliyesi'nin kervansarayıdır (Kuran 1986)

Edirne ve Erzurum Rüstem Paşa, Manisa Muradiye ve Diyarbakır Deliller hanı, farklı tarihlerde yapılsalar da

gerek giift katlılık, gerekse avlu ve cephede dükkân kullanımıyla kendi içinde bir grup oluşturmaktadırlar.

Günümüze ulaşmamakla birlikte ilgi alanımıza giren Bozöyük Kasım Paşa (1525), Babaeski Ali Paşa (1569-72) ve Yenişehir Sinan Paşa (1573-82) kervansarayları hakkında ise yorum yapmamız mümkün değildir.

DÜKKÂN:

Menzil külliyelerinde arasta dışında dükkân kullanımına gelince; Silivri ve İzmit'te hana bağlı tek sıra halinde, vakfiyesine göre Büyükçekmece'de yapılar çevresinde, olasılıkla Belen'de yapılara bitişik tarihi yol üzerinde, yine vakfiyesine göre Iğın'da külliye çevresinde dükkânlar mevcuttu. Lüleburgaz ve Havsa'da arastanın dışında hamam çevresinde de tek sıra dükkân dizisi bulunuyordu. Dükkânların bu şekilde yerleştirilmesi İstanbul Süleymaniye, Rüstem Paşa, Manisa Muradiye gibi şehirleri uygulamalar ile Diyarbakır Deliller hanı, Edirne Rüstem Paşa kervansarayı, Edirne Ekmekçioğlu ve Malatya Silahtar Mustafa Paşa kervansaraylarında da görülür.

Sonuçta, Türk mimarlık tarihinde han veya kervansaray olarak tanınan yapıların, önceleri askerî ve dini amaçlarla sınır boylarında tesis edilmiş ribatların, sonradan daha çok ulaşım, konaklama ve ticarete hizmet edecek biçimde düzenlenmiş örnekleri olduğunu ifade edebiliriz.

3.2. SOSYAL İŞLEVLI YAPILAR

Bu gruba külliyenin tabhane, imaret, hânîkâh, hamam, meşruta evler-müştemilat (servis yapıları) ve helâlar girmektedir. Sırasıyla bu yapı türlerini önce kelime anlamlarını vermek koşuluyla karşılaştırmalı değerlendirmesini yapalım.

TABHANE

Bir çeşit konaklama, dinlenme mekânları olarak tanımlayabileceğimiz tabhaneler, menzil külliyesi tasarımımda önemli rol oynayan yapıların başında gelir.⁽³²⁾ Tabhanenin dışında, arşiv malzemesi ve seyahatnamelere göre, "Tavhane", "Halvethane", "Mihmanhane", "Misafirhane", ya da Gëbze'de olduğu gibi halkın deyişimiyle 'Paşa Odaları' adıyla tanınan bu mekânlar, bir ölçüde rütbece yüksek asker, din adamı, hacı aday ve seyahat eden önemli şahsiyet veya seyyah gibi ayrıcalıklı kişiler ile uzun zaman yolculuk etmiş, yollarda sıkıntı çekmiş garip ve fakir kimselere hizmet eden ve vakıf sistemiyle gelişen yapılardır. Yalnız bu bağlamda, sıradan kişilerin ya kişisel, ya da vakıf imkânlarıyla han içinde konakladıklarını varsayabiliriz.

Anadolu Türk mimarisinin gelişimi incelendiğinde tabhanelerin, Anadolu Selçuklu ve Beylikler devrinde bağımsız bir yapı türü olmadığı, kervansaray, şehiriği hanı, tekke, hânîkâh ve zaviyeli-cami gibi genel amaçla hizmet eden yapıların içinde, bu işleve cevap verecek mekân ve birimlerle donatıldığı bilinmektedir. Benzer gelişme Erken Osmanlı mimarisi için de sözkonusudur. genelde kabul edilen düşünceye göre, zâviyeli camilerin çok işlevli olmalarındaki bir neden de, din adamlarına konaklama hizmeti vermesi idi. Balkanlar'ın Osmanlı egemenliğine girmesi ve devletin giderek merkezileşmesi gezgin dervişlerin önemini azaltmış, işlevi sona eren zaviyeli cami türü de 16. yüzyılda kaybolmaya başlayarak camiye bitişik zaviye şeması tabhaneye dönüşmüştür.⁽³³⁾

Fatih döneminde tabhanenin ayrı bir yapı türü, ya da camiye bitişik fakat girişlerin bağımsız düzenlendiği yapılar olarak soyutlanma çabasının görüldüğü gözlemlenir. Fatih zamanında inşa edilen ve sultanın adını taşıyan

büyük tasarımlı külliyyede, caminin güney doğusuna yerleştirilmiş konumda iç avlulu tabhane adıyla tanımlanan bir yapı göze çarpar (Ayverdi 1973:395-400, şek.420). Sultanı ve devlet düzenine geçişteki sosyal yapılaşmayı ve merkeziyetçiliği simgeleyen bu külliyyede, tabhanenin ayrı bir yapı olarak han ve imaretle birlikte konumlanması dikkat çekicidir (Ayverdi 1973:369 şek.565-66). Burada bilindiği kadarıyla Osmanlı mimarisinde ilk kez bağımsız bir tabhane yapısıyla karşılaşmaktadır. Bu özellik 16. yüzyılda inşa edilecek Şehzade ve Süleymaniye ile menzil külliyelerinde de uygulanacaktır.

Fatih döneminde inşa edilen Afyon Gedik Ahmed Paşa ile İstanbul Mahmud Paşa Külliyesi'nin camilerinde, tabhane işlevli yan mekânların ibadete ayrılmış orta bölümden soyutlanmaya çalışıldığı görülmektedir. İlkinde, eksende eyvan ve ona iki yandan açılan oda düzeniyle tabhane mekânlarına dışarıdan giriş sağlamakta, böylece tabhanenin harimle bağlantısı bitişiklik ve pencere açılımı dışında kalmamaktadır (Ayverdi 1973:1-16, şek.1). Eyvan ve oda bileşiminin denendiği bu şema, daha sonra Gebze, Karapınar, Yenişehir ve Ilgın'daki menzil külliyelerinin tabhanelerinde de karşımıza çıkacaktır.

Mahmud Paşa'da ise gerek caminin iki yanında yer alan mekânlara dışarıdan giriş sağlanması, gerekse bu odaların harimden 'U' şeklinde bir kapı koridorla soyutlanması, ibadet ile kalma mekânlarının yapıda ayrı tutulmak istendiğini, dolayısıyla tabhane amacına hizmet için düşünüldüğü vurgulamaktadır (Ayverdi 1973:443-50, şek.695).

II. Bayezid dönemine geldiğimizde, Edirne ve İstanbul Bayezid camilerine bitişik olarak inşa edilen tabhane mekânları plan şeması ve sosyal işleyiş açısından dikkat çekicidir.

Edirne II. Bayezid Cami'nin büyük tek kubbeli hariminin iki yanında, dört eyvan dört köşe odası ve orta sofadan oluşan dokuzar birimli yan kanatlar, tabhane amaçlı olup eski bir geleneğin yeni biçimiyle sürdürülmesi çabasıdır (Yüksel 1983:106-18, şek.108). Benzer şekilde İstanbul II. Bayezid ve Yavuz Selim Camilerinde de tabhaneler, mimari kuruluş olarak cami külliesine kenetlenir. Edirne ve Yavuz Selim'de özgün kalan tabhane mekânları, İstanbul II. Bayezid'te cami ile aralarındaki duvar açılarak sonradan ibadet mekânına katılmıştır (Yüksel 1983:191-204, şek.65). Yavuz Selim Cami, minarelerinin yeri dışında Edirne'deki Bayezid camii'nin bir kopyasıdır (Goodwin 1975:184-87, şek.178) İstanbul II. Bayezid tabhanelerindeki ortada büyük kubbeli giriş holü ve doğu ve batısında arka arkaya ikişer konuk odasından kurulu beşer kubbeli kütle kuruluşu akla Şehzade Mehmed Külliyesinin tabhanelerini getirir. Başka bir deyişle, İstanbul II. Bayezid Cami tabhanelerini Şehzade Mehmed Külliyesi'nde Sinan kendine model seçmiş fakat iki tabhane birimini caminin doğu ve batısına kenetlemek yerine bunları bağımsız bir yapıda ard arda sıralanmış ve develiği de ekleyerek yapıyı hanla bütünleştirmiştir (Kuran 1986:53, şek.56).

Edirne ve İstanbul Bayezid camileri ile Yavuz Selim'deki tabhane uygulamalarının dışında, 15. yüzyıl sonu ile 16. yüzyılın ilk yarısında inşa edilen bazı zâviyeli camilerden, harimin iki yanında dışarıdan girişi birer oda düzenlemesiyle karşılıklıdır. Tokat Hatuniye (Yüksel 1983:380-89, şek.225), Trabzon Hatuniye (Yüksel 1983:449-55, şek.150). Diyarbakır Fatih Paşa (Yüksel 1983:424, şek.138) ve Halep Hüsreviye (Goodwin 1971:202-3, şek.191) bu şemanın görüldüğü yapılara örnek teşkil etmektedir.

Şehzade Külliyesi'nden sonra inşa edilen Süleymaniye

Külliyesi'nin tabhanesinde ise Fatih tabhanesine dönüş görülür. İç avlusu ile birlikte külliye de kuzey dış köşede ayrı bir ayrı olarak konumlanan yapı, bitişiğinde bir alan imaret ve alt kattaki han ile birlikte yine işlevsel bir bütünlüğe işaret etmektedir (Goodwin 1971:221, sek.208).

Genel girişten sonra, ilgi alanımızı oluşturan menzil külliyesi tasarımlarında farklı düzenlemelerle karşımıza çıkan tabhane örneklerinin bulunduğu merkezler şunlardır: Gebze, Eskişehir, Belen, Şam, Karapınar, Lüleburgaz, Payas, Yenişehir ve Ilgın ile 17. yüzyıla ait Ulukışla ve İncesu. Diğer örneklerden Silivri, Bozöyük, Büyükçekmece, Babaeski ve İzmit'te ise kesin olmamaklar birlikte büyük bir ihtimalle tabhane olmadığı, yerine olasılıkla handa konaklandığı anlaşılmaktadır. Seyahatnamelerdeki bilgiler de varsayımımızı güçlendirmektedir.

Kitabeleri olmadığı gibi adlarına tezkelerelerde de rastlanmayan tabhaneler, menzil külliyesi tasarımında farklı biçimlemelerle karşımıza çıkmaktadır. Örnekler içinde Gebze'de iki, Eskişehir, Şam, Karapınar, Ilgın, Yenişehir ve İncesu'da birer olmak üzere bağımsız yapılar şeklinde; Belen, Lüleburgaz, Payas ve Ulukışla da ise kervansarayına bağımlı tabhane şemaları görülmektedir. Bu bağlamda, Lüleburgaz'a çok benzeyen Havsa'da da Lüleburgaz'daki uygulamanın tekrarlandığı düşünülebilir.

Örneklerden Gebze, Eskişehir, Şam, Payas, Yenişehir ve Ilgın'dakiler onarımlarla iyi durumda; Karapınar'daki harap vaziyette; Belen ve Ulukışla'daki kısmen harap olmuş şekilde; İncesu'daki biçim değişikliğine uğramış durumda olup Lüleburgaz'daki günümüze ulaşmamıştır.

Tabhanelerin konumlarına gelince; işlev açısından han ve imaretle sıkı bağlantı içindeki tabhaneler, Gebze, Eskişehir, Şam, Karapınar, Yenişehir ve Ilgın'da olduğu

gibi ya ortak amaçlı kullanılan bir avlu çerçevesinde, ya da Lüleburgaz, Payas ve Belen'deki gibi han içinde veya cephesinde yer almaktadır.

Günümüze ulaşan menzil külliyelerinin karşılaştırmalı genel değerlendirmesi şöyledir:

Gebze'de, bazı mimari ayrıntı ve konumsal özelliklerden de anlaşılacağı gibi, iki farklı tabhane sözkonusudur. Bunlardan birincisi, halkın "Paşa Odaları" adıyla tanıdığı külliyenin batı girişi ile kuzeybatıdaki han bölümü arasında kalan bir dizi mekân tabhanedir. Tabhanede avluya açılan odalar, kapı, pencere ve ocak nişleriyle yaşama mekânları olarak tasarlanmış olup imaret, han ve sokak kapısına yakınlıkları nedeniyle amacına uygun yerde inşa edilmiştir. Ayrıca hana bitişik bir de helânın bulunması, bu odaların konum ve biçim açısından farklı kişiler düşünülerek tasarlandığını göstermektedir (Aktuğ 1989:12-13, sek.1).

Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesinin Gebze ile ilgili kısmında sözü edilen halvethane, tanımlamaya göre daha farklı kişiler için inşa edilmiş bir geçit tabhanedir.⁽³⁴⁾ Külliye de doğu kanatta hânikâh-medrese arasında inşa edilen yapıya doğrudan ayrı bir taçkapı ile girilmekte, dolayısıyla yapı dışavlu ve avluya açılan diğer yapılardan soyutlanmaktadır. Bir iç avlunun etrafına doğu hariç üç yönde yerleştirilen odalardan oluşan tabhane, mimari düzenlemesiyle paşa odalarının tek sıra halinde dizilişini hatırlatmaktadır. Konumu ve bağımsız bir yapı olarak inşa edilmesiyle Fatih Külliyesi'nin tabhanesini akla getiren Gebze tabhanesi, daha çok 16. yüzyıl uygulamalarından Şehzade ve Süleymaniye Külliyesi içindeki tabhanelerle grup oluşturmaktadır.

Eskişehir Çoban Mustafa Paşa (Kurşunlu) Külliyesi

içinde yer alan tabhane, dış avluya açılmakta olup caminin güneybatısında hânikâh ile imaret (?) arasındadır. Yanyana düzenlenmiş bir dizi odadan oluşan tabhane, günlük yaşama uygun şekilde düzenlenmiştir.⁽³⁵⁾

Tabhanenin, Şam, Karapınar, Yenişehir, Tlgın, Ulukışla ve İncesu'da, içine cami, imaret, han ve medrese gibi diğer yapıların da açıldığı ortak kullanım amaçlı bir avlunun cephesine konumlandığı gözlemlenir. Örneklerden Şam'da, merkezde yer alan büyük avlunun iki tarafına, karşılıklı olarak yerleştirilmiş bir dizi önü revaklı odadan oluşan düzenleme ile karşılaşılr (Kuran 1988e:169-74, şek.1). Bu düzenleme avluya yerleştiriliş açısından Gebze'deki paşa odalarını hatırlatmaktadır.

Örneklerden Karapınar'da, caminin kuzey ve kuzeybatısında külliye girişleri arasında yer alan tabhane mekânları, hem avluya açılımdan dolayı cami ve imaret ile hem de yola açılımla sokak ve hamamla yakın bağlantı içindedir (Kuran 1986:160, şek.183). Tabhaneler arasına tuvaletin yerleştirilmesi ise bu mekânlara ayrıcalıklı davranıldığına işaret eder. Tabhanedeki plan tasarımıyla eyvan-oda düzenlemesiyle karşılaşılmaması bizi 15. yüzyıla, Afyon Gedik Ahmed Paşa zâviyeli camisindeki tabhane mekânlarında gördüğümüz eyvan ve ona açılan oda düzenine götürmektedir. Gebze'de paşa odalarında kısmen uygulanan bu şema, Karapınar'dan sonra Yenişehir ve Tlgın'da da karşımıza çıkar. Eyvan olarak kullanılan merkezdeki bölüm, yazlık amaçlı değerlendirilmesinin dışında, odalara geçişi sağlayan geçiş yeri olarak da kullanılmaktadır. Bir kapıyla eyvana açılan odalar ise pencere kapı ve ocak nişi düzenlemesiyle kışlık, daha sürekli konaklama amacına yöneliktir. Şam ile Karapınar arasında yapacağımız karşılaştırmada, cami ile tabhane bağlantısının kuvvetle vurgulanmasının yanısıra, bazı farklılıklar da sözkonusudur. Örneğin Şam'da, önü revaklı karşılıklı

yerleştirilmiş tabhane anlayışı görülürken Karapınar'da, revaksız ve L şeklinde avluyu çevreleyen düzenlemeyle karşılaşılır. Ayrıca Şam'da, yanyana tek kitle düzeni şeklinde odalar sıralanırken Karapınar'da, bir bölümü sokağa açılan eyvan-oda bileşimi dikkat çeker. Dolayısıyla Gebze-Şam bağlantısı daha güçlü gözükmekte, Karapınar ise kendinden sonra inşa deilecek Yenişehir ve Ilgın'a yaklaşmaktadır.

Yenişehir'de tabhane, yine imaretin de açıldığı bir avlunun batı cephesinde eyvan-oda bileşimiyle karşımıza çıkmaktadır (Reyhanlı 1978:378,396). Araştırmacı tarafından yanlışlığa düşülerek medrese olarak tanımlanan bu mekânlar, vakfiyede sözü edilen tabhane amacına hizmet etmişlerdir.⁽³⁸⁾

Ilgın'da ise avlunun doğusunda sırtını hana yaslayacak şekilde yerleştirilen tabhane mekânları, han-tabhane bağlantısını kuvvetlendirmektedir. Ayrıca tabhanenin, imaret, cami ve arastaya olan yakınlığı, bu yapılarla olan ilişkisine işaret etmektedir (Kuran 1986:162, şek.184). Ilgın'daki bu şema, han-tabhane bağlamında Ulukışla'da da denenmiştir. Ortak avluya bakan kuzeydeki hanın ön cephesinde de Ilgın'da olduğu gibi bir dizi tabhane mekânı bulunmaktadır (Nayır 1975:210-12, şek.156).

Belen ve Payas'da da hana bağımlı fakat farklı düzenleme yansıtan tabhane plan şeması görülür. Günümüzde iki, orijinalde ise dört odanın yer aldığı Belen Kanunî Hanı'nın önce cephe düzeninde, odalardan ikisinin tabhane odası olarak kullanıldığı konum ve düzenlemeden anlaşılmaktadır. Giriş kapısının bulunduğu alana açılan diğer iki odanın ise bekçi veya personel odası olarak kullanılması muhtemeldir (Sauvaget 1937:101,104, şek.3). Hanın ön cephesine bu şekilde tabhane mekânları inşa etme düşüncesi, Konya-Ereğli Rüstem Paşa Hanı'nda 1550 li

yıllarda, daha gelişmiş bir biçimde uygulanmıştır (Kuran 1986:149-50, şek.170). Ereğli Rüstem Paşa Hanı, büyük bir ahır bölümü, onun önünde bir sıra konuk odası, onun da önünde geniş bir avludan oluşan tasarımı ile daha sonra inşa edilecek Payas Sokullu Hanı'na biçim olarak etki etmese de, program açısından bağlantısının sözkonusu olduğu anlaşılmaktadır. Han ve önünde tabhane odası düzeni, daha sonra Kurtkulağı mevkide 17. yüzyılda inşa edilecek handa da görülecektir (Erken 1971:11,19).

Payas Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde ise belki en gelişmiş tabhane tasarımı diyebileceğimiz uygulama her açıdan dikkat çekicidir. Hanın avluya bakan batı cephesi boyunca giriş kapısının iki yanında, revaklı iç avlularıyla bağımsız mekânlar olarak tasarlanmış bir düzenlemeyle karşılaşılır. Tabhaneler ayrıca kendi içinde birer duvarla ayrılarak dört bağımsız birime dönüşmüştür. Odalarda gelişmiş su sistemine rastlanması ve bu bağlamda bazı odalarla bağlantılı küçük birer hacime rastlanması, odaların temizlik işlevine ayrılmış olabileceğini düşündürmektedir. Dolayısıyla bu odaların ayrıcalıklı kişilere tahsis edildiğini varsayabiliriz (Goodwin 1971:298-300, şek.288).

Payas'daki bu düzenlemenin günümüze ulaşmış kat restitüsyon planı ile eski fotoğraflarından anl. a göre, bir iç avlunun etrafına yerleştirilen mekânlarından oluşan Lüleburgaz Sokullu'nun alına yapıldığını tahmin edebiliriz (Sözen 1975:178, şema 434). Ayrıca Suriye Ortaçağ kervansarayla konaklama mekânlarının da etkili olduğu şü (Sauvaget 1938, 1940).

Günümüze ulaşmamakla birlikte, Payas ile or ağır basan Havsa Sokullu Külliyesi hanı içinde de olduğu seyahatnamelerden anlaşılmaktadır (Reyhani

1976).

Ulukışla ve İncesu haricinde diğer 17. yüzyıl menzih hanı uygulamalarına gelince; tabhanelerin, ya hana bitişik, ya da müstakil yapıldıkları gözlemlenir (Nayır 1975:195- 236, şek.156).

Tabhanelerin olmadığı uygulamalarda ise han ahırının, ayırım olmaksızın misafirler için kullanıma açık olduğunu varsayabiliriz.

İMARET:

Terminolojik açıdan "imaret" kelimesinin farklı anlamları ifade ettiği bilinmektedir. Bayındır duruma getirme anlamına gelen imâr sözcüğünden türetilmiş "imaret" terimi, Erken Osmanlı döneminde yapı topluluğunu ifade ederken, sonraları bir külliyein aşhane ve kervansaray bölümlerini kapsayan daha sınırlı bir parçası olarak, ya da sadece yemekhane ve mutfakı içeren aşhane anlamında kullanılmıştır. "Darüz-ziyafe" ve "Darülit'am" gibi isimlerle de anılan imaret, 16. yüzyıla birlikte Osmanlı mimarisinde sosyal işlevli yapı olarak daha da önem kazanmıştır.⁽³⁷⁾

Konumuz gereği imaretin "belirli bir tesiste görevli olanlar, burada konaklıyanlar ve çevredeki muhtaçlar için büyük miktarlarda yemeğin pişirildiği dağıtıldığı ve yendiği mekân" anlamı bizi ilgilendirmektedir (Tanman 1988:333-53).

Bir külliye'nin parçası olarak tasarlanan imaretler, bir yol üstü kuruluşu olan menzil külliyelerinde işlevsel olarak daha da anlam kazanmış, tabhane, han ve arasta ile birlikte, ilk planda ele alınan yapı türü olmuştur.

Sosyal işlevli bir yapı türü olarak imaretlerin nasıl hizmet verdiği ve nasıl bir sistem içinde geliştiğine dair vakfiyelerde ayrıntılı bilgilere rastlanılır. Personelin görev dağılımı ve aldığı ücret dışında, alınan malzemenin cinsi ve miktarı, öğün adeti, kimlere nasıl servis verileceği, özel günlerdeki ikramın ne olacağına dair son derece sağlıklı bilgilere ulaşılır. Buna göre, imarette pişirilen yemek, günde iki öğün olmak üzere külliye'nin cami, medrese, tabhane, han, hânikâh, tekke, arasta, sıbyan mektebi vb. yapılarında görev alan kişilere, medrese öğrencilerine, hânikâhda konaklayan kişilere, tabhane ve handa misafir kalan yolculara dağıtılırdı. İmaretin içerdiği bölümler ise mutfak (matbah), fırın (bir çeşit pidenin pişirildiği fodla fırını), kiler ve anbar gibi erzak depoları, yemekhane (me'kel) ile personel odaları idi.

16. yüzyıl öncesinde Anadolu-Türk mimarisinde, imaret niteliğindeki yapı türünün nasıl bir gelişme gösterdiği araştırılacak olursa, Erken Osmanlı dönemine kadar Anadolu Selçuklu ve Beylikler döneminde, kesinlik olmamakla birlikte bağımsız imaret yapısı olmadığı anlaşılır. Bu dönemlere ait yapılar içinde çok sayıda insanı barındırmak amacıyla tasarlanmış kervansaray, medrese, darüşşifa, tekke ve dergâh benzeri yapıların içinde yemeğin pişirilmesine mahsus bölümlerin varlığı bilinmektedir. Ancak, bu bölümler yapıların tasarımına bağlı kalan tâlî bölümler olup kendi başlarına bir yapı türü oluşturmuyorlardı.

Osmanlı mimarisinde, 16. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren erken dönemin külliyelerinde, işlevlerin çeşitlenmesi sonucunda imaret işlevine cevap verecek

şekilde kendi içinde bağımsız birimlerin oluştuğu görülmektedir. Bu amaç doğrultusunda, 14-16. yüzyıllar arasında külliyeye bağımlı çok sayıda imaret yapıldığı bilinmekle beraber sayılı örnekleri günümüze ulaşmış, diğerleri ise bazı nedenlerle yok olmuştur.

İlk bağımsız imaret Bursa'da 1339 tarihli Orhan Gazi Külliyesi'nde karşımıza çıkmaktadır (Ayverdi 1966:61, 64-66, 95). Günümüze ulaşmayan ve hakkında çok az şey bilinen imarete dikkat çeken özellik, daha sonra klasikleşecek tabhane (misafirhane)-imaret bağlantısının kurulmaya çalışılmasıdır. İmaret ile ikâmete ayrılmış yapılar arasındaki işlevsel bağımlılığın külliyenin yerleşim düzenini etkilediği, imaretin sözkonusu bölümlerle kaynaştırılmış olduğu dikkat çekmektedir.

Bursa Hüdavendigâr (Ayverdi 1966:232, 289-90) ve Yıldırım (Ayverdi 1966:462) külliyelerinde imaretin varlığı bilinmekle beraber ilkinde, yapı yeniden inşa edilmiş, ikincisi ise günümüze ulaşmamıştır. Bugün ayakta Osmanlı imaretleri arasında en erken tarihlisi Yeşil Külliye imareti (Ayverdi 1972:101)dir. Mutfak, kiler ve yemekhanelerden oluşan imaret, yapısal ilişkiler konusunda bir fikir vermektedir. 1426 tarihli Bursa Muradiye imareti (Ayverdi 1972:320) ise belgelere göre mutfak, fırın ve yemekhaneden oluşan, personel sayısı ve işleyişi bilinen ilk örnek olarak karşımıza çıkmaktadır.

16. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, Fatih ve II. Bayezid dönemlerinde inşa edilen Fatih (Ayverdi 1973:400-402, şek. 631) ile Amasya, Edirne ve İstanbul II. Bayezid imaretleri (Yüksel 1983:29-30, şek.12; 125-27, şek.45; 208-11, şek.71), mimari düzenleme ve işleyişleriyle erken klasik örnekler olarak belirlemektedir.

Fatih Külliyesi'ndeki imaret, tabhane ve hanla

yanyana yerleştirilişiiyle Bursa Orhan Gazi İmaretini hatırlatmaktadır. Fatih'teki imaretin boyutları açısından külliye ile bağdaşmaması nedeniyle imaretin tabhane içindeki konumlanmış olabileceği tahmin edilmektedir (Tanman 1988:336).

Amasya'da külliyeinin batısında tabhane ve ahır ile birlikte tasarlanan imaret, Edirne'de daha olgun mimari tarzda karşımıza çıkmaktadır. Hem birbiriyle, hem de dış avlu ve sokakla bağlantı bölümlere sahip Edirne Bayezid imareti, ayrıca iç avlu formuyla birlikte 16. yüzyıl imaretlerine ön örnek teşkil etmiştir. Burada mutfakla yemekhane, fırınla, erzak depoları yanyana konumlanarak, ileride gelenekselleşerek şema haline dönüşmüştür. İstanbul II. Bayezid imareti ise doğuda yer almakla, her iki imaretle benzerlik göstermektedir. Kervansarayaya bitişik olarak inşa edilen imaret, yine avlulu şemada olup gelecekte Sinan'ın imaret tasarımına etki edecektir.

16. yüzyıl ile birlikte, menzil külliyesi tasarımlarında daha da ön plana çıkan imaretin menzil külliyeleeri kapsamında genel özellikleri şöyledir:

Menzil külliyeleerine baktığımızda, örneklerin çoğunda imaretin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Gebze, Eskişehir, Bozöyük, Şam, Payas, İzmit, Yenişehir ve Ilgın'daki imaretler, ya iyi durumda, ya da harap olarak günümüze ulaşmıştır. Belgelere göre, Silivri, Lüleburgaz ve Havsa'da da imaretin varlığı bilinmektedir. Karapınar'da, orijinalde olduğu saptanan imaretin kazılar sonucu temel seviyesinde kalıntılarına rastlanmıştır. Belen, Büyükçekmece ve Babaeski'de ise imaretin bağımsız mı olduğu, yoksa han içinde mi olduğuna dair bir kayıt mevcut değildir.

Hiçbirinde kitabeye rastlanmayan imaret örneklerinden

Karapınar Selimiye, Lüleburgaz ve Havsa Sokullu ile Gebze Mustafa Paşa her üç tezkereye, Payas ise Tuhfet ül-Mi'marin'e kayıtlıdır (Sönmez 1988:36, 72, 89-90).

Külliye içindeki tasarımlarına göre, menzil külliyesi imaretlerinin ve bu bağlamda diğer çağdaş imaretlerin karşılaştırmalı değerlendirilmesi şöyledir:

Gebze'de 1520 li yıllara ait imaret, külliye'nin batı sınırı boyunca uzanan ve farklı boyutlarda bir dizi mekândan oluşan bir yapıdır (Aktuğ 1989:13-16, şek.1). Yanyana hacimlerden meydana gelen tek sıralı kitle düzeni, 15. yüzyılda Bursa Yeşil Külliye imareti ile başlayan ve Seyitgazi manzumesi içinde imaretle (Goodwin 1971:181-83) devam eden geleneğin uzantısıdır. Külliye tasarımında yine 15. yüzyıl özelliği olan imaret/tabhane/kervansaray bütünleşmesinin gözlendiği düzende, imaret, dış avluya doğru yönlendirilmekle birlikte, servis kapısı ile de sokağa açılmaktadır. İmaretin bir kapıyla dışa açılması daha geç tarihte Payas'da da uygulanacaktır. Yemekhane, mutfak, kiler, fırın, depo ve odunluğun ard arda mekânlar şeklinde dizildiği şemada, bazı bölümler arasında bağlantı olmakla birlikte, esas bağlantı, uzun bir dikdörtgen koridor aracılığıyla sağlanmaktadır.

Gebze'de karşımıza çıkan bu düzenleme, muhtemelen günümüze ulaşmayan Silivri'de de tekrarlanmış olmalıdır (Akkaya 1989:43-48). Aynı tarihlerde inşa edilen Eskişehir Mustafa Paşa'da ise batıda mutfak olarak kabul edilen bir bölüm karşımıza çıkmaktadır. İmaretin diğer bölümlerinin olup olmadığı, ya da kuzeybatıda küçük han kabul edilen yapı içinde mi tasarlandığı belli değilse de, kuzeydeki yapının içinde yemekhane ve erzak depolarının olabileceği varsayılabilir. Bozöyük'deki Kasım Paşa Külliyesi'nde caminin batısında, Gebze'de olduğu gibi ard arda dizilmiş mekânlardan oluşan bir imaret olmasına karşın, caminin

kuzeydeki kubbeli iki mekânın mutfak kabul edilmesi sorun teşkil etmektedir. Ancak, mutfağın külliye ile bağlantısı tam olarak belli değildir.

Tek sıralı kitle düzenine sahip imaret tasarımı başka, ortak kullanılan bir dış avlunun belirleyici olduğu imaret tasarımı da sözkonusudur. Daha yaygın görülen bu tasarımda imaret, ya genel amaçlı avlunun bir, ya da iki kenarına dizilmiş veya merkezdeki bir iç avlunun etrafına yerleştirilerek diğer yapılardan kısmen soyutlanmıştır. Menzil külliyesi ölçeğinde konuya yaklaştığımızda, ortak amaçlı avlu çevresindeki düzenlemenin daha önce uygulandığı ve yaygın olarak denendiği gözlemlenir.

Şam Süleymaniye imareti ile başlayarak, Karapınar Selimiye, Ilgın Mustafa Paşa ve Yenişehir Sinan Paşa'da tekrarlanan şemanın genel özellikleri şöyledir:

Şam'da, merkezdeki büyük ortak amaçlı avlunun kuzeyine cami ile karşılıklı inşa edilen imaret (Kuran 1986:69-72, şek.45) "1" plan şemasında olup mutfak, yemekhane ve erzak deposundan oluşmaktadır. cami ile imaretin karşılıklı olarak yerleştirilmesi düşüncesinin Sinan öncesinde, bugün mevcut olmayan İstanbul Yavuz Selim Külliyesi'nde denendiği kabul edilir (Tanman 1988:347). Şam imaretinin bir özelliği de bir boyutta yanyana hacimlerden meydana gelen düzenlemeyi yansımasıdır.

Şam'dan kısa bir süre sonra inşa edilen Karapınar'da ise imaretin, cami ve tabhanenin de açıldığı ortak avlunun kuzeydoğu köşesinde yer aldığı bilinmektedir. Yapılarda kazılarda ocak izlerine rastlanmakla birlikte, mekânların dağılımı belli değildir. Ancak, Şam'da han-imaret bağlantısı daha güçlü iken, Karapınar'da tabhane-imaret ilişkisi vurgulanmıştır. Cami her ikisinde de avlunun bir ucunda yalnız bırakılmıştır. Karapınar'da olduğu gibi,

camii ile imaretin çapraz karşıda yer aldığı ve tabhaneye imaretin yanyana tasarlandığı şemanın ön örneği Manisa Hafsa Sultan Külliyesi'nde karşımıza çıkar (Acun 1982:226-32).

Yaklaşık aynı tasarımın uygulandığı üçüncü örneğe ise Ilgın'da rastlanır (Tanman 1989:348-51). camii, han ve tabhane mekânlarıyla çevrili avlunun kuzeydoğusuna yerleştirilen imaret, Karapınar'da olduğu gibi ters "L" biçiminde olup tabhaneye yine bitişiklik göstermektedir. Mutfak, depo, kiler, yemekhane gibi bölümlerden oluşan imaret, Yenişehir'de de görüleceği üzere, kısmen sırtını arastaya dayamış, ançak aralarında doğrudan bağlantı olmadığından birbirlerinden bitişik iki boyutluluk dışında soyutlanmışlardır.

Yenişehir'de mevcut yapılar arasında bazı kopukluklar görülse de, camii ve tabhanenin açıldığı avlunun kuzey ve kuzeydoğusuna, yine 'L' şeklinde yerleştirilmiş bir avlu şemasıyla karşılaşılır. Tüm birimleri ayakta olan yapı, doğrudan arastaya sırtını yaslamakla Ilgın'ı hatırlatmaktadır (Reyhanlı 1978:379-81).

İmaretlerin sınıflandırılmasında diğer bir grubu oluşturan bağımsız iç avlulu gruba ise sadece Payas Sokullu İmaretini girmektedir. Yalnız, günümüze ulaşmasa da restitüsyon planına göre, Lüleburgaz Sokullu'da bu sınıflamaya göre daha erken tarihli bir örnek olarak katılmaktadır. Ayrıca, Lüleburgaz ve Payas ile hem bani, hem de düzenlemesi açısından benzerlikler gösteren Havsa'daki günümüze ulaşmayan imaretin de aynı tasarımı yansıttığını varsayabiliriz.

Bağımsız avlulu imaretler adıyla tanınan imaret plan şemasının, Payas Sokullu İmaretinden hareketle genel özellikleri şöyledir.

Payas'da, kervansaray bloğu içinde, ahır ve tabhanelerle yakın ilişki içinde külliye'nin uç noktasında inşa edilen imaret, eksende yer alan bir iç avlunun ki yanına yerleştirilmiş mekânlardan oluşmaktadır. Mutfak, yemekhane, fırın ve erzak deposunun açıldığı revaklı avludan sonra, personel odası ve tuvaletin bulunduğu koridor yoluyla doğudaki ikinci avluya ve servis kapısıyla da sokağa açılmaktadır (Tanman 1988:342-43).

Bu tipe giren örneklere, özellikle İstanbul'da rastlandığı için başkente özgü bir şema olarak kabul edilen avlulu imaret plan şeması, Edirne ve İstanbul II. Bayezid ile Haseki Hürrem (Kuran 1986:41-41, şek.9) imaretlerdeki ön örneklerden sonra, Şehzade imareti (Kuran 1986:53, res.32) ile olgun şemasını bulmakta, İstanbul Süleymaniye (Kuran 1986:74, şek.49), Üsküdar Atik Valide (Kuran 1986:179, şek.202) ve Manisa Muradiye (Kuran 1986:217-18, şek.242)'de devam etmektedir. Bu şemanın öncüsü ise Edirne ve İstanbul II. Bayezid imaretleri kabul edilebilir.

Payas Sokullu ile Şehzade imaretleri arasında yapacağımız karşılaştırmada şu özellikler dikkat çeker.

Birincisi, her ikisi de bir iç avlunun iki yanına konumlanmışlardır. İkincisi, mutfak ile yemekhane bitişik olarak inşa edilmiştir. Personel odası ve tuvaleti de benzerlik göstermektedir. Farklılıklara gelince; Şehzade'deki revaksız avlu yerine Payas'da revak düzeniyle karşılaşılır. Şehzade'de aradan yol geçmesi nedeniyle ispeten zayıflayan han-tabhane-imaret üçlüsü yerine Payas'da, doğrudan avluya açılan, ya da koridorla bağlantı sağlayan han-tabhane-imaret ilişkisi söz konusudur. Şehzade'de tek avlu varken, Payas'da bir servis amaçlı ol-üzere ikidir. Bir başka fark da örtü sistemindedir. Şehzade'de birimler kubbeye örtülü iken, Payas'da taşrağından kaynaklanarak tonozla örtülmüştür.

Süleymaniye ile Payas arasındaki ilişkiye gelince; her ikisinde de avlu olmakla birlikte, Süleymaniye'de daha büyük boyutlu olması nedeniyle avlu dört yönden revaklıdır. Yine her ikisi de tabhane ve hanla yakın ilişkili olmalarına karşın, Süleymaniye'de han, imaret ve tabhanenin altına yerleştirilerek imaretle düşey ilişki sağlanmıştır. Payas'a göre daha hacimli tutulan mekânların üzeri kubbe, Payas'da ise tonozla örtülmüştür.

Menzil külliyeleri içinde, Eskişehir'de olduğu gibi gruptan dışı kalan bir örnek de İzmit Pertev Paşa İmaretidir. Günümüze çok az bir kısmı ulaşan imaret, hanın karşısında büyük bir ocağın bulunduğu mutfaktan oluşmaktaydı (Goodwin 1971:301, şek.289).

Sonuçta imaretler ile ilgili ortak özellikler olarak şunları söyleyebiliriz.

Bağımsız avlulu örneklerin şehir külliyeleri içinde, buna karşı cami ile ortak çevresinde bütünleşen imaretlerin ise menzil külliyesi bünyesinde yer aldığı gözlemlenmektedir. Bu durum şüphesiz ki, şehir ve menzil külliyelerinin içerdikleri fonksiyonlar arasındaki nitelik ve öncelik farkından kaynaklanmaktadır. Menzil külliyelerinin hitap ettiği yolcu kabilelerinin barınma yeme-içme ihtiyacı birinci derecede önem taşımakta şehiriçi uygulamalarda imaret, külliye'nin önemli bölümü de olsa, diğer bazı yapıların ardından gelme cami ile doğrudan bağlantısı bulunmaktadır.

Bu gruba giren imaretlerde göze çarpan diğer yapıların külliyeler içindeki yerleşimi ile ayrı kervansaray bölümleri ahır/develik ve tabhaneye ilişkidir. Yolcuların konaklaması öngörülen barınma ve yeme içme işlevlerinin arasında kaçınılmaz sıkı bağlantının doğurduğu bu

Hafsa Sultan Hânîkâhı'nda bir külliyeyle bağı avlulu bir örnek idi (Acun 1982:226-32).

Yayınlarla tekke olarak geçen yapı ise Eskişehir Çoban Mustafa Paşa külliyesi içindeki hânîkâhtır. Yapı, caminin kuzeyinde olup dış avluya bakan önü revaklı çok sayıda hücre ile bir büyük mekândan oluşmaktadır. 'L' şeklinde yerleştirilen ve düzenlenişleriyle külliye ana yapılardan olduğu anlaşılan hânîkâh, vakfiyenin düzenlediği 1528 tarihinden ne zaman sonra tekkeye çevrildiği belli değildir. Ancak mevlevî tekkesi olarak 19. yüzyılda faaliyet gösterdiği bilinmektedir (Huart 1978:39).

Aynı baninin yaklaşık aynı tarihli iki külliyesinde hânîkâh ile karşılaşılması tesadüfi olmayıp Paşa'nın dünya görüşü ile ilgili olmalıdır. Bu bağlamda Çoban Mustafa Paşa'nın kayınpederi Aksarayî tarikatına mensup Sadrazam Pîr Mehmed Paşa'dan etkilendiği varsayılabilir.

Payas'a gelince; yayınlara medrese olarak geçen, fakat sokullu'nun vakfiyesinde hânîkâh olarak bahsedilen yapı, caminin kuzeyinde olup revaklı bir avlunun gevresinde 'U' şeklinde yerleştirilmiş bir dizi odadan oluşmaktadır. Dershane odası hariç medrese plan şemasını yansıtan hânîkâh, cami ile birlikte, daha çok başkent etkili ortak avlulu şemada cami-medrese düzenlemesi yansıtır. Bir kapı ile sokağa, diğeri ile de arastaya açılan hânîkâhtan, vakfiyeye göre bir şeyh sorumlu idi.

Yaklaşık aynı tarihlerde inşa edilen Beşiktaş Sinan Paşa, Topkapı Kara Ahmed Paşa, Edirnekapı Mihrimah ve Lüleburgaz Sokullu'da olduğu gibi cami-medrese ilişkisini benzerini yansıtan Payas cami-hânîkâhı, hânîkâhın tevhidhanesi (semahane)nin olmaması nedeniyle bu işleve hangi mekânın hizmet etmiş olabileceği konusunu gündeme getirmektedir. Gebze, Eskişehir ve Kadırga Sokullu Mehmed

gibi diğ er örneklerden bu yönü ile ayrılan Payas, muhtemelen tekkelerin ikinci gruplaması olan cami-hânikâh bağlantısını düşündürmektedir. Bu ş emada cami hânikâhın semahanesi olarak kullanılmakta, avlu etrafındaki odalar ise yine dervişlerin günlük ihtiyaçlarına cevap vermektedir.

Çoban Mustafa Paşa gibi Sokullu'nun da yaptırdığı külliyelerde, hânikâh/tekke ile karşılaşılması düşündürücü olmaktadır. Mustafa Paşa'nın, kayınpederinin de etkisiyle bu tür yapıları yaptırmış olabileceği varsayımı Sokullu için de söylenebilir mi bilinmez. Ancak görünen o ki, iyi bir devlet adamı olduğunu icraatları ile kanıtlayan Sokullu'nun, her ne kadar dünya görüşü kesin olarak bilinmese de, bu tür yapı eyleminde bulunması siyasi kararlarla ilgili olabilir. Payas dışında, İstanbul Kadırga'da ve Evliya Çelebi'ye göre Havsa'da tekke yaptırması onun farklı bölgelere aynı düşünceyle hizmet götürdüğü düşündürür.

Sokullu'nun Havsa'daki tekkesi hakkında kayda değer birşey bilmiyoruz. T.Reyhanlı'nın ifadesine göre, caminin yakınlarında yer alan mihraplı bir yapı bu amaca hizmet etmiş olabilir (Reyhanlı 1976:73-74). Ancak, Kadırga Sokullu ile Payas Sokullu hânikâhları arasında, benzerlik olsa da farklılıkların daha çok olması Havsa için yorum yapmamızı engellemektedir.

Revaklı bir iç avlunun arkasına 'U' şeklinde yerleştirilen mekân anlayışı, aynı tarihlerde tamamlanmaları ve bir külliyeye bağımlı olma gibi benzer ortak özelliklerin dışında, Payas-Kadırga Sokullu arasında yapacağımız karşılaştırmada farklılıkların daha ağırlıkta olduğu gözlemlenir. Birincisi, yapıların konumlarına göre yerleştirilişlerinde farklılık sözkonusudur. Kadırga'da, Payas'a göre tekkenin cami ile bağlantısı semahanedan dolayı zayıflamış, yani cami ile karşılıklı değil,

arkasına gelecek şekilde yarı bağımsız tasarlanmıştır. Bir diğer fark, Payas'ın Sokullu'nun kendi adına Kadırga'nın ise eşi İsmihan Sultan adına fakat Halveti tarikatı için yaptırılmasıdır. Söyleyebileceğimiz son farklılık ise Kadırga'nın kendi içinde müstakil bir bütün oluşturması yani semahane ve derviş hücrelerinin dışında, selâmlık odaları, mutfak, hamam (gusulhane), abdest muslukları gibi çeşitli unsurlardan oluşmasıdır (Tanman 1988:313-19, 330-31).

Payas'ı, dönemin daha geç tarihli örneği Üsküdar Atik Valide Külliyesi tekkesi ile de karşılaştırabiliriz. Bu karşılaştırmada Payas ile Kadırga arasındaki ilişki benzer şekilde Payas Atik Valide için de sözkonusu olacaktır (Tanman 1988:319-22, 332).

Sonuçta, yukarıdaki bilgiler çerçevesinde, Osmanlılarda tarikat yapılarının Anadolu Selçuklu ve Orta Asya geleneklerinin devamı niteliğinde olduğunu, hânîkâh ve tekkenin şehir içinde inşa edilerek eğitim yerine ayinlerin düzenlendiği yapılar, zâviyelerin ise şehir dışlarında eğitim amaçlı ayinlerin yapıldığı tarikat binaları olduğunu kabul edebiliriz.

HAMAMLAR

Menzil külliyelerinde önemi vurgulanan bir başka yapı türü de temizlik işlevine yönelik inşa edilen hamamlardır.⁽⁴⁴⁾ Hamamlar hem külliye bünyesine ve yerleşime, hem de yolu kullanan yolculara hizmet amacıyla düşünülen ve daha çok gelir getirmesi için akar olarak yapılmıştır. Gebze, Lüleburgaz, Havsa ve İzmit'teki menzil hamamları çifte; diğer örnekler Bozöyük, Belen, Karapınar ve Babaeski'dekiler ise tek hamam olarak tasarlanmıştır. Payas Sokullu özel bir durum göstererek çift sıcaklıklı tek hamam plan şemasıyla dikkat çeker ve menzil

hamamları arasında benzersiz olarak kalır. Plan şemasının en yakın benzeri Kilis ise Canbolat hamamı (Konyalı 1968:549-55-57)dir. Bozöyük, Silivri, Büyükçekmece ve Ilgın'daki hamamlar günümüze ulaşmamıştır. Eskişehir ve Yenişehir'de ise hamamı varlığı kesin değildir.

Çifte hamam şeklindeki uygulamalarda aynı plan iki kez tekrarlanarak tasarlanmıştır. Genelde erkekler kısmı daha büyük olup giriş kapıları meydana, ya da yola, kadınlar kısmının kapısı ise sokağa/talî yola açılmaktadır.

külliyelerdeki hamamların yerleri incelendiğinde Gebze, Bozöyük, Belen, Karapınar, Lüleburgaz, Hafsa, İzmit, Ilgın ve İncesu'da yapıların bağımsız; Payas ve Ulukışla'da ise arasta ile organik bağ içinde olduklarından bitişik inşa edilmişlerdir. Örnekler içinde külliye en uzak konumda Gebze ve Babaeski'deki hamamlardır. Her ikisinde de hamam, yerleşimlerin biraz dışında, külliyelerin diğer yapılarına oldukça uzak çarşı içinde, 14.-15. yüzyıl Osmanlı dokusuna yakın konumlandıkları gözlemlenir. Diğer örneklerde ise hamam külliyenin doğal sınırları içinde yolların kavşak noktasında karşımıza çıkmaktadır.

Risalelere baktığımızda, sadece dört menzil külliyesi hamamının kayıtlı olduğu görülür. Bunlardan Karapınar, Havsa ve İzmit'teki Tuhfet ül-Rünyan, Tuhfet ül-Ebniye, Tuhfet ül-Mi'marin ve Adsız Risaleye, Gebze ise sadece Adsız Risaleye kayıtlıdır. Bozöyük, Lüleburgaz, Ilgın ve Payas'ın adına ise rastlanmaz.

Hamamlardan Lüleburgaz ve Havsa, diğer örneklerden ayrılarak çevresi dükkânlar ile gevrelenmiş gruba girmektedir. İki cepheye yerleştirilen dükkânların yapılış amacı arastayla olan bağlantıdan kaynaklanır. Bu bağlamda İstanbul-Edirnekapı Mihrimah (Aru 1948:85-89), Edirne

Sokullu (Kuran 1986:397) ve İstanbul Kılıç Ali Paşa (Aru 1948:107-110) hamamları benzerlik kurulabilecek örnekler olarak belirlemektedir.

Hamamların sıcaklık mekânlarına göre yapılan planlarına gelince; başlıca dört şemanın uygulandığı görülür (Eyice 1960:108=120; Önge 1988:409-12).

Birincisi, 16 yüzyıla kadar en yaygın klasik tip olan köşelerinde halvetlerin yer aldığı dört kollu haçvari orta mekânlı şema olup Anadolu Selçuklu dönemine kadar inen bir geçmişe sahiptir. 14.-16. yüzyılın büyük ölçekli Osmanlı hamamlarında uygulandığı gibi Sinan'ın erken hamam denemelerinde de kullanılmıştır. Örnek olarak Payas Sokullu'nun ilk sıcaklık bölümünü verebiliriz. Aynı şema benzer olarak çağdaş yapılardan İstanbul II. Bayezid (Aru 1948:67, 69-74). İstanbul-Zeyrek (Çinili) (Kuran 1986:92), Ayasofya Haseki Sultan (Kuran 1986:90-92) ve Edirnekapı Mihrimah hamamlarının her iki kısmı ile Edirne Sokullu'nun erkekler kısmında karşımıza çıkar.

Antik dönem örneklerinden tıham alınan yıldızvari sıcaklıklı tip, Lüleburgaz ve Pertev Paşa'nın her iki kısmı ile Payas'ın ikinci sıcaklığında görülür. Benzerleriyle İstanbul Tahtakale erkekler kısmı (Aru 1948:102-6), Kılıç Ali Paşa ve Üsküdar Atik Valide (Önge 1989:2) hamamlarında karşılaşırız. Örneklerden Lüleburgaz ve Kılıç Ali Paşa altıgen, diğerleri sekizgendir.

Ortası kubbeli enine sıcaklıklı ve çift kubbeli halvetli tip ise en yaygın görülen plan şemasıdır. Gebze, Belen, Karapınar, Babaeski ve Havsa menzil hamamlarında uygulanan şema, İstanbul Azapkapı (Önge 1989:2), Laleli Çukurgeşme (Eyice 1960:113) ile Tahtakale hamamı kadınlar kısmı (Aru 1948:102-6)'nda da görülür.

Daha çok özel hamamlarda rastlanılan bir tip olan soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tipe sadece Bozöyük Kasım Paşa menzil hamamı girmektedir. Benzer şekilde daha erken ve çağdaş örnekleri ise tznik İsmail Bey (Aru 1948:137-42) İnenö Sadık Bey (Aru 1948:128) ve İzmit Yukarı Pazar (Aru 1948:124-26) hamamlarında görmek mümkündür.

Sonuçta plan tipolojisi açısından konuya yaklaştığımızda, 16. yüzyılda tekrarlanan ve denenilen planların menzil külliye hamamlarında da karşımıza çıktığı anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşmayan Büyükçekmece, Silivri ve Ilgın hamamlarının plan şeması bilinemediği için sağlıklı olmasa da üçüncü gruba giren plan şemasının yaygın kullanıldığı varsayılabilir.

Menzil külliyelerinde hamam tasarımı 17. yüzyılın iki büyük menzil külliyesi Ulukışla Öküz Mehmed Paşa (Aslanapa 1986:337-40) ve İncesu Kara Mustafa Paşa (Aslanapa 1986:359-61) külliyelerinde tek hamam şemasında karşımıza çıkar. Ulukışla'daki uygulamada doğrudan arastaya açılımla Payas akla gelmektedir. İncesu'da tabhaneye yakın karşı içinde konumlanan hamamın, 18. yüzyıla ait Nevşehir Damat İbrahim Paşa'da ise medresenin karşısında inşa edildiği gözlemlenir (Aslanapa 1986:377-78). 17-18. yüzyıl İstanbul hamamlarına baktığımız zaman, gerek plan, gerekse sayı açısından daha önceki dönemin devamcısı oldukları anlaşılır (Glück 1921).

MESRUTA EVLER-MÜSTEMİLAT (SERVİS MEKÂNLARI)

Menzil külliyeleeri içinde bazı örneklerde, müstemilat adıyla tanımladığımız ve daha çok belli amaca hizmet eden bazı yapı, oda ve mekânlar sözkonusudur. Mesrute evleri olarak tanımlanan ve ayrıcalıklı personele yönelik sosyal mesken türünde inşa edilmiş bazı konut ve odalar ile bekçi

ve bekleme odaları bu gruba girmektedir (Ergin 1939:51-53).

Pîr Mehmed Paşa ve Sokullu'nun vakfiyelerinden yola çıkarak saptayabileceğimiz müstemilat yapıları şunlardır: Pîr Mehmed Paşa külliyesinde görevli müderris, hatip ve imam için medrese ile han arasındaki dış avluda, tarife göre hana yakın konumda, oda şeklinde üç müstemilat yapısı inşa edilmiştir (Lev.60).

Yine vakfiyesinden hareketle Sokullu Mehmed Paşa Büyükçekmece'de odalar, Lüleburgaz'da ise evler inşa ettirmiştir. Vakfiyede vakıf odaları adıyla bahsedilen mekânlar, Büyükçekmece'de, mescit ile dükkânların yer aldığı yol boyu arasında idi. Odaların ikisi avlu kullanımıyla da farklılaştırılarak evli odaları şeklinde düzenlenmişti.

Büyükçekmece'deki vakıf odaları düzeni, Lüleburgaz'da daha da geliştirilerek ayrıntılarına kadar sözü edilen meskenlere dönüştürülmüştür. Tarife göre külliye de batıda, medrese ile arasta arasındaki adaya konumlanmış evler, müderris, hatip ve imam için yaptırılmıştı (Lev.117). Mutfak, ahır, avlu, çardak, tuvalet ve su kuyusu gibi bölüm ve öğelerden oluşan evler, dönemin gelişmiş sosyal meskenlerine işaret etmektedir. Ayrıca yeri saptanamayan şehir içinde bir yerde de mütevellî için bina inşa ettirilmişti.

Bu bağlamda külliye de cami-medrese avlusunun doğu ve batı kapısı üzerinde yer alan fevkani odaların ise imamların gündüz kaldıkları odalar olarak değerlendirildiği anlaşılmaktadır (Lev.116). Benzer mimari düzenleme Lüleburgaz'dan hemen sonra inşa ettirilen Kadırga Sokulluda da karşımıza çıkar. Aynı baninin, farklı iki yerdeki eserinde aynı düzenlemeyle karşılaşılması, tasarımındaki

benzer modellere işaret eder. Bu durum Lüleburgaz-başkent yakınlığı ile Sinan'ın doğrudan müdahalesi ile açıklanabilir.

Payas'da ise han ve arasta personeli için düzenlenmiş bazı mekânlar sözkonusudur. Arastanın güney ve kuzey girişlerinde bulunan ve dükkânlardan farklılaştırılmış iki odanın, vakfiyede sözü edilen arasta görevlilere ait olduğu düşünülebilir. Aynı şekilde arastadan hana girişi sağlayan koridorun karşılıklı iki yanına inşa edilen odalar da han personeline ait olmalıdır. Bu odalardan kuzeydeki iki oda arasında çatıya çıkış merdiveni bulunur (Lev.142).

Ilgın'da hanın, cami-imaret-tabhane avlusuna bakan yönünde, giriş kapısının üstünde, fevkanî olarak düzenlenmiş bir bölüm yer almaktadır. Ocaklı, pencereli yaşama birimiyle bu bölüm, vakfiyede sözü eden han şeyhine ait olmalıdır (Lev.218).

Sonuçta, bazı vakfiyelerden ve mimari izlerden yola çıkarak saptayabildiğimiz evler ve mekânlar, külliyyede gerek güvenlik ve düzenin oluşturulmasında, gerekse bazı personelin sosyal açıdan desteklenerek belki daha iyi iş veriminin elde edilmesine katkı sağlayan yapısal eylemlerdir. Bu düşünce tarzı, herbiri birer sosyal tesis olan menzil külliyelerinin oluşumuna neden olan düşüncenin mimariye yansımasıdır diyebiliriz. Çünkü, bir menzil külliyesinin sosyal tesis olmasındaki ruh, doğal olarak bazı selâtin külliyesi hariç diğer uygulamalara göre daha vurgulanmıştır. Araştırmalar derinleştirildiğinde Lüleburgaz, Büyükçekmece'deki düşüncenin 17. yüzyılda dahil diğer menzil külliyelerinde de uygulanmış olabileceği varsayılabilir.

Istanbul, Edirne, Manisa veya benzeri şehiriçi

uygulamalarda ise külliye'nin şehir ile bağlantısı daha güçlü olması nedeniyle güvenlik ikinci plana itilmekte ve personel için de ev yapımına genelde gerek kalmamaktadır. Ancak, külliye'nin idaresi ve disiplini için bekçi ve bekleme odalarına gerek duyulmuştur. Yalnız Fatih Külliyesi'nde personel için evler yapıldığını vakfiyesinden öğrenmekteyiz (Ergin 1939:52).

HELÂ (TUVALET)

Temizlik işlevine hizmet eden sosyal işlevli bir yapı da eski adı helâ ve abdehane olan helâlardır (Ergin 1939:44-51). Külliyelerdeki değişiklik ve son dönemde kullanılmama nedeniyle helâların çoğu, ya yok olmuş, ya da eskisinin yerine yenisi yapılmıştır. Bu kapsamda menzil külliyesi örnekleri içinde Gebze, Karapınar, Lüleburgaz ve Payas'daki helâlar, konum ve diğer yapılarla ilişki konusunda ipucu vermektedir.

Gebze'de, külliye'nin değişik konumlarında inşa edilmiş üç helâyla karşılaşılır. Bunlardan ilki konumunu düşünecek olursak paşa odalarına yönelik inşa edilmiş olmalıdır. İkincisi hânîkâh/tekke ile tabhane arasında olup bu civardaki yapılar düşünülerek planlanmıştır. Diğer ise medrese ve tabhane tarafından kullanılmaktadır. Yapılar modernize edilmekle beraber, yerleri ve bazı aksamı ile orijinalliklerini korumaktadır (Lev.15).

Karapınar'da cami ortak avlusunun kuzeydoğu köşesinde tabhane mekânları arasında yer alan helâ, günümüze harap ulaşmakla birlikte, özellikle Gebze'de olduğu gibi tabhane odalarına yönelik inşa edildiği kabul edilebilir (Lev.88).

Cami-medrese avlusunun kuzey uçlarına karşılıklı inşa edilen Lüleburgaz'daki helâlar, konum açısından orijinal olmakla birlikte yenilenmişlerdir. Doğrudan medreseye

dolaylı külliye'nin diğ er yapılarına hizmet veren helâlar, yerleşt iriliş açısından külliye mimarisine uygun dü zende karş ımıza çı kmaktadır (Iev.116).

Payas'da ise külliye'nin de ğ iş ik yapılarına servis veren üç helâ görülmektedir (Iev.147). Bunlardan ilki, bugün cami-hânîkâh avlusunun kuzey giriş inin iki yanında yer almaktadır. Giriş in hemen yanındaki konumuyla orijinal olması uzak ihtimal olan helâlar, olasılıkla cami ve hânîkâh için daha uygun bir köş e mekânında olmalı idi. İkincisi, han avlusunun kuzeybatısında olup baş ta han olmak üzere tabhane ve arasta için yapılmıştır. Bu kısım, gerek hanın ahır kısımlarından soyutlanmış mimari özellikleriyle, gerekse günümüzde de duvarları dolayan künklerle, ç evrede helâ için en uygun kısım dır. Üçüncüsü ise imaret içinde karş ımıza çıkan helâlar olup hacim açısından daha küçük tutulmuşt ur. 17. yüzyıl örne ğ i İnc esu Kara Mustafa Külliyesi'nde de orijinal konumunu korumuş helây la karş ılaşı lır. Arasta ile han arasındaki kısım da yer alan helânın bir bölümü, han avlusuna aç ılarak doğ rudan hana dolaylı arastaya hizmet etmekte diğ er bölümü ise sokağ a aç ılarak ç evreye hizmet vermektedir (Nayır 1975: ş ek, 169).

Günümüzde bir helâ bulunmakla birlikte, orijinal yerinde olup olmadığı kesin anlaşılamayan örnekler sözkonusudur. Bunlar ş unlardır: Eskiş ehir'de kuzey giriş i yanında daha çok cami ve sıbyan mektebi ile bağlantılı bir helâ göze ç arpmaktadır. Bozöyük'te cami bahçesinde, Silivri'de hanın bitiş iğ inde dış avluya bakan köş ede, Babaeski'de avlunun kuzeybatısında, İzmir'te caminin doğ usunda zemin kot seviyesi altında, Tlgın'da caminin doğ usundaki mekânlara bitiş ik son odanın yanında, Havsa'da bahçe içinde caminin kuzeydoğ u köş esinde, Yeniş ehir'de ise avluda imaretin doğ u kanatına bitiş ik muhdes yapıda, tamamıyla yenilenmiş, ya da yeniden yaptırılmış helâlar

karşımıza çıkar. Belen ve Büyükçekmece'de ise günümüze ulaşan bir yapıyla karşılaşılmaz.

Menzil külliyelerindeki helâ kültürü yani konumu ve işlevi, benzer şekilde kentteki uygulamalarda da orijinal muhdes olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sonuçta birkaç orijinal örnek kalsa da, helâların yeri ve diğer yapılarla bağlantısı tasarımıda hangi düşüncenin ön plana çıktığına işaret etmektedir. Helâlar daha çok han, tabhane, medrese, hânîkâh, arasta imaret ve tekke gibi insanların konakladığı veya eğitim gördüğü yapılarla doğrudan bağlantılı olup mimari özellikleriyle külliyei tamamlar. Bazı koşullarda çevre ve camiye gelenler için de helâlar yapılmıştır. Bu düşünceden hareketle, helâ kültürünün başkent ile diğer yerleşimler arasında farklılık göstermeyeceği kanısındayız.

Bu arada kendi bünyeleri içinde, ılıkılıkta yer alan bir, iki mekânın helâ olarak düzenlendiği hamamlar, konu dışı bırakılmıştır. Çok kısaca söz etmek gerekirse menzil külliyesi hamamları içinde Gebze, Karapınar, Payas, Belen ve İncesu'daki helâlar orijinal konumunu korumaktadır. İçlerinden sadece Gebze'deki tuvalet hizmet vermektedir.

3.3. EĞİTİM VE KÜLTÜR YAPILARI

Menzil külliyelerinin tasarımları içinde, medrese ve sıbyan mektebi gibi eğitim ve kültür yapıları önemli bir yer tutar. Bunun nedeni, birincisi, külliyelerin hem kendi bünyelerine hizmet vermeleri, hem de ikincisi ve daha önemlisi, çevrelerine yani etrafındaki mahalleye ve iskan politikasıyla zamanla nüfusunun artması planlanan menzil yerleşimlerinin ihtiyacına cevap verecek şekilde donanım sağlamaktır. Bu bağlamda, arşiv malzemesinin de desteğiyle Gebze, Silivri, Bozöyük, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa ve

Yenişehir'deki külliyyelerde medrese olduğu bilinmektedir. Sıbyan mektebine ise Gebze, Eskişehir, Silivri, Lüleburgaz, Payas, İzmit, Yenişehir ve Iğın'da rastlanmaktadır. Kütüphane olarak kullanıldığını bildiğimiz tek yapı da Gebze Mustafa Paşa Külliyesi içinde yer alır.

MEDRESE

Osmanlı eğitim düzeni içinde medrese (normal, tıp) darülhadis, darülkurra ve sıbyan mektebi ilk, orta ve yüksek öğretim kurumları olarak yer alıyorlardı. Bunlardan sıbyan mektebi ilk, diğerleri ise orta ve yüksek seviyede eğitim veriyorlardı.

Medrese, genel olarak islâmi ve diğer bilimlerin okutulduğu, orta ve yüksek öğretim arasında kademelenen okul olarak tanımlanabilir. Kadrosunda 'müderris' ve 'mü'rid' ünvanıyla tanınan iki öğretim elemanını bulunduran medreselerde temel mimari kuruluş, derslerin verildiği dersane ile öğrenci ve medrese görevlilerinin kaldıkları mekânlardır. Genellikle revaklı bir iç avlu çevresinde yer alan bölümlere ek olarak şadırvan ve tuvaletler de katılmaktadır.

Yukarıda bahsedilen bilgiler çerçevesinde, menzil külliyesi medreselerinin genel özellikleri ve diğer çağdaş medreselerle karşılaştırılmaları şöyledir:

Adı geçen yapılardan Gebze ve Lüleburgaz'daki günümüze iyi durumda ulaşmış, Silivri'deki harap olmuş, Babaeski'deki medrese kalıntısı cami avlusuna dönüştürülmüş, Bozöyük, Havsa ve Yenişehir'dekiler ise zamanla yok olmuştur.

Medreseler içinde sadece Gebze Mustafa Paşa Medresesi kitabeye sahiptir. Vakfiye ve diğer arşiv belgelerinde

adlarına rastlanılan örnekler içinde, Gebze ve Babaeski her üç risaleye, Lüleburgaz ise Tuhfet ül-Mi'marin'e kayıtlıdır. Medreselerden Gebze, Silivri ve Rozöyük'deki Acem Ali dönemine, diğerleri ise Sinan zamanına aittir. Bu nedenle özellikle Lüleburgaz'da Sinan'ın tasarım özelliklerini görmek mümkündür.⁽⁴⁵⁾

Günümüze ulaşan iki medresenin ana hatlarıyla özellikleri şöyledir.

Kitabesine göre 1523-24 tarihli Gebze'deki medrese, her üç risaleye kayıtlı olduğu için Sinan eseri olarak düşünülmele beraber, gerek Sinan'ın hayatındaki koşullar gerekse vezir seviyesinde bir baninin büyük programlı bir eserinde çalışmanın getirdiği zorluk, dönemin başmimarı Acem Ali'ye ait olacağını kabul ettirmektedir. Yalnız Sinan, başmimarlığı döneminde onarım yapmış olmalıdır ki listelere kaydedilmiş olsun şeklinde bir varsayım yapabiliriz.

Medrese planı, hücrelerin dikdörtgen bir iç avlu çevresinde 'U' biçiminde dizildiği ve dershanenin U'nun açık olan kenarında yer aldığı düzendedir (Ahunbay 1988:241-42; Aktuğ 1989:9-11, sek.1). Giriş, uzun kenarlardan güneydekinin ekseninde olup bahçeye bakmaktadır. Öğrenci odaları önündeki revaklar ise avluyu üç yönden sarmakta, ancak dershanenin önünü açık bırakmaktadır. Dershanenin avlunun bir kenarı üzerinde tek başına yer aldığı 'U' plan uygulamaları Erken Osmanlı döneminde İznik ve Bursa ile başlayarak XIV-XV. yüzyıllarda sıkça kullanılmıştır (Ötügen 1978:337-72). Dolayısıyla klasik medrese özelliklerinin görüldüğü Gebze'de, ayrıntıda bir farklılık olarak U'nun kollarının açık bıraktığı alana yerleştirilen dershanenin yan mekânlarla bağlantısı özel bir ayrıntıyla çözümlenmiştir. Bu özellik 1557'de tamamlanan İstanbul Süleymaniye Külliyesi'nin salis ve rabi

medreselerinde de karşımıza çıkar (Kuran 1986:75-76).

Dolayısıyla caminin doğusunda ayrı bir girişi olan yapı şeklinde tasarlanan medrese, Erken Osmanlı döneminden bu yana devam eden medrese plan şemasını genel hatlarıyla yansıtmayı, kitabe ve vakfiyeye sahip olmasıyla önemli bir örnektir.

Günümüze iyi durumda ulaşan ikinci örnek ise Lüleburgaz Sokullu Medresesi'dir. Caminin kuzeyine ortak amaçlı bir iç avlunun etrafına U şeklinde yerleştirilen medresede, derşane odası, arastanın konumundan dolayı, alışılmışın dışında batıya alınmış odalar ise üç yönden avluyu çevrelemiştir. Medrese bu plan şemasıyla "U şemalı simetrik cami medreseleri" grubuna girmekte (Ölügen 1978:347-49) ve İstanbul Sinan Paşa (1556), Kara Ahmed Paşa (1550'ler), Edirnekapı Mihrimah (1550 ler), Kadırga Sokullu (1572) ve Üsküdar Atik Valide (1580 ler) medreseleri ile bir grup oluşturmaktadır (Ahunbay 1988:241-75).

Derşane ve öğrenci odalarının dikdörtgen planlı açık avluyu 'U' şeklinde üç taraftan çevrelediği şemada cami, hücre dizisinin eş uzunluktaki kolları arasında yer alır. Halep Hüsrev Paşa Cami ve medresesi, aralarında sınırlandırılmamış geniş avlu bulunmasıyla bağımsız olarak tasarlanmış olup bu tipin bir ara öncüsüdür (Ahunbay 1988:246-47). Çünkü, bu şemanın daha da öncesine gidecek olursak, 1468 öncesine tarihlenen İnegöl İshak Paşa (Ayverdi 1973:294-302, şek.489) ve Tokat Hatuniye (Yüksel 1983:380-89, şek. 127) cami-medrese ilişkilerini hatırlamamız gerekecektir. Bu iki yapı topluluğunda merkezde sınırlandırılmamış bir avlu bulunmakta ve yapılar karşılıklı olarak yer almaktadır.

Sonuçta Lüleburgaz Sokullu Medresesi, çağdaş şehiriçi uygulamalar Kara Ahmed Paşa ve Kadırga Sokullu medreseler-

riyle birlikte bu şemanın başarılı örneklerindedir.

Günümüze bazı duvar kalıntıları ve nişlerle ulaşan Silivri Pîr Mehmed Paşa Medresesi, yapılan bir restitüsyon plan denemesine göre, cami ile aynı avluyu arada duvar bağlantısı olmaksızın paylaşan düzendedir (Akkaya 1989:43-48). Dolayısıyla bu şema İnegöl İshak Paşa'yı hatırlatmaktadır.

Günümüze, yapılan değişikliklerle cami avlusunu çeviren duvarlar şeklinde oluşan Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi'nin medresesinin orijinalde, cami ve medresenin karşılıklı yer aldığı düzende olduğu ileri sürülmektedir (Küçükkaya 1989:202, şek.7). Bazı mimari verilerden yola çıkılarak çizilen restitüsyon plan denemesine göre medrese, çağdaş başkent vezir külliyelerini gözönüne getirecek şekilde tasarlanmıştır. Adına risalelerde rastlanılan ve bir önceki menzil Lüleburgaz ile eş zamanda inşa edilen medresenin, camideki tasarım, cephe düzeni ve mimari öğelerdeki başarılı kompozisyonu gözönüne alırsak, başkent etkili klasik düzenlemenin medrese için de söz konusu olabileceğini varsayabiliriz.

Bu örneklerin dışında günümüze ulaşmayan Bozöyük, Havsa ve Yenişehir'de de medrese olduğunu seyahatname ve arşiv belgelerinden öğreniyoruz. Havsa'da caminin kuzeyinde düşünülen medrese için restitüsyon plan denemesi de yapılmıştır (Küçükkaya 1990:204, şek.8). Bozöyük'deki medreseyi seyahatnamelerden Yenişehir'dekini ise vakfiyesinden öğreniyoruz. Bu bağlamda, genel yayınlarda medrese olarak sözü edilen Payas'da caminin kuzeyindeki yapı, aslında hânîkâh olarak inşa edilmiş, ancak tarihi bilinmeyen bir zamanda medreseye dönüştürülmüştür. Evliya Çelebi'nin 17. yüzyıl ortasında gördüğü Payas'dan, yapı için medrese ifadesini kullanması dönüşünün çok sonra olmadığını kabul ettirmektedir (Evliya Çelebi 1982:10).

Çağdaş diğer menzil külliyesi medreselerini incelediğimizde şu özelliklerle karşılaşırız. Çorlu'da 1521 de yaptırılan Kanunî Medresesi günümüze ulaşmadığı gibi planı hakkında da bilgi yoktur (Baltacı 1976:426). 1545 tarihli Halep Hüsreviye Medresesi ise daha önce sözü edildiği üzere caminin çevresinde konumlanmış bir yapıdır.

1553 de yapılan Tekirdağ Rüstem Paşa Medresesi günümüze kalıntılar şeklinde ulaşmış olup derslane odası ile bir sıra hücreden oluşmaktadır (Ahunbay 1988:250-299).

Şam Süleymaniye Külliyesini sonradan arasta ile birlikte eklenen 1565-66 tarihli medrese ise derslane odası, revaklı iç avlu ve çevresindeki mekân düzenlemesiyle başkent üslubunu devam ettirir (Ahunbay 1988:256-257). Ayrıca arastaya açılması nedeniyle de Lüleburgaz'ı hatırlatır.

17. yüzyıl menzil külliyesi tasarımlarına baktığımızda, sadece İncesu da, 'L' şeklinde inşa edilmiş revaklı bir dizi öğrenci odasıyla ana derslane mekânı karşımıza çıkar (Kuran 1971:239-43). Medrese bu plan şemasıyla 'L' şemalı asimetric medreseler gurubuna girmektedir. 17. yüzyılın başkent medreseleri ise medresenin ön plana çıktığı şemayı ve düşünceyi yansıtır (Nayır 1975). 18. yüzyıl medreseleri içinde sözünü edeceğimiz tek örnek Nevşehir Damat İbrahim Paşa Külliyesi'nin medresesidir (Kuran 1971:243-47).

SİBYAN MEKTEBİ

Osmanlı döneminde mektepler, arşiv malzemesine göre "Muallimhane", "Dar-üt-talim", "Talimhane" ve "Alîdebistan" adlarıyla tanınmış olup müslüman çocukların Kur'an okumayı öğrendikleri ve namazla ilgili bilgiler edindikleri ilk öğretim kurumlarıydı. Bir külliyyeye

bağımlı olarak vakıf tarafından işletme ve bakım masrafları karşılanan mekteplerde, ilgili idari ve sosyal düzenlemeler, vakfa göre bazı farklılıklar göstermekteydi. Örneğin, Gebze ve Eskişehir'de vakıfları bulunan Çoban Mustafa Paşa, her iki külliyesindeki mektebine yalnız yetim ve fakir çocukların girmesini şart koşmuş ve kurallarını da ona göre belirlemiştir. Vakfiyelere göre mekteplerde, bir "Muallim" (üst düzey öğretim elemanı) ve "Halife" (Yardımcı) den oluşan öğretim kadrosuna ek olarak, temizlikten sorumlu feras da sözkonusu idi. Mektep, külliye dahilinde olduğundan çocukların imaretle yemek almalarına izin verilirdi. Ayrıca sosyal yardım açısından yılda çeşitli zamanlarda öğrencilerin giydirilmesi öngörülmüştü.

Menzil külliyesi örneklerinin çoğunda mektep bulunmakla birlikte, bunlardan hiçbirisi risalelerde yer almaz. Bu durum, ya başmimarların mektepleri küçük boyutlu buldukları için önemsememeleri, ya da kalfa ve çırakları tarafından yapıldıkları için kendilerine mal etmemeleri şeklinde yorumlanabilir. Örneğin Sinan'ın, büyük külliyelerin genel tasarımından ve uygulanmasından sorumlu mimar olarak yapılardan bir kısmını yardımcılarına bırakmış olması doğal olmakla birlikte, Sinan'ın çizgilerini taşıyan Lüleburgaz Sokullu mektebi örneğindeki bir yapının listelerde yer almamasını, ancak önemsenmemiş olmasıyla açıklanabilir.

Mekteplerin hiçbirinde kitabe bulunmaması da dikkat çekicidir. Tarihlendirilmeleri genelde külliyenin diğer yapılarının kitabelerine dayandırılarak tahmini yapılmaktadır. Plan şeması olarak genelde tek mekânlı önlerinde giriş bölümü olup darülcürre darülcadısler de benzerlik kurabileceğimiz küçük boyutlu yapılardır. Bütün külliyelerde mektepler ayrı girişleri olan bağımsız yapılar şeklindedir. Dershane odasında ocak ve duvar

nişleri göze çarpar.

Menzil külliyelerindeki sıbyan mektebi örneklerinin karşılaştırmalı değerlendirmesi şöyledir:

Arşiv malzemesinin de desteği ile Gebze, Eskişehir, Silivri, Lüleburgaz, Payas, İzmit, Yenişehir ve Ilgın'da külliye programına sıbyan mektebinin de dahil olduğu bilinmektedir. Yalnız örnekler için de bazılarının zamanla işlevinin değişmesi, yeniden yapılarcasına yenilenmesi, ya da belli bir tasarım şeması olmadığından hangi yapının külliye de sıbyan mektebi olabileceği sorun olarak belirmektedir. Ele alacağımız örnekler içinde Lüleburgaz Sokullu Mektebi, orijinal halini en iyi koruyan örnek olduğundan bu konuda iyi bir fikir vermektedir. Silivri, İzmit'teki geç dönemde yapılan müdahalelerle iyi durumda fakat kısmen orijinalliklerini yitirerek günümüze ulaşmıştır. Eskişehir'de caminin doğusunda yer alan bir yapının sıbyan mektebi olup olmadığı çok kesin değildir. Gebze ve Ilgın'da, hangi yapının sıbyan mektebi olduğu veya günümüze ulaşıp ulaşmadığı belli değildir. Yenişehir'deki ise zamanla yok olmuştur. Payas'da hamama bitişik konumlanan bir yapı, son yıllardaki onarımlarla yeniden inşa edilmiş olup iki mekânlı plan şemasıyla sıbyan mektebi tasarımını düşündürmektedir.

Bu örneklerin genel hatlarıyla özellikleri kronolojik sıraya göre şöyledir:

Cami kitabesine göre 1523 tarihli olması gereken Gebze'deki sıbyan mektebi, Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde, öğretim kadrosu ve işleyişine ait bilgiler bulunmakla birlikte yeri ve plan özelliği belirtilmemiştir. Dolayısıyla külliyei oluşturan tüm yapılar tanımlandığına göre acaba günümüze mi gelmedi? veya bu işleve en uygun olabilecek külliye batı girişinin üstü

kütüphane dışında sıbyan mektebi işlevine de mi hizmet ediyordu şeklinde varsayım gidebiliriz.

1525 tarihli Eskişehir Kurşunlu Külliyesi sıbyan mektebi, yine Çoban Mustafa Paşa'nın külliyesinden yola çıkılarak hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir. İşleyişi ve genel özellikleriyle bahsedilen sıbyan mektebi, eğer günümüze ulaşmışsa en uygun yapı doğuda yer alan ana revaklı üzeri kubbeyle örtülü kapalı bir hacimdir.

Silivri'de caminin doğusuna ayrı bir çevre duvarıyla çevrelenmiş bölümde karşımıza çıkan sıbyan mektebi, fevkanî düzenlenmiş olup 19. yüzyıl onarımıyla günümüze ulaşabilmiştir (Akkaya 1989:43-48). Tek mekânlı yapının üzeri çatıyla örtülmüştür. Fevkanî düzeniyle Lüleburgaz, İzmit, Edirne Selimiye, Şehzade ve İskele Mihrimah sıbyan mektebi uygulamalarını hatırlatmaktadır.

Lüleburgaz'da külliyenin güney ekseninde, sokağa doğru yönlendirilmiş biçiminde yer alan 1569 tarihli sıbyan mektebi, fevkanî düzenlenmiş olup kubbeli tek mekânlı dersane hacmi ile önündeki revaklı giriş kısmından oluşmuştur. Yapı, konumu ve orijinalliğini koruyacak kadar iyi durumu ile dikkat çekicidir (Özyurt 1989:72-79).

Payas Sokulu Külliyesi'nde, hamama dıştan bitişik olarak inşa edilen sıbyan mektebi, Lüleburgaz'da olduğu gibi sokakla yakından ilişkilidir. Yakın tarihte yeniden inşa edilircesine ayağa kaldırılan yapı, yanyana inşa edilmiş biri ocaklı olup kubbeyle örtülmüş iki kapalı hacim ile önde yer alan revaklı bir bölümden oluşmaktadır (Müderrişoğlu 1990:61-63).

Diğer örneklere gelince; Ilgın ve Yenişehir'de sıbyan mektepleri olduğu vakfiye kayıtlarına göre bilinmekle

beraber, her iki yapı topluluğunda da günümüzde, sıbyan mektebi özelliği gösterecek yapılara rastlanmadığı için zamanla yok olduklarını düşünebiliriz.

Sonuçta, 16. yüzyılda inşa edilen menzil külliyesi mektepleri, bazı ayrıntılar haricinde çağdaş dönemin diğer örnekleriyle genelde benzer özellikler göstermektedir. Bu benzerliklerden birincisi plan boyutundadır. Osmanlı mimarlığında mekteplerin başlıca iki tür üzerinde geliştiği gözlemlenmektedir (Ahunbay 1988:285-88). Birinci tür, kare kübik planlı dersane ve giriş bölümünden oluşan en yalın işlevsel biçimdir. Eskişehir, Silivri ve Lüleburgaz bu gruba giren örnekler olup çağdaşları Yavuz Selim, Şehzade, Selimiye ve Atik Valide mektepleriyle benzerlik gösterir (Ahunbay 1988:285). Benzerliği darükkurralarla da kurmak mümkündür. Bu bağlamda, İstanbul Süleymaniye ve Eyüp İsmihan Sultan darükkurraları ile sıbyan mektepleri paralellik göstermektedir (Ahunbay 1988:276-78).

İkinci türde giriş genişletilerek yanları açık, girişi saçaklarla örtülen bir yazlık bölümü dönüştürülmüştür. Bu gruba İzmit Pertev Paşa sıbyan mektebi girmekte ve İstanbul Haseki ile Süleymaniye mektepleri ile benzerlik göstermektedir (Ahunbay 1988:281-83).

Sıbyan mektepleri içinde Payas Sokullu, yanyana düzenlenmiş iki kubbeli hacmi ve önünde yer alan revak bölümüyle bir başka gruba girmektedir. Bu planda odalardan biri ders odası diğeri ise hoca ve teneffüs odası olarak kullanılmaktadır. Bu şema çağdaş yapılardan daha erken tarihli Manisa Hafsa Sultan (Acun 1982:423-24) ve İstanbul II. Bayezid Sıbyan mektebi (Yüksel 1983:208) ile yakınlık göstermektedir. Bu şemanın öncüsü eyvanı kapalı dersane modelinin uygulandığı Bursa Sitti Hatun Mektebi (Ayverdi 1973:103-106) dir. Burada revaksız görülürken İstanbul II. Bayezid girişbölümüne sahiptir. Haseki Hürrem ile Üsküdar

Mihrimah'da bu geleneğin devamcısıdır.

Örneklerden, Silivri, Lüleburgaz ve İzmit fevkanî olarak inşa edilmiş olup Süleymaniye ve Selimiye ile benzerlik gösterir. Eskişehir ve Payas'taki ise zeminle aynı kot seviyesinde olup bu açıdan Yavuz selim ve Üsküdar Valide mektepleriyle bağlantı içindedir.

KÜTÜPHANE

Kütüphanelere gelince; menzil külliyesi içinde bağımsız kütüphane yapısına sadece Gebze Mustafa Paşa'da rastlanılır (Aktuğ 1989:19, sek.1). Külliye'nin batı kapısı üzerinde yer alan birbiriyle bağlantılı fevkanî düzenlenmiş iki mekânın kütüphane işlevine hizmet ettiği bilinmektedir. Çünkü, Çoban Mustafa Paşa'nın Külliyesinde, kütüphane yeri belirtildiği gibi kütüphanecinin görevi ve vakfedilen kitapların sayısı ve içerikleri de ayrıntısıyla belirtilmektedir. Buna göre Mustafa Paşa 167 kitap vakfetmiş olup çoğu din, islam hukuku ile ilgilidir. Paşa'nın Eskişehir'deki diğer külliyesi için vakfettiği diğer kitaplar ise Eskişehir'de ayrı bir yerde saklanacağı ifade edilmiştir.

Menzil külliyesi içinde kütüphane yapısı olarak kullanıldığı düşünülen bir yapı da Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi'nin kuzey avlu girişinin üstündeki bölümdür (Tuncel 1974:19). Günümüze kalıntı şeklinde ulaştığı için bu kısmın ne işlevli kullanıldığı kesin değildir. Ancak Lüleburgaz ve Kadırga Sokullu'da da benzer şekilde avlu girişlerinin üstünde fevkanî düzenlenmiş odalar vardır ve halk tarafından bu odalar hoca, imam odaları olarak tanınmaktadır.

3.4. DİNİ YAPILAR

Menzil külliyesi içinde cami, her örnekte görülmekte, halkın devamlı kullanımıyla da diğer külliye yapılarına göre daha iyi korunmuş olarak karşımıza çıkmakta ve bugün de aynı işlevini sürdürmektedir.

Örnek olarak seçilen ondört menzil külliyesi arasında Belen Kanunî ve Gebze Mustafa Paşa camileri, artık ihtiyaca cevap veremez duruma geldikleri için yanlarına ilave yapılarak büyütülmüştür. Diğer örnekleri oluşturan Eskişehir, Bozöyük, Silivri, Karapınar, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Babaeski, Payas, Havsa, İzmit, Yenişehir ve Ilgın Camileri ise yapılan onarımlarla iyi durumda olup orijinal biçimleriyle günümüze ulaşmıştır. Ancak adı geçen bu yapıların harimlerindeki orijinalliğe karşın, son cemaat yerleri ve minareleri büyük çapta elden geçmiştir. Bu bağlamda Belen Kanunî, Büyükçekmece Sokullu, Karapınar Selimiye, Payas Sokullu ve Yenişehir Sinan Paşa camilerinin son cemaat yerleri, ya yeniden inşa edilmiş, ya da büyük çapta elden geçmiştir. Havsa'da yıktırılan son cemaat yeri yenilenmeyerek aynen bırakılmıştır. Minarelere gelince, hemen hemen her örnekte minarelerin yeni baştan yapılabircasına yenilendiği gözlemlenmektedir.

Camilerin banileri incelendiği zaman, ikisinin sultan (Belen, Karapınar), yedisinin sadrazam (Silivri, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Babaeski, Payas, Havsa, Yenişehir), Gebze, Eskişehir, Bozöyük, İzmit ve Ilgın olmak üzere beşinin de vezirler eliyle inşa ettirildiği anlaşılır. Gerek dönemin tarih yazarları, gerekse kitaba, vakfiye, risale ve arşiv defterlerindeki bilgiler, baniler konusunda şüphe götürmeyecek kadar net bilgi içermektedir.

Adı geçen yapılardan Gebze, Eskişehir, Silivri, Bozöyük, Belen, Karapınar, Havsa, İzmit ve Ilgın'daki camiler

kitabeye sahip olmakla diğer örneklerden ayrılmaktadır. Özellikle bu yapılar içinde, Eskişehir, Silivri, Havsa ve Ilgın'daki camiler, külliye çerçevesinde bilinen tek kitabeye sahip olmaları açısından farklılaşmaktadır.

Bani-mimar bağlantısından hareketle, Gebze, Eskişehir, Bozöyük ve Silivri camileri Sinan öncesindeki başmimar Acem Ali, diğerleri ise Mimar Sinan'ın başmimarlığı zamanına rastlamaktadır. Sinan ile ilgili risaleler incelendiğinde, Karapınar, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Babaeski, Payas, Havsa, İzmit ve Ilgın'ın risalelere kayıtlı, Belen ve Yenişehir'in ise kayıtlı olmadığı anlaşılır. Burada dikkat geçen husus Gebze Mustafa Paşa camisinin adına risalelerde rastlanmasıdır. Kayıtlara geçen dokuz örnekten Gebze, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa, İzmit ve Ilgın her üçüne; Karapınar Tuhfet-ül Bünyan hariç diğer ikisine; Payas ise sadece Tuhfet-ül Mi'marin'e kayıtlıdır (Sönmez 1988).

Ele alınan camiler içinde, baninin kimliğini kesin belirleyecek düzenlemeye Karapınar haricinde diğerlerinde görülmez. Bu bağlamda, Karapınar Selimiye Camisi'ndeki gifte minare kullanımı farkedilen tek özelliği oluşturmaktadır. Bunun dışında dört eser inşa ettiren Sokullu ile iki yapıya imza atan Çoban Mustafa Paşa'nın camileri arasında kayde değer bir üslup birliği olmadığı gibi farklılıklar daha belirgindir.

Külliye tasarımları içinde camilerin yerlerine dikkat ettiğimizde, camilerin, ya bir başka yapı ile ortak bir iç avlu çevresinde, ya da bazı yapıların da yer aldığı bir dış avlu içinde konumlandıkları gibi külliye başlarına da bırakıldıkları gözlemlenir.

Lüleburgaz'da cami medrese ile Payas'da ise hânîkâhî karşı karşıya inşa edilmiş, böylece ortak bir iç avl

kullanımı sözkonusu olmuştur. Caminin imaret, han, tabhane gibi bazı yapılarla birlikte bir avlu içinde yer aldığı örnekler Halep, Şam, Karapınar ve Ilgın'da görülür. Dış avlu içindeki cami örnekleri ise Gebze, Eskişehir ve Silivri'de karşımıza çıkar. Caminin külliye tasarımı tek başına bırakıldığı şemaya kesin örnek vermek zordur. Günümüzde Babaeski, Havsa, İzmit ve Yenişehir'deki uygulamalarda camiler, tek başına yer almakla birlikte, orijinalde çevrelerinde bir veya birden fazla yapının bulunabileceği varsayılabilir. Nitekim Babaeski ve Havsa için yapılan restitüsyon denemelerinde, cami karşısında medrese olduğu belirtilmektedir. Benzer şekilde Yenişehir'deki caminin etrafında da medrese ve sıbyan mektebi olduğu iddia edilmektedir. Belen ve Büyükçekmece camileri ise bir yolun iki yanına konumlanan külliye tasarımları içinde yer aldıkları için sonuçta tek başlarına bırakılmıştır diyebiliriz.

Ele aldığımız cami örnekleri içinde harım plan şemasına göre bir sınıflandırma yaptığımızda, Gebze, Eskişehir, Bozöyük, Karapınar, Havsa ve İzmit'in ana kitlesi tek mekânlı üzeri kubbeli kare kubik formu; Lüleburgaz, Yenişehir ve Ilgın'ın ise tek mekânlı camilerin bir çeşitlemesini yansıttıkları gözlemlenir. Diğer örneklerle gelince; Büyükçekmece Sokullu Mescidi dikdörtgen; Babaeski, altı destekli; Silivri "I.", Belen ve Payas camileri ise haçvari plan şemalarıyla diğer yapılardan ayrılmaktadır. Böylece örneklerin büyük bir çoğunluğunun tek mekânlı cami plan şemasını yansıttığı gözlemlenir.

Camiler arasında Karapınar (?), Lüleburgaz, Babaeski ve İzmit çift son cemaat yerine; Belen ve Büyükçekmece ise revaksız bir öngiriş düzenlemesine sahiptir.

Örnekler içinde Gebze, Eskişehir, Silivri, Karapınar, Lüleburgaz, Babaeski ve İzmit'in beş; Bozöyük, Havsa,

Yenişehir, Ilgın'ın üç; Payas'ın ise sekiz bölümlü son cemaat yeri vardır.

Minareler içinde sadece Karapınar Selimiye Camii, çift minare kullanımıyla diğerlerinden farklılaşır.

Dış kütle (cephe) açısından konuya yaklaştığımızda camiler içinde birbirinin tekrarı olabilecek örneklere rastlanmasa bile, benzerliklerin kurulabileceği uygulamalarla karşılaşmaktayız. Benzerliklerin başında yüksek ve fazla açıklığı olmayan payanda ayaklı, ya da kemerli kasnaklı kubbe anlayışı gelmektedir. İkinci planda ise Lüleburgaz, Babaeski ve İzmit dışındaki yapılarda görülen ve yeterince açılmayan pencere sistemi dikkat çekicidir. Dolayısıyla duvarların henüz tam anlamıyla boşaltıldığı gözlemlenmektedir.

Menzil külliyesi camilerinin malzemelerine baktığımızda, genelde kesme taş ana malzeme iken, Büyükçemece ve Gebze'de taş ve tuğlanın birlikte kullanıldığı almasıık örgü dikkat çeker.

Bezemde ise camilerin külliyyede ayrı bir yer tuttuğu görülmektedir. Camiler içinde, farklı nedenlere dayanan tesadüfi benzerlikten ötürü Gebze Mustafa Paşa ve Payas Sokullu camileri, Mısır-Suriye etkili renkli taş bezeme dünyasıyla diğer örneklerden ayrılmaktadır. Diğer camiler içinde Yenişehir Sinan Paşa Camii, gerek harimde, gerekse mimaride kullanılan çini ve sırlı tuğla bezemeye ayrı bir yere sahiptir. Gebze, Eskişehir, Karapınar, Babaeski, İzmit, Yenişehir ve Ilgın'daki yapılarda ise bir kısmı orijinalliğini korumuş kalemşi taş, tuğla, ahşap, alçı ve demir süslemeyle karşılaşılır.

Tez konumuzu oluşturan ondört menzil külliyesinin camisini, bazı boyutlar çerçevesinde kendi içinde

değerlendirdikten sonra, gerek yüzyılın diğer örnekleri Halep Hüsreviye, Şam Süleymaniye ve Tekirdağ Rüstem Paşa Camileri ile gerekse 17. yüzyıla ait Ulukışla Mehmed Paşa ve İncesu Mustafa Paşa camileri ile karşılaştırarak değerlendirebiliriz. Ayrıca bu karşılaştırmaya 18. yüzyılın ilk yarısına ait Nevşehir İbrahim Paşa Camisi'ni de ilave edebiliriz.

Yukarıda adı geçen camiler, bugün iyi durumda olup sadece Ulukışla'daki eski temeller üzerine yeniden inşa edilmiştir.

Camilerin banileri araştırıldığında Şam'ın sultan Süleyman, Tekirdağ, Ulukışla ve Nevşehir'in sadrazam, Halep'in ise vezirler tarafından tasarlandığı anlaşılır ki, bu açıdan diğer örnekleri de düşünürsek bir bütünlük sözkonusudur.

Bani ile yakından ilintili mimar konusuna gelince; her üç risalede kayıtlı Halep, Şam ve Tekirdağ'ın Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın eseri olduğu şüphesizdir. Ulukışla'nın mimarı kesin belli değilse de, külliye'nin mimari özelliklerinin 16. yüzyılı hatırlatması Hassa Mimarlar Teşkilatı mensuplarınca yapıldığını kabul ettirir. Benzer şekilde İncesu'daki tasarım da bir önceki yüzyılın devamcısı olduğunu vurgular. Nevşehir'de ise dönemin başmimarı Mehmed Ağa çalıştığı için sözü edilen tüm yapılarda genel bir bütünlük anlayışından bahsedilebilir. Şam'da caminin imaret, han ve tabhane ile, ortak avluyu paylaşma fikri, Halep'de cami-medrese bağlantısına; Tekirdağ, Ulukışla, İncesu ve Nevşehir'de ise caminin tek başına bırakma tasarımına dönüşmüştür.

Hepsi de ana kitlesi tek mekânlı ve kubbeli cami plan şeması içinde incelenen camiler içinde, Halep Hüsreviye harimin iki yanında birer tabhane mekânı bulunmasıyla

farklılaşır. Tekirdağ Rüstem Paşa ise tek mekânlı harim içinde sekiz destek uygulamasıyla Şam, Ulukışla, İncesu ve Nevşehir'den ayrılır. Bu örneklerden Şam ve Tekirdağ çift son cemaat yerine sahip olup Tekirdağ beş, diğerleri üç bölümlü son cemaat yerine sahiptir. Şam Süleymaniye çifte minare kullanımıyla Karapınar'la benzerlik göstermektedir.

Camiler cephe mimarisi açısından ele alındığında sadelik göze çarpar. Yüksek kasnaklı fazla penceresi olmayan cephe mimarisi ile karşılaşılır.

Ele alınan örneklerin malzemesini incelediğimizde yöresel taş malzeme kullanımı dikkat çeker. Şam'da renkli taş, İncesu'da sarımsak renkli yumuşak taş cinsi kullanılmıştır. Bezemede ise başta taş olmak üzere, Şam'da renkli taş, çini, kalemşi, ahşap süslemeyle karşılaşılır. Renkli taş kullanımı ve bezeme açısından Payas-Şam ilişkisi dikkat çekicidir. Payas'da bazı mimari öğelerde kullanılan renkli taş örgü, Şam'da duvar örgüsünde de tercih edilmiştir.

Sonuçta ele alınan 16.-18. yüzyıl menzül külliye camileri arasında üslup birliği olduğundan sözedebiliriz.

İlk planda bani konusuna değinecek olursak, şehiriçi camilerinin banileri başta sultan, sadrazam, vezir olmak üzere, saray çevresi ile kısmen halk kesimindedir. Bu konuda menzül camileri ile genelde paralellik olmadığı gözlemlenir.

Başta İstanbul olmak üzere Edirne, Manisa veya diğer şehirlerde inşa edilen külliyelerde ana yapı olarak cami, anıtsallığı ve konumu ile vurgulanmakta, hatta selâtin külliyelerinde örneğin İstanbul Süleymaniye ve Edirne Selimiye'de, cami simgesel özellik de taşımaktadır. Oysa menzül külliyesinde cami, tasarımda arka planda düşünül-

mekte ve ana yapılardan ayrı tutularak konumu ve boyutlarıyla ikinci, üçüncü plana itilmektedir.

Gerek menzil, gerekse şehiriği camilerde karşımıza çıkan ortak bir özellik, dönemin başmimarlar denetiminde Hassa mimarları Teşkilatı tarafından tasarlanmış olmalarıdır. Bu konuda menzil, ya da şehiriği camisinden öte, İstanbul-Taşra, yani merkezden çevreye doğru bir yayılım sözkonusudur. İstanbul'dan Balkanlar'a ve Doğu'ya gidildikçe başkentten tesiri azalmakta, yerel özellikler devreye girerek hakim unsur olmaktadır. Bu bağlamda, İstanbul'daki cami ile Babaeski, Lüleburgaz ve İzmit menzillerindeki cami aynı üslup; Payas, Diyarbakır, Erzurum, Kahire, Belgrad ise farklı üslup özellikleri göstermektedir. Daha sonra temas edileceği üzere, bu farklılıklar özellikle mimari elemanlarda, örtü sisteminde, malzeme ve süslemede kendini belli etmektedir.

Plan boyutunda karşılaştırma yaptığımızda İstanbul'da, merkezi planın kare, altı ve sekiz desteğe oturan çeşitlerini, tek mekân ve çeşitlemelerini "L", "haçvari" vb. plan çeşitlerini değişik uygulamalarla birlikte birarada görürken, menzil külliyesi camilerinin çoğunda tek mekânlı plan şemasının denendiği gözlemlenmektedir. Bu bağlamda, her plan şemasının, ya yeni bir ruhla denendiği, ya da tamamıyla yaratıcılık özelliği taşıyacak planların ön plana çıktığı İstanbul'un tersine, menzil camilerinde böyle bir kaygı yoktur. Çünkü, menzil camisinde işlev birinci planda ele alınmakta, banimimar bağlantısı nispeten zayıflamakta ve ana yapı kavramı değişmektedir. Bu nedenledir ki, menzil örneklerinin çoğunda, yukarıda sözü edilen düşünceler doğrultusunda en basit plan şemasından biri olan tek mekânlı kubbeli şema tercih edilmiştir. Bunun dışında kalan dört örnekten Belen ve Payas'da, haçvari planın denenmesi bölgenin uç teşkil etmesinden; Silivri'deki "L" planın banî Pîr Mehmed

Paşa'nın tarikat mensubu olmasından Babaeski'deki altıgen plan şemasının ise olasılıkla baninin tercihindен kaynaklandığını ifade edebiliriz.

Tek mekânlı grup içinde incelenen ve menzîl camileri ile benzerlik gösteren başkent örnekleri şunlardır: Haseki (1539), Silivrikapı Hadım İbrahim Paşa (1551), Üsküdar Şemsi Ahmed Paşa (1580) (Kuran 1988b:176-214). Bu yapıları Edirne, Diyarbakır, Isparta, Bolvadin vb. Anadolu uygulamaları ile Balkan ve Suriye örnekleriyle de destekleyebiliriz. Bu aşamada Gebze Çoban Mustafa Paşa Camii ile Sinan'ın erken eserlerinden Haseki Külliyesi camisinin ilk bölümünü karşılaştırabiliriz. Yapılacak karşılaştırmada her iki yapı arasında büyük benzerliklerin olduğu anlaşılır. Bu bağlamda A.Kuran, Sinan'ın ilk kagir kubbeli camisi olan Haseki Sultan Caminin Gebze'den model alındığını, süslemesi dışında iki cami arasındaki benzerliklerin kuşkuyla yer bırakmayacak kadar açık olduğunu ifade etmektedir (Kuran 1986:46-48). Bu benzerlikleri plan, yuvarlak kasnaklı kubbe, almasıık duvar örgüsü ve dilimli tromp şeklinde özetleyebiliriz.

Lüleburgaz Sokullu ve İlgın Mustafa Paşa camilerinde karşımıza çıkan tek mekânlı kubbeli hacmin girişte ve iki yanda kemerli düzenlemelerle eyvan şeklinde genişletilmesi fikri, Erken Dönem Osmanlı mimarisinde Bilecik Orhan Gazi Camii'ne (1326-62) kadar uzanır (Aslanapa 1986:5-6). Kilis Canbolat (1565), Diyarbakır Behram paşa (1572) ve Kayseri Kurşunlu Cami'de benzer düzenlemelere rastlanması, menzîl külliyesi camileri ile şehir camileri arasında da bu bağlamda fark gözetilmediğini düşündürür (Kuran 1988b:176-214).

"I." planlı camiler grubuna giren Silivri Mehmed Paşa ile Halep Hüsreviye camilerinin, en yakın benzerlerini, Diyarbakır İskender Paşa (1551) ve Saraybosna Gazi Hüsrev

Bey (1531) camilerinde görürüz. Özellikle aynı tarihlerde yapılmalarıyla ve yarım kubbe haricinde benzerlikleriyle Silivri ile Saraybosna arasındaki ilişkiye dikkat çekmek gerekir. Bu gruba giren yapılarda, merkezde büyük bir ana kubbeli harim ile onun iki yanında tabhane amaçlı odalar bulunur. Silivri'de farklılık olarak karşımıza çıkan yarım kubbe kullanımı ise Eski Fatih ve Rum Mehmed camilerine kadar uzanmaktadır.

Belen ve Payas'da karşımıza çıkan ve A.Kuran'ın haçvari planlı camiler olarak sınıfladığı şema ise İstanbul Nişancı camii (1588)nde de görülür (Kuran 1988:203-204).

Menzil külliyesi camilerinden sadece birinde Babaeski Semiz Ali Paşa Camii'nde uygulanan altı destekli şema ise dönemin başkent vezir camilerinde sıkça dönenen bir plandır. Bu bağlamda Semiz Ali Paşa Camii, 1564 tarihli Fındıklı Molla Çelebi Camii'ne oldukça benzemektedir. Her iki yapı arasındaki ilişki şöyle kurulabilir. Molla Çelebi'de doğu ve batıdaki dört yarım kubbe eş düzenlenmiş, mihrap üzerindeki ise daha derin ve geniş iken Babaeski'de eş tutulmuştur. Ayrıca altıgen form, örtü düzeyinde köşelerden dışarı taşırılarak bunların üstüne orta kubbe kasnağını destekleyen payanda kemerleri konulmuştur. Payanda kemerleri doğu ve batıda ikişerden dört, diğer dört köşede ise birerden sekiz adettir. Ana ve yarım kubbeler yüksek ve yuvarlak kasnaklara sahip olup dikkat çekici bir özellik oluşturmaktadır. Semiz Ali Paşa Camii, daha geç tarihli bir cami olan Üsküdar Atik Valide (1583) ile de karşılaştırılabilir. Sonuçta Babaeski'deki cami, altıgen destek sistemini yansıtan ve 16. yüzyılda bilinen menzillerdeki tek taşra örneği olması açısından önemlidir. Ayrıca mimari öğeler malzeme teknik ve işçiliğiyle de başkent özelliğini yansıtan bir eserdir.

Cephe düzenlemesine gelince, bu konudaki

araştırmasıyla tanınan J.Erzen (1981)'e göre, İzmit Lüleburgaz ve Babaeski camileri cephe mimarisi açısından başkent örneklerine benzemektedir. Bu açıdan Lüleburgaz Sokullu ile Edirnekapı Mihrimah camileri arasında, belki aynı tarihlerin eseri olmalarıyla da bağlantılı benzer cephe anlayışı göze çarpar. Özellikle cephe kemerlerinin kademelenerek cepheye hareket ve anıtsallık izlenimi vermesi belirginleştirilmiştir.

Ana hatları ile belirli ilkeler doğrultusunda karşılaştırmalı değerlendirme yaptığımızda şu sonuçlara ulaşırız. Birincisi, menzil camileri, hem kendi aralarında, hem de çağdaş diğer camilerle karşılaştırıldığında bazı açılardan paralellikler göze çarpmaktadır. Benzerlikleri başmimar ve Hassa Mimarlar Teşkilatının organizasyonuna, farklılıkları ise bölgesel malzeme-teknik-süsleme ve yerel işçiliğe bağlayabiliriz.

TÜRBE

Menzil külliyelerinin banileri içinde kendi külliyesinde gömülü sadece iki bani sözkonusu olup bunlar Çoban Mutafa Paşa ile Pîr Mehmed Paşa'dır.

Mustafa Paşa'nın türbesi, Gebze'deki külliyesinde caminin güneyindeki geniş bir bahçe içindedir. Fatih Türbesi (1481) ile başlayan ve Rum Mehmed Paşa (1471), Mahmud Paşa (1473), II. Bayezid (1512) ve Yavuz Selim (1522) ile devam eden caminin güneyine türbe inşa etme geleneği Gebze Çoban Mustafa Paşa Türbesi (1529) ile de sürdürülmüştür.

Sekizgen planlı türbe, önündeki revak düzeni, cephe-lerindeki iki sıra pencere sistemi ve çini bezemeleriyle dikkat çekip menzil külliyesi içinde tek örnek olarak kalmaktadır. Bu nedenle klasik çizgiler taşıyan yapı, an-

cak başkent türbe mimarisinin örnekleriyle karşılaştırılabilir. Bu bağlamda Çoban Mustafa Paşa, Yavuz Selim ve Havsa Sultan Türbeleriyle yakın bağlantı içindedir (Erçağ 1989:216). Acem Ali'nin başmimarlığı dönemine tarihlenen her üç yapı da sekizgen gövdeli kubbeli olup önlerinde giriş bölümü yer alır. Yalnız Gebze, ipte karşımıza çıkan yoğun bezemesiyle farklılaşarak çini kullanımı açısından daha erken tarihli Bursa Muradiye Haziresi'ndeki Cem Sultan (1495) ile geç tarihli Şehzade Mehmed Türbesi (1543) arasındaki bir uygulama olarak dikkat çeker.

Menzil külliyesi içinde kendi külliyesi içinde yatan ikinci banî Pîr Mehmed Paşa'dır. Paşanın lahit şeklinde düzenlenen mezarı, Silivri'deki külliyesinin camisinin güneyindeki hazire içindedir (Akkaya 1989:43-48).

HAZİRE

Menzil külliyesi içinde sadece ikisinde, Silivri ve Havsa'da, cami çevresinde hazireye rastlanmaktadır. Lüleburgaz ve İzmit'te de hazirenin yakın tarihe kadar mevcut olduğu günümüze ulaşan bazı mezar taşlarından anlaşılmaktadır. Diğer külliyelerde ise hazirenin mevcut olup olmadığına dair bilgi bulunamamıştır.

Menzil külliyesi örneklerinde hazireye rastlanması, başkent-tağra ilişkisinde de bu açıdan benzerlik kurulabileceğini düşündürmektedir.

3.5. BAYINDIRLIK YAPILARI

Menzil külliyesi, aynı zamanda bayındırlık hizmetine de cevap verdiklerinden dönemlerinin tekniğini içeren gelişmiş su sistemine, dolayısıyla dağıtım yapıldığı havuz ve şadırvana, bazıları ise çeşme ve köprüye

sahiptir.

Arşiv defterleri içindeki bilgiler ile bazı vakfiyelerden öğrendiğimize göre, Karapınar Selimiye ve Lüleburgaz Sokullu külliyelerine su, hayli uzak mesafelerden onca zahmet ve masraflarla getirilmiştir. Bu bağlamda, suyun kıt olduğu Karapınar'a, ne koşullarda su getirildiği Mühimme Defterleri içindeki hükümlerde ayrıntısıyla bahsedilmektedir. Benzer koşullar Lüleburgaz için de uygulanmıştır. Vakfiyelerdeki bilgiler ışığında külliye personeli arasında, suyla ilgili işleri ve onarımları yürütmesi için su yolcu ünvanını taşıyan bir kişinin görevlendirilmesi suyun ne derece önemli olduğunu bir kez daha kanıtlamaktadır. Çünkü su sadece külliyeye değil, külliye ile oluşturulmaya veya geliştirilmeye çalışılan yerleşimin de ihtiyacını karşılıyordu. Bu açıdan, Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın başta İstanbul olmak üzere, Edirne ve diğer büyük şehirlere yaptıkları büyük su yollarının küçük bir benzerini menzil şehirlerinde de görmek mümkündür. Bu benzerliği merkezîyetçi düşüncenin bir ürünü olarak görmek gerekir.

Menzil külliyeleeri içinde Payas, su dağıtım şebekesindeki mükemmelliği açısından örnek bir uygulamadır. Şöyle ki; günümüzde kullanılmayan hanın bir mekânında, tabhanelerde, hamamda ve cami-hânîkâh avlusunda, künklerin yeri ve izledikleri yol açıkça belli olmaktadır. Payas'a benzer su sisteminin, belediye hizmetlerinin yaptığı hatalar öncesinde, Lüleburgaz'da da mevcut olduğunu yaşlı çevre sakinlerince ifade etmektedir.

Bir su yapısı olan çeşmeler, Havsa'da olduğu gibi külliyeye sonradan eklenmekle birlikte, külliye tasarımıında yer aldığını Lüleburgaz ve Yenisehir'de olduğu gibi günümüze harap; ya da Silivri, Büyükçekmece, Karapınar ve İzmit'teki gibi iyi durumda oluşan

örneklerden anlaşılmaktadır. Bu uygulamalardan Silivri, Büyükçekmece İzmit ve Havsa'daki külliyeğe bağımlı; Karapınar'da ise tek başına bırakılmıştır.

Karapınar, Büyük Çekmece, İzmit ve Havsa'da anıtsal ve üç yüzlü tutulan çeşmeler, Silivri'de tek yüzlü sokak çeşmesi şeklinde, Payas'da ise arastaya bağımlı basit uygulamalar şeklinde düzenlenmiştir. Silivri'deki Pîr Mehmed Paşa Çeşmesi, külliyeğin güney çevre duvarına, mahalleye dönük yapılmış olup klasik özellikler göstermektedir. Ancak külliyeğe çağdaş mı? yoksa soursadan mı eklendiği kesin belli değildir.

Büyükçekmece'deki Kanunî Çeşmesi, tarihi yola bakan köşe çeşmesi şeklindedir. Tarih içeren bir yazıtta da sahip olan çeşme, menzil yeri için inşa edilmişti (Yücel 1971:106). Yapılan büyük mücadeleden sonra getirtilen suyun sanki bir zafer abidesi olarak inşa edildiği Karapınar Selimiye Çeşmesi, külliyeğe kuzey eksenini belirlemesinin ötesinde, tıpkı Büyükçekmece'de olduğu gibi tarih içeren bir de yazıtta sahiptir (Eyice 1965:135).

Payas'da arastanın kuzey ve güney taçkapılarının iki yanına inşa edilen çeşmeler, duvara bağımlı küçük boyutlu çeşmeler olup çevre sakinleri ve yolu kullananlar için yapılmıştır. İzmit'de ise han ve çevre sakinlerinin yararlanabileceği konumda, yani caminin güneybatı köşesinde çevre duvarı içine inşa edilen anıtsal çeşme, diğer örneklerden farklılaşarak insan ve hayvan ayırımı gözetilerek ayrı mimari üslupta inşa edilmiştir. Çeşme, yine diğer iki örnekte de olduğu gibi tarih içermektedir (Ülgen 1942:241-42).

Lüleburgaz ve Yenışehir'de, bazı mimari veriler külliye sınırları içinde çeşme yapısına da yer verildiğini göstermektedir. Lüleburgaz'da arastaya bitişik, Yenışe-

hir'de ise camiye yakın konumda bugün boş alan içindeki bazı kalıntılar, belki orijinal olabilecek bir geçmeye işaret etmektedir. Havsa'ya 18. yüzyıl sonunda eklenmiş geçme ise üç yüzlü olup yolların kavşağında hamamın önünde inşa edilmiştir (Reyhanlı 1977.79:16-17).

Menzil külliyelerinin çoğu, akarsu kenarında konumlandıklarından, külliye ve yerleşimin çevreyle bağlantısını sağlamak için tasarımda köprüye de yer verilmiştir. Bu bağlamda Rumelî Orta Yol güzergâhı üzerindeki Büyükçekmece, Babaeski ve Havsa'ya; Anadolu Sağ Yolu üzerinde de Payas'a köprü yapılması gerekmiştir. Dolayısıyla bu yerleşimlerdeki külliyeler köprüye sahip örnekler olarak belirmektedir.

Mevcut örnekler içinde Büyükçekmece'deki bir dizi köprü, genelde orijinalliğini korumakta olup yapılan onarımlarla iyi durumdadır. Ancak, yeni yol güzergâhları belirlendiğinden devre dışı bırakılmıştır (Çulpan 1975: 142-47). 16. yüzyıl köprüleri içinde, kitabeye sahip tek örneği oluşturan Büyükçekmece köprülerinin birindeki yazıtta, Sinan'ın adına rastlanması kayda değer bir özelliktir. Sinan'ın Kanunî için yaptığı bu köprülerde, iki özel durumla karşılaşılmasının tesadüfi bir olay olarak görmemek gerekir. Çünkü, Sinan'ın ilk eserlerini köprüler oluşturmuştu ve helki de kendisini başmimarlığa götüren yolda, inşa ettiği erken tarihli köprüler bir çeşit rol oynamıştı diyebiliriz.

Büyükçekmece Köprüleriyle birlikte risaleye kayıtlı Lüleburgaz Sokullu Köprüsü, kısmen orijinalliğini yitirmekle beraber iyi durumda olup halen kullanılmaktadır (Çulpan 1975:140). Babaeski'deki sultan IV. Murad Köprüsü, olasılıkla eski bir köprünün (16. yüzyıl ?) üzerine, ya da yanına yapılmış, klasik ölçüleri devam ettiren 17. yüzyıl yapısıdır. İyi durumdaki köprü orijinalliğini korumakta

olup araç ve yaya trafiğine açıktır (Çulpan 1975:171-73). Bugün Havsa'da modern köprünün altında kalan bazı temel kalıntıları ise muhtemelen 16. yüzyıl (?) köprüsüne ait olmalıdır.

Yapımı 1574'de tamamlanan Payas Sokullu Külliyesi'nin köprüsü, külliyenin güneyinde akan Payas Çayı üzerinde yer almaktadır. Belen yolu çıkışındaki köprü, orijinalde beş gözlü iken, 1939 öncesinde tahrip edilmiş dört gözlü hale dönüşmüştür (Çulpan 1975:153).

Yukarıda sözü edilen Büyükçekmece, Lüleburgaz ve Payas Köprüleri, 16. yüzyıl tipik köprü mimarisini yansıtan örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır. Aynı özellik Babaeski Köprüsü için de geçerlidir. Dolayısıyla 15. yüzyılda inşa edilen Uzunköprü (Cisr-i ergene) II. Murad Köprüsü (Çulpan 1975:98-105) ile başlayan, Svilengrad (Cisr-i Mustafa Paşa) Çoban Mustafa Paşa (Çulpan 1975:153-55) Köprüsüyle devam eden uygulama Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın özellikle Trakya bölgesinde yoğunlaşan köprüleriyle standartlaşmaya giderek klasik çizgilerini korumuştur (Çeçen 1988).

Su yolları, geçme ve köprülerden sonra yine bir bayındırlık hizmeti sayılabilecek kaldırımlardan söz etmemiz gerekir. Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinin Lüleburgaz ile ilgili bölümünde, âli bir kaldırımın döşendiğinden bahsedilmektedir. Böylece aynı zamanda bir gevre düzenlemesi veya Belediye hizmeti sınıfına girebilecek bu faaliyetin, başkent ve bazı büyük şehirlerle birlikte aynı zaman dilimi içinde görülmesi, menzil yerlerinin küçük birer İstanbul şeklinde görüldüğünün de işareti olsa gerek.

3.6. ASKERİ YAPILAR

Konumuz çerçevesinde ele aldığımız 16. yüzyıl menzil külliyesi örneklerinin askeri yapılarla doğrudan bağlantısı yoktur. Ancak stratejik konumundan dolayı Payas'da, yerleşim, külliye, iskele, gümrük ve tersanenin korunmasına yönelik biri kale diğeri de deniz kıyısında gözetleme kulesi olmak üzere iki askeri nitelikli yapı inşa edilmiştir.

Arşiv malzemesine göre, bugünkü kalenin yerinde, sadece temelleri kalmış bir kale mevcut iken, önce kalenin temellerinden yararlanma yoluna gidilmiş fakat sağlıklı sonuç alınamayacağı düşüncesiyle vazgeçilerek tamamıyla yeni baştan inşa edilmiştir. Dolayısıyla bu noktada şayet temeller olmasaydı kale inşa edilir miydi sorusuna cevap aramamız gerekir. Görüşümüze göre, bölgenin özel coğrafi ve ulaşım koşulları, bir kale yapılmasını kendiliğinden zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca Adana-Antakya yol güzergâhında bir dizi Haçlı dönemi kalesinin mevcudiyeti de kale yapımına zemin hazırlamış olmalıdır. Ancak deniz kıyısında Cin Kule adıyla tanınan yapı ise önceden tasarlanmayıp sonradan körfezde tehlike belirtileri arttığı için yapıldığını arşiv malzemesindeki bilgilerden öğrenmekteyiz.

Menzil külliyesi, zamanında kale şehir olarak tanınan Eski Gebze (Eskihisar), Eskişehir, Silivri, Karapınar, Lüleburgaz ve İzmit'de, yüksek konumda yer alan eski dokudaki kalenin dışında, yeni oluşturulan genelde düz, ya da hafif engebeli alanlarda inşa edildikleri için kale ile doğrudan bağlantıları kalmamıştır. Osmanlı tarih yazarlarına göre, yerleşimler fethedilirken mevcut kaleler Osmanlılar tarafından tahrip edilmiş, daha sonra da güvenlik sorunu belirmediği için 16. yüzyıldaki külliye yapımları sırasında kalelere ihtiyaç duyulmamıştır.

Yalnız Lüleburgaz'da, tarihi kaynaklara ilaveten günümüze ulaştığı için de varlığı bilinen Bizans surlarına bitişik külliye yapımı sözkonusudur. yerleşimde, Bizans surlarının yer aldığı Lüleburgaz deresi, Osmanlı döneminde de Lüleburgaz'ın batı sınırını oluşturduğundan surlara bitişik fakat sur dışında yapı faaliyeti bir zorunluluktan kaynaklanmış olmalıdır. Kaynaklarda yerleşimin Bizanslılardan alındığında kalesinin yıktırıldığından bahsedilmekte birlikte, yıktırılmayan surlara ait bazı kısımların korunduğu ve bu nedenle çok az da olsa günümüze ulaştığı varsayılabilir. Lüleburgaz'daki uygulamaya İstanbul Edirnekapı Mihrimah ile Topkapı Kara Ahmed Paşa Külliyelerini örnek olarak verebiliriz. Halep Hüsreviye Külliyesi ise bir kalenin eteğine konumlanmakla daha çok Payas'ı hatırlanmaktadır.

Menzil külliyesi örneklerinin bulunduğu diğer yerleşimlerde, Osmanlı öncesine ait kale dışında, sur olup olmadığı kesin olarak bilinmediği için yorum yapmak mümkün değildir. Özellikle de Büyükçekmece, Silivri, Babaeski ve Havsa gibi zamanında kale şehir olduğu ifade edilen Trakya yerleşimlerindeki surlar günümüze ulaşmadığı için herhangi bir fikir ileri sürmek zordur. Ancak bu konuda şehir suru-külliye bağlantısı olabileceğini sanmıyoruz.

3.7. TERSANE, ISKELE VE GÜMRÜK

Menzil külliyesi tasarımında olmamakla birlikte, deniz sahilindeki bazı yerleşmelerde, hem külliye, hem de yerleşimle yakın bağlantılı olarak inşa edilmiş iskele, gümrük ve tersane gibi bazı yapılar sözkonusudur.

Bu bölüm çerçevesinde, başta Payas olmak üzere, Silivri ve İzmit gibi menzil külliyelerine sahip üç iskele yerleşimi ile iskeleye yakın mesafedeki Gebze, kendi içlerinde bir grup oluşturmakta dolayısıyla diğer menzil

külliyyelerinden ayrılmaktadır.

Gerek arşiv belgelerinden, gerekse günümüze ulaşan bazı kalıntılardan anlaşıldığına göre, adı geçen dört yerleşimin de birer iskeleyle sahip olduğu bilinmektedir. 16. yüzyıl öncesine kadar uzanan bu iskeleler, yeniden düzenleme ve canlılığa menzil külliyyelerinin yapımından sonra kavuşmuştur. Silivri, Payas ve İzmit'te yakın konumlanma, iskele-külliye bağlantısına işaret etmesi açısından önem taşımaktadır. Bu iskeleler içinde, özellikle arşiv belgeleriyle de gelişimini izleyebildiğimiz Payas, Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki en büyük ve stratejik iskelesi olması açısından ayrıcalık taşıyordu. Ayrıca iskelenin hac yolu üzerinde bulunması, Suriye, Mısır ve Kıbrıs ile bağlantısı önemini daha da arttırıyordu. Iskelenin yanında yer alan gümrük ise ticari yaşamın bir gereği olarak iskelenin işlevini tamamlıyordu. Diğer örneklerden farklı olarak, külliyenin yapımıyla beraber tasarlanan iskele ve gümrüğün aynı bani, yani Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılması, külliye yerleşim-iskele/gümrük bağlantısının birarada ele alındığını göstermektedir. Günümüze bazı kalıntıları ulaşan iskelenin 19. yüzyıl sonuna kadar külliyeyle birlikte kullanılması, işlevlerin de birbirini tamamladığına işaret eder (Müderrişoğlu 1990:61-63).

14.-15. yüzyıllarda Gebze'nin iskelesi konumundaki Eskişehir, gerek 1522-29 yıllarında inşa edilen Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin yapımıyla, gerekse bir organizasyon dahilinde gelenekselleşerek her yıl yapılmaya başlanılan hac ziyaretleri nedeniyle önemini yitirmiş, onun yerine İzmit yolu üzerinde Gebze'ye 3 saat uzaklıkta, Dil iskelesi adıyla tanınan mevki yeniden düzenlenmiştir. Bu bağlamda yol üzerine günümüze ulaşan bir de köprü (Çulpan 1975:134) yaptırılarak körfezin karşılıklı iki kıyısı Dil iskelesi ve Hersek adlarıyla menzil yeri

seçilmiştir. Körfezi dolandırmadığı için yolu kısaltan bu güzergah özellikle hacılar tarafından tercih edilmekteydi.

Osmanlıların ilk ele geçirdikleri iskelelerden olan İzmit'e, yüzyılın ilk yarısında Defterdar Ahmed Paşa tarafından iskele yaptırılmıştır. 1579'da yapımı tamamlanan ve şehrin en büyük eseri niteliğindeki Pertev Paşa Külliyesi ise deniz sahiline inşa edilmiş dolayısıyla külliye-iskele ilişkisi sağlanmıştır.

Tersanelere gelince; Silivri, Payas ve İzmit'te yüzyılda birer tersane inşa edildiğini arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Bu bağlamda Mühimme Defterleri içindeki hükümler tarandığında, tersanelerde çeşitli tipte gemilerin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Her üç tersanenin de iskele ve yerleşimle yakın bağlantısı sözkonusudur. Özellikle Payas'ı ele alacak olursak, burada çeşitli tarihlerde farklı tipte gemiler inşa edildiği ve tersanenin korunmasına yönelik bir de kale inşa edildiği gözlemlenmektedir.

Sonuçta, iskele-gümrük ve tersane birbirini işlevsel açıdan tamamlayan yapılar olup birinci derecede yakınlarında yer alan menzil külliyesi ve yerleşimle doğrudan ilintilidir. Menzil külliyelerinin yer seçiminde, denizin kara ile bağlantısı Payas, Silivri, İzmit'te görüleceği üzere birinci derecede önemli faktördü.

4. MALZEME-TEKNİK

Günümüze iyi durumda ulaşan, ya da belgeler yoluyla saptayabildiğimiz menzil külliyelerini oluşturan yapıların malzeme ve tekniği incelendiğinde, özellikle yerel malzeme kullanımında ve işçilikte bazı farklılıkların olduğu anlaşılmaktadır. Ancak farklılık, çağdaş başkent ve taşra şehirlerinde inşa edilen yapılarla karşılaştırıldığında,

önemli bir ayırımın da olmadığı gözlemlenir. Her şeyden önce, sanıldığı gibi günümüze ulaşmayan yapıların yok olmasındaki ana neden malzeme ve teknik olmayıp, depremlerin dışında ihmal ve insan eliyle yıkım ön plandadır.

Son yıllarda yapılan hatalı restorasyonlar sonucu, orijinal kimi izlerin de kaybolduğu külliyelerde, kullanılan malzemenin cinsleri ve ana hatlarıyla özellikleri şöyledir:

Birinci derecede tercih edilen malzeme taş çeşitleri olup kesme, kaba yonu, moloz ve mermer yapıların değişen yerlerinde, ya tek başına, ya aynı malzemenin renk farkıyla veya tuğla gibi ikinci bir malzemeyle oluşturulan almasıkt teknikte kullanılmıştır.

Kesme taş bilindiği üzere, daha çok yapıların kaidesinde, cephe kaplamasında, destek sisteminde, bağlayıcı sistemde, zemin döşemesinde, minare, şadırvan, havuz, niş ve baca gibi bazı mimari öğelerde tercih edilmiştir. Taşın rengi bölgenin coğrafi konumuna bağlı olarak açıklan koyuya doğru farklılaşabilmektedir. Örneğin, Lüleburgaz, Babaeski ve İzmit gibi Trakya ve Marmara Bölgesi külliye örneklerinde olduğu gibi hafif sarımsak gözeneksiz İstanbul bölgesi taşocaklarından çıkarılan köfeki taşı kullanılmışken Karapınar'da, arazinin volkanik yapısından dolayı grimsi siyaha yakın gözenekli taş tercih edilmiştir. Benzer şekilde İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi (1670)'nde de bölgeye has sarımsak taş ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda taş ocağının yeri ve rezervi kullanım ve taşınma; doku ise renk açısından önem taşımaktadır. Renkli taş kullanımı taşkapı ve bazı yapıların temellerinde göze çarpar. Renkli taşın, taşkapı ve bazı kemerlerde kullanımının yanı sıra, duvar örgüsünde de kullanıldığı 16. yüzyıl örnekleri içinde bazı uygulamalar sözkonusudur. Fatih Paşa (1522), Safa (1532), Behram Paşa (1572), Melek

Ahmed Paşa (1591) gibi Diyarbakır camileri ile Şam Süleymaniye Camisi (1557), bu çerçevede sözünü edebileceğimiz örneklerdir (Batur 1970:113-18). Bölgesellikten kaynaklanan iki renkli duvar örgüsünün, Payas'daki kısmi kullanımının dışında bağlantı kurmanız mümkün değildir. Payas'da cami ve arasta içindeki taçkapıları ile mihrapta renkli taş malzemeyle karşılaşmaktadır.

Kesme taşın tuğla gibi farklı bir malzemeyle örülmesiyle oluşturulan almalı duvar örgüsüne, Gebze Çoban Mustafa Paşa Cami ve Kütüphanesi, Büyükçekmece Sokullu Mehmed Paşa Mescidi ve Kanunî Kervansarayı ile Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Sıbyan Mektebinde rastlanılır. Düzgün biçimde üç sıra tuğla ve tek sıra taş tekniğindeki uygulamada, yer yer dikey tuğla kullanımıyla da geçişli teknik oluşturulmuştur.

Erken Osmanlı Mimarisi (1300-1453)'nde, Bizans mimarisinin de etkisiyle oldukça yaygın kullanım alanı bulan bu tekniğin, yukarıda bahsedilen menzil külliyesi yapıları dışında, Hadım İbrahim Paşa (1551), Beşiktaş Sinan Paşa (1555), Edirnekapı Mihrimah (1560lar), Kadırga Sokullu (1572) ve Şemsi Paşa (1580) gibi başkent camileri ile Atik Ali Paşa (1506), Şeyhi Çelebi (1575) ve Yahya Bey (1577) camilerinde olduğu gibi başkent dışında Edirne'de karşımıza çıkması, bu tekniğin 16. yüzyılda hâlâ kullanılmaya devam ettiğini göstermektedir (Batur 1970: res.78-93).

Kesme taşla moloz taş arasında bir taş cinsi olan kaba yonu taş da, ağırlıklı olarak yapılarda yine, ya tek başına, ya da daha çok tuğla gibi ikinci bir malzemeyle birlikte kullanılmıştır. Kaba yonu taşın tuğla ile birlikte değerlendirilerek duvar örgüsünde kullanılmasına en iyi örneklerden biri, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin imaret, tabhane, han, medrese ve paşa

odalarının cephesi verilebilir.

Moloz taş, bazı yapılarda dolgu olarak kullanıldığı gibi kesme, kaba yonu taş ve tuğla ile birlikte cephelerde hayli yaygın kullanılmıştır.

Kesme taşın pahalılığı, az bulunması, ya da baninin çok iyi olmayan ekonomik gücünün, moloz taş kullanımını arttırdığını düşünebiliriz. Konuyla ilintili olarak günümüze ulaşmayan bazı yapıların da moloz taştan inşa edildiğini kabul edebiliriz. Moloz taş arasına tuğlaların düzensiz yerleştirildiği bir çeşit alması tekniği ise daha çok cami dışında imaret, tabhane, hamam gibi yapılarda görürüz. Bozöyük Kasım Paşa, Ilgın İala Mustafa Paşa külliyesi bu açıdan örnek teşkil etmektedir.

Mermer, külliye yapıları içinde özellikle camilerde ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Dışta kapı kemerlerinde, taçkapılarda, yer yer pencere sövelerinde, havuz ve şadırvan haznelerinde, son cemaat yeri sütun ve başlıklarında; içte ise mihrap, minber, mahfel, ya da kürsü gibi mimari öğelerde karşımıza çıkar. Mermerin külliye boyutunda en yoğun kullanıldığı iki örnek Gebze Çoban Mustafa Paşa ile Payas Sokullu külliyesidir. Her ikisinde de farklı nedenlere dayanan Suriye/Mısır kökenli bezemeye sahip kırmızı-siyah-beyaz mermer kullanımı dikkat çeker. Gebze'de camiden yoğunlaşan mermer, Payas'da cami dışında külliyenin taçkapılarında da kullanılarak malzemeye birlikte canlılık getirmiştir. Gebze'deki mermer malzemenin bir kısmının Mısır'dan getirildiği biliniyorsa da, Payas'a nereden getirildiği belli değildir.

Taştan sonra ikinci derecede kullanılan malzeme tuğladır. Kolay üretilmesi, ucuzluğu ve hafifliği nedeniyle menzil külliye yapılarında da tercih edilmiştir. Özellikle örtü sisteminde, geçiş sisteminde, kimi

yapıların bağlayıcı ve destek ve, pencere alınlıklarında, zeminde ve cephede, ya tek başına, ya da ikinci bir malzemeyle birlikte kullanılmıştır. Kesme taşın az bulunduğu bölgelerde moloz taşla birlikte ön plana çıkmıştır. Moloz taşın tuğlayla kullanılarak oluşturulan düzensiz almasığa ise en iyi örnek, Ilgın Lala Mustafa Paşa Külliyesi'nin imaret, han ve labhaneleridir.

Tuğlanın bir geçitlemesi olan kiremit genelde cami hariç diğer yapıların örtüsünde ikinci planda baca ve kubbe fenerlerinin üzerlerinde kullanılmıştır. Özellikle külliye yapılarının onarım öncesi fotoğrafları incelendiğinde, örneğin Eskişehir Kurşunlu, Ilgın Lala Mustafa Paşa ve Yenişehir Sinan Paşa külliyesi'nde, cami hariç diğer yapılarda kiremit kullanımına rastlanmaktadır.

Taş ve tuğladan sonra yoğunluk açısından üçüncü sırayı ahşap almaktadır. Daha çok kapı ve alt sıra pencere kanatlarında kullanılan ahşap, ikinci derecede duvar örgüsünde yatay ve dikey destek, destekler arasında da gergi olarak değerlendirilmiştir. Kimi örneklerde ise ya minber, ya da mahfel ve vaaz kürsüsünün ahşap olduğu görülmektedir.

Kurşun, kubbelerde özellikle de cami kubbelerinde tercih edilen kaplama malzemesidir. Eskiden beri Eskişehir ve Ilgın'da olduğu gibi camilerin halkın deyişiyle "Kurşunlu Cami" adıyla tanınması, menzil külliyesi camilerinde de çağdaş diğer örneklerde olduğu gibi kiremit yerine kurşunun seçildiğini göstermektedir.

Diğer malzemelere gelince, demir ve alçı ancak yapıların belirli kısımlarında kullanılan malzeme olmaktadır. Demir, alt seviye pencere şebekelerinde, şadırvan kafeslerinde, cami içinde gezinti balkonu korkuluğunda ve bazı destekler arasındaki gergiler ile malzeme arasında

bağlayıcı konumda karşımıza çıkmaktadır. Alçı ise üst seviye pencere şebekelerinde, kalemşi süslemede değerlendirilmiştir.

Yukarıda sözü edilen malzeme kullanımını ana hatlarıyla değerlendirecek olursak, şunları söyleyebiliriz. Birincisi, kuruluş tarihi Antik döneme kadar inen eski yerleşmelerin üzerine, ya da yanına kurulan merkezlerde yer alan menzil külliyelerinin yapımında, çevrede çok sayıda devşirme malzeme bulunmasına karşın kullanılmaması dikkat çekicidir. Sadece Gebze Çoban Mustafa ile Karapınar Selimiye'de, dikkati bile çekmeyecek boyutlarda devşirme kullanılması, dönemin başkent ve menzil yapıları arasında olan birlikteliğe işaret eder. Yani mimari eylemi gerçekleştiren Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın, hem İstanbul, hem de taşrada bu konuda standart bir yol izlediği anlaşılmaktadır.

İkinci derecede vurgulanması gereken konu, Payas gibi taşın geleneksel yapı malzemesi olarak kullanıldığı bölgeyle, İstanbul'a yakın çevrede inşa edilen Babaeski, Lüleburgaz, İzmit gibi merkezlerde kesme taşın en iyi cinsinin kullanıldığı gözlemlenir. Benzer şekilde Karapınar için de aynı ifadeyi kullanabiliriz. Adı geçen şehirlerdeki camiler, başkent İstanbul'daki örneklerden hiç de farklı olmayacak şekilde kaliteli malzeme ve daha sonra değineceğimiz tekniğe sahiptir. Bu konuda da standartlaşmış bir organizasyondan söz edebiliriz.

Cami, kimi örneklerde malzemesindeki seçicilik ve itinalı işçilikle farklılaşır. İstanbul'dan gönderilen, ya da daha büyük ihtimalle yerel kimlikli ustaların el becerisi özellikle camilerdeki örgüde kendini belli eder. Bu bağlamda Silivri, Karapınar, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa, İzmit ve Ilgın camileri sözü edilebilecek olgun örnekler olarak karşımıza çıkar. Diğer yapıları oluşturan arasta,

han, imaret, tabhane, hânikâh/tekke, hamam, çeşme gibi yapılarda ise kullanılan malzemeye bağlı olarak kimi örneklerde kaliteli, kimisinde ise özensiz teknik karşımıza çıkar.

5. SÜSLEME

Menzil külliyesi yapıları, işlevin ön planda tutulmasından dolayı daha sade düzenlenmiş olmakla birlikte, özellikle camiler, dönemin bezeme dünyasını yansıtacak şekilde bezenerek vurgulanmıştır. Bu bağlamda hem mimariye bağımlı, hem de bağımsız bezeme birarada görülmektedir. Alçı ve kalemşi, taş ve taşa oyulmuş mukarnas, tuğla, ahşap, çini ve sırlı tuğla ve demir karşımıza çıkan süsleme çeşitleridir.

Alçı ve kalemşi bezeme, bir kısmı orijinal olmak üzere, büyük çapta onarım gören ve sıvanan Payas ve Belen dışında, diğer camilerde karşımıza çıkan örnekler içinde İlgin, Yenişehir ve Lüleburgaz'daki camilerde orijinal bezemeye rastlanmıştır. Gerek aynı, gerekse diğer camilerde ise ya mevcut daha geç tarihli bezemenin üstünden geçilmiş, ya da yeniden bezenmiştir.

Taş süsleme farklı çeşitlemeleriyle dikkat çeker. Birincisi taşa oyulmuş mukarnas süsleme olup en yaygın süslemeyi oluşturur. Bu gruba giren süsleme, taçkapı ve mihrap kavsaralarında, minare, şerife altlarında, sütun başlıklarında, hamam kurnalarında vb. yerlerde görülür. Taşın renk dokusuna bağlı süsleme ise özellikle taçkapı giriş kapısı kemerlerinde göze çarpar. Gebze ve Payas külliyelerinde ise birincisinde baninin, ikincisinde bölgeselliğin getirdiği zorunluluktan dolayı renkli taşa bağlı bezeme uygulanmıştır. Gebze'de caminin beden duvarında ve son cemaat yeri cephesinde; Payas'da ise caminin mihrap ve taçkapısının dışında arastadan diğer

bölmelere açılan taçkapı ve hamam girişinde Suriye ve Mısır kökenli renkli taş bezemeyle karşılaşılr.

Taş malzemeye bağlı mimari süsleme ise silmeler şeklinde değerlendirilmiştir. Gebze, Büyükçekmece, Belen ve Yenişehir camilerinin dışında, diğer menzil külliyesi camilerinde hatları ayırıcı silmelere rastlanır. Benzer özelliği yine taştan yapılmış cami dışındaki bazı yapılarda da görmek mümkündür.

Tuğla süsleme iki biçimde karşımıza çıkar. Birincisi, Gebze çoban Mustafa Paşa Tabhanesi ile Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Sıbyan Mektebinin pencere alınlıklarında geometrik desenler oluşturacak şekilde düzenlemeyle, ikincisi, mimariye bağlı zikzak tuğla, ya da diğer testere diği bezemedir. Her ikisi de Erken Osmanlı mimarisinde yoğun kullanılan bu bezemelerden ikincisi, Gebze, Bozöyük ve Yenişehir'de ağırlıklı olarak kullanılmıştır. Bu külliyelerde testere diği motifi, gerek cephelerin bitiminde, gerekse kasnak ve kubbe eteğinde karşımıza çıkar. Bezemenin Gebze ve Bozöyük'de görülmesi erken tarihli olmasıyla, Yenişehir'de ise İznik ve Bursa'ya olan yakınlıkta aranmalıdır.

Ahşap Bezeme, malzemeye bağlı olarak yapıların pencere ve kapı kanatlarında, kimi örneklerde ise mahfel ve minberde görülür. Özellikle camilerde, doğal afet tarafından zarar görmemiş ve boyanmamışsa çoğu orijinal olarak günümüze ulaşmış pencere ve bazı örneklerde kapı kanatlarına rastlanılır. Gebze, Eskişehir, Karapınar, İznik, Yenişehir ve Ilgın'daki camilerin alt seviye pencerelerinde kaliteli ahşap işçilik göze çarpar.

Çini ve sırlı tuğla bezemenin sadece iki yapıda görülmesi, bu tip bezemenin menzil külliyesi yapılarında tercih edilmediğini belirtir. Çini bezeme, Gebze Çoban

Mustafa Paşa Türbesi ile Yenişehir Sinan Paşa Camisi'nde; sırlı tuğla ise, Yenişehir'deki caminin minaresinde karşımıza çıkar. Gebze'deki uygulamada türbenin içi tamamıyla dönemin özelliklerini yansıtan çinilerle kaplı olup bu açıdan İstanbul Yavuz Sultan Selim Türbesi ile bağlantı kurulabilir. Yenişehir Sinan Paşa'da ise yüzyılın ikinci yarısında hakim olan özelliklerle karşılaşılır. Menzil külliyesi camileri içinde tek örnek olarak beliren bezemenin banisi, ya da mimarla ne derece bağlantısı olduğu bilinmemektedir.

Aynı caminin minaresinde çininin yanı sıra sırlı tuğla da kullanılmıştır. Daha çok Manisa Ulu Cami (1366) gibi beylik, İznik Yeşil Cami (1378-94) gibi Erken Osmanlı dönemi minarelerindeki özellikleri yansıtan bezemenin, çini gibi neden sadece Yenişehir'de denendiğini anlamak zordur. Belki yakın çevrede İznik'te yer alan Yeşil Camii'nin etkisi sözkonusu olmuştur diyebiliriz.

Demir süsleme, yapıların alt seviye pencere şebekelerinde, alçı ise genelde camilerin üst seviye pencere şebekelerinde karşımıza çıkar.

16. yüzyıl menzil külliyelerinin bezeme anlayışını ana hatlarıyla özetleyecek olursak, bu külliyelerde hem Erken Osmanlı döneminin, hem de yüzyılın tipik bezeme dünyasının birlikte uygulandığını görürüz. Bu bağlamda Yenişehir Sinan Paşa Camii, gerek kirpi saçak ve sırlı tuğla gibi klasik dönem öncesi izleri, gerekse çini gibi yüzyılın sevilen bezemesini yansıtmaları açısından dikkat çeken bir örnektir. Aynı yorum Gebze Çoban Mustafa Paşa için de geçerlidir. Çünkü, 16. yüzyılın ikinci çeyreğine ait bu külliye, hem pencere alınlıklarındaki tuğla süsleme ile testere dişine, hem de çiniye rastlanması, 15.-16. yüzyıl bezeme özelliklerinin birarada denendiğini göstermektedir.

Yine vurgulayabileceğimiz bir başka özellik, bölgesel üslupların bezeme için de geçerli olduğudur. Yani Payas Sokullu Külliyesi'nde mimari açıdan karşımıza çıkan yerel özellikler, bezeme içinde sözkonusu olmuş, bu bağlamda Anadolu dışı kökenli bezeme dünyası uygulanmıştır. Benzer malzeme ve bezeme dünyasının Adana'dan Mardin'e kadar uzanması, Payas'ın bu açıdan başkent ve diğer taşra özellikleri yerine, Suriye Bölgesi'nin etkisinde olduğunu göstermekte olup menzil külliyesi içinde tek örnek olarak farklılaşmaktadır.

V. RÖLÜM NOTLARI

1. Bu konuda Bkz. F.Develioğlu, Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat, İstanbul 1949, s.638 ve Hasol 1979:321; Anonim 1983a: I.775; Özön 1983:567; Pakalın 1983: II.340; Şemseddin Sâmi 1985:II.781; Sözen-Tanyeli 1986:144). Aslında külliye'nin sözlüklerdeki tanımından çok arşiv belgelerinde geçen tanımlaması ve ismi önem taşımaktadır. Sanat Tarihi'nin bir bilim dalı olarak kabul edilmesinden sonra, çağdaş bir kelime olarak kullanımına başlanan külliye terimi yerine, örneğin vakfiyelerde imaret sözcüğü kullanılmaktadır.
2. Pakalın 1983: II.340'da, medreselerden oluşan yapı topluluklarına "külliye" adı verildiğini belirtmektedir.
3. Ayverdi 1972:65 de Bursa Yeşil Külliye'den ve A.S.Ülgen, "Topkapı'da Kara Ahmed Paşa Heyeti" Vakıflar Dergisi 2 (1942), s.169-71 de yapı topluluklarından "heyet" olarak söz edilmektedir.
4. Vakfiye, kitabe ve arşiv malzemesi gibi birinci el kaynaklarında, külliye yerine imaret terimini kullanılması, külliye kelimesinin oldukça yeni olduğunu ve imaretin yerini aldığını göstermektedir.
5. Bu konuda şu sözlüklere bakılabilir: Hasol 1979:239; Anonim 1983a: I.577; Özön 1983:474; Pakalın 1983:II.61-62; Şemseddin Sâmi 1985:II.561; Sertoğlu 1986:161; Sözen-Tanyeli 1986:112-13).
6. Araştırmacı O.N.Ergin (1939), eserinde ilk kez imaret teriminin hatalı kullanımına dikkat çekerek, imaretin anlamı üzerinde durmuş, Anadolu Selçuklu ve Osmanlı devrinde imaret teriminin kullanımını örneklerle

belirtmiştir.

7. Manzume, daha çok eski kuşak araştırmacılar tarafından kullanılmaktadır. Bu bağlamda, C.E.Arseven, S.Çetintaş, E.H.Ayverdi ve İ.H.Konyalı'nın eserlerine bakılabilir. Manzume terimine örnek olarak, ilk kuruluşu Anadolu Selçuklularına kadar inen fakat son yapısı Osmanlı dönemine ait bulunan Diyarbakır Ulu Camii ve Seyidgazi'deki yapı topluluklarını verebiliriz. Benzer şekilde, ilk yapısıyla son yapısı arasında ikiyüz yıldan fazla zaman dilimi bulunan Antalya Yivli Minare yapı topluluğu da aynı grupelemaya girmektedir.
8. Bu terim de benzer şekilde eski kuşak araştırmacılar bilhassa E.H.Ayverdi (1966, 1972, 1973) tarafından sıkça kullanılmaktadır.
9. Anadolu Selçuklu, Beylik ve Osmanlı külliyelerini genişli açılardan ele alan çalışmalar mevcuttur. Anadolu Selçuklu Dönemi külliyeleeri için bkz. M.Katoğlu "XIII. yüzyıl Anadolu Türk mimarisinde Külliye" Bellelen 31(1967), s.335-44; S.Kutluay, "XII. yüzyıl başında XIII. Yüzyıl Sonuna Kadar Anadolu'da İnşa Edilen Selçuklu Külliyeleeri Üzerine Bir Deneme" Hacettepe Üniversitesi Yayınlanmamış Lisans Tezi, Ankara 1985. Konumuz gereği ağırlıklı olarak Osmanlı külliyeleerini ele alan çalışmalara dikkat çekmek istiyoruz. Gruplandırma yapacağımız çalışmalardan genel nitelikte olanlar şunlardır: Akozan (1968), Reyhanlı (1974) ve Nayır (1975). Bu çalışmalardan F.Akozan'ın makalesi çok genel hatlarıyla Anadolu Selçuklu, Beylik ve Osmanlı külliyeleerini tanıtmaktadır. T.Reyhanlı'nın Osmanlı külliyeleerini konu alan Doktora tezinde külliyeleer ana hatlarıyla ele alınmaktadır. Z.Nayır'ın çalışması ise 17. yüzyıl Osmanlı külliyeleerini esas almaktadır. Son

yıllarda Sinan üzerine düzenlenen sempozyumlara külliyeleer ile ilgili bildiriler sunulmuş olup bunlardan Kuran (1988, 1991), Eyice (1989), Özer (1991)'in Sinan külliyeleerini konu alan çalışmalarını kayda değerdir. Bu bağlamda, külliyeleerin mimari açıdan ele alınmaları kadar, külliyeleeyi oluşturan yapı türleerinin tanımlamasıyla işleyiş ve sosyal teşkilat açısından irdelenmesi de önem taşımaktadır (Ergin 1939), Barkan (1962-63), Yediyıldız (1981).

10. Bu konuda son yıllarda yayınlanan bir çalışma söz-konusudur. Bkz. Naim-Bek Nur Muhammedoğlu, Hoca Ahmed Yesevi Türbesi (haz.Hayati Rice), Ankara 1991, pl.73.
11. Erken Osmanlı döneminde Bursa'yı ele alan bir çalışma için bkz.Filiz Yenisehirlioğlu. "XIV-XV. yüzyıl Mimari Örneklere Göre Bursa Kentinin Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Gelişimi" IX. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989: II.1345-53).
12. Osmanlı mimarisinde külliye düzenleeri için bkz. (Kuran 1973:795-814).
13. Edirne üzerine monografik bir çalışma için bkz. O.Aslanapa, Edirne'de Osmanlı Devri Mimarisi, İstanbul 1949.
14. 17. yüzyıl Osmanlı mimari hakkında bkz. (Nayır 1975).
15. Bu konuda şu sözlüklere bakılabilir. Hasol 1979:43; Anonim 1983a: I.66; Şemseddin Sâmi 1985:T.48; Sözen-Tanyeli 1986:24.
16. Bu konuda şu sözlük ve yayınlara bakılabilir. Huardı 1913a:710; Ergin 1945a:440-42; Hasol 1979:88; Anonim

1983a:134; Şemseddin Sâmi 1985:I.103; Sözen-Tanyeli 1986:39.

17. Çarşı, Sûk ve Bâzâr kelimelerinin tanımları bkz. Huart 1913b: 686-87; Plessner 1934:507-8; Ergin 1945b: 360-62; Kindermann 1970:5-8; Hasol 1979:121; Anonim 1983a:I.227; Şemseddin Sâmi 1985:I.195-96; Sözen-Tanyeli 1986:57.
18. Bkz. Şemseddin Sâmi 1985:II. 639.
19. Ö.Ergenç "1580-1596 Yılları Arasında Ankara ve Konya Şehirlerinin Mukayeseli İncelemesi Yoluyla Osmanlı Şehirlerinin Kurumları ve Sosyo-Ekonomik Yapı Üzerine Bir Deneme", Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora tezi, Ankara. 1973.
20. Bkz. Huart 1913b: 686-87; Anonim 1983a:III.1058; Cezar 1985:12; Sözen-Tanyeli 1986:188.
21. Hasol: 1979:163; Özön 1983:231; Anonim 1983a: T.341; Şemseddin Sâmi 1985:I.299; Sözen-Tanyeli 1986:72.
22. Bu konuda bkz. Cl.Huart "Kervan" İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1955, C.6, s.597; M.Plessner "Khâu", Encyclopedia of Islam, New Edition 1978, c.2, s.1010-17; Hasol 1979:214, 284; Şemseddin Sâmi 1985: II.691.
23. Terimin açıklaması için bkz. M.Streck, "Kaisariya" Encyclopedia of Islam, C.2, s.659-62; "Kaysâriya" İslam Ansiklopedisi, C.6, s.482-83.
24. Ticaret yapılarını konu alan çalışmalar için bkz.Ergin 1945a-b; Özdeş 1953; S.Eyice, "Les-Bedesten's-Dans L'Architecture Turque" II Congresso Internazionale Di Arte Turca, Venezia 26-29 Settembre 1963, s.35-39;

- f.ilter, Tarihi Türk Hanları, Ankara 1969; Güreşsever (Cantay) 1974: E.Wirth, "Zum Problem des Bazars (Sük, Çarşı)...", Der Islam, Band 51, Heft 2 Berlin 1974, s.203-60 ve Band 52, Heft 1, Berlin 1975, s.6-64; Güran 1976; K.Kreiser, "Bedesten Bauten im Osmanischen Reich", Istanbul Mitteilungen, Band 29, Tübingen 1979, s.367-400; M.Tuncel, "Osmanlı Mimarisinde Bedestenler" (Yayınlanmamış Doktora tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi; Cezar 1985.
25. Ankara'nın ticarî dokusu için bkz. Ergenç 1973, bölüm notu 19.
26. Bu konuda bkz. D.Schlumberger "Le Palais Ghaznevide de Lashkari Bazar", Syria, Tome 29 (1952), s. 251-70; D. Schlumberger-J.Sourdrel-Thamine, Lashkari Bazar, Une Residence Royale Chaznevide et Ghoride, Paris 1978. Cezar 1977: 227, 229-45; 274, 314-15; Aslanapa 1984:39-46.
27. Erken tarihli olması açısından Bergama'daki uygulama dikkat çekicidir. Bu konuda bkz. O.Bayatlı, Bergama Tarihinde Türk-İslam Eserleri, İstanbul 1956, s.28-30; Cezar 1985:187.
28. Bu konuda bkz. Köprülü 1942: 273; W.Barthold, Turkes-tan down to the Mongol Invasion, London 1958, D. Kuban, Anadolu Türk mimarisinin Kaynak ve Sorunları, İstanbul 1965.
29. Anadolu Selçuklu kervansaraylarını konu alan başlıca çalışmalar şunlardır: O.Turan, "Selçuklu Kervansarayları", Belleten, S.39 (1946), S.472-96; K.Erdmann, Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts I-II, Berlin 1961; F.Akozan, "Türk Han ve Kervansarayları", Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,

- s.1 (1963), s.133-67; K.Özergin, "Anadolu'da Selçuklu Kervansarayları", Tarih Dergisi, s.15 (1965), s.141-70.
30. Bu konuda genel Yayınlara bakılabilir. Goodwin 1971; Nayır 1975; Sözen 1975; Aslanapa 1986; Kuran 1986.
31. J.Sauvaget'in bu konudaki çalışmaları dikkat çekicidir. Bu Makaleler şunlardır. "Caravanserails Syriens du Moyen-Age" Ars Islamica, s.VI/1 (1939), s.48-55; s.VII/1 (1940), s.2-19. Ayrıca bu çalışmalardan önce hazırlanan bir makaleye de işaret etmek gerekir. bkz. Sauvaget 1937. Payas'a örnek oluşturması açısından Suriye bölgesi hanlarından Shaikhûn, El-Sebil, Orthosie'den hem avlu boyutlarının büyüklüğünden, hem de çapraz tonoz kullanımından dolayı söz edebiliriz. Yalnız Payas revak düzeniyle ilk bakışta farklılaşmaktadır.
32. Gerek genel nitelikli Osmanlı mimarisini, gerekse Sinan'ı konu alan yayınların hiç birinde tabhaneler konusunda ayrı bir bölüm ya da başlık sözkonusu değildir. Sadece rastlayabildiğimiz kadarıyla O.Ergin'in Türk şehirlerinde İmaret Sistemi s.22-24 adını taşıyan eserinde tabhane adı altında da kısaca anlatılan bir bölüm vardır. Sözlük anlamı ise şöyledir: "Yoksuların barınması için kurulmuş olan hayır müesseselerinden birinin adıdır. Bunun yerine "Tavhane"de denirdi. Farsça "tâb" yahut "tâvû" hareket, güç ve kudret manalarına gelir. Hastahane'den çıkıp da nekahet devresini geçirme yahut taşradan gelip de buluncayla kadar barınma ihtiyacını duyan fakirler buraya sığındıkları için bu adı almıştır" (Pakalın 1983 III.369).
33. Zâviyeler ve buna bağlı zâviyeli-camiler için bkz.

Eyice 1962-63: 1-30.

34. Vakfiyede tabhane olarak kabul edeceğimiz yapının kısaca mimari özellikleri ve kimlerin yararlanabileceği belirtilmiştir. bkz. VII.1.2.
35. Eskişehir Çoban Mustafa Paşa Külliyesi içinde bir tabhanesi yapısı olduğu vakfiyeden anlaşılmaktadır. bkz. VII.2.2.
36. Araştırmacı T.Reyhanlı'nın medrese olarak tanımladığı yapı, vakfiyedeki bilgiler doğrultusunda tabhane işlevine daha uygun düşmektedir. bkz.13.2.
37. İmaret teriminin etimolojisi ve hangi anlamlara geldiği konusunda bkz. Ergin 1939:3-16, 22-23; Eyice 1962-63: 1-80.
38. Bu konuda bkz. A.Y.Ocak, "Zaviyeler", Vakıflar Dergisi, 12 (1978), s.248.
39. Şu yayınlara bakılabilir: F.Köprülü, "Ribat", Vakıflar Dergisi, 2 (1942), s.276; A.İşık Doğan, Osmanlı Mimarisinde Tarikat Yapıları Tekkeler, Zaviyeler, İstanbul 1977, s.55-57.
40. E.Esin, "Muyanlık" Malazgirt Armağanı, Ankara 1972, s.78-80.
41. H.Karamağaralı, "Sahip Ata Caminin Restitüsyonu Hakkında Bir Deneme", Rölöve ve Restorasyon Dergisi, 3(1982), s.49-52.
42. İ.Bilgin, "Über Die Tekke-Architectur des 13. Jahrhunderts in Anatolien", Fifth International Congress of Turkish Art, Budapest 1978, s.183-90.

43. N.Şaman-T.Yazar, "Kayseri Köşk Hânikâhı", Vakıflar Dergisi, 22 (1991), s.301-14.
44. Türk hamamları için bkz. H.Glück, Die Bâder Konstantinopels, Wien 1921; K.Klinghart, Türkische Bader, Stuttgart 1927; K.Ahmet Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul 1949; C.Esad Arseven, Türk Sanatı Tarihi Hamamlar Bölümü, İstanbul 1965, s.517-27; A.S.Ülgen "Hamam" maddesi, İslam Ansiklopedisi 5 (1977), s.174-78; S.Eyice, "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir deneme", Tarih Dergisi, s.11/15 (1960), s.99-120; Y.Önge, "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar", VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler Aralık 1988, Ankara 1989: 1-3; "Anadolu-Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar" Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I, İstanbul 1988:403-28.
45. Mimar Sinan'ın inşa ettiği, ya da onardığı medreseleri ele alan çalışmalar şunlardır: Ahunbay 1988: 239-310; Aşkun 1988:27-38; Aslanapa 1989:201-12. Erken Osmanlı Döneminden 16. yüzyıl ortasına kadar medrese tipolojisi için bkz. Y.Ötügen "Orhan Gazi (1326-1359) Devrinden Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) Devrinin Sonuna Kadar Osmanlı Medreseleri" Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi araştırma Dergisi Albert Gabriel Özel Sayısı. Ankara 1978, s.337-72. Ayrıca konumuzla ilgili medreseleri sosyal ve işleyiş bakımından ele alan bir yayın için bkz. Baltacı 1976.
46. Bu konuda bkz. Kuran 1988d: 224; Aktuğ 1989:8-9, sek.1; Ergağ 1989: 218-19.

VI. SONUÇ

Çalışmamızın Sonuç kısmına kadar menzil külliyelerini tarihsel gerçeğe içinde ele almış, önce yol sisteminin Menzil ve Derbent Teşkilatlarıyla olan bağlantılarına değinmiş, banî, mimar, tasarım ve yapım eylemi gibi ortak özelliklerini vurgulamış, Karşılaştırma ve Değerlendirme bölümüyle de bu tip külliyelerin diğer külliyelerle bazı farklılıklar ve benzerliklerine değinmiştik.

Bu bölümde ise Katalog kısmında ayrıntılı tanımları yapılacak menzil külliyeleeri, çeşitli ağılardan önemli özellikleriyle ortaya konulacak ve Osmanlı sanatı içindeki yerine temas edilecektir.

Her şeyden önce menzil külliyeleeri, farklı kültürlerin mimari mirasını yansıtan ribat ve kervansaray tasarımının çok daha gelişmiş ve sistematize edilmiş bir uygulamasıdır. Bu tasarımın sadece Osmanlı mimarisinde karşımıza çıkan bir özellik olması altı gizilecek bir konuya işaret eder. Merkezîyetçi idarenin düşüncesiyle 16. yüzyılda yoğun inşasına başlanarak yapımı 17. yüzyılda da devam eden ve imparatorluğun yol şebekesi üzerinde yoğun imâr faaliyetine sahne olan menzil külliyeleeri, her ne kadar büyük bir çoğunluğu iyi, ya da harap bir durumda günümüze ulaşan Anadolu Selçuklu dönemi kervansaraylarının bir devamı gibi görülürse de, bu tip yapı toplulukları, hem geniş tasarım ilkesi, hem de zamanla bir şehir niteliğine dönüşmeleri nedeniyle farklılaşarak ön plana çıkmaktadır.

İkinci önemli nokta Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu ve Rumeli Yol Şebekesiyle menzil külliyeleeri arasındaki bağlantıdır. Günümüzde ancak kaynaklar yoluyla tanımlayabileceğimiz Roma ve Bizans yoluna karşın, Osmanlı'nın Edirne-İstanbul ve İstanbul/Üsküdar-Antakya bağlantılı iki

ana yol güzergâhı, bu yolların önemli durak yerlerine inşa edilen menzil külliyyeleriyle adeta adım adım izlenebilmektedir. Sonuçta, yol şebekesinin önemli menzillerinde, ileri karakol şeklinde inşa edilen külliyyelerin zamanla küçük bir şehir haline dönüşmesindeki anlayış, imparatorluğun her açıdan en gelişmiş dönemi olan 16. yüzyıl için son derece anlamlı olmaktadır.

Menzil külliyyeleri küçük bir yerleşim veya ıssız bir mevki iken, bölgesel bir merkez haline dönüşümlerinin öyküsü, şehircilik boyutu ve iskân politikası açısından oldukça dikkat çekicidir. Karapınar, Lüleburgaz ve Payas örneklerinde olduğu gibi konumları belirli amaçlar doğrultusunda seçilerek zamanla her birinin idari, ticari ve sosyal merkez olması kararlaştırılan menzil külliyyelerinin bulunduğu yerleşimlere, benzeri günümüzde de yaşanan vergi kolaylıkları ile çeşitli konar göçer oynaklar iskân ettirilmiş böylece hareketlilik, güvenlik ve sosyal denge sağlanmaya çalışılmıştır. İskân ettirilen ve yolu kullananlar birer sosyal, dinî ve ekonomik tesis durumundaki külliyyelerin camisinde ibadetini yerine getirmekte, medrese ve sıbyan mekteplerinde eğitimini sürdürmekte, imâretin yemeğinden yararlanmakta, çeşme, şadırvan ve hamam ve helâda temizliğini yapabilmekte, han, arasta ve dükkânlarda alış-verişini gerçekleştirebilmekte, tabhane, ya da handa ise konaklıyabilmekteydi. Buna külliyyenin nitelikli personelinin halkı eğitmesiyle oluşan kültür ilişkisini ve kısmen işsizlere iş imkânı açılmasını da ilave edecek olursak menzil külliyyelerinin değeri çok daha iyi anlaşılmaktadır.

Bu bağlamda, yol sistemiyle bağlantılı olduğu ilgilendirdiği kadar, menzillerdeki yerleşik nüfusu da ilgilendiren önemli bir sonuç, ulakların aşağı yukarı aynı yol güzergâhlarını izlemekle birlikte, farklı bir teşkilata bağlı olmaları nedeniyle, menzil külliyyeleri

dışında ayrı bir mimari yapı türüne sahip olmalarıdır. Menzilhane adıyla tanınan bu yapı türünün, bilindiği kadarıyla basit tutulan mimari özellikleriyle menzil külliyelerinden oldukça farklı tasarlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla işlev ve mimari eylem farklılığı vurgulanması gereken bir konudur.

Menzil külliyelerinin, ekonomik ve siyasi gücü elinde bulunduran sultan, şehzade, sadrazam ve vezir gibi yönetici sınıfına giren baniler tarafından yaptırılması, üzerinde durulmasında yarar görülen bir başka önemli husustur. Her biri çağının dev birer projesi olarak hayata geçirilen menzil külliyelerinin banileri araştırılacak olursa ilk sırayı sadrazamların aldığı görülür. Bir bakıma, başta Payas olmak üzere, Lüleburgaz, Havsa ve Büyükçekmece'de imâr faaliyetine girişen Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ile Gebze ve Eskişehir'de yapı eyleminde bulunan vezir Çoban Mustafa Paşa adeta menzil külliyesi ile özdeşmektedir. Buna konumuzla doğrudan bağlantısı olmayan sadrazam Rüstem Paşa'yı da ekleyebiliriz. Dolayısıyla başkent'in sultan, menzillerin ise sadrazam ve vezirler eliyle imâr edildiği ortaya çıkmaktadır. Tercihde dönemin sosyal, siyasal ve ekonomik faktörlerinin etken olduğu kesindir.

Bu gruba giren külliyeler menzil yerlerindeki konumları ile de dikkat çekicidir. Eğer daha önce yerleşim mevcut ise Antik ve diğer kültür kalıntılarının üzerine gelmeyecek şekilde, yerleşim dokusunun dışına inşa edilen külliyeler, böylece geçmişe saygının bir ifadeseni de yansıtmaktadır. Bu savımızı menzil külliyelerinde hemen hemen yok denecek kadar az sayıda ve oranda rastlanılan devşirme malzeme kullanımı kuvvetlendirmektedir.

Bu tip külliyeler, mimari ve süsleme açısından başkent taşra ilişkisini yansıtmaları açısından da son

derece önemlidir. Raşkent İstanbul'a yaklaştıkça artan, uzaklaştıkça yerini yerel özelliklere bırakan başkent üslubu, menzil külliyelerinde bazı ayrıntılar dışında aynı derecede başarılı kompozisyonlarla uygulanmıştır. Bir bakıma, İstanbul'dan gönderildiğini arşiv malzemesinden öğrendiğimiz mimar ve proje nedeniyle külliye ve yapı tasarımları özde değişmemekle birlikte, mimari eleman ve süsleme gibi ayrıntı oluşturabilecek kısımlarda doğal bir sonuç olarak yerel özellikler ağır basmaktadır. Bunda çevrenin içinde bulunduğu coğrafi koşullar ve iklimle ustanın el becerisi son derece önem taşımaktadır. Ancak ayrıntıdan çok genel tasarım ilkeleri ön plana çıktığından, bu külliyelerde başkent ile bağlantı kurulabilecek düzeyde üslup birliği sözkonusudur. Aynı zamanda bu külliyeler, gerek yerleşimde yaşayan, gerekse yolu kullanan diğer kişilerin imajında, başkent İstanbul'un taşradaki küçük bir simgesi olarak görülmekte, dolayısıyla daima Saray'ı, İmparatorluğu ve baniyi hatırlatmaktadır. Özellikle Evliya Çelebi ile diğer seyyah ve elçiler seyahatnamelerinde bu düşünceyi sık sık vurgulamaktadır.

Araştırmalarımız sırasında temin edilen arşiv malzemesinin ise çalışmamıza katkısı şöyle olmuştur. İlk olarak vakfiyeleri ele alacak olursak, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nden temin edilen vezir Çoban Mustafa Paşa'nın vakfiyesi sayesinde, Gebze ve Eskişehir Çoban Mustafa Paşa külliyelerinin karanlıkta kalan veya yanlış tanımlanan yapıları, mimari özelliklerine ilaveten sosyal işleyişleri açısından da doğru ve geniş verilere ulaşıldığı için yeni bir bakış açısıyla değerlendirilmiştir. Benzer bulgular, vezir Lala Mustafa Paşa'nın Tlgın, sadrazam Sinan Paşa'nın Yenişehir, sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın ise Payas, Lüleburgaz ve Büyükçekmece'deki hayratları için de sözkonusu olmuştur.

Çalışmamızda bizi önemli sonuçlara götüren diğer bir

arşiv malzemesi de bugün Bşbakanlık Arşivi'nde korunan Saray'a ait Mühimme Defterleridir. Bu defterler üzerinde yaptığımız çalışmalar neticesinde, başta Payas olmak üzere, Karapınar, Lüleburgaz ve Tlgın'ın menzil külliyyeleri ile nasıl imâra açıldıkları imâr politikasıyla bu bağlamda vergiden muaf tutulan konar göçerlerin yerleştirilmesiyle varılan nokta net olarak anlaşılmaktadır. Ayrıca bu hükümler aracılığıyla menzilin seçiminden külliyenin kuruluşu ve tamamlanışına, batta onarımına kadar ki safhalar ayrıntısıyla izlenebilmektedir.

Seyahatnamelerde ise destekleyici gravürlerle birlikte, seyyahların ayrıntılı gözlemleriyle karşılaşılmış, bunlar ışığında günümüzdeki durumları ile orijinal halleri karşılaştırıldığında külliyelerdeki değişim gözlemlenebilmiştir. Dolayısıyla çok sayıda seyyahın özellikle Kilikya Bölgesi'ne ait bilgiler vermesi, seyyahların aynı zamanda hac farizesini de gerçekleştirebilmek için bu bölgedeki yol güzergâhlarını kullanma zorunluluğundan kaynaklanmaktadır.

Araştırmalarımız sırasında karşılaştığımız bir diğer önemli görsel malzeme de, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başına, II. Abdülhamit dönemi (1876-1908)'ne ait, günümüzde Yıldız Sarayı İslam Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Merkezi Arşivi (TRCICA)'nde korunan fotoğraf albümüdür. Albümde yaklaşık yüz yıl öncesine ait konumuzu oluşturan Lüleburgaz, Babaeski, İzmit, Bozöyük, Tlgın, Eskişehir ve Belen'in eski görünümüne rastlanmıştır. Bu fotoğraflar aracılığıyla da doğru ve sağlıklı bilgilere ulaşılmıştır.

Ali Saim Ülgen'in 1930-50 arasında yaptığı ancak 1989'da yayınlanmasıyla birlikte değeri daha iyi anlaşılan çizim malzemesi de, çalışmamızı güçlendiren arşiv malzemesi arasında yer almaktadır. Bir bakıma gizilen plan,

kesit ve cephe görünümlerinin hâlâ kullanılıyor olması, çizim malzemesinin ne derece sağlıklı olduğunu düşündürmektedir.

16. yüzyılın özellikle ikinci yarısına damgasını vuran Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı'nın bütünlük ilkesinden kaynaklanan tasarımlar, bani-mimar ilişkisini gündeme getirmektedir. Bu bağlamda, erken tarihlilerin Acem Ali'ye, daha sonra risaleler yoluyla çoğunun Sinan'a ait olduğunu saptadığımız menzil külliyelerinin, çağın başmimarları tarafından inşa edilmiş olmalarına da dikkat çekmek isteriz.

Menzil külliyesi grubuna giren yapı topluluklarının genelde beş-yedi arasında değişen sayı ve çeşitde yapıya sahip olmaları önemlidir. Çünkü, yapı sayısının çeşidi ve fazlalığı, bu tip külliyelerin farklı nitelikteki kişilere hizmet verdiğini kabul ettirmektedir.

Menzil külliyelerinin bir başka açıdan işaret edilmesi gereken yönleri de mimari tasarım ve tasarım içinde yer alan mimari öge kullanımudur. Tamamıyla yol şebekesine, bölgeye ve yerleşime hizmet sunacak şekilde tasarlanan ve her biri bölgesel nitelikte birer pazar yeri konumundaki külliyeler, arasta, han, tabhane, imaret, hamam ticarî ve sosyal işlevli yapılara sahip olmakla tasarımda farklılaşmaktadır. Dolayısıyla ağırlıklı olarak arasta odaklı tasarımlarıyla Osmanlı külliye mimarisinde ayrı bir grup oluşturarak dikkat çekmektedir. Arasta odaklı şemanın dışında cami odaklı veya odaksız şemalara da rastlanması tasarımdaki çeşitliliği düşündürmektedir. Bu bağlamda, şehir olgusunu kazanmış yerleşimlerdeki ticarî dokuyla, külliye olgusunu birleştiren menzil külliye yapıları, çağın yaratıcı düşüncesinin bir ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

GEBZE, ÇOBAN MUSTAFA PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU:

Marmara Bölgesi'nin Kocaeli Yarımadası'nda, Kocaeli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Gebze, İzmit körfezinden 3-4 km. içeride, denizden 100-150 m. yükseklikte yer alan bir yerleşimdir. Anadolu ve Rumeli arasında, tabii geçiş bölgesi üzerinde olması nedeniyle tarih boyunca önemli rol oynamış, bu bağlamda, coğrafi konumu ile tarihsel gelişimi paralellik göstermiştir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ: Gebze ve çevresinin, Antik çağdan bu yana yerleşme merkezleri olduğu, bu çağlara ait kültür kalıntılarından anlaşılmaktadır. Bölgenin bilinen tarihi Bithynia Krallığı dönemine kadar iner. Daha sonra sırasıyla, Roma, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Latin ve son olarak da Osmanlı akın ve uygarlıklarına sahne olmuştur.

Gebze'nin yeri adı ve konusunda, Antik dönem yazarları, tarihi coğrafyacılar ve seyyahlar farklı görüşler ileri sürer. Bu görüşlerden, Gebze'nin işlek bir yol üzerinde, körfez kıyısında kalesi bulunan askerî nitelikteki bir mevki olduğu fikri ağırlık kazanmıştır. Bununla birlikte, bugünkü Gebze'nin kurulduğu mevkiye dair bilgiye rastlanmaz. Osmanlı kaynakları ise iki Gebze olduğunu, bunlardan bugünkü Gebze'nin Türk döneminde kurulduğunu belirtir ki, maddi veriler de bu görüşü desteklemektedir.

Antik kaynaklarda, körfez kıyısında bugünkü Gebze'ye yakın iki yerleşmeye dikkat çekilir. Bunlardan biri

"Livissa", "Libissa", "Libyza", "Libyssa"; diğeri ise "Dakibyza", "Dacybza", "Dacibyza" adlarıyla tanınan mevkilerdir (Leake 1824:4-5,9; Konyalı 1951:590, Ramsay 1960: 194, 200, 208,260).

Araştırmacı F.Dirimtekin, yaptığı değerlendirmeler sonucu, her ikisi de Chalcedon (Kadıköy)- Nicomedia (İzmit) arasında, körfezdeki mevkiler (Lev.2) içinde, Nicomedia'ya yakın Livissa'nın Gebze olamayacağı, Dakibyza'nın ise, Eski Gebze olması gerektiğini kanıtlamaya çalışır (Dirimtekin 1963a:10-13). Yazarın görüşü, bugün Gebze'ye 3-4 km. uzaklıkta, sahilde yer alan ve günümüzde "Eskihisar" adıyla tanınan yerin, 'Dakibyza' yani 'Eski Gebze' olduğu Osmanlı kaynaklarınca da doğrulanmaktadır (Aşıkpaşazade 1970:99).

Antik dönem Gebze'si için söyleyebileceğimiz önemli tarihi olaylardan biri de, efsanevi kişiliği ile tanınan ve günümüzde mezarı bir anıtla da vurgulanan Kartaca'lı komutan Anibal'ın bölgeye gelmesi ve burada ölümü seçmesidir (Konyalı 1951:590).

Bizans döneminde, imparatorluğun başşehri İstanbul'u, Kilikya'ya bağlayan ana yolun Kadıköy-İzmit güzergâhı üzerinde bulunan Dakibyza (Leake 1824:9), özellikle askeri açıdan taşıdığı önem nedeniyle kale yerleşim olarak düzenlenmiş idi (Yücel-Soyhan 1976:10-11). 14. yüzyılın ilk yarısında, Osmanlı akınları sonucunda fethedilen bölge, fetihle birlikte daha da ön plana çıkacak gelişmelere sahne olmuştur (Aşıkpaşazade 1970; Neşri 1984: I).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ:Orhan Gazi (1326-62) zamanında, Bizanslılarla yapılan Pelekanon Savaşı, bölgenin kaderini belirleyerek Osmanlı topraklarına katılmasını sağlamıştır (Dirimtekin 1963b:45-64).

Erken Osmanlı tarihçileri (Neşrî 1957:II.543; Aşıkpaşazade 1970:99), Başbakanlık Arşivi'nde bulunan tarihsiz I. Ahmed (1603-17) dönemine ait Kocaeli Livası No: 733 e kayıtlı Tahrir Defterindeki bilgiler ve Evliya Çelebi (1896:II.167), 1329 yılındaki bu savaştan sonra, bölgedeki Bizans kalelerinin fethedildiğini, bunlar içinde sonradan "Eski Gebze" ismini alacak "Dakibyza-Gevze-Kybiza"nın da yer aldığını ve Orhan Gazi'nin kıyıdan birkaç km. içeride yeni bir şehir kurduğunu söz eder. Ayrıca bu bilgilere ek olarak Constantinopolis (İstanbul)'e yakınlığı nedeniyle Bizanslılar ile Osmanlılar arasında sık sık el değiştiren bölgenin, Sultan I. Mehmed tarafından (1413-21) son kez fethedildiğini, sultanın "Eski Gebze"deki Bizans kalesini yıktığı, Orhan Gazi'nin kurduğunu ve "Yeni Gebze" adı verilen mevkide ise kendi adına bir de cami inşa ettirdiğini belirtir. I. Mehmed, "Eski Gebze"yi kesin olarak aldıktan sonra, bölgeyi Bursa'daki külliyesine vakfetmiş (Konyalı 1951:591), daha sonraları "Eski Gebze", "Yeni Gebze"nin iskelesi ve geçit yerini kontrol eden bir merkez konumuna dönüşmüş ve "Eskihisar" adını almıştır.

Bu belgeler ışığında ayrıntıya indiğimizde, Orhan Gazi'nin bugünkü Gebze'nin bulunduğu yeri Şems Şeyh Köyü ile mübadele ettiğini, yerleşimin ev yerlerini de halka temlik ettiğini öğrenmekteyiz. Orhan Gazi, "Yeni Gebze"yi kurduklarıyla birlikte, günümüze iyi durumda ulaşıp ibadete açık tutulan camisinin de temelini attırmıştır.

Bu bağlamda, bölgenin fethedilmesinde büyük roller üstlenen akıncı beyi Akçakoca ve sülalesi, tesis ettirdikleri vakıf eserleri ile Gebze'nin imârına katkı sağlamıştır. Yeni yerleşimin inşasında da, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Eski Gebze'deki devşirme malzemeden yararlanılmıştır. Nitekim günümüzde hâlâ Gebze yapılarında ve çevrede Bizans ve Roma dönemine ait malzemeye rastlanılır (Konyalı 1951:592; Yücel-Soyhan 1976:10-11).

Kısaca kuruluşu bahsedilen yerleşim, belgelerde, "Kekivize", "Kekboze", "Geğbüze", "Gebize", "Gekbuze", "Mahmiye-i Kekivize" adlarıyla geçmektedir.

Orhan Gazi'nin Gebze'yi kurdurtması kadar önemli tarihi bir olay da, Körfezde gemi işletmeciliğine başlanılması ve tersane inşa edilmesidir. Araştırmacı C.Orhonlu' nun tesbitlerine göre, Orhan Gazi döneminde vakıf olarak kurulmuş gemi hizmeti vardı ve bu amaçla gemiciler adlı köy, Dil iskelesi'ndeki gemi işletenlere vakfedilmişti. Burası aynı zamanda Osmanlıların bir çeşit ilk tersanelerinden biri idi (Orhonlu 1984:106-110).

15. yüzyılda, Gebze için önemli bir olay da, Sultan II. Mehmed'in bir sefer hazırlığı içindeyken Gebze civarında beklenmedik ölümüdür.

Gebze'nin bir şehir ve konaklama merkezi niteliğine kavuşması hiç şüphesiz 16. yüzyılla birlikte başlar. İstanbul'un fethi ve takibinde, Sultan I. Selim (1512-20) in Doğu seferleri, Gebze'nin İstanbul öncesi ve sonrasında Anadolu yolundaki ilk menzil yeri olarak belirlenmesini sağlamıştır.⁽¹⁾ Bu bağlamda, 16. yüzyıl öncesinde, çoğu günümüze ulaşmayan cami, mescit, zaviye, han, dükkân ve türbelerden oluşan Gebze, Çoban lakabıyla tanınan II. vezir Mustafa Paşa'nın dikkatini çekmiş ve 1522-29 yılları arasında, geniş programlı bir külliye yapımını gerçekleştirmiştir. Çünkü, 16. yüzyılda gelişen ve zenginleşen Osmanlı imparatorluğu içinde, menzil yolları üzerinde konaklama, ticaret ve sosyal işlevli mekânların ağırlık kazandığı çok sayıda külliye yapıldığı görülmektedir. Gebze bu bağlamda, 15. yüzyılda Sultan II. Murad (1421-51) tarafından Ergene Uzunköprü adıyla kurulan yeni bir yerleşimden (Aşıkpaşazade 1970:96) sonra, daha kapsamlı bir külliye programıyla imâr edilen ikinci menzil olmaktadır (Lev.7).

Mustafa Paşa, Sultan I. Selim tarafından kendisine ve eşine temlik edilen Gebze ve çevresini yatırıma dönüştürerek, cami, han, tabhane, paşa, odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam ve helâlardan oluşan külliyesine vakfetmiştir. Ana yol üzerinde, şehrin biraz dışında, yerleşimin hakim tepelerinden biri üzerine inşa edilen külliye (lev.14), sadece bir menzile işaret etmesi açısından değil, tasarımıyla kendinden sonra inşa edilecek külliyele de etkilemiştir. Külliye kadar cami de Anadolu dışı süslemeleriyle dikkat çekmiştir.

16. yüzyılda önem taşıyan bir olay da Irakeyn Seferi (1534-35) sırasında, Matrakçı Nasuh tarafından Gebze'nin minyatürünün yapılmasıdır (Lev.9-13). Minyatürde dikkati çeken ilk özellik, şehre silüet oluşturan Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin vurgulanarak belirtilmesidir.

Erken Osmanlı döneminde yeni oluşturulan Kocaeli Sancağı'nda bir nahiye olarak belirlenen Gebze, gelişen şartlar gereğince, 16. yüzyıla ait tapu defterlerinden anlaşıldığına göre, kaza haline dönüştürülmüş ve kendisine bağlı tımar köyleri oluşturulmuştur. 18-19. yüzyıla ait Arşiv belgeleri ve salnamelerde de yine kaza olarak bahsedilmektedir (Dodurgalı 1972:13-14; Baykara 1988:185,231).

19. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul-Bağdat demiryolunun Gebze'den geçmesi, bu tarihe kadar hâlâ kullanılan eski yolun önemini kaybetmesine neden olmuş dolayısıyla ulaşım demiryolu ve denizyoluna kaymıştır.

1950'li yıllardan itibaren, Marmara Bölgesi'nin sanayi çevresi olarak seçilmesinin ardından Gebze, oldukça hızla kalkınmış, bunun olumsuz bir sonucu olarak külliye-den başka, Orhan Bey camii, İlyas Bey Cami ve Türbesi, biri menzilhane olmak üzere iki hamam, harap bir han, 19. yüzyıla ait bir meydan geçmesi ile bazı mezarlar dışında

kaynaklar da sözü edilen diğer yapılar günümüze ulaşmamıştır (Bkz.2.2).

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTABE

Külliyede ikişer yapım ve onarım, bir de sanatçı kitabesi olmak üzere, beş kitabe karşımıza çıkar (Lev.18a, 27b). Kitabelerin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Cami taçkapısında, giriş kapısı kemeri üzerinde yer alan yapım kitabesi (Lev.18a), iki satır halinde Osmanlı sülüsü ile yazılmış olup ebced hesabıyla 930 H./1523 M. tarihi vermektedir (Aktuğ 1989:27).

Orijinal Yazımı:

هذه عمارة عمرها في خلافة خليفة الرحمن السلطان سليمان
خان ابن سلطان سليم خان خلد الله سبحانه عمره وساماته .
وزيرها صاحب البناء والانشاء مسطفي باشا وانا مستته ذات
بهجت والثناء اصبح تاريخها خير احساناً .

Transkripsiyonu:

Hâzihî imâretün ammerahâ fî hilâfeti halîfeti'r-rahmân es-Sultân Süleymân Han ibn Sultân Selîm Hân hallede'- ilâhü sübhânehû ömrehû ve sultânehû. Vezîrilhûmâ sâhibü'l-binâ ve'l-inşâ Mustafa Paşâ ve izâmessethü zâtü behgetin ve's-senâ esbaha târihuhâ hayr ihsânen.

Türkçesi:

"Allah'ın halifesi Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han'ın (Allah onun ömrünü ve saltanatını ebedi kılsın) halifeliği döneminde yapılan bir imarettir. Padişahın veziri bu bina ve inşaatın sahibi Mustafa Paşa'dır. Ona övgü ve ululuk kısmet olmuştur. Bu yapının tarihi "hayr ihsânen (930)"

Medresenin güney cephe eksenindeki taçkapı üzerinde yer alan talik yazıyla yazılmış inşa kitabesi,⁽²⁾ ebced hesabıyla 930 H./1523 M. tarihini vermektedir (Lev.27-b).

Orijinal Yazımı:

اصف الدهر بنى مدرسة
حسبة لله فاستوفى المنان
حسنت خيرا واجرا فانا
قد اتى التاريخ خيرا حسنا

Transkripsiyonu:

Âsafü'd-dehri benâ medreseten
Hasbeten lillâh festevfe'l-münâ
Hasünet hayran ve ecran fâzâ
Kad etâ't-târîhu hayran hasenen.

Türkçesi:

Zamanın veziri Allah rızası için bir medrese bina etti böylece gayesine ulaştı, hayır ve ecir bakımından ne güzel oldu, Tarihi 'hayren hasenen' şeklinde geldi.

Küllîye güney taçkapısının caddeye bakan cephesinde, sülüs yazıyla yazılmış onarım kitabesi göze çarpar. Altında Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasının bulunduğu kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Aktuğ 1989:28).

Orijinal Yazımı:

نوله يازيلسه طاق جامعہ رافت گھر تاريخ
يايلدى امير بيضايه زيبا جامع الانوار سنه ۱۳۱۶

Transkripsiyonu:

N'ola yazılsa tâk-ı câmie re'fet-i güher-târih
Yapıldı Emir-i Beyzâ'ya zîba câmiü'l-envâr sene 1316.

Türkçesi:

Camiin tâkına bu yüce, kıymetli tarih yazılsa ne olur. Bu güzel ışıklı cami Emir-i Beyzâ'ya yapıldı. Sene 1316 (1889-1890).

Külliyeye güney taçkapısının avluya bakan cephesinde de bir kitabeye rastlanılır. Onarım amaçlı olduğu tahmin edilen kitabe, yazısının net olmaması nedeniyle okunamamıştır.

Caminin hakiki kündekâri teknikte yapılmış kapı kanatlarının üzerinde, lüle taşından kakma tekniğinde yazılmış iki satırlık kitabelerde, bani Mustafa Paşa'nın adı ile 929H./1522 M. tarihi geçmektedir (Güressever 1974:152; Yücel-Soyhan 1976:31; Aktuğ 1989:23).

Sağ Kanattaki Kitabe:

"Eme'e bi inşaî hazihi bikast'il mübareketi
El Vezir el âzab vel düstur el mükerreme"

Sol Kanattaki Kitabe:

"Mustafa Paşa yesser Allahu Lehhu mayeşa hu
fi tarih senet tis'in ve işrîn ve tis'a mie"
929/1522.

Sonuçta caminin inşa kitabelerinde, tarih ve bani adlarına rastlanmasının yanı sıra, külliyyeden imaret

anlamında söz edilmesi de önem taşımaktadır.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Yaygın kullanılan lakabıyla Çoban Mustafa Paşa'nın, Anadolu ve Rumeli'deki vakıflarını belirten genel içerikli bir vakfiyesi bulunmaktadır.⁽³⁾

Recep 932 H./Nisan 1525 M. tarihli vakfiyeye, sonradan Şaban 934 H./Nisan 1527 M. ve Rebiyülâhır 935 H./Aralık 1528 M. tarihlerinde Zeyiller yapılmıştır. Şahitleri ve mütevellisi belirtilen vakfiyede, Mustafa Paşa'nın Gebze, Eskişehir, Edirne-Söğütlüdere, Seyitgazi, Rodos, Galata ve İstanbul-Boğazkesen Kalesi ile Cısr-i Mustafa Paşa (Svilengrad)'da yer alan vakıflarından söz edilir.

Vakfiyesinde "Vezir Hazret-i Mustafa Paşa b. Abdülkerim" ve "Mustafa Paşa b. Abdülmuin Hazretleri" ifadesiyle tanınan Paşa, vakıflarını kurmak ve işlemesini sağlamak için, Anadolu ve Rumeli'nin farklı yerlerinde arazi, mezra, bostan, bahçe, hamam, han, oda, dükkân, müstemilatıyla birlikte ev, fırın ve değirmen gibi gayri menkullerin ürün, kira ve satışı ile menkul sınıfına giren nakit para, köle ve hayvanlar vakfetmiştir.

Mustafa Paşa'nın Gebze'deki vakıfları içinde, çifte hamam, dükkânlar, köyler ve Eski Gebze (Eskihisar)'deki meraları başta gelir. Dolayısıyla eski vakıf arazi ve emlak hariç olmak üzere, hemen hemen Gebze'nin tamamı Paşa'nın vakfı olmaktadır. Paşa'nın vakfiyesinde, Sultan I. Selim tarafından kendisine temlik edilen geniş arazi bütün sınırlarıyla belirtilmiştir.⁽⁴⁾

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde külliye'nin aşağıda belirtilen yapı ve yapı bölümlerine işaret sözkonusudur.

Cami, medrese, matbah, fırın, yemekhane, anbar, odunluk ve mahzen (son altı bölüm imareti oluşturmaktadır), yetim ve çocukların talimi için öğretim evi-tetimme-talim-evi-talimhane-dâr-üt'talim (farklı isimlerde bahsedilen bu yapı ilkokul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebidir), gelenlerin atları için güzel selsebili andıran bir geçmeyi de içine alan iki tavla-ahır (han), kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler-misafirhane (tabhane ve paşa odalarından sözedilmektedir), dönen dolaplardan meydana gelen fıskıye ve matbahla misafirhane arasında bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş tavan ve açık bir yeri olan iki fevkanî oda (kütüphane), bir tetimmeyi de içine alan sûfî tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için binası mazbut oniki halvethane (hânikâh olarak kullanıldığı anlaşılan bu yapı, önceleri sûfî tarikatına bağlı iken, sonradan Nakşibendi tarikatı dolayısıyla tekkeye dönüşecektir), Gebze vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam, kenef (helâ).

Vakfiyede ayrıntısıyla sözü edilen personelin görevlerine göre dağılımı, ortak hizmetlilerden başlamak üzere, sırasıyla cami, medrese, sıbyan mektebi, kütüphane, ahır, hânikâh ve imaret için tablolar halinde şöyledir (Bkz. Tablo 1-8).

Tablo-1: Külliye'nin Yönetici ve İdari Sınıfına Giren Ortak Nitelikteki Personelin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Mütevelli (Vakıf idarecisi)	1	33	-
Nâzır (Vakıf mütevellisini teftiş ve vakıf işle- rini kontrol etmekle görevlendirilen kişi)	1	10	-
Kâtib (Vakıf mütevelsinin sekreteri)	1	8	-
Câbi (Vakıf gelirlerini toplamakla görevli tahsildar)	10	5,4	Câbilerden 8'i Gebze ve Eskişehir ile il- gilenecek ve 5'er alacak. Mora ve Fili- be'ye bakan ikisine ise 4'er ödenecek
Sirâci (Kandilci)	1	3	-
Okuyucu	1	2	Sûfiler için müveş- şah okuyan.
Ferrâş (Vakıf kuruluşlarının halılarını yaymak, kat- lamak ve temizlemekle vazifeli kişi)	1	2	Hânikâh, Tabhane ve Tuvaletten sorumlu.
Meremmetçi (Onarımcı)	2	2	Genel ve su yolları için görevli olup herbirine ikişer.
Kayyım (Vakıf kuruluşlarını ko- rumak, temizlemek, ışıkla- rını yakmak ve onlarla ilgili diğer işleri yü- rütmeyle görevlendiril- miş kişilere verilen umûmi isim)	1	3	-
Noktacı (Cüz-hân ve devir-hân du'â-okuyucu)	1	1	Mütevelli ile mu- hatap olacak.
Toplam	20	114	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-2: Cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Hatib (Camilerde Cum'a günü hutbe okumakla vazifeli kişi)	1	10	-
İmam	1	10	-
Müezzin (Minarelerde ezan okumakla görevli kişi)	4	5	Herbirine 5 er.
Hâfız (Kur'an'ı ezberden okuyan)	5	5,4	Başhafıza 5, diğer 4 üne 4 er.
Muarrif (Hayır sahiplerinin adlarını sayan müezzin ya da derviş)	1	3	-
Na'at-hân/okuyucu (Peygamberin övüldüğü na'atları terennüm etmekle görevlendirilmiş kişi)	1	2	-
Ayet Okuyucu (Kur'an okuyucu)	2	2	Herbirine 1 er.
Salavatçı (Muhammed Peygambere dua okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
İhlâs-hân/Okuyucu (Kur'an'ın ihlâs sûresini okumakla vazifeli du'â okuyucu)	10	1	Herbirine 1 er.
Toplam	35	90	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-3: Medrese Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Müdürris (Medresenin en yetkili öğretim elemanı)	1	50	Müdürrisin aldığı ücret medresenin payesini belirlemektedir.
Talebe	15	2	Herbirine 2 şer.
Ferrâş	1	2	-
Bevvâb (Vakıf kuruluşlarında çalışan kapıcı)	1	2	-
Toplam	18	84	-

* ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

Tablo-4: Talimevi-Öğretim Evi/Sıbyan Mektebi Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Muallim (Çocukların eğitim ve öğretilimiyle vazifeli öğretici)	1	15	-
Halife (Mu'allimin yardımcısı)	1	1	-
Toplam	2	16	-

* ücret dirhem cinsinden gün hesabı ileldir.

Tablo-5: Kütüphane Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Hâfız-ı kütüb (Kütüphane memuru)	1	3	165 kitaptan sorumludu idi.
Toplam	1	3	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-6: Tavla-Ahır/Han Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Ahırcı (Ahırdan sorumlu kişi)	1	2	-
Toplam	1	2	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 7: Halvethane/Hânikâh Personeli Sayı ve Görevi.

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Şeyh (En yetkili kişi)	1	20	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-8: Matbah-Fırın-Yemekhane-Anbar-Mahzen-Odunluk/
İmaret Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Şeyh	1	10	-
Vekil-harc (Vakıf kuruluşları için gerekli malların satın alınması ve satışı vazifesiyle yükümlü şahıs)	1	5	-
Tabbâh (Aşçı)	3	5,4	Reise 5, diğerlerine 4'er.
Kilârî (Vakıf kuruluşlarının tamir ve restorasyonu için lüzumlu eşyanın muhafaza edildiği deponun koruyucusu)	1	4	-
Habbâz (İmaretlerde ekmek pişirmekle görevli fırıncı).	3	3	Herbirine 3'er.
Ferrâş	2	3	Herbirine 3'er.
Nakib (İmaretlerin yönetimiyle görevlendirilmiş olup, imârete uğrayan yolcuların ve fakirlerin doyurulmasıyla meşgul olan şahıs)	2	2	Herbirine 2'şer.
Kâse-şuy (Kâse yıkayıcısı)	1	2	-
Münakki'l-erz (Piring ayıklayan)	1	2	-
Hammâlu'l-Lahm (Et hammalı)	1	1	-
Buğday Dövücü	1	1.5	-
Odun Bekçisi	1	1	-
Bevvâb	2	2	Yemek odası ve mutfakla ilgilenen herbirine 2'şer.
Toplam	20	62,5	-

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Yukarıda sunulmaya çalışılan tablolardan da anlaşılacağı üzere, vakfiyede külliye yapılarından ayrıntılı söz edilmekte ve günümüze ulaşan yapılarla vakfiyedeki yapılar genel hatlarıyla çakışmaktadır.

Mustafa Paşa'nın vakfiyesinde, vakfın disiplinli çalışması için bazı kurallar da konmuştur. Özellikle talimevi ve kütüphane için belirleyici kuralların ortaya konulduğu vakıf şartlarında, imaretin mutfağına giren yiyecek-içecek miktarları, öğünler ve öğünlerin dağıtılmasında izlenecek kurallara da yer verilmiştir.

Vakfiye dışında diğer belgelere gelince; Risaleler, Başbakanlık Arşivi içindeki Defterler, Topkapı Sarayı Arşivi'ndeki Muhasebe Defterleri ile Vakıflar Genel Müdürlüğü'nde bulunan bir defterde külliyeyle ait çeşitli bilgilere rastlanılır.

Çoban Mustafa Paşa Külliyesi'nin cami, medrese, imaret, türbe ve hamamı (?) risalelere kayıtlı olup bu nedenle Mimar Sinan'a maledilir (Kuran 1986: 256; Sönmez 1988: 31,34,36,67,70,72,83,88-89, 100).

Tablo-9: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALELER YAPILAR	Tezkiret ül- Bünyan	Tezkiret ül- Ebniye	Tuhfet ül- Mi'marin	Adsız Risale
Cami	1;42	1;44	1;38	-
Türbe	-	-	1;38	-
Medrese	3;23	3;24	3;26	-
İmaret	5;13	6;16	4;10	-
Hamam	-	-	-	11;35?

Tablodan da anlaşılacağı üzere, cami, medrese ve imaret her üç risaleye; türbe, Tuhfel ül-Mi'marin'e; hamam ise Adsız Risale'ye (?) kayıtlıdır. Adsız Risale'deki "Gebze'de Hamam" ifadesi, Gebze'deki hangi hamam olduğu konusunda şüpheye düşürür. Hamamı kabul etmezsek bile külliye yapılarının yarısına yakını risalelere kayıtlı bulunmaktadır.

Tablo-9'daki bilgiler ışığında, külliyenin mimar sorunu ortaya çıkmaktadır. Yani, Acem Ali'nin başmimarlığı döneminde inşa edilen külliye neden Sinan'ın sahiplendiği belli olmayıp araştırmacıların yorumuna açıktır (Bkz.3.2).

Vakfiye ve risalelerin dışında, Mustafa Paşa'yı konu alan ve çeşitli arşivlere dağılmış belgeler de mevcuttur (Konyalı 1951: 590-94,622; Gökbilgin 1952:515-18, 524-26; Dodurgalı 1972:50-52).

Bu belgeler içinde en önemlisi Başbakanlık Arşivi'nde bulunan 722 numaraya kayıtlı tarihsiz il Yazıcı Defteri'nin yaprak 274-B'de yer alan bilgilerdir. Defterden öğrendiğimize göre, Gebze Çoban Mustafa Paşa Külliyesi şu yapılardan oluşuyordu. Cami, onaltı hücreli medrese, onüç hücreli hânîkâh, oniki softa hücreli, yolcuların ve misafirlerin istirahatı için yedi tabhane, iki ahır, kiler, mutfak, yemek salonu, fırın, odun anbarı, fevkânî iki odalı kütüphane ve bir türbe.

Türbeye yer verilmesinden dolayı 1525 tarihli vakfiyeye göre daha geç düzenlendiği anlaşılan defter, içerdiği bilgiyle vakfiyeyi doğrulamakta, hatta tamamlamaktadır.

Mühimme Defterleri'nden 22.sinin içinde yer alan Rebiyülahır 981 H./Temmuz 1573 M. tarihli bir hükümden Gekbuza (Gebze)'daki Mustafa Paşa imaretinin tamiratından

sözedilmektedir.

Yine Başbakanlık Arşivi içindeki Mühimme Defterlerinden 14 Zilhicce 998 H./Ekim 1594 tarihini taşıyan 73 nolu defterin 746 sırasına kayıtlı, Sultan III. Murad (1574-95) tarafından, külliye'nin müderrisi Mevlâna Musa'ya yazılan bir hükümden, külliye'nin idari personeli ile dükkân, değirmen vb.gibi akar gelirleriyle ilgilenenlerin sıkı bir teftişe tabi tutulmaları istenilmekte ve külliye'nin vakfın şartlarına göre işletilmesi emredilmektedir.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne kayıtlı 17. yüzyıla ait, çoğu Muhasebe Defteri adı altında toplanan bir grup belge sözkonusudur. Bu belgelerde, Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze dahil çeşitli hayratlarıyla ilgili kadı ilâmları, mütevellî arzları, arzuhaller, tayinler, zayi ve beratlarla ilgili bilgilere rastlanılır.⁽⁵⁾

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki bir defterde yer alan 3 Zilhicce 1202/Ekim 1788 tarihinde, Filibe Kadısı'na ve Mustafa Paşa Vakfı mütevellisine yazılan bir hükümden, Mustafa Paşa'nın Filibe ve Gebze'deki külliyesi için değirmenler vakfettiği anlaşılmaktadır.⁽⁶⁾ Aynı defter içinde, 3 Cemaziyüllevvel 1202 H./Şubat 1788 M. tarihli Edirne Kadısı'na yazılan diğer bir hükümden de, Mustafa Paşa'nın Edirne'deki iki Kuyulu Hanı, Gebze'deki eserine vakfettiği öğrenilir.⁽⁷⁾

2.1.3. SEYAHATNAME:

İstanbul'u, Anadolu'ya bağlayan ana yollar üzerindeki Gebze, konumu nedeniyle çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. Araştırmacı S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllar içinde Gebze'yi ziyaret eden seyyahların adlarını ve eserlerini belirtmektedir (Yerasimos 1991:466).

Gebze ve dolayısıyla külliye ile ilgili gelişmeler, 16.yüzyıl ve sonrasında daha önem taşıdığından, bu yüzyıllarda Gebze'yi ziyaret eden seyyah ve araştırmacılardan sırasıyla Matrakçı Nasuh, H.Dernschwam, A.Hibrî Efendi, Katib Çelebi, W.Leake ve W.Ainsworth'un gözlemleri kayda değerdir.

İrakeyn Seferi (1534-35)'ne katılan ve Matrakçı Nasuh olarak tanınan Nasühü's-Silâhî, sefer yolu üzerindeki Gebze'nin bir de minyatürünü yapmıştır (Lev.13). Bu minyatürden, Gebze'nin kalesi olmayan açık bir şehir olduğu, sağ üst köşede yer alan külliyenin dışında, yerleşimin henüz kasaba ayarında olduğu anlaşılmaktadır. Minyatürde, çevreyi belirten ağaç ve çiçekler haricinde, merkezde caminin yer aldığı külliye etrafı bir duvarla çevrelenerek bir bütün olarak sağ üst köşede yer almakta ve şehrin dış çizgisini belirlemektedir. Altta görülen hamam külliyesinin hamamı olmalıdır. Minyatürden seçilebildiği kadarıyla, minareli ve kubbeli yapı ise Orhan Cami'dir. Ayrıca çevrede iki, üç katlı evler ile dükkân olabilecek bir dizi mekân göze çarpmaktadır (Yurtaydın 1976:12b).

1553 yılında Gebze'ye uğrayan H.Dernschwam, kasabanın güzel bir yer olduğunu, cami ve kervansarayının Edirne yakınlarında Meriç Nehri üzerinde köprü yaptıran Polak Mustafa Paşa'ya ait olduğunu belirttikten sonra, kısaca handan bahsetmekte ve Gebze'nin ikinci bir cami ile kervansaraya daha sahip olduğunu vurgulamaktadır. Daha sonra, izlenimlerine devam eden seyyah, Gebze'nin eski İybissa şehri olduğunu, burada Hannibal'ın mezarının bulunduğunu, Gebze-İzmit arasındaki yolun kaldırım döşemeli ve iki araba genişliğinde olduğunu ve bir süre önce padişahın İran Seferi nedeniyle yeniden düzenlendiğinden söz etmektedir (Derschwam 1987:208-10). Derschwam, 1555'deki dönüşünde ise İzmit üzerinden sekiz millik bir yolculuktan

sonra Gebze'ye geldiğini ve bir kervansarayda (?) kaldığını belirtmektedir (Dernschwam 1987:322).

1632 de, hac ziyareti nedeniyle Gebze'den geçen A. Hıbrî Efendi'nin gözlemleri şöyledir:

Ertesi Gebze nâm kasaba-ki Pendik ile mabeyni altı saatlik yoldur- nüzul olundu ve bunda Sultân Süleyman Hân'ın evâil-i saltanatlarında vezîr olup sene hamse ve selâsine ve tıs'a-mi'e şa'bânında vefât eden Mustafa Paşa'nın bir a'lâ câmi-i şerîfi ve pişgânında tabakhânesi ve imareti ve medresesi ve hanı ve hammâmı vardır. Ve bir câmi-i şerif ile beş altı hanı vardır. Tariki sahralar ve girivlerdir (A.Hıbrî Efendi 1975:115).

17. yüzyılda Gebze'ye uğrayan Katip Çelebi şunları söylemektedir.

Gebze'de sultan Süleyman devri vezirlerinden Mustafa Paşa bir azim cami ve bir medrese ve müteaddit hanlar ve bir hamam ve bir imaret yaptırmıştır (Katip Çelebi 1145/1732:662).

Evliya Çelebi, iki kez gördüğü Gebze'yi, 1082 H./1671 M. tarihli izlemlerine göre şöyle anlatmaktadır.

Burası eski zamanda büyük şehir imiş... Gebze kelimesi "Gelbezi'den galattır. Fatih Sultan Mehmet Han İstanbul'u fethinden sonra burayı mamur etmiş, Kocaeli Sancağı toprağında 150 akçeli kazadır. Sultan Süleyman asrında köprü sahibi meşhur (Koca Mustafa Paşa) burada çok büyük bir cami yaptırdığından ona vakıf olarak verilmiştir. Mütevellisi hâkimdir. Bir yüksek dağın tepesinde olup, denizden bir saat uzak, susuz dağ başı bir yerdir. Hepsi bin kadar mamur bağı bahçeli eski tarz evleri, üç camiî şerifi vardır. Ama hepsinden daha güzel sâlâtin camiî gibi kurşun örtülü, mavi kubbeli, büyük bir cami vardır ki... Mustafa Paşa'nın hayırlarındandır... Büyük küçük kırkbir han, yüzseksen dükkan vardır. O kadar şirin binalar hep Koca Mimar Sinan'ın elinden çıkmadır (Evliya Çelebi 1970:III.168-69)

Evliya Çelebi, Gebze ve Çoban Mustafa Paşa ile ilgili genel bilgiler verdikten sonra, külliye'nin cami, han, imaret, misafirhane ve hamamından ayrı ayrı söz etmektedir.

1800 yılında, Üsküdar'dan 9 saat süren bir yolculukla Kartal üzerinden Gebze'ye uğrayan W. Leake, Yunanlılar tarafından "Givyza" adıyla tanınan yerleşimin bir Türk kasabası olduğunu, kasabada kayda değer eser olarak da Mısır Fatihî vezir Mustafa Paşa'nın selvi ağaçları ile çevrili beyaz mermerli camisi ile hamamın bulunduğundan bahsetmektedir. Seyyah, ayrıca İstanbul-İzmit arasındaki eski yol güzergâhı üzerindeki Antik Libyssa ve Dacibyza kentlerine de yer vererek, Gvyza'nın büyük bir olasılıkla Dacibyza olabileceğini belirtir (Leake 1824:4-5,9).

19. yüzyılın ilk yarısında Gebze'ye gelen W.Ainsworth, Türk dönemi yerleşmesinden çok Antik Libyssa kenti ve Hannibal'in efsanevi kişiliğini konu edinir. Seyyah, Gebze ile ilgili olarak, 1500 nüfuslu, bahçeli, tepeler üzerinde yer alan bir yerleşme olduğunu ve güzel bir camisinin bulunduğundan söz eder (Ainsworth 1842:16-23).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Gebze ve Çoban Mustafa Paşa külliyesi, hacimli olmasa da, genel ve monografik çalışmalara konu olmuştur. Külliye, özellikle risalelerden yolu çıkılarak Mimar Sinan'a mâl edildiği için 1988 Sinan Yılı etkinliklerinde, külliye yapılarına çeşitli boyutlarda yer verilmiştir.

Genel içerikli yayınlar arasında sözünü edebileceğimiz araştırmacılar şunlardır: Goodwin (1971); Sözen (1975); Kuran (1986, 1988), Aslanapa (1986), Yenişehirlioğlu-Madran (1989). Bu yayınlarda külliye kısaca tanıtılmakta, ayrıca plan, kesit ve fotoğraf gibi görsel malzemeye de yer verilmektedir. Bu bağlamda, Mustafa Paşa

külliye'nin ilk kez konum planını ve kesitler ile bazı yapıların planını çizen A.S.Ülgen'den de söz etmek gerekir (Yenişehirlioğlu-Madran 1989:Lev.20-23,42).

Gebze ve külliye, tez çalışması (Dodurgalı 1972) dışında, monoğrafik çalışma kapsamında da irdelenmiştir. Konyalı (1951); Eyice (1957); Dirimtekin (1963a-b); Yücel-Soyhan (1976) ve Aktuğ (1989)'un makaleleri bu bağlamda kayda değer çalışmalardır. Bunlar arasında, İ.H.Konyalı'nın çalışması, tarihi belgelerle de desteklenmesi açısından ayrı bir önem taşır.

Daha önce de sözünü ettiğimiz üzere, külliye yapılarından cami, medrese, türbe, han, imaret, tabhane ve hamam, özellikle Sinan ile ilgili çıkarılan son çalışmalara konu teşkil etmiştir. Cami, (Kuran 1988); medrese (Baltacı 1976; Ahunbay 1988; Aslanapa 1988); türbe (Kuran 1988; Ergağ 1989); han, (İlter 1969; Güreşsever 1974); imaret (Tanman 1988); tabhane (Ünver 1947) ve hamam, (Klinghardt 1927; Aru 1948; Eyice 1960).

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI: Külliye'nin banisi, yaygın lakabıyla "Çoban" olarak tanınan vezir Mustafa Paşa'dır. 15. yüzyılın ikinci yarısında doğarak 1529'da ölen Mustafa Paşa, 16. yüzyıl başında Osmanlı ricaline ait birkaç Mustafa Paşa olmasından dolayı yer yer karıştırılmakla birlikte, yaşam öyküsü, mesleki kariyerleri ve hayratları izlenebilmektedir (Bkz.Böl.IV.1).

3.2. MİMARİ: Külliye'nin mimarı tartışmalıdır. Sinan ile ilgili risaleler incelendiğinde, Mimar olarak Sinan'ın adı geçmekle birlikte, Sinan'ın yaşam öyküsü ile külliye'nin tarihlendirilmesini çakıştıracak olursak, mimarının, devrin başmimarı Acem Ali olması akla daha yatkın gelmekte-

dir. Evliya Çelebi ise,

Bu câmi, Süleymaniye Camii şerifini yapan Koca Mimar Sinan'ın baş halifesi "Hüsam Kalfa" büyük bir mahâret ve ustalıkla yapıp, şirin ve ince işçilik fenlerinde büyük sanatını göstermiştir" demektedir (Evliya Çelebi 1970: III.168).

Sonuçta, Sinan'ın külliye'nin yapım tarihi olan 1522-29 yılları arasında, yardımcı mimar olarak çalışabileceği veya 1539-88 yılları arasındaki başmimarlığı döneminde, onarım yoluyla külliye'ye katkı sağlayabileceği düşünülebilir. Yalnız, Sinan'ın Rodos Seferi (1522) sırasında ve hemen dönüşünde, bu çapta büyük ölçekli ve erken tarihli bir külliye'yi tamamıyla kendine mal etmesi çok zayıf bir ihtimal olmalıdır. Sinan, herhalde daha önce başlanılmış bulunan külliye'yi tamamlamış veya daha alt derecede mimar olarak çalışmış olmalıdır. Yoksa bu tarihte, Mimar Sinan'ın böyle büyük bir külliye'yi yalnız başına gerçekleştirmesi pek kolay kabul edilemez. Sinan, sonraları Gebze'deki külliye şemasını bazı açılardan yeniden ele alacak ve uygulayacaktır (Bkz.IV.4).

Bununla birlikte, külliye'nin asıl mimarı kesin olarak bilinmemektedir.

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Şehrin en hakim tepesinde yer alan külliye, batıdan Bağdat Caddesi ve Küçükyazı Sokağı, kuzeyden Şeftali Kısığı Sokağı, doğudan Gölcüönü Meydanı, güneyden ise Çömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokağı ile çevrelenmiştir (Lev.14).

Gebze'de Erken Osmanlı yerleşiminin kuzeyine, vakfiyede belirtilen sınırlar içine inşa edilen külliye,

sahip olduğu cami, han, tabhane, paşa odaları, hânikâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi, helâlar ve dış avlu ile kapılarla, tasarımın oldukça geniş programlı düşünüldüğünü, hafif engebeli arazi koşulunun dışında, vakfiyeye göre baninin kendi toprağı olan külliyeinin yer seçiminde kısıtlayıcı faktörlerin rol oynamadığı kabul edilebilir.

Merkezde cami ve türbenin yer aldığı külliye tasarımında, güney hariç üç yönde yer yer duvarların çevrelediğı imaret, paşa odaları, han, hânikâh, tabhane ve medrese ile kuşatılmış bir düzenleme karşımıza çıkar. Dolayısıyla külliye yapıları, büyük bir ustalıkla merkezdeki cami ve türbeyle ahenkli bir bütün halinde toplanmıştır (Lev.15). Çifte hamam ise geleneğe uygun olarak külliyeinin dışına, karşı içine yapılmıştır. 117x106 m²lik alanı kaplayan külliye, dengeli bir geometrik düzenin ürünü olarak belirlemektedir (Bkz.V.1).

İşlevlerine göre birbirine bitişik olarak inşa edilen yapıların konumlarıyla birlikte, merkezde büyük bir dış avlu meydana getirilmiştir. Yapılar, ya doğrudan bir kapı ile ya da iç avluları veya pencereleriyle dolaylı olarak açılarak dış avlu ile bağlantı içindedir. Bu bağlamda, medrese, hânikâh ve tabhanenin birer iç avlusu olmasıyla farklılaştırıldıkları gözlemlenmektedir. Tasarımda külliye girişleri ile tuvaletler, yapılar arasında düzenleyici rol oynamaktadır (Lev.15).

Külliyeinde, tarihi yol ve çevre mahalleler ile bağlantıyı sağlayacak şekilde girişlerin açıldığı görülmektedir. Bağdat Caddesi'ne (tarihi yol) açılan batı taçkapı, fevkanî düzenlemesiyle hem anıtsallaştırılmış, hem de ikinci bir yapı tarafından da kullanılarak değerlendirilmiştir. İmaret, paşa odaları, cami ve türbeye yakınlığı nedeniyle bu kapının ana kapı olarak

değerlendirildiği anlaşılmalıdır. Bu bağlamda, imaretin servis kapısının da bu yöne açılması tesadüfi değildir (Lev.26-b, 29-a).

Kuzeydeki taçkapı, doğrudan hanın orta bölümüne ve oradan ahır kısımlarına, dolaylı olarak da dış avluya açılmaktadır. Seviye farkından dolayı daha çok hayvanlara hizmet ettiği anlaşılan kapının ikinci dereceden giriş olduğu kabul edilebilir (Lev.20-b).

Cami dış avlusu ile medrese arasında, güneybatıda yer alan güney taçkapı ise karşıyla bağlantıyı sağlayan giriş olarak düzenlenmiştir (Lev.23a).

Tasarıma dikkat ettiğimizde, çevresine çeşitli yapıların yerleştirildiği caminin, özellikle dış avluda türbeyle birlikte yalnız bırakılmakla vurgulandığı gözlenmektedir. Boyutları açısından fazla büyük olmasa da gerek çevresinin boşaltılması, gerekse farklı malzemeyle örülen yüksek beden duvarlarıyla caminin, külliyyede önplanda tutulan yapılardan biri olduğu anlaşılmaktadır (Lev.15). Caminin arkasında yaratılan büyük boş alan fikri yüzyılın bazı camilerinde de uygulanacaktır.

Türbe, caminin güneyine yapılmakla 15. yüzyıl örneklerine kadar uzanan bir geleneği hatırlatmaktadır. Dolayısıyla, cami-türbe ilişkisinde, yakın konumda aynı yöne yapı eyleminde bulunulması ile kuvvetli bir bağlantı elde edilmiştir (Lev.15).

Caminin kuzeyine boydan boya inşa edilen han, yeri ve kapladığı alan açısından külliyyede ana yapılardan biridir. Arazi yapısından dolayı camiye ve güneydeki yapılara göre daha aşağı seviyede inşa edilmiştir. Burada dikkat çeken husus, türbe, cami, şadırvan ve han orta bölüm kubbelerinin aynı yöne inşa edilmesiyle, kuzey-güney ekseninin

mimari ögelerle vurgulanmasıdır (Lev.15-17). Bu şekilde eksen belirleyici düzenlemeler, yüzyılın bazı daha geç tarihli örneklerinde de karşımıza çıkacaktır.

Külliyede iki ayrı konumda tabhane inşa edilmesi konaklamaya verilen önemin göstergesidir. Biri dış avluya, diğeri sokağa açılan bu birimler, vakfiyeye göre farklı kişilere hitap ediyordu. Han ile tabhane arasında sıkışan hânikâh, bu iki yapı ile yakından bağlantılı olmalıdır (Lev.15). Güneybatı köşede yer alan imaret ise konumu nedeniyle tarihi yola, mahalleye ve çarşıya yakındır. Yola açılan servis kapısı da bu bağlantıyı güçlendirmek için açılmıştır (Lev.15).

Doğuda yer alan medrese, kapısının güneye açılmasıyla tıpkı tabhane gibi soyutlanmaya çalışılmıştır (Lev.15).

Vakfiyede sözü edilen sıbyan mektebinin yeri belli değildir. Belki kütüphane sıbyan mektebi amaçlı da kullanılmış olabilir.

Sonuçta, cami çevresinin boşaltılması ve yapının güneyinde büyük bir boş alan yaratılması, cami-türbe ilişkisi, yapıların yerleştirilmesiyle elde edilen geometrik düzen, mimari ögelerle eksen oluşturma ve giriş üstünün fevkanî düzenlenişi, tasarımda geleneksel ve yenilikçi bazı yönlerle işaret etmesi açısından önemlidir (Bkz.IV.3).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Cumhuriyet döneminde yapılanlar hariç, külliyyede ilk tasarımdan sonraki tarihlere ait onarım izleri kesin belli değildir. Bu bağlamda, külliyyenin bazı yapılarının Sinan ile ilgili risalelerde adının geçmesi, bir ihtimal onarımı düşündürmektedir. Nitekim, imaretin 1573 yılında onarım

gördüğünü bir arşiv belgesinden öğrenmekteyiz. Bununla birlikte, külliye sınırları içinde farklı malzeme ve örgü tekniklerine rastlanması, mimari öğelerdeki bazı ayrıntılar külliye yapılarının değişen zaman içinde onarım gördüğünü kabul ettirir.

Külliye genel hatlarıyla onarım gören yapılar ve öğeler şunlardır. Paşa odalarının revakı, kütüphanenin tonoz iken bugün çatı olan örtü sistemi, hanın ahır bölümleri, hânîkâh revakları ve girişleri, tuvaletler, minare, güney çevre duvarı ve güney taçkapı, imaretin avluya bakan doğu cephesi, medresenin kuzeyinde avlu, tabhanenin avlu duvarı ile külliye doğu çevre duvarı (Anonim 1973:31). 1961-69 yılları arasında yapılan onarımların bir sonucu olarak da, caminin doğusuna ek bölüm yapılmıştır (Lev.15)

Malzeme ve duvar örgüsüne dikkat ettiğimizde, medrese cephelerinde dört sıra taş-üç sıra tuğla almasıık örgü kullanılmasına karşın, avlu çevresindeki revak alınlıklarında bir sıra taş-iki sıra tuğla örgü vardır. Bu farklılık, avlu revaklarının yenilenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Külliye kesin tarih ve yer belirtebileceğimiz ilk onarım 1285 H./1865 M.de hânîkâhta gerçekleştirilmiştir. Bu onarım sırasında revağın ahşap kısımları harap olduğundan yenilenmiştir (Yücel-Soyhan 1971:34).

Külliye dış avlu güney taçkapısının caddeye bakan cephesinde yer alan ve üzerinde Sultan II. Abdülhamid'in tuğrasının da bulunduğu 1316 H./1889-90 M. tarihli kitabe ise onarım yerleri kesin saptanamamakla birlikte, onarıma dair önemli bir belge olması açısından dikkat çekicidir. Belki güney çevre duvarı, medrese dış avlusu ve doğu cephe külliye çevre duvarı ile imaretin doğu cephesi bu tarihte

yenilenmiş olabilir.

Yapı topluluğunda Cumhuriyet döneminde yapılan onarımlara gelince; Paşa odalarının revağı ve kubbeleri 1952'de (Güreşsever 1974:156); hânîkâh, tabhane, han ve minare şerefesi ile hamam 1965-66 yıllarında Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce onarılmıştır (Anonim 1973:31).

Külliye yapıları bugün genelde iyi durumdadır ve büyük bir onarıma gereksinimi yoktur. Cami ve türbe amaçlarına uygun olarak ibadet ve ziyaret işlevini sürdürmektedir. Külliye yapıları diğer yapılardan medrese Kız Kur'an Kursu, paşa odaları Gebze Müftülüğü, hamam yine aynı işlevli olarak faaliyetini sürdürmektedir. İmaret, han, hânîkâh, tabhane ve kütüphane ise iyi durumda olmakla birlikte kullanılmamaktadır. Günümüz malzemesiyle yenilenen helâlar halka ve ilgili yapıların personeline açıktır.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Günümüze ulaşan yapılardan anlaşılacağı üzere, külliye yapılarında yoğun olarak taş ve çeşitleri, tuğla, ahşap, kurşun, alçı ve demir ya tek başına ya da alması olarak farklı konum ve biçimde kullanılmıştır.

Kesme taş, cami cepheleri ve medrese revaklarında tuğla ile birlikte alması örgü tekniğinde kullanılmıştır. Özellikle caminin cephesinde, 0.50 m. taş kaide üzerine, üç sıra tuğla-bir sıra kesme taş ile yapılan örgü dikkat çekicidir (Lev.18-b, 19a-b). Tek başına kesme taş ise, türbe, hamam cepheleri ile han külliyesinin taçkapılarında, paşa odaları revak payelerinde ve ahır payelerinde karşımıza çıkar (Lev.21b, 30a, 31b).

Mermer, camide, mihrap, minber, müezzin mahfeli, son cemaat yeri sütun ve başlıklarında, harim ve son cemaat yeri duvar kaplamasında taçkapıda, şadırvanın su haznesi

ve şebekelerinde, hamamda yer döşemesi ve kurnalarda; medresede, taçkapı, avlu revak sütunlarında; türbede, saçağın sütunlarında; hânikâhda sütunlarda ve medresede taçkapıda uygulanmıştır. Ayrıca cami ve türbenin alt seviye pencerelerinin sövelerinde de görülür (Lev.18-b, 20-a, 25-b, 28-b).

Kaba yonu ve moloz taş, seyrek tuğla hatıllı olarak imaret, kütüphane, paşa odaları, hanın avluya bakan cephesi; hânikâh, tabhane ve tüm medrese cepheleri ile çevre duvarında görülür. Ahşap hatıllı moloz taş ise medrese ve derslane odası cephelerinde dikkati çeker (Lev.20-b, 21-a, 22a-b, 23-a, 24-b, 25-a, 26-b, 27-a).

Tuğla taş ile birlikte, cephe örgüsünün dışında, medrese ve caminin son cemaat yeri kubbeleri ve hanın kemerleri ile bacalarda kullanılmıştır. Ayrıca dekoratif eleman olarak külliye yapılarını cephe ve kasnakta çevreleyen kirpi saçaklarda ve tabhanenin pencere alınlıklarında göze çarpar (Lev.21-b, 22-b, 23-a).

Ahşap, cami ve türbenin alt sıra pencere kanatları ve giriş kapılarında, medrese ana derslane odası ile türbe saçağında, kühanenin dış avluya bakan odasının örtüsünde, tabhanenin kapısında, hânikâhın revağında, şadırvanın taşıyıcı ve örtü sisteminde ve hanın girişlerinde karşımıza çıkar (Lev.20-b, 22-a, 25-b, 30-a).

Kurşun, türbe de kubbe ve saçakta, cami, imaret, tabhane ve medrese kubbelerinde, hanın orta bölümünün kubbesi ile kütüphanenin bir mekânının örtüsünde kullanılmıştır (Lev.19-b, 20-b, 22-a, 23-b, 26-a, 28-a, 31-b).

Alçı, cami ve türbenin üst seviyesindeki pencere şebekelerinde, caminin kasnak pencerelerinde (Lev.20-a, 30-b); demir ise, külliye yapılarının alt sıra pen-

cerelerinde ve çevre duvarı pencerelerinde göze çarpar (Lev.19-b, 23-a, 24-b, 25a-b, 27-a, 31-b).

Medrese iç avlusunun kuyusunda ve çevresinde lahit parçası şeklinde devşirme malzemesi görülse de, külliye de farkedilen özellik, Gebze içinde ve çevresinde çok sayıda devşirme malzemeye rastlanmasına karşın, çok az oranda kullanılmasıdır.

3.6. SÜSLEME

Yapı topluluğunda bezemenin cami ve türbede ağırlık kazandığı görülmektedir. Diğer yapıların oldukça sade inşa edildiği külliye de, özellikle cami, renkli taş süslemeleri ile ilgi çeker. Yapıda en çok taş bezemenin uygulandığı, bunun yanı sıra, ahşap, çini, kalem işi ve renkli cama da yer verildiği görülmektedir. Türbede ise çini ve ahşap kullanımı karşımıza çıkar.

Taş bezeme; Külliye de taş bezeme, renkli taş kaplama, taş oyma ve küçük renkli taş kakma tekniklerinin uygulanması şeklinde, ağırlık camide olmak üzere türbe, medrese ve tabhane de görülmektedir.

Cami duvarları zeminden 3-3.5 m. yüksekliğe kadar simetrik olarak düzenlenmiş beyaz mermer üzerine renkli taşlar oluşan panolarla kaplanmıştır. Motifler ise kufî yazı şeridi, bitkisel kompozisyon ve zengi düğümünden oluşmaktadır. Bu panoların üzerinde de beyaz mermer kakma bir şerit dolaşır.

Cami içinde taş bezemenin yoğunlaştığı yerler, mihrap, minber ve müezzin mahfelidir (Lev.20-a).

Cami dışında taş bezeme, son cemaat yeri ve taçkapıda toplanmıştır. Caminin kuzey cephesi, tıpkı harimdeki gibi

mermer şeritle bezenmiştir. Son cemaat yeri mihrabiyeleri de renkli taşlarla kaplanmıştır (Lev.18-b).

Renkli taş bezemenin Gebze ile ilgisine gelince; Bunun nedenini, külliye'nin banisi Çoban Mustafa Paşa'nın, renkli taş malzemenin yoğun olarak kullanıldığı Mısır'da valilik görevinde bulunmasında aramalıyız.⁽⁸⁾ Mustafa Paşa, 1522-23 arasında altı ay görevde kaldıktan sonra, tahminen bazı ustalarla birlikte Gebze'deki camisine gerekli malzemeyi de yanına alarak gemi ile birlikte İstanbul'a dönmüştür. Getirilen malzeme, Darıca üzerinden Gebze'ye nakledilmiştir.

Konu ile ilgili olarak G.Goodwin (1971:189,476), Evliya Çelebi'nin ifadesine yorum getirerek malzemenin Mısır'dan işlenerek getirildiğinden söz etmekte ve caminin bezemesinde renklerle mozaik bir düzenleme oluşturulduğuna dikkat çekmektedir. Yazar, benzer düzenlemenin Topkapı Sarayı Hırka-i Şerif Dairesi'nin kuzey duvarında da karşımıza çıktığını belirtir.

Diğer bir araştırmacı O.Aslanapa'ya göre, Sultan I. Selim, Ridaniye Seferi (1517) sırasında, Memlük mermer, malzeme ve süslemesine ilgi duymuş, bunun için Kahire'den bazı mermer malzemeyi İstanbul'a taşıtmıştır. Getirilen malzemenin, başta Hırka-i Saadet Dairesi olmak üzere, Topkapı Sarayı'nın çeşitli bölümlerinde kullanılmıştır. Artan malzeme ise daha sonra inşa edilecek Revan ve Bağdat Köşkleri'nin cephelerinde değerlendirilmiştir (Aslanapa 1986:155-56). Yazara göre, Gebze Mustafa Paşa Camii ile Kahire'de 16. yüzyılın ilk çeyreğine ait Kansu Gavri Medresesi, bezeme açısından benzerlikler göstermektedir. Bu durumda Sultan I. Selim'in İstanbul'a gönderdiği Memlük Sarayı'nın başmimarı Ahmed b.el Bedri Hasan b. el-Tulunî ve onunla birlikte gelen ustaların, tekrar Kahire'ye dönmemişler ise gelişmiş bir teknikle inanılmaz

zenginlikteki renkli mermer süslemeyi yapmış olabileceklerini belirtir (Aslanapa 1986:165).⁽⁸⁾

Üzeri beş sıra mukarnas dizileri ve sarkıtlarıyla bezenmiş taçkapı; geometrik bezemeli bir çerçeve içinde yer almaktadır.

Türbenin her cephesi silmelerle çerçeve içine alınmış olup giriş kapısı iki renkli mermerle almasıık şekilde örülmüştür.

Medrese ve tabhanede taş bezeme, dış avluya bakan pencerelerin kemer alınlıklarının içinde geometrik kompozisyonlar oluşturan renkli taş kakmalar şeklinde görülmektedir. Burada, gri, kırmızı, lacivert, beyaz renklerdeki mozaikten daha iri boyuttaki taş parçaları ile altı kollu yıldızlar ve "V" biçiminin tekrarı ile elde edilen düzenlemeler yapılmıştır (Lev.23-a).

Ahşap bezeme, Külliyyede cami ile türbenin kapı ve pencere kapaklarında görülmektedir. Caminin kapı kanatlarını belki Paşa'nın Mısır'da yaptıırarak getirtmesi olasılığı sözkonusudur. Bu olasılık renkli taş malzemeye dayanarak ifade edilebilir.

Gerçek künde-kâri tekniğinde yapılmış olan caminin ahşap kapı kanatları üzerinde metal, fildişi, sedef ve Lüle taşından kakmalar bulunmaktadır. Geometrik bezemeli kapı kanatlarının üzerinde tarih veren kitabeye rastlanılır. Pencere kanatları da üzerinde fildişi ve sedef kakmalar bulunan geometrik kompozisyonlu künde-kâri tekniğinde yapılmıştır.

Cami pencereleri ile kapısında olduğu gibi türbe kapı ve pencerelerinde de benzer, fakat daha sade kompozisyon ve teknik özellikler karşımıza çıkar.

Cini bezeme, Külliyyede çini kaplamaya yalnız türbede rastlanmaktadır (Lev.30-b). Türbenin içinde 1/3 yüksekliğe yani alt sıra pencerelerinin üzerine kadar duvarları çini panolarla kaplanmıştır. Etraflarında lacivert renkli dikdörtgen çinilerden bir pencere bulunan firuze renkli altıgen çinilerden oluşan panolar, pencereler arasında kalan yüzeylerde bulunmakta; duvarların köşelerinde ise mavi-beyaz gruba giren çinilerden meydana gelen panolar yer almaktadır. Bu panolar, çevresinde beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile boyanmış küçük çiçekli, ince ve kıvrık dallı dikdörtgen çini levhalarının içinde; yine beyaz zemin üzerine mavinin tonları ile yapılmış yıldız motifleri oluşturan küçük çiçekler, ince yapraklar ve ince kıvrık dallı kare çini levhalardan meydana gelmektedir.⁽⁹⁾

Kalem İşi Bezemeler, camideki kalem işlerinin çoğu ve türbedekiler özgün olmayıp daha sonradan yapıldıkları anlaşılmaktadır. Yalnız, camide müezzin mahfelinin ve alt sıra pencerelerinin üçünün tavanında oldukça silik bir durumda, orijinal kalem işi bezeme günümüze kadar gelmiştir (Aktuğ 1989:24-25). Görülebildiği kadarıyla müezzin mahfelinin tavanında parlak kırmızı ve natüralist bitki motiflerinden oluşan kalem işi bezeme dikkat çekicidir. Bu kısım onarımlarda ortaya çıkarılmıştır.

Daha sonraya ait kalem işleri duvarlardaki mermer kaplamanın üstünde, mihrabın üst sıra pencerelerinin, tromp kemerlerinin, pandantiflerin, kubbe kasağının çevresinde ve kubbe içinde bulunmaktadır.

18. ve 19. yüzyıl özellikleri gösteren türbenin kalem işleri, çini panoların üzerinde, nişlerin, pencerelerin, pandantif ve kubbe kasağının çevresinde ve kubbe içinde uygulanmıştır.

Renkli Cam Bezeme, diğer bezeme türleri gibi renkli cam da külliyyede sadece cami ve türbede kullanılmıştır. Camide üst sıradaki sivri kemerli ve yuvarlak pencerelerle kasnak penceresinde görülür. Türbede ise üst sıra pencerelerde karşımıza çıkar (Aktuğ 1989:25-26).

Demir bezeme, özellikle camide uygulama alanı bulmuştur. Giriş kapısı tokmaklarının halkaları yılan başlarıyla sonuçlandırılmıştır.

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

Külliyyenin tasarımında merkezde yalnız bırakılarak vurgulanan cami, mimari tanıtımda ilk ele alınacak yapı olmalıdır. Sonra sırasıyla, konumları ve ebadları gereğince han, tabhane, paşa odaları, hânîkâh, imaret, medrese, kütüphane, türbe, hamam, sıbyan mektebi, tuvaletler ve dış avlu kapılar bir sistem dahilinde cami çevre yerleştirilmiş, böylece cami çevresinde güney hariç üç yönden bir yerleşim düzeni elde edilmiştir.

4.1. CAMİ

Külliyyede merkezde, dış avlunun ortasında, türbe ile birlikte kuzey-güney aksı üzerinde yer alan cami, kare planlı harim, beş bölümlü son cemaat yeri ve kuzeybatıdaki minare ile şadırvandan oluşmaktadır (Lev.14-20a).

1523 tarihli kitabeye sahip cami (Lev.18-a), vakfiye ve risaleler dışında, Matrakçı Nasuh'un minyatürüne Evliya Çelebi'nin ise seyahatnamesine konu olmuştur. Minyatürde ana yapı olarak vurgulanan yapı (Lev.13), Çelebi'nin ifadesiyle selâtin camileri ayarındadır. Seyyah, caminin özelliklerini sıralarken, özellikle Mustafa Paşa'nın Mısır'dan malzeme getirttiğini, Mısır halıları ile kaplı olduğunu, vitraylarla süslü camların yer aldığını, vaiz

kürsüsünün ustalık eseri kabul edilmesi gerektiğini ve nispetleri ile yüksek tutulan bir minaresinin olduğunu belirttikten sonra, Sinan'ın baş halifesi Hüsam Kalfa tarafından yaptırıldığını ifade eder (Evliya Çelebi 1970:III. 168-69).

14.55x14.55 m. boyutlarıyla kare form yansıtan harim, beden duvarlarının taşıdığı 14 m. çapında bir kubbeyle örtülmüştür. Kubbe köşelerde yarım kubbecik şeklinde düzenlenen tromplarla geçilir (Lev.15-16). Trompların ağır görünüşleri, içlerinin istridye kabuğu gibi yivlenmesi ve altlarına mukarnas dolgu üçgenler (köşe üçgeni) yapılmak suretiyle hafifletilmiştir. Trompların bulunduğu geçiş bölgesi dıştan sekizgen bir kasnakla çevrelenerek kubbe eteği oluşturulmuş, kubbe de kasnak üzerine inşa edilmiştir (Lev.16-17, 18-b, 19-b).

Kuzey cephe eksenindeki bir taçkapıyla girişin sağlandığı cami, beden duvarlarının çeşitli seviyelerine ve kasnağın her bir cephesine açılan çok sayıdaki pencere ile aydınlatılmaktadır (Lev.18-b, 19-b).

Harimde, güney duvar ekseninde mukarnas kavsaralı beş cepheli bir mihrap, mihrabın batısında minber ve kuzeybatı köşede, müezzin mahfeli göze çarpar (Lev.16, 20-a). Harimin içi yoğun süslemeye sahne olduğundan, süsleme mimari özelliklere göre ön plana çıkmıştır (Bkz.3.6) (Lev.20-a).

Kuzey cephedeki beş bölümlü son cemaat yeri, mukarnas başlıklı altı sütunun, sivri kemerlerle birbirlerine ve güney duvara bağlanarak üzerinin pandantifli kubbelerle örtüldüğü düzenlemeyi yansıtır (Lev.18-b). Cephe ekseninde, boyutları anıtsal tutulan taçkapı ve giriş kapısı dikkati çeker. Son cemaat yeri orta kubbesinin içi yivlendirilmiştir.

Tek şerefeli minare, cami duvarına bitişik olup kuzeybatıdadır. Dikdörtgen bir kaideeden sonra, silmelerle oluşturulmuş pabuçlukla silindirik minareye geçilir. Tek şerefeye sahip minare yenilenmiştir (Lev.16, 17, 18b).

Dış avlu ortasında, türbe, cami ve hanın kubbeleriyle aynı aks üzerinde yer alan şadırvan, on cepheli olup altı sütun üzerine, cephelerde üçgen alınlık yapan kırma çatıyla örtülüdür. İçteki düzenleme ise musluklu su hazinesi ve üzerindeki şebekelerden oluşur (Lev.19-a).

Dış görünümüne gelince; geniş bir dış avlunun merkezine yerleştirilmek suretiyle vurgulanan cami, güneydeki türbe nedeniyle kısmen gölgelenmiştir (Lev.15). Zeminden 24 m. yüksekliğe kadar, almaşık örgüyle yükselen masif duvarlar ve üzerindeki büyük kubbe ile minare, caminin dikey doğrultuda vurgulanmasını sağlamıştır. Ayrıca yalnız bırakılmak suretiyle de belirginleştirilmiştir (Lev.15). Sekizgen kasnağın her yüzeyine duvar ayakları ve payanda kemerleri yerleştirilerek kubbe desteklenmiştir (Lev.17, 18-b).

Cepheler içinde, girişin sağlandığı son cemaat yerine sahip kuzey cephe, anıtsallığı ile farkedilmektedir. Giriş aksı, sertak şeklinde düzenlenerek vurgulanmıştır (Lev.18-b). Özellikle beş sıra mukarnas kavsaralı taçkapı oldukça anıtsal tutulmuş olup içine 2.92x1.53 m. boyutlarında yay kemerli kapı açılmıştır. Kapının üzerinde caminin inşa kitabesi göze çarpar (Lev.18-a). Güney duvarda taçkapının dışında mihrabiyeler bulunur.

Simetrik olarak düzenlenen diğer cepheler, üç kademede açılmış pencerelerle dikkat çeker. Alta dikdörtgen tipte iki, ikinci sırada eksene gelecek şekilde açılmış sivri kemerli bir, üstte ise yuvarlak pencereli yine birer

pencere düzeniyle, cepheler kısmen hareketlendirilmiştir (Lev.18-b). Güney cephe, türbe tarafından kısmen gölge-
lenmiş olsa da güneyle yapı olmamasından dolayı bu cephe
uzaklardan bile rahatça algılanmaktadır (Lev.19-b).

Mimari tanıtımı yapılan cami, mimari özelliklerinden
çok süslemeleriyle ilgi çekmektedir.

4.2. HAN

Hânikâh ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte,
külliye'nin kuzey sınırını belirleyen han, türbe, cami ve
şadırvanın üzerinde bulunduğu aksta, bir giriş mekânı ile
onun doğu batısına simetrik düzenlenmiş ahır bölümlerinden
oluşan bir yapıdır (Lev.15, 20-b, 21a-b).

57.00x11.20 m. boyutlarındaki han, külliye'nin diğer
yapıları ile organik bütünlük içinde inşa edilmiştir. Vak-
fiyesinde "ahır-tavla", arşiv malzemesinde "ahır",
seyahatnamelerde ise yine "han" adıyla geçen yapı için Ev-
liya Çelebi şunları söylemektedir.

... Bu câminin etrafında gelip gidene misafirhâne
olmak için bir han vardır ki, üçbin adam ve iki bin
at alır. Başka devaliği de vardır" (Evliya Çelebi
1970:III.169).

iki ayrı bölümden oluşan hanın mimari özellikleri
şöyledir (Lev.15).

Hanın eksenindeki giriş bölümü pandantif geçişli
kubbe ile örtülü, 8.40x7.60 m. ölçülerinde bir mekândır.
Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak vurgulanan giriş
mekânında, biri güneye, külliye'nin dış avlusuna, diğeri de
kuzeye, sokağa açılan iki taçkapı mevcuttur (Lev.15-17).
Benzer düzenlemeyi yansıtan kapılardan sokağa bakanı yani
düz ayak olanı hayvanlar için merdivenli olanı ise insan-

lar içindir. Orta bölümde, kuzeybatı ve kuzeydoğu duvarlarla, yandaki ahırlara geçişi sağlayan birer basık kemer ile duvar ekseninde, önünde 2.80 m. genişliğinde sekinin de yer aldığı birer ocak nişi göze çarpar (Lev.15-17).

Merkezdeki kubbeli mekânın doğu ve batısına yerleştirilen ve büyük bir ihtimalle hayvanların kısmen bazı insaların barınak yeri olarak kullanıldığı anlaşılan ahırlar, 23.20x11.20 m. boyutlarıyla simetrik olarak düzenlenmiştir (Lev.15, 21-b). Dikdörtgen planlı ahırlar, doğu-batı ekseninde dörder kısa ve kalın paye ile, aynı yönde iki sahna ayrılmış olup üzeri tonoz, payeler ve duvarlar arasındaki yuvarlak destek kemerleri üzerinde taşınmakta, kalın kirişlerde payelerden yan duvarlara bağlanmaktadır.

Ahırlar, birer basık kemerli kapıyla ortadaki giriş bölümüne açılır. Dolayısıyla, sokak ve dış avlu ile doğrudan değil, dolaylı ilişkileri sözkonusudur. Ahırların sokağa bakan cephelerinde yedişer, avluya bakan cephelerinde ise üçer mazgal pencere yer alır ki, bu açıklıklar, hem aydınlatmayı, hem de havalandırmayı sağlar. Hanın içindeki ocakların restorasyonda örüldüğü iddia edilirse de (Güressever 1974:154), ocak bulunmadığı örtü sistemine baca yapılmamasından da anlaşılmaktadır.

Dış görünümüne gelince; han, külliye'nin kuzey cephesi boyunca uzanan ve üç bölümden oluşan bir yapıdır. Hayvanların barınak yeri olarak kullanılan ahırlar, yerleşim planında arazinin eğimi de göz önüne alınarak son derece olgun bir mimari gözüm ile külliye'nin diğer yapılarının bulunduğu avlu kotundan daha alçak bir kısma yerleştirilerek diğer yapılardan üçüncü boyutta kurtarılmıştır. Böylece kuzeydeki Şeftali Kısığı Sokağı'nda hayvanlar için düz ayak bir giriş sağlanmış, insanların

avluya bağlantısı ise merdiven ile gözölmüştür (Lev.20-b). Özellikle örtü sistemi kubbe yapılarak belirginleştirilen giriş mekânında, dış avlu ve sokağa bakan her iki taçkapıda, dikdörtgen sade bir çerçeve içine alınmış basık kemerli kapıdan oluşmaktadır (Lev.20-b). Sokağa açılan kapının boyutları 5.10x2.40 m.dir. Avluya bakan kapı ise geniş bir saçak düzenlemesine sahiptir. Dış avluya bakan cephe mazgal açıklığı ve kapı dışında çok sade düzenlenmiştir (Lev.21-a).

Han cepheleri tüm cephe boyunca üst seviyede kirpi saçakla sonlanmıştır. Ahırların tonozları dıştan beşik çatı ile ortadaki bölüm ise kubbeyle örtölmüştür.

4.3. TARHANE

Külliyenin doğu kanadında, medrese ile hânîkâh arasında, girişin külliye avlusu açısından sağlandığı yapı, vakfiyede "onhücreli müstemil bir zaviye", arşiv malzemesinde "oniki softa hücresi", halk arasında ise "hademe-i hayrat" odaları adıyla tanınmaktadır. Dolayısıyla bu tanımlamalar tabhaneye uygun düşmektedir (Lev.15, 17, 22a-b, 23-a).

Girişin doğudan sokak bağlantılı bir taçkapıyla sağlandığı yapı, revakları günümüzde yıkılmış bir iç avlunun etrafına yerleştirilmiş mekânlardan oluşmuştur (Lev.15). Eski bir çizimine göre, bir uzun kenar ile kısa kenardan (Ünver 1947:5), bugüne ise uzun kenar ile simetrik iki yan kısa kenara sıralanmış on oda ile iki eyvandan meydana gelmektedir (Lev.15).

Yapının planından ve yanındaki medreseden yola çıkan bazı araştırmacıların yapıya, hastane veya darüşşifa işlevini, yorum yapmaksızın yüklemelerini anlamak mümkün değildir.⁽¹⁰⁾ Her ne kadar araştırmacı S.Ünver (1947:3-5)

tabhaneleri "nakahathane", yani yol yorgunluğundan ve gıdasızlıktan zayıf düşenlerin birkaç gün dinlenebileceği ve istirahat edebileceği yerler, hatta bazı hallerde ufak kırılganlık ve hastalıklar için revir olarak kabul ediyorsa da, darüşşifa anlamında farklı düşünmektedir (Ünver 1947:3-5).

Tabhaneye doğuda yer alan pencereci bir gevre duvarının eksenine açılmış taçkapıyla ulaşılır. Girişten sonra merkezde, bugün revakları yıkılmış bir iç avlu ile onun doğu hariç üç yönüne yerleştirilmiş hücrelerden oluşan düzenlemeyle karşılaşılır (Lev.15). Batıda uzun kenara eş düzenlemeyi yansıtan sekiz oda, kuzey ve güney kısa kenarda ise birer eyvan ve ona açılan oda düzeniyle yapı, sırtına dış avluya ve iki yanındaki helâ mekânlarına yaslanmıştır. Böylece tabhane, hem ayrı tutulan girişle, hem de arkasını diğer yapılara dönmesiyle külliye'nin diğer yapılarından soyutlanmıştır (Lev.15).

Tüm mekânların pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbelerle örtüldüğü yapıda, köşelerdeki ve uçtaki odaların girişleri avludan verilmeyip, kısa kenarda birer hacimlik kısım feda edilip, aralarında bir eyvan oluşturularak iki odaya bir giriş mekânı ayrılmıştır (Lev.22-b). Benzer şekilde bir düzenlemenin paşa odalarının da uygulanmış olması, iki yapı türü arasında işlevsel açıdan önemli bir fark olmadığına işaret etmektedir.

Her odada birer ocak ve dolap nişinin göze garptığı tabhanede, uzun kenardaki odalar dış avluya, dar kenardakiler ise iç avluya iki sıra pencere ile açılarak aydınlık sağlanmıştır (Lev.22-b, 23-a)

Güneyde, tabhane ile medrese arasına yerleştirilen oniki birimli tuvaletin altı birimi tabhaneye ait olup, buraya güneydoğudaki köşe mekânın yanındaki bir ara yolla

ulaşmaktadır.

Tabhaneyi dış görünüm açısından incelediğimizde, cephelerde dış avluya bakan batı cephe ile sokağa yönlendirilmiş doğu cephenin serbest düzenlendiği anlaşılır. Güney ve kuzey yan cepheler ise tuvaletlere bitişik olduğundan sağır tutulmuştur (Lev.17, 22-b, 23-a). Sadece pencerelerle dış avluya açılan batı cephe, pencerelerin alınlıklarında bezeme ile dikkati çeker (Lev.17, 23-a). Doğu cephe, giriş cephesi olduğundan pencereli çevre duvarı taçkapı, avlu ve odalarla hareketlendirilmiştir. Eksendeki taçkapı, mimarisiyle farkedilmektedir (Lev.22-a). Örtü sisteminde ise sekizgen kasnaklı kubbeler ile yüksek tutulmuş bacalar göze çarpmaktadır.

4.4. PASA ODALARI

Külliyenin batı taçkapısının kuzeyinden başlayarak hana bitişen, dolayısıyla kuzeybatı kanadı oluşturan ve "paşa odaları" olarak adlandırılan bölüm, tek sıra halinde dizilmiş mekânlardan meydana gelir ve revakla dış avluya açılır (Lev.15,16, 23-b, 24a-b).

Külliyenin diğer yapılarıyla yakın ilişkideki paşa odaları vakfiyede;

"Kış ve yazda gelip geçen misafirler için kalınacak yerler (misafirhane)"

Arşiv malzemesinde;

"yolcular ve misafirler istirahatı için yedi tabhane";

Seyahatnamelerde ise, "misafirhane" adlarıyla geçer. Evliya Çelebi seyahatnamesinde,

Caminin etrafında gelip gidene misâfirhâne... her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsiler her ocak başına....

ifadesiyle yapıyı anlatmaktadır (Evliya Çelebi 1970: III.169).

Önündeki dış avluya payelerin taşıdığı üzeri saçak örtülü tek sıra revakla açılan paşa odaları, yanyana bir kitle halinde dizilmiş yaklaşık kare planlı, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülmüş sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.15-16). Bu birimlerden yedisi içinde birer ocak, ikişer de dolap nişi bulunan konaklama hacimleridir. Biri ise eyvan şeklinde düzenlenmiş olup iki yanındaki odalara geçişi sağlamaktadır. Odalar altta iki, üstte bir olmak üzere, iki sıra pencere ile aydınlatılmıştır. Giriş, beşine revaktan, ikisine ise eyvandan sağlanır. Böylece beş oda bir kapıyla doğrudan, diğerleri eyvan yoluyla dolaylı şekilde avluyla bağlantı içindedir (Lev.15).

Eyvan kullanımından da anlaşılacağı üzere, Bağdat Caddesi'ne cepheleli kuzeybatıdaki üç oda tasarımıyla farklılaştırılmıştır. Merkezde eyvanın, onun kuzey ve güneyinde ise odaların yer aldığı düzenleme, işlev açısından farklılığa işaret etmektedir. Avluya dolaylı açılımdan dolayı bu iki odanın daha ayrıcalıklı kişilere tahsis edilmiş olabileceğini varsayabiliriz. Ayrıca hemen bu odalara bitişik bir de tuvaletin yer alması varsayımı güçlendirmektedir (Lev.24-a). Diğer odaların ise yine ayrıcalıklı kişilere hizmet etmiş olabileceğini düşünebiliriz. Han ve diğer tabhanede konaklaması istenmeyen bazı misafirler için kullanmış olması gerekir.

Dış görünümüne gelince; külliye'nin kuzeybatısına yerleştirilen paşa odaları, aynı düzlemde inşa edilmiş birbirine benzer özellikler gösteren bir dizi mekândan oluşmuştur. Cadde ve sokağa bakan cephelerdeki hareket unsuru, iki sıra pencere dizisiyle cepheyi sonlandıran

kirpi saçak bezemedir (Lev.24-b). Avluya bakan cephe ise revak dizisinin arkasına yerleştirilmiş odaların kapılarıyla dikkati çeker (Lev.16, 24-a).

Cephe mimarisinde sekizgen kasnaklı kubbe ile ocak nişlerinin bacaları göze çarpmaktadır (Lev.23-b).

4.5. HÂNİKÂH/TEKKE

Hânikâh, külliyenin kuzeydoğu köşesinde, han ile tabhane arasında, revaklı bir iç avlunun güney hariç diğer üç yönüne yerleştirilen oniki mekân ile güneyde tuvalete bitişik kubbeli bir mekân ve önündeki giriş bölümünden oluşmaktadır (Lev.15, 25a-b).

Vakfiyede;

bir tetimmeyi de içine alan sūfî tarikatına bağlı yani fakirlere mahsus murakabe ve ibadet için mazbut oniki halvethane (hânikâh).

Arşiv malzemesinde;

"onüç hücreli hânikâh"

ifadesiyle tanınan yapı, dönemi saptanamayan bir tarihte işlev değişikliği geçirerek tekkeye dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, S.Eyice, yapının Nakşibendi tekkesi olarak kullanıldığını ifade eder (Eyice 1957:10).

Dış avludan çevre duvarı içine açılan bir kapıyla hânikâha ulaşılır. 16.90x6.25 m. boyutlarındaki revaklı iç avlu, güneyden bir duvarla külliyenin dış avlusundan soyutlanarak sadece bir kapı ile ona açılan bağımsız hale dönüşmüştür (Lev.15). Dokuz sütunun taşıdığı üzeri tek eğimli çatı ile örtülü revağın gerisinde (Lev.25-b), kısa kenarda ikişer, uzun kenarda ise sekiz odanın yer aldığı

bir düzenleme ile karşılaşılır. Kareye yakın dikdörtgen planlı odalardan onu çapraz, ikisi beşik tonozla örtülüdür. Köşe odaları dışındaki odaların girişleri doğrudan avluya açılan kapılardan, köşe odalarda ise girişte beşik tonoz örtülü dar bir koridor yapılarak her iki odaya geçiş kendi koridorundan sağlanmaktadır. Daha önceden bilinen köşeden kapı açılması düşüncesinin uygulanmayıp, iki odaya ayrı koridorlu giriş yapılması, bu mekânları kullanacak kişilerin ayrıcalıklı olabileceğini düşündürmektedir. Batı hariç derviş odaları birer pencere ile sokağa açılarak aydınlatılmaktadır. Her odada birer ocak ile ikişer dolap nişi karşımıza çıkar.

Hânikâh avlusuna güneyden açılan ikinci bir kapı ile doğu-batı doğrultusunda ardarda düzenlenmiş iki birimli bölüme ulaşılır. Bu birimlerden kapının açıldığı batı kısım bir ön giriş, doğu kısım ise üzeri kubbeyle örtülmüş bir mekân düzenlemesi yansıtır (Lev.15). Her iki kısım bir kapı ile birbirine bağlanmıştır. Ayrıca ön giriş kısmındaki bir kapıyla da güneydeki helâllara ulaşılır.

5x5 m. boyutlarıyla kare planlı olan kapalı hacim, pandantif geçişli sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Doğuya açılan dört pencere ile aydınlatılan hacim, bir kapı ile önünde yer alan kare planlı giriş mekânına açılır. Muhtemelen hânikâhın ayin, tekkenin ise semahanesi olarak kullanılan hacim, bu işleve uygun donanım özellikleri göstermektedir.

Semahanenin giriş bölümü pencereyle dış avluya bakmakta ve ikinci bir kapı ile de orijinalde güneyde yer alan helâllara açılmaktadır. Günümüzde kapı örüldüğü için helâllara giriş külliye'nin dış avlusundan sağlanmaktadır.

Dış görünümüne gelince; hânikâh kot farkından dolayı sokak cephesinden daha iyi algılanmaktadır (Lev.25-a). Av-

luya bakan cephe ise avlu duvarı ve revağın örtü sistemi nedeniyle gölgelenmiştir (Lev.25-b). Cephe bitiminde kirpi saçak bezeme, örtü sisteminde ise bacalar dikkat çekicidir (Lev.25a-b).

4.6. İMARET

Küllüye batı taçkapısı, kütüphane ve paşa odalarının bir bölümüyle birlikte, külliye'nin batı sınırını belirleyen imaret, yemekhane, mutfak, kiler, depo ve odunluktan oluşan bir yapıdır (Lev.15-16, 25a-b, 27a).

Küllüye'nin diğer yapılarıyla organik bütünlük içinde inşa edilen imaret, vakfiye ve arşiv malzemesinde, "matbah (mutfak)", "fırın", "yemekhane", "anbar", "odunluk" ve mahzen; risalelerde "imaret"; Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde ise "yemekhane" olarak tanınmaktadır. Evliya Çelebi seyahatnamesinde;

Bütün misafirler ve gelip geçen için bir yemekhanesi vardır ki ay ve sene, ihtiyar ve genç, erkek ve kadına niyeti bol olduktan başka bugüne kadar her gece akşamdan sonra misafirhanede kalanlara bakır tepsilerle her ocak başına birer sini, adam başına birer ekmek parçası, her ocağa bir nurlu yağmumu, her at ve katır başına birer torba yer verilir. Vakıf tarafından mihmandarlar gelip herkese hizmet ederler (Evliya Çelebi 1970:II.169).

İmaret, külliye batı girişinin güney tarafında, diğer yapılardan koparılmış, kendi içinde bağımsız bir yapı olarak tasarlanmıştır. Doğuda cami-türbe avlusunun batı sınırını oluşturan pencereless duvar ile imaret arasında üzeri kapalı bir koridor oluşturulmuştur (Lev.27-a). Böylece kendi içinde bir kapalılık sağlanmıştır. İmaretin iki kapısından birisi külliye batı girişinin hemen güneyinde, imaret koridoruna açılan kapı, diğeri de külliye'nin dışından, batı cephenin güney ucundaki servis

girişini olarak tanımlayacağımız kapıdır (Lev.26-a).

Külliyenin batı taçkapısından başlayarak uzun ve geniş bir galerinin bir duvarı boyunca güneye doğru kubbe-lerden oluşan bir kitle halinde, işlevsel açıdan birbirini tamamlayacak şekilde yanyana dizilmiş yemekhane, mutfak, kiler, fırın, depo ve odunluktan oluşan imaretin ilgili mekânlarının sırasıyla mimari özellikleri şöyledir.

Yemekhane: külliye içinde girişte, koridorun hemen yanındaki kapıdan girilen mekân, yemekhane olarak kullanılan bölümdür (Lev.15, 26-a). Dikdörtgen planlı hacim ekseninde geniş bir kemer ile ikiye ayrılarak, birer kubbe ile örtülmüştür. Hacmi, duvarları boyunca zeminden 0.50 m. yüksekliğindeki seki çevrelemektedir. Yemekhane, güney duvar eksenindeki bir kapıyla mutfağa açılarak işlevsel bağlantıyı gerçekleştirir (Lev.15).

Mutfak: Yemekhaneden sonraki kısımdır. Bu kısım da yemekhanede olduğu gibi merkezde geniş bir kemer ile ikiye ayrılarak, birer kubbeyle örtülen dikdörtgen bir hacim ve ona açılan biri tonoz örtülü diğeri kemerle ikiye ayrılarak birer küçük kubbe ile örtülü dikdörtgen planlı iki hacimden oluşmaktadır (Lev.15). Güney kısımdaki büyüklü, küçük kübbelerin aydınlatma, pişirme ve bulaşık yıkama işlerinin yapıldığı anlaşılmaktadır. Büyük kubbeli birimde yemeklerin piştiği iki büyük ocak bulunmaktadır.

Kiler: Mutfaka açılan üzeri tonoz örtülü dikdörtgen planlı mekân kilerdir (Lev.15).

Mutfak girişindeki büyük kubbeli mekân ise mutfak içindeki geçişlerin sağlandığı alandır. Burada mutfak girişi, pişirme ve hazırlama bölümüne ve kilere geçişle yemekhaneye servis geçişi yer almaktadır. Yemekhane ile mutfakın bu bölümü arasında, yemekhanedeki sekinin üzerinden başlayan bir pencere açılarak, bugünkü modern

anlamda bir servis bankosu oluşturulmuştur. Vakfiyede "dönen dolaplardan meydana gelen fıskiye ve matbah" adıyla sözü edilen yer, olasılıkla bu bölümün amacını vermektedir. Özgün olan bu açıklık, yerden 0.50 m. yüksekliğinde ve basamaksız olduğundan bir kapı değil, yemek tep-silerinin mutfaktan verildiği ve yemekhane tarafından alındığı bir servis bankosudur. Böylece yemekler mutfak ve yemekhane arasındaki koridordan taşınmayıp doğrudan servis penceresinden verilmektedir.

Fırın: Mutfak bölümünün güneyindeki kubbeli iki mekân imaretin fırınıdır (Lev.15). Giriş, güneyindeki kubbeli eyvandan sağlanmıştır. Fırın da, tıpkı yemekhane ve mutfak bölümlerinde olduğu gibi kemerle ikiye ayrılan, üzeri fenerli bir kubbe ile örtülü dikdörtgen hacim ve buna açılan, tonozlu küçük dikdörtgen bir mekândan (kiler) oluşmaktadır. Batıda yer alan kiler, olasılıkla fırında pişirilecek olan ekmeğe ya da fodlanın hazırladığı yerdir. Kuzeydeki kubbeli birimin batı duvarında içinde duran iki fırın, pişirme işlerinin yapıldığı mekândır (Lev.26-a).

Depo: Kubbeli eyvanın güneyinde, kuzey ve güneyde iki geniş kemerle örtü sisteminde kare plana dönüştürülerek kubbe ile örtülen dikdörtgen bir mekân bulunmaktadır (Lev.15). Fırın gibi buranın da girişi eyvandandır. İçinde yedi raf nişi bulunan mekâna, güneyden tonoz örtülü dikdörtgen planlı bir depo hacmi açılmaktadır. Kendi içinde iki bölümlü olan mekânın muhtemelen günlük kullanım dışındaki kap, tepsi vb. araç-gereçlerin bulundurulduğu bir yer olmalıdır.

Depo bölümü ile birlikte, imaretin koridoru da bit-mekte ve bir kapı ile bahçeye açılmaktadır. Bu bahçe, aynı zamanda odunluk olarak kullanılan bir bölüm olup batı köşesindeki servis kapısıyla Bağdat Caddesi'ne açılmaktadır (Lev.15, 26-b). Servis kapısından imarete

gelen yiyecek malzemesi ve yakacak olarak kullanılan odunun taşındığını söyleyebiliriz.

Dış görünümüne gelince; külliye'nin batı kanadının güneyinde, Bağdat Caddesi ile cami-türbenin yer aldığı dış avlu arasında, boyuna dikdörtgen planıyla dikkati çeken imaret, kitle halinde yanyana dizilmiş mekânlar topluluğudur (Lev.26-a). Batı cephede, caddeye taşkınlık yapan ocak, mutfak ve kilerin dışında, herhangi bir hareket unsuruyla karşılaşılmaz (Lev.26-b). Birkaç pencere ve servis kapısının dışında açıklık da görülmez. Cephenin sonlandığını belirten kirpi saçak motifi, mimari bezemeyi oluşturan tek süslemedir. Dış avluya bakan doğu cephe ise çok sayıda açılmış pencere ile adeta koridor şeklinde tasarlanmıştır (Lev.16, 27-a). Cephe mimarisinde, kasnaklı kubbeler, bazı kubbelerdeki fenerler ve bacalar dikkat çekicidir (Lev.26-a).

4.7. MEDRESE

Külliye'nin güneydoğu köşesinde yer alan medrese, üç taraftan revakla çevrelenmiş avlu etrafında, doğudan ders-hane ve dershanenin her iki yanında kubbe ile örtülü eyvan şeklinde birer mekân, güneyde giriş eyvanı ve onyedil öğrenci odası ile ortak kullanılan bir helâdan oluşmaktadır (Lev.15-17, 27-b, 28a-b). Güneyinde külliye planı geometrisinden kaynaklanan duvarla çevrelenmiş bir bahçe bulunmaktadır. Yapıya giriş, külliye'nin dışından bu bahçe içinden sağlanır (Lev.28-b).

Külliye'de cami ile birlikte, ikinci yapım kitabesine (Lev.27-b) sahip medrese, aynı zamanda vakfiye, risale ve arşiv malzemesine de kayıtlıdır. Vakfiyede medrese görevlisi ve öğrencilerinden kısaca sözedilmekte, arşiv malzemesi kullanılan C.Baltacı'nın eserinde ise 16. yüzyılda görev alan müderrisin adları ve bazı nitelikleri

belirtilmektedir. Medrese, yazara göre, müderrisin aldığı günlük akçeye göre sınıflandırıldığından 50 akçe günlük alan müderrisin ücretinden dolayı 50'li payeye sahip medreseler grubuna girmektedir (Baltacı 1976:320-22, Dipnot 1287-96).

Medrese planıyla Erken Osmanlı Dönemi'nden beri bilinen plan şemasındadır. Araştırmacı Y.Ötügen'in tipolojisinde "bağımsız medreselerin U şemalı simetrik medreseler içinde dershanenin hücrelerden ayrı olan" grubuna (Ötügen 1978:337-38, 368); Z.Ahunbay'ın tipolojisinde ise "hücrelerin 'U' oluşturacak düzende dizildiği tipte, dershanenin 'U'nun açık olan kısmında yer aldığı" alt grup içinde incelenmektedir (Ahunbay 1988:263).

Her iki tipolojiden de çıkarılan ortak sonuç, medresede 'U'nun kollarının açık bıraktığı alana yerleştirilen dershanenin yan revaklarla olan bağlantısının ayrıntıyla gözömlenmiş olmasıdır (Lev.15).

Medresede doğu kanat eksenindeki dershane odası, üzeri sekizgen kasnaklı kubbeye örtülü, pandantif geçişli kare bir mekândır. Önünde revak yerine eğimli bir çatıyla örtülü giriş bölümü göze çarpar. İki sıra pencere dizisi ile aydınlatılan dershane odasında, güney duvar ekseninde bir mihrap ile birer ocak ve raf nişi yer alır. Dershane odasının kapısı basık kemerli olup silmelerle dikdörtgen çerçeve içine alınmıştır (Lev.15, 28-a).

Avlunun dar kenarlarından biri üzerine yerleştirilen dershanenin, genişliğinin avludan daha az olması nedeniyle, yan revaklar dershane duvarının uzantısına saptanmıştır. Dolayısıyla dershanenin iki yanında avluyu çevreleyen revakların uzantısı sayılabilecek fakat revaklardan daha geniş olarak, oda boyutlarında yapılan ve kubbeye örtülen yarı açık mekânlar bulunmaktadır (Lev.28-a).

Doğu hariç biravlu etrafına sıralanan onyeddi öğrenci odası, eş düzenleme yansıtmaktadır. Birer kapıyla önlerindeki iç avluya açılan odalar, iki sıra pencereyle aydınlatılmakta, her odada da birer ocak ve raf nişi göze çarpmaktadır (Lev.15).

15x10.40 m. boyutlarındaki avlu, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup üç taraftan odalarla, doğu taraftan ise derslane odası tarafından çevreleyen revaklı iç avlu şemasındadır (Lev.28-a). Revaklar, sivri kemerli birbirine bağlanmış, bir kısmı mukarnaslı, diğeri baklava başlıklı sütunlar üzerinde taşınan pendentif geçişli kubbelerle örtülmüştür.

Medresede, giriş eyvanının karşısındaki bir koridorla kuzeyde yer alan tabhane ile ortak kullanılan tuvaletlere geçilir.

Dış görünümüne gelince; girişi oluşturulan güney cephede, eksende üzerinde kitabenin de yer aldığı bir taşkapı görülür. Taşkapı güneyde yer alan ve bugün bahçe olarak kullanılan bir alana açılır (Lev.28-b). Büyük bir olasılıkla etrafı çevrelenmiş avlu, sonraki tarihlere ait olmalıdır. Doğu cephe, derslane odasının konumu nedeniyle dışa taşkınlık yapar. Dolayısıyla, derslane odasının dışa taşkınlığı, kotta külliye duvarının bile dışına taşırılması neden olmuştur (Lev.15). Avluya bakan cepheler ise revak gerisindeki odalar şeklinde planlanmıştır. Derslane odasının bulunduğu cephede revak yerine giriş bölümü şeklinde saçak düzenlemesi dikkat çeker (Lev.28-a).

Örtü sisteminde, daha yüksek tutulmuş derslane odasıyla diğeri odaların kasnaklı kubbeleri ve bacalar yer alır (Lev.28a-b).

4.8. KÜTÜPHANE

Kütüphane, külliye'nin Bağdat Caddesi tarafında, batı giriş kapısının üstünde, fevkâni olarak düzenlenmiş bir yapıdır. Giriş kapısının yanındaki bir merdivenle ulaşımın sağlandığı yapı, biri külliye dış avlusuna, diğeri cadde tarafına bakan içiçe düzenlenmiş iki odadan oluşmuştur (Lev.15, 29a-b)('11)

Vakfiyede,

Matbaha misafirhane arasında bulunan kapı üzerindeki dahili ve harici vakfedilen kitapların muhafazası için geniş tavan ve açık bir yeri olan iki fevkâni oda

ifadesiyle kısaca tanıtımı yapılan yapı, vakfiyeden anlaşılacağı üzere, farklı konu ve içerikte toplam 165 kitaptan oluşan bir kütüphane idi. Bu bağlamda, kütüphanede görevli 'Hafız-ı Kütüp' ünvanıyla çalışan bir de personelin olması, Paşa'nın kütüphaneye gösterdiği önemin göstergesidir.

Caddeye bakan oda, sekizgen kasnak üzerine pandantif geçişli bir kubbe ile örtülüdür ve iki sıra halinde açılmış pencerelerle aydınlanır (Lev.23-b, 29-a). İçinde ikisi ocak, dördü dolap olmak üzere altı niş göze çarpar. Dış avluya bakan oda ise orijinalde tonoz örtülü iken, sonradan içten kaplama ile üzeri eğimli bir çatı şeklinde düzenlenmiştir. Eksende iki pencerenin yer aldığı odada bir de dolap nişi bulunur (Lev.23-b, 29-b).

İçinde kıymetli el yazmaları olduğu kabul edilen kütüphanenin kitapları kısmen dağıtılmış, hayli tahribata uğramış, sonra da İstanbul'a götürülmüştür (Eyice 1957:

10).

Kütüphane giriş kapısı üzerindeki fevkanî düzenleme-
siyle külliyyede dikey boyutta vurgulanmıştır. Dış görünüm
açısından, gerek yola, gerekse avluya bakan cepheler ol-
dukça uzaktan algılanabilmektedir. Batı cephe, kütüpha-
nenin alt ve üst sınırlarını vurgulayan testere dişi
motifi arasındaki çift sıra pencere düzeniyle, doğu cephe
ise, giriş kapısının avluya açılan sivri kemeri üzerindeki
tek süs pencere düzeniyle dikkat çeker. Örtü sisteminde
batıya bakan cephenin kasnaklı kubbesi, diğerinin ise
tonozu farkedilmektedir (Lev.23-b, 24-b, 29a-b).

4.9. TÜRBE

Külliyyede hanın orta bölümü, şadırvan ve cami ile
birlikte, kuzey-güney eksenin güney ucunu belirleyen
türbe, sekizgen gövde üzerine kubbe ile örtülü, önünde
giriş bölümü yer alan yapıdır (Lev.15-17, 30a-b).

Türbe, külliyenin güneyindeki dış avluda (hazire),
cephesi camiye doğru yönlendirilmiş konumda yer alıp
camiyle birlikte diğer yapılardan bir bahçe duvarıyla
çevrelenerek soyutlanmıştır. Dolayısıyla cami ile yakın
bağlantı içindedir (Lev.15-17).

Kitabesi olmayan, vakfiyede de adı geçmeyen türbeden,
risaleler içinde sadece Tuhfet ül-Mi'marin'de adına
rastlanılır. Tarihi kaynaklara göre, Mustafa Paşa 1529
yılında İstanbul'da vefat etmiş ve Gebze'ye gömülmüştür.
Türbesinin ölümünden önce mi? sonra mı? inşa edildiği ise
belli değildir.⁽¹²⁾

Türbeye, güneyde dört sütun üzerine oturan saçaklı
bir giriş bölümüyle geçilir (Lev.30-a). Türbenin içi
dıştan olduğu gibi sekizgendir ve üzeri yine sekizgen kas-
nak üzerine 6.40 m. çapında kubbe ile örtülüdür. Kasnaktan

kubbeye köşelerde küçük pendantsiflerle geçilip, üç sıra, derinliği az mukarnas dizileriyle kubbe eteği oluşturulmuştur. Türbenin içi, giriş cephesi hariç diğer cephelerde biri altta diğeri üst seviyede olmak üzere, ikişer pencere açıklığı ile aydınlatılmaktadır. Alt pencereler dikdörtgen tipte ve söveli, üst sıradakiler ise sivri kemerli ve sebekelidir (Lev.16-17).

Türbenin içinde Çoban Mustafa Paşa tek başına yatmaktadır. Merkezde sanduka göze çarpar (Lev.30-b). Yapının içi mimarisinden çok bezemesiyle ilgi çeker.

Dış görünümüne gelince; kuzey cephe giriş cephesi olduğundan bir giriş mekânıyla farklılaştırılmıştır. Dördü serbest, ikisi türbe duvarı içinde dikdörtgen payeler üzerinde taşınan, içte düz atkılı tavan ile dışta eğimli çatıdan oluşan bir düzenlemeyle karşılaşılır (Lev.16-17). Giriş kapısı, iki renkli malzemeden örülerek vurgulanmıştır. Diğer pencereler ise pencere açıklığının dışında herhangi bir özellik göstermezler. Yalnız güneye bakan cepheler çevrenin boş olması nedeniyle uzaklardan algılanabilmektedir.

4.10. HAMAM

Külliyeye sınırları dışında, yaklaşık 200 m. güneyde, Çarşı içinde yer alan ve çifte hamam şeklinde düzenlenmiş bir yapıdır (Lev.31a-b).

Kitabesiz olan yapı, vakfiyesinde "Gebze Vakıf imareti (külliye) yanında bulunan erkek ve kadınlar için birbirine bitişik hamam" olarak tanımlanır. Adsız Risale'de "Gebze'de Hamam" ifadesiyle sözedilen hamam (?), külliyyeye vakıf olarak yaptırılmış olup yerleşimin en büyük hamamıdır. Yapı için Evliye Çelebi,

"Havası ve suyu güzel, aydınlık bir hamamdır"

ifadesini kullanmaktadır (Evliya Çelebi 1970:III.169).

S.Eyice'ye göre, "e sınıfında yani ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli hamamlar" grubuna (Eyice 1960:113 dipnot 76) giren yapının her iki kısmı birbirine bitişik olup tamamıyla birbirinin benzeridir (Lev.31-a).

Erkekler kısmına göre, Çoban Mustafa Paşa Hamamı'nın mimari tanıtımı şöyledir (Klinghardt 1927:30-34; Aru 1948:71, 77-79).⁽¹³⁾

Soğukluk (soyunmalık) bölümü, kare planlı olup üzeri pandantif geçişli yerden 12 m. yükseklikte yer alan 10 m. çapında, tepesi fenerli bir kubbeyle örtülüdür. Batıdaki giriş kapısının iki yanında ve kuzeyde altta ikişer üstte ise bir sıra pencere göze çarpar. İçte duvar önlerinde zeminden 0.60 m. yükseklikte 1.30 m. genişliğinde soyunma sedirleri doladır. Ortada da sekizgen planlı bir havuz bulunur (Lev.31-a).

Soyunmalıktan kuzeybatı köşede yer alan bir kapıyla ılıklığa geçilir. Ilıklık kendi içinde farklı mekânlardan oluşur. Giriş kapısının karşısında birbirine kapı ile bağlantılı iç içe iki oda göze çarpar. Bu odalardan kuzeydeki özel yıkanma, önündeki sedirli kısım ise kurulanma dipteki kurna ve duvar nişine sahiptir. Kurulanma bölümünün batısındaki kemerle tıraşlık ve tuvalet bölümlerine gidilir. Tuvalet kısmı, bitişik olarak inşa edilmiş kendi içinde iki mekândan meydana gelir (Lev.21-a).

Sıcaklık, "T" şeklinde bir duvarla, yanyana planlanmış iki halvet ile halvetlerin güneyinde yer alan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir bölümden oluşur (Lev.31-a). Halvetler, kare planlı üzerleri tepe açıklıklı kubbelerle örtülü, içlerinde sedir ve duvar nişleri bulunan mekânlar olup birer kapıyla önlerindeki yıkanma

bölümüne açılır. Bu bölüm orta kubbe ile içinde kurnaların yer aldığı bu bölümler tepe açıklıklı tonozlarla örtülüdür. Orta bölümün güney duvarı içinde büyük bir niş göze çarpar.

Halvetlerin arkasında ise su deposu yer alır. Su deposu ve külhan kısımlarının üzeri tek meyilli çatıyla örtülmüştür.

Çifte hamam dış görünüm açısından sade bir düzenleme yansıtır. Doğu ve batı yan cephelerde helâlar, kuzey cephede su deposu dış taşkınlık yapar. Giriş cephesi pencerelerle dışa açılarak vurgulanmıştır (Lev.31-b). Kubbeler, bacalar ve kubbedeki tepe açıkları dikkat çeker. Batı cephenin ekseninde taçkapı, onun iki yanında ise iki sıra halinde pencereler göze çarpar.

4.11. SIBYAN MEKTEBİ

Vakfiyede "yetim ve çocukların talimi için bir öğretim evi", "tetimme"- "talimevi"- "dâr-ü'talim" ifadeleriyle bahsi geçen yapı, ilkokul seviyesinde eğitim veren sıbyan mektebi olmalıdır.

Vakfiyeye göre, bir muallim ve halife kadrosuna sahip sıbyan mektebi için bani Çoban Mustafa Paşa, eğitim görececek çocukların sosyal ve ekonomik koşullarını gözönüne alınarak bazı kurallar koydurtmuştur.

Vakfiye haricinde hakkında bilgiye rastlanmayan yapının günümüze ulaşıp ulaşmadığı, eğer mevcut ise hangi yapı olduğu kesin belli değildir. Günümüze ulaştığını kabul edersek ise külliye sınırları içinde konum ve işlev açısından en uygun düşen yer, vakfiyede kütüphane için tanımlaması yapılan külliye batı taçkapısının üzerindeki fevkanî iki odadır (Lev.29a-b). Külliyenin diğer yapıla-

rına ulaşmadan, bir kapıyla sokak bağlantısına sahip bu bölüm, vakfiyede kütüphane olarak tanımlansa da gift işleve hizmet etmiş olmalıdır (Bkz.4.8). Bu bağlamda, henüz 16. yüzyılın başlarında bilindiği kadarıyla bağımsız yapıya sahip kütüphane yapısı olmaması varsayımımızı kuvvetlendirmektedir.

4.12. KENEFF/HELÂLAR

Külliyede üç ayrı yerde, genel amaca ve bazı yapılara özel inşa edilmiş helâlalar karşılaşılr. Vakfiyede kenef olarak tanımlanan helâlardan biri batı han kanadı ile paşa odaları arasında, ikincisi, tabhane-hânikâh; üçüncüsü ise tabhane-medrese arasında yer alan helâlalar, konum açısından orijinal olmakla birlikte, zamanla bazı değişikliklerde geçirmiştir.

Paşa odalarının kuzey uzantısında, hanın batı kanadına bitişik, üzeri beşik tonoz örtülü, karşılıklı üçer birimden toplam altı birimli bir helâ bulunmaktadır (Lev.15, 24a). Konum itibariyle düşünecek olursak, helânın genel amaç dışında, özellikle paşa odaları adıyla tanınan tabhane mekânlarında konaklayan bazı kişiler için inşa edildiğini düşünebiliriz.

Tabhane-hânikâh arasında yer alan helâ konumu açısından hânikâh/tekke için yapılmış olmalıdır. Hânikâhın avlusundan bir kapı ve ön bölümden sonra ulaşılan helâ, sırt sırta dörder, sekiz birimden oluşmaktadır (Lev.15). Yakın bir tarihte yapılan onarım sonucunda helânın hânikâhla irtibatını sağlayan kapı örülmüş, yerine dış avludan girişi sağlayacak şekilde helânın batı duvarına kapı açılmıştır. Tuvalet bugün külliye ve çevreye hizmet vermektedir.

Medresede giriş eyvanının kuzeyinde dar, tonoz örtülü

bir geçitten medrese ve bitişik yapı tabhanenin ortak kullandığı helâyâ geçilir. Tonoz örtülü yapının altı birimi medreseye, diğer altı birimi ise tabhaneye aittir (Lev.15). Tabhanede tuvalete geçiş, güneydeki kısa kenarın yanından üstü açık bir koridor ile sağlanmaktadır.

4.13. DİŞ AVLU VE KAPILAR

Külliyede ortak amaçlı bir dış avlu ile medrese, hânîkâh ve tabhanenin revaklı iç avluları sözkonusudur.

Oldukça geniş bir alanı kaplayan dış avlunun merkezinde cami ile türbe yer alır. Diğer yapılar ya kapıyla doğrudan, ya da iç avlu yoluyla dolaylı olarak dış avluya açılarak avlusunun çevresine güney hariç üç yönde yerleştirilmiştir (Lev.15).

Dış avlu, bugüne kadar izlerden anlaşılacağı üzere, kuzey ve batıdan yapıların beden duvarlarıyla, güney ve kısmen doğudan ise yer yer pencerele çevre duvarıyla çevrelenmiştir. Dış gizgiyi oluşturan çevre duvarından başka, bir zamanlar hazire? olarak kullanıldığı sanılan ve cami türbenin yer aldığı avlunun arka bölümünü imaret, medrese ve diğer yapılardan ayıran pencerele bir ara duvar daha sözkonusudur. Ara duvar nedeniyle doğu kanatda medrese ile arada sokak oluşmuştur. Dış avlu duvarının biçiminden güneydeki kısmın onarım gördüğü, doğuda tabhane önüne gelen bölüm ile han arasındaki kısmın ise yıkıldığı anlaşılmaktadır (Lev.15).

Külliyede tasarıma uygun olarak, çevre şartlarında ve tarihi yolla bağlantı sağlamak için çeşitli yönlere kapılar açılmıştır. Başlıca dört giriş vardır. Bunlar; batı, kuzey ve güney girişleri olup ikisi doğrudan diğer ikisi ise dolaylı yoldan dış avluyla bağlantılıdır.

Bugün de Bağdat Caddesi adıyla tanınan tarihi yola açılan Batı taçkapı, külliye'nin en önemli ve anıtsal girişidir. İmaret ile paşa odaları arasında yer alan kapı, basık yay kemerli olup üzerinde kütüphane bulunur (Lev.29-a).

Kuzey taçkapı, hanın orta bölümüyle doğrudan, dış avluya ise dolaylı bağlantı sağlayan bir giriştir. Yay kemerli kapı, hanın dış avluya açılan diğer kapısıyla da benzerlik gösterir (Lev.20-b).

Güneye açılan taçkapı, medrese duvarına batıdan bitişik konumda, külliye içinde oluşan yolun sokağa açılan bölümünde çevre duvarı içine açılmıştır (Lev.23-a). Çömlekçi Bayırı ve Odunkapı Sokağı'na açılan güney kapı tuğra ve kitabesiyle 19. yüzyıl onarımına işaret eder.

Güneybatı köşeye yakın konumda açılan kapı ise imaretin servis kapısı olup herhangi farklı bir özelliğe sahip değildir. Sıradan bir kapı biçimindedir (Lev.26-b).

ESKİŞEHİR, ÇOBAN MUSTAFA PAŞA (KURŞUNLU) MENZİL KÜLLİYESİ**1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ****1.1. KONUMU**

Eskişehir, İç Anadolu Bölgesi'nde, bir ovanın kenarına kurulmuş aynı adlı vilayetin merkezidir.

Coğrafi açıdan tarım ve hayvancılığa elverişli iklim koşullarına sahip olup aynı zamanda İç Anadolu'nun Marmara Denizi'ne ve İstanbul'a açılan kapısı ve birinci derecede önemli yolların düğüm noktasındadır. Gerek İnegöl üzerinden gelen Bursa yolu, gerekse Sakarya Nehri vadilerini izleyerek bugünkü demiryolunun takip ettiği Söğüt üzeri yayla yolu, Eskişehir Ovası'nda birleşerek, bir taraftan Ankara yolu ile Kuzey Anadolu'ya, diğer taraftan Seyitgazi üzerinden Konya'ya yani İç Anadolu'nun güney kısmına giden iki ana caddeye ayrılmaktadır (Darkot 1945:384). Bu bağlamda, coğrafi konumu ile tarihsel gelişimi paralellik göstermektedir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ**1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ:**

Coğrafi konumu nedeniyle ilk iskânın tarih öncesine kadar indirildiği Eskişehir ve çevresinde, Kalkolitik ve Eski Tunç Çağı izlerine rastlanmaktadır. Daha sonra sırasıyla, Hitit, Frig, Lidya, Pers, Hellenistik, Bitinya, Galat, Roma, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Karahanogulları ve son olarak da Osmanlı akın ve uygarlıklarına sahne olmuştur. Bunlar içinde Frig, Roma, Bizans ve Türk Dönemi daha etkili olarak kalıcı iz bırakmıştır (Darkot 1964:384-87).

il sınırları içinde, gözle görülebilecek Antik dönem kalıntısı mevcut olmamakla birlikte, yakın çevredeki iki höyük, "Şarhöyük" ve "Karacahisar"dan birinin tarihteki ünlü "Dorylaion" şehri olabileceği varsayılmaktadır.

"Dorylaeum", "Dorylaum", "Dorilaium", "Dorilaion" gibi farklı adlarla da tanınan bu kent, Eski ve Orta Çağlarda adından oldukça söz ettiren bir kent idi (Tuğlacı 1985: 129). İlk bilgiler burasını bir Frigya şehri olarak göstermektedir (Strabon 1991:61). Yeri tartışmalı Dorylaion' un, araştırmacılara göre, Roma ve Bizans yollarıyla bağlantısı gözönüne alınacak olursa, bugün il merkezinin 3 km. kuzey doğusundaki, Porsuk Vadisi'ne yakın ova ortasındaki Şarhöyük olması kuvvetle muhtemeldir (Ramsay 1960:22,50,68,81-82,217).

Çeşitli yolların düğüm noktasında, kaplıcalarıyla tanınan bu yer, Nikea (İznik) ile Amorion (Bolvadin civarı) yolu üzerinde idi. Yaygın düşünce şimdiki Eskişehir'in aşağı kısmını oluşturan semtin, kaplıcalar dolayısıyla, eskiden beri iskân edilmiş olması ve kalenin tahkime daha elverişli bir mevkide kurulduktan sonra, halkın zamanı belirsiz bir tarihte ovaya ineceği olasıdır (Darkot 1984:384).

Dorylaion, özellikle Bizans devrinde önem kazanmış, imparatorluğun istirahatgâhı ve eğlence yeri olarak değerlendirilmiştir. Arap akınları sırasında bir süre zaptedilen şehir, 1071 sonrasında Anadolu Selçukluları tarafından istila edilmiş ve daha sonra yeniden iskâna açılmıştır.

Anadolu Selçukluları ile T. Hağlı ordusu arasında Dorylaion Muharebesi adıyla tanınan çarpışma 1097'de burada olmuştur. Çarpışmada galip gelen Türk akıncılar Dorylaion'u tahrip etmişse de 1175 yılında şehir, bir

savunma merkezi olarak Bizans İmparatoru Manuel Kamnenos tarafından, kırk gün kısa sürede kale yapımıyla yeniden inşa edilmiştir. Kalenin yapımı ise Bizans İmparatorluğu ile Selçuklu Sultanlığı arasında açarak Miriokefalon Savaşı'na neden olmuştur. Selçukluların galip gelmesi üzerine yapılan antlaşma gereği Bizans tahkimatı yıktırılarak ve yerleşim boşaltılmıştır. Bir söylentiye göre Türkler, yerleşimin yıkık ve metruk kalması dolayısıyla kalıntılara bakarak buraya "Eskişehir" adını vermiş yeni yerleşimi de Antik dokunun dışına yeniden kurmuştur (Darkot 1945:385).

1176 daki bu savaştan sonra Eskişehir Ovası, Selçuklu egemenliğe girer ve "Sultan-önü" adını alarak buraya yerleşen Uç Beyleri'ne verilir. Eskişehir'de Selçuklu devrine yerleştirilen en önemli eser, oldukça onarım gören Alâeddin Cami'dir.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Eskişehir'in adı, Osmanlı tarihinin kuruluş devrinde sık sık geçer. Anadolu Selçuklu döneminde Ankara ve Eskişehir yöresi, Bizans topraklarına yakınlığı nedeniyle tampon bölge niteliğindedir ve "Sultan-önü" adı verilen bu bölge, Selçuklu Sultanı tarafından Uç beylerine tahsis edilmişti. Bu bağlamda, Kayı Boyu'ndan Ertuğrul Bey, bir zaferin hatırasına bu bölgede yerleştirilmişti. Daha sonra, Osman Gazi zamanında Eskişehir ve çevresi, 1289'da Osmanlıların eline geçerek Osmanlı Birliği'ne katılan ilk şehirlerden biri olur ve ilk fetihler bu bölgeden yapılır.

Osman Gazi (1299-1326) döneminde, Eskişehir bir kaza olarak düzenlenerek Sultan-önü Sancağı'na bağlandı. I. Murad (1362-89) zamanında ise yönetsel bölünmeye göre, merkezi Kütahya olan Anadolu Beylerbeyliği'ne katılarak 15. yüzyılın ortalarına kadar şehzadelere verilen sancak-

lardan biri olur (Darkot 1945:385).

16. yüzyılda, Irakeyn Seferi'nde Kanunî, 17. yüzyılda, Bağdat ve Revan Seferleri sırasında ise IV. Murad, Eskişehir'in hemen yakınlarındaki ılıcada konaklamıştır (Yurtaydın 1976:63,114; Sahillioğlu 1988:57). Bu bağlamda, Matrakçı Nasuh'da yerleşimin bir minyatürünü yapmıştır (Lev.32). 16. yüzyılda Eskişehir, son derece önemli bir gelişmeye sahne olur. Vakfiye ve kitabesine göre vezir Çoban Mustafa Paşa, Gebze'deki hayratıyla yaklaşık aynı tarihlerde, Eskişehir'e de bir külliye inşa ettirmiştir. Cami, han, hanikâh, tabhane, imaret ve sıbyan mektebinden oluşan külliye, yerleşimin odunpazarı semtine yapılarak bölgenin geliştirilmesi sağlanmıştır. Külliyenin yapımıyla birlikte, Eskişehir yeni bir kimlik kazanarak, ana yol üzerinde konaklanacak mevki olarak seçilmiştir (Lev.7).

Seyyahların ifadesine göre, 17. ve 18. yüzyıllarda Eskişehir'in, çarşı ve hanları ovada kaplıca civarında konut ve mahalleleri ise yamaç eteğindeydi. Tarım ve hayvancılığı ile ön plana çıkan şehir, daha sonra sönükleşmiştir. Nitekim 19. yüzyılda şehri gezenerler, yerleşimi küçük ve bakımsız bulmaktadır.

19. yüzyıl sonunda demiryolunun Eskişehir'e kadar uzanıp Konya ve Ankara bağlantıları kurulunca, yerleşim tekrar önem kazanmış ve hızlı nüfus artışıyla birlikte, Kütahya Sancağı'na bağlı sancak merkezi olmaktan çıkarılıp 1892'de, sancak merkezi olarak ikinci sınıf bir vilayet haline dönüştürülmüştür (Baykara 1988:175,186,220,233). Bu dönemde şehrin nüfusu da Seyyahlara göre 15.000-19.000 arasında değişmekteydi (Darkot 1945:386).

Milli mücadele Batı Cephesi'nin önemli üslerinden biri olan Eskişehir, 1925 de kendi adını taşıyan vilayetin merkezi olur.

Eskişehir'in daha önce de ifade edildiği üzere, yol şebekesi ile olan ilişkisine gelince; Osmanlı döneminde sefer, hac, ticaret ve ulak gibi olgulara hizmet eden çok amaçlı bir yol güzergâhındaki Eskişehir, hem güneye, hem de güneyden kuzeye dönen yolların üzerinde idi. Bu bağlamda, çok sayıda kişi ve ordu bu yolları kullanmıştı.

Gerektiğinde konaklanan önemli bir menzil konumundaki Eskişehir, bir önceki menzil Söğüt'e 9, sonraki Seyitgazi'ye 7-8 saat, İstanbul'a ise 52 saat uzaklıktaydı (Bozkurt 1966:11; Halaçoğlu 1982:31,34-35). Bir önceki menzil yeri bazı koşullarda Bilecik ve İnönü olarak da değişiyordu (Luther 1989:25,36,42). Eskişehir aynı zamanda beygir sayısı belirli olaylara göre değişen bir de menzilhaneye sahip idi (Atak 1970:27).

Günümüzde Türkiye'nin önde gelen sanayi ve tarım şehri Eskişehir'de, Osmanlı döneminin izini taşıyan en önemli eser Kurşunlu Külliyesi adıyla tanınan külliye'dir. Ayrıca Odunpazarı bölgesinde bulunan bazı eski evlerin dışında, seyyahlara ve salnamelere konu olan diğer yapılar günümüze ulaşmamıştır.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KITABE

Külliye'yi oluşturan yapılardan sadece caminin kitabesi mevcuttur. Ebced hesabıyla 921 H./1515 M. (?) tarihini veren üç satırlık Arapça yapım kitabesi sülüs kırması karakterinde yazılmış olup devrin sultanı Süleyman (Kanunî) ile bani Mustafa Paşa'nın adlarını vermektedir (Sungu 1934:265). Yalnız, kitabenin içeriğinde adları geçen sultan ve baninin yaşam öyküsünü dikkate alacak

olursak, kitabe tarihinin yanlış okunabileceğini, belki 1525 olması gerekeceğini ifade edebiliriz (Lev.38-b). Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Orijinal yazımı: (14)

كملت هذه العمارة المباركة في دولته ملك العصر والاولان سليمان الوقت والزمان
دام ملكه مخلداً ومجدداً سعده بتوفيق الله الوزير ومدبر ملكه نصير واصف الدهر
وعظيم العصر مولانا مصطفى باشا دام سعده حبة لله الحميد جاء تاريخ من خير جديد

Transkripsiyonu: (15)

Künmilet hâzihi'l-imâretü'l-mübâreketü fî devleti meliki'l-asri ve'l-evân süleymânü'l-vakti ve'z-Ze mân dâme mülkihû muhalleden ve müceddeden sa'adehû bi-tevfikillâhî el-vezîru müdebbîru mülkihî nasîru vâsîfi'd-dehri azîmü'l-asri mevlânâ Mustafa Paşa dâme sa'duhû hasbeten lillâhî'l-hamîd ve câe târihu min hayrin cedîd.

Türkçesi: (16)

Bu mübarek imaret, asrın ve zamanın meliki, vaktin ve zamanın Süleymanının -ki hakimiyeti edebî olsun ve yenilensin- devletinde tamamlandı. Onun mülkünün müdebbiri, zamanın vasfededininin yardımcısı ve asrın ulusu, vezir efendimiz Mustafa Paşa, O'nu (Süleymanı) Hamîd olan Allah'ın rızası için Allah'ın yardımıyla kutluladı ve tarihi hayr cedîd'ten geldi.

Kitabeden anlaşılacağı üzere, Sultan Süleyman ve Mustafa Paşa dışında, külliyyeden imaret ifadesi ile söz edilmektedir. Ayrıca Mustafa Paşa için Mevlâna ifadesinin kullanılması, vezirin Mevlâna'nın tarikatı mevlevilik ile bağlantısı olabileceğini düşündürmektedir.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Vezir Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze ve Eskişehir başta olmak üzere, bazı hayratlarını içeren bir vakfiyesi mevcuttur.⁽¹⁷⁾ 932 H./1525 M. tarihli vakfiyeye göre külliye- nin şu yapılarına doğrudan ya da dolaylı işaret söz konusudur. Cami, ahır (han), sûfi ve müridler için hanikâh, misafirhane (tabhane), anbar, mutfak ve yemek odası (imaret), sıbyan mektebi ve helâ.

Gebze ile ortak düzenlenen vakfiyede, külliyenin sorumluları görev yerleri ve aldıkları ücret (dirhem ile) belirtilmekte, özellikle imarette uyulması gereken kural- lara yer verilmektedir. Ayrıca tefsir, mesnevi, kimya ve kısas-ı embiya türünde dokuz kitabın hânikâhta saklanacağı ve dışarı çıkartılamayacağı da vurgulanmaktadır.

Tablo-1: Külliye nin Yönetici ve İdari Sınıfına Giren Personelin Sayı ve Görevi ⁽¹⁸⁾

GÖREVİ	PERSONEL SAYISI	ÜCRET*	AÇIKLAMA
Mütevelli	1	33	Gebze ile ortak.
Nâzır	1	10	İmaretten sorumlu olup aynı zamanda noktacılık görevi de var.
Kâtib	1	4	İmaretten sorumlu
Câbi	10	5,4	Gebze ile ortak. Bazısına 5, bazısına 4'er
Şeyh	1	5	İmaret Şeyhi
Şeyh	1	15	Hânikâh Şeyhi
Nakib	1	1	-
Kayım	2	2	Herbirine 2 şer.
İmam	1	6	-

Müezzin	2	3	Herbirine 3'er
Hatib	1	5	-
Baş Hâfız	1	3	-
Hâfız	3	2	Herbirine 2'şer
Naat Okuyucu	1	1	-
Muarrif	1	2	-
Mu'allim	1	4	-
Halife	1	1	-
Sirâcı	1	2	-
Ferrâş	2	2	Herbirine 2'şer
Kilerdâr (Kilâri)	1	3	-
Vekil-Harc	1	4	-
Kâse-Şuy	1	1	-
Pringci	1	1	-
Et Hammalı	1	1	-
Buğdaycı	1	1	-
Ahırcı	1	2	-
Odun Bekçisi	1	1	-
Süpürücü	1	2	Tuvalet, hânîkâh ve misafirhane için herbirine 2'şer.
Habbaz	2	2	Biri reis olacak, herbirine 2'şer.
Tabbâh	2	2	Biri reis olacak, herbirine 2'şer
Toplam	46		Tüm personel dahil

* Ücret dirhem cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablodan da anlaşılacağı üzere külliyyede, hem ortak, hem de bazı yapılara özel statüde çalışan 46 personel

sözkonusudur.

Külliye ile ilgili diğer birinci el kaynaklarına gelince; risaleler ve salnameler konu ile ilgili bize bilgi vermektedir.

Risalelere baktığımızda külliye yapılarından sadece han, Tuhfet ül-Mi'marin'e kayıtlıdır (Kuran 1986:250; Sönmez 1988:94). Tuhfet ül-Mi'marin'in kervansaraylara ayrılan onikinci bölümün son sırasında "Ve Eskişehir'de kervansaray" denilmektedir. A.Kuran'a göre, kimin yaptırdığı açıklanmayan bu kervansarayın Mustafa Paşa'nın Eskişehir'deki külliyesinin hanı olması gerekir. Daha akla yakın gelen diğer olasılık ise Tuhfet ül-Mi'marin yazarının iki hanı karıştırdığı ve Eskişehir'de derken Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'deki hanını kastettiğidir. Ne var ki, bu durumda da yapının Sinan tarafından yapılması değil, onarılması sözkonusudur (Kuran 1986:250).

Eskişehir 1869-1927 yıllarına ait Hüdavendigâr salnamelerinde (Duman 1982:62-66), Kütahya Sancağı'na bağlı kaza merkezi olarak bahsedilmektedir. Bu salnamelerde köy, çitlik, mahalle, hane, müslüman erkek ve müslüman olmayanların sayısı verilmektedir. Buna göre, 1870'de 3.339 olan hane sayısı 1874'de 4.069'a 1876'da ise 4.500'e ulaşmıştır. Müslüman ve müslüman olmayanların oranında ise Müslümanlar lehine büyük fark vardır. 1892 tarihli salnameye göre Eskişehir Kazası'ndaki yapıların dağılımı şöyledir: Onbir cami, altı mescit, üç medrese, dört tekke, seksen sıbyan mektebi, yirmi han, dört hamam, yediyüz dükkân, otuz mağaza, dörbinbeşyüzden fazla hane.

2.1.3. SEYAHATNAME

Ana yol üzerindeki Eskişehir, çok sayıda Türk ve

yabancı seyyaha ev sahipliği yapmıştır. S.Yerasimos bu seyyahlardan bazılarının adlarını ve gezdikleri tarihi vermektedir (Yerasimos 1991:466). Eskişehir'i gören seyyahlardan bazılarının yerleşim ve külliye ile ilgili gözlemleri şunlardır.

Kanunî'nin Irakeyn Seferi sırasında, Aralık 1534 ve Nisan 1548 de iki kez Eskişehir'e uğrayan Matrakçı Nasuh, 1534'de, Eskişehir'in tam sayfa minyatürünü resimlemiştir. Matrakçı'nın Eskişehir izlenimi ve minyatürünün genel özellikleri şunlardır (Yurtaydın 1976:63,114, Lev.109b).

"Mezkur konak ziyade uzak olup Eskişehir önünde köprüden geçilüb konuldu"

Minyatürde bir akarsu (Porsuk ?) tarafından ikiye ayrılan yerleşimin sol tarafı "Aşağı Şehir", sağ tarafı ise "Yukarı Şehir" olmalıdır. Nitekim, sol tarafta üstte bir çevre duvarı içine yerleştirilen yapılar göze çarpmaktadır. Merkezde üç bölümlü son cemaat yerli ve tek minareli cami ile onun sağında ortası şadırvanlı bir iç avlunun etrafına kapı, pencere ve bacalarıyla vurgulanmış mekânlar yer almaktadır. Solda ise ters V şeklinde yerleştirilmiş yine pencere, kapı ve baca ayrıntıları verilmiş kubbeli birimler bulunmaktadır. Bu üçlü düzenlemenin altında bir şadırvan, onun solunda kubbeli, revaklı tek mekânlı bir bina, bir alt kotta ise han göze çarpmaktadır. Hanın da sağında iki katlı sağır kemer cepheli bir düzenleme ile karşılaşılacaktır (Lev.32).

Yukarıda bahsi geçen bu yapıların Çoban Mustafa Paşa ya da Kurşunlu adıyla tanınan ve külliyei oluşturan cami, han, hânîkâh, tabhane, imaret ve sıbyan mektebi ile çevre yapılar olduğu kuşkusuzdur. Külliye sınırlarının altındaki diğer yapılar ise çeşitli konut ve dükkânlar, Alâedin Camii ile bir hamam olmalıdır. Suyun karşı yakasında da

bir hamam (ılıca ?) ve bazı tek mekânlı yapılar görülmektedir.

1553'de, Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında Eskişehir'e uğrayan H. Dernschwam, Eskişehir'i şöyle tanımlamaktadır.

...Daha sonra sağ tarafta bir şehir gördük, adı İskyschar; eski şehir anlamına geliyor... (Dernschwam 1987:229).

Seyyah, 1555'deki dönüşü sırasında ise izlenimlerini şöyle anlatır.

...Yukarıda adı geçen köyün karşısında bir dağ silsilesinin eteğinde bir şehir görülüyor. Türklerin bir kısmı bu şehire Ekyschehr (Eskişehir), bir kısmı da Boylik (Beylik) diyor. Bu şehrin yakınında vaktiyle bir kaplıca varmış. Hatta bugün de bu kaplıca mevcutmuş (Dernschwam 1987:312).

1632'de Eskişehir'e uğrayan A.Hıbrî Efendi'nin gözlemleri şöyledir:

...Ertesi Eskişehir nâm kasaba -ki Bozüyük ile mâbeyni on saatlik yerdür- nüzul olundu. Bunda üç dört ılıca vardır. Çarşı ile ılıcası nefsi-i kasabada bir mikdâr yer munfasıl mâ-i câri kenarındadır. Nefs-i kasabada bir câmi'-i şerif ve pişgânında tabakhanesi ve hanı vardır. İlica yanında dahi bir iki hurda han vardır. Ekser yolcu anlara konarlar ki bunda bir gün oturak olmak mu'tâd-ı kadim olmağın ziyade siklet çekilüp garâyib-i ittifak-tandır ki Üsküdar'dan Şâm-ı Şerife varınca her kangı menzilde oturak olmak mu'tâd ise cümlesinde hanlar az vâki' olmuştur. Konak muzâyakası çekilir. Bunun tarîki ekser sahrâlardır.... (Abdurrahman Hıbrî Efendi 1975:116).

1641-42'de Eskişehir'den geçen Samuel ben David Yensel, yerleşimde dört han bir hamam ile yüzotuz dükkân bulunduğunu yazmaktadır (Yensel 1956:105).

1648'de Sögüt üzerinden Eskişehir'e gelen Evliya Çelebi'nin yerleşim hakkında izlenimleri özetle şöyledir (Evliya Çelebi 1972: II.148-49).

Seyyah, mevcut kalıntılardan Eskişehir'in bir zamanlar büyük şehir olduğunu ve harap kalesinin Bizans Tekfuru tarafından yaptırıldığını belirttiikten sonra, şehrin 1331 de Orhan Gazi tarafından fethedildiğini yazar. Anadolu Eyaleti'nde 150 akçalık bir kaza olan yerleşimde kadı, sipahi kethüdası, yeniçeri serdarı, müftü, nakibul eşraf ile çok sayıda esnaf ve sipahinin bulunduğunu ifade eden Çelebi, şehrin mamur bağlı bahçeli evler ile kale eteğinde kurulu çeşitli yapılar içeren onyeddi mahalleden oluştuğunu kaydeder.

Evliya Çelebi yapı sayısını şu şekilde vermektedir. Çok sayıda cami ve mescit, kâgir olmayan birkaç medrese, yedi sıbyan mektebi, yedi tekke, yedi tüccar hanı, sekizyüz kadar dükkân ve çarşı. Çarşı ve hanlar kaplıca yöresinde bulunuyordu. Seyyah daha sonra, bir tarım ve hayvancılık üretim merkezi olan yerleşimin dışında, kuzey yönünde kâgir kubbeleri bulunan şifalı sıcak su otlucası olduğunu belirtmektedir (Evliya Çelebi 1972: II.148-49).

Sögüt'den hareketle on saatlik bir yolculukla Eskişehir'e gelen W.Leake, kasabanın bir çay tarafından aşağı ve yukarı şehir olarak ikiye ayrıldığını, eski şehrin Dorylaeum olduğunu, yeni şehrin ise tepelik bir arazide kurulduğundan bahseder. Külliye hakkında bilgi vermeyen seyyah, daha sonra Seyitgazi'ye gittiğini belirtmektedir (Leake 1824:17-19).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Eskişehir'e gelen C.Texier, yerleşimle ilgili şunları yazmaktadır.

Eskiden Dorilum (Doryloeuum) adını taşıyan bugünkü Eskişehir Tymbrius Çayı'nın doğu sahilindedir. ...Dorilum Şehri'nin en parlak devri Bizanslılar zamanında idi.... Sonra Türkler'in eline geçti. Türkler buraya çevresindeki harabelerden dolayı Eskişehir adını verdiler... Eskişehir'in sıcak suları Asya'da bugün de ünlüdür... Camilerin uzak-tan görünüşü güzeldir; evlerin üzerinde yükselen yedi-sekiz minare manzarada hoş bir çeşitlilik meydana getirir. Şehir, biri evlerin ve diğeri büyük çarşının ve hamamların bulunduğu ticaret yerleri olmak üzere iki mahalleye ayrılmıştır.(Anonim 1982: IV.2849).

Diğer seyyahlar gibi, Porsuk Çayı'nın yerleşimi Aşağı ve Yukarı Şehir diye ikiye ayırdığını belirten W.Ainsworth. Aşağı Şehir'de çarşı, büyük bir hanla, birkaç diğer türde yapı bulunduğunu, Yukarı Şehir'de ise bağlarla çevrili evler, bahçeler ve bazı taş, sütun ve mimari parçalara rastlandığını ifade eder. Seyyah ayrıca eski yerleşimi Dorylaeuum olarak kabul etmekte ve eserinde özellikle pipo yapımına yer vermektedir (Ainsworth 1842: II. 56-57).

Hac yolu güzergâhındaki Eskişehir, hac rehberlerine şu şekilde konu olmuştur.

Söğüt'e dokuz saatlik bir uzaklıktadır. Sürekli yağış alan bir yer olan Eskişehir'in ılıca ve hamamı vardır. Ahalisinin çoğu Lüle yapar. Çoban Mustafa Paşa burada da bir cami inşa ettirmiştir. Hacılar burada yatmakta olan Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Gazi'nin kayınbabası Şeyh Edebali Hazretlerinin kabrini ziyaret ederler (Armağan 1990:50).

1891'de, demiryolu hattının döşenmesi sırasında Eskişehir'e uğrayan C.Huart, yerleşimin bir dağ silsilesine yaslandığını, Porsuk Nehri'nin şehrin başlıca akarsuyu olduğunu ve çevrede bazı eski Bizans harabelerinin hemen yakınlarında Dorylaion nekropolünün olduğunu ve ılıcası ile şehrin tanındığını kaydetmektedir (Huart 1978:38-44).

...Şehir... yüksek bir yerde kurulmuştu, evler bir tepenin yarısını kaplıyordu. Çarşı ise aşağıdaydı, dükkanlar, kervansaraylar, kahveler, hamamlar ve ılıcalar düzlüğe yayılmıştı. Bizans köprüsünün öbür tarafında yükselen şehir sanki yeni kurulmuş gibiydi... Göze çarpan yedi-sekiz cami pek enteresan sayılmaz; bunların arasında Kurşunlu Camii ile Hacı Alaeddin Camilerini ziyaret ettik. İlki bir Mevlevi tekkesidir, "dönen dervişlere" mahsustur. Burada önemli bir mevkileri var. Bu konu ilgimi çekti. Gittikçe Konya'ya yaklaştığımız için Mevlânâ Celaleddin Rûmî'nin türbesini ayakta tutan ve nurlandıran Mevlevî tarikatlarının belli başlı merkezlerinden birine rastlamak bizi sevindiriyordu... Kurşunlu Camii'ni görmeye gittik. Türk devrine ait olan bu yapının bağlı olduğu tip bellidir. Ayasofya'yı taklit ederek inşa edilmiş olan Süleymani'yenin kopyasıdır. Arapça bir kitabe, inşa tarihini ve yaptıranın ismini taşıyordu.

Kitabenin Türkçe metnini de veren seyyah, daha sonra devam ederek;

...Tarih cümlesindeki harflerin ifade ettiği rakamların toplamı hicri (921/1515) yılını göstermektedir. Câminin bânisi Mustafa Paşa ise, Sultan Süleyman'ın vezirlerindendir; ...eski ismi Lybissa olan bugünkü Gebze'de de güzel bir cami yaptırmıştır. Mustafa Paşa esirlikten gelmişti ve Kanuni'nin eniştesi idi. Bu son sıfatı servetinin sebebini gösterecek niteliktedir. 1522'de Rodos Seferi başbuğu idi. 1523'de Mısır'a gönderildi. Piero Baragadino, Paşa'nın 1526'da seksendört yaşında olduğunu yazar. Dolayısı ile Kurşunlu camii bütün bu saydığımız tarihi hizmetler önce inşa edilmiş olmalıdır (Huart 1978:38-44).

19. yüzyılın sonuna doğru Eskişehir'e uğrayan H.Barkley, şehirle ilgili genel bilgi vermekle birlikte külliye den söz etmez (Barkley 1891:66-71).

Sonuç olarak Eskişehir, konumu, ılıcası, külliyesi ve Lüle taşıyla tanınmaktadır.

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Küllüye, yeterince araştırılmamış bir konu olup bilindiği kadarıyla da, üzerinde ciddi bir monografik çalışma yapılmamıştır.⁽¹²⁾ Bu nedenle ancak dolaylı olarak külliyei ele alan iki çalışmadan sözedebiliriz. Bunlardan ilki İ.Sungu (1934)'nun makalesi, ikincisi ise G.Güreşsever (1974)'in Doktora tezidir. İlkinde sadece külliyeinin kitabesine yer verilmiştir. İkincisinde, çok genel hatlarıyla külliye tanıtılmıştır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Kitabe ve vakfiye gibi birinci el kaynaklarından öğrendiğimize göre, külliyeinin banisi Çoban yaygın lakabıyla tanınan vezir Mustafa Paşa (? -1529)'dır (Bkz. Böl.IV.1).

3.2. MİMARİ:

Küllüye, Sinan öncesindeki başmimar Acem Ali zamanında yaptırıldığı için ona atfedilebilir. Ancak, Tuhfet ül-Mi'marin'de, "Eskişehir'de kervansaray" ibaresine rastlanması, bu kervansarayın külliyeinin hanı olabileceğini dolayısıyla Sinan'ın katkısını (?) tartışmaya açabileceğini varsayabiliriz (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİSKİSİ

Cami, han, hânîkâh, tabhane, imaret, sıbyan mektebi ve helâdan oluşan yapı topluluğu, şehrin eski yerleşiminde, Yukarı Mahalle (Paşa) Odun Pazarı kesimindedir. Yaklaşık 7645 m² lik alana yayılan külliye, doğudan Rûke, batıdan Şerafeddin Caddeleri, kuzeyden Şeyh Şemseddin güneyden ise Hasandede sokakları ile çevrilidir (Lev.33).

Restore edilmiş yapılarıyla bir dış avluda konumlanarak bütünlük gösteren külliye, kareye yakın dikdörtgen planlıdır. (20)

Eğimli bir araziye yerleştirilen külliye dört giriş sözkonusudur. Bunlar; caminin kuzeyindeki, hânîkâh- tabhane arasındaki, han yanındaki ile imaret-güneybatı yapı (imaret) arasındaki girişler olup içlerinde cami ve hana yakın olanlar esas girişlerdir. Yalnız girişlerden hiç biri taçkapı niteliğinde veya eyvan şeklinde değildir.

Güneyde tabhane ile hânîkâh arasındaki geçit ile imaret yapıları arasındaki girişler ise ikinci dereceden olmalıdır. Güneydeki geçit, arka bahçeye açılır ve dışarıyla doğrudan ilgisi yoktur. Doğuda cephede herhangi bir girişle karşılaşmaz.

Külliye'deki tasarım ana hatları ile şöyledir (Lev.34).

Merkezde caminin yer aldığı ve "cami odaklı" külliye tasarımına giren külliye'de, güneyde birbirine bitişik konumlanmış hânîkâh ve tabhane, batıda aralarında bir girişin yer aldığı imaret yapıları ile han, doğuda ise sıbyan mektebiyle karşılaşılır. Böylece, sosyal, eğitim, ticari ve dini işlevli yapılar yönlere göre gruplandırılmış olmakta, merkezdeki cami ise kuzey hariç üç yönden yapılarla sarılmaktadır. Hiç bir yapının bağımsız iç avluya sahip olmadığı tasarımda, kuzeye herhangi bir yapı inşa edilmemesi ve özellikle cami, han ve sıbyan mektebinin bu yöne bakması, kuzeyde olası bir mahalle dokusuna işaret eder.

Eğimi kuzeyden güneye doğru artan bir sahada inşa edilen külliye'de, güneye yerleştirilen yapılara ulaşım merdivenlerle sağlanmaktadır. Caminin ve sıbyan mektebinin bulunduğu zemin seviyesi ile hânîkâh ve tabhanenin

bulunduğu güney cephe arasında yaklaşık 1.5 m. kot farkı vardır ve seviye farkından dolayı yapılara merdivenli çıkışlar yapılmıştır. Benzer şekilde han ile imaret yapıları arasında da seviye farkı sözkonusudur. Camiyle aynı seviyede inşa edilen sıbyan mektebi, doğu cephede yer almakta tek başına bırakılmış olup konumuyla camiye en yakın yapı durumundadır. Bu bağlamda, külliye iki yapı arasındaki en yakın bağlantı, tabhane ile güneybatı köşedeki yapı (imaret?) arasındadır. Her iki yapı güneybatı köşeden bitişmektedir.

Külliye, kuzeyden ve kuzeydoğu köşeden çevre duvarıyla kuşatılmıştır. Diğer cephelerden ise yapıların cepheleri sınır oluşturmaktadır. Benzer şekilde dış avluda, caminin güneyindeki bir duvar da cami ile güney yapıları ayırmaktadır. Dolayısıyla yine caminin ana yapı olduğu ve soyutlanmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır (Lev.33).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Gerek malzeme ve mimari ayrıntılardan, gerekse eski fotoğraf ve bazı kayıtlardan anlaşıldığı üzere, külliye değişen zaman içinde çeşitli kereler onarım görmüştür.

20. yüzyıl öncesine ait onarımlara dair kayıt ve iz yoktur. 19. yüzyıl sonuna ait eski bir fotoğrafta (Lev.38-a), caminin batısında, zemin üzerine tek katlı inşa edilmiş bir konut (?) ile karşılaşılır. Yapı günümüze ulaşmamıştır.

Benzer şekilde eski bir kartpostalda, hânîkâh ve tabhanenin...20. yüzyıl başına ait bir görünümü dikkat çekicidir (Lev.42-a). Görünümde, hânîkâhın kubbeli ana mekânı (semâhane), dış avluya, bugün mevcut olmayan tarzda neoklasik üslupda yapılmış ikinci kat düzeniyle açılmaktadır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki kayıtlardan külliye- nin, 1950'li yıllardan başlayarak hâlen günümüze kadar devam eden bir dizi onarım gördüğü anlaşılmaktadır (Anonim 1973:23). 1966'da, müzeye dönüştürülen külliye nin bazı yapıları, yeni müzenin yapımıyla yeniden elden geçirilmiştir (Lev.42-b, 43-b, 45-a).

Külliyyede esas büyük onarıma 1955'de başlanılmış 1968'da tamamlanmıştır. Bu onarım sürecinde külliye yapıları yeniden yapılracasına restorasyona tabi tutulmuş, cephelerin taş değişimi gerçekleştirilmiş, taşıyıcı, örtü ve bağlayıcı sistemler ya yenilenmiş, ya da yeniden inşa edilmiştir (Lev.42-b, 43-b, 45-a). Özellikle hânikâh ve tabhane mekânlarının kuzeyindeki revak yenilenmiş, sema- hâne önündeki eyvan ilk haline dönüştürülmüş, imaretin örtü sistemiyle hanın bacaları elden geçmiştir.

Külliyyeyi oluşturan yapıların bugünkü işlevine gelin- ce; cami iyi durumda olup aynı işleve hizmet etmektedir. Diğer yapılar ise restorasyondan sonra ne işlevle kullanılacağı belli olmadığı için kapalı vaziyette boş durmaktadır.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliye ağırlıklı olarak kesme taş ile inşa edilmiş olup moloz ve mermer gibi diğer taş çeşitleriyle, tuğla, ahşap, kurşun, demir ve alçı malzemeye de yer verilmiştir.

Kesme taş, yapıların kaide ve köşelerinde, caminin beden duvarları ve son cemaat yerinde (Lev.39-a) her yapının taçkapı ve giriş kapılarında, baca ile pencere sövelerinde kullanılmıştır (Lev.43-b).

Taş, tek başına kullanıldığı gibi, tuğla ile birlikte, sıbyan mektebinin kasnak ve pencerelerinde,

revak kemerlerinde (Lev.39-a, 47-b), hânîkâh ve tabhanenin ise kuzey cephe ve revaklarında üç sıra tuğla bir sıra taş sistemiyle uygulanmıştır (Lev.43-b, 44-b, 45a-b). Yatay istiflemelerde aralara dikey tuğlalar da yerleştirilerek gerçeğe tekniği oluşturulmuştur.

Mermer, cami ve sıbyan mektebinin revak sütun ve başlıklarında (Lev.39-a), şadırvanın sütunlarında ve su haznesinde, mihrapta ve minberde (Lev.39-b); moloz taş ise tabhane ve hânîkâhın güney cephesiyle han duvar örgüsünde karşımıza çıkar (Lev.41-a).

Tuğla, kesme taşla birlikte, hatıl olarak kullanılması yanı sıra, bazı yapıların pencere alınlıklarında semâhanenin eyvan girişinde, revak kemerlerinde, kubbenin örülmesinde, han ocaklarında, han örtü sistemiyle bacalarında kullanılmıştır (Lev.41-a, 43-a).

Ahşap, caminin kapı ve pencere kanatları ile hânîkâh ve tabhanenin revak kemer ve örtüsünde görülür (Lev.44-b).

Kurşun, cami, imaret, tabhane ve sıbyan mektebi gibi kubbeli yapıların örtü sisteminde, tabhane ve hânîkâhın revak saçaklarında, minare külahıyla şadırvanın kubbe ve saçağında tercih edilmiştir (Lev.39-a, 43-a, 45-b, 46-b).

Demir, cami ve bazı yapıların alt seviye pencere şebekelerinde, alçı ise cami üst pencerelerinde göze çarpar.

Külliyede orijinal ve günümüzün malzemesinin dışında, devşirme malzemeyle de rastlanılır. Sıbyan mektebinin revak sütun başlıkları ile doğu cephe örgüsü içinde olasılıkla Bizans dönemine ait devşirmeyle karşılaşılır (Lev.39-a).

3.6. SÜSLEME

Külliyede süsleme olarak taş, alçı ve kalem işi ile tuğla süslemeye yer verilmiştir.

Taş süsleme, mukarnas düzeniyle cami son cemaat yeri sütun başlıklarında, minarede, şerefe altında, mihrap ve minberde görülür. Kırmızı ve beyaz taşın renk almasığına dayanan bezemesi ise cami son cemaat yeri kemerlerinde, her bir yapının taçkapı ya da giriş kapılarında dikkati çeker (Lev.39-a).

Alçı ve kalem işi bezeme, caminin harim ve son cemaat yeri örtü sisteminde, geçiş bölgelerinde, pencere, alınlık ve kemerlerinde, mihrap üstünde görülür.

Tuğla bezeme ise, altıgen ve balık istifi biçimlerinde, sibyan mektebinin doğu pencere alınlıklarında karşımıza çıkar (Lev.47-b).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR:

4.1. CAMI:

Külliyede merkezde yer alan cami, kare planlı kubbeli harim, beş bölümlü son cemaat yeri, kuzeybatıdaki minare ile şadırvandan oluşan bir yapıdır. Külliye yapıları içinde kitabeli tek örnektir (Lev. 36-39).

Kuzeyde eksendeki bir kapıyla girilen harim, kare planlı olup beden duvarları tarafından taşınmaktadır. Üzeri sivri tipte tromplarla geçilen kubbeyle örtülmüştür. Cephelerde ve kasmağa açılan onaltı pencere ile aydınlatılan harimin içinde, güney duvar ekseninde mukarnas kavsarasıyla mihrap, onun batısında minber, kuzey duvar önünde ikinci katta ise mahfel bulunur. Son derece

sade düzenlenen mekânda, süslemeyle hareket sağlanmıştır (lev.36-39).

21x5 m. boyutlarındaki son cemaat yeri kuzey cephe-
dir (Lev.39-a). Altı sütun tarafından taşınan ve sivri
kemerlerle bağlanan beş bölümün üzerini kasnaksız kubbeler
örtmektedir. Kemerler arasında gergiler göze garpar.

Kuzeybatı köşedeki minare 30 m. yüksekliğinde olup
tek şerefelidir. Çokgen gövdeli minarenin şerefe altında
zengin bezemeye karşılaşılr (lev.39-a).

Son cemaat yeri ile külliye kuzey girişi arasında,
dış avluda şadırvan yer alır. Şadırvan, sütunlar
tarafından dış kuruluşu ve içindeki su haznesiyle dikkati
çeker. 1982 de yapılmıştır.

Dış görünümüne gelince; yüksek tutulan sekizgen kasnak-
lı büyük kubbesiyle cami ilk planda farkedilmektedir.
Kuzey cephe, son cemaat, minare ve harime girişi sağlayan
taçkapının bulunduğu cephe-
dir. Taçkapı iki renkli mal-
zemedden örülmüş yay biçimli kemeriyle, onun üzerindeki
kitabesi ile dikkati çeker (Lev. 38-b, 39-a).

Diğer cephelerde farkedilen ilk özellik beden duvarla-
rıyla geçiş sisteminin başlangıcına işaret eden silme
kuşağıdır. Beden duvarlarında, sağır kemer alınlıklı alt
seviye pencereleri (Lev.44-a) ile üzerlerinde açılan algı
şebekeli pencereler görülür (Lev.39-b). Her iki alt pen-
cere arasında ise sağır kemer düzenlemesiyle karşılaşılr.
Caminin geçiş sistemi olan tromplar cephede üçgen
alınlıklar şeklinde vurgulanmıştır. Yüksek tutulan sekiz-
gen kasnakla dört yöne gelecek şekilde pencere açılmıştır.

4.2. HAN

Külliyyede batı kanatda imaretle birlikte aynı düzlemde konumlanmıştır (Lev.34). Külliye batı girişinin kuzeyinde kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapıdır.

Külliye yapıları içinde adına risalelerde rastlanılan tek yapıdır. Külliyyede ana yapı olduğu boyutları ile de vurgulanmıştır.

Araştırmacı Cantay (G.Güleşsever), külliyyede batı kanatta aralarına aşhanenin girdiği iki ayrı han yapısı olduğunu belirtmekte (Cantay 1974:164-67)⁽²¹⁾ ve buna göre tipoloji yapmaktadır (Cantay 1989:III.1381-90). Üzerinde daha sonra duracağımız üzere, güneybatıdaki dikdörtgen yapı, handan çok imaret işlevine yakın olmalıdır. Ayrıca vakfiyede iki ayrı handan sözedilmemektedir.

Kuzeyde açılan bir taçkapıyla ulaşılan yapı (Lev.40, 41-a), eksende yer alan altı paye ile kendi içinde iki sahına bölünmüştür. Payeler, doğu ve batı duvarlardaki duvar ayaklarına sivri kemerlerle, birbirlerine ise daha alçak seviyedeki kemerlerle boyuna bağlanmıştır. Yapının üzerini de kuzey-güney doğrultusunda atılmış beşik tonoz örtmektedir. Mazgal pencerelerle dışa açılan yapıda, içte duvarlar boyunca dolaşan seki üzerinde, her kemer aralığına gelecek şekilde doğu ve batıda yedişer, kuzeyde ise kapının iki yanında birer olmak üzere onaltı ocakla karşılaşılır.

Dış görünüm açısından girişin sağlandığı kuzey cephe en önemli cephedir. Eksende almaşık teknikte örülmüş yay kemerli kapı ile onun iki yanına inşa edilmiş birer payanda ayağı dikkat çeker (Lev.41-a). Kapı olasılıkla eski yolun geçtiği yöne açılmış olmalıdır.

Avluya yönlendirilen doğu cephe ile caddeye bakan batı cephe (Lev.41-b), simetrik düzenlenmiş olup mazgal pencere ve örtü sistemindeki dikdörtgen kesitli bacalar dışında sade görünüm yansıtır. Güney cephe ise imaretin aşevine bakmaktadır (Lev.46-b).

4.3. HÂNİKÂH

Caminin güneyinde, ona paralel yer alan ve güneydoğuya doğru uzanarak geniş bir alanı kaplayan yapı, güneyde eksende kubbeli büyük bir mekân, onun doğu ve batısına yerleştirilen yedişer mekân ile, ve güneybatıdaki altı mekândan oluşmaktadır (Lev.34, 35, 42-44).

Avluya göre 1.5 m. daha yüksekteki yapıya merdivenle ulaşılır. Yapı, son yıllardaki restorasyonlarla yıkık bölümleri tamamlanmış ve tıpkı tabhane gibi kullanılabilir hale dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, avluya yönlendirilen cepheler boyunca revak, destek ve örtü sistemiyle birlikte yeniden inşa edilmiştir. Benzer şekilde semahane olarak kullanılmış olması gereken büyük kubbeli mekân da avluya, sivri kemerli eyvan şeklinde açılacak şekilde düzenlenmiştir (Lev.42-a, 44-b).

Hânikâhı oluşturan bölümlerin mimari tanıtımı şöyledir (Lev.35).

8.20x8.20 m. boyutlarındaki kare planlı mekân, pandantif geçişli çokgen kasnaklı kubbe ile örtülüdür. Alt seviyede ve kasnakta açılan pencerelerle aydınlatılan odanın güneyinde iki ocak nişi ve pencere, doğuda ise bahçeye açılan kapı göze çarpar. Kuzeydeki kapıyla da revağa ve dış avluya açılır. Revağın ucunda eyvan şeklinde avluya açılan düzenlemeyle karşılaşılır (Lev.35).

Vakfiyedeki bilgiye göre, dervişler ve sûfiler için

tasarlandığı anlaşılan hanikâhın ayın için en uygun mekânı burasıdır.⁽²²⁾ Yapı, daha sonra işlev değişikliği geçirip tekkeye dönüştürüldüğünde ise semahane olarak kullanıldığını biliyoruz (Huart 1978:38-44). C.Huart'ın ziyareti sırasında Mevlevî tekkesi olarak kullanıldığını saptadığımız yapı, 1903 salnamesinde, "onbir öğrencili kursunlu medrese" ifadesiyle tanınmaktadır (Anonim 1982:IV.2389). Dolayısıyla semahane de ana derslane olarak kullanılmış olmalıdır.

Birbirine eş düzenleme yansıtan yirmi odaya gelince; önlerindeki revağa birer kapı ve pencereyle açılan yaklaşık 2.60x2.20 m. boyutlarındaki odalar kubbeli büyük mekânın iki yanına ve doğu ucuna yerleştirilen bir dizi mekândan oluşmaktadır (Lev.35). İçlerinde ocak nişi yer alan odalar, birer pencereyle de dışa açılmaktadır. Kuzeydoğu köşedeki hariç diğer odalar beşik tonozla, uçtaki son oda ise pandantif geçişli kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. İki duvar nişiyle de farklılaştırılan odanın belki vakfiyede bahsedilen hânîkâh şeyhine ait olmalıdır.

Dış görünümü için şüphesiz kuzey ve kuzeydoğu cephe, avluya doğru biçimlendikleri için farklılaştırılmıştır. Bu cephelerde eyvan şeklinde açılan giriş, revak ve revak gerisindeki kapı ve pencereler göze çarpıyor (Lev.42-44). Güneye bakan arka cephe, bahçe düzenlemesiyle sokaktan soyutlanmış olup, kapı ve pencere kanalıyla sokağa bakmaktadır. Batı cephe ise, tabhane ile aralarında oluşan geçite bakmaktadır. Cephede örtü sisteminde oldukça yüksek tutulan bacalar dikkat çekicidir.

4.4. TABHANE

Vakfiyede "misafirler için kalınacak yerler" ibaresine rastlanması, külliye sınırları içinde bu işleve en uygun yerin caminin güneyinde, hânîkâh ile aynı düzlemde, bir

dizi odadan oluşan yapının tabhane olabileceğini düşündürmektedir.

Dört büyük eş boyutta oda ile önlerindeki revaktan oluşan tabhane, caminin güney batısında hânikâhın devamında olup güneybatıdan imarete (?) bitişir. Seviye farkından dolayı yapıya merdivenlerle çıkış sağlanır (Lev. 35,45a-b, 46-a).

Tabhane, üzerleri pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbelerle örtülü 5.50x5.50 m. boyutlarında kare planlı dört odadan oluşmaktadır. Odalar birer kapıyla kuzeye yani öndeki revağa, birer pencere ile de hem kuzey, hem de güneye açılmaktadır (Lev.45a-b, 46-a). İçlerinde birer ocak ve ikişer dolap niş göze çarpar.

Revak, sonradan tamamlanan bölüm olup destekler tarafından taşınan üstü çatıyla örtülü düzenlemeyi yansıtır.

Vakfiyedeki bilgilere ve mimari özelliklere göre, tabhane olarak kullanıldığı anlaşılan yapı, zaman içindeki kullanımına uygun olarak "hoca odaları", "paşa odaları" ve "para odaları (darphane)" olarak da kullanıldığı ifade edilmektedir (Cantay 1975:166).

Dış görünümünden avluya yönlendirilen kuzey cephe, girişi ve diğer yapılarla olan ilişkiyi belirttiği için farklılaştırılmıştır. Bir revakla dışa açılan cephede kapı ve pencereler göze çarpmaktadır (Lev.45a-b, 46-a). Doğu cephe, hânikâh ile arada yer alan geçite bakmaktadır (Lev.45-a). Güney cephe arkadaki bahçeye pencerelerle açılmaktadır. Batı cephe ise güneybatı da yer alan imaret (?) yapısına bitişmiştir (Lev.46-a). Örtü sisteminde sekizgen kesitli yüksek sivri külahlı bacalar göze çarpar (Lev.45-b).

4.5. İMARET

Vakfiyede sözedilen anbar, yemek salonu ve mutfaktan dolayı külliyyede bu işlevlere cevap verecek bir imaret olmalıdır. Bugünkü mimari verilerden kervansaray aşhanesi adıyla tanınan (Cantay 1974:164-65) ve olasılıkla mutfak olabilecek bir bölüm saptanabilmekte, imaretin diğer bölümleri için hatalı olabilecek varsayım üretilmektedir. Araştırmacı, sıbyan mektebi olarak tanımladığımız caminin doğusundaki yapıyı aşhane olarak kabul eder. Bu görüşünü destekleyecek verileri ortaya koyamayan araştırmanın düşüncesi yanlıştır. Birkaç yapıdan oluşan bir külliyyede iki aşhanesi bulunması mümkün olmadığı gibi, aşhane olarak seçilen yapıda bu işleve uygun değildir. Oysa güney batıdaki dikdörtgen yapıda imareti aramak daha mantıklı gelmektedir.

G.Cantay'in görüşlerini bir varsayım olarak kabul edip imareti oluşturan yapıların genel özelliklerine geçelim (Lev. 34-35, 46-b, 47-a).

Külliyyenin batı girişinin kuzeyine konulan tek mekânlı kubbeli yapı imaretin mutfağı olmalıdır. 9x9 m. boyutlarıyla kare planlı yapıya, güney cephe ekseninde yer alan basık kemer düzenlemeli bir taçkapıyla girilir. Batı duvarında ocağın bulunduğu imaretin üzeri pandantif geçişli sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülüdür. Pencerelemlerle dışa açılan yapının içinde doğu ve batıda duvar payeleri göze çarpar.

Muhtemelen 19. yüzyıl sonunda ya da 20. yüzyıl başında, örtü sistemi üzerine bir saat takılarak saat kulesi olarak kullanılan yapı, sonradan onarımla değişikliğe uğratılmış, bölünerek farklı mekânlar haline dönüştürülmüştür.

Bu yapının karşısında, girişin güneyinde dikdörtgen planlı büyük bir yapıyla karşılaşılır (Lev.34-35, 47-a). 639 m² lik alanı kaplayan ve kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen planlı yapıya kuzey cephe ekseninde açılan bir taçkapıyla ulaşılır. Yapı içten doğu-batı doğrultusunda atılan üç kemerle dört kısma ayrılmıştır. Kuzeyde bir ön giriş söz konusu olup, bir kemerle yapının asıl kısmına geçilmektedir. Kuzey-güney doğrultusunda beşik tonoz örtülü yapıya, dikdörtgen ve mazgal tipte on pencere açılmıştır. Simetri gözetilmeden açılan pencerelerden dördü doğu ve batı cephelerde, ikisi ise güneydedir.

Bugünkü mimari verilerle hangi işleve hizmet ettiği anlaşılamayan yapının vakfiyede sözü edilen anbar, yemek-hane olması muhtemeldir. Mutfak ile karşı karşıya inşa edilen yapının içteki bölüntüsü bu bölümlere cevap verecek şekildedir.

Dış görünümlere gelince;

Mutfak, anıtsal tutulan bacasıyla birlikte kubbe dikkat çekicidir. Bacanın kaidesi tıpkı mimarenin ki kadar büyük ve yüksek olup, pabuçluk kısmıyla çokgen gövdeye geçilir. Üstte ise külah yer alır (Lev.46-b). Cephelerde kapı ve pencere açıklıkları dışında önemli bir ayrıntıyla karşılaşılmaz.

İmaretini olabilecek büyük dikdörtgen yapı ise güneybatıdan külliye sınırlarını oluşturmaktadır. Güneye doğru artan eğimden dolayı yapının cephesi basık kalmaktadır. Kuzey cephe ekseninde alması tekniğinde örülmüş taçkapı yer alır. Batı cephe dış avluya kuzey cephe ise arkadaki sokağa bakar.

4.6. SIBYAN MEKTEBİ

Vakfiyede sözü edilen sıbyan mektebine konum ve işlev

açısından külliyyede en uygun yapı, caminin doğusundaki önu revaklı tek mekânlı yapıdır (Lev.34, 39-a, 47-b).

Yapı, ard arda iki kubbeli mekândan oluşmaktadır. Önde revak, güneyde arkada ise kare planlı kapalı kısım bulunur. Dolayısıyla biri giriş, diğeri de asıl mekân olmak üzere iki bölüm karşınıza çıkar.

Kuzeyde yer alan ve köşelerde paye, aralarında sütunlarla taşınan giriş bölümü, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış olup üstteki sekizgen kasnaklı kubbeyi taşımaktadır. Kemer aralarına da gergiler atılmıştır (Lev.39-a).

Kuzeye yani revağa ve batıya açılan kapılarla girilen esas bölüm, güneyinde büyük bir ocağın bulunduğu üzeri kasnaklı kubbeyle örtülü, pencerelerle dışa açılan bir kısımdır (Lev.47-b). Dördü alt üçü de üst seviyeye açılan yedi pencereyle aydınlanır.

Dış görünümde kuşkusuz kuzey cephe, hem revak düzeyiyle, hem de girişin bulunmasıyla hareketlendirilmiştir (Lev.39-a). Doğu cephe alt seviye pencerelerinin kemer alınlıklarındaki bezemelerle göze çarpar. Güney cephe sağır tutulmuştur (Lev. 47-b). Batı cephe ise kapı ve pencere açıklığına sahiptir. Örtü sisteminde kasnaklı kubbelere ve güney uçtaki baca dikkat çekicidir.

4.7. DİŞ AVLU VE GİRİŞLER:

Külliyyede yapılan yerleştirilişle oluşmuş bir dış avlu sözkonusudur. Avlunun merkezinde cami, kuzey hariç üç yönde ise diğeri yapılar göze çarpar. Cami, tabhane, hânîkâh bir kapıyla açıldıkları için avluyla doğrudan bağlantı içindedirler. Han ve imaret ise dolaylı ilişki içindedir. Yapılardan cami güneyden bir duvarla

gevrenenerek soyutlanmaya galmışlmıştır (Lev.44-a, 46-a). Dış avluda gevrenin dokusuna bağlı olarak açılmış dört giriş vardır. Bunlar kuzeyde iki, güney ve batıda ise birer giriş şeklinde düzenlenmişlerdir. Girişlerde mimari açıdan vurgulama sözkonusu değildir.

BOZÖYÜK KASIM PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. COĞRAFI KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. COĞRAFI KONUMU

Bozöyük, Marmara Bölgesi'nde, Bilecik iline bağlı bir ilçe merkezi olup İç Anadolu'yu Marmara Denezi'ne bağlayan tabii bir yol üzerinde bulunmaktadır (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Çevresinde ilköğretilere ait bazı izlerin bulunduğu Bozöyük, coğrafi konumu nedeniyle daha çok gelip geyilen bir mevki olarak değerlendirilmiştir. İlk iskânın Hititler ya da büyük olasılıkla Frigler tarafından kurulduğu kabul edilir. Sırasıyla Roma, Bizans ve Osmanlı uygarlıklarına sahne olan yerleşime, damgasını vuran uygarlık ise Osmanlılar olmuştur.

Yerleşimin eski adı ya da adları bilinmez. Ancak, bugün "Bozöyük" ya da Bozüyük" adını almasının nedeni, ilçenin hemen yanında tepesi boz renkli bir höyüğün bulunmasından dolayıdır.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Bizans sınırında bir mevki iken, Selçukluların Anadolu'yu istilası sırasında Türklerin eline geçen yerleşim, ilk zamanlar Sultanönü adıyla oluşturulan uc bölgenin nahiyelerinden biri olmuş, daha sonra Osmanlı Beyliği'nin kuruluşunun ilk yıllarında arazisiyle birlikte Osmanlılara geçmiştir.

Yerleşimin Erken Osmanlı döneminde ve 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar köy şeklinde fazla önem taşımayan bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü, 1553-55 de beldeye uğrayan H.Dernschwam, otuz yıl önce yapılmış dediği Kasım Paşa Külliyesi'nden başka, yerleşimden önemli bir eser ve gelişme olmadığını belirtmektedir. Seyyah, bir vezirin baniliğindeki yerleşimin nasıl yeniden değerlendirilerek adeta bir site şeklinde tasarlandığından söz etmektedir (Dernschwam 1923:164-67; 1987:222-27).

H.Dernschwam, imâr faaliyetinden önce, gerek belde- nin, gerekse çevrenin oldukça ıssız olduğunu, 16. yüzyıl ilk çeyreğindeki yapım faaliyetiyle birlikte, çevreden gelenler olduğunu, böylece yerleşimin de canlanarak bölgeye hareketlilik geldiğini yazmaktadır.

Seyyahın yukarıdaki ifadeleri, vezir Kasım Paşa eliyle 1525-28 de, cami, han, misafirhane, imaret, medrese, gifte hamam, sıbyan mektebi, fakir ve imam evleri ile çeşmeden oluşan kapsamlı külliyeyle, bir Osmanlı-Türk şehrinin yeniden nasıl kurulduğuna dair iyi bir örnek teşkil etmektedir.

Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran (1514), Mercidabık (1516) ve Ridaniye (1517) seferleriyle birlikte önemi artmaya başlayan İstanbul-Güney/Doğu yolundaki önemli bir menzil, böylece dönemin tüm ihtiyaçlarına cevap verecek şekilde donatılmış menzil külliyesi ile yeniden iskâna açılmış olmaktadır (Lev.7).

Bir menzil yeri olarak Bozöyük, Yenişehir-Akhiyık-Pazarcık-Inönü-Eskişehir güzergâhı arasında bulunuyordu. Bir önceki menzil Pazarcığa 4, Eskişehir'e 10 saat uzaklıkta idi (Bozkurt 1966:37; A.Hibrî Efendi 1975:116; Luther 1989:88). Bu güzergâh, daha yukarıdan geçen ve kısalığı nedeniyle tercih edilen dağ yolu, Iznik-Tefke

(Osmaneli)-Söğüt ve Eskişehir güzergâhına göre daha az kullanılmıştır (Atak 1970:26-27; Halaoğlu 1982:32-34; Armağan 1990:48-50).

19. yüzyıla kadar varlığını korumakla birlikte, bu yüzyılda eski önemini kaybeden yerleşim, yüzyılın sonunda işletmeye açılan Haydarpaşa-Bağdat demiryolunun içinden geçmesi üzerine tekrar canlanmaya başlamıştır.

1907 tarihli bir arşiv malzemesine göre idari yapı, Hüdavendigar Vilayeti Ertuğrul Sancağı söğüt kazasında bir nahiye olarak belirlenmişti.

1911-22 de, Kurtuluş Savaşı sırasında, tarihi eserleriyle birlikte oldukça hasar gören Bozöyük, son yıllarda seramiğin yeniden değerlendirilişi nedeniyle gelişmeye başlamış ve sanayi kenti durumuna dönüşmüştür.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYEİLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KITABE

Külliyeye ait üç yapım kitabesi mevcuttur. Bunlar; caminin avlu ve harım taçkapıları üzerindeki kitabeler ile hamam kitabesidir. Kitabelerin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (lev.52-b).⁽²³⁾

Cami Taçkapı Kitabesi

Orijinal Yazımı

سلطان السلاطين سلطان سليمان خان زمانده
 خلقه الله ملكه قاسم باشا خضر تارئين بوجامع
 تمام اولدى هجرة نبوين عليه السلام
 دو فوز يوز او تور بيشنده

Transkripsiyonu

Sultan üs-selâtin Sultan Süleyman Han zamanında Hallad Allahu mülkahu, Kasım Paşa Hazretlerinin bu cami tamam oldu, Hicret-i nebviyyenin aleyhi's-Selâm, dokuz yüz otuz beşinde.

Türkçesi

Sultanlar Sultanı Süleyman Han zamanında Allah mülkünü daim etsin.

Bu Kasım Paşa hazretlerinin camisi tamam oldu Mekke'den Medine'ye göçün 935 inde

935 H./1528 M.

Cami Avlu Taçkapı KitabesiOrjinal yazımı

سید المرسلین و رسول رب العالمین محمد علیہ افضل الصلوات
 واکمل التحیات حضرتک روح مطہرہ سنہ ہدیہ بہیہ ایچون
 و سلطان سلاطین الارضین و قہرمان المجددین سلطان
 سلیمان ابن سلیم خان ابن سلطان بایزید حضرتک از دیار
 و امتداد سلامتہ اہر دم حصول داعیسنہ ایچون و بواری متہادی
 شکفتہ مکان لطیفی قاسم باشا حضرتک بنا ایلدی بجمہد باللہ تعالی
 خیر کلی مقدر و مہیسر اولوب و خیر کلی للہ کلاملہ موخ اولدی . ۹۳۵

Transkripsiyonu

Seyyidül-mürselin ve resûlü Rabbi'l-âlemin
 Muhammed Aleyhi efdal's-salâvat ve ekmelü't-
 tehiyyât hazretinün rûh-ı mutahharasına
 hediye-i behiyye içün

Ve Sultan Selâtinî'l-arzeyn ve kahremânû-l-mâ'
 vettin Sultan Süleyman Han İbni Sultan Bayezid
 Han Hazretlerinin izdiyâd-ı ve imtidâd-ı

Selâmetine her den husûl-i dâiyesine içün

ve bevâdî-i mütemâdi ve şigüfte mekân-ı
lâtifi Kasım Paşa Hazretleri bina eyledi. Bi-
hamden billâhi teala hayr-ı külli mukadder
ve müyesser olup ve "hayr-ı küllî lillahî
kelâmıyla müverreh oldu 935"

Türkçesi

Gönderilenlerin en büyüğü, ulusu ve âlemlerin yaratıcısının resülü olan Hazreti Muhammed'e duaların en ziyadesi ve hayır dualarının en uygunu O'nun ruhuna güzel hediye için.

Ve bu dünyanın Sultanlar Sultanı deniz ve karaların kahramanı, Sultan Bayezid Han hazretlerinin oğlu Sultan Selim Han'ın oğlu Sultan Süleyman Han hazretlerinin saadetinin ziyadeleşmesi ve devamı için.

Bu mutlu kutsal Cuma Camisi, bu çok gelişmiş yeri yüce Kasım Paşa inşa ettirdi. Allaha şükür olsun hayırlı, beğenilmiş ve takdir edilmiş olup ve Allah için sözlü bir tarihçi oldu

985 / 15.9.1528

Hamam Kitabesi (24)

Orijinal Yazımı

بنی هذا الحمام قاسم باشا الراجی من رحمة الله اعلام وقفنا بروج محمد خیر
الانام صلوات الله علیه واله الکرام تاریخ فی سنه اثنا وثلاثین و تسعمائة

Transkripsiyonu

Buniye hâzâ'l-hammâm Kasım Paşa el-
râci min rahmeti' ilâhi'l-ilâm vakfen
bi-rûhi muhammed hayri
Al-enâm salavâtullahi aleyhi veâlihi'l-

kiram tarih fi sene isnâ ve selâsine ve
tis'amie

Türkçesi

İlmine son olmayan Allahû tealânın rahme-
tinden rica edici olduğu halde bu hamamı
bütün nâs'ın hayırlısı olan Muhammed
Selavatüllahi.

Onun üzerine ve bütün keramet ve
faziletler ona racidir. Hazretlerinin ruhu
şerefine vakıf olarak Kasım Paşa bina etti

932 H./1525-26

Sonuçta, her üç kitabeden külliyenin 1525/26-28
yılları arasında inşa edildiği, banisinin Kanuni Sultan
Süleyman dönemi vezirlerinden Kasım Paşa olduğu
anlaşılmaktadır.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Yapılan araştırmalar sırasında Kasım paşa'nın vak-
fiyesi bulunamamıştır. Ayrıca küliyeyi konu alan arşiv
malzemesine de rastlanmamıştır.

2.1.3. SEYAHATNAMELER

Anadolu Sağ Yolu üzerinde önemli bir menzil yeri olan
Bozöyük, çok sayıda seyyaha ev sahipliği yapmıştır. S.Ye-
rasimos, 14-16. yüzyıllar arasında yerleşime gelen seyyah-
ların adlarını ve eserlerini tanıtmaktadır (Yerasimos
1991:460).

16.-17. yüzyıllarda kasabaya uğrayan bazı seyyahların
gözlemleri şöyledir.

Matrakçı Nasuh İrakeyn sırasında (Haziran 1534), yerleşimin bir de minyatürünü yapmıştır (Dev.48) Matrakçı yerleşim için şunları söylemektedir:

"Etrafı susuz olan köyün camisi, dikkati çekiyor"
(Yurtaydın 1976:62).

Minyatür, külliye'nin yapımından birkaç sene sonraya ait olması açısından önemlidir. Eserde köy şeklinde bir yerleşim ile solda Bozöyük'e adını veren üstü boz renkli kırağ bir tepe göze görülmektedir (Yurtaydın 1976:15-a orta). Merkezdeki yapı, anıtsallığı ile vurgulanan Kasım Paşa camii olmalıdır. Caminin hemen solundaki yapı büyük bir ihtimalle kervansaraydır. Ayrıca hemen camii çevresine yerleştirilen iki, üç katlı yapılar ise belki külliye'nin imareti, misafirhanesi veya yerleşimin konutlarıdır.

Mart 1553 de Bozöyük'den geçen H.Dernschwam şu bilgileri kaleme almıştır:

...Pazarcık'tan Boz Gywgck (Bozöyük)'e doğru yola çıktık.... 3 millik bir yol.. Burada geceledik.... (Boz, gri, renksiz) demektir. Üyük ise tepe höyük alanına geliyor. Bu adın etrafında boz, gri tepe ve kayalıklardan oluşmasından dolayı verildiği anlaşılıyor.Bozöyük vadide, üzüm bağları arasında güzel bir yerde. Bu bağlar etrafındaki alçak tepelere doğru uzanıyor..... Şehrin sol tarafında büyük bir kervansaray görülüyor. Burası önce haydutlara karşı yolcuların korunması için yapılmış. Biz caminin yanında konakladık. Burada da karşımızda üzeri kurşun kaplı bir kervansaray gördük... bacası, içinde de dört tane dört köşeli direği var. Bina bu direkler üzerine oturtulmuş. Kervansaraya bir çok at konabilir. Camiyi 30 yıl evvel Cassan Boscha (Hasan Paşa) yaptırmış. Caminin yanında iki tane imaret var. Burada yolculara....veriliyor. Kervansaray bütün yıl çalışıyor. Hiç boş kalmıyor. Elçilereikram edildi. İmaretin mutfaklarından bu şehirde oturacaklardan isteyenlere günde iki defa etle çorba dağıtılıyor.Aslında burada oturanların çoğu zaten fakir hiçbir şeyleri yok. Fşkiya yüzünden vaktiyle buralarda kimse barınamamış. Ancak Hasan

Paşan, camiye, kervansarayı ve imarethaneyi yaptırmak suretiyle halkı buraya toplamış. Buraya ilk gelenler hoca takımı ile işsiz güçsüz tembel kimseler...cami, kervansaray ve imaretler yapıldı da halka yemek verilmese burada bir köy bile kurulamazdı.... Cami, misafirhaneler, hocalar için odalar ve imarethane kısmıyla birlikte ve hepsi birarada güzel bir tesis. Caminin önünde avluda yuvarlak mermerden yapılmış yüksek bir şadırvan var.Caminin önünde, yolun kenarında halka mahsus alelade bir çeşme ve hayvan sulama yeri gördük... (Dernschwam 1987:222-27).

Yazar Haziran 1555'deki dönüş yolculuğunda da Bozöyük'de geceler. Fakat kayda değer yeni bir bilgi vermez. H.Dernschwam'ın yanılığa düştüğü taraf Kasım Paşa yerine Hasan Paşa ifadesini kullanmasıdır (Dernschwam 1987:224).

1632'de Bozöyük'den geçen A.Hibrî'nin gözlemleri şöyledir.

...Bozöyük nâm menzil-ki Pazarcık'la mâbeyni dört saatlik yoldur. -nüzul olundu. Bunda Kasım Paşa'nın bir câmi-i ve pişgâhında tabakhânesi ve hanı ve hammâmı vardır ve bir iki virâne hanı dahi vardır. Tarikî miyân-i kûhsâr ve kenarı enhârdır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:116).

1642'de yerleşime uğrayan S.D. Yemşel, kasaba hakkında şunları söylemektedir:

Sonra Bozöyük kasabasına geldik. Mola yeri olan bu kasabadan da durmadan geçerek Pazarcık kasabası'na vardık (Yemşel 1956:104).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Bozöyük ve Kasım Paşa Külliyesi, nedense araştırmacıların fazla ilgisini çekmemiş, üzerinde de ayrıntılı çalışma yapılmamıştır. Genel, monografik veya tez kapsamında külliye ele alan belli başlı çalışmalar şunlardır.

Klinghardt (1927), Taeschner (1928, 32); Taeschner-Riefstahl (1932); Aru (1948); Suner (1964); Goodwin (1971); Cantay (Güressever) (1974), Reyhanlı (1974); Erken (1977), İnal (1979); Kirtız (1984) ve Aslanapa (1986).

Bu çalışmalar içinde H.C. Suner, Z.Kirtız'ın lisans tezleri, F.Taeschner'in çalışmaları ve G.İnal'ın makalesi kayda değerdir. Bu bağlamda günümüze ulaşmayan hamamın planı ve kısa bir tanıtımını veren K.Klinghardt'dan da söz etmek gerekir.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ BİLGİLER

3.1. BANISI

Külliyenin banisi kitabelerden de anlaşılacağı üzere Kasım Paşa (d.?-öl.1532)'dir. Kasım Paşa, Hama Mutasarrıflığı, beylerbeylik ve diğer önemli idari görevlerin yanı sıra, değişik tarihlerde birkaç kez de vezirlik yapmıştır. Bozöyük'deki külliyesi en önemli vakıf eseridir (Bkz.Böl. IV.1).

3.2. MİMARİ

Külliyenin mimarı belli değildir. Ancak, Acem Ali'nin başmimarlığı döneminde inşa edilmekle birlikte bazı yayınlarda Mimar Sinan'a atfedilir (Reyhanlı 1974:281; Cantay 1974:169). Kanaatimizce adına risalelerde de rastlanmayan külliye'nin Mimar Sinan için erken tarihli bir uygulama olabileceğini düşünmekteyiz (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPITOPULULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Seyahatnamelerde adı geçen Bozöyük Kasım Paşa Cami ve çevresindeki yapıların kapsamlı bir külliye oluşturduğu tahmin edilir. Ancak, kompleksin tasarımında külliye

olarak inşa edilip edilmediği bugün için kesinlik kazanmamıştır.

Orijinalde cami, han, imaret, misafirhane, medrese, çifte hamam, sıbyan mektebi, fakir ve imam evleri ile helâ ve çeşmeden oluştuğu tahmin edilen külliye'nin odak yapısı, bazı tanımlardan anlaşıldığı kadarıyla camidir.

Külliye'den günümüze cami, caminin batısına kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmiş imaret ve kuzeyde yolun ötesinde kubbeli iki mekân (aşhane, tabhane?) ile çok değişerek tuvalet ulaşmıştır.

Tahmini tariflere dayanan bilgilere göre, kervansaray kuzeyde, bugünkü Eskişehir-Bursa (tarihi yol) yolunun hemen kenarında, Atatürk Meydanı'nın üzerinde, caminin kuzey cephesine paralel olarak batıya doğru uzanmaktaydı. Günümüze iki kubbeli mekân şeklinde ulaşan yapı da kervansarayanın aşhanesi olarak kabul edilirse de hangi işleve hizmet ettiği belli değildir.

Bilindiği kadarıyla medrese doğuda, İstasyon Caddesi ile Fırka Caddesi'nde yer alıyordu ve camiye doğu ile güneyden L şeklinde sarıyordu. Köşesinde ise sıbyan mektebi bulunuyordu.

Hamam, imaretin güneyinde, çeşme ise caminin kuzeyinde yer alıyordu. Fakir evleri ve imam evleri adıyla sözü edilen yapıların yerleri ise belli değildir.

Günümüze ulaşan cami, imaret ve yapı kalıntısının, konum ve kapı/pencere açılımından anlaşıldığına göre yapılar, cami merkez olmak üzere ona açılıyordu ve bugün Eskişehir-Bursa yolunun üzerinde geçtiği tarihi yol da külliye'yi kendi içinde bölüntüye uğrattıyordu.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Külliyenin hangi tarihlerde ne derece onarım gördüğüne dair herhangi bir kayıt mevcut değildir.

G.İnal, caminin zamanı kesin olmayan bir tarihte yangın geçirdiğini ve onarıldığını yazmaktadır. Ayrıca mihrap; minber ve mahfelin de muhtemelen 18. yüzyılda onarılmış olduğuna işaret etmektedir (İnal 1979:64).

Daha sonraki bir onarım ise 1895 da yapılmıştır (Reyhanlı 1974:281). Araştırmacı tarih belirtmekle birlikte nerede ne şekilde onarım yapıldığından bahsetmez.

Bu bağlamda, Abdülhamid Fotoğraf Albümü'nde yer alan iki fotoğraf (Lev.51a-b). 1890-1900 yıllarına ait olması açısından son derece önemlidir. Çünkü, güney ve doğu cepheyi gösteren her iki fotoğrafta da caminin doğu cephesine bitişik tek katlı bir veya iki yapı dikkati çekmektedir. Caminin kuzeydoğu köşesi ile güneydoğu köşe pencere arasına doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen yapılardan doğu uçtaki kubbeli olup, güneye birer alt ve üst pencereyle açılmakta, örtü sisteminde de bir baca yer almaktadır (Lev.51-b). Cami cephesine bitişik yapı ise üzeri dört yöne eğimli çatıyla örtülmüş olup güneye bir sıra üst pencereyle, doğuya bir alt pencereyle, kuzeye ise kapıyla açılmaktadır. Kısaca mimari tanıtımı yapılan yapının işlevi hakkında bilgiye sahip değiliz. Tahminimize göre tabhane, sıbyan mektebi veya imam hoca odası olmalıdır. Camiye bitişik olanı orijinal olmadığı kanaatindeyiz.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Fotoğraf Arşivi'ndeki eski fotoğraflardan saptayabildiğimiz kadarıyla 1939-47 arasında, gerek camide gerekse imarette önemli restorasyon işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu faaliyetler sırasında camide cephede taş değişimi yapılmış, minare, son cemaat

yeri kubbeleri, ana kubbe, avlu duvarı ile harimde kalem işi bezemeler elde geçmiştir (Lev.55-a, 56-a).

İmarette ise, doğu cephedeki kapı açıklıklarından bazıları boşaltılmış ve kemerli pancere şeklinde getirilmiştir. Bunun yanı sıra, duvar örgüsü, tonozlar ve bacalar elde geçmiş, içteki kapılar kapatılmıştır.

1956-1962 arasında ise tuvalet ve şadırvanın dış kuruluşu yenilenmiştir (Anonim 1973:20).

Cami bugün iyi durumda olup ibadete açıktır. İmaret ise genel hatlarıyla bakımlıdır ve depo, dükkân olarak kullanılmaktadır.

Yapı kalıntısı ise oldukça haraplır ve yıkılmaya terk edilmiştir. Yapının daha önce onarım geçirip geçirilmediğine dair elimizde herhangi bir bilgi mevcut değildir. Fakat tarihi bilinemeyen bir dönemde tüm kapı ve pencereler tuğla ile örülerek kapatılmıştır.

3.5. MAİZEME VE TEKNİK

Külliyyede, günümüze ulaşan yapılardan anlaşıldığı kadarıyla başta taş çeşitleri olmak üzere tuğla, ahşap, kurşun, alçı ve demir değişen oran ve yerlerde kullanılmıştır.

Kesme taş, kaplama olarak camide, beden duvarları ve cephede, minarede son cemaat yeri revak kemerlerinde, pencere kemerlerinde, son cemaat yeri sütun başlıklarında, cami ve avlu taçkapılarında, bir kısım avlu gevre duvarında kullanılmıştır (Lev.52-a, 53-a).

Kesme taş, tek başına kullanıldığı kimi yerlerde renk dokusuna bağlı olarak kırmızı/beyaz renklerle almeşik örgü

şeklinde de değerlendirilmiştir. Özellikle cami cephelerinde, minare, cami taçkapıları ile imaret kapılarında, son cemaat yeri revak kemerlerinde karşımıza çıkar (Lev.52a-b, 53-a, 56-2b).

Moloz taş, kesme taş veya tuğla ile birlikte, imaret ve yapı kalıntısının cephelerinde görülür (Lev.56a-b).

Mermere, mihrapta, minberde, müezzin mahfelinde, vaaz kürsüsünde, Hama'dan gelen kürsüde, şadırvanda, cami alt sıra pencere sövelerinde, minare kapı sövesinde, taçkapı sövelerinde, kitabe ve son cemaat yeri sütunlarında rastlanılır (lev.52-b, 53-b, 54a-b).

Tuğla, tek başına yapı kalıntısının kubbesinde ve pandantiflerinde, hatıl olarak ise aynı yapının cephe örgüsünde kullanılmıştır.

Ahşap, cami ve imaretin giriş kapıları ile caminin alt sıra pencere kanatlarında dikkati çeker (Lev.52-b, 53-b, 56-a).

Kurşun, caminin ana kubbesi ile son cemaat yeri kub-belerinin örtüsünde değerlendirilmiştir (Lev.52-a, 53-a).

Alçı, caminin üst seviye pencerelerinde alçı şebeke; demir ise alt seviye pencerelerinde demir şebeke olarak karşımıza çıkar (lev.53-a).

3.6. SÜSLEME

Günümüze ulaşan külliye yapıları içinde en yoğun süsleme camide görülür. Hatta yapının süslemeleri mimarisine oranla çok daha dikkat çekicidir.

Camide, taş ve taşa oyulmuş mukarnas, renkli taş ve

mermer süsleme ile çini, kalem işi, ahşap, alçı ve renkli cam süsleme, birarada değişen oran ve yerlerde kullanılmıştır. Tuğla bezemeye ise imarette rastlanılır.

Taş ve taşa oyulmuş mukarnas süsleme, mihrap ve mihrabiye kavsaraları ile son cemaat yerinin sütun başlıklarında görülür.

Camide, kırmızı/beyaz renklerle almasıık teknikte yapılan renkli taş süslemeye, son cemaat yeri kemerleri ile pencere kemerlerinde, imaret kapısında ve cami taçkapılarında rastlamaktayız. Ayrıca cami cephelerinde, minarede renk dokusu ile oluşturulmuş örgü de de karşımıza çıkar (Lev.52a-b, 53-a).

Mermer süsleme, malzemeye bağlı olarak minber, mihrap, vaaz kürsüsü ve Hama dan gelen kürsüde, müezzin mahfelinde, taçkapılarda ve minber kapı kemerinde karşımıza çıkar (Lev.53-b).

Camide oldukça dikkat çekici renkli sır tekniğinde yapılmış çini panolarla karşılaşılır. Harimle, alt seviye pencere alınlıklarında, minberde külah altında, yan kanatlarda ve kapının üst tarafında, müezzin mahfeli, vaaz kürsüsü ve Hama'dan gelen kürsünün korkuluklarında, dışta ise, son cemaat yeri pencere alınlıkları ile şadırvanda görülür (lev.53-b, 54a-b).

Renkli sır tekniğinde çin bulutları, şakayık ve rozet çiçekleri ana motif; yeşil, lacivert, sarı, mor, beyaz ve kırmızı ise hakim renkler olarak değerlendirilmiştir.

Sonuçta, Bozöyük Kasım Paşa Camisi'nin çeşitli yerlerinde karşımıza çıkan renkli sır tekniğinde yapılan çinilerin, oldukça kaliteli bir işçilikle ve olgunlukla yapıldığı, benzer örneklerinin de çok sayıda olmadığı görülür.

Kalem işi süsleme, yapının kubbe takkesinde, kasnağında, kasnak pencerelerinin etrafında, pandantiflerinde, üst sıra pencerelerinde, pencere arasında kalan madalyonlarda, son cemaat yeri kubbeleri içinde ve pandantiflerinde kalem işi süslemeyle karşılaşırlır. 1940 lı yıllardaki onarımda üzerinden geçilmiştir (lev.53-b, 54-a).

Yapıda ahşap süsleme alt sıra pencere kanatlarında görülür. Hakiki künde-kâri tekniğinde yapılmışlardır. Geometrik desenler hakim olup içine sedef kakılmıştır.

Alçı süslemeye, kasnak ve üst seviye pencerelerinde şebeke olarak rastlanılır. 1940 lı yıllardaki onarım sırasında yapılmıştır (lev.53-b, 54-a).

Renkli cam süsleme, kubbe kasnağında ve kuzey hariç beden duvarlarının üst sıra pencerelerinin hepsinde görülür. Orijinal olup olmadıkları kesin değildir (lev.54-a). Tuğla süsleme, kirpi saçak şeklinde imaretin cephe bitiminde karşımıza çıkar (lev.56a-b).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. CAMİ

Yapı bugün, güneyde Fırka, kuzeyde Eskişehir (Eski Bağdat), doğuda İstasyon Caddeleri ile batıda Kalıpcılar sokağı arasında kalan dörtgen bir avlu içinde yer alır (lev.49).

Cami, kare planlı üzeri kubbeye örtülü harim, üç bölümlü son cemaat yeri, kuzeybatıdaki minare ile içinde bir şadırvanın yer aldığı avludan oluşur (lev.50-54).

Yapının ilgili bölümlerinin mimari özellikleri

söyledir.

Kuzeyde eksenden bir kapıyla girilen harim, içten 13.75x13.75 m., dıştan ise 17.20x17.20 m. boyutlarıyla kare özellik yansıtır. Beden duvarları ve içine açılmış dıştan belirtilmeyen askı kemerleri tarafından taşınan harimin üzeri 13.80 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür. Kubbeye geçiş beden duvarları üzerine atılmış askı kemerlerinin arasında kalan pandantiflerle sağlanır. Zeminden 18.00 m. yüksekliğindeki kubbe harime hakim olup sekizgen kasnakla desteklenmiştir (Lev.53-b, 54-a).

Harimin duvarlarına, yönlere göre değişen sistem ve sayıda pencere açılmıştır. Kuzeyde iki, doğu ve batıda altışar, güneyde ise beş pencere açıklığıyla karşılaşılır. Ayrıca kasnaklarda da pencere açılımı göze çarpar.

Güney duvar ekseninde beş cepheli mukarnas kavsaralı bir mihrapla batısında minber yer alır. Minber bezemesiyle dikkat çeker (Lev.54-a).

Güneydoğu köşede, dört sütun ve bu sütunların üzerine oturan korkuluk levhaları çini panolarla bezenmiş kürsü karşımıza çıkar (Lev.54-b). Bani Kasım Paşa'nın Hama mutasarrıflığı görevinde iken getirttiği kürsü, özellikleriyle caminin diğer mimari kuruluşlarıyla uyum sağlamaz. Yivli sütun gövdelerinde oldukça yoğun bezemeyle karşılaşılır. Hayvan ve çeşitli figürlerle gövde adeta dantel gibi işlenmiştir. Kitabelerde isme rastlanılır (İnal 1979:49-70).

Doğu duvarda korkuluk kısmı çini panoyla kaplı vaaz kürsüsü bulunur. Kuzeybatı köşeye ise müezzin mahfeli yerletirilmiştir. Dört kaş kemer üzerine oturur. Korkulukların da yine çini süslemeyle karşılaşılır (Lev.53-b).

Harimin kuzeyinde, 17.20x5.76 m. boyutlarında üç bölümlü son cemaat yeri bulunur. Dört sütunun taşıdığı revak, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış olup üzerleri pandantiflerle geçilen eş boyutlu sekizgen kasnaklı kub-belerle örtülmüştür. Sütun başlıkları mukarnalıdır (Lev.52-a).

Kuzeybatı köşedeki minare tek şerefelidir ve yaklaşık 32.50 m. yüksekliğindedir. Kuzeyden bir kapıyla girilir. Gövdesinde ve petek kısmında kırmızı taşla oluşturulmuş bezeme karşımıza çıkar (Lev.52-a).

Cami günümüzde dikdörtgene yakın plandaki bir avlu içindedir. Dıştan bir duvarla sınırlandırılmıştır. Avluya esas giriş kuzeyden olup caddeden bir taçkapı ile ulaşılır. Ayrıca güneybatı köşeye yakın yerde de yeni açılmış bir kapıyla karşılaşılır (lev.49, 52-a).

Camiyi çevreleyen avlunun içinde, cami taçkapısının güneybatı yönünde bir şadırvan göze çarpar. Sonradan ek-lemeler yapılmıştır. Üzeri bir çatıyla örtülüdür. Sekiz cepheli düzenlenmiş olup çini panolarla bezenmiştir. Harimdeki çini panolardan farklılık gösterir ve Kutahya imalatı olduğunu kabul ettirir (lev.52-a).

Dış görünümlere gelince;

Kuzey cephe, giriş nedeniyle yapının en hareketli cephesi olup üç bölümlü son cemaat yeriyle karşılaşılır. kuzey cephede eksende, harime girişi sağlayan 3.00x1.90 m. boyutlarında basık kemerli bir kapı göze çarpar. Kapının iki yanında birer alt seviye penceresi ile pencerelerden dışa doğru olan konumda birer mihrabiye bulunur (Lev.52-a).

Cephede kubbe içten olduğu gibi dışta yapıya hakimdir. Onaltı cepheli kasnakta köşelere gelecek şekilde

ikişer payanda kemeri atılmıştır. Sekiz yuvarlak tipte alçı şebekeli pencereyle karşılaşılar. Pencere aralarında ise payanda ayakları bulunur (Lev.51a-b, 52-a).

Simetrik olarak düzenlenen doğu ve batı cephelerde iki kademe halinde açılmış altışardan oniki pencere görülür. Simetriyi bozan tek unsur kuzeybatıdaki minaredir. Alttaki pencereler demir şebekeli dikdörtgen tipte sivri kör kemer alınıklıdır. İkinci sıradakiler ise alttakilerle aynı seviyede olup alçı şebekeli sivri kemerlidir. Güney cephede altta iki üstte ise üç pencere açıklığı ile karşılaşılar (Lev.51-a, 53-a).

4.2. İMARET

Caminin batısında yer alan kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen planlı bir yapıdır (Lev.55-56).

43.90/42.00-8.90 m. boyutlarındaki yapı dört bölümden meydana gelmiştir. Her bölüm içten ayrı ayrı beşik tonozla, dıştan ise bütün bölümlerin üzeri çift pahlı bir çatıyla örtülüdür (Lev. 55).

Yapının bölümlerine giriş doğu cepheden ayrı ayrı olup birer kapıyla salanmıştır. Bugün yapının bir bölümden diğerine geçiş yokken daha önceden I.bölümden II. bölüme, II. bölümden III. bölüme geçişin olduğu görülür.

Güneyden itibaren sırasıyla bu bölümler şöyledir (Lev.55).

I. Bölüm: İmaretin güney yönündedir. üç cepheli dikdörtgen planlı olup içten 7.70x6.75 m., dıştan ise 8.90x8.38 m. boyutlarındadır. Doğudan bir kapıyla girilir. Mekân, her üç cepheye farklı düzende açılmış pencerelerle aydınlanır. İşlevi tam bilinmemektedir. Belki yemekhane

olabilir (lev.55, 56a-b).

II. Bölüm: 11.50x6.75 m. boyutlarında dikdörtgen planlıdır. Doğudan bir kapıyla giriş sağlanır. Doğu ve batı duvarlarındaki pencerelerle aydınlanır. II. mekân ile III. mekâna girilemediği için dışarıdan bakıldığı zaman, II. bölümün tam ortasına rastlayan yerde sekizgen biçiminde bir aydınlık açıklığı bulunur. Ayrıca bu mekân ile III. mekânı ayıran duvarın her iki tarafından da birer ocak nişi bulunması gerekir. Çünkü, dışarıdan bırakıldığı zaman tam bu kısımların üzerine bacalar gerekmektedir. İşlevi kesin belli değildir. III. bölümle birlikte mutfak ve fırın olmalıdır (Lev.55, 56a-b).

IV. Bölüm: Kuzeyde yer alan bu bölüm, içten 9.40x6.75 m. boyutlarıyla dikdörtgen planlıdır. Bir kapı ve mazgal pencereyle doğuya açılır. Kuzey duvarda büyük bir girişli göze çarpar. Depo, anbar olarak kullanılması olasıdır (Lev.55, 56a-b).

Dış görünüm açısından doğu cephe en hareketli cephedir (Lev.56a-b). Cephelerdeki tüm pencerelerde üstte yuvarlak boşaltma kemerleri görülür. Kapılar ise basık yuvarlak kemerli olup yine üzerlerinde boşaltma kemerleri bulunur. Cephede dört kapı, üç dikdörtgen ile bir mazgal açıklığıyla karşılaşılır.

Güney cephe ikisi alt biri üst seviye olmak üzere üç pencereye sahiptir (Lev.57-b). Batı cephede tek sıra halinde dört pencere göze çarpar. Kuzey cephe ise sağırdır.

Cephelere baktığımızda örtüye yakın konumda beş sıra halinde düzenlenmiş kirpi saçak motifi dikkati çeker. Ayrıca örtü sisteminde bacalar yer alır (Lev.56-b).

4.3. YAPI KALINTISI

Bugün caminin karşısında, ana yolun kuzeyinde çevresi yapılarla sarılmış doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapı bulunmaktadır (Lev.57).

Birbirine bağlantılı iki mekândan oluşan yapı kalıntısının külliye ile çağdaş mı olduğu, ya da çağdaş ise müstakil mi? yoksa bir yapıya mı bağımlı olduğu sorun teşkil etmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne ait tescil dosyasında hiç bir gerekçe gösterilmeden 15. yüzyıla ait bir hanın parçası olduğu, daha sonra külliye dahil edildiği belirtilmektedir. G.Cantay ise H.Dernschwam'ın ifadelerinden yola çıkarak kervansarayın mutfağı olarak kabul eder (Cantay 1974:170).

Yapı, 9.10x6.30 m. boyutlarında olup doğu-batı yönünde birbirine bitişik iki tane mekândan ibarettir (Lev.57).

Günümüzde yapıya girişi sağlayan tüm açıklıklar örülerek kapatılmıştır. Oldukça harap olan yapıya ancak delik şeklindeki bir aralıkla girilebilmektedir. Mekânlardan batıdaki daha büyüktür. Doğudaki odanın doğu duvar ekseninde bir ocak nişi bulunur. Her ikisinin de üzeri prizmatik üçgenlerle geçilen kasnaklı kubbelerle örtülüdür.

Doğu mekân, güneye bir kapı ile üst seviyede açılmış iki pencereyle açılır. Batı duvarında yanındaki odaya geçişi sağlayan iki az açıklık bulunur. Bunlardan biri kapı diğeri ise penceredir. Kubbesinin çapı 3.45 m.dir. Doğu duvardaki ocağının örtü sisteminde bacası göze çarpır.

Batı mekân ise kare planlı olup üzeri 5.00 m. çapındaki prizmatik üçgenlerle geçilen kubbe ile örtülüdür. Yine güneye bir kapı ve iki pencereyle açılır. Bugün yapının kuzey cephesi başka bir yapıyla bitişik olduğundan açıklık görülmez. Fakat içten baktığımızda cepheyi tamamen içine alacak şekilde yuvarlak bir kemer açıklığı ile karşılaşılır. Batı duvarında da bir kapı vardır.

Dış görünümüne gelince; her cephe ayrı ayrı düzenlenmiştir. Güneyde iki kapı dört pencere, batı ve kuzeyde birer açıklık göze çarpar. Doğu duvar ise sağır tutulmuştur. Pencereler sivri kapılar yuvarlak kemerlidir. Kuzey cephe yapılara bitişik olduğu için görülmez.

4.4. HAN (KERVANSARAY)

Adına seyahatnamelerde rastlanılan yapıya ait herhangi bir iz günümüze ulaşmamıştır. Sadece H.Dernschwam'ın bazı tasvirlerine göre, kısaca yapı hakkında bilgi sahibi olmaktayız (Dernschwam 1923:164-67; 1987:122-27). Seyyahın gözlemleri şöyledir:

...Şehrin sol tarafında büyük bir kervansaray görülüyor.... Caminin yanında konakladık.... karşımızda üzeri kurşun kaplı bir kervansaray gördük. Bacası içinde de 4 tane 4 köşeli direği var. Bina bu direkler üzerine oturtulmuş, kervansaraya birçok at konabilir.... Kervansaray bütün yıl çalışıyor. Hiç boş kalmıyor."

Yukarıdaki ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla han, külliyyede ana yapılardan biri olarak görülmektedir.

4.5. MİSAFİRHANE (TABHANE)

H.Dernschwam'ın misafirhane olarak sözünü ettiği yapı bağımsız olabileceği gibi kervansaraya da bağımlı olabilir. Bugün yapı kalıntısı şeklinde günümüze ulaşan

yapının da misafirhane olma ihtimali vardır.

4.6. HAMAM

1525 tarihli kitabesine göre, camiden üç yıl önce inşa edildiği anlaşılan yapı, gıfte hamam şeklinde düzenlenmiş olup halk hamamları grubuna giren küçük bir örnek idi (Aru 1948:120-22). 1921-22'deki Yunan işgaline kadar iyi ve faal durumda iken, işgal sırasında tahrip olarak yıkıldığı ifade edilir (Cantay 1974:171; Reyhanlı 1974:281). Kesin belli olmayan yerinin imaretin arkası yani güneyi olduğu söylenmektedir.

Hamamın planı ilk kez K.Klinghardt (1927:28) daha sonra K.Aru (1948:122) tarafından yayınlanmıştır. Hamamlar üzerine çalışmasıyla tanınan S.Fyice (1960:114 dip. 90) ise hamamı tipolojik açıdan ele almaktadır. Yazara göre yapı "f grubuna", yani soğukluk-sıcaklık ve halvet eş odalar halindeki tipe girmektedir. Bu haliyle hamam, tipolojide anıtsal olmayan hatta en basit hamamları içine alan grubu temsil etmektedir.

Hamamın mimarisindeki sadelik ve basitliğe karşın çinili kitabesinin olması yapının çinilerle kaplı olabileceği varsayımını gündeme getirmiştir. Hatta camideki çinilerin Hamıdan mı getirildiği bile düşünülmektedir (fnal.1979:64-65; Aslanapa 1986:173).

K.Klinghardt ve K.Aru'nun yayınlarına göre -yapının mimari özellikleri erkekler kısmında başlamak üzere kısaca şöyledir (Lev.58).

Simetrik düzenlenmediği gibi düzgün bir plana da sahip olmayan yapının soyunmalık kısmı iki katlı düzenlenmiştir ve üst kat daha farklı nitelikteki kişilere ayrılmıştı. Oldukça büyük tutulan bu mekândaki bir kapıyla

kendi içinde bölüntüye uğratılmış ılıkılık kısmına geçilir. Farklı örtü sistemleriyle örtülen bu kısımdan da bir halvet hüccresine geçilmektedir. Dört yöne doğru kemer atılımlarıyla genişletilen kubbeli halvet hüccresinin bir yönünde su deposunun suyunu kontrol etmek için açılmış pencere göze çarpar.

Daha küçük olarak düzenlenen kadınlar kısmında yine aynı özellikler benzer olarak karşımıza çıkmaktadır. Helâsı bulunmayan yapının üzeri dört yöne eğimli bir çatı ile örtülüyordu. K.Aru, belki yapının tek hamam olarak tasarlandığını sonradan çifte hamam şekline dönüştürülmüş, olabileceğini söylemektedir.

4.7. MEDRESE

Külliye programına medresenin de dahil olduğu bazı araştırmacılar da iddia edilmektedir (Cantay 1974:171; Reyhanlı 1974:281; Baltacı 1976:139-40).

Araştırmacıya göre, medrese, camiye güney ve güney-batıdan L şeklinde kuşatan dersane odalı, 10-12 öğrenci odası bulunan bir yapı idi. Köşesinde sıbyan mektebinin de bulunduğu medrese, İstiklal Savaşı sırasında yıkılmıştır (Cantay-Güreşsever 1974:171).

C.Baltacı ise yapı 1520-21 öncesine tarihlemekte ve ayakta olduğunu ifade etmektedir (Baltacı 1976:139).

Kanaatimizce medresenin olup olmadığından emin değiliz. Eğer mevcut idiyse destekleyici verilere ihtiyacımız vardır.

4.8. SIBYAN MEKTEBİ

Bazı araştırmacılar tarafından medrese ile bağlantı

olarak sözü edilen sıbyan mektebinin de varlığından şüpheliyiz (Gareşsever 1974:171; Reyhanlı 1974:281; Aslanapa 1986:172).

4.9. ÇEŞME

H.Dernschwam, cami önünde bir çeşmeden söz etmektedir. Dolayısıyla ifadesiyle bağımsız bir çeşme yapısını mı kastettiği yoksa şadırvandan mı bahsettiği anlaşılmamaktadır. Şadırvan olması daha yakın ihtimaldir (Dernschwam 1987:225).

4.10. DIĞER YAPILAR

H.Dernschwam, fakir ve imam evlerinden de bahsetmektedir. Nasıl bir mimariye sahipti? Neredeydi? bu konuda bilgi verilmemektedir (Dernschwam 1987:225).

Külliyenin orijinalde, cami ile imaret arasında beş bölümlü helâsı bulunurken, yapılan onarımlarda elden geçirilmiş ve tamamen yenilenmiştir (Kırtız 1984:19).

SİLİVRİ, PİR MEHMET PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ:

1.1. KONUMU:

Trakya Bölgesi'nde, İstanbul iline bağlı Marmara Denizi sahil bandında bir ilçe merkezi olan Silivri, sahildeki iskelesinin yanı sıra, tabii bir karayolu güzergâhı üzerinde bulunması nedeniyle de tarih boyunca daima önemini korumuş, böylece konumuyla tarihsel gelişimi paralellik göstermiştir (Lev. 1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ:

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ: Osmanlı öncesinde "Selimybiria", "Selimbria", "Silimvria", "Silivria", adlarıyla tarih sahnesinde tanınan Silivri, hem İstanbul'u Balkanlar, Orta Avrupa ve Yunanistan'a bağlayan ve geçmişi Antik dönem öncesine kadar inen tabii karayolları üzerinde bulunması, hem de bir limana sahip olması nedeniyle önemini her dönem için korumuştur. Sırasıyla Geç Kalkolitik, Thrak, Frig, Yunan, Got, Roma, Bizans ve Osmanlı akın ve uygarlıklarına sahne olmuş, sonuçta 1453 yılında, İstanbul'un fethinin hemen sonrasında Osmanlı topraklarına katılmıştır (Akkaya 1989:43).

Antik dönemdeki yaygın ismiyle "Selmybiria"nın ilk iskânı, ele geçen buluntulardan anlaşıldığına göre, Geç Kalkolitik Dönem (M.ö.5500-3000)'e kadar uzanmaktadır. Uzun karanlık dönemden sonra, Trakların kontrolüne geçen Silivri'nin "Selmybria" adını, Trak dilinden aldığı kabul edilmektedir (İnciciyan ve Andreasyan 1975-76:142-43). Frigyalılar tarafından da iskân edilen yerleşim yeri, daha sonra, bir Yunan kolonisi olarak Byzantion (İstanbul)'dan önce kurulmuştur. Mevcut verilere göre, bu döneme ait

yerleşim yeri (Akropol), küçük ve doğal bir limanın çok yakınında (Marmara Denizi'ne bakan dik bir yarımada şeklinde yamacın üzerinde) yer alıyordu (Akkaya 1989:43; Balkanlı 1990:50).

Stratejik konumundan dolayı önemli bir mevkiye sahip olan Selybria, ilkçağ boyunca adından daha çok söz ettirmiştir. Roma döneminde özellikle İmparator Arkadius (395-408)'un hakimiyeti sırasında oldukça gelişen kent, Singidinum (Belgrad) ile Constantinopolis (İstanbul)'u birbirine bağlayan ünlü Roma askerî yolu üzerinde bir durak olarak karşımıza çıkmaktadır (Akkaya 1989:43; Jirecek 1990:126).

Bizans döneminde güçlü kalesi, surları ve görkemli kiliseleriyle İstanbul öncesinde başkentini yolunu koruyan ileri bir karakol, mamur bir belde olarak tanımlanan Silivri, Bizansın her döneminde önemini korumuş, sonuçta 1453 yılında Türklerin eline geçmiştir (Eyice 1969:354-57). Bu döneme ait en önemli izlerden biri, kitabeleri ve mimarisi ile ilgi çekici bir yapı olan kale idi. Fakat bugün izlerini saptamak bile olanaksızdır. Kale içindeki kilise Fatih veya Fethiye adıyla sonradan camiye çevrilmiştir. Türklerin Aşağı Şehir'e yerleşmesiyle kale içi Hıristiyanlara kalmıştır (Eyice 1969:354-57).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ: İstanbul'un fethinin hemen sonrasında Osmanlı hakimiyetine giren Silivri, ilk olarak II. Mehmet (1451-81) zamanında imâr görmüş, şehrin en gösterişli yapısı olan kale içindeki Alexios Apokaukos Kilisesi, "Fatih", "Hünkar" ve "Fethiye" adlarıyla tanınan camiye çevrilmiş ve Sultan'ın bir vakfı olarak tesis edilmiştir (Eyice 1969:354-57). Şehri ele geçiren Türkler, önceleri kale içine yerleşmiş, ancak sonraları kale dışına taşarak batıya doğru sahil kenarında yaşamaya başlamışlardır. Böylece sahil boyunca "Aşağı Şehir" oluşturulmuş;

kalenin ismi de "Yukarı Şehir" adını almıştır (Evliya Çelebi 1984:12-13).

Sadrazam Pîr Mehmed Paşa'nın 16. yüzyılın ilk çeyreğinde yaptırdığı külliyeyle şehir, sur dışına taşmış ve Osmanlı şehri özelliğine kavuşmuştur (Lev.7). 16. yüzyılda Vize Livasına bağlı olan Silivri'de, 935 H./1528 M. de yapılan tahrir kaydında 3 müslim, 12 gayri müslim; 945 H./1540 M. de ise 5 müslim, 18 gayri müslim mahallesi saptanmıştır. Son tahrire göre şehirde 150 si müslim, 366 sı gayri müslim olmak üzere toplam 516 hane vardı (Gökbilgin 1952:10).

16. yüzyılın ortasıyla birlikte, Batıya yapılan seferlerin artması, kervan ticaretinin gelişmesi, ulak sisteminin kurumsallaşmaya başlaması ve hac olgusu, Rumeli yol ağına olan ilgiyi arttırmış, böylece İstanbul çıkışlı Belgrad ve Yunanistan yolları daha da önem kazanmıştır. Ana yolun çatal noktası durumundaki Silivri'ye aynı yüzyıl içinde ikinci bir yatırım olarak, şehrin batısında ve hemen çıkışındaki bataklık alana, Mimar Sinan eliyle 1568'de bir köprü inşa edilmiştir (Çulpan 1975:147-48). Menzil yeri olarak seçilen Silivri, İstanbul'a 12, Büyükçekmece'ye ise 6 saatlik mesafede idi (Bozkurt 1966:17,31; Dilmen 1971:28; Halaoğlu 1982:93).

Evliya Çelebi, Katip Çelebi, Inciciyan ve A.Hibrî Efendi'nin günlüklerinden, Silivri'nin 17. yüzyıldaki Bizans ve özellikle Osmanlı şehir dokusu hakkında ayrıntılı bilgiye rastlanır.

18. ve 19. yüzyıllarda da önemini koruyarak, bir menzil ve sayfiye şehri olarak dikkati çeken Silivri'den, hızlı kentleşmenin sonucu fazla yapı ulaşamamıştır. Antik ve Bizans dokusu tamamen kaybolmuş, Osmanlı dönemi anıtları da çok şey yitirerek günümüze gelmeyi başarmıştır.

Önceleri Paşa Livasında Vize Sancağına bağlı kaza olan Silivri, daha sonra 19. yüzyılda Çatalca Mutasarrıflığında kaza olmuştur (Baykara 1988:177).

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTABE: Pîr Mehmet Paşa külliyesi ile ilgili olarak biri yapım ikisi de onarım olmak üzere, üç kitabe karşımıza çıkar. Camiye girişi sağlayan taçkapı üzerindeki 937 H./1530-31 M. tarihli kitabe, külliyedeki tek yapım kitabesi olması açısından önem taşır. Biri minarede, diğeri de son cemaat yeri orta kemerinin üstünde olmak üzere iki de onarım kitabesi görülür. 1179 H./1765-1766 M. tarihli minare kitabesi, minarenin yeniden yapımı; 1313 H./1895-96 M. tarihli ikinci onarım kitabesi ise mimari bazı ayrıntılardan da anlaşılacağı gibi külliyedeki bazı yapım ve onarım eylemiyle ilgilidir.

Camideki yapım kitabesinin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Orijinal Yazımı:

لا إله إلا الله محمد رسول الله

Transkripsiyonu:

Lâ ilâhe illallâh Muhammedü'r-Rasûlullâh.

Türkçesi:

Allah'tan başka ilâh yoktur. Muhammed Allah'ın Resulüdür. 937 H./1530-31 M.

Ayrıca hazirede yatan Pîr Mehmed Paşa ve oğluna ait şahidelerde bulunan kitabelerden, Mehmed Paşa'nın 939 H./1532-33 M. yılında öldüğü anlaşılmaktadır.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Pîr Mehmed Paşa'nın Silivri'deki hayratlarını da içeren genel içerikli bir vakfiyesi mevcuttur.⁽²⁵⁾ Receb 927 H./28 Mayıs 1521 M. tarihli vakfiyenin Silivri'deki külliye ile ilgili bölümünde şu yapılara işaret edilir. Cami, misafirhane (tabhane), yemekhane-mutfak-kiler-fırın ve odunluk (imaret), ahır (han), bazı görevli personel için inşa ettirilen dokuz oda (müstemilat), medrese, darü't-talim (mekteb) ve külliye çevresindeki on dükkân.

Vakfiyede "Pîr Mehmed Paşa İbn-i Mehmed İbn-i Cemaladdin Aksarayî" adıyla geçen Paşa, Belgrad Kalesi'nden gelenler, gelip konaklayanlar için bazı eserler daha yaptırmıştır.

Diğer belgelere gelince; Mimar Sinan ile ilgili risalelerde Silivri'den söz edilmekle birlikte, külliye-deki yapıların adı geçmez.

Mühimme Defteri içinde yer alan 30. nolu defterin 96. sayfasına kayıtlı 985 H./1577 M. tarihli Edirne Kadısı'na yollanan bir hükümde, Pîr Paşa'nın evkafının onarımının gerektiğine dair bir kayıta rastlanılır.

2.1.3. SEYAHATNAME

İşlek bir yol üzerinde olduğu için Silivri, çok sayıda seyyah ve gezginci kitleye ev sahipliği yapmıştır. S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllar arasında Silivri'yi gören seyyahların bir dökümünü vermektedir (Yerasimos 1991:487). Çalışmamız kapsamında 16. ve daha sonra yüzyıllardaki Silivri'yi gezen seyyahlar içinde, H. Dernschwam, Evliya Çelebi, A.Hıbrî Efendi, L.İnciciyan ve C.Jirecek'in gözlemleri bizim için daha önem taşımaktadır.

1553 yazında, Silivri'den geçen H.Dernschwan'ın seyahatnamesinde, şehirle ilgili olarak şu bilgilere yer verilmektedir:

23 Ağustos'ta yukarıda adı geçen kasabadan ayrılıp 5 millik yolu 8 saatte aldıktan sonra gece konak yerimiz olacak Selimbria'ya vardık. Marmara Denizi kıyısını takip ederek Silivri'ye doğru ilerledik. Şehrin varoşunda çitler arasında açıkta koyunlar gibi bir tarlada konakladık. Şehir karşımızda bir tepeye doğru dar ve uzun bir hat üzerinde kurulmuş alt tarafta deniz uzanıyor. Şehrin etrafındaki tuğladan yapılmış surda bir çok mazgal pencere ve tuğladan yapılmış kuleler var. Sur, bazen içeriye, bazen de dışarıya doğru, girintili çıkıntılı bir halde şehri kuşatıyor. Etrafında hendek olup olmadığını görmedik. Çok eski bir sura benziyor. Uzaktan ancak üç cami sayabildik (Dernschwan 1987:48-49).

Seyyah dönüş yolunda 1555 de tekrar uğradığı Silivri için şunları yazmaktadır.

Eski ve harap bir şehir olan Selimbria (Silivri)'ya geldik. Şehrin etrafında iki büyük sur ve bir çok kule var. Surlar ve kuleler çok yıpranmış. Şehir, deniz kenarında, kısmen de bir tepe üzerinde kurulmuş. Şehre girmeyip dışarıda bir yerde kaldık. Zaten burası şimdi bir şehir değil ancak bir köy. Bir kaç kervansaray ve cami kalmış... Yalnız şehrin yukarı mahallelerinde oturan Rumlardan şarap bulundu... Şehrin adı Selimbria'dır (Dernschwan 1987:325-27).

Tarafli gözlemlerle yaklaştığı ifadelerinden anlaşılan H. Derschwan, şehri betimleyen erken tarihli seyyah olması açısından önemlidir.

Silivri'ye uğrayan Evliya Çelebi'nin şehir hakkında izlenimleri şöyledir;

Deniz kıyısında 150 akçalık Eyüp Kadılığına bağlı bir kazadır. Subaşı, Ketküda yeri, Yenigeri Serdarı ve Muhdesibi vardır. Ayan ve eşrafı çok ama Müftü ve Nakibi yoktur. Deniz kıyısında bir yalçın tepe üzerinde, dörtgen biçiminde yapılmış kalenin

kapısı, 47 kulesi, 500 evi ve 2000 nüfusu vardır. İçinde Hünkar Camii yer alır. Şehrin varoşu 17 mahallede 1600 evdir. İstanbul'un bir semti sayılır. Şehir surlarla İstanbul'a bağlanmış gibidir... irili ufaklı onaltı hanı olup hepsi de kızıl kiremitlerle örtülüdür. Bunlardan Hasan Çelebi Hanı'nda bir çarşı vardır. Burada yüz dükkan olup, her sanattan iş görülür. Gelip geçenlerin yolu üzerinde olmakla en çok kazananı nalbanttır... iki hamamından biri Piri Paşa'nın olup suyu ve havası pek güzeldir.... Batı yönünde Çorlu yolu üzerinde Sultan Süleyman Han'ın yaptırdığı otuzüç gözlü uzun bir köprü vardır..... Silivri'deki onsekiz cami içinde Kara Piri Paşa Camii tek minareli, geniş haremli bir cami olup Yavuz Sultan Selim devri vezirlerinden ve Hazret-i Ebubekir'in torunlarından Piri Mehmed Paşa'nın eseridir. Kalabalık cemaati vardır. Taşra haremının mihrap sofası üzerindeki balgami direkler hiç bir camide yoktur. İmaret, medresesi, darü't-talimi ve sıbyan mektebi olup bütün bu binalar kurşunla örtülüdür. Bundan başka bir cami görmedim (Evliya Çelebi 1984:12-14).

1632 yılında A.Hıbrî Efendi, yol üzerindeki Silivri'ye de uğrayarak şu bilgileri vermektedir;

Ertesi Silivri nâm kasaba-ki Çorlu ile mâbeyni tahminen yedi saatlik yoldur- nüzûl olundu. Ve kasaba sahil-i deryâda vaki' bir iskeledir. Bunda Sultan Selim arasında vezirazam olan Piri Paşa merhûmun bir a'lâ câmi-î şerîfi ve pişgâhında tabakhânesi ve medresesi vardır.. Ve birisi daha kal'a içinde kiliseden dönmedir. Kal'ası deryâ üzerinde havâle ve mürtefi' yerdedir. Eğerçi muazzam hanı yoktur. Hatta yirmiüç adet hanları vardır (A.Hıbrî Efendi 1975:14-15).

Böylece 17. yüzyıla ait iki önemli seyahatnameden, Silivri ve külliye hakkında ayrıntılı bilgiler öğrenmekteyiz.

Şehrin 18. yüzyıldaki durumuyla ilgili gözlemleri ise L.İnciciyan'a borçluyuz. Yazar İstanbul'a 12 saat uzaklıktaki Silivri'nin Marmara kıyısında yer aldığını, şehrin kale (Yukarı Şehir)ve Aşağı Şehir olmak üzere, ikiye ayrıldığını belirttikten sonra, bir zamanlar İpertimos

ünvanıyla bir metropolitlik makamı olduğundan söz eder. Inciciyan, şehirde çok sayıda han, hamam ve cami olduğundan bahsettikten sonra, 940 H./1533 M. yılında ölen Pirî Paşa'nın türbesine yer verir. Yazar, Antik kaynaklardan yararlanarak şehrin adının etimolojisinden, Karadeniz ve İstanbul'a kadar uzanan surlardan başka, ancak parçaları kalmış sur kalıntılarına işaret etmektedir (Inciciyan ve Andreasyan 1975-76: 142-43).

19. yüzyıl Silivri'si için C.Jirecek'in gözlemleri şöyledir;

...limandaki bataklık üzerinde 33 gözlü bir köprüden Rumlarla meskun son derece güzel bir kasaba olan Silivri'ye gelinir... (Jirecek 1990:50).

Ayrıca yazar, Silivri'nin Antik dönemde Yunan koloni şehri olduğunu, Akrapolü ve büyük bir limanı bulunduğundan söz ederek şehrin isimlerine yer verir.

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI:

Silivri ve Pirî Mehmed Paşa Külliyesi, yeterince araştırılmadığından, günümüz yazarlarına gerektiği ölçüde konu olmamıştır. Silivri ve külliyei çeşitli boyutlarda tanıtan yayınlar şunlardır:

M.T.Gökbilgin (1952); G.Goodwin (1971); C.Baltacı (1976), O.Aslanapa (1986). Bu yayınlarda külliye çeşitli yönlerden ana hatlarıyla çok kısaca tanıtılmıştır.

Silivri ve külliyei ayrıntılı olarak ele alan son araştırma T.Akkaya'nın Doktora Tezi kapsamında yapılan çalışmasıdır.. Yine aynı yazarın daha sonra yayınladığı ve sadece külliyei ele alan makalesi, görsel malzemeyle birlikte, bu konuda yapılmış en kapsamlı çalışmayı

oluşturmaktadır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Belgelere göre külliye'nin banisi Yavuz Selim'in Son, Kanunî'nin ise ilk sadrazamı olan Pîr lakaplı Mehmed Paşa (d.1465-66-ö.1532-33)'dir. Kadılık, mütevellilik, defterdarlık, vezirlik ve son olarak da sadrazamlık gibi çeşitli görevlerde bulunan Paşa, ölümü üzerine Silivri'de inşa ettirdiği külliyesinin haziresine gömülür (Bkz. Böl.IV.1).

3.2. MİMARİ:

Külliye'yi inşa eden mimarın kimliği belli değildir. Vakfiye ve kitabeyi dikkate alarak tarihlene yaptığımızda, o tarihlerde Hassa Başmimarı olarak Acem (Esir) Ali'nin görevde olduğu bilinmektedir. Ancak, bu mimarın baş mimarlığı sırasında yapılan inşaatların tümünü ona mal etmek imkânsız ise de, sadrazam ayarındaki bir kişinin inşa ettireceği kapsamlı külliye'nin, devrin baş mimarının elinden çıkması olasılığı yüksektir (Bkz.Böl.IV.4). Ayrıca Pîr Mehmed Paşa ile Çoban Mustafa Paşa'nın akrabalık ilişkisinden dolayı, aynı tarihlerde inşa edilen Silivri-Gebze ve Eskişehir'deki külliyelerde, ortak olabilecek tasarım ilkeleri irdelenmelidir. Dolayısıyla, bu varsayım mimar konusunda ipucu vermektedir (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİSKİSİ

Bugün, Silivri'nin tarihi geçmişi içinde en büyük ve önemli eseri oluşturan küllüye, şehrin merkezinde sahilten biraz içeride yer almaktadır (Lev. 59).

Pîr Mehmed Paşa Külliyesi, Silivri Kalesi ve şehir

surlarının yer aldığı, özellikle şehrin 16. yüzyıldaki imâarıyla birlikte, "Yukarı Şehir" adını alan tepenin batısında, alçalarak sahil boyunca uzanan "Aşağı Kasaba"da, 'İstanbul Caddesi' adıyla tanınan ünlü sefer ve kervan yolunun kenarında inşa edilmiştir. Külliye'nin doğu kanadını oluşturan han ve vakıf dükkanlarının cadde boyunca yer alması, yapı topluluğunun aynı zamanda şehre ve yola hizmet ettiği'nin de bir göstergesidir (Lev. 59).

Düz sayılabilecek bir alan üzerinde, cami-hazire, han, on dükkan, imaret (yemekhane-mutfak-kiler-fırın-odunluk), misafirhane (tabhane), medrese, darü't-talim (sıbyan mektebi), dokuz görevli odası, çeşme ve hamamdan oluşan külliye, kapıları sokaklara açılan gevre duvarı içinde oldukça geniş bir sahayı kaplamaktadır (Lev.60).

Antik ve Bizans yerleşim dokusunun dışında, Antik limana yakın batı bölgesinde, tarihi yolun batısında konumlanan külliye, günümüze ulaşan Türk dönemi eserleri içinde, en iyi korunmuş olmakla birlikte, vakfiyeye göre, oldukça kapsamlı tutulduğu anlaşılan tasarımda, cami dışındakiler ya yok olmuştur, ya da harap veya değişiklik geçirmiştir. Dolayısıyla külliye'de bütünlükten söz etmek mümkün değildir.

Yapı topluluğunun eski halinden çok şey kaybettiği, gevre sokaklarla sınır oluşturan gevre duvarı içindeki külliye alanındaki boş adacıklardan, geniş bahçeden, kalıntılardan ve modern yapılardan anlaşılmaktadır.

Külliye'nin tarihlenmesinde birinci derecede rol oynayan 1521 tarihli vakfiye ile 1530-31 tarihli cami kitabesi arasındaki yaklaşık on yıllık zaman farkı külliye tasarımında düşündürücü olmaktadır. Çünkü, 1521 yılında düzenlenen vakfiyeden sonra, vakfiyede adı geçen her yapının yapılıp yapılmadığı, yoksa yapının süresinin mi

uzun sürdüğü veya inşaatına daha mı geç başlandığı sorun teşkil etmektedir. Eğer külliye, vakfiyede adı geçen her yapıya sahip idiyse, -ki bugün bunu anlamak zordur- özgün durumundan çok şey yitirmiş demektir. Ayrıca 19. ve 20. yüzyıl onarım ve ekleri de tasarımı daha da güçleştirmektedir.

Mevcut yapı, kalıntı ve sözlü-yazılı belgelerle oluşturulmaya çalışılan tasarımda, külliye merkezini camiye, onun güneyinin hazireye, batı kanatın imaret grubu yapılarına, doğu kanatın han, darü't-talim (sıbyan mektebi), vakıf dükkân ve evleri ile muvakkithaneye (sonradan), güneyin ise ortası şadırvanlı büyük bir avlu gerisindeki medreseye ayrıldığı düşünülmektedir. Birincisi han ile sıbyan mektebi arasına, ikincisi medrese tarafına, diğeri ise cami ile imaret arasına açılan külliye kapıları, yapı topluluğunun çevredeki yol ağı ve mahalle dokusuyla olan ilişkisine işaret etmektedir.

Yapıların yerleştirilmesinden ve külliye kapılarının açılım yerlerinden doğu ve kuzeybatı kanadın han ve dükkânlardan dolayı ticari işlevli yapılara ayrıldığı anlaşılmaktadır. Güney çevre duvarının içine çeşme yapılması ise, bu kanatın arkasında konut bölgesi olabileceğini düşündürmektedir. Benzer şekilde batı ve kuzey cephelerin ise çevreden mahalle ile sarıldığını varsayabiliriz.

Külliye tasarımı "cami odaklı" gruba girmektedir. Caminin ana yapı olup merkezde bir dış avlu kenarında yalnız bırakıldığı bu şemada, avlunun güney hariç diğer cepheleri cami dışındaki yapılarla sarılmaktadır. Özgün tasarımda cami dışında, medrese, imaret, tabhane ve sıbyan mektebinin büyük olasılıkla doğrudan dış avluya birer kapıyla açıldığını düşünebiliriz. Han ise, bugünkü izlerden de anlaşılacağı üzere, avlunun dışına doğuya caddeye açılmakla külliyenin diğer yapılarından soyutlanmıştır.

(Lev.60).

Külliye tasarımımda dikkati çeken başka bir husus, cami ile medresenin bir avlu içinde karşı karşıya serbest konumda yerleştirilmeleridir (Lev.60).

Külliye'nin bazı yapıları bugün kısmen çevre duvarı içindedir. Cami ile sıbyan mektebi arası, tüm güney cephe, günümüzde imaretin yerindeki modern yapının (?) bulunduğu batı cephe, yüksekliği fazla olmayan bir çevre duvarı içine alınmıştır. Kuzey cephede ise medresenin cephesi sınır oluşturmaktadır (Lev.62-b, 63-b, 64-a, 66 a-b, 67-a). Külliye'de sınır oluşturan çevre duvarlarının dışında dış avlu içinde de park şeklinde düzenlenmiş, ayırıcı bazı duvarlara rastlanılır. Bu değişiklikler yakın tarihe aittir.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU:

Vakfiyedeki bilgilerin ışığında, külliye'nin özgününde yer alan yapılar ile günümüze ulaşan yapıları karşılaştırdığımızda külliye'nin, aslını yitirecek şekilde yapı kaybına uğradığı anlaşılır. Ayrıca mimari bazı izlerden de, külliye'nin önemli ölçüde restore edildiği ve değişiklik gördüğü saptanmaktadır.

Külliye'de kitabeyle belirlenen ilk onarım 1765/76 tarihinde, minarede gerçekleştirilmiş, bu onarımla, kaideden yukarısı tamamen yenilenmiştir (Lev.62-b).

1895-96 tarihini veren ikinci kitabe ise son cemaat yerinde bulunmakla beraber, onarımın sadece cemaat yerinde değil, genel nitelik taşıdığı, caminin doğusuna yapılan muvakkithane ve yine bu cepheye açılan avlu kapısının biçimiyle anlaşılmaktadır (Lev.62-a).

Külliye'de tarihi bilinen son büyük onarım Vakıflar

Genel Müdürlüğü tarafından 1961-71 yılları arasında yaptırılmıştır. Bu onarımda caminin cepheleri, bezemeleri ve haziresi onarılmış, medrese kalıntısı, çevre duvarı elden geçirilmiştir (Anonim 1973:71).

Son onarımda caminin doğu ve batı cephesinde, ana mekânların işlevine destek olan iki hücrenin kalıntıları yok edilmiştir. Bunlardan geriye kalan konsol ve saçak izi kalıntıları doğu ve batıdaki yan mekânların cephelerinde izlenmektedir. 1966 yılında temel kalıntıları görülebilmekteyken günümüzde temel kalıntıları tamamen ortadan kalkmıştır. Bu hücrelerin oldukça küçük ve alçak oldukları ve de kesme taştan inşa edildikleri anlaşılmaktadır (Akkaya 1989:45).

3.5. MALZEME VE TEKNİK:

Külliyenin camisi, özellikle kullanılan kesme taş malzemenin kalitesi ve titiz işçiliğiyle farkedilmektedir (Lev.63 a-b, 64-a). Caminin yanı sıra, medrese kalıntısı, muvakkithane, sıbyan mektebi, çevre duvarı ve kapılarında da kesme taş kullanılmıştır. Mihrap, minber, son cemaat yeri sütunları ve şadırvan su haznesinde ise mermer malzeme tercih edilmiştir (Lev.63-a).

Han da duvar örgüsü olarak cephede moloz örgü ve ahşap hatıl, destek sistemi ve çatıda ise, ahşap ve kiremit kullanılmıştır. Tuğlaya ocak nişi ve davlumbazları ile, çatıya yakın üç sıra testere dişi saçakta rastlanır.

Caminin ana kubbesi ile son cemaat yerinin kubbelelerinde kurşun malzeme dikkat çeker. Han, sıbyan mektebi ve muvakkithanenin çatısında ise kiremit kullanılmıştır (Lev. 63-b, 64a-b, 65-b).

Demir malzeme, yapıların alt seviye pencereleriyle

çevre duvarı pencerelerinde görülür. Alçı ise caminin üst seviye pencerelerinde dikkati çeker.

3.6. SÜSLEME

Caminin içinde kubbede, duvar yüzeylerinde, pencere alınlıklarında ve son cemaat yeri kubbe içinde, son onarımda üzerinden geçildiği anlaşılan kalem işi bezeme karşımıza çıkar. Hanın beden duvarının üst kısmında testere dişi motifi, cami son cemaat yeri sütun başlıklarında ise mukarnas süsleme görülür (Lev.63-a).

4. KÜLLİYETİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. CAMI

Küliyede merkezi oluşturan ve bugünkü görünümüyle de ana yapı durumundaki cami, plan şeması açısından zâviyeli camiler de yer alması gereken özelliklere sahiptir (Lev.60).

Merkezde, güneyde yarım kubbeyle dışa çıkıntı yapan kısmıyla kubbeli ibadet mekânından, ona doğu ve batıdan açılan kubbeli odalardan, kuzeydeki yanları kapalı beş bölümlü revaklı giriş ile kuzey batıdaki minare ve güneydeki hazireden oluşan cami, günümüzde külliyyede en dikkati çeken yapı konumundadır (Lev.60, 64-a). Ayrıca dış avluda bir de şadırvanı yer alır.

Kuzeydeki beş bölümlü revaklı girişin eksenine açılan taçkapıyla, avlu zeminden yükseltilmiş ibadet mekânına geçilir. İbadet mekânı, kendi içinde yapıya hakim orta mekân ile güneydeki dışa çıkıntılı kısımdan oluşmaktadır (Lev.61). Orta mekânın üzeri mukarnaslarla geçilen 11.90 m. çapındaki bir kubbeyle örtülmüştür. Ortadaki bu bölümün güneyinde ise dışa taşkın şekilde planlanmış, içinde mih-

rap ve minberin yer aldığı, üzeri yivli yarım kubbeyle örtülü kısma geçilir. Caminin ibadet mekânı, küçük hacmine karşılık, çeşitli seviyelerde açılan çok sayıdaki pencereyle oldukça aydınlatılmıştır (Lev.61-64-a).

Camide ibadet mekânının iki yanında, onunla bağlantılı iki mekân karşımıza çıkar. Doğu ve batıdaki bu yan mekânların aynı zamanda bir kapıyla da avluyla bağlantıları sözkonusudur (Lev.61). Üzerleri pandantiflerle geçilen kasnaklı basık kubbe ile örtülen ve ana mekâna göre oldukça küçük tutulan yan mekânlardan batıdaki, minarenin konumundan dolayı daha da küçük planlanmıştır. Son onarım öncesi kadar avlu girişleri önlerinde bir kuruluş varken onarımla birlikte yok edilmiştir (Akkaya 1989:45).

Caminin kuzeyinde, mukarnas başlıklı dört sütun üzerine sivri kemerlerin birbirine atılmasıyla oluşturulmuş ve üzeri pandantif geçişli kasnaklı kubbelerle örtülmüş bir revaklı giriş düzenlemesi karşımıza çıkar (lev. 61, 62a-b, 63a). Doğu ve batıdan sadece birer pencere ile açıldığı için yanları kapalı revak düzenine sokacağımız bu bölüm, üzerinde onarım kitabesi olmakla birlikte ne ölçüde onarım gördüğü belli değildir.

Caminin kuzeybatısındaki tek şerefeli minarenin kaideden sonrası, 18. yüzyıl onarımı ile yeniden inşa edilmiştir (Lev.62-b).

Caminin kuzeyinde dış avluda, sonradan yapıldığı anlaşılan bir şadırvan yer almaktadır. Merkezdeki su haznesini sekiz sütun üzeri saçaklı bir kubbeyle örtülü şadırvan, avlunun cami ile medresenin arasındaki kısmında göze çarpar (Lev.67-a).

Cami ile bağlantılı olarak güneyde oluşturulmuş bir

hazire yer alır. Yapıyla çağdaş hazirede, Pîr Mehmed Paşa ile oğlunun kitabeli Lahit türü mezarlarıyla bazı mezar taşları bulunur (Lev.67-b). Son yıllarda onarım yapılarak korunmaya alınmıştır.

Dış görünümüne gelince; cami, küçük ölçekli olmasına karşın, çevrede büyük yapı olmamasından da kaynaklanan daha anıtsal görünümündedir (Lev.62a-b, 67-b).

Özellikle ibadet mekânının orta bölümü, yapının içine ve dışına yani bütüne hakim bir karakterde inşa edilmiştir. Yüksek kasnak ve kubbeyi çeviren payanda kemerleri cephe mimarisi açısından dikkat çekicidir (Lev.64-a, 67-b). Mihrap bölümünün saçak hattı ancak doğu ve batıdaki yan mekânların saçak hattıyla aynı seviyededir (Lev.64-a). Yan mekânlar, caminin asıl kütesine oranla talî unsur olarak kalmaktadır. Dıştan simetrik gibi gözükse de bu mekânlardan batıdaki minareden dolayı daha küçük olmakla birlikte, dış görünümüne yansıtılmamıştır (Lev.62-a, 64-a).

Dış görünüm açısından en hareketli cephe, hiç şüphesiz kuzey cephesidir. Avludan yükseltelen revaklı girişin orta bölümü sertak şeklinde düzenlenerek vurgulanmıştır (Lev.62-a). İkişer pencere açıklığı dışında yanları kapatılan revaklı girişin güney duvar ekseninde, üzerinde bir kitabenin de yer aldığı basık kemer düzenlemeli taçkapı göze çarpar.

4.2. HAN

Vakfiyede "misafirlerin atları için ahır" ifadesiyle geçen han, külliyyede doğu kanatta yer almaktadır (Lev.60).

49.70x13.80 m. boyutlarıyla kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, doğudan salaş dükkânlarla, batıdan

külliye avlusuyla, kuzeyden sokakla, güneyden ise külliye giriş kapısıyla çevrilidir.

Vakfiyede "imaret hanı önünde iki dükkan" ifadesine rastlanması, doğu cephenin çarşıya ve tarihi yola baktığını belirtir. Bu yöne açılan orijinal kapının dışında hâlâ varlığını koruyan salaş dükkânlar da bunun bir belirtisidir.

Hana, yakın tarihte kuzeyde açılan bir kapıyla girilir. İç görünümüyle oldukça harap olan ve depo olarak değerlendirilen yapı, kuzey-güney ekseninde bir sıra halinde dizilmiş ahşap desteklerle iki sahna ayrılmıştır (lev.60). Kaideler üzerine oturtulan payeler kirişlerle birbirine, enine atılan kirişlerle de yan duvarlara bağlanmıştır. Yapı ahşap konstrüksiyonunu taşıdığı çift yöne meyilli ahşap ve çatı ile örtülmüştür. Hanın duvarlarında bugün çoğu harap ve örülmüş ocak nişlerinin izlerine rastlanılır. Doğu ve batı uzun kenarlar boyunca 0.30 m. yüksekliğinde 0.80 m. genişliğinde bir seki karşımıza çıkar.

Dış görünümüne gelince; uzun cephelerden doğudaki gelişigüzel inşa edilmiş dükkânlarla çevrili olduğundan orijinal görüntüsünü yitirmiştir. Bir bakıma, cephedeki orijinal kapı da görünümünden çok şey kaybetmiştir (Lev.62-a,64-b). Hana, sonradan kuzeyden ikinci bir kapı açılarak bu cephede de oynanmıştır. Bunun dışında batıdaki uzuncephede ile güneydeki dar cephenin eski görünümünü koruduğu söylenebilir (Lev.65a-b). Batıda mazgal pencere dışında açıklıkla karşılaşılmaz. Yapının üstü kiremitle kaplıdır. Çatıya yakın konumda üç sıra testere dişi motifi ile oluşturulmuş bezeme dikkat çekicidir.

Han ile bağlantılı dükkânlara gelince; 1521 tarihli vakfiyede on dükkânın adı geçmektedir. Dükkânlardan ikisi

imaret hanı önünde, beşi birbirine bitişik konumda darü't-talim duvarı önünde ve diğerleri de bu dükkânların önünde bulunuyordu. Bugün yaklaşık aynı konumdaki dükkânların orijinalliği kalmamıştır (Lev.62-a, 64-b, 67-b).

4.3. MEDRESE

Adına vakfiyede, yüzyılın diğer belgelerinde ve seyahatnamelerde rastlanılan medrese, dış avluda, kuzeye konumlanan ve günümüze çok harap bir biçimde ulaşan bir yapıdır (lev.61-66a-b, 67-a).

Cami ile birlikte, karşılıklı olarak serbest düzende şadırvanlı avluda yer alan medresenin, mimari özellikleri hakkında bilgilerimiz yok denecek kadar azdır. Bununla beraber, tarihi kaynaklarda yapının adı geçmektedir. Vakfiyede sadece adından söz edilen medrese, aynı yüzyıl içinde C. Baltacı'nın eserine konu olur. Yazar 16. yüzyılda, medresenin önemine işaret ederek, yüzyılın ortasında 20 li olan paye derecesinin yüzyılın sonunda 50 li gruba çıktığını belirterek medresede görev yapan müderrisler hakkında bilgi verir (Baltacı 1976:339-40).

17. yüzyıla ait bir ruznamede "Kasaba-i Silivri Medrese-i Pir Mehmed Paşa" adıyla 40 lı medrese payesine sahip bir yapıdan söz edilir (Özergin 1973-74:283).

Medreseden geriye kalan mimari izlere gelince; yapının örtü sistemi yalnız dersane odası ve öğrenci odalarının 0.50 ile 3.50 m. arasında değişen kuzey duvarı ve bu duvarda açılan ocak ve duvar nişleri geriye kalmıştır. Öğrenci odalarının önündeki kalıntılardan da revak kısmının yer aldığı anlaşılmaktadır (Lev.66-b).

Medresenin caminin karşısında dış avluyu ortak paylaşacak şekilde konumlanmasından ve mevcut mimari iz-

lerden yola çıkan T.Akkaya, külliye'nin restitüsyon planını çizmiştir (Lev.60). Yapılan restitüsyona göre, günümüzde külliye'nin kuzey girişi olarak kullanılan kapının bulunduğu kısım, medresenin kubbeli ana dersane odası, iki yanındaki beşerden on mekân ise öğrenci odasıdır. Simetrik olarak kare planlı çizilen odalar kubbeli olup avluya doğru yönlendirilmişlerdir. T. Akkaya'nın bu görüşüne konumlama ve düzenleme açısından katılmaktayız. Çünkü, 15. yüzyıl ikinci yarısıyla birlikte Silivri ile çağdaş örnekleri düşündüğümüzde, böyle bir tasarımın olmaması için neden bulamıyoruz (Bkz.Böl.IV.4).

4.4. İMARET

Vakfiyede yemekhane, mutfak, kiler, fırın ve odunluk gibi bölümleri sayılan imaret, diğer belgelere de konu olmuştur.

Günümüze ulaşmayan ancak, yirmi yıl öncesine kadar temel seviyesinde bazı izleri saptanan (Reyhanlı 1974: 284-86) yapı, sonradan yıktırılmış ve bir kısmının yerine de müftülük binası olarak kullanılan modern yapı inşa edilmiştir (Lev.66-a).

Araştırmacı T.Akkaya, külliye'nin restitüsyon konum planını çizerken imareti de olası şekilde bazı kaba çizgilerle belirtmiştir. Restitüsyona, vakfiyede sözü edilen yemekhane, kiler, mutfak, fırın ve odunluk yerleştirilmiş, böylece külliye'nin batı kanadı imarete ayrılmıştır (Lev.60).

4.5. MİSAFİRHANE (TARHANE)

Vakfiyede sözü edilen misafirhanenin tanımlaması yapılmadığı için bağımsız bir yapı mı olduğu, yoksa caminin doğu ve batısındaki mekânların mı kastedildiği

bilinmemektedir.

4.6. DARÜ'T-TALİM (SİBYAN MEKTEBİ)

Külliyede doğu kanatta güneydoğu köşede yer alan yapı, vakfiyede darü't-talim adıyla geçmektedir. Vakfiyedeki bilgilerden sıbyan mektebi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Medrese ile birlikte külliye'nin eğitim işlevli yapısıdır (Lev. 60, 67-b).

Fevkanî olarak düzenlenen yapı, 4.80x3.90 m. boyutlarıyla dikdörtgen bir mekândan oluşmaktadır. Kuzeyden bir kapıyla ulaşılır. Mekânın üzeri çapraz tonozdan sonra çatıyla örtülmüştür. Daha önceleri kütüphane olarak değerlendirilen mektep, günümüzde imam evi olarak kullanılmaktadır.

Doğu hariç üç yönden kuşatma duvarıyla çevrili bir bahçe içindeki yapının doğusunda bugün sekiz dükkân bulunmaktadır. Vakfiyeye göre, ise beş dükkân yer alıyordu.

Doğu hariç üç yönden kuşatma duvarıyla çevrili bir bahçe içindeki yapının doğusunda ana caddeye bakan dükkanlar yer almaktadır.

4.7. MÜSTEMİLAT

Vakfiyeye göre, külliyyede çalışan bazı görevliler için oda şeklinde düzenlenmiş meskenler sözkonusu olup bu odalardan yararlanacak görevliler şunlardı: Müderris, imam, hatib, müezzin, muarriif ve diğer bazı kişiler. Dağılıma göre, müderris, imam ve cami şerif hatibine birer oda, müezzinlerle muarriife üç oda verilecek, geriye kalan üç oda ise, ehl-i görevliler ve saireden kimselere tahsis edilecektir.

Vakfiyede dolaylı olarak yerleri bahsedilen bu odaları T.Akkaya, hanın batısına medrese önüne yerleştirmektedir (Lev.60). Yalnız bu restitüsyon planında dokuz oda değil, üç odanın yerleri işaretlenmiştir.

4.8. ÇESME

Külliyede güney çevre duvarı içinde inşa edilmiş bir çeşme dikkat çekicidir (Lev.64-a). Sokağa bakan güney cephesiyle yapının klasik düzende mahalle çeşmesi olarak inşa edildiği anlaşılmaktadır. Külliye ile çağdaş mı olduğu yoksa en azından 18. yüzyıl öncesindeki bir tarihte mi eklendiği belli değildir. Çeşmenin, güneye bakan yönüyle çevrede mahalle dokusu olduğunu düşündürmektedir.

4.9. HAMAM

Evliya Çelebi'nin Silivri'yi anlatırken "iki hamamdan biri Piri Paşa'nındır" ifadesi kullanması, külliyenin bugün mevcut olmayan bir de hamamının olabileceğini düşündürmektedir. Tek başına mı? yoksa külliyeye bağımlı inşa edildiği bilinmeyen hamam için G.Güreşsever, Silivri Lisesi'nin yerinde bulunduğunu ve külliyeye bağımlı olduğunu iddia etmektedir (Güreşsever 1974:175).

4.10. DIŞ AVLU, ÇEVRE DUVARI VE KAPILAR

Külliyede yapıların yerleştirilişinden dolayı büyük bir dış avlu meydana gelmiştir. Bugün yok olan yapılar nedeniyle olduğundan daha büyük görünen avluya, restitüsyon planına göre, han dışındaki diğer yapılar açılmaktaydı (Lev.60).

Günümüzde güneybatıdan başlayarak güneydoğuya doğru izlenebilen bir çevre duvarı göze çarpar. İçine pencere açılan ve çeşme de yerleştirilen çevre duvarı son yıllarda

büyük onarım görmüştür (Lev.63-b, 64-a). Bu bağlamda, günümüzde külliye yapılarıyla irtibatı sağlayan üç giriş karşımıza çıkar. Bunlardan doğuya açılanı taçkapı şeklinde olup konumu ile orijinaldir (Lev.65-a). Diğer iki giriş ise düzenlemeleri ile sonradandır (lev.66-b, 67-a). Ayrıca T.Akkaya, restitüsyon konum planında, medrese ile imaret arasında kuzeybatıda bir giriş göstermektedir (Lev.60).

4.11. MUVAKKİTHANE

Külliyyede cami ile sıbyan mektebi arasında, doğu kapısına giden yol üzerinde, 19. yüzyılın mimari özelliklerini yansıtan kare planlı ve tek mekânlı bir yapı dikkati çeker. Bu yüzyıl içindeki bir onarımda yapıldığını düşündüğümüz yapı, pencerelerle dışa açılır.Üzeri kiremit kaplı bir çatıyla örtülmüştür (Lev.62-a, 63-a).

4.12. HELÂ

Bugün dış avluda kuzeydoğu köşeye yakın kısımda yeni yapılmış bir helâ göze çarpar.

BELEN, KANUNİ SULTAN SÜLEYMAN MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Hatay iline bağlı bir ilçe merkezi olan Belen, Amanos Dağları'nın tek geçit verdiği iki tepe arasında, 640 m. yükseklikte, geçidin denize bakan ağzında kurulmuş bir yerleşmedir.

Anadolu ve Avrupa'yı, Orta Doğu ve Mısır'a bağlayan ve Gülek Boğazı ile birlikte, iki önemli geçitten biri olan Belen, aynı zamanda Doğu Akdeniz ile Suriye arasında irtibatı sağlayan stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca önemini hep korumuştur (Lev. 1).

Belen'in önemi, bir taraftan Doğu Akdeniz (İskenderun Körfezi), diğer taraftan Amik Ovası arasında, sahilden hemen içeride sarp bir duvar gibi denize paralel yükselerek Güney Anadolu ile Kuzey Suriye arasında ulaşım bakımından ciddi bir engel teşkil eden Amanos Dağları'nın hemen hemen tek denecek geçidi üzerinde kurulmasından ileri gelir. Oldukça yüksek zirveleri bulunan Amanoslar'ın eksenini, Belen'de ortalama 700 m.ye kadar algaldığı için, Anadolu'yu katederek Gülek Boğazı'ndan Çukurova'ya inen ve sonra deniz kıyısını izleyerek İskenderun'a kadar gelen yolun, yüksek dağları aşarak Suriye, Mezopotamya ve Hicaz istikâmetine doğru ilerlemesi mümkün olmaktadır. Bundan dolaydır ki, geçide Antik çağlarda neden "Suriye Kapısı" (Portae Syriae) veya "Amanos Kapısı" (Portae Amani Mantis) adlarının verildiği kolayca anlaşılmaktadır (Darkot 1949:473).

Araba yoluna elverişli tek geçidi oluşturan Belen, bu nedenle tarih boyunca Büyük İskender'den, Sultan I. Selim

ve Mısır Valisi Kavala'lı İbrahim Paşa komutasındaki orduların, ticaret kervanlarının, müslüman ve hıristiyan hacıların, seyyahların ve ulakların geçtiği son derece önemli doğal ve tarihi bir yol üzerinde karşımıza çıkmaktadır. Geçit ve yerleşim yeri dün olduğu gibi bugün de, uluslararası bir yol üzerinde geçit yeri olmakla hâlâ eski önemini korumaktadır.

Bu özelliğinin ötesinde Belen, denizden 12-15 km. sonra 600-1000 m.ye ulaşan orman ve bitki örtüsüyle kaplı dağ ve tepeleriyle de tanınmıştır. Üst üste inşa edilen beyaz badanalı yayla evleriyle kabaca Akdeniz mimarisini yansıtan Belen ve çevresi, bir zamanlar Halep ve Antakya'nın yaylası olarak ün yapmıştır. Günümüzde ise özellikle Soğukoluk Yaylası ile İskenderun'un sayfiye ve dinlenme yeri olarak tercih edilmektedir.

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Doğu Akdeniz'i Kuzey Suriye'ye bağlayan Amanos Dağları üzerindeki Belen, bu özelliği ile Antik çağlardan günümüze kadar, her dönemde önemini koruyan bir mevki olmuştur.

Antik dönemde "Suriye Kapısı", "Amanos Kapısı"; Ortaçağda "Pagrae"; Arap kaynaklarında "Bağras" ve zaman zaman "Bâb-ı İskenderûn", "Mazik Bağrâs" gibi adlarla anılan geçidin (Darkot 1949: 473; Parry 1960:1134), Belen yerleşiminin kurulmasıyla birlikte, birkaç km. uzunluğunda devam eden boğazın denize bakan ucuna "Belen"; Amik Ovası'na doğru olan doğu tarafına ise "Bağrâs" adı verilmiştir. Günümüzde kullanılan Belen Boğazı ve geçidi adı ise Belen Kasabası'nın son yüzyıllardaki gelişimi nedeniyle kazandığı önemin bir sonucudur.

Osmanlı Dönemi öncesine ait kalıcı maddî bir iz rastlanmayan Belen'in kuruluşu, tarihi belgeler doğrultusunda Sultan I. Süleyman zamanına rastlamaktadır. 16. yüzyıldan önce de bir geçit yeri olarak önemi daima vurgulanan Belen, bu ad yerine tarihi yolun Antakya'ya doğru birkaç km. ilerisinde, boğazın doğu ucundaki "Pagrae" (Bağrâs) adı ile anılıyordu.

Kuruluşu Antik döneme kadar inen ve kalesiyle tanınan Bağras, stratejik önemi nedeniyle Osmanlı döneminde de yerleşime sahne olmuştur. Bu yer, gerek tarihi belgelerde, gerekse seyahatnamelerde bazen Belen ile karıştırılmış, bazen de ikisi aynı yerleşim gibi düşünülmüştür. Günümüzde yol şebekesinin güzergâh değiştirmesiyle önemini yitiren mevki, Ötençay adıyla tanınan bir köy yerleşmesine dönüşmüştür. (26)

Benzer şekilde, Bağras'dan doğuya doğru ilerlerken tarihi yolun Halep ile Şam güzergâhlarına ayrıldığı konuma yakın yerde, derbent yeri olarak seçilen ve yaygın adıyla "Karamort" olarak tanınan mevkiî de, aynı coğrafi bölgede ve yol üzerinde yer alan bir başka menzil yerleşmesidir. (27)

Coğrafi konum ile tarihsel gelişim arasındaki bağlantıya değindikten sonra, bölgenin tarihçesini kısaca özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz.

Belen ve civarı Suriye ile birlikte, 7. yüzyılda İslâm, 10. yüzyıl ortalarında Bizans, 11. yüzyıl sonundan itibaren de bir süre Haçlı hakimiyetine girmiştir. 13. yüzyılın ikinci yarısından sonra, Mısır Memlûklülerinin eline geçen ve 1516 Mercidabık Savaşı ile Osmanlı topraklarına katılan Belen, Abbasilerin Bizans'a karşı olan Avâsım (sınır bölgesi) içinde yer aldığı zaman "Maziku Bagras" ve "Bab-ı İskenderun" adları ile tanınmaktaydı.

(Darkot 1949:473; Parry 1960:1134; Halaoğlu 1992:403-404).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Ortaçağ kaynaklarında adı geçmeyen Belen'in, Sultan I. Süleyman zamanında bir yerleşim olarak değerlendirilip kurulduğuna dair bilgiler sözkonusudur.

17. yüzyılda yaşayan ve Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede olarak tanınan tarih yazarına göre, Belen'in kuruluş öyküsü şöyledir:

Yavuz Selime halef olmuş Süleyman Kanuni zamanında Antakya civarında bir köy inşa edilerek burada bir mescid, bir hamam ve bir han yaptırıldı. Bundan başka bu köyde oturanlardan tekâlifi harbiye de kaldırıldı (Müneccimbaşı Derviş Ahmed Dede 1868:III, 471).

Bir başka belgede ise ilk iskânın kurulması şöyle gelişmiştir.

1320 H./1902-1903 M. tarihli Halep Vilayeti Salnamesi'ne göre, 1552 yılında, Halep ile İskenderun arasında yeni bir güzergâh aranırken, şimdiki kasabanın bulunduğu yere, 960 H./1553 M. yılında Sultan I. Süleyman tarafından cami, hamam ve han yaptırılmış ve buraya 250 derbentçi yerleştirilerek "Derbend-i Cebel-i Barkesma İskenderun" ya da diğer adı ile "Derbend-i Cebel-i Bakrâs ma'a İskenderun" denmiştir. Önemli bir geçit ve derbent yolu olarak belirlenen Belen'de, yapılan bu sosyal tesisler ve halkının vergilerden muaf tutulması, hemen yakındaki eski bir yerleşim merkezi Bağras'a rağmen kısa zamanda gelişim sağlamasına neden olmuştur (Lev. 7).

Birkaç yıl sonra iskân politikası gereği 65 aile daha

buraya getirilmiş, etrafta bir saatlik mesafede bulunan topraklar, mîriye ait olmak ve öşürden muaf tutulmak kaydı ile yerleşenlere dağıtılarak buraya "Ayn al-tell ve mezraası" (tepecik tımarı) adı verilmiş ve adı geçen vakıf kasabanın mahkeme-i şer'îye siciline kaydolmuştur (Darkol 1949:474; Parry 1960:1134).

Yine aynı belgeden öğrendiğimize göre, 1183 H./11770 M. yılında Adana Sancağı Beyi Abdurrahman Paşa tarafından Belen'e yeni nüfus iskân ettirilmiş, böylece kasabanın biraz daha gelişerek adının "Beylân" olarak tanınması sağlanmıştır.

Sonradan resmi kayıtlara "Beylân" olarak geçmekle birlikte, yerleşimin bugün olduğu gibi "Belen" adıyla tanınması, 16.yüzyıldaki Osmanlı yerleşimiyle başlamalıdır. Nitekim, 1058 H./1648 M. yılında Belen'den geçen Evliya Çelebi, yerleşim için Belen adını kullanmakta ve bu adın etimolojisi hakkında da bilgi vermektedir.⁽²⁸⁾

Dolayısıyla, kaynaklarda "Belen", "Beylân", "Baylân", "Bilân", "Bakrasbeli" veya yer yer karıştırılmasından dolayı "Bakras" adıyla tanınan mevkinin 16. yüzyılda derbent şeklinde kurulduğu ve zamanla da bir yerleşim haline dönüştüğü anlaşılmaktadır. Kuruluş aşamasında, yolu kullananlar için küçük bir külliye inşa edilerek eski deyimiyle şenlendirilen Belen, Evliya Çelebi'nin ifadesine göre, bir yüzyıl sonra küçük bir şehir haline gelmiştir.

Belen'in idari yapısına gelince; önce 1516'da Osmanlı hakimiyetiyle oluşturulan Halep Eyaleti'ne bağlı bir kadılık (kaza) merkezi iken, daha sonra 19. yüzyılda bir ara Adana Vilayeti'ne bağlanmış, yüzyılın sonunda ise tekrar Halep Vilayeti Payas Sancağı içerisinde bir kaza merkezi olmuştur (Baykara 1988: 197, 218,242). 1907'de ise Arşiv malzemesine göre Halep Eyaleti Halep Sancağı'nda

kaza merkezi olarak belirlenmiştir.

Belen'in Osmanlı dönemi içindeki tarihsel gelişimi arşiv malzemesi ve seyahatnamelerle de izlenebilir. Özellikle 19. yüzyıla ait seyahatnamelerde, yerleşimin sosyo-ekonomik ve eğitim yapısına ait değerli bilgilere rastlanılır (Bkz. 2.1.3.).

Arşiv malzemesine göre, önemli bir geçit yeri olmasından dolayı derbent ve menzil yeri seçilen Belen, üzerinde yer aldığı Adana-Halep güzergâhında, bir önceki menzil Payas'a 7-9, sonraki menziller Bakras'a 3, Antakya'ya ise 8-9 saat uzaklıkta idi. İstanbul Belen arası da 217 saat olarak hesaplanmıştı (Halaoğlu 1982:43-44).

1918-38 yılları arasında Fransa'nın mandası altında Hatay Cumhuriyeti'nin İskenderun Sancağı içinde yer alan Belen, 1939 yılında Hatay'ın Anavatan'a katılmasıyla Hatay ili İskenderun ilçesinin bir nahiyesi olmuştur. Bugün ilçe merkezi konumuna yükseltelen yerleşim, geçmişteki önemini bugün de devam ettirmektedir.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KITABE

Han, cami ve hamamdan oluşan Belen Külliyesi'nin her yapısında inşa kitabesi göze çarpar. Handan başlamak üzere ilgili kitabelerin orijinal yazımları, transkripsiyonları ve Türkçeleri şöyledir.

Han Kitabesi: (29) Taşkapı üzerinde üst üste yerleştirilmiş iki parçadan oluşan, dört satırlık sülüs yazıyla yazılmış kitabe ile ilgili bilgiler şunlardır (Lev.76-a).

Original Yazımı:

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ هٰذَا خَاتَمُ الْمَوْلَانِ الْمَعْلَمِ السُّلْطَانِ الْاَعْظَمِ الْهَاقَانِ الْمَعْلَمِ ظِلَّ اللّٰهِ فِي الْفَرْضِ
 سُلْطَانِ سُلْطَانِ الْاُمَمِ سَيِّدِ سُلْطَانِ عَرَبٍ وَالْعَجْمِ نَاصِرِ الْحَرَمَيْنِ الشَّرِيفَيْنِ
 سُلْطَانِ سُلَيْمَانَ خَانَ ابْنِ سُلْطَانِ سَلِيمٍ شَاهِ خِدَالَهٗ مَلِكِهِ وَسُلْطَانَتِهِ بِتَارِيْحِ شَهْرِ
 شَعْبَانَ الْمَعْلَمِ فِي سَنَةِ سَعِيْنٍ وَخَمْسِيْنٍ وَتِسْعِمِائٍ الْهَجْرَةِ النَّبَوِيَّةِ عَلٰی صَاحِبِهَا
 اَفْضَلُ الصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ .

Transkripsiyonu:

- 1) Bismillâhirrahmânirrahîm hâze'l-hân'ül-muazzam es-sultanü'l-A'zam el-hâkân'-ül-muazzam zillullahi fi'l-arz sultân-ı selâtînu'l-ümem seyyid-i selâtîn'il-arabi ve'l-acem nâsirü'l-haremeynni's-şerîfeyn.
- 2) Sultân Süleyman Hân ibn Sultân Selim Şâh halladallahü mülkehü ve saltanatehü bi-tarîhi şehri şâbâni'l-muazzam fî seneti seb'in ve hamsîn ve tis'a mie el-hicreti'n-Nebeviyye alâ sâhibihâ efdalü's-Salât-ı ve's-selâm.

Türkçesi:

Bismillahirrahmanirrahim. Bu büyük hanı en büyük sultan en azametli hakan Allah'ın yeryüzündeki gölgesi insanların sultanlarının sultanı, Arap ve Acem sultanlarının efendisi Mekke ve Medine'nin yardımcısı Sultan Selim Şah oğlu Sultan Süleyman Han-Allah hükümdarlığını ve saltanatını daim kılsın-salat ve selamının en faziletlisinin üzerinde olduğu Nebinin (peygamber) hicret yılı itibariyle 957 senesinin Şaban-ı muazzam ayında yapılması....(emretti?) Şaban 957/Ağustos-Eylül 1550.

Cami Kitabesi: (°°) Camide, kuzey bölümden ibadet mekânına girişi sağlayan kapının üzerinde yer alan kitabe, üç satır halinde sülüs yazıyla yazılmıştır. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Lev. 80-a).

Orijinal Yazımı:

امر بعمار هذا الجامع المبارك السلطان الاعظم وحقان المعظم مالك ملوك الامم
السلطان سليمان خان ابن السلطان سليم خان خلد الله ملكه ٩١٧

Transkripsiyonu:

- 1) Emera bî imari haze'l-câmi'ül-mübarek es-sultânü'l-A'zam ve hâkân'ül.
- 2) Muazzam mâliki mulûkû'l-ümem es-Sultan Süleyman Hân ibnü's-Sultân Selim Hân halledallahü mülkehü....
917 (916)?/1510-11?

Türkçesi:

Bu mübarek caminin yapılmasını en büyük sultan ve haşmetli hakan insanların ve padişahların padişahı Sultan Selim Han oğlu Sultan Süleyman-Allah hükümdarlığını daim etsin-emretti.

Tarih 916-917?/1510-11?

Hamam Kitabesi: '31' Hamamın giriş kapısının üzerinde yer alan kitabe, iki satır halinde sülüs yazıyla yazılmış olup orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Lev.84-a).

Orijinal Yazımı:

امر بعمار هذا الحمام السلطان الاعظم والحقان الافخم السلطان سليمان خان ابن السلطان
سليم خان ابد الله ملكه بتاريخ لسنة سبعين وتسعاً

Transkripsiyonu:

- 1) Emera bi imâri hâze'l-hamam es-Sultânü'l-A'zam ve'l-hakânü'l-efham es-Sultan.
- 2) Süleyman Hân ibn es-Sultan Selim Hân ebbedallahü mülkehü bî-târîh-i li seneti seb'in ve tis'a mie.

970/1562

Türkçesi:

En büyük Sultan ve ulu hakan Selim Han oğlu Sultan Süleyman Han-Allah onu mülkünü, hükümdarlığını daim etsin- Bu hamamın yapılmasını emretti.

970/1562

Her üç kitabe metninden de anlaşıldığı üzere, aralarında zaman farkı da olsa, yapıların banisinin Kanuni Sultan Süleyman olduğu gözlenmektedir.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Kanuni'nin bilinen dört vakfiyesinde, Belen'deki eserlerle ilgili bilgiye rastlanmaz.⁽³²⁾

Belen menzil külliyesinin adı risaleler içinde sadece Tuhfet-ül Mi'marin'de geçer. Bu kayıta;

Halep yolunda Cebel-i Barkesma Derbendi'nde inşa edilen kervansaray ve tekke (Kanuni Sultan Süleyman Kervansarayı) ibaresine rastlanır (Kuray 1986:250, 264; Sönmez 1988:94).

Belen ile ilgili diğer arşiv malzemesini ise Başbakanlık Arşivi'ndeki Defterler, hac rehberleri ve salnameler oluşturur.

Mühimme Defterleri arasındaki 29. defterin içinde yer alan ve Ramazan 984 H./Kasım 1576 tarihinde Uzeyr Sancağı Beyi'ne yollanan bir hükümde, malzeme alımı nedeniyle külliyenin cami ve imaretinin (?) adı geçmektedir. Bu kayıta, yerleşimden Bakras, külliyyeden ise Sultan Süleyman ibaresiyle sözedilmektedir.

Yine aynı türe giren defterlerden 30. cusunda, Bakras Kadısı'na yollanan 985 H./1577 M. tarihli hükümde, menzil

beygirlerinin İskenderun Pınarı'nda iskân edilmesi istenilmektedir.

Mühimme Defterlerinden 986 H./1578 M.tarihli 35. sinde yerleşimden Cebel-i Bakras, külliyyeden ise Han-ı Cedit diye söz edilmektedir.

Başbakanlık Arşivi içindeki menzil defterinde de Belen ile ilgili çeşitli ifadelere rastlanılır.

Maliyeden Müdevver Defterlerden 1053 H./1643 M. tarihli ve 4108 no.lu Menzil Defteri'nin 29. sayfasında, Belen'den, Sultan Süleyman'ın sebil binaları için yaptırdığı han ve imaret vakfi ifadesiyle söz edilmekle ve yerleşim için tehlikeli derbend ve sebil binalarının güzergâhı ifadesi kullanılmaktadır. Ayrıca bu defterde, kasaba halkının ulaklar için kendi mallarından 20 adet menzil beygiri beslediğini, Antakya ile Payas arasındaki derbend ve menzil hizmetlerini görmekle yükümlü oldukları belirtilmekte, bu hizmete karşılık da avarız-ı divaniyye ve tekalif-i örfiyye'den muaf tutuldukları ifade edilmektedir.

Bu bağlamda, arşiv malzemesi kullanan araştırmacı C.Orhonlu, 957 H./1550 M. tarihli kitabeye sahip han ile cami ve hamamın Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırıldığını, Belen Mütevellisinin İskenderun'dan Antakya yakınlarındaki Han-ı Cedid'e kadar olan yerlerin muhafazası ve emniyetini temin etmekle yükümlü olduğunu belirtmektedir (Orhonlu 1990:30,67).

1089 H./1678 M. yılına ait bir belgede ise Bağras (Belen) menziline kasabanın müslüman ahalisinden 33, zımmî (İslam devleti tabasından olan ve haraç veren hıristiyan ve yahudiler)lerden 69, perakende olarak 100 ve zeytin halkından 86 nefer olmak üzere, 288 kişi menzilci tayin

edildiği anlaşılmaktadır. Bunlar aynı zamanda bir derbend mahalli olması sebebiyle derbentçilik vazifesi de gördükleri için avarız-ı divâniyye ve telâkif-i örfiyye'den muaf tutulmuşlardı (Halaçoğlu 1982:43-44).

Çeşitli müze ve kitaplıklara dağılmış Hatay sahame-leri içinde, Belen'in sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamını yakından ilgilendiren bilgilere rastlanır. (33)

1388 H./1871 M. tarihli Halep Vilayeti salnamesinin 111. ve 112. sayfalarında, Belen'in, Bakras, Şembenek, Muhlis Ali, Kinsa ve Hamar adlarında beş mahalleden oluştuğu ve İskenderun iskelesi ile beraber kazada 30 köy bulunduğu kaydedilmektedir. Ayrıca kaza merkezinde 2 cami, 5 mescit, 1 medrese, 4 kilise, 25 çeşme, 4 mektep, 2 hamam, 260 dükkân, 50 mağaza, 4 han, 16 değirmen, 14 fırın, 6 debbağhane, 2 boyahane, 200 bağ ve 60 bahçe yer almaktaydı.

1308 H./1890-91 M. tarihli salnamenin 150 ve 151. sayfalarında ise 8422 nüfus bulunduğu, ahalesinin Türkçe konuştuğu belirtmekte ve aynı salnamede Belen'deki yapılar da sayılmaktadır.

1310 H./1892 M. tarihli salnameye göre, 959 H./1551-52 M.de Kanunî Sultan Süleyman, 250 hane ahali getirerek imaret, dükkânlar ve hamam yaptırmıştır. Benzer bilgi 1320 H./1902-3 M. tarihli salnamede de rastlanılır. Salnamede 19. yüzyılın sonlarında 8518 olan nüfusun 4169 unu kadınlar, 4349 unu ise erkekler oluşturmaktadır. Müslüman nüfus, 3562 si erkek, 3440'ı kadın olmak üzere 7002'dir. Gayr-i müslimlerin dağılımına gelince; Ermeniler 640 erkek 594 kadın; Protestanlar 40 erkek 60 kadın; Yabancılar ise 113 ü erkek 85 i kadın olmak üzere 198 dir. Bu durumda gayr-i müslimlerin nüfusu 1516 kişiyi bulmaktadır.

Salnamenin 216-17. sayfasında yapılarla ilgili bölüme şu bilgiler kayıtlıdır. 1828 hane, 152 dükkân ve mağaza, 40 geçme, 20 kahvehane, 17 han, 11 fırın, 11 ilkokul, 9 su değirmeni, 6 mescid, 6 debbağhane, 2 hamam, 1 cami, 1 askeri depo, 1 hükümet konağı, 1 ortaokul, 1 medrese, 1 kilise ve 1 eczane.

1318 H./1900 M. tarihli vilayet salnamesinin 234-35. sayfalarına göre, buğday, arpa, çavdar, darı gibi tahıl ürünleriyle, pamuk, meyan kökü, incir, ceviz, badem, nar, kavun, karpuz, elma, armut ve üzüm yetiştirilmektedir. Ayrıca koyun ve keçi beslenmekte, kümes hayvanlarından ördek besiciliği ilk sırada gelmektedir.

Son olarak 1320 H./1902-3 M. tarihli salnameye bakacak olursak, kasabanın 3215 i müslim, 1825 i gayr-i müslim olmak üzere 5040 nüfusa sahip olduğu anlaşılır.

Hac yolu güzergâhındaki Belen, bu bağlamda Hac Rehberlerine de konu olmuştur. Buna göre Belen;

Payas'a yedi saat uzaklıkta havası ve suyu güzel bir kasabadır. Sultan Süleyman tarafından yaptırılmış bir cami ve hamamı vardır. Payas yolu üzerinde İskenderun denilen bir iskele vardır ki, daha sonra palangaya çevrilmiştir (Armağan 1990:55).

2.1.3. SEYAHATNAME

Anadolu ile Suriye ve kutsal yöreleri birbirine bağlayan eski tarihi yol üzerinde, önemli bir geçit yeri olan Belen, konumundan dolayı çok sayıda seyyahın uğradığı bir belde olmuştur.

Batılı seyyahların eserleri tarandığında gözlemlenen genel kanı, birbirine çok yakın iki yerleşim olan Belen ve Bakras'ın, bazı hallerde birbirleriyle karıştırılmasıdır.

Oysa, bilindiği kadarıyla, 16. yüzyılda geçit olmanın dışında, yerleşim yeri olarak da imâr gören Belen, kuruluşu Antik döneme kadar inen ve bir kale yerleşim olan Bağras'dan geçitli yönleriyle ayrılmaktadır. Ayrıca gravürlerde bu ayrılığa işarettir (Lev.68a-b, 69a-b).

16. yüzyıldan itibaren Belen'e uğrayan seyyahların eserleri incelendiğinde, Belen'in yüzyıllara göre imârı ve gelişimi net bir şekilde izlenebilmektedir. Esas ilgi alanımızı oluşturan 16. yüzyıl seyyahlarının (Yerasimos 1991:65, 459) seyahatnameleri ele alındığında, Belen'in Suriye Kapısı olarak tanındığı, imaret, cami ve kervansaraylardan oluşan yapılar içinde kervansarayının daha dikkat çekici olduğu, ilk kez Sultan I. Süleyman zamanında başlatılan imârın II. Selim zamanında devam ettirildiği, yüzyılın sonunda 600 ev ve bir kaç değirmene sahip bulunduğu ve çevresinin bağ ve bahçelerle kaplı olduğu anlaşılmaktadır.

1041 H./1632 M.de Belen'e de uğrayan A. Hibrî Efendi'nin izlenimleri şöyledir:

....Ertesi Bakras nâm menzil-ki İskenderun ile mâbeyni beş saattir-nuzûl olundu. Ve bu menzil Bakrasbeli demekle ma'ruf cebel-i azimin bâlâsında vâki' olmuştur. Aslında nâmı Belen köyüdür. Bakras Cebel-i mezkûrdadır. Yoldan sapa bir küğücek kal'anın nâmıdır. Kurbünde olmağla anın nâmıyla şöhet bulmuştur. Bunda Sultan Süleyman Hân'ın bir câmi'i ve bir kârgir hanı ve hammâmı dahi vardır. Suları vefret üzeredir. Sâbıka Yenigeri kitâbetinden ma'zûl iken sene-i erba'ine ve elfde fevî olan Malkoç Efendi kurbünde olan râh-ı hatarnâki düzeldip korkuluk yapmıştır. Ve bundan ileri Haleb'le Şam yolu Bakras-beli'nin üzerinden ayrılıp..... (A.Hibrî Efendi 1975:120).

1058 H./1648 M. yılında Belen'i gören Evliya Çelebi, yerleşim hakkında şunları söylemektedir:

Türkmenler kendi dillerinde yokuş olan her yere Belen derler. Burası Halep Eyaletinde voyvodalıktır. Gündelik yüz elli akça bırakan bir kadılıktır. Kethüda yeri ve Yenigeri Serdar vekili vardır. Bütün evleri birbiri üstüne yığılmış, bayırda kurulmuş yedi yüz kadar toprak damlı eski usulde yapılmış evlerdir. Bakımlı Türk evleridir. Ahalisi üç bin kadardır.... Ama evleri gayet dardır. Bütün yolcular bu durumdan rahatsızdırlar. Zira kasaba yoldan epeyce uzaktır. Ama yaylalık ve bereketli yerdir... Şehrin öteki hanı ise yakın yıllarda haraba uğramış, bakım ve onarıma muhtaçtır. Kasabanın bir hamamı ve kırk elli kadar dükkânı vardır.Buradan kalkıp yine kible doğrultusunda yokuş, iniş aşım....yol bekçileri geçidini aştıktan sonra bir top atımı uzaklıkta olan Bukras Kalesi'ni gördük... (Evliya Çelebi 1982:15-16).

17. yüzyılın diğer bir seyyahı Katip Çelebi ise Bakras Beli'nden bahsederek, burada Kanuni Sultan Süleyman'ın 959 H./1551-52 M. yılında bir köy kurdurup, bir cami, bir han ve hamam ile imaret inşa ettirdiğini ve halkının da tekâlif-i örfiyye'den muaf tutulduğundan sözeder. Yalnız, kaza olarak gösterilen bu mevkinin adı yazılı olmasa da, seyyahın Belen'i anlattığı açıkça anlaşılmaktadır (Katip Çelebi 1773:597).

Yaklaşık 1680 yıllarında bölgeyi dolaşan C.De Bruyn, Beylan adıyla tanıttığı kasabanın gravürünü de yapmıştır (Lev.68-a). Belen'e ait bilinen bu en erken tarihli gravürde, bir yamaca doğru istiflenmiş konutlar ile sağda akan bir akarsuyun dışında Belen'e ait belirleyici bir unsura rastlanmaz (De Bruyn 1700:190).

1785 yılında Belen'e uğrayan L.F. Cassas, yerleşimin oldukça gerçekçi gravürünü de çizmiştir. Seyyah, Beylan adıyla tanıttığı kasabanın Antakya tarafındaki girişinden İskenderun (İssos) Körfezi'ne doğru görünümünü yansıttığı gravürde Belen, topoğrafya ve yapılarıyla bir bütün halinde betimlenmiştir (Lev.68-b). İki yanda yamaçlar üzerine inşa edilen konutlar, eksende akan vadi ve su

kemeri ile külliye yapıları genel hatlarıyla belirtilmiştir. Çizimde ayrıca tarihi yol üzerinde seyahat eden kabileler de dikkat çekmektedir (Cassas 1799:94)

1836 da basılan eserinde J.Carne, Belen'in Kilikya Bölgesi'ne doğru yönelen üç geçitten biri olduğunu ve Antik adıyla Suriye Kapısı olarak tanındığından söz etmektedir. Kervanların İskenderun-Halep arasında sık sık gidip döndüğünü dolayısıyla, Belen'den geçmek zorunda olduklarını kaydeden seyyah, deve veya at kervanlarıyla geçitli malların taşındığından bahsetmekte, bazen de Beilan adıyla tanıttığı Belen Kasabasının hanında konaklandığına yer vermektedir.

Carne, kervan yolunu takip ederek Antakya üzerinden altı saatlik bir yolculukla önce Halep/İskenderun yol ayrımına gelindiğini, buradan Belen'e gitmek için Karamurt Hanı adıyla tanınan ve dar bir geçit olan mevkiden geçilmesi gerektiğini yazar. Seyyah, Karamurt'u takiben üst tarafta yer alan bir kale (Bakras) den sonra, ancak bir buçuk saatlik yol takip edildiğinde Belen'e ulaşılacağını belirtmektedir. Yazara göre, yolun aşılması kışın yol şartlarından dolayı imkânsız gibi gözükmektedir.

Carne,Belen hakkında ayrıca şunları ifade etmektedir:

Belen derin, dar ve yüksek bir vadinin her iki tarafına kurulan bir yerdir. Dağlardan gelen suyun aktığı vadi kasabayı ikiye bölmekte üç, dört su kemeri ise vadiyi aşmaktadır. Antik dönem özellikleri taşıyan bu su kemerleri günümüzde de hâlâ kullanılır. Evler vadiye yaslanmış biçimdedir. Sol tarafta şehrin küçük bir mezarlığı göze çarpar. Sağda minaresiyle birlikte kubbeli bir cami, üst tarafında büyük bir han bulunur. Bağlarla kaplı Belen'in hoş şarapları vardır. Dağlar denize doğru ormanlarla kaplıdır.

Carne'nin seyahatnamesinin önemi, Belen'in ayrıntılı

tasviri kadar, W.H.Barlett tarafından çizilen iki gravürünün de yayınlanmış olmasıdır (Carne 1836:T.38-40, 55-56). Gravürlerden biri Antakya girişinden diğeri ise deniz tarafından Belen'i betimlemektedir. İlkinde, konutlarla istiflenmiş iki yamaç ile ortasında yer alan vadi, su kemerleri ve bir cami (külliyyeye ait) dikkat çekmektedir (Lev. 69b). İkincisinde ise bir yamaca doğru rastlanmış evler, açık bir türbe, çeşme ve çeşme başındaki küçük kafile ön plana çıkmaktadır (Lev.69a). Barlett'in bu iki çizimi daha sonra yayınlanacak diğeri seyahatnamelerde de karşımıza çıkacaktır.

1839 yılında bölgeyi gezen W.Ainsworth, Beilan adıyla tanınan yerin, Amanos Dağları üzerinde yer alan bir geçit üzerinde kurulmuş, kalabalık fakat küçük bir kasaba olduğunu, Sultan Süleyman'ın inşa ettirildiği han ile Sultan Selim'in yaptırdığı caminin göze çarptığını belirtmektedir (Ainsworth 1842:T, 92-93).

Antakya üzerinden Belen'e uğrayan T.Allom ve W.H.Barlett, şehrin tasviri yerine, 1832 yılında Osmanlı ordusuna komuta eden Hüseyin Paşa ile Mısır valisi Kavala'lı İbrahim Paşa arasında meydana gelen savaşı konu almaktadır. Dolayısıyla şehir ya da yapı tasviriyle karşılaşılmaz (Allom-Barlett 1843:15).

1860'lı yıllarda Adana valiliği yapan Ahmed Cevdet Paşa, Nefs-i Belen diye adlandırdığı yerleşimin 1864-65'deki hane sayısını vermektedir. Paşa'nın belirttiğine göre, bu sırada Belen, İskenderun ile birlikte 1729 hanesi müslüman, 312 hanesi ise hıristiyan olmak üzere, 2041 hanelik nüfusa sahiptir. Bölgeyi tehdit eden Gavur Dağı (Amanos) eşkiyası küçük Ali'ye karşı Osmanlı ordusunun müdahalesini de anlatan Ahmet Cevdet Paşa, ordunun İskenderun-Belen arasında çadır kurduğunu, hem İskenderun-Belen, hem de Belen-Halep yolunun emniyetsiz olup 10-15

asker olmaksızın seyahatin mümkün olmadığını kaydeder. Paşa, aynı zamanda İskenderun-Belen yolunun düzeltilmekle birlikte yarım kaldığını, demiryolu hattından ise zorluklar nedeniyle vazgeçildiğinden söz eder (Ahmet Cevdet Paşa 1963:127, 132, 136, 141, 150, 221, 223, 228, 231, 240).

19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bölgeyi gezen E.J.David'in izlenimleri ise şöyledir:

İskenderun yakınlarında yer alan Beylan, Halep ve Kuzey Suriye'ye gitmek için dağ yönünde yer alan bir geçittir. Bu nedenle İskenderun Belen arasında yol inşaatına başlanmıştır. İskenderun ile Halep arasındaki ticaret çok önemlidir. Kervanlar iki merkez arasında değişen cinsten ve ağırlıkta mal taşırlar. Belen geçidine demiryolu ile Halep'e bağlama projesi ise bazı nedenlerle gerçekleştirilememiştir (David 1879:8-9).

1891 yılında yayınlanan eserinde V. Cuinet, bölge ve Belen ile ilgili daha çok istatistiksel rakamlar içeren bilgiler verir. Seyyaha göre, Halep'e bağlı bir kaza olan Belen'in, 10765 olan nüfusundan 8200 ü Suriye'li Arap, 53 ü Osmanlı Türkü olmak üzere 8253 ü Müslüman; 2410 u Katolik, 102 si Yahudidir. Katolikler de kendi arasında 500 ü Ermeni, 900 ü Gregoryan, 1010 u diğer gruplar olmak üzere çeşitli milletlere ayrılmaktadır. Cuinet şehrin nüfusunu ise 4000 müslüman 200 hıristiyan olarak vermektedir.

Kasabanın eğitim düzeyi üzerine de bilgi veren araştırmacı, 5 Müslüman okulunda 260 öğrencinin okuduğunu, okulların kendi içindeki dağılımında ise ilk sırayı üç okuldaki 175 öğrenciyle ilkokulunun aldığını, ortaokula 53, medreseye ise 32 öğrencinin kayıtlı olduğunu kaydeder. Ayrıca hıristiyanlara ait iki okulda da 105 öğrencinin ders gördüğünü ifade etmektedir.

Seyyah, Belen'deki yapı dağılımını ise şöyle vermektedir. 700 ev, 110 dükkân, 17 çeşme, 5 mescit, 5 fırın, 3 toptancı mağazası, 4 su değirmen, 2 han, 1 hükümet konağı, 1 cami, 1 kilise ve 1 medrese (Cuinet 1891:II. 112, 114, 132, 152, 167, 169, 221, 222).

Oldukça ayrıntılı bir yapı listesi verilmekle birlikte, bilindiği kadarıyla en azından günümüze ulaşan iki hamamdan bahsedilmemesi listenin eksik olduğunu göstermektedir.

Seyyaha göre, Beylan Kazası'nın merkezi olan Beylan, İskenderun-Halep karayolu üzerinde olmakla ticari öneme sahipti ve sulak topraklar ortasında kurulan yerleşim de köy evlerini çevreleyen geniş dutluklarıyla 19. yüzyılın sonunda bir dinlenme yeri durumundaydı. Ayrıca verimli toprakları, yumuşak iklimi ve özellikle yaz aylarında çevre köylerden ve İskenderun'dan gelen tüccarlarla dolup taşılan bir beldeydi (Cuinet 1891: 221-222).

19. yüzyılda bölgeye uğrayan bir başka seyyah A.Sissouan'a göre, Beylan veya Bilan adlarıyla tanınan yer, İskenderun ile Bakras arasında 600 m. yükseklikte kurulan küçük bir yerleşmedir. Vadi içinde küçük bir suyun aktığı yerleşimde, evler yamaçta teraslar halinde yer almakta olup nüfusunu Ermeni, Rum, Türkmen ve yabancılar oluşturmaktadır. Camisi Sultan Selim, hanı ise Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır (Alishan 1899:502-507).

Sonuçta, seyahatnamelere göre 19. yüzyılda, 2000-4000 arasında değişen kasaba nüfusu, Şemseddin Sami'nin Kâmis al-a'lâm'ında (1888:II.1443) 8622; Raedeker (1910: 337, 362) de ise 7500 olarak verilir ki bu rakamlar mübalağalı olsa gerektir.

2.2. GÜNÜMÜZÜN YAYINLARI

Belen ve menzil külliyesi, daha çok seyahatname ve tarih içerikli yayınlara konu olmuştur. Bu yayınlar şunlardır: Sauvaget (1937), Darkot (1949), Erdmann (1958), Parry (1960), Goodwin (1971), Orhonlu (1950), Halapoğlu (1992).

J.Sauvaget'in "İstanbul-Hac Yolu arasındaki Suriye Kervansarayları" adıyla Türkçeye çevrilen makalesi, Belen'in önemine işaret eden günümüz yayınları içinde belki en önemlisidir. Külliye ana yapı konumundaki hanın ilk kez restitüsyon planını ve kitabesini yayınlayan araştırmacı, Belen'i orijin seçerek Şam'a kadar eski yol güzergâhı üzerindeki kervansarayları incelemektedir.

B. Darkot'un Belen'i konu alan ansiklopedi maddesi ise yerleşimin coğrafi konumu ve tarihsel gelişimine ışık tutan önemli bir çalışmadır.

Caminin planıyla birlikte, külliye oluşturulan yapıların kısa bir tanıtımını yapan K.Erdmann'ın makalesi de kayda değer bir çalışma olarak kabul edilebilir. Bu bağlamda, Payas ve Suriye kervansarayları arasında bağ kurarak Belen külliyesine de yer veren G. Goodwin'in yayınından da özellikle söz etmek gerekir.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Kitabeler ve arşiv malzemesinden de anlaşılacağı üzere, külliyenin banisi Kanunî lakabıyla tanınan Sultan I. Süleyman (d.1492-ö.1566)'dır. Sultan, 1520-66 tarihleri arasında hükümdarlık sürerek yöneticiliği ve kişiliği ile 16. yüzyıla ve Osmanlı İmparatorluğu'na damgasını

vurmuştur. Belen'deki külliyesinin dışında, başta başkent İstanbul olmak üzere, imparatorluğun çeşitli yerlerindeki çok sayıda yapının ve güzel sanatlar ürününün banisidir. Başlıca eserleri arasında, kendi adına inşa ettirdiği İstanbul ve Şam Süleymaniye külliyelerini, İstanbul'un su yolları projelerini, Büyükçekmece, Çorlu, Rodos, Çeşme v.b. yerlerdeki küçük programlı ya da tek yapı boyutundaki eserleri ve çok sayıdaki köprüyü sayabiliriz. Sultan ayrıca babası I. Selim adına Yavuz Selim; kızı Mihrimah Sultan için Mihrimah; oğlu Şehzade Mehmed adına ise Şehzade külliyelerini inşa ettirmiştir (Bkz. Böl.IV.1).

3.2. MİMARİ

Tuhfet-ül Mîmarin'e göre külliyenin mimarı Sinan'dır. Ancak, İstanbul'a uzak diğer taşra külliyelerinde olduğu gibi, Hassa Mimarlar Teşkilatı'nca külliye yapılarına ait planların tasarlanarak teşkilata bağlı bir mimar eşliğinde gönderildiğini ve yerel ustalar tarafından da inşa edildiğini düşünmek gerekir. Yalnız, külliye tasarım ve uygulamasında, Sultan'ın gücünü simgeleyecek anıtsallık ve ayrıntılardan çok, işlevsellik ve yerel özelliklerin ağır bastığını kabul etmek gerekecektir (Bkz. Böl.IV.3).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Han, cami ve hamamdan oluşan küçük programlı külliye, bugün yerleşimin merkezinde, tarihi yolun her iki yanında inşa edilmiştir. Deniz tarafından geliste, hamam ve cami yolun güney tarafına, han ise caminin karşısına yolun kuzey yönüne yerleştirilmiştir. Böylece külliye doğu-batı doğrultusunda uzanan eski yola göre biçimlenmiştir (lev. 70-71).

Payas-İskenderun üzerinden gelen tarihi yol, içinde bir akarsuyun aktığı derin bir vadinin hemen iki yanında,

birdenbire yükselen tepelerden oluşan Belen mevkiinde, vadinin kuzey kıyısını izleyerek, bugün üzerinde modern karayolunun bulunduğu vadi tabanından ortalama 8-10 m. yüksek kottan geçmektedir. Dolayısıyla geçide yani doğuya doğru gittikçe yükselen arazinin seviyesi nedeniyle batıdaki hamam en alt kot seviyesinde, cami biraz daha yüksek kotta, han ise tepeye doğru yaslanmakla en üst kotta karşımıza çıkmaktadır (Lev.73 a-b).

Külliyede hamam ve cami, aralarından çok dar bir yol geçecek şekilde, neredeyse birbirine bitişik inşa edilmiştir (Lev.71). Her iki yapının da kuzeyinde tarihi yol, güneyde aşağı kotta modern yol, doğu ve batı yanlarda dükkân dizileri yer alır (Lev. 73 a-b). Çapraz karşıdaki han ise güneyden tarihi yol, kuzey ve doğudan sokaklarla, batıdan modern bir yurt binası, dükkân ve basit bir geçme ile çevrelenmiştir (Lev. 70-71).

Yapı topluluğunun konumu ve çevreyle olan ilişkisinden sonra, şehir ile bağlantısına gelince; günümüze ulaşan eski yapılardan, 17-19. yüzyıla ait gravürlerden ve şehrin eski mezarlığı ve yapılarından hareketle, külliyenin düün olduğu gibi, bugün de yerleşimin merkezini oluşturduğu gözlenmektedir.⁽³⁴⁾ Yalnız, vadinin tabanında akan suyun bir kanal içine alınarak üzerine geniş ve modern bir yol inşa edilmesi ve bu sırada vadiyi aşarak tepeler arasında su akışını sağlayan su kemerlerinin yıktırılması, şehrin gravürlerdeki eski silüetinin değişmesine neden olmuş ve yeni açıdan yol da ana cadde olarak kullanılmaya başlanılmıştır (Lev. 68 a-b, 69 a-b).

Belen'de, külliye dışında tarihi değere sahip diğer yapıların dağılımına ve konumlarına baktığımızda, dikkat çekici bazı özellikler karşımıza çıkar. Yerleşimin dağlara doğru olan doğu ucunu bir azınlık kilisesi, batı ucunu ise vadi tabanındaki değirmen, Türk mezarlığı ile biraz daha

batıdaki şehitlik ve okullar belirlemektedir (Lev. 70). Külliye'nin bulunduğu alan ile 18. ve 19. yüzyıl özellikleri gösteren bu uçlar arasında, batıda dükkân ve konutlar, doğuda 18. yüzyıl sonuna ait bir gifte hamamla dükkân dizileri göze çarpar. Günümüze ancak birkaç ulaşan dükkânlar mimari özellikleriyle 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başlarına ait olmalıdır. Hatta dükkânların karşılıklı yerleştirilmesiyle arasta biçimi aldığı düşünülebilir. Nitekim, 19. yüzyıl sonuna ait eski bir fotoğrafta (Lev. 72-b), tarihi yolun iki yanına karşılıklı inşa edilen dükkânlar görülmekte ve açıklama olarak da "Belen Çarşısı" ifadesi kullanılmaktadır. Yerleşimin güney ve kuzey yönlerini oluşturan dağ yamaçları ise dar sokakları, bir-biri üstüne istiflenen ev ve konaklarıyla yoğun yerleşim alanı olarak değerlendirilmiştir (Lev. 73-a, 77-a, 80-b).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

İnşa tarihinden günümüze kadar Belen Külliyesi'nin kaç kez ve ne derecede onarım gördüğüne dair herhangi bir kayıta rastlanmaz.

Ancak, günümüze ulaşan mimari izlerden ve gravür, eski fotoğraf türü görsel malzemeden yola çıkarak külleyede, özellikle han ve camide değişiklikler yapıldığı anlaşılmaktadır. Yapılardaki değişiklikler gözlemlenebildiği kadarıyla şöyledir:

Restitüsyon planına (Lev. 74) göre, batıda devam ettiği tahmin edilen hanın, bugün ayakta kalan iki kubbeli odasının simetriğinde, girişin batısında da iki birime sahip olup olmadığı yani ne gibi değişiklikler geçirdiği kesin belli değildir. Yalnız, yerleşimin 18. yüzyıl sonuna ait bir gravürünü (Lev. 68-b) çizen L.F.Cassas'a güvenirse, yapı J.Sauvaget'in restitüsyon planına uymaktadır. Ayrıca han içinde bazı açıklıkların kapatılması veya

açılması, cepheler ve payelerle oynanması ve yoğun yeni malzeme kullanılması, yakın tarihte yapılan hatalı restorasyonlar olarak kabul edilebilir (Lev. 76-b, 77 a-b, 78 a-b).

Camide üç farklı dönem gözlenmektedir. Çok yakın tarihte yapılan muhdes doğu bölüm (Lev. 80,b) dışında, gerek kuzey cephede, gerekse çatı ve minarede yapılan değişiklikler rahatlıkla algılanabilmektedir (Lev. 80-b). Harim kısmındaki 19. yüzyılın ikinci yarısına ait minber ve mahfel düzenlemesi, en azından caminin bu tarihlerde elden geçtiğini kanıtlanmaktadır (Lev. 82-a).

Bunun yanı sıra, 19. yüzyıl sonuna ait bir fotoğrafta (Lev. 72-a) görülen kuzey cephedeki sundurma ile galerili şerefe düzenlemesinin bugün mevcut olmaması, caminin 20. yüzyılda yeniden değişiklikler geçirdiğini vurgulamaktadır. Belki Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1950-60 yılları arasında gerçekleştirilen onarım sırasında sundurma kaldırılmış, minarede bugünkü basit şerefe biçimine ve sivri külahlı hale sokulmuş olmalıdır (Lev. 73 a-b, 80-b).

Hamamda ise kuzeyden girişi sağlayan dükkânlarla çevrili giriş bölümü, soyunmalığa açılan yan giriş ve sıcaklıktaki yan eyvanlar günümüz malzemesiyle kendi işlerinde ikiye ayrılarak değişikliğe uygulanmıştır.

Yapılar günümüzde şu işlevlere hizmet etmektedir.

Han, yarı harabe halinde olup kısmen depo ve yazlık gay bahçesi olarak, cami ve hamam ise iyi durumda olup aynı işlevlere hizmet vermektedir.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyede ağırlıklı olarak taş çeşitleri, daha geri

planda ise tuğla, ahşap, demir ve kurşun kullanılmıştır.

Kaba yonu ve kesme taş, üst seviyeye kadar han cephelerinde (Lev. 76-b), her üç yapının da giriş kapısında ve kitabelerinde, han ve cami payelerinde (lev. 78a, 81a), hamamın havuz ve kurnalarında karşınıza çıkmaktadır. Mermer sadece minberde rastlanılır. Moloz taş, özellikle han cephelerinin üst seviyesinde ve tonozlarda (Lev.76-b, 77-a, 78a-b), cami ve hamamın sıvanmayan yani farkedilebilen duvar örgülerinde kaba yonu taşla birlikte kullanılmıştır.

Tuğla, han ve hamam kubbelерinde görülür. Ahşap, hatıl olarak han cephelerinde, ayrıca camide mahfelde değerlendirilmiştir (Lev. 82-b). Demire cami pencere şebekelerinde, kurşuna ise minare külâhında rastlanılır.

3.6. SÜSLEME

Derbentte inşa edilen bir menzîl külliyesi olması açısından yapı topluluğunda kayda değer bir süslemeyle karşılaşılmaz. Ayrıca oldukça kötü bir şekilde onarılan ve sıvanan yapılarda, bezeme olduğunu varsaysak bile yok edilmiş olmalıdır.

Külliyyede süsleme açısından sözedilebilecek tek özellik, cami içinde 19. yüzyıla ait minber üzerindeki yağlı boya süsleme ile güney ve batı duvarlardaki pencerelerin içe bakan yüzlerinin üzerindeki basit tip kalem işi bezemedir. Ayrıca mihrapta da yer yer süsleme izlerine rastlanır (Lev. 82-a).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

Han, cami ve hamamdan oluşan küçük programlı Belen Külliyesi, doğu-batı ekseninde uzanan tarihi yola göre, onun iki tarafında, değişik tarihlerde inşa edilen

yapılardan oluştuğu için, tasarım açısından külliyyede odak olabilecek bir yapı sözkonusu değildir. Dolayısıyla odaksız külliye tasarımı içinde incelenebilir.

4.1. HAN

Külliyyeyi oluşturan en büyük yapı olan han, yerleşimin içinde, Kurtuluş Mahallesi'nde yer alır ve inşa tarihi bir kitabeyle belirlenir. Yapı, eğimli bir arazi üzerine inşa edilmiş olup, güneyden eski yol, kuzey ve doğudan sokak, batıdan ise modern bir yapıyla çevrelenmiştir (Lev. 70-71, 74-78).

Han, doğa koşulları nedeniyle günümüze harap ulaşmış, ayrıca yapılan onarımlarla da değişikliğe uğratılmıştır.

17. yüzyılın ortasında hanı gören Evliya Çelebi yapı için şunları yazmaktadır.

...kubbesi kurşunla örtülmüş zarif bir cami ve onun kapısı önünde yine kurşunla örtülü bir hanı vardır.... (Evliya Çelebi 1982:15).

1930'lu yıllarda bölgeyi gezen J.Sauvaget, Belen'de uğrayarak hanın tasviri ile birlikte planını da yayınlamıştır (Sauvaget 1937:101-104) (Lev. 74). Araştırmacının restitüsyon planı, yapının yayınlanmış ilk planı olması açısından büyük önem taşımaktadır. Plana göre yapı, günümüzde Vakıflar Yurdu'nun bulunduğu batı yönde devam ederek hacimsel açıdan daha geniş bir alanı kaplamakta ve güney cephe eksenindeki girişin her iki yanında da simetrik olarak planlanmış ikişer mekân daha yer almaktadır. Buna ilaveten bugün örtüsü yıkılmış mekânların da plana işlendiği dikkat çekmektedir.

Batıda, yeni inşaat ve onarımlarla yapılan bazı de-

gişiklikler, J.Sauvaget'in planının doğruluğu hakkında kesin veri vermez. Ancak mimarideki simetri kuralları, Belen'e öneminden dolayı daha büyük bir han yapılabileceği varsayımı ve 19. yüzyıla ait bir gravürdeki han görünümü (Lev. 69-b) araştırmacının görüşünü destekler niteliktedir.

Restitüsyon planına gerekli bazı yerlerde tekrar dönmek üzere, yeniden çizilen rölövesine göre, yapının mimari tanıtımı ana hatlarıyla şöyledir (Lev.75).⁽³⁵⁾

Restitüsyon planında 70x32 m.(2240 m²), bugün ise 35.40x30 m. (1062 m²) boyutlarında avlusuz kapalı tipteki hana, güney cephede eksenden batıya kayık yönde açılan taçkapı ve onun gerisindeki giriş mekânıyla ulaşılır (Lev. 74). Kapalı bölümde boyuna dört, enine üç sahınlı denilebilecek paye atılımı ve kemer bağlantısı göze çarpar.⁽³⁶⁾

Sivri kemerle caddeye açılan ve üzeri tonoz örtülü taçkapı ile 4.20x3.70 m. boyutlarında, köşe üçgenleriyle geçilen kubbeli bir mekâna girilir. Bu kubbeli mekânın batı duvarında bir kısmı ayakta kaldığı anlaşılan 1.40 m. derinliğinde bir niş karşımıza çıkar. Doğu tarafında ise kemerli bir kapıyla pandantif geçişli kubbeyle örtülü bir mekâna geçilir (Lev. 75).

25 m² boyutundaki bu mekân, güney duvarının üst seviyesinde yer alan mazgal tipinde iki pencereyle dışa açılmakta, kuzey duvarında ise bir niş (ocak nişi?) bulunmaktadır. Eski yol ve giriş bölümü ile yakın bağlantı içindeki odanın, han personeline ait olabileceği kuvvetle muhtemeldir.

Özgününde hanın içine bir kapı ile açıldığı anlaşılan bitişikteki ikinci kubbeli oda, yakın bir tarihte

geçirerek farklı bir işlev için kullanılmıştır. Yapılan değişiklikle odanın kuzeyinde bulunan kapı örülmüş, onun yerine güney duvarda sağır kemer içine oldukça büyük bir pencere ve kapı açılmıştır. Tahminen bu mekân, hanın kapalı bölümüyle olan bağlantısından dolayı seçkin konukların kaldığı oda olarak düzenlendiği varsayılabilir (Lev. 74-75).

Handa esas hacmi oluşturan ana bölüme gelince, kubbeli giriş mekânındaki sivri bir kemerle dikdörtgen biçimindeki salona ulaşılır (Lev. 75). Günümüzde yer yer taşıyıcı, bağlayıcı ve örtü sistemi göken ya da yok olan kapalı bölüm, duvar ve payelerdeki kemer başlangıcı ve konsol izlerinden, yıkılan birimlerin de, diğer birimler gibi çeşitlilik gösteren payelerin taşıdığı kemerlerle birbirine bağlanıp üzerinin çapraz tonozlarla örtülü olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca J.Sauvaget'in planı da bunu doğrulamaktadır (Lev. 74). Özellikle kuzey doğu köşedeki yıkık bölümde yer alan "T" ve "haçvari" payelerin sonradan yapılan bazı değişikliklere veya restorasyon hatalarına işaret edeceği düşünülmelidir. Girişin hemen sonrasındaki dört birimin ise geriye kalan izlerden ayakta duran diğer birimlerle aynı özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır (Lev. 78-b).

Yapıda taşıyıcı sistem olarak beden duvarları ve payelerin dışında, duvar payeleri de karşımıza çıkmaktadır. Yalnız kuzeybatı köşede, statiklikten dolayı tonozu desteklemek için zeminden örtü sistemine kadar 1 m. genişliğinde perde duvarı örülmüştür. Taşıyıcı ve bağlayıcı özelliği olan kemerler, geniş tipte düzenlenmiş olup üzerlerindeki çapraz tonozları taşımaktadır (Lev. 77-b, 78-a). Kemerlerin yüksekliği zeminden anahtar taşına kadar 5.50 m.dir. Tonoz sistemi içinde, belki örnek olarak kalmış bir tepe açıklığı göze çarpar. Aydınlatma düzeni ise çephelemlerle çok oynandığı için anlaşılamayacak duruma

dönüşmüştür. Sadece kuzeybatı köşedeki birimin bugün doldurulan bir penceresinin olması, aydınlatma ve havalandırmanın daha çok örtü sistemi içinde gerçekleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Ayrıca hanın kuzey duvarı önünde, zeminden 1 m. yükseklikte ve 1.5 m. genişlikte bir sekinin yer alması, özgününde sekinin diğer duvar önlerinde de bulunabileceğine işaret eder.

Dış cephelere gelince; tarihi yola bakan güney cephe ana cephe özelliği taşır. Bütünü düşündüğümüzde çok yalın biçimde tasarlanan yapı, giriş ve yanında inşa edilen kubbeli odalarıyla cephe mimarisinde yükseklik boyutunda vurgulanmıştır. Daireden çok ovale yaklaşan biçimleriyle kubbeler, kasnaksız olarak inşa edilmiştir (Lev. 76-b, 77-a, 78-b).

Handaki tek girişi sağlayan taçkapı, sade düzenlemesinin yanı sıra, yük hayvanlarının da girişini kolaylaştırma düşüncesiyle yüksek ve geniş tutulmuştur (Lev. 76-b). Kapının üzerinde yapım tarihini veren bir kitabeyle karşılaşılr (Lev. 76-a).

Cephede batıdan doğuya doğru ilerlediğimizde, girişe bitişik odanın iki küçük penceresi, sonradan açılan ikinci odanın kapı ve penceresi ile yıkılan bir bölüm dikkat çeker. Cephe günümüze yakın bir tarihte kireçle sıvandığı için malzemesi ve harç dokusu yer yer anlaşılammaktadır (Lev.76-b).

Sokağa bakan doğu ve kuzey cephelerle çok oynandığından cephe mimarisi açısından kesin bir şey söylemek zordur (Lev. 77a-b, 78-a). Batı cephenin ise sonradan örülerek yeni inşa edilen modern bir yapıyla sınır oluşturduğu düşünülürse, restitüsyon planının geçerliliği

daha da iyi anlaşılabilir (Lev. 73 a-b).

Hanın üzeri, Evliya Çelebi'nin ifadesiyle bir zamanlar kurşunla kaplı iken, sonradan kurşunlar sökülmiş ve düz toprak hale dönüşmüştür. Örtü sisteminde kubbeli odaların üzerine gelen kısımlarda baca izlerine rastlanması, bir zamanlar bu odalarda ocak nişi bulunduğunu göstermektedir (Lev. 77-b, 78-a).

4.2. CAMİ

Külliyede ibadet işlevine hizmet eden cami, tarihi yolun güneyine, hanın karşısına inşa edilmiştir (Lev. 70-71, 79-82).

Yapı, güneyde merkezdeki bir ana kubbenin üç yanını çevreleyen eyvanlarla kuşatılan harim, kuzeye sonradan eklendiği tahmin edilen iki bölümlü kısım, bu iki kısmın arasına yerleştirilen minare ve doğudaki yeni eklenen bölüm ile güneydeki hazireden oluşur.

Dolayısıyla, "⊥" ya da haçvari plan şemasını yansıtan harim bölümü birinci, kuzeyde yer alan bir çeşit son cemaat yeri işlevini gören kısım ikinci, doğudaki ek bölüm ise üçüncü yapı evresine işaret etmektedir.

Caminin yeniden çizilen rölövesine göre mimari özellikleri şöyledir (Lev. 79):

Harim, "⊥" planlı, bir bakıma haçvari planlı camiler grubuna giren tipolojiyi yansıtır. Girişin, kuzey bölme duvarının eksenine açılan bir taçkapı ile sağlandığı harim, merkezde kırık köşe üçgenleriyle geçilen kubbelele örtülü kare bir mekânın, kuzey hariç üç yönden beşik tonoz örtülü eyvanlar şeklinde düzenlenmesinden oluşmuştur. İçine mihrap ve minberin yerleştirildiği güney eyvan,

simetrik olarak planlanmış, doğu ve batı yan eyvanlardan daha küçük tutulduğu için de harim enine dikdörtgen şeklini almıştır (Lev. 82 a-b).

Üzerinde kitabenin de yer aldığı taçkapı ve içindeki giriş kapısından (Lev. 81-b) başka harimde, alt seviyede açılmış güney duvarda dört, kuzeyde iki, batıda ise bir dikdörtgen biçiminde pencere açıklığı karşımıza çıkar. Doğu eyvanının doğu duvarındaki pencere, sonradan inşa edilen ek bölüme geçiş için büyütülerek kapı haline dönüştürülmüştür.

Harimde, güney duvar içine yerleştirilen yarım yuvarlak tipte bir mihrap ile minber göze çarpar (Lev. 82-a). Minber görünümüyle 19. yüzyıl özellikleri taşımaktadır. Yine biçimiyle aynı yüzyılın özelliklerini yansıtan mahfel ise giriş kapısının üzerinde konumlanmıştır (Lev. 82-b). Giriş kuzey duvar içine açılan bir merdivenle sağlanır. Bu merdiven aynı zamanda minarenin çıkış yoludur.

Kuzeydeki bölüme gelince, kitabenin harime girişi sağlayan kapın üzerinde yer alması, minarenin konumu ve bazı yayınlarda yapının II. Selim'e ait olduğu şeklindeki ifadeler, bu bölümün caminin yapımına yakın bir tarihte de olsa ek yapı olarak tasarlandığını düşündürür (Lev. 81-a).

Kuzey cephe eksenindeki bir kapıyla girişin sağlandığı kuzey bölüm, yine doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup eksende yer alan iki paye ile kendi içinde iki sahından oluşur (Lev. 81-a). Beden duvarları ve payeler dışında, doğu ve batıda iki duvar ayağı tarafından da taşınan ek bölümün üzeri, boydan boyca çapraz tonozlarla örtülmüştür. Kapı dışında, kuzeye beş, doğuya bir, batıya ise üç olmak üzere alt ve üst seviyede çeşitli tipte pencereler açılmıştır. Güneyde ise harimle irtibatı sağlayan kapı haricinde, iki uç köşeye yakın konumda açılan iki

pencere ile mihrabiyeler karşımıza çıkar.

Girişin harim içinden bir açıklıkla sağlandığı minare, çokgen gövdeli tek şerefeli bodur bir kuruluş olarak yeniden elden geçmiştir. Eski bir fotoğraftan (Lev. 72 a-b) anlaşılacağı üzere, 20. yüzyıl içinde şerefesi ve külahı biçim değişikliğine uğramıştır (Lev. 73 a-b).

Belen'in artan nüfusuna paralel olarak oldukça yeni bir tarihte, caminin doğu tarafına ek bir bölüm inşa edilmiştir. İçinde bir mihrabın da bulunduğu yeni kısma, hem harim içinden, hem de kuzey cephede açılan kapılarla giriş sağlanır. Çok sade planlanan ek kısım, sık açılan pencerelerle oldukça aydınlıktır. Herhangi bir özelliği yoktur (Lev. 80-b).

Camide güney ve batı cepheler özgünlüğünü korumakla birlikte, kuzey ve doğu cephelerde değişiklikler gözlemlenmektedir. Kuzey cephenin kısmen biçim değiştirdiği 19. yüzyıla ait bir fotoğraftan (Lev. 72-a) anlaşılmaktadır. Bu fotoğrafta cephenin üst seviyesinde ahşap bir sundurma dikkati çekmektedir. Doğu cephe yeniden inşa edildiği için kayda değer bir özellik göstermez. Her ikisi de yola bakan kuzey ve güney cepheler ise açıklıkların dışında farkedilmezler (Lev. 73-b, 80-b). Evliya Çelebi'ye göre, 17. yüzyılda üzeri kurşunla kaplanan cami, günümüze yakın bir tarihte beton kaplamalı düz dam şekline dönüştürülmüştür. Ayrıca yapının çokgen kasnaklı kubbesi, minaresi ve güney cephesi kireçle sıvanmıştır (Lev. 73-b).

Caminin güneyinde, bir teras üzerinde hazireyle karşılaşılır. Hazireye kimlerin gömülü olduğu ise bilinmemektedir (Lev. 73-b).

Camide dikkat çeken bir özellik de sultan yapısı olmasına karşın tek minareli oluşudur. Ancak simgesellik

taşımayan bu eserin, sultanların diğer küçük camilerinde olduğu gibi tek minareli olması yadırgatıcı değildir.

4.3. HAMAM

Külliyede temizlik işlevine hizmet eden hamam, yolun güneyinde olup camiye hemen hemen bitişik konumdadır (Lev. 70-71, 83, 84 a-b).

Rölövesine göre yapının mimari tanıtımı şöyledir (Lev.84-b).

Hamama, kuzey cephesine yerleştirilen bir dizi dükkân arasındaki bir kapıyla girilir. Esas giriş ise dış kapıdan birkaç metre daha güneyde olup sivri kemer içinde basık kemerli bir düzenleme gösterir. Üzerinde yapım kitabesinin (Lev. 84-a) yer aldığı kapıyla da soyunmalık (soğukluk) bölümüne ulaşılır.

Soyunmalık, merkezinde pandantif geçişli bir kubbenin yer aldığı kare birimin, dört yöne doğru kemer genişliği kadar derin nişler şeklinde tasarlanmış bir düzenlemeyi yansıtır. Sivri tipteki kemerlerle genişletilen şema da nişlerin derinliği eşit değildir. Özellikle doğu ve kuzey nişler daha geniş tutulmuştur.

Soyunmalık kubbesinin üzerinde aydınlık feneri, fenerin altına gelen zeminde ise havuz yer alır. Doğu cephenin kuzeyindeki pencere sonradan kapı haline dönüştürüldüğü için yapıya ikinci bir giriş daha sağlanmıştır. Ayrıca bu mekânda, girişler hariç duvar önlerine gelen kısımlarda zeminden yaklaşık 0.60 m. yüksekliğinde 1.20 m. genişliğinde seki göze çarpar. Batı duvarın içinde de tonoz örtülü dikdörtgen bir koridor bulunur.

Soyunmalığın güney duvar eksenine açılan basık kemer ile üzeri beşik tonozla örtülü küçük bir hol kanalıyla

ılıklik mekânına geçilir. Çeşitli koridor ve mekânlardan oluşan ılıklik mekânın özellikleri şunlardır.

Üzeri köşe üçgenleriyle geçilen aydınlık açıklıklı elips bir kubbeyle örtülü dikdörtgen bölümün doğusu sivri kemerli bir niş, güney duvarı eyvan, batısı ise bir kapıyla girilen özel yıkanma mekânı ve sıcaklığa giden koridor şeklinde planlanmıştır. Eyvanda üst seviyeye açılmış bir pencereyle karşılaşılır. Özel yıkanma mekânı ise üzeri köşe üçgenleriyle geçilen tepe açıklıklı elips bir kubbe ile örtülüdür ve güney duvarında ufak boyutta bir pencere bulunur.

Merkezi ılıklik mekânının batısına, eksene açılan basık kemerli bir kapı, üzeri beşik tonozla örtülü koridora açılarak, hem üzeri yine beşik tonozla örtülü kuzey-güney doğrultusundaki dikdörtgen planlı tuvalet mekânına, hem de batı istikametine doğru devam ederek sıcaklığa geçişi sağlar. Üzerinde beşik tonoz örtü bulunan koridorun devamında ise basık kemerli bir kapıyla sıcaklığa ulaşılır.

Sıcaklık, kapıdan girişte merkezde yer alan kare planlı ve üzeri kubbeli bir mekân, ona doğu hariç üç yönden açılan birer eyvan ile kuzeybatı ve güneybatı köşelere yerleştirilen iki köşe odası (halvet) ndan oluşur. Dolayısıyla Belen Hamamı, S. Eyice'nin hamam tipolojisine göre ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tipe girmekle beraber, bu tipin belirleyici özelliklerinden biri olan, yan bölümlerin düz tonozla örtülmesi yerine birinin kubbeyle örtülmesinden dolayı bu şemanın bir çeşitlemesi olarak kabul etmemiz gerekir (Eyice 1960: 112-14).

Düz atkılarla geçişin sağlandığı üzere tepe açıklıklarıyla donatılmış merkezi kubbeli birim, girişin yer

aldığı doğu yönde bir kemerle genişletilmiştir. Bu birime açılan eyvanlardan kuzeydeki pandantif geçişli ve aydınlık açıklıklı kubbe ile diğer ikisi ise düz tonozla örtülmüştür. Tonoz örtülü eyvanlar da kendi içlerinde yeni malzeme ile ikiye ayrılmıştır. İçinde kurnaların yer aldığı eyvanlardan güneydekinde ise küçük bir pencere açıklığı göze çarpar.

Pendantif geçişli ve üzeri tepe açıklıklarıyla kaplı kubbelerle örtülen halvetler, kare planlı olup köşelerinde yer alan birer kapı ile merkezi kubbeli birime açılır. Kurnaların da yerleştirildiği bu odalar, özel yıkama birimleri olarak değerlendirilmiştir. Batı eyvanın ek-senine açılan bir pencereyle, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı ve üzeri sivri beşik tonoz örtülü su deposuna bakılır.

Dış görünümüne gelince, girişin sağlandığı kuzey cephe, seviyesi hamam soğukluk kubbesinden daha alçak tutulmuş bir sıra dükkân dizisiyle kuşatılmıştır (Lev. 84-b). Sonradan ikinci girişin açıldığı doğu cephe, cami ile aralarında yer alan çok dar bir sokağa bakmaktadır (Lev. 73-b). Batı ve güney cepheler ise kısmen yapılarla gölgelenmekle birlikte, kireçle sıvanmış bu cephelerden özellikle güney cephe dıştan daha iyi algılanabilmektedir (Lev. 73 a-b).

Örtü sisteminde hiç şüphesiz soyunmalığın kubbesi büyüklük ve yüksekliği ile ön plana çıkmakta ve kasnaksız inşa edilen kubbenin ılıkliğa bakan yüzünde bir baca göze çarpmaktadır. Ayrıca örtü sisteminde handa olduğu gibi kurşun yerine toprak dam karşımıza çıkmaktadır (Lev. 73-b).

4.4. İMARET

Bazı belge ve seyahatnamelerde imaret adına rastlanması, külliye'nin bir de imareti mi olduğu sorusunu gündeme getirmektedir. Günümüze imaret olabilecek bir yapı ya da bölümün ulaşmaması, imaretin külliye anlamın da mı? yoksa belki hanın içinde olabilecek bir imarete mi işaret ettiği belli değildir.

Ancak 16. yüzyılın ilk yarısına ait külliye örneklerinde, sıklıkla imaretin külliye anlamında kullanılması Belen için de sözkonusu olabilir. Çünkü, her üç yapısı da kitabeyle günümüze ulaşan Belen külliyesinde bağımsız bir imaret olabileceği kanısında değiliz. Eğer mevcut ise han içinde büyük bir ihtimalle günümüze ulaşmayan hatı bölümünde yer almaktaydı diyebiliriz.

KARAPINAR (SULTANIYE), SELİMİYE MENZİL KÜLTÜYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Karapınar, Orta Anadolu Bölgesi'nde, Konya Ereğli yolu üzerinde, Karacadağ eteklerinde kurulmuş Konya'ya bağlı bir ilçe merkezidir.

Oldukça çorak bir bölge içinde yer almakla birlikte, Batı Anadolu'yu Güney'e bağlayan kestirme yol üzerinde olması nedeniyle, tarih boyunca iskân edilen veya gelip geçilen bir yer olmuş, bu bağlamda Karapınar'ın tarihsel gelişimi ile coğrafi konumu paralellik göstermiştir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Gerek tarihi kaynaklardaki bilgiler, gerekse Karapınar'ın içinde bulunan eski çağlara ait bazı veriler, yerleşimin ilkçağ boyunca iskân edilmiş olduğunu göstermektedir.

Bugün şehrin içinde hakim bir noktada bulunan ve halkın "Ali Tepesi" adıyla tanıdığı höyükteki (Lev.91-a) seramik parçaları, Karapınar'daki ilk iskânın M.Ö. II.bin yılı başlarına kadar indiğinin göstergesidir. Bu doğrultuda buluntuların yapılan değerlendirmesinde, ilk yerleşen topluluğun Hititler olduğu kanıtlanmıştır (Eyice 1965:118-20).

Karapınar'da, Hitit sonrası maddî veri bırakan kültürler olarak Roma ve Bizans izlerini görmekteyiz.

Gerek son yıllarda Selimiye Külliyesi'nde yapılan sondaj ve kazı çalışmaları sırasında, gerekse külliye bahçesine daha önceden getirilen bazı mimari öğelerden, Karapınar'da Ali Tepe dışında şehir içinde veya çevresinde herhangi bir yerde Roma/Bizans yerleşimi olabileceği düşünülmektedir. Özellikle Bizans ağırlıklı mimari buluntulardan yola çıkan S.Eyice, şehrin içinde olmasa bile Hamilton (1842: II.217) tarafından ileri sürülen "Barata" ile W. Ramsay (1960:373)'ın araştırdığı "Hyde" yerleşmelerinin Karapınar yakınlarında olabileceğini belirtir (Eyice 1965:119-23).

Bu hipotezler ve bunun gibileri, Karapınar'ın eski adının ve yerleşmelerin nerede olduğunu ispatlamasa da Bizans döneminde başkent İstanbul'u Doğu Akdeniz ve Suriye'ye bağlayan ana yolun Karapınar'dan geçtiği bilinmektedir (Lev.3).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Bugüne kadar Karapınar'ın içinde Bizans ve Türk (Anadolu Selçuklu) dönemine ait maddî verilere rastlanmayışı, yerleşimde Ortaçağ başlarından Osmanlı dönemine kadar en azından sürekli bir iskân olmadığını göstermektedir.

Karapınar'ın yerleşim merkezi olarak kuruluş öyküsü ise 16. yüzyıl Osmanlı dönemi ile birlikte başlar. Bu konuda arşiv malzemesi içinde yer alan bilgiler, Anadolu Selçuklu döneminde ana yolların dışında kaldığı için korkulu ve tenha bir yer olarak kalan Karapınar'ın, Osmanlı döneminde yol şebekesine bağlı olarak derbent ve menzil teşkilatları ile birlikte, bir bani (şehzade-sultan II.Selim) tarafından nasıl yeniden imâr ve iskân edildiğini ortaya koymaktadır. Baninin ünvanına hürmeten "Sultaniye" adıyla kurulan ve çekirdeğini kapsamlı bir menzil külliyesinin oluşturduğu bu yer, bir Türk şehrinin

kurulması açısından da özel bir öneme sahiptir (Lev.7).

Ayrıntısına daha ileriki bir bölümde (bkz.2.1.2) gireceğimiz kuruluştan sonra, 17-20. yüzyıllar arasında yerleşim, İstanbul-Halep/Şam-Kutsal Topraklar yolu üzerinde önemli bir konaklama ve durak yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda, Karapınar, Konya-Adana güzergâhında, 17. yüzyılda yeniden inâr edilen Ulukışla ile birlikte en önemli merkez olarak belirlemektedir. Yer seçimiyle paralel izlenen iskân politikası gereği, nüfusu artırmak ve dinamizmi sağlamak için, zaman zaman Karapınar'a çeşitli yerlerden zorunlu göçle konar göçer aileler getirilmiştir (Halaoğlu 1982:71-72,89-99-100,105,127-28; Orhonlu 1987:104,111; Orhonlu 1990:113).

Bu bağlamda, Ö.L. Barkan, gelip yerleşen halkın tesis ettikleri mahallelerin isimleriyle, her mahalledeki yetişkin erkek sayısını vererek demografik yapıyı tespit etmiştir. Buna göre, Cami-i Şerif, Aksaray, Niğde, Lârende, Mehmed Emin, Mahkeme vb. gibi yapı, şehir, kişi adı taşıyan 25 mahallede 888 yetişkin erkek nüfus sözkonusu idi. Kurulan mahallelerin adlarından hangi yerden geldikleri, hangi ünvanlı kişilerin geldiği saptanamamaktadır (Barkan 1942:355).

Gerek salnamelerden, gerekse hac rehberlerinden öğrendiğimize göre, Karapınar, coğrafi koşullar açısından geçilmesi zor bir mevkide yer almakla birlikte, külliye varlığı nedeniyle gerekli hizmetin verildiği kaydedilmektedir (Evliya Çelebi 1972: II.164-65; Mehmed Derviş 1876: 35-37). Menzil Defterlerinde ise yerleşim, menzilhanesi olan bir yer olarak bahsedilmekte, beygir sayısı ve görevli kişilere ilaveten bir önceki menzil (tsmil) ile bir sonraki menzil (Ereğli)ye olan uzaklığı saat hesabıyla verilmektedir (Atak 1970:30-31; Halaoğlu 1982:40).

Arşiv malzemesine göre, 19. ve 20. yüzyıl başında Konya vilayeti Konya Sancağı'nda kaza merkezi olan Karapınar (Baykara 1988:240), yüzyılımızın başında İstanbul-Bağdat demiryolu güzergâhının dışında kaldığından önemini yitirmiştir. Cumhuriyet döneminde erozyonla yapılan başarılı mücadele ve karayolunun tekrar önem kazanmasıyla Karapınar, yeniden gelişmeye başlamıştır.

Yerleşim bir hayvancılık merkezi olduğu için süt ürünleri ve dokumasıyla tanınmaktadır.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

Konu ile ilgili birinci el kaynaklar, yapım ve onarıma dair kitabeler ile risale ve çeşitli arşivlere dağılmış defterler içindeki bilgilerdir.

2.1.1. KITABE

Külliye yapılarından cami ve çeşmeye ait dört yapım ve onarım kitabesi bulunur (Lev.98-a). Sırasıyla bu kitabelerin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Cami Kitabeleri: Biri yapım ikisi onarım olmak üzere üç kitabe karşımıza çıkar. Yapının taçkapısında, istridye nişli kavsaranın üzerinde yer alan Arapça sülüs yazıyla yazılmış yapım kitabesi, iki sıra halinde altı kartuş içine yazılmış olup son mısrası ebced hesabıyla 971 H./1563-64 M. yılını verir.

Orijinal Yazımı:

ربنا تقبل منا هذا البناء
ونب علينا بفضلك وحدانا
فلما تم هذا الجامع الشريف
بنا تقبله الله الاعلى

(Önder 1962:980; Eyice 1965:133).

Transkripsiyonu: (37)

Rabbenâ tekabbel minnâ hâze'l-binâ'
Ve tûb aleynâ bi-fazlike ve ihdânâ

Felemmâ temme hâze'l Cami ü's-şerîf
Tegabbelenhû rabbenâ'llâhü'l-a'lâ'

Fegâle'l-hâtifü'l-gayi târihuhû
Innehû le-mescidün üssise ale'l-takvâ

Türkçesi

- 1 a- Ey Rabbimiz, bu bîneyi bizden kabûl et
b- ve fazlın ile tövbemizi kabûl ederek, bize doğru yolu göster!
- 2 a- Bu yüksek câmi tamam olunca,
b- Rabbimiz, en yüksek Allah onu kabûl etsin!
- 3 a- Gayb hâtifi tarihini söyledi:
b- Gerçekten bu, takva üzerine kurulmuş bir camidir (Son mısra, Kur'an IX (Tevbe Sûresi), 109. âyetidir (Eyice 1965:13)).

Yapım kitabesinde alt sıradaki kartuşlardan en sağ ve en soldakinin üzerlerine ve kitabenin altındaki boşluğa siyah mürekkep (veya boya?) ile yazılan mazlum kitabe ise 1263 H./1847 M. tarihini belirtir. Sultan Abdülmecid (1839-61)'in iradesi ile yapılan bu onarımın tarihi, Osman Hamdi adında bir şair tarafından yazılmıştır. Kısmen okunabilen ve aralarında şüpheli veya okunamayan kısımlarda kalan kitabenin, yapım kitabesinin iki tarafındaki kıs-

minin orijinal metni, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Orijinal Yazımı: (۳۳)

لطف ربانی ارشدی ای غبار
خالصا مؤمن کلوب قیصون صلات
مرقدی سلطان سلیمک نورنی
ثانیاً تجدد ابوب از مقبرات
گفت حمدی تعمیرنه تاریخی
دی امامه قیل صلاتی بول نجات

Transkripsiyonu

Lütf-ı rabbanî erişdi ey gubâr
Hâliisa mü'min gelüp kılısın selât
Merkâd-i Sultan Selimin nurunı
Sâniya tecdid edüp ez-makberat
Güft Hamdî tamirine tarihini
De imama kıl salâti bul necat.

Sene 1253 (=1847) (Eyice 1965:133).

Türkçesi

1. Ey toprak Allah'ın lütfu erişti
2. Halîs olarak mümin gelip namaz kılısın
3. Sultan Selimin kabrinin nurunun
4. Kabirlerden ikinci kez yenileyip
5. Hamdi tamir tarihini söyle söyledi
6. İmama namazı kıl kurtuluşu bul de

Yapım kitabesinin alt tarafındaki kısımda ise günler yazılıdır.

Original Yazımı (39)

... اقمش ایدی
 عمارتک قلوب خندان قلب ورن
 شہ لایق ایدی احیا بو مبنای سلیمی
 قلوب عبدالمجید شاہی بو تعمیری سلیمی
 صداقتلہ ایدوب خدمت سکا بر شخص سلطانی
 خداوندن عطا سید محمد شکر سلطانی
 ویروب یزدانہ مرارنک دو عالم ایچہ
 اولہ ربک امانند وجودی سالماہر آتہ
 بو عفاہہ عدی روز و شب کماہک بحر نہ طالمش
 علو اسمک مقابلدر رضا سہ در نہ طالمش

Traskripsiyonu:

.....etmişti.....

İmâretin kılup handankalb virân
 Şaha Lâyıkdı ihya bu mebnây-ı Selîmî
 Kılub Abdülmecid şâhi bu tamiri Selîmî
 Sadakatla edüb hizmet sana bir şans-ı sultânî
 Hüdâvendin atasıdır Muhammed Şükrü sultânî
 Verüb yezdan mürad-anın dü âlem iğre gelan
 Ola rabbin emanında vücûdu sâlimen her an
 Bu Osman Hamdi ruzî şeb günahın bahrına dalmış
 Afiv ismin mukabildir rizasın zerrine dalmış
 (Eyice 1965:134).

Türkçesi:

Özetle şöyle denmektedir.

Abdülmecid'in Selim'in yaptırdığı bu yapıyı tamir ettirdiğinden bahsediyor.

Sadırvan Kitabesi:

Su haznesi duvarı üzerinde yer alan ve çok silik olduğundan tam okunamayan 1004 H./1596 M. tarihli manzum kitabe olasılıkla onarım kitabesi olmalıdır.

Orijinal Yazım: (40)

خان سلیم ابن سلیمان مرقدی اولسون جنان
 بو مقامی دل کشاده ایلمیش حوض روان
 قیلدی تجرید پیاله هم دیدی تاریخنی
 اولمادی بوجہانده بویله بر شاد روان

Transkripsiyonu:

Han Selim ibnî süleyman merkadı olsun cihan
 Bu makam-ı dilkuşâda eylemiş havz-ı revân
 Kıldı tecdid-i pîyale hem dedi tarihini
 Olmalıydı bu cihanda böyle bir şâdırevân
 Fi tarih sene fi ramazani'l-mübarek
 erbaa ve elf (1004=1596)
 (Eyice 1965:131).

Türkçesi:

Süleyman oğlu Selîm Hân'ın kabri cennet olsun
 Bu gönül çeken makamda bir akan havuz yapmış
 Kadehi yeniledi ve tarihini şöyle söyledi.
 Bu cihanda böyle bir sadırvan olmamıştı.

Çesme Kitabesi: İstifi, çerçevesinin tertibi ve işlenişiyle dikkati çeken kitabe 977 H./1569 M. tarihlidir ve son beytinden anlaşılacağı üzere, Konyalı şair Meşami tarafından yazılmıştır. Kemer üzerindeki dört beyitlik tarih kitabesinin (Lev.105-a) orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Original Yazımı: (41)

یا الله	شاه شاهان جهان بانی سلطانیه
یا محمد	یعنی کم شاه سلیم خان سعادت کسندر
سنه 977	قلدی فرمان روان اولدی براب صافی
	که صفایله کلوب نوش اید هر تشنه جگر
	اولدی آنکشت محمد کی بش چشمه روان
	معجزات اندی لایم بیردی اول ساعه اکر
	کوردی اول چشمه لری چونکه مشای جوشن
	دیدى تاریخلرن اقدی عیون کوثر

Transkripsiyonu:

Şâh-ı şâhân-ı cihan bâni-i Sultâniyye
 Ya'ni kim Şâh Selim Hân-ı sa'âdet göster
 Kıldı fermân revân oldı bir âb-ı sâfî
 Ki safâyîle gelüp nûş ede her teşne-ciğer
 Oldu engüşt-i Muhammed gibi beş çeşme revân
 Mu'cizât etdi desem yîridûr ol Şâh'a eğer
 Gürdi ol çeşmelerün günki Meşâmî cûşun
 Dedi tarihlerin akdı uyûn-ı Kevser
 ortada Ya Allah

Ya Muhammed sene 977 (=1569/70)
 (Eyice 1965:135).

Türkçesi:

- 1- Cihan şahlarının şahı Sultaniyye'nin bânisi
- 2- Yani saadet yayan Şah Selim Han
- 3- Ferman çıkardı, bir saf su yürümeye akmaya başladı
- 4- ki Her ciğeri yanmışlar safa ile gelip içsin diye
- 5- Bu beş çeşme peygamberin parmakları gibi akmaya başladı
- 6- O şah mucizeler gösterdi desem yeridir
- 7- Çünkü Meşâmî o çeşmelerin coşkusunu gördü
- 8- Tarihlerini şöyle dedi, Kevser'in gözleri (Kevserin ta kendisi) aktı.

Yapım ve onarım kitabelerinden anlaşılacağı üzere, tarih, bani ve devrin sultanı ile bir şairin adına rastlanmaktadır.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER ARŞİV BELGELERİ

Yapılan araştırmalar sonucu II. Selim'in Karapınar'daki külliyesine ait vakfiye kaydına rastlanmamıştır. Ancak bir arşiv belgesinde, tarih ve yer belirtilmeksizin II. Selim'in Karapınar'la ilgili vakfiyesi olduğu belirtilmektedir.

Risalelere gelince; külliyenin yapılarından çoğu aşağıdaki tablodan da izlenebileceği gibi risalelere kayıtlıdır (Kuran 1986:256; Sönmez 1988: 36, 39, 67, 72, 76, 83, 92, 100).

Tablo-1 Risalelere Kayıtlı Yapılar

RİSALELER YAPILAR	Tezkiret	Tezkiret	Tuhfet	Adsız	Açıklama
	ül-Bünyan	ül-Ebniye	ül-Mi'marın	Risale	
Camii	1:62	1:64	1:9	-	A.Kuran'da geçer Z.Sönmez'de geçmez
İmaret	5:3	6:5	1:9	-	Tuhfet ül-Mi'marın'de camiden söz edilirken imarete de yer verilir
Han	-	-	1:9	-	Tuhfet ül-Mi'marın'de camiden söz edilirken hana da yer verilir
Hamam	12:12	13:13	10:14	1:12	Hen II.Selim'in hen de Valide (Haseki Hürrem) Sultan'ın adı geçer

Kitabe ve risaleler dışında, çeşitli arşivlere dağılmış belgeler arasında Karapınar ve külliye ile ilgili

son derece önemli bilgilere rastlanır. Birinci el kaynak oluşturacak belgeler şunlardır: Başbakanlık Arşivi'ndeki Mühimme Defterleri, Topkapı Sarayı Müzesi Kitaplığı'na kayıtlı Bir tarihi Yazma ile Yine Başbakanlık Arşivi'ne kayıtlı bir Tapu Defteri'dir.

16. yüzyıla tarihlenen Mühimme Defterleri içinde, çeşitli defterlere dağılmış çok sayıda hüküm yer almaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır.

25 Recep 967 H./Mart 1560 M. tarihli 3. no.lu defterin 339. sayfasına kayıtlı 993 sıra nolu Eskişehir Kadısı'na yollanan bir hükmünde, Konya ile Ereğli arasında bir köy kurulması ve bir cami ve bir han ve bir hamam yapılması ve ahâlisinin tekalifden muaf tutulması istenilmektedir.

Aynı defter içine, 374. sayfaya kayıtlı 1106 sıra nolu 18 Şaban 967 H./Nisan 1560 M. tarihli Halep Kadısı'na yollanan bir hükmünde, Karapınar'da Şehzade Selim'in yaptıracağı mescit ile kervansaray ve hamam için Mimar Cemaleddin'in gönderilmesi hakkında bilgiye rastlanır.

24 Recep 967 H./Mart 1560 M. tarihli 4. no.lu Defterin 51. sayfasına kayıtlı 545 sıra nolu bir hükmünde, Konya ile Ereğli arasında harap katye yeri Şehzade tarafından mescid, han ve hamam yapılarak yeniden imâr edileceğinden sakin olanların yüzyirmi hane itibariyle avarız ve tekalifden muafiyetleri hakkında bilgiye rastlanmaktadır.

Zilhade 975 H./Nisan 1568 M. tarihli 7 no.lu Mühimme Defterinin 486. sayfasına kayıtlı Ereğli Kadısı'na gönderilen bir hükmünde, Sultaniyye Kasabasına getirilecek suyun ikmal edilmesi hakkında olup Kadının hisareri istemesi üzerine yazılmıştır.

Sultaniye'nin kuruluşu, mahalleleri ve iskân şartları ayrıntılı bir şekilde belirtilmiştir. Dolayısıyla, Konya Valiliği sırasında Şehzade Selim, İstanbul-hac yolunun gittikçe artan önemi üzerine, bu belgeden öğrendiğimize göre "cami, imaret, han, hamam ile otuzdokuz dükkân ve iki değirmen" yaptırmış ve bu tesislerin masrafı için civardan 84 köy ve mezra'nın yıllık 11.000 akçe tutan geliri vakf ve tesis ettirmiştir. Bütün bu tesisatı koruma, onarım ve yolcuların muhtaç olduğu hizmetlerle birlikte, gerekli ihtiyaçlarını sağlamaya yarıyacak ticari eşyayı orada bulundurup sattırmak için, şehirliye de ihtiyaç hissedilerek resm-i örfiyeden muafiyet gibi imtiyazlarla, çeşitli yerlerden buraya halk getirilmiş ve iskân edilmiştir. "Sultaniye" adıyla yeni kurulan bu şehre halkın daha fazla rağbet etmesi ve yerleşmesini sağlamak üzere, sonradan gelenlere ve gelecek olanlara da ilk gelenler gibi imtiyazlar verilmesi kararlaştırılarak şehrin nüfusunun arttırılması istenmiştir. Böylece yolculuk, ulaşım ve yaşamın daha rahat ve emniyetli sağlanabilmesi için gerekli her şey düşünülmüştür.

Bununla birlikte, aynı tarihli bir başka kayıt, yerleşime gelenlerden bazılarının muafiyeti elde ettikten sonra, tekrar eski köyelerine döndüğünü, ancak teftiş sırasında birkaç gün oturduğunu belirtmektedir. Kayıta göre, bu yüzden kasaba boşalmakta ve yolcuların alışveriş yapabileceği dükkânlar kapalı kalmaktadır. Adı geçen belgeden bu durumun önlenmesi için tedbir alındığı da belirtilmektedir (Barkan 1942:256).

Dolayısıyla, son derece önem taşıyan Tapu Defterindeki bilgileri yorumlamak olursak, gorak ve ıssız fakat ulaşım açısından son derece önemli bir mevkinin güvenliğini sağlamak için şehzade-sultan II.Selim'in gayretleriyle Sultaniye adlı yeni bir şehir kurulmuş, ancak uygulamada bazı sorunlarla karşılaşmıştır. Bundan da

sıkıntılı bir kuruluş döneminin yaşandığı ve pek tercih edilen bir yer olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Salnamelere gelince; Konya salnameleri içinde Karapınar ve külliye ile ilgili bazı bilgilere rastlansa da bu bilgiler üzerinde durulacak kayda değer bilgiler değildir (Duman 1982:69-72). Örneğin köy, hane ve mahalle sayısı verilmekte, kısaca yapıların adlarından söz edilmekte, ayrıca yerleşimin sosyo-ekonomik yapısına değinilmektedir (Konyalı 1970:52; Gündüz 1980:43-46).

2.1.3. SEYAHATNAME

Karapınar, Konya'yı Adana'ya bağlayan kestirme ve tarihi bir yol üzerinde olması nedeniyle çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllarda, Karapınar'a gelen seyyahların adlarını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:63,132,248,374).

Karapınar'a uğrayan seyyahlar içinde, yerleşim, külliye ve çevre ile ilgili önemli bilgi verenlerin isimleri şöyledir:

1534'de, Sultan Süleyman ile birlikte Trakeya Seferi'ne giden Matrakçı Nasuh, daha kısa olduğu için Konya-Karapınar-Ereğli yolunu takip ettiklerini menzilnamesinde belirtmektedir. Matrakçı, eserinin Karapınar'ı konu alan minyatüründe Karacadağ eteklerindeki "Kırkpınar nam-ı diğer Karapınar" gösterilmiş, buradan iki kol halinde akan su resmedilmiştir. Bu su kolları arasındaki yerleşmenin ise "Akçaşar" olduğu yazılmıştır (Yurtaydın 1976:67,224,17b) (lev.85).

1632 yılında Karapınar'a da uğrayan A.Hıbrî Efendi şunları yazmaktadır:

...Ertesi Karapınar nâm menzil-ki İsmil ile mâbeyni dokuz saâtdir-nuzûl olundu. Bunda Sultan Selim-i sâni hazretlerinin iki minâreli bir câmi'i ve pişgâhında tabakhânesi ve bî-nazir gıfte hanı ve hammâmı vardır. Ve binâsı isneteyn ve semânine ve tis'ami'ede tamâm olmuşdur ki merhum Sultan Selim'in hanı tarihidir. Tariki sahrâdir..." (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:119).

1648 de Konya üzerinde Karapınar'a gelen Evliya Çelebi'nin gözlemleri şöyledir:

...'Konya Karapınarı kasabasında menzil aldık. Rumelî'de dahi 'Kırkkilise Karapınar' olduğu için buna Konya Karapınar'ı derler. Konya toprağında ve kazası içinde hâkimliktir. Suyu ve havası güzel, bağ ve bahçeleri hoş, şirin bir kasabadır. Kurşunlu, büyük bir yapıdır ki Mimar Sinan'ın eseridir. Bundan başka mescitleri, 3 lekkesi, sıbyan mektebi, müzayede çarşısı vardır (Evliya Çelebi 1972:II. 164-65).

8 Aralık 1766'da, Karapınar'a gelen C.Niebuhr üzerinde yerleşim perişan bir şehir tesiri bırakır. Seyyahın ilgisini özellikle gıfte minareli cami çekmiş ve yapı için muhteşem ifadesini kullanmıştır. Ayrıca üzerleri kurşunla örtülü bakımlı iki sıra dükkânlardan güzel bir handan sözeden seyyah, külliye'nin mamur olmasını baninin vakfını iyi düzenletmesine borçlu olduğunu yazar (Niebuhr 1837:III.113).

1832'de Karapınar'a gelen C.Texier ise yerleşimden "Barahtra" diye sôzetmenin dışında başka bilgi vermez (Texier 1920-21: II.414).

Yaklaşık aynı tarihlerde Karapınar'a uğrayan W. Ainsworth, özellikle bölgenin coğrafi yapısıyla ilgilenmiştir. Kasabayı, Karacadağ eteklerinde küçük bir yerleşim olarak gören seyyah, halkının Türkmen olduğunu, kış ve yazda farklı yerde oturduğunu belirterek yaylalardan söz eder. Ayrıca Sultan Selim'in kurşun örtülü cami ve hanına

dikkat çeker (Ainsworth 1839:II. 69-70).

W.Hamilton ise Karapınar'ı harap görmüştür. Seyyaha göre kurşun örtülü medrese o sırada metrük ve haraptır. Kasabada yüz kadar ev vardır. Menzilci, yardımcıları ve bir de gühergile ocağından çalışanlardan başka kimse yoktur. Geri kalanlar, sağlıksız bu yeri bırakıp Karacadağ'ın güneybatısındaki yaylalarda yaşamaktadır (Hamilton 1842:II. 214).

1876'da İstanbul'dan Mekke'ye giderken geçtiği hac yolundaki durakları anlatan İbn-i Mehmed Derviş, Nehcet-ül Menazil adlı eserinde Karapınar için şunları yazmaktadır.

İsmil'den 9 Konya'dan 21 saat uzaklıkta tatlı suyu olan güzel bir kasabadır. Sultan Süleyman hanın iki minareli kâgir bir camı, imareti; hamamı, çarşısı ve evleri vardır. Osmanlı ordularının doğu seferinde konaklama yeridir. Küçük bir kalesi bulunur. Konya Sancağı'na bağlıdır. Ala çorap işlenir. Hemen yakınlarında tuz çıkarılan bir yer vardır (İbn-i Mehmed Derviş 1876:35-37).

Sonuçta, seyahatnamelerden öğrenilen genel bilgiler şunlardır: Birincisi, coğrafi bölge ve ulaşım ile ilgili bilgilere rastlanır. İkincisi, külliye yapılarına özellikle camiye geniş yer verilmektedir. Yalnız, Evliya Çelebi'nin bir yanlışlık sonucu olsa gerek, camiden Süleyman Han Camisi olarak söz etmesi dikkat çekicidir.

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Selimiye Külliyesi, bazı genel ve monografik yayınlara konu olmakla birlikte, külliye kapsamında henüz ayrıntılı çalışma yapılmamıştır. Bazı önemli çalışmalar şunlardır:

Külliye'nin ilk konum planıyla, yapılara ait plan, kesit ve cephe çizimlerini vermesi açısından A.S.Ülgen'in

çalışması büyük önem taşımaktadır. Uzun bir süre Türk Tarih Kurumu Arşivi'nde korunan levhalar, daha sonra Prof.Dr. Filiz YENİŞEHİRLİOĞLU ve Öğr. Gör. Emre MADRAN tarafından yayına dönüştürülmüştür (1989:Lev.72-77). Son yıllardaki kazı sırasında, planlarının büyük çapta doğruluğunun tespit edilmesi, çizimlerin önemine işaret etmektedir (Lev.88).

Arşiv belgelerine göre, Karapınar'ın kuruluş öyküsünden ve ilk imârından sözeden Ergin (1939:63-64); Uludağ (1941:2071-73) ve Barkan (1942:355-56,362-64)'in çalışmaları kayda değerdir.

Karapınar'ı ve II. Selim Külliyesini, ilk defa derli toplu olarak bir makale kapsamında ele alan Eyice (1965: 117-39) olmuştur. Daha sonra Kuran (1972:711-17), Gündüz (1980) ve Gündoğdu (1989:40-45)'nin monografik çalışmalarından söz edebiliriz. Kuran (1986) ve Aslanapa (1986)'nin genel yayınlarında ise külliye den kısaca bahsedilir.

Risalelere kayıtlı Selimiye Külliyesi yapılarını konu alan kongre tebliği ve bildirilerinin dışında, sözü edilebilecek son ve önemli bir yayın O.N.Dülgerler'e aittir. "Karapınar Selimiye Külliyesi" adıyla X. Vakıf Haftasına sunulan ve henüz basım aşamasında olan makale, 1989-92 yılları arasında, Selçuk Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nce yapılan bir dizi sondaj ve kazının, bugüne kadar ki değerlendirmesi niteliğindedir. Orijinal mimari verilere dayalı çalışma külliye de karanlıktaki birçok hususun aydınlatılmasını sağlamıştır. Bu bağlamda hazırlanan çizimlerden birisi de çalışmamıza eklenmiştir (Lev.88).

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Birinci el kaynaklarından da anlaşılacağı üzere külliye'nin banisi Sultan II. Selim (Sarı) (d.1525-ö.1574) (1566-74)'dir.

Külliye'nin yapımına şehzade olarak bulunduğu Konya valiliği sırasında başlanılmış, padişahlığı zamanında tamamlanmıştır. Külliyesinin dışında, başta Edirne Selimiye Külliyesi olmak üzere, imparatorluğun geçitli yörelerine çok sayıda eser yaptırmıştır (bkz.IV.1).

3.2. MİMARİ

Külliye'nin mimarı risalelere göre Mimar Sinan'dır. Gerek külliye tasarımı'ndan, gerekse özellikle ayakta kaldığı için daha iyi inceleme olanağı veren camideki mükemmel oran ve sadelik, mimarın Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca baninin kimliği de bunu gerektirir. Nitekim, Mühimme Defterleri arasında yer alan 967 H./1560 M. tarihli bir hükümde, külliye'nin yapımında Mimar Cemaleddin'in görevlendirildiği ve Karapınar'a gönderileceği belirtilmektedir.

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVREYLE OLAN İLİSKİSİ

Bugün Selimiye Mahallesi'nde yer alan külliye, güneyden Akkoç ile doğudan Yavuz Selim Sokağı, kuzeyden İnönü, batıdan ise Pınarbaşı caddeleriyle kuşatılmış olup arastanın bulunduğu kısım Kocatepe caddesi adıyla tanınmaktadır (Lev.86).

Karapınar'da yapılan yüzey araştırmaları sırasında, Ali Tepe adıyla bilinen en eski yerleşim dokusunun 200-300

m. batısında inşa edilen külliye'nin yer sığımı iddiasız olmamıştır. Çünkü, külliye'de son yıllarda yapılan kazılar sırasında temelde Roma buluntularına rastlanması, seçim konusunda dikkatli davranıldığına işaret etmektedir.

Düz bir alanda, bilindiği kadarıyla da bir arazi kısıtlamasına gidilmeden inşa edilen külliye'de dikey bir ana eksene göre yerleştirme ilkesi ön plana çıkarılmış, böylece geometrinin ve simetrinin hakim olduğu tasarım denenmiştir.

Ana hatlarıyla külliye'de ana ekseni güney-kuzey ekseni oluşturmakta, eksenin güney ucunu mihrap, kuzey ucunu çeşme belirlemektedir (Lev.87-88). Bu iki belirleyicinin arasına ise cami taçkapağı, şimdi yana kaydırılan şadırvan, avluya giriş kapısı ile kervansaray koridorunun taçkapıları yerleştirilerek vurgulanmaya gidilmiştir. Külliye'de ikinci eksen, arasta sokağının yer aldığı doğu-batı eksenidir. Böylece, külliye'nin biraz dışına doğuya inşa edilen hamam dışında yapılar, kible yönü eksen olacak şekilde cami, şadırvanlı iç avlu, tabhane ve imaret, dükkânlar (arasta) ve kervansaray simetrik olarak yerleştirilmiştir (Lev.87-88).

Günümüze büyük kayıplarla ulaşan külliye'de, geriye kalan yapılar da cami ve çeşme dışında hayli haraptır. Bu nedenle yapılan bir restitüsyon denemesinin (Kuran 1986:161 r.183) ne derece sağlıklı olduğu yakın tarihe kadar belirsiz iken, kazı çalışmaları sonucu, daha sağlıklı restitüsyon planı elde edilmiştir (Lev.88).

Külliye tasarımına hangi faktörlerin ne derece etki ettiğini bilmiyoruz. Ancak, yeni bir yerleşim nüvesinin kurulması ve en yakın büyük yerleşim (Konya/Ereğli)lerin uzak olması, tasarımda etkili olmuştur diyebiliriz. Bunun yanı sıra, baninin duyarlılığı, arazinin boş ve düz olması

da kriter olarak alınmış olmalıdır.

Külliye'nin çevreyle ilişkisine gelince; gerek doğuya yerleştirilen hamam, gerekse kuzey uçtaki çeşme, külliye'de bütünlük oluşturan yapılara göre dışarı atılmakla mahalle ve şehir ilişkisi gündeme gelmektedir. Çünkü, her iki yapı da suyun çok değerli olan yerleşimde uçlarda yer alacak şekilde çevreye hizmet götürmektedir (Lev.86-87).

Külliye'nin tasarımında bütünlük ve merkezîyetçilik göze girer. Bir kenarında caminin yer aldığı iç avlu, tabhane ve imaret tarafından da paylaşılmakta ve üç yönden bu yapılarla sarılmaktadır. Böylece, yapılar arasındaki ilişki kuvvetlendirilmiş olmaktadır. Ayrıca her üç yapı arasındaki ilişkide vurgulanması gereken iki husus söz konusudur. Birincisi, tabhane olduğunu tahmin ettiğimiz bir duvarla sınırlandırılarak ayrı girişe sahip olmaları, ikincisi, avlunun kuzeydoğusundaki üçlü birimin eyvanla sokağa açılarak hamamla karşı karşıya inşa edilmesidir. Bu özellikten dolayı daha farklı kişilere tahsis edildiği düşünülebilir.

Düz bir çizgi boyunca inşa edilen arasta ile ona kuzeyden bitişik han arasında da yakın ilişki söz konusudur. Hanın arastaya açılan taçkapısı bu bağlantıyı güçlendirmektedir. Ana eksen üzerinde dikdörtgen tipteki koridorun doğu ve batı eksenlerine açılan kapılarla ahırlara geçilir ki, hanın her iki yan kanadı simetrik düzenlemeyi yansıtmaktadır.

Tasarımda cami arkasında bugün bahçe olarak kullanılan büyük bir alanın bulunması, bilindiği kadarıyla hazire düşüncesinden değil, büyük bir olasılıkla simetri'nin korunması kaygısıyla cami etrafının boşaltılarak dikey boyutta yapının daha iyi görülerek vurgulanması düşüncesinde arayabiliriz.

Sonuçta, avlu etrafına yapıların yerleştirilmesi ilkesiyle, dikey eksenin vurgulanmasıyla Karapınar Selimiye Külliyesi daha sonra inşa edilecek menzil külliyelerine etken olmuştur.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Günümüzde, yapıların çoğunun yok olması ve harap durumu nedeniyle tasarımın bozulduğu külliye, kitabe, arşiv malzemesi ve bazı maddî verilerin dışında külliyedeki değişiklikleri saptamak zordur. Özellikle henüz tamamlanmamış kazı çalışmaları ise külliye hakkında farklı yorumlar getirmektedir. Dolayısıyla, yeni ortaya çıkarılan yerlerin daha başka verilerle de desteğe ihtiyacı vardır.

Birinci el kaynaklar yoluyla izleyebildiğimiz onarımlar şunlardır.

1595 tarihli şadırvan kitabesi, hem şadırvanın ekseninden kayık olmasına, hem de tarihi açısından külliye yapılarından geç yapıldığına işaretler. Son olarak 1965'de onarılmıştır.

Vakıflar Genel Müdürlüğü'ndeki Karapınar ile ilgili defterin içinde yer alan Receb 1161 H./Haziran 1748 M. yılına ait 803 no.lu bir onarım belgesinde özetle şunlar yazılmıştır. Defterde cami, imaret, tabhane, hanlar, anbarlar, buğday anbarı, mekteb-i şerif, hamam ve şadırvanın adları geçmekte, ayrıca mütevellî heyeti, onarımda görev alacak mimarbaşı, kalfa, usta ve neccar gibi dokuz görevliye dikkat çekilmektedir. Belgede, onarıma harcanacak rakkam belirtildiği halde, nerede nasıl bir onarım yapıldığına dair herhangi bilgiye rastlanmaz. Ayrıca daha önce hiç sözü edilmeyen mektep ifadesine rastlanması, külliye sonradan bir yapının mı ilave edildiği ya da bu

işlev için külliye'deki bir bölümün mü tahsis edildiği belli değildir.

Bir belgeye göre, Şaban 1161 H./Temmuz 1748 M. tarihinde, çeşme ve hanlara bitişik onüç dükkânın onarımı gerektiği için usta ve yapılacak masraflar kaydedilmiştir.

Caminin 1223 H./1808 M. tarihindeki onarımı sırasında taçkapısının değiştirilerek bugünkü istiridye alınlıklı kısmın yapıldığı iddia edilirse de (Uludağ 1941:2071-72) taçkapı, S.Eyice'nin dediği gibi 16. yüzyılın türündeki ilk örneği de değildir (Eyice 1965:132). Çünkü, gerek Şehzade Cami'nin yanındaki çeşme (Goodwin 1971:208 R.197), gerekse Kudüs Çeşmeleri (Yenişehirlioğlu 1989:51 R.78)'nde 16. yüzyılın ortalarında karşımıza çıkması, seyrek olsa da kullanılan bir motif olduğunu kabul ettirir. Bilindiği üzere bu bezeme 18. yüzyıl ile birlikte daha yaygın kullanılacaktır (Eyice 1965:132).

Aynı yüzyıl içine tarihlenen 1263 H./1847 M. tarihli onarım kitabesi (Lev.98-a) ise camide yeri tam saptanamayan kısım (lar) da onarım yapıldığına işaret eder.

Cami son olarak 1959-65 yıllarında, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir kez daha elden geçmiştir.

Külliye'nin ana yapısı durumundaki han, yapı topluluğunda en çok tahribata uğrayan yapıların başında gelir. Bugün, sadece orta bölümü oluşturan koridorun dışı ve yan kanatlara açılan taçkapıları ile yan kanatların koridora bitişik duvarındaki ocak ve duvar nişleri göze çarpmaktadır (Lev.95-b, 96a-b). Yapılan kazılarda muhtes yapılar temizlendiği için temel seviyesine inilmiş ve destek sistemi ortaya çıkarılmıştır. Yapı boş vaziyette olup onarılmayı beklemektedir.

Külliyyede en az iz bırakan yapıların başında arasta ve imaret gelmektedir. Arasta'nın yakın tarihe kadar sadece iki yanındaki yapılara bitişik duvar izleri mevcut iken (Lev.97-a), günümüzde temel izleri ve orijinal sokak döşemesine rastlanmış (Lev.96-a, 97-b), dolayısıyla kayıtlarda geçen 39 dükkânın 36'sının yeri belirlenerek dükkânlar işaretlenmiştir (Lev.88). Caminin kuzeybatısındaki imarettten ise bazı duvar kalıntıları, ocak nişi ve temel izleri dışında geriye birşey kalmamıştır (Lev.92-b).

Yapıların bugünkü durumuna ve işlevlerine gelince; Külliyyede en iyi durumdaki yapı cami olup ibadete açıktır. Hamam yakın tarihe kadar aslı işlevine hizmet ederken sonradan terk edilmiş, bu nedenle de harap olmaya yüz tutmuştur. Çeşme, önünden geçen caddenin yeniden düzenlenmesi sırasında yalıklarını kaybetmiş olmakla birlikte, genelde iyi durumda olup işlevine devam etmektedir.

Tabhaneler ise, gerek kalitesiz malzeme kullanımından, gerekse yanlış kullanımdan olsa gerek harap vaziyettedir ve boş durmaktadır.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyyede çeşitli yapı malzemeleri ya tek başına, ya da alternatifli olarak ikinci bir malzemeyle birlikte kullanılmıştır. Taş (kesme, mermer, moloz), tuğla, ahşap, kurşun ve alçı kullanılan malzeme çeşitleridir.

Kesme taş, sarımtırak renkte caminin kaide hariç diğer cephelerinde (Lev.99a-b), son cemaat yerinde (lev.99-a), minarede, pencere sövelerinde, hanın lağkapsı (lev.93-a) ve orta bölümünün duvarlarında (Lev.94-a), çeşmede (lev.105-b); Gödene adı verilen gri renkli taşa ise caminin kaidesinde (Lev.99-b), hamamın soyunmalık cephelerinde (lev.104-a) rastlanır. Her iki taşın alterna-

kifli kullanımı, hanın çeşitli cephelere açılan taçkapılarıyla cami taçkapısında ve geçmenin duvar örgüsünde görülür (Lev.93a-b, 100a, 105-b).

Mermer, caminin taçkapı kavşarında, mihrapta müezzin mahfeli ve minberde (lev.101a-b), son cemaat yeri sütunlarında (lev.98-b) ve geçmenin su haznesi ile hamamın havuz ve kurnalarında karşımıza çıkar.

Moloz taş, hamamın soyunmalık hariç diğer cephelerinde (lev.104-b), tabhane ve imaretin geriye kalan bölümlerinde kullanılmıştır (Lev.103-b, 104-a).

Tuğla, hamam ve tabhanelerin kubbe örgüsü ile bacalarda (lev.103a-b, 104-a); ahşap, caminin giriş kapısı ve alt seviye pencere kapakları (Lev.100-a) ile hatıl olarak hanın taçkapı ve duvarlarında kullanılmıştır (Lev.93-a). Kurşun, caminin harim ve son cemaat yeri kubbeleri ile minare külahında (lev.98-b); alçı, caminin üst seviye pencerelerinde şebeke biçiminde görülür (Lev.101a-b), demir ise cami alt pencerelerinde şebeke olarak kullanılmıştır (Lev.99-b).

İşçiliğe gelince; özellikle camide oldukça temiz ve itinalı bir işçilik göze çarpmaktadır (Lev.99-b).

3.6. SÜSLEME

Külliyede cami haricinde diğer yapılarda, önemli sayılabilecek bir süsleme ile karşılaşılmaz.

Taş ve taşa oyulmuş mukarnas süslemede, caminin mihrap, minber ve müezzin mahfelinde son cemaat yeri sütun başlıklarında, minare şerefe korkuluk ve şerefe allılarında ve istiridye biçimli dilimli alınlıkta, gadırvanın su haznesinde, hamamın havuz ve kurnalarında dikkat çeker

(Lev.98-b, 99-a).

Koyu gri renkteki taş ile sarı renkteki taşların alternatifli kullanımıyla oluşturulmuş renkli taş bezeme ise cami taçkapısında (Lev.100-a), han portallarında (Lev.93-94) hamam taçkapı (lev.93-b, 94-b) ile çeşmenin sivri kemerli ön yüzünde (lev.105-b) göze çarpar.

Camide harimin ana kubbesinin içinde, pandantif yüzeylerinde, alt pencerelerin ve mihrabın alınlık ve tepeliğinde ve üst pencerelerin çevresinde kalemışi bezemeye rastlanılır. Kırmızı, mavi, yeşil renklerin hakim olduğu nakışlar, muhtemelen orijinal durumları dikkate alınarak 1959'da üzerinden geçilmiştir (Lev.101a-b).

Cami taçkapısının kapı kanatlarında kündekârî tekniği görülür. Ahşap kapı kanatları geçmeli ve zarif biçimde yapılmış, üzerlerindeki bronz kilit ağızları ve tokalar ajurlu bitki süsleriyle bezenmiştir. Geometrik biçimin hakim olduğu kapının bir zamanlar tung malzemeden döküm olarak yapılmış kapı tokmaları var iken, son yıllarda kaybolmuştur (Gündüz 1980:272).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. HAN

Yeniden iskân edilen bir yerleşimdeki menzil külliyesinin ana yapısı nedeniyle han (kervansaray), yapı topluluğunda en anıtsal yapıyı oluşturmaktadır. Adına "han" ifadesiyle arşiv malzemesinde rastlanılan yapıdan bugün, dışa açılan kapılar ile han bölümleri arasındaki kapılar ve ocak-duvar nişli iki duvar parçası kalmıştır. Bununla birlikte, yapılan kazılar sonucu kapladığı alan hemen hemen orijinal boyutlarıyla tespit edilmiştir (Lev.87-96).

Külliyede ana ekseni oluşturan kuzey-güney ekseni üzerinde, arastanın bitişiğinde, geçmenin ise önünde doğu batı doğrultusunda uzanan han, orta bölüm ve ona açılan yan kanatlar olmak üzere, çift kanatlı kuruluş şeklinde tasarlanmıştır (Lev.87-88). Bu bölümlerin mimari tanıtımları şöyledir.

Hana giriş, kuzey-güney doğrultusunda uzunlamasına dikdörtgen bir mekândan sağlanmaktadır. Külliyeinin simetri ekseni üzerindeki bu mekânın doğu ve batı duvarları ile hem dışa, hem de yan kanatlara açılan taçkapıları günümüze ulaşmış, örtü sistemi. (tonoz?) ise zamanla yok olmuştur (Lev.92-a).

Bir koridor ve dağılım yeri olarak tasarlandığı anlaşılan orta bölüm, kuzeyde sokağa (çesmeye) (Lev.94-b), güneyde ise Arasta ve öteki yapılara (lev.93a-b) açılarak bağlantıyı sağlamaktadır. Orta bölümün uzun ve yüksek yan duvarlarının (lev.93-a) merkezlerine karşılıklı yerleştirilen kapılar ise hanın asıl (ahır) kısımlarına girişi sağlamaktadır (Lev.94-a, 95a-b).

Dışa açılan taçkapılar, alçak tutulmuş olup iki renkli malzemedен örülmüş basık kemerleriyle dikkat çekmektedir. Kapıların bir zamanlar ahşap saçaklarla gölgelendirildikleri, geriye kalan hatıl izlerinden ve kalıntılardan anlaşılmaktadır (Lev.93a-b). Bu kapıların içe bakan kemerleri ise yüksek olup iç yüzlerinde giriş bölümünün üstünü örten, ahşap beşik çatının izleri görülmektedir (lev.93-a, 94-a).

Orta bölümün doğu ve batısına eksende karşılıklı olarak açılan, dışa bakan yüzleri basık, içe bakan tarafları ise aynalı tipteki iki kapıyla, hanın ahır bölümlerine ulaşılır (Lev.94-a, 95a-b). 1990-91 kazı sezonuna kadar, ahır bölümlerine ait önünde seki kalıntısı olan basık

kemerli ocaklı ve duvar nişli duvar yüzeyleri dışında herhangi bir iz yokken, yapılan kazılarda yan bölümlerin hemen hemen orijinal sınırları tesbit edilmiş ve destek sistemi ortaya çıkarılmıştır (Lev.91a-b, 92a-b, 95-b).

1951'de külliye'nin ilk çizimlerini yapan A.S.Ülgen, 1986 önceki külliye'nin restitüsyon planını çizen A.Kuran ile kazı sonrası restitüsyon denemesini gerçekleştiren O.N.Dülgerler'in çalışmalarına göre, hanın asıl kısmını oluşturan ahır bölümlerinin mimari tanıtımı farklı görüşler doğrultusunda şöyledir:

Ahır bölümleri, orta bölümün doğu ve batı iki yanına yerleştirilmiş, yaklaşık simetrik planlı ve dikdörtgen tipte düzenlenmiş büyük hacimlerdir.

Kuzeyden Arastaya diğer yönlerden ise sokağa doğru konumlanan yan kanatlar, Kuran (1986:160-61 R.183)'ın restitüsyonuna göre, dörder paye tarafından taşınan üzerleri doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtülü üçer şahınlı, dokuzar birimli, yirmidört nişli yani tam anlamıyla simetrik hacimler olarak çizilmiştir.

1989-91 arasında, Selçuk Üniversitesi'nce gerçekleştirilen kazılar sonucunda, A.Kuran'ın restitüsyon denemesini doğrulamayan çok sayıda veri ile karşılaştınca, ilk restitüsyon planını çizen A.S.Ülgen'in çalışmasına başvurulmuştur (Lev.87). Her ne kadar Ülgen'in planı çok yerde doğrulanmışsa da kazı ekibi yeni bir restitüsyon denemesi yapma gereğini duymuştur (Lev.88). Ekibin restitüsyon denemesi, diğer iki araştırmacıdan ayrılan yönleriyle birlikte ana hatlarıyla şöyledir.

Birincisi, kervansarayın kapladığı alan A.Kuran'a göre 1.5 misli, A.S.Ülgen'e göre aşağı yukarı aynıdır. İkincisi, ahır bölümlerinin Kuran'ın çiziminde olduğu gibi

tam simetrik olduğuna dair izler mevcut değildir. Hatta köşelerde kırılmalar sözkonusudur. Üçüncüsü, yan bölümler A.Kuran'ın ifade ettiği gibi, dörder paye ile üzerleri doğu-batı doğrultusunda beşik tonoz örtülü, üzer sahınlı ve dokuzar birimli mekânlar hiç değildir. A.S.Ülgen ise bu mekânları, ortada iki sırada üçerden altı ahşap sütunun taşıdığı iki yüzeyli ahşap kırma çatılı ve her birinde otuzbir ocak yeri bulunan bölümler olarak tanımlamıştır (Lev.87). Bu görüşlere karşılık kazı ekibi mevcut izler, kazı sonucu bulunan izler ve buluntularla, yazılı belgeleri değerlendirmiş ve sonuçta hanın iki kanadının dıştan dışa yaklaşık 32.50x47.00 m²lik bir alanı kapladığı, ortada oniki kâgir ayağın taşıdığı, ahşap çatıyla örtülü olduğu sonucuna varmıştır (Lev.88). Y.Önge'de, A.Kuran'ın beşik tonozla örtülü olduğunu iddia ettiği bu kısımların duvarlarında örtü sistemine ait herhangi bir iz rastlanmamasından dolayı ahşap örtü üzerinde durmaktadır (Önge 1987:55).

Yapılan kazılarla da hanın batı dış bulunmuş, ancak doğu duvarı dış yüzeyinin nasıl bittiği ise tespit olunamamıştır.

Sonuçta, külliye'nin ilk restitüsyonla paralellik gösteren ve daha ileri düzeyde sağlıklı mimari veriler ortaya çıkaran kazı ekibinin çalışmasına bu bağlamda katılıyoruz.

4.2. ARASTA

Külliye'de içinde tarihi yolun geçtiği arasta, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapıdır. Güneyden cami, tabhane ve imaret, kuzeyden han ve uzak planda çeşme, doğudan ise hamam ile çevrelenmiştir.

Bir kayıta göre, 39 dükkândan oluşan arasta, A.Kuran'ın restitüsyon planında (1986:161 R.183), simetrik

olarak karşılıklı yerleştirilmiş 18'erden 36 dükkândan oluşmaktadır. Yalnız, dükkânların örtüsü hatta yeri konusunda şüpheyeye düşen Kuran, S.Eyice (1965:130)'nin, dükkânlar kervansarayın yola bakan cephelerinde aranabilir düşüncesine ılımlı yaklaşmakta ve dükkânların hem kuzey cepheyi veya büyük bir olasılıkla dört sağır cepheyi sarmış olabileceğini düşünmektedir.

1990 kazı öncesinde, içinden yolun geçtiği arastadan sadece tabhane duvarlarına bitişik dükkânların izleri mevcut idi (Lev.97-a). Kazılarla birlikte, orijinal zemin aranmış ve dükkân yerlerinin daha iyi saptanacağı şekilde mimari veriler araştırılmıştır.

Bu bağlamda Selçuk Üniversitesi kazısında, diğer araştırmacıların görüşüne karşın dükkânlar, A.S.Ülgen'in düşündüğü gibi açık bir sokak etrafına yerleştirilmiş arasta şeklinde aranmıştır. Sonuçta, 39 dükkândan 36'sının yeri tesbit edilmiş, yalnız dükkânların yerleşiminde, A.Kuran'ın simetrik olarak düşündüğü düzen terk edilerek, eş düzenlemenin olmadığı sonucuna varılmıştır. Buna göre, A.Kuran'ın planında imaretin kuzeyindeki dükkân sayısı altı iken, mevcut kalıntılardan beş olduğu tesbit edilmiştir. Ekip, dükkânların yerleri konusuna tabhane ve imarete bitişik duvarlardaki izlerden yola çıkmış ve her dükkânın zemindeki arsası işaretlenmiştir (Lev.88, 96-a, 97-b).

Belki arasta ile bağlantılı olabilecek önemli bir konu da, onarımla ilgili 18. yüzyıla ait bir belgede çeşme ve hanlara bitişik onüç dükkânın onarılması istenmektedir. Hanlara bitişik ifadesiyle bizim arasta olarak kabul ettiğimiz bölüm mü kastediliyor, yoksa hanın çeşmeye bakan kuzey cephesinde dükkân dizisi mi vardı? cümlelerden anlaşılamamaktadır.

4.3. CAMI

Külliyede dikey eksenin güney ucunu belirleyen cami, üzeri pandantifli kubbeyle örtülü harim, beş bölümlü son cemaat yeri ve harimin iki yanına yerleştirilen birer minare ile kuzeyde içinde şadırvanın da yer ayıldığı ve diğer yapılar tarafından da kullanılan bir iç avludan oluşan yapıdır (Lev.87-89, 97-b, 98-101).

Külliyede bugün ayakta kalmasıyla ana yapı konumunda bulunan ve üç tezkerede de adı geçen caminin Sinan'ın önemli eserlerinden biri olduğu yolunda şüphe yoktur. Dengeli kitle kuruluşu ile yatay ve düşey planda kusursuz oranlarından, caminin mimar-bani ilişkisinin sonucu olarak tasarlandığı düşünülebilir. Nitekim, arşiv belgesinden öğrendiğimize göre Sinan, Mimar Cemalettin'i külliye için görevlendirmiştir. A.Kuran, özellikle camide her yönde geometrik ilişki olduğunu vurgulamaktadır (Kuran 1972:711-17). Ayrıca temiz ve itinalı işçilikle sadelik yapının dikkat çekici diğer özelliklerini oluşturmaktadır.

İlk kez plan ve kesitleri Ülgen (1989:Lev.74-75) tarafından çizilen caminin sırasıyla harim, son cemaat yeri, minare ve ortak kullanılan iç avlusunun mimari özellikleri şöyledir.

Harim, bir kenarı 14.20 m. olan bir karedir. Yapı, dört cephede beden duvarları tarafından taşınmakta, üzeri ise oldukça aşağıdan başlayan pandantifli 14.80 m. çapında kubbeyle örtülmektedir. Kubbenin çapı nedeniyle duvarlar 1.60 m. kalınlıkta yapılmıştır.

Girişin kuzeyden eksen üzerine açılan bir taçkapıyla (Lev.100-a) sağlandığı yapı, kasnak ve duvarlara açılmış çok sayıda pencereyle aydınlanmaktadır. Her cephede ikişer olmak üzere, sağır sivri kemerli sekiz pencere alt sırada,

kuzey hariç diğer cephelerde yine ikişer filgözü şebekeli pencereler orta seviyede, birer yuvarlak tepe penceresi ise üst seviyede karşımıza çıkar (Lev.99-b, 101a-b).

İçten son derece sade düzenlenen harimde, güney ekseninde mihrap, onun batısında minber, kuzeybatı köşede ise müezzin mahfeli yer alır. Her üç mimari kuruluş da yapıyla çağdaş özellikler göstermektedir (Lev.101a-b).

Caminin kuzeyinde, sivri kemerlerin birbirine bağlandığı altı sütun üzerine oturan pandantif geçişli kubbelere sahip beş bölümlü son cemaat yeri göze çarpar (Lev.98-b, 99-a). M.Önder'e göre, ikinci bir revakla sarılmışken sonradan yok olmuştur (Önder 1962:486 daki resim). 21.50x4.35 m. boyutlarıyla harime göre dışa taşırılan son cemaat yerinin harimle olan bağlantısında birer minare göze çarpar.

Harim ile son cemaat yerinin kesiştiği kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelere dışa taşkın olarak yerleştirilen minareler, tek şerefeli olup son cemaat yeriyle birlikte, hem cepheyi yanlara doğru kısmen uzatmış, hem de hareketlilik sağlanmıştır (Lev.99a-b). Klasik güzellik ve sadeliğin temsilcisi olan minareler onaltıgen gövdeli olup gövdeye prizmatik üçgenlerle geçilir. Şerefe altındaki mukarnaslar, minarelerin plastik değerini artırmaktadır.

Cami, kuzeydeki iç avluyu tabhane ve imaretle paylaşmakta, dolayısıyla avlu üç yönden yapılarla sarılmaktadır (Lev.87-88). Avlu çevresine yerleştirilen tabhane ve imaretin oldukça harap ve bazı bölümlerin yıkık olması, avlunun doğu ve batı kanadının nasıl biçimlendiğini belirlememizi şimdilik mümkün kılmamaktadır. Kazı çalışmalarına devam edilirse, avlu ile yan kanat ve girişler arasındaki bağlantı daha iyi çözümlenecektir. Örneğin avluya geçit veren kuzey girişin yeri kazı sonrası buluntulara göre

güneye kaydırılmış, dolayısıyla orijinal izler bulunmuştur. Yalnız, tuvalet vb. derin temel izine sahip yapıların bulunduğu yerler sorun teşkil etmektedir (Lev.93-b).

Cami ile geçme arasındaki ana eksen den batıya kayık yerdeki şadırvan, muhtemelen onarım sonucunda taşınmış veya sonradan yapılmıştır. Su haznesi duvarı üzerinde, 1596 tarihli kitabe, küliyede tarihlleme açısından önem taşımaktadır. Şadırvanda iç kuruluşu sekiz sütuna oturan bir dış kuruluş kuşatmaktadır (Lev.98-b, 99-a).

Dış görünümüne gelince; simetrik düzenlemesiyle dikkat çeken cami, kare planlı, gıfte minareli, beş bölümlü revaklı sade bir yapıdır. Büyük kubbesi yuvarlak bir kasnakla kuşatılmış olup kasnak dört köşede payanda kemerleriyle desteklenmiştir. Kasnakta payanda kemerleri arasında ise dört pencereyle karşılaşılır. Köşelerde bir gıft kemerli payandanın desteklediği yuvarlak kasnaklı kubbesi, köşeleri pahlı bir dikdörtgen tabana, dörtgen taban da yüksek beden duvarlarına oturur (Lev.89, 99-b). Dolayısıyla, kuzey hariç cami cepheleri altta daha geniş olmak üzere üç kademeli olarak inşa edilmiştir. Yine kuzey cephe dışında destek amacıyla inşa edilmiş payanda ayaklarıyla karşılaşılır.

Dış görünümde dikkatimizi çeken cephelerdeki ve kasnaktaki kapalıdır. Doluluk ve boşluk oranları açısından incelendiğinde Karapınar Selimiye Cami, bir Sinan yapısı için alışık olmadığımız bir şekilde kapalı tutulmuştur. Buna ilaveten sövesiz kasnak pencere açılımı, doğu-batı ekseninde cephelerde yer alan ve işlevi olmayan payandaların varlığı, gıfte kasnak varmış gibi yapılan uygulamaların hepsi taşravarî özelliklerdir.

Caminin giriş cephesi olan kuzey cephe, istiridye

alınlıklı ve iki renkli malzemeden örülmüş basık kemerli taçkapısıyla göze çarpar. Bu cephenin kuzey-güney ekseninde de görüleceği düşünülerek kompozisyonu buna göre düzenlenmiştir.

Bu bağlamda, Şam Süleymaniye'den sonra, ikinci kez gifte minare kullanımı ile karşılaşmaktayız. Caminin inşaatı sırasında şehzade olan II. Selim'in, Sultan olduktan sonra ikinci minareyi tasarlatıp inşa ettirdiği düşünülebilir.

4.4. TABHANE

18. yüzyıla ait bir belge dışında adına arşiv malzemesinde rastlanmayan tabhane, iç avlunun çevresine yerleştirilmiş bir dizi mekândan oluşmuştur ve mimari düzenlemesiyle konaklama işlevine ayrılmıştır. Konaklanabilecek şekilde menzil yeri seçilen Karapınar'da bazı özel nitelikteki kişiler için bu işlevi hanın dışında gerçekleştirecek mekânlara ihtiyaç sözkonusu idi. Bu bağlamda, caminin kuzeyine ve kuzeydoğusuna tabhane birimleri yetiştirilerek ihtiyaç gözömlenmiştir.

İç avlunun kuzeybatısında imaret yanından başlayarak kuzeydoğuya hamama kadar uzanan ve üçerli üç ayrı birim halinde düzenlenen tabhanelerin özellikleri şunlardır (Lev.87-89, 102-103):

Avlu kuzey girişinin batısına yerleştirilen üçlü birim, aslında bir oda ve içiçe iki odadan oluşan bir düzenleme gösterir. Oldukça harap haldeki bu bölümün güneyinde, iç avluyu yapıdan soyutlayan bir çevre duvarı ile külliye giriş kapısına bakan bir kapı mevcuttur. Eski fotoğraflarda daha iyi görülebilen çevre duvarı konaklama mekânlarının ayrı tutulmak istendiği, bu nedenle de ayrı giriş kapısı yaptırıldığını gösterir (Lev.92-b, 93-b,

102a-b).

Mekândan batıdakine ekseninde açılan bir kapıyla girilir. Kapının dışında başka açıklığın olmadığı üzeri pandantif geçişli çokgen kasnaklı kubbeye örtülü kare planlı odanın güneyinde, bugün yıkılmış halde ocak nişi göze çarpar. Bu odaya doğudan bitişen mekân ise iç içe iki oda düzeniyle salon şeklindedir. Eksenlerdeki birer kapıyla ulaşılan salonda, ekseninde sivri kemer yer alır. Penceresi bulunmayan salonun üzeri iki ayrı çokgen kasnaklı kubbeye örtülmüştür. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı salonun doğu duvarında bir ocak bulunur.

Kuzey avlu girişinin hemen doğusundaki üçlü birim, ekseninde sivri kemerle avluya yönlendirilen eyvan ile ona birer kapıyla açılan yine kubbeye örtülü iki odadan oluşmuştur (Lev.92-a, 103-a). Günlük yaşamın sürdürüleceği şekilde, ancak ve duvar nişlerine sahip olan odalar, eyvan oda sistemiyle, konaklama işlevine uygun mimari düzenleme yansıtır. Bu üçlü düzenlemenin doğusunda ise temelleri ve giriş kemeri saptanan tuvaletle karşılaşılır.

Hamamın batı cephesine yani sokağa bakan kuzeydoğudaki üçlü düzenleme ise avluya arkasını dönmekle soyutlanmaya çalışılmıştır (Lev.90-b, 103a-b). Yine benzer şekilde ekseninde sivri kemerle yola açılan eyvan ile eyvana birer kapıyla açılan oda düzenlemesi dikkat çekicidir. Hem sokağa, hem de avluya açılan pencere düzeni ve ocak nişleriyle sokağa yönlendirilmiş bu mekânların daha farklı statüdeki kişilere hizmet vermiş olduğunu varsayabiliriz.

4.5. İMARET

Caminin çevresiyle iç avlunun kuzeybatı köşesini işgal eden imaret, külliyeenin en sorunlu yapısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Adına tezkereler ve diğer belgelerde

de rastlanılan yapı, 1990-91 sezonunda yapılan kazılarla nispeten aydınlığa kavuşturulmuştur. Bu bağlamda, kuzeybatıdan güneye doğru devam eden izler bulunmuş, iki büyük ocak nişi ile payeyle bölümlüye uğratılmış büyük bir mekânla karşılaşmıştır. Mimari veriler buranın mutfak olabileceğini düşündürmektedir (Lev.88, 92-b).

Bu bilgiler ışığında A.Kuran'ın restitüe ettiği merkezle eyvanın yer aldığı ve ona açılan iki odanın göze garptığı üçlü düzenleme fikri böylece geçerliliğini kaybetmiştir.

1993 ve sonrasındaki çalışmalarda, imaretin bulunduğu alan kazılmaya devam edileceğinden, daha ayrıntılı bilgi, ancak bu çalışmanın sonucunda verilebilir.

4.6. HAMAM

Doğuda, külliye'nin diğer yapılarına göre biraz dışarda, sokak ötesinde ve üçlü tabhane mekânının karşısında yer alan hamam, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı tek hamam şeklinde düzenlenmiş olup, diğer yapılara göre dikey yerleştirilmiştir (Lev.87-88, 90-b, 103-a, 104a-b).

Adına risalelerde aynı başlık adı altında hem II. Selim (Selimiye), hem de Valide Sultan hamamı diye rastlanılan yapı, yakın tarihe kadar kullanılmış olmakla birlikte, terkedildiği için günümüzde melrûk olup onarılmayı ve yeni işlevi beklemektedir.

İlk planı ve kesiti Yenişehirlioğlu-Madran (1989, Lev.72,77) tarafından yayınlanan hamam, gerek Eyice (1960:112-14) gerekse Önge (1988:I.410)'nin tipolojilerine göre, ortası kubbeli enine sıcaklıklı çift halvetli tipli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Günümüze bölümleri eksiksiz ulaşan hamamın mimari tanıtımı şöyledir:

10x10 m. boyutlarıyla hamamda en büyük mekânı oluşturan soyunmalık, dört yönde beden duvarlarının taşıdığı, üzeri tromplarla geçilen 11 m. gapında fenerli bir kubbeyle örtülüdür. Soyunmalığa dolayısıyla hamama giriş batı ekseninde açılan bir kapıyla sağlanır. Doğu hariç diğer duvarlarında ikişer alt pencerenin yer aldığı soyunmalığın merkezinde çokgen bir havuz, duvar önlerinde ise sekiler ve soyunma kabinleri göze çarpar. Ayrıca batı hariç diğer duvarlarda sivri kemerli büyük duvar nişleri görülür.

Soyunmalığın batı duvar ekseninde açılan sivri kemerli bir kapıyla, ortası kubbe yan kısımları düz tavanla örtülü üçlü düzenleme gösteren dikdörtgen planlı ılıklık kısmına geçilir. ılıklığın güneyi tıraşlık, kuzeyi ise helâ olarak kullanılmıştır.

ılıklıktan bir kapıyla geçişin sağlandığı sıcaklık, ılıklığın daha büyük bir benzeridir. Yine merkezde kubbeli bir mekân ile ona kemerlerle açılan düz tavan örtülü yan kısımlarda karşılaşılır. Yan kısımlar seki üzerindeki kurnalarıyla dikkat çeker. Sıcaklığın merkezine birer kapıyla açılan halvet hücreleri ise kare planlı üzerleri tromplarla geçilen kubbelerle örtülü birimlerdir. İki kapının arasında göbek taşına benzer bir sekiz göze çarpar. Halvetlerde de sekiler üzerine yerleştirilmiş kurnalar bulunur. Hamamın diğer kısımlarının örtü sisteminde olduğu gibi, halvet kubbelerinde de çeşitli tipte düzenlenmiş tepe açıklıkları (fil gözü pencere) göze çarpar.

Halvet hücrelerinin batısında ise kuzey-güney yönünde dikdörtgen planlı beşik tonoz örtülü su deposu bulunur. Suyun seviye kontrolü güney halvet hücreesindeki bir pencereden sağlanır.

Dış görünümüne gelince; Hamamın cepheden görünümünde mimarisinin düzgün fakat soyunmalık cepheleri dışında duvar örgüsünün itinalı olmadığı görülür (Lev.104a-b). Terkedilmişliğin verdiği harabiyetten dolayı da örtü sistemi tahrip olmaya yüz tutmuştur. Külliye'nin diğer yapılarına ve sokağa bakan soyunmalık cephesi malzemesi ile farklılaştırılmıştır (Lev.104-a). Sokak seviyesi yükseldiği için yan ve arka cepheler basık kalmaktadır. Arka cephede külhan ve su deposu farkedilmektedir (Lev.104-b).

4.7. ÇEŞME

Çeşme külliye'de dikey eksenin kuzey ucunu belirler. Bir menzil çeşmesi olarak külliye, yerleşim ve gelip geçenler için yaptırılmıştır (Lev.87-88, 105a-b). Adına belgelerde de rastlanılan çeşmenin asıl önemi, son derece özenle Konya'lı bir şair tarafından yazılan ve tarih içeren bir kitabeye sahip olmasıdır. 1569 tarihini veren kitabe, arşiv malzemesinin desteğiyle de külliye'nin tamamlanma tarihi olarak kabul edilir.

Son yıllarda çevre düzenlemesi nedeniyle devşirme malzemeden oluşturulan yalıkları kaldırılan dikdörtgen prizma şeklindeki çeşme, tek yüzlü olup bugün yolun ötesinde hanın karşısında bulunmaktadır. İki renkli laştan alternatif olarak örülen sivri kemerinin üzerinde kitabe göze çarpar (Lev.105-a). Çift ayna taşlı yapının üzerinde harpuçta biçimli çatı bulunur.

4.8. SİBYAN MEKTERİ

Menzil defterleri içinde yer alan 1571 M. tarihli bir hükümden ve Evliya Çelebi'nin ifadesinden külliye'de bir de sıbyan mektebi olduğu anlaşılmaktadır. Bu işleve cevap verecek bir mekân bugün külliye'de mevcut olmadığı için günümüze ulaşmamıştır diyebiliriz. Bir ihtimal doğu ve

batı cephelerde olabilir.

4.9. DIĞER YAPILAR

Belgelerde sözü edilen ve II. Selim tarafından yaptırılan eserlerden baş çeşmeler ve su yollarını inceleme imkânını bulamadık. Gerek daha önceki yayınlarda, gerekse halk arasında sözünün edilmemesi günümüze ulaşmadıklarını düşündürür.

Karapınar'a hakim tepede inşa olunan yel değirmenleri ise bugün mevcut değildir. S.Eyice, belgelerde adı geçen iki değirmenin 1960'lı yıllarda yarı yıkık bir halde olduklarını ifade etmektedir (Eyice 1965:129). Tepenin son yıllardaki düzenlenmesi sırasında geriye kalan izler de yok edilmiştir (Gündüz 1980:244).

BÜYÜKÇEKMECE, BÜYÜKÇEKMECE YAPI TOPLULUĞU

1. BÜYÜKÇEKMECE'NİN KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

İstanbul'un batısında, Marmara Denizi ile bağlantılı Büyükçekmece Gölü'nün doğusunda yer alan Büyükçekmece, İstanbul-Edirne arasında, İstanbul'a 40 km. uzaklıkta bir ilçe merkezidir.

Tarih boyunca metropol İstanbul'un banliyösü kabul edildiği için önemi daima koruyan Büyükçekmece, aynı zamanda, İstanbul'u Balkanlar ve Yunanistan'a bağlayan doğal, tarihi yol üzerinde idi. Bu özelliğinden dolayı da konaklama yapılacak bir menzil yeri olarak seçilmişti (Lev.1)

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Tarihi çağlarda göl ile birlikte, "Athyras" adıyla tanınan yerleşimin kuruluşu Antik döneme kadar iner. İlk kez bir Trakya kavmi olan Traklar tarafından iskân edildiği düşünülen mevki, özellikle Yunan döneminde, bir koloni şehri olarak ön plana çıkmıştır. Roma döneminde ise Büyükçekmece, Signidium (Belgrad)-Constantinopolis (İstanbul)'u birbirine bağlayan ünlü Roma askerî yolu üzerinde olduğundan, yarı bataklık ve geniş su havzası olan bu alana, özel teknikle yol döşemesi ve köprü yapılmıştır (Jirecek 1990:50; Eyice 1992:520).

Bizans döneminde ise başkent Constantinopolis'e yakınlığı nedeniyle, Çatalca ile birlikte, Bizans'ın Trakya'daki en önemli yerleşmelerinden biri olmuş ve bu

bağlamda, deniz ile göl arasında bir kale ile imparator Justianus (527-65) zamanında köprü yapılmıştır. Bu köprü ve kale ise 9. yüzyılda Bulgar akınları sırasında tahrip olmuştur (Jirecek 1967:134; Çulpan 1975:142).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

1453 yılında İstanbul ile birlikte, yaklaşık aynı tarihlerde fethedilen Athyras'ın ilk imârı Sultan Fatih (1451-81) döneminde gerçekleştirilmiştir. Tarihi kaynaklara göre bir kervansaray, hamam, cami ve göl kenarında hâlâ kalıntılarına rastlanılan köprü inşa edilmiştir (Yücel 1971:95-108).

Yerleşimin ve gölün Athyria olan adının, Osmanlı döneminde Büyükçekmece'ye nasıl dönüştüğü konusunda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Yalnız, İstanbul'a daha yakın olan ikinci göl ve yerleşimle karışmaması için buraya "Çekmece-i Kebir" yani diğer adıyla "Çekmece-i Büyük", diğerine ise "Çekmece-i Sağır" ya da "Çekmece-i Küçük" denmiştir. Daha sonra Büyükçekmece de yerleşim adıyla tanınmaya başlanmıştır.

Kanunî (1520-66) döneminde, batıya yapılan seferlerin artması ve ticaretin gelişmesi Büyükçekmece'ye olan ilgiyi arttırmış, bu kapsamda daha yoğun imârına gerek duyulmuştur. Başta Kanuni Sultan Süleyman olmak üzere, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa, han, mescit, çeşme, köprü, dükkânlar, odalar ve hamamdan oluşan büyük bir yapı topluluğunun temellerini atmıştır (Lev.7). Böylece mimarlık tarihinin büyük yapılarından sayılan köprü ve köprünün doğu ucuna yapılan inşa faaliyetiyle Büyükçekmece, İstanbul'dan sonraki ilk büyük konaklama merkezi hüviyetini kazanmıştır. İstanbul'a 69 bir sonraki menzil Silivri'ye ise 5 saat uzaklıktaki Büyükçekmece menzili, aynı zamanda ulak servisi için de durak yeri idi

ve bu amaçla menzilhane de bulunuyordu (Bozkurt 1966:31; Halaoğlu 1982:93).

1907 tarihli arşiv malzemesine göre, yerleşimin idari yapısı Çatalca Mutassarraflığında kaza merkezidir. Cumhuriyetin ilk kuruluş yıllarında da kaza olan Büyükçekmece (Baykara 1988:141), sonra nahiye olmuşsa da sonradan tekrar ilçe olmuştur.

Günümüzde yeni yapılan yollar yüzünden, eski köprü devre dışı kalmakla beraber Büyükçekmece, İstanbul'un bir banliyösü olarak hâlâ önemini koruyan bir yerleşim yeridir. Yerleşime Osmanlı dokusunu veren yapılar ise kısmen yok olmuş, kısmen değişikliğe uğrayarak günümüze gelmiştir (Yücel 1971:95-108; Kügükkaya 1990:184,190-93).

2. BÜYÜKÇEKMECE VE BÜYÜKÇEKMECE KÜLLİYESİ İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTABE

Büyükçekmece Yapı Topluluğu ile ilgili biri çeşmeye, diğerleri de köprüye ait olmak üzere üç yapım kitabesi mevcuttur (Lev.114a).

Çeşme Kitabesi: Mescidin kuzeyinde Mimar Sinan Meydanı'na bakan anıtsal çeşmenin üzerinde, 974 H./1566-67 M. tarihini ve Sultan Süleyman'ın adını veren bir kitabeye rastlanır (Yücel 1971:106, Koçu 1963:3237) (Lev.114-a).

Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir. (43)

Original Yazımı:

سليمان خان سلطان مظفر
ينه اقدى جهانہ آب كوثر
سنہ ۹۷۴

چن بو چشمه ساری اقدی بنیاد
تاریخن انک اهل تاریخ

Transkripsiyonu:

- 1) Kağan bu çeşme-sârı etdi bünyâd
Süleyman Han sultân-ı muzaffer
- 2) Dedi târihin anın ehl-i târih
Yine akdı cihâna âb-ı Kevser Sene 974.

Türkçesi:

- 1) Akan bu bol sulu çeşmeyi, zafer kazanmış
Sultan Süleyman Han yaptırdı. türbesini yaptı.
- 2) Tarihçiler bunun tarihini dile getirdi: Yine
cihana kevser suyu aktı. Yıl 974.

Köprü Kitabeleri: Trakya'dan İstanbul'a gelirken
Güney (sağ) taraftaki sülüs yazıyla yazılmış Arapça
kitabenin orijinal orijinal yazımı, transkripsiyonu ve
Türkçesi şöyledir. (44)

Original Yazımı:

لااله الا الله
محمد رسول الله
حضرت سلطان سليمان كم آكا
شاه راه اوله صراط مستقيم
باشلدى بو خيري اولادين تمام
قلدى عزم سوي جنات النعيم
كلدى آني ظل حق سلطان سليم
اتدى تكميل اولدى بر جسر عظيم
ويدى تاريخن هدايي اولزمان
ياپدى آب اوزره بو جسرى شه سليم
كتبه درويش محمد

Transkripsiyonu:

Lâ ilâhe ill-allâh. Muhammedün Resûlullâh
 Hazret-i Sultan Süleyman kin ana
 Şâhırâh ola Sırat-ı müstakîm
 Başladı bu hayrı olmadın temâm
 Kıldı azm-i sû-yi cennat-ün-naîm
 Geldi anı zıll-i Hak Sultan Selîm
 Etti tekmîl oldu bir cisr-i azîm
 Dedî târihin Hüdâyî ol zaman
 Yapdı âb üzre cisri şeh Selîm

Ketebehu Derviş Muhammed

Türkçesi:

Hazret-i Sultan Süleyman ki ona
 Sırât-ı Mûstakîm (Doğru Yol)yol ola
 Bu hayra başladı, tamam olmadan
 Naîm annetine gitti (vefat etti)
 Allah'ın gölgesi Sultan Selîm geldi
 Tamamladı, yüce bir köprü oldu
 Hüdâyî o zaman tarihini (söyle) dedi
 Su üstüne şeh selim bu köprüyü yaptı.

Kitabenin sol kenarında "amel-i Yûsuf b.Abdullah" ibaresinin okunduğu bir kitabe daha vardır. Bu kitabe, köprüyü yapan mimarın adını vermektedir ki, Mimar Sinan'ın eserleri içinde bilinen tek imzalı örnektir.

Trakya'dan İstanbul'a gelirken Kuzey (sol) taraftaki sülüs yazıyla yazılmış Türkçe kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.⁽⁴⁵⁾

Original Yazımı:

عمل يوسف بن عبدالله غفر الله له والمباشرين
وقد أسس بنيان هذا الجسر اللطيف والمعبر المنيف
لمرضات الله تعالى السلطان ابن السلطان سلطان سليمان
خان ابن سليم خان اللهم احفظه [14]
من هول الصراط والميزان ثم انتقل المرحوم المغفور
من الدنيا الدنية الى جانب الرحمة والجان ثم جلس
في تحت سلطنة ابنه السلطان وقد آتمه هذا
السلطان الاعظم والحقان المعظم مولى ملوك العرب
والمعجم ظل الله في الارضين السلطان ابن سلطان

سلطان سليم خان ابن السلطان
سليمان ابن السلطان سليم ابن السلطان بايزيد ابن
السلطان محمد ابن السلطان مراد ابن السلطان محمد
ابن السلطان بايزيد ابن السلطان مراد
ابن السلطان اورخان ابن السلطان عثمان لازالت سلطنة
وابد [15] دولته الى آخر الزمان تقبل الله خيراتها
بحق القرآن في سنة خمس [16] سبعين وتسعمائة
كتبه درويش محمد

Transkripsiyonu:

Amile Yusuf bin Abdulâziz gafara'llâhu lehû ve li'l-
mübâşirîn Ve kad essese bünyane haze'l-cisre'l-latîf ve'l-
ma'berl'l-münîf li-mezrâtillâhi teâla es-Sultan ibni's-
Sultân Sultan Süleymân Han ibn Selîm Hân allâhümme-
hafezahû min hevli's-Sirâtı ve'l-mîzan sümme'n-tekale'l-
merhûm ü'l-magfûr mine'd-dünyû'd-deniyye ilâ cenâbi'r-
rahmeti ve'l-cenân sümme celese fî tahtı saltanati ibni-
hî's-Sultân ve kad etemmehû hâze's-Sultânü'l-a'zam ve'l-
hâkânü'l-muazzam mevlâ mülûkü'l-arab ve'l acem zillullâhî
fi'l-arzeyn es-Sultan ibnü's Sultân Selîm Hân ibnü's-
Sultan Süleymân ibnü's-Sultân Selîm ibnü's-Sultân Bâyezîd
ibnü's-Sultân Mehmed ibnü's-Sultân Murad ibnü's-Sultân
Mehmed ibnü's-Sultân Bâyezîd ibnü's-Sultân Murad ibnü's-
Sultân Orhân ibnü's-Sultân Osmân lâ zâlet saltanate (hû)

ve ebbede devletühû ilâ âhiri'z-Zamân tekabbellelahm
hayrâtühumâ bi-hakkı'l-kur'anı fî senedi hamse sebîne ve
tis'amine'

Ketebehû Derviş Mehmet

Türkçesi:

Abdullaâh oğlu Yusuf'un eseridir.

Tanrı ona ve bizzat gâlisânlara mağfiret itsin.

Bu güzel köprünün ve değerli geçidin temelini

Allah-ı Teâlânın rızası için Selim Hânın oğlu

Sultan oğlu sultan, Sultan Süleyman attı.

(Yarabbi onu sırat ve mizanın tehlikesinden koru!)

Bunu müteakip merhûm mağfur deni dünyadan

canibi rahmet ve cennete intikal etti. Sonra en

büyük Sultan, Ulu Hâkan Arab ve Acemin

meliklerinin efendisî, dünyada ve âhirette Allah'ın

gölgesi ve Sultan Osman'ın oğlu Sultan Orhanın

oğlu Sultan Muradın oğlu Sultan Bayezidin oğlu

Sultan Mehmedin oğlu Sultan Muradın oğlu Sultan

Mehmedin oğlu Sultan Bayezidin oğlu Sultan Selimin

oğlu Sultan Süleymanın oğlu Sultan oğlu Sultan

Selîm onun tahtı saltanatına câlis oldu ve

975 senesinde o köprüyü tamamladı. Zamanın

sonuna kadar devletini ebedî kılsın ve saltanatını

idame etsin. Tanrı Kur'an hürmetine ikisininin

hayratını kabul etsin.

Sonuçta, Büyükçekmece tarafından dördüncü, Mimar Sinan Köyü tarafından ise ilk köprünün üzerinde yer alan kitabelik köşklerinde, karşılıklı iki kitabeden şunları öğrenmekteyiz.

Kuzeydeki Arapça, güneydeki ise Türkçe olarak düzenlenen kitabelerde 975 H./1567 M. tarihi, Sultan Süleyman Han ve Sultan Selim ile Mimar Sinan (Aptullah

oğlu Yusuf)'un adları geçmektedir (Çeçen 1988:32-33).

Kitabelerden de anlaşılacağı üzere, Büyükęekmece Yapı Topluluğu'nun yapımına, büyük bir olasılıkla 1563'de, han, mescit, hamam, dükkânlar ile başlanılmış, geşme ve köprü ile devam edilmiştir. 1566 da, Kanunî Zigetvar Seferi'ne çıkarken geşmenin temelini atmış, inşaatı devam eden köprüden geşmiştir. Sultan, sefer sırasında ölünce tamamlandığını görememiş, köprü II.Selim (1566-74) zamanında bitirilmiştir (Çulpan 1975:142-46; Çeçen 1988:432-33).

2.1.2. Vakfiye ve Diğer Arşiv Malzemesi

Vakfiye: 981 H./1574 M. tarihli Sokullu Mehmet Paşanın tüm vakıflarını belirten genel içerikli vakfiyesinde, Büyükęekmece'deki hayratından da söz edilir.⁽⁴⁸⁾ Vakfiyeye göre, Sadrazam Sokulu Mehmed Paşa, Büyükęekmece'de, bir mescit ile onaltı dükkân ve dokuz fevkânî ve tahtanî, bir kısmı da evliler için odalar inşa ettirmiştir. Ayrıca vakfiyede, imam, müezzin ve ferraş, kayyum, kandilci olarak görev yapan üç kişiden ve aldıkları ücretten söz edildikten başka, bazı donanım malzemesine de yer verilmektedir. Dükkân ve odaların yerleri ve özellikleri konusunda ise fazla net olmayan bilgiler sunulur. Ayrıca vakfiyede dolaylı olarak hamamdan da bahsedilmektedir (Küçükkaya 1990:190-93).

Vakfiyenin dışında Sokullu Mehmed Paşaya ait bütün hayratları içeren genel bir vakfiye kaydına daha rastlanılır. Bu kayıttta Büyükęekmece için şunlar yazılıdır.

...ve havâss-ı kostantiniyye'de derya kenarında Büyükęekmece nâm kasaba... da bir mescid... binâ ittiler...(Gökbilgin 1952:511).

Risalelere gelince; Büyükçekmece Yapı Topluluğunu oluşturan yapılardan Han, mescit ve köprü risalelere kayıtlıdır (Kuran 1986:256; Sönmez 1988: 33,37,69,73, 74,87,91,94).

Tablo-1 Risalelere Kayıtlı Yapılar

RİSALELER YAPILAR	Tuhfet ül-Bünyan	Tuhfet ül-Ebniye	Tuhfet ül-Mi'marin
Mescit	2;46	2;47	2;44
Köprü	8;1	9;1	8;1
Han	9;2	10;2	12;4

Risalelerde her üç yapının da adının geçmesi, Sultan ve Sadrazam gibi güçlü iki baniden ve İstanbul'a olan yakınlıktan kaynaklanmış olmalıdır.

Büyükçekmece ile ilgili Mühimme Defterleri arasındaki bir hüküm de dikkat çekicidir. Cumaziyelevvel 973 H./Eylül 1565 M. tarihli ve 5 no.lu deftere kayıtlı Edirne kadısı'na yollanan bir hükümda, Büyükçekmece Köprüsü için üstad lazım olduğundan sözedilmektedir.

2.1.3. SEYAHATNAME

Büyükçekmece, İstanbul'la yakın bağlantısından dolayı, yol güzergâhını kullanan seyyah, araştırmacı ve elçilik mensubu çok sayıda kişinin uğrak yeri olmuştur. Yüzyıllara göre Büyükçekmece hakkında izlenimlere sahip bazı seyahatlerin görüşleri şunlardır.

S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllarda Büyükçekmece'ye uğrayan seyahatlerin adlarından, eserlerinden söz etmektedir (Yerasimos 1991:461).

1553-55 arasında, Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında, gidiş ve dönüş yolu üzerindeki Büyükçekmece'ye de uğrayan H.Dernschwam'ın görüşleri şunlardır;

24 Ağustos'da Silivri'den kalkarak bütün gün hiç mola vermeden onbir saatlik yol alıp altı mil uzaklığındaki bir Türk kasabası olan Çekmece'ye geldik. Çekmece'ye kadar yer yer kaldırım döşeli eski Romalılardan kalma yollardan da geçtiğimiz oldu. Ancak bu yollar, iyice muhafaza edilmemiş kendi haline bırakılmış, oldukça uzun ve tamir görmüş bir köprüden geçtik (Dernschwam 1987:49).

Seyyah daha sonra, şehrin biraz dışında, sırta yapılmış ortasında havuz bulunan avlulu bir kervansaray ile yanındaki mescitten ve bunların yanı sıra, şehirde Rum nüfusunun yoğunluğundan söz eder. 1000 adım uzunluğunda bir taş köprüünün önce tahta kısmı bir bölüm, daha sonra taş kısmı ve kaldırım döşeli bir yol ile birleştiğinden söz eder.

H.Dernschwam'ın ifadelerini yorumlayacak olursak, yazarın Sinan öncesinde tamire muhtaç köprüyü anlattığını anlayabiliriz. Diğer seyahatnamelerle karşılaştığımızda da eski ve yeni köprüler arasında farklılık daha iyi anlaşılmaktadır.

17. yüzyılda Büyükçekmece'den geçen Evliya Çelebi ve A.Hibrî Efendi, şehir ve yapılarla ilgili şu gözlemlerde bulunur.

Evliya Çelebi şehir, göl ve yapılar hakkında özetle şunları söylemektedir:

Büyükçekmece, İstanbul'dan Rumeli ülkesine gidenlerin geçit yeri olmasıyla da büyük bir hayır işine sahne olmuştur. Ve Eyüp Kadılığına bağlı deniz

kıyısında bin evli güzel bir kasabadır. Subaşı ve yasaklığı olup İstanbul'a yakınlığından dolayı Ketküda yeri ve Yeniçeri Serdarı yoktur. Deniz kıyısında harap bir kalesi, Mimar Sinan eseri Mehmed Paşa Mescidi Mahkeme yakınında bin at alan büyük kervansarayı ile irili ufaklı onbir kurşunla örtülü hanı, imareti, medresesi, sıbyan mektebi, çeşme ve pazarı vardır (Evliya Çelebi 1984:10-11)

Seyyah, göl ve köprü hakkında ise denizle gölün arasının bir menzil olduğunu, çevre akarsularından göle akan suların gölün ağzında denize karıştığını, gölün ayağı üzerinde Mimar Sinan eseri olan bir mil uzunluğunda, 26 gözülü, 975 H./1567 M.tarihli, temelleri Sultan Süleyman zamanında atılıp II. Selim zamanında tamamlanan bir köprüden söz eder. Ayrıca gölün gümrük emini olduğunu, köprü başında gelip geçeni kontrol ederek mal ve yüklerden bağ alındığını yazar (Evliya Çelebi 1984:10-11).

1632 yılında, Büyükçekmece'ye de uğrayan A.Hibrî Efendi'nin gözlemleri ise şöyledir:

Sâhil-i deryâda vâkı' Büyükçekmece nâm menzil-ki Silivri ile mâbeyni beş saatlik yoldur. Nüxul olundu. Bunda merhum Sultân Süleyman Hânın bir cami'-î şerifî ve kurşun örtülü hanı ve kasabanın taşrasında bir âli cisri vardır. Ve bundan gayri bir cami'-i şerif ile üç dört hanı vardır... (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:115).

Şehrin ve yapıların 19. yüzyıldaki konumları hakkında, L.Inciciyan ve H.D.Andreasyan ile C.Jirecek'in ilgi çekici izlenimleri vardır.

Inciciyan ve Andreasyan özetle; Çekmece-i Kebir yani Büyük Köprü anlamında bu yerin, İstanbul'dan dört saat uzaklıkta olduğunu, içinde kervansaray, hamam ve cami bulunduğunu belirttikten sonra, burasının İstanbul'dan Edirne ve Selanik'e giden yol üzerinde yer aldığını, Kanunî Sultan Süleyman'ın suyun en dar yerinde metin bir

köprü ile cami, hamam ve kervansaray yaptırdığını yazar. Seyyahlara göre, Çekmece'ye dökülen ve Kara-su denilen ırmağın eski adı "Athiras" olup, Antik dönemde suyun ağzındaki kasabaya adını vermiştir. Kasaba, ayrıca bir liman şehri olup ve İstanbul'un da varoşu olarak kabul edilirdi (İnciciyan ve Andreasyan 1975-76: 143-44).

Jirecek, aynı yüzyıl içinde şehir ile ilgili gözlemlerini şöyle ifade etmektedir:

Selymbiria (Silivri)'dan birinci gölün (Büyükçekmece) ağzına altı saatte gidilirdi. Kanalin doğu tarafında ilk ve orta çağlarda 'Athyra' adı verilen müstahkem bir ticaret limanı inşa edilmişti. Göl ve göle dökülen ırmak da aynı adı taşırdı. Romalılar, gölün ağzına muhteşem bir taşköprü inşa etmişlerdi. Daha sonra kalesiyle birlikte dokuzuncu yüzyılda, Bulgarlar tarafından bu köprü yıkılmıştır. Bu mevkide, şimdi küçük bir kasaba olan Büyük Çekmece bulunmaktadır. Bu yol Singidinium'dan itibaren otuzbir günlük yoldur... Atira'nın bataklık ağzından giriş ve çıkışı birer kule ile muhafaza edilmekte olan taş bir köprüyle geçilerek sağlanırdı. İstanbul Atira arası beş mildir. ...Atira'nın bataklık ağzı üzerine Sultan Süleyman 1563 yılında Roma-Bizans köprüsü yerine yeni bir köprü için teşebbüse geçmiştir. Çünkü II.Mehmed'in onarımı da işe yaramamıştır. Malzemesi şimdiki Çatalca'nın yerindeki Metrai adlı Bizans yerleşmesinden getirilmiştir. Köprünün doğu kısmında Büyükçekmece bulunur. Burada kurşun levhalarla kaplı kubbeleriyle kalıntıları hala görülebilen ve Süleyman tarafından yaptırılan bin han vardır (Jirecek 1967:53,109,134).

2.2 GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Büyükçekmece'deki Türk dönemi eserleri eskiden beri dikkat çektiği halde yakın tarihe kadar inceleme konusu olmamış, etraflıca araştırılıp yayınlanmamıştır. Özellikle son bir kaç yıl içinde, Mimar Sinan'ın çeşitli açılardan irdelenmesi sonucu bir Sinan eseri olan yapı topluluğu külliye bağlamından çok tek yapı ölçeğinde ele alınmıştır.

Büyükçekmece'deki Türk dönemi eserlerini konu alan ilk çalışma İ.H.Konyalı ve R.E. Koğu'nun, Büyükçekmece ile köprü, han, mescit ve çeşmeyi ele alan ansiklopedi maddeleridir (Konyalı 1963:3230-34; Koğu 1963:3217-20, 3225-27, 3230-34, 3237).

E.Yücel'in 1971 yılında yayınlanan makalesi, hem külliyei oluşturan yapıları plan ve fotoğraflarıyla tanıtması, hem de Büyükçekmece'deki diğer yapıları ele vermesi açısından önem taşımaktadır (Yücel 1971:95-108).

Yapı topluluğunda en çok dikkati çeken köprü, mimari özelliklerinden dolayı yayınlarda ilgi odağı olmuştur. A.S.Ülgen'in yaptığı çizimler, köprü için söylenebilecek ilk önemli çalışmadır (Yenişehirlioğlu-Madran 1989: Lev.250-54). Daha sonra Kunter (1942), Bozkurt (1952), Çulpan (1975), Çeçen (1988)'in çalışmalarında köprü çeşitli yönleriyle tanıtılmıştır. Külliyei oluşturan diğer yapılar han ve mescit ise Kuran (1988) tarafından ayrı ayrı ele alınmıştır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANİSİ

Tarihi bilgilere göre, yapı topluluğunda, köprü, han ve çeşme Sultan Süleyman (1520-66); mescit, hamam, dükkân ve odalar Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (1564-79) tarafından inşa ettirilmiştir. Ancak, köprünün yapımını Sultan Süleyman başlatmış olmakla birlikte, II.Selim (1566-74) döneminde tamamlanmıştır (bkz.IV.1).

3.2. MİMARİ

Büyükçekmece yapı topluluğunun mimarı, kitabe, risale ve bazı arşiv malzemesine göre Mimar Sinan, dolayısıyla

Hassa Mimarlar Teşkilatı'dır (bkz. IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVREYLE OLAN İLİŞKİSİ

Orijinalde köprü, han, mescit, çeşme, hamam, oda ve dükkânlardan oluşan yapı topluluğu, İstanbul'u Balkanlar'a bağlayan yol güzergâhı üzerinde, İstanbul'dan sonraki ilk konaklanacak menzilde karşımıza çıkmaktadır (Lev.7).

Köprü, han, mescit ve çeşmenin dışında, diğer yapıları günümüze ulaşmayan yapı topluluğu, bugün Büyükçekmece'nin merkezinde, Dizdariye Mahallesi'ndedir (Lev.106).

1453'deki fetihle birlikte, bir Türk şehri olarak yeniden kurulan ve bu bağlamda çeşitli yapılarla imâr gören yerleşim (Konyalı 1953; Koçu 1953; Yücel 1971), Osmanlı dokusunu Sultan Süleyman ve Sokullu'nun inşa ettirdiği yapılarla birlikte almıştır. Vakfiyedeki bilgilerden de anlaşıldığına göre, yapı topluluğu 15. yüzyıl Osmanlı şehir dokusunun dışına inşa edilmiştir.

Günümüze ulaşan köprü, han, mescit ve çeşmeye baktığımızda, belirli bir yapıya göre odaklaşmanın sözkonusu olmadığı, bunun yerine, köprü başına yakın bir konumda, tarihi yola göre yapıların yerleştirildiği anlaşılmaktadır. Yaklaşık aynı tarihte iki ayrı bani tarafından yaptırılan eserlerle oluşturulan toplulukta, bu nedenle belli bir tasarımdan söz etmek mümkün değildir.

Yapılar, içinden tarihi yolun geçtiği kuzey-güney ekseninde uzanan bir hat boyunca, yolun iki yanına karşılıklı olarak inşa edilmiştir (Lev.106).

Köprü, gölün deniz ayağı üzerinde, Büyükçekmece ile karşı yakada, bugün Mimar Sinan Köyü adıyla tanınan mevkiyi birleştirecek konumda inşa edilmiştir (Lev.107-b).

Köprünün Büyükçekmece tarafındaki doğu kanadı ise diğer yapılara ayrılmıştır.

Üzerinden tarihi yolun geçtiği köprüden İstanbul'a doğru devam edildiğinde, günümüzde meydan olarak düzenlenen fakat o tarihlerde de meydan olduğunu çevre yapılarından tahmin ettiğimiz alana ulaşılır. Üç yüzlü çeşme ile olasılıkla biraz uzaktaki hamamın açıldığı meydana güneydoğuya doğru devam edildiğinde ise yolun batısına han doğusuna ise mescidin yerleştirildiğini görülür (Lev.106-107).

Böylece, mescit ve kuzeydeki çeşmeyle yolun karşı tarafındaki han kendi içinde bir grup oluşturmaktadır. Vakfiyede sözü edilmekle birlikte, yerleri tam olarak belirtilmeyen oda ve dükkânların ise birbirine bitişik şekilde çeşme, mescit ve hanın çevresinde olduğu tahmin edilmektedir.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Yapı topluluğunda han, mescit ve köprü oldukça elden geçerek bazı orijinal yanlarını kaybetmiş, hamam, oda ve dükkânlar ise günümüze ulaşmamıştır. Çeşme, dönem çizgilerini koruyarak ayakta kalmıştır.

Han ve mescitte gözlemlenen değişiklikler şunlardır:

Hem giriş bölümü civarındaki bazı kalıntılar, hem de cephe ve iç mekân düzenlemesindeki ayrıntılar, hanın çeşitli dönemlerde birkaç kez elden geçtiğini belirtmektedir. Kuzeyde, muhtemelen sonradan yapılan giriş bölümünün çevresindeki kalıntı ve izler bazı yapılara işaret etmektedir. Nalbant dükkânı, araba tamirhanesi, kahve ocağı, dinlenme yerleri veya han görevlilerinin ikametine ayrılmış mekânlar olabilecek bu bölümlerden

bugün somut bir iz yoktur. Yapılan en büyük değişiklik, hanın içinde çatıyı taşıyan ahşap payelerin yerine taş paye kullanılmasıdır. 1965-66 yıllarında onarılan yapının güneyine de bir kapı açılmıştır. Bugün boş olarak bekletilen sağlam fakat bakımsız yapının yeni bir onarıma daha ihtiyacı vardır.

Mescit ise hem malzemesiyle, hem de son cemaat yeri bölümüyle yenilenmiştir. 1962-63 deki onarımlar sırasında, cephede taş değişimi yapılarak örgü yenilenmiş, daha önce dışa açılan son cemaat yeri kapatılarak biçim değişikliğine uğratılmıştır. Ayrıca minber-minarenin kubbesinde de değişiklik yapılmıştır.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyede malzeme olarak başta taş olmak üzere, tuğla, ahşap, ve kurşun kullanılmıştır. Topluluğun en anıtsal yapısı köprü tamamıyla kesme taştan inşa edilmiştir.

Taş, tek başına kullanıldığı gibi tuğla ile birlikte almalı örgüde de kullanılmıştır. Gerek hanın, gerekse mescidin cephelerinde üç sıra tuğla bir sıra taş düzeniyle almalı örgü tekniği uygulanmıştır (Lev.110a-b, 112-b).

Mermere ise sadece çeşmede rastlanmaktadır (Lev.114-b).

Tuğla, hatıl olarak mescit ve han duvarlarında almalı örgüde, hanın içinde ise kemerlerle kullanılmıştır. Çatıda kiremit tercih edilmiştir (Lev.110-a).

Ahşap, mescidin son cemaat yeri direklerinde ve han içindeki gergilerde görülür. Kurşun'a gelince, mescidin çatısında ve mihrap-minberin soğan kubbesinde uygulanmıştır (Lev.112-a). Demir, caminin alt sıra pencereler-

rinde, alçı ise caminin ve hanın üst sıra pencerelerinde kullanılmıştır (Lev.110-b, 112-b).

3.6. SÜSLEME

Yapı topluluğunu oluşturan eserlerde yer yer bezemeye de rastlanılır. Köprüde, mescitin mihrap-minber bölümünde, hanın güney cephesinde ve çeşme yüzeyinde taş işçiliğine dayalı, daha çok bitkisel ve geometrik desenler ağırlıklı süslemeyle karşılaşılır (Lev.112-a, 114-b).

4. TOPLULUĞU OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. KÖPRÜ

Konumu da gözönüne alındığında, külliye'nin en önemli yapısı hiç şüphesiz köprüdür. Lagün adı verilen coğrafi oluşumun sonucu, göl ile deniz arasında, gölün ayağı üzerine inşa edilen köprü, eski adı "Kalikratya" olan Mimar Sinan Köyü ile Büyükçekmece yerleşimini birbirine bağlayan ve dört yapıdan oluşan köprüler dizisidir (Lev.106-108).

Köprü, mühendislik açısından dönemin en başarılı eserlerinden sayılır. Seyyahlardan da öğrendiğimize göre, tarih boyunca önemini hep koruyan bu mevkiye ilk kez ilkçağ'da geçişi kolaylaştırmak üzere bir köprü yapılması gerekli görülmüştür. İstanbul'u Batı'ya bağlayan Roma askeri yolunun üzerinden geçtiği bu köprü, bütün ortaçağ boyunca hizmet etmiş, Bizans İmparatorluğu'nun son döneminde ise bakımsızlıktan harap olmuştur. İstanbul'un fethinin hemen arkasından Fatih Sultan Mehmed tarafından tamir ettirilen köprünün daha bir süre öylece kullanıldığı 1553-55 de köprüden geçen H.Dernschwam'ın gözlemlerinden anlaşılmaktadır (Dernschwam 1987:49).

C.Jirecek'e göre, Romaluların taş döşeli yolu bataklık içinden geçiyor ve köprüye ulaşıyordu (Jirecek 1967:53,109,134). Bundan da eski köprünün kuzeydeki bataklık arazide olduğu anlaşılmaktadır. Kanuni Sultan Süleyman burada yeni bir köprü inşaatını istediğinde Sinan, farklı bir konumu yani denize daha yakın kısmı tercih etmiş ve çok daha uzun bir köprü tasarımını gerçekleştirmiştir.

Sinan köprünün yapımında dönemine göre mühendislik bilgisi gerektiren özel teknik kullanmıştır (Çeçen 1988:433). Mimar Sinan yeni köprünün her ayağı için "bir kalyon" büyüklüğünde kalıp sandıkları yaptırmış, bunların içlerine iki insan boyu kazıklar çakılmış ve aralarına kurşun akıtılarak birbirine bağlanmıştır (Eyice 1992:520).

Doğudan batıya dördüncü köprünün köşklerindeki kitabelere göre, yapımına Sultan Süleyman'ın emriyle 1566 öncesinde başlanılmış, 975 H./1567-68 M.de II. Selim zamanında tamamlanmıştır (Kunter 1942:449).

Köprülerin genel mimari tanıtımı şöyledir (Bozkurt 1952:80-84; Koçu 1963:3230-34, Yücel 1971:96-99; Çulpan 1975:142-47; Tunç 1978:39-42; Çeçen 1988:432-33; Eyice 1992:520-21).

Büyükçekmece köprüsü, inişli çıkışlı dört bölümden oluşmuş bir yapıdır. Toplam uzunluğu 635.57 m. olup 7.17 m. genişliğindedir. Doğudan batıya köprülerin ölçüleri ise şöyledir: Yedi gözlü olan birinci bölümün uzunluğu 157.23 m. olup bunu 25.41 m. uzunluğunda bir bağlantı aralığı takip eder. İkinci bölüm yine yedi gözlü ve 135.10 m. uzunluğundadır. 15.52 m. ölçüsündeki bir aralıktan sonra gelen üçüncü bölüm, 101.25 m. uzunluğa ve beş göze sahiptir. 17.34 m.lik bir aralıktan sonra geçilen dördüncü bölüm dokuz gözlü ve 183.72 m. uzunluğu ile en büyük bölümü teşkil eder. Böylece yirmi sekiz sivri kemerden

oluşan bir düzenlemeyle karşılaşılmaktadır (Lev.108). Gözlerden en küçüğünün açıklığı 4.50 m. en büyüğü ise 11.86 m.dir. Köprünün iki yanında korkuluk levhaları vardır. Ayrıca her bölümün başında ve sonunda babalar bulunmaktadır. Köprünün bir bölümünün ortasında, en geniş kemerin üstünde dinlenme sedirleri göze garpar.

4.2. HAN

Bir zamanlar kurşunla kaplı olmasından dolayı "Kurşunlu Han" adıyla tanınan yapı, Kanunî Sultan Süleyman zamanında, köprüye yakın bir konumda, yolun batısına, mes-cidin karşısına yapılmıştır (Lev.106-107, 109-110). Kitabesi olmadığından geçme ve köprü kitabelerine göre tarihlendirilen yapı, büyük olasılıkla diğer yapılarla birlikte, 1560'lı yıllarda inşa edilmiş olmalıdır. Her üç risaleye de kayıtlı bulunan han, seyahatnamelere güvenirse, yerleşime Fatih döneminde inşa edilen handan sonra aynı türdeki ikinci yapı olmaktadır (Yücel 1971:99; Eyice 1992:519).

A.Kuran'ın çizimi doğrultusunda hanın mimari tanıtımı şöyledir (Kuran 1986:148, R.166) (Lev.109).

Büyükçekmece hanı, 41x18.50 m. ölçüsünde dikdörtgen planlı bir yapı olup kuzeydeki giriş bölümü ile ana kitleden oluşmaktadır. Yapıya kuzey cephede yer alan yuvarlak kemerli bir kapıyla girilir. Girişin bulunduğu cephede kapının iki yanında birer mekân olduğu kalıntılardan anlaşılmaktadır. Bunlardan doğudaki tamamıyla yıkılmış olup bazı izleri mevcuttur. Batıdaki ise iyi durumdadır. Dikdörtgen biçimindeki bu odanın giriş bölümüne açılan kapı ve iki penceresinden başka, dışa açılan iki penceresi daha göze garpar. Girişin iki yanındaki bu mekânların ne amaçla kullanıldığı bilinmemektedir. Varsayımımıza göre hancı odası veya bir başka servis amaçlı olmalıdır.

S.Eyice, bu odaların "paşa odaları" olabileceğini emsal göstererek vurgulamaktadır (Eyice 1992:519). S.Eyice'nin bu görüşüne, mimari veri eksikliği nedeniyle kısmen katılmaktayız.

Giriş bölümünden sonra, yapının çekirdeğini oluşturan asıl kısma gelince; yapının içi kuzey-güney eksenine yerleştirilmiş on destekle kendi içinde ikiye ayrılmıştır. orijinalde ahşap olan destekler son onarımda kare kesitli beton payelere dönüştürülmüştür. Beden duvarları ve bu payeler, yapının üzerini örten iki yöne eğimli beşik çatıyı taşımaktadır. Doğu ve batı uzun kenarların her birinde onbir ocak ile bunların arasında oniki dolap nişi bulunur. Konaklayanlar için duvar önlerinde zeminden 1.00 m. yükseklikte 2.40 m. genişlikte sekiler uzanmaktadır.

Yapının içi kapı haricinde yalnız güney duvara açılmış pencerelerden ışık alır. Yan cepheler ise sağır tutulmuştur.

Dış görünüme baktığımızda, alçak inşa edilmiş doğu ve batı yan cepheler uzun kitleyi oluşturmaktadır. Buna karşın üçgen alınlıklı güney cephe farklı seviyelere açılmış mazgal, yuvarlak ve sivri kemerli pencerelerle hareketlendirilmiştir. Bu cephede üç kademede açılmış çok sayıda pencereyle karşılaşılır (Lev.110a-b). Alt dizide sekiz mazgal, ikinci kademede yuvarlak ve dikdörtgen kesitli alternatifli olarak açılmış dokuz pencere, üçüncü sırada ise eksende sivri kemerli onun iki yanında yuvarlak pencerelerle cepheye hareket sağlanmıştır. Bu pencerelerin hepsi taştan yontulmuş şebekelere sahiptir. Cephede sonradan açılmış bir kapı karşımıza çıkar. Yapıya girişi vurgulayan kuzey cephe oldukça sade tutulmuştur. Giriş bölümünün kemerleri ve çatısının dışında yapıya girişi sağlayan kapı ile pencerelere rastlanılır (Lev.107a, 114b).

Çift meyilli beşik çatıyla örtülen yapıda alaturka kiremitleri ve tamamlanmamış bacalar göze çarpmaktadır (Lev.107b, 110a).

4.3. MESCİT

Eski yol üzerinde hanla karşılıklı inşa edilmiş topluluğun önemli yapılarından biridir. Yapı halk arasında, bulunduğu yerden ötürü "Köprübaşı Mescidi" olarak tanınmaktadır (Yücel 1971:103). Kitabesi bulunmayan mescit, vakfiye ve risale gibi tarihi kaynaklara göre, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Çeşme ve köprü kitabelerini düşünecek olursak 1560'lı yıllarda yapılmış olmalıdır (Lev.106-107, 117-112).

Yapı, kareye yakın ibâdet mekânı, kuzeyde giriş bölümü ve mihrap-minber bölümünden oluşur (Lev.111).

Mescide kuzey cephenin batısındaki yuvarlak kemerli bir kapıyla girilir. 9.50x7.00 m. ölçülerindeki ibadet mekânı küçük ve basit tasarımı yansıtır. Alt ve üst seviyelere açılmış çok sayıda pencereyle aydınlanan ibadet mekânının güneyinde, beş cepheli mukarnas kavsaralı mihrap göze çarpar.

İbadet mekânının kuzeyinde, üçü doğu ve batı yanlarla, altısı kuzeyde olmak üzere, dokuz direğin taşıdığı ve ibadet mekânının uzantısındaki bir çatıyla örtülü son cemaat yeriyle karşılaşırlar. 1962-63 öncesine kadar üzeri açık düzenlenen bu bölüm, onarımla birlikte bugünkü halini almıştır. Bu bölümde altı üstlü ikişer pencere ile aralarında bir mihrapçık bulunur.

Yapının küçük de olsa bir avluyla çevrelendiği anlaşılmaktadır. Kuzeyde yer alan ve mihrap-minareyi de çevreleyerek güneyden yapıya sınır oluşturan avlu

düzenlemesiyle karşılaşılır.

Kuzeybatıya, avlu duvarına bitişik inşa edilen mihrap-minarenin mescitle doğrudan bir bağlantısı yoktur. Kuruluş küçük ve biblo gibi zarif şerefeli bir düzenlemeye sahiptir. Minare dikdörtgen bir kaide üzerinde oturtulmuştur (Lev.112a). Sekizgen şeklindeki köşk kısmına basamaklarla çıkılır. Köşk, sekiz sütun üzerine oturtulmuş dilimli soğan tipli bir kubbeyle örtülmüştür.⁽⁴⁸⁾ Sütunlar arasında korkuluklar göze çarpar. Bütün kenarları şişkin kaş kemerli uzun gözlerle dışarı açılan minarenin aynı zamanda minber olarak kullanılacak şekilde inşa edildiğine bakılırsa, burada cuma namazlarının da kılındığı anlaşılır (Yücel 1971:104-106; Kuran 1988:221-22).

Dış görünümüne gelince; kuzey cephe yapının girişini oluşturmaktadır (Lev.112a). Günümüzün malzemesi kullanılarak giriş bölümü pencerelerle dışa açılmaktadır. Güney ve yan cepheler ise iki sıra halinde düzenlenmiş pencerelerle hareketlendirilmiştir. Doğu ve batıda üçer alt ve üst seviye, güneyde iki alt, üç üst seviye penceresiyle karşılaşılır. Alttakiler dikdörtgen tipte söveli, üsttekiler sivri kemerli alçı şebekelidir. Mihrap üstüne gelen kısımda ise yuvarlak tipte pencere yer alır (Lev.107-b, 112-b).

Yapının üstü dört yöne eğimli kurşun kaplı bir çatıyla örtülmüştür (Lev.107-b).

Camide cephe açısından dikkat çeken özellik eski yola bakan konumdaki minare-mihraptır. Kuruluş sokağa taşmakta ve altında yapıya giriş merdiveni bulunmaktadır (Lev.112-a).

4.4. CESME

Külliyede köprü ile birlikte kitabeye sahip olan yapı, mescidin avlu duvarının kuzeybatısında, ön cephesini meydana veren bir konumdadır. 974 H./1566-67 M. tarihini ve Sultan Süleyman'ın adını veren kitabe, aynı zamanda yapı topluluğunun tarihlendirilmesinde de yardımcı olmaktadır (Yücel 1971.106) (Lev.106-107,113-114).

Çeşmenin adına risalelerde rastlanmaz. Fakat Sultan Süleyman hanı ile Sokullu Mehmed Paşa mescidi'nin yanı başında bulunan ve köprüyle de dolaylı bağlantısı olan çeşme, Sinan tarafından yapılmış olmalıdır. Vakfiyede "mirî çeşme" adıyla söz edilen yapının, Kanunî Sultan Süleyman'ın 1566 da Zigetvar Seferi'ne çıkarken köprüyle birlikte yaptırdığı şeklinde bahis geçmektedir (Küçükkaya 1990:193).

E.Yücel'in planına göre köşe çeşmesi, üç sivri kemerden oluşan klasik çizgide bir eserdir (Yücel 1971:113). Her biri 6.00 m. uzunluğunda üç ayrı kanatlı oluşan çeşmede orta kanat diğerlerine göre biraz daha geniş ve yüksek tutulmuştur (Lev.114-b). Sivri kemerli nişler halindeki her bir kanadın içerisine de küçük ayna taşları yerleştirilmiş, orta bölüm kitabeye ayrılmıştır. Kemerlerin kilit taşlarında rozet süslemeyle karşılaşılır. Çeşmenin üst kısımları yolun eğimine göre, değişen harpuçta adı verilen örtü sistemiyle kaplanmıştır.

4.5. HAMAM

Vakfiyede sözü edilen hamam, inşaatları devam eden yapılar esnasında mevcut olmalıdır. Belediye planlarından yola çıkarak vaziyet planına işleyen G.Küçükkaya'ya göre hamam, meydana cephele bir konumda idi (Küçükkaya 1990:195) (lev.106).

Hamam günümüze ulaşmamıştır.

4.6. DIĞER YAPILAR

Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde han, mescit ve çeşme çevresinde olduğu belirtilen onaltı dükkân ile dokuz odanın adı geçmektedir. Bugün mevcut olmayan bu yapılar hakkında vakfiyede çok kısaca tanımlamalar yapılmıştır. Buna göre, dükkânlardan biri ekmekçi fırını idi. Fevkanî ve tahtanî olarak düzenlenen bazı odalar ise daha ayrıcalıklı mimari özelliğe sahip olup avlulu idi ve evlilere tahsis edilmişti.

LÜLEBURGAZ, SOKULLU MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Günümüzde Kırklareli'ne bağlı bir ilçe merkezi olan Lüleburgaz, Orta Avrupa ve Balkanlar'ı, Anadolu ve Orta Doğu'ya bağlayan Edirne-İstanbul yol güzergâhı üzerinde, Balkan Yarımadası'nın güneydoğu köşesini teşkil eden Trakya Bölgesi'nin Ergene Havzası'nda bir yerleşmedir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Lüleburgaz'ın ne zamandan beri sürekli iskân edildiği, ilk yerleşimin kimler tarafından ve ne zaman kurulduğu ve yerleşime önceleri hangi adın verildiği bilinmez. Ancak tarihi bilgilere göre şehir, ilk kez M.Ö. 4200-4000 yıllarında, bir Trakya kavmi olan Odris'ler tarafından kurulmuştur (Suat 1980:22). Daha sonra sırasıyla Pers, Makedonya Krallığı ve Roma Uygarlığına sahne olan Lüleburgaz, uzun yıllar süren Roma hakimiyetinden sonra, Bizans İmparatorluğu'nun yönetimine geçmiştir. Bu dönemde Hun, Bulgar, Avar, Vizigot ve Ostrogotlar'ın akınlarına maruz kalmış dolayısıyla devamlı tahribata uğramıştır (Suat 1980:23).

Antik dönemde "Virgole", "Virguli", "Vergulion", daha sonra Latince söylenişleriyle, "Bergule", "Bergulion", "Bergus", "Purgaz" isimleriyle tanınan şehre, Roma döneminde büyük hizmeti geçtiği için İmparator Arcadius'un adına izafeten "Arcadiopolis" denmiş ve bu ad Bizans döneminde de kullanılmıştır (Yalçın 1971:207).

Bizans döneminde ise Lüleburgaz'ın Çatalca ve Vize gibi piskoposluk düzeyinde dini bir merkez olduğu anlaşılmaktadır (Aksoy 1972:11).

Yerleşimde, Antik dönemden maddi kültür olarak ilçe merkezinden köylere doğru uzanan engebeli araziler üzerinde höyük ve tümülüslerle rastlanılır. Bizans döneminin kale surları da çok tahrip olarak, ancak birkaç metre uzunluğunda ve yüksekliğinde, şehrin eski Edirne yolu çıkışında yıkıntı halinde göze çarpmaktadır. Ayrıca günümüzde Zindan Baba adıyla tanınan ve kervansarayın kuzey batısında yer alan yapının da, eski kalenin bir burcu olduğu düşüncesindeyiz. Yalnız, bazı sur duvarları ve burcun yeri bilinse de surların Bizans döneminde çevrelediği alan belli değildir. Aşıkpaşazade'ye göre, metin bir hisara sahip olduğu için yıktırıldığından, ancak bu iki veriden yola çıkarak, aralarındaki mesafe de göz önüne alınarak tahmini bir alan söylenebilir.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

14. yüzyılın ortalarında Orhan Bey (1326-62) zamanında, Osmanlıların Anadolu'dan Trakya'ya geçmeleri sonucunda, Lüleburgaz önce 1357'de, kesin olarak da 1360 yılında fethedilmiş, surlar içindeki Bizans yerleşmesini Türk kimliğini kazanması ise 16. yüzyılda gerçekleştirilmiştir. Aşıkpaşazade'ye göre, fetih sırasında fethedilmesi güç hisarı boş bulan Türkler, hisarı ateşe vererek büyük ölçüde tahribat yapmışlardır (Aşıkpaşazade 1970:57-58).

Kanunî Sultan Süleyman ile birlikte, Balkanlar ve Orta Avrupa'ya yapılan akınlar, eski Roma yolu güzergâhı üzerinde küçük bir yerleşim yeri olan Lüleburgaz'ın önemini arttırmış, ayrıca ticaretin gelişmesi ile ulak sisteminin düzenli hale gelmesiyle de bölgesel bir merkez konumundaki Lüleburgaz, sadrazam Sokullu Mehmed paşa'nın

dikkatini çekmiş ve şehir kimliği kazanacak şekilde imâr ve iskâna sahne olmuştur.

Arşiv belgelerine ve seyahatnamelere göre, 'Bergos', 'Burgos', 'Bergos', 'Birgos' ve 'Bergus'('50) adlarıyla tanınan ve henüz köy ayarında, Bizans dönemi kapı ve sur kalıntılarıyla çevreli yerleşim iken Mehmed Paşa buraya, köy boyutlarını her yönüyle aşan büyük programlı bir külliye inşa ettirilmiş, böylece mevcut yerleşimden çok, iskân ettirilecek nüfus ile özellikle yolu kullanacak kişi ve kafileler düşünülerek tasarım gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda, Sokullu Mehmed Paşa'nın emriyle Mimar Sinan'a inşa ettirilen külliye, büyük bölümü yıktırılan Bizans surlarının bitişiğinde, Zindan Baba Türbesi ve 15. yüzyıl yapısı Kadı Ali Bey Camii yanında, yaklaşık 40.000 m² lik alan içinde kervansaray-tabhane-imaret, arasta-dua kubbesi, cami-hazire, medrese, sıbyan mektebi, çifte hamam, köprü, su yolları, kaldırım, sosyal meskenler ve helâ ile kervansaray bitişiğindeki Hünkar Sarayı'ndan oluşmaktadır.

Böylece, daha sonradan yoğun üretimi yapılacak çubuk lülelerinden dolayı "Lüleburgaz" adını alacak beldein temeli atılmış olmaktadır. Yerleşimin bu adı almasından, Balkanlarda Burgaz adıyla tanınan birkaç yerleşimin bir-biriyle karıştırılmaması düşünceli etkili olmuştur diyebiliriz.

17. yüzyılda şehri anlatan seyyahlar, karşı içinde çok sayıda dükkânın bulunduğunu, her sene canlı bir panayırının kurulduğunu ve yerleşimin sığır pazarıyla tanındığı belirtirler ki bu bilgiler, Lüleburgaz'ın bölgesel bir merkez olarak seçimindeki faktörlerin ne olduğu konusunda şüphesiz oldukça sağlıklı bilgi vermektedir. Şehri daha sonraki yüzyıllarda gören seyyahlar da canlı bir ticari yaşamdan söz ederler.

Osmanlı döneminde Özü Eyaleti'ne bağlıyedi kadılık-tan biri olan Lüleburgaz, Vize Livası'na bağlı olup Eyüp Mollalığı'na tayin edilen bir naip tarafından yönetili-yordu (İnciciyan-Andreasyan 1976:139). Tanzimat'dan sonra ise Edirne Vilayeti'nde Kırkkilise (Kırklareli) Sancağı'na bağlı merkezi olmuştur.

2. KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTAP

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nde, biri hana, diğeri de camiye ait olmak üzere, ikisi yapım biri de onarım amaçlı üç kitabe karşımıza çıkar.

Kervansaray Kitabesi

Arastanın dua kubbesi'nden kervansaraya geçişi sağlayan giriş kapısının kemeri üzerinde yer alan sülüs yazıyla yazılmış yapım kitabesindeki "Vezir-i Azam-a Sultan Selim Han" ifadesi baniyi, son satırdaki "bu kervansaraya gelen oldu hep revan" sözü ise ebced hesabıyla 977 H./1569 M. tarihini verir ki, bu tarih külliye inşaatının bitim tarihi olmalıdır. İki satır, üç levha halindeki Arapça kervansaraya kitabesinin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Lev.122-a).⁽⁵¹⁾

Orijinal Yazımı

اول نامه محمد و خلیفه مصطفی
اعنی وزیر اعظم سلطان سلیم خان
بوکاروان سراپی بنا اتدی دیلرز سنه ۹۷۷
دارالسلا می آکه نصیب ایدة مستحان
تاریختنی هدایی داعی دردی انوک
بوکاروان سراپی کلن اولدی هب روان

Transkripsiyonu

1. Ol namla Muhammed ü Hulk yle Mustafa
A'nî vezîr-i a'zam Sultan Selîm Han
Bu kervansarayı binâ etdi dileriz Sene 977
2. Dârü's-selâmi ana nasib ide müste'ân
Tarihini Hüdâi-yi dâ'î dedi anun
Bu kervansaraya gelen oldu hep revân*

* Bu mısra ebced hesabı ile 977 tarihini vermektedir.
Ayrıca kitabe (Sene 977) rakam olarak verilmiştir.

Türkçesi

1. Adıyla Mehmed, huyu ile Mustafa, yani Sultan Selim'in**
veziriazamı. Bu kervansarayı yaptırdı. Dileriz (Yıl
977)
2. Allah ona cenneti nasip etsin. Bu tarihini duacı
Hüdâi dedi: Bu kervansaraya gelen hep yola çıkar.

** Sultan II. Selim kastedilmektedir.

Avlunun Kuzey Kapısındaki Kitabe

Külliyede ikinci yapım kitabesi yine ebced hesabı ile 977 H./1569 M. tarihini vermekte olup, arastanın dua kubbesinden cami-medresenin ortak kullandığı avluya geçişi sağlayan giriş kapısının kemeri üzerindedir. İki satır üç levha halinde, kartuşlar içerisinde, sülüs yazıyla yazılmış kitabenin orijinal yazımını, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Lev.131-b)⁽⁵²⁾

Orijinal Yazımı

اصف عادل وزير نيك نام
 اول محمد حصلت وعزت قرين
 لطف ايوب برغازي اباد ايله دي
 جامع خير الله اول اهل دين
 اده سن مستدام
 صدر دولت اوزره رب العالمين
 هاتف قدسي دي تاريخي
 مسجد الاقصي وبيت الصالحين

Transkripsiyonu

1. Asâf-ı 'âdil vezîr-i nîk-nâm
 Ol Muhammed haslet ü'izzet karîn
 Lütf idüb Burgazı abâd eyledi
 Câmi'i hayratla ol ehl-i dîn
2.*idesin müstedâm
 Sadr-ı devlet üzre Rabbü'l-'âlemîn
 Hâtif-i kudsi dedi târihini
 Mescidü'l-Aksa ve beytü's-sâlihîn**
 * üstüne sıva çekildiği için okunamıyor.

Türkçesi

1. Adil ve güzel vezir; yüce huy sâhibi o Mehmed,
 Lütfederek (Lüle) Burgaz'ı, câmi ve hayırları ile
 o din adamı bayındır kıldı.
2.devamlı edesin, ey alemlerin rabbi
 devlet sadaretinde. Kutsal seslenici dedi tarihini:
 Mescid-i Aksâ ve iyi kişilerin evi.

** Bu misra' ebced hesabı ile H. 977 tarihini vermektedir.

Sonuçta, Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin 977 H./1569 M. tarihini taşıdığı ve banisinin de Sokullu Mehmed Paşa olduğu, iki önemli yapıyı kitabesinden öğrenilmektedir.

Bu iki kitabe dışında külliyyede, orijinal olduğunu düşündüğümüz ikinci ve üçüncü derecede önem taşıyan yazı, pano ve şeritler de mevcuttur. Söz konusu yazı, pano ve işaretler, caminin harimi içinde, örtü sisteminde, geçiş elemanlarında, mihrapta, pencerelerin alınlıklarında; avluda ise dua kubbesinden medrese ile caminin ortak kullandığı avluya geçişte, kapı kemerinin üzerinde yer almaktadır. Ancak bu kitabelerde tarih ve isim karşımıza çıkmaz. Sadece Kur'an-ı Kerim'den alınmış çeşitli hadis ve âyetler bulunmaktadır.

Avlunun Kuzey Kapısındaki Kitabe

Külliyyede görülen üçüncü kitabedir. Sultan II. Mahmud dönemine (1808-39) ait onarımı belirten kitabe, dua kubbesinden kervansarayına geçilen kapının karşısında, medrese ve caminin ortak kullandığı avluya geçişi sağlayan kapının üzerinde, orijinal kitabenin de üstünde yer alır (Lev.131-b). 1255 H./1839 M. tarihli kitabe iki satır halinde, kartuşlar içerisine yazılmıştır. Transkripsiyonu ve tercümesi, konumu ve yazısının kısmen silik olması nedeniyle yapılamamış olan kitabenin yazı geçidi Taliktir.

Bu onarım kitabesi dışında, tarihlendirme açısından bilgi veren bir unsur da, avluda kuzey-güney ekseninde merkezde yer alan şadırvanın (lev.131-b) dış kuruluşunda karşımıza çıkar. Şadırvanın saçak kısmındaki II. Mahmud'a ait tuğra, bir anlamda yazılı ve resimli belge niteliğindedir.

2.1.2. VAKFIYE ve DİĞER BELGELER

Sokullu Mehmed Paşa'nın Arapça vakfiyesi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne orijinal kayıta 572 numaralı defterin 27-62 sayfasında 20. sıraya; yeni Türkçe kayıta ise 2104 numaralı defterin 442-478 sayfasında 323. sırada yer almaktadır.

Kütüğe 3 Ramazan 1313 H./Şubat 1896 M.da, İstanbul'da kayıt olan vakfiyede, Sokullu'nun konumuzu ilgilendiren Büyükçekmece, İleburgaz ve Payas'daki hayratları bazı yönleriyle ayrıntılı bir biçimde anlatmıştır. Buna göre vakfiyede, her üç yerleşimin nasıl imâr edildiği, hangi yapılardan oluştuğu, her yapıda kaç personelin günlük ücretle görevlendirildiği ayrı ayrı belirtilmektedir. Ayrıca külliye/yapılara alınacak sabit donanın malzemesi ile imarete alınacak yiyecek/içecek malzemesinden de söz edilmekte ve uyulacak kurallara yer verilmektedir.⁽⁵³⁾

Vakfiyede bahsi geçen yapılarda çalışan personelin görevi ve aldığı ücret tablolar (Tablo-1) halinde şöyledir.⁽⁵⁴⁾

Tablo-1: cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Vâiz	1	12	
Hatip	1	15	
İmam	2	15,12	Birine 15, diğerine 12 akçe 12 akçe alan Tilavethan.
Müezzin	2	6	Herbirine ikişer akçe. Biri salâ, diğeri akşam müezzini
Muvakkit	1	6	

Muarrif	2	3,1	Birine üç, diğerine 1 akçe
Devirhan	6	2	Herbirine 2 şer. Cuma günleri okunacak
Sermahfil	1	3	Hatibe meşrut olacak
Cüzhan	30	1	Herbirine 1'er.
Reis-i Cüzhan	1	1	
Noktacı	1	1	
Buhuri	1	5	
Kayyım	3	4	Herbirine 4'er.
Şiraci-gerağı	2	4	Herbirine 4'er.
Ferraş-bevvâb	1	4	
Sâlâhân	1	1	
Toplam	56		

* Ücret Akçe cinsinden gün hesabı ileldir.

Tablo 2: Darü't-Talim, Muallim-Hane (Sıbyan Mektebi)
Personeli sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Muallim	1	5	
Kalfa Halife	1	3	
Hattat (Hüsnü hat Muallimi)	1	5	
Bevvab	1	2	
Toplam	4		

* Ücret Akçe cinsinden gün hesabı ileldir.

Tablo 3: Medrese Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Müdürris	1	40	
Talebe Dânişmend	10	4	Herbirine 4'er
Hafız-ı Kütüb	1	5	
Bevvâb	1	2	
Toplam	13		

* Ücret Akçe cinsinden gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablo 4: İmaret ve Tabhane Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Tabbah Aşçı (Aşpez)	5	5,4,1.5	Birine 5, ikisine 4'er diğer ikisine ise 1.5 üstada fazla, şakirde az.
Şeyh	1	12	
Habbaz	5	5,4,1.5	Birine 5, ikisine 4'er diğer ikisine ise 1.5 üstada fazla, şakirde az.
Nakib-i Lahm	1	3	
Nakib-i Nan	1	3	
Kâse-şuy	2	2	Her birine 2'şer.
Kasekes (Taşıyıcı)	6	2	Her birine 2'şer.
Vekilharcı	1	12	
Kiler Katibi	1	3	
Kilerci	2	5,3	Birine 5, diğerine 3, üstada fazla

Gendüm-küb	2	3,5	Birine 3, diğerine 5.
Nakkad (Piring ayıklayıcı)	2	2	Her birine 2'şer.
Hammal-ı gûst (Lahm)	1	3	
Farraş	4	4,2,1	İç tabhane, taşradaki tabhane, harem, abhane ve taşradaki tabhanede görev yapacaklardan 2 sine 4, birine 2, ötekine 1 Akçe.
Çerağcı	1	3	Tabhanede görevli.
Noktacı	1	2	
Vekilharç Kâtibi	1	4	
Toplam	37		

* Ücret Akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-5: Kervansaray Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Bevvâb-Farraş	1	3	Her iki işe bakacak
Toplam	1		

* Ücret Akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Yukarıda tablolar halinde gruplandırılan personele ek olarak günde 3'er akçe alan 3 kişi de meremmetçi (su yolcu) olarak görevlendirilmişti.

Vakfiyeye göre 115 kişinin bulunduğu anlaşılan küliyede şu yapılara doğrudan ya da dolaylı işaret söz konusudur.

Cami-i Şerif, Medrese, Darü't-Talim-Muallim-hâne (sıbyan mektebi), Matbah-Fırın (imaret), İç ve Dış Tabhane (misafirhane), İki Kervansaray (han), 2 Sikâye (su deposu), Pınar-Su Kemeri-Su Terazisi, Alî Kaldırım, Abhane (helâ), Köprübaşında Mumbâne, Sabunhâne, Debbağhâne ile yeri saptanamayan Semihâne, Bozahâne, Sükna için menzil (mütevelli, müderris, imam, Hatip ve müezzin'le evler).

Sokullu'nun Beğkerek dışında tüm vakıflarının bir araya toplayan Arapça Vakfiye kaydı 977 H./1569 M. tarihli olup, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emirî yazmaları içinde 933 numaraya kayıtlıdır. Beğkerek ise ikinci bir kayıt olarak aynı defterin sonunda yer alır (Gökbilgin 1952:509-511)⁽⁵⁵⁾

Bu kayıтта Lüleburgaz ile ilgili kısım şöyledir:

....ve İstanbul ile Edirne mâbeyninde... Birgos (...) [Lüleburgaz] nâm bir şehir... vâki olmuştur.... müşarunileyh ve vezir....şehir-i mezbûrun tâmir ve teksirine küli iltifak buyurub evvelâ bir cami.... bina itdiler... ve hareminde bir medrese... inşa itdiler ve mahrose-i İstanbul'da vâki olan medreselerin ve bu medresenin müderrislerine ve danışmendlerine her fenden nice nefîslar kitablak vakf itmişlerdir ve câmi-i şerifin mihrabı ardında... bir âlî debistân binâ itdiler... câmi... mukabelesinde bir âlî imaret... bina itdiler... ve zikr olunan imaret.... yedi bab enderuni ve altı bab birûnî âlî tâhâneyi müstemil olduğundan mâada otuziki ocaklı iki hanı.... mâmur eylemişdir. Şehr-i meskûr kurbûnde büyük Kaynarca (...) Küçük Kaynarca (...) nâm iki âri ayn....âb-ı hoş-güvarlarını bir şere cem idüp... şehre getürüb bir miktarın ol şehir.... içre binâ ittikleri hamama ve bir miktarın câmi... ile medrese.... meyanında olan şadırvana... bahş etdiler ve anda olan medreselerin müderrisine ve mütevelliye ve hatibe her birine hallü hâlince birer ... ev binâ idüb anlara şart itdiler ve bunlardan mâadâ padişah hazretleri.... İstanbul'dan Edirne'ye gelüb gittikçe konmağgün bir Saray-ı dil-ârâ binâ itdiler.

Dolayısıyla vakfiye kaydında geçen yapılar genel vak-

fiyedeki bilgilerle çakışmakta ve birbirlerini tamamlamaktadır.

Sokullu Mehmed Paşa'nın Edirne'deki vakfına gelince 976 H./1568-69 M. tarihli Edirne Evkafı tahrir defterinde Lüleburgaz ile ilgili kısım şöyledir (Gökbilgin 1952:509).

...kasaba-i Birgos'da [Lüleburgaz] binâ itdikleri cami... mühimmatına ve medrese... levâzımına ve.... binâ itdikleri dâr-ı tâlim mühimmatına ve.... câmi-i mezbur kurbünde binâ itdikleri imaret... ve müsâfirhane.... masâlihi ve masâfiri... için vakf ve tescil ve habs ve tesbil itdikleri sâyir evkafın mâhsulatına zam olunub vakfiye-i mâmul bihâlarında mebsût olan kuyûd ve şurût üzre masârifine sarf oluna.

Lüleburgaz Sokullu külliyesi'ni oluşturan yapılardan bazıları Sinan ile ilgili risalelere kayıtlıdır. Tablo 6'ya göre kayıtlı olan yapıların dağılımı şöyledir (Kuran 1986:256; Sönmez 1988).

Tablo 6: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALELER YAPILAR	Tuhfet ül- Bünyan	Tunfet ül- Ebniye	Tuhfet ül- Mi'marin
Cami	1:69	1:72	1:44
Medrese	-	-	1:44
İmaret	5:11	6:14	4:13
Kervansaray	9:14	10:17	-

Lüleburgaz ile ilgili arşiv malzemesi arasında Mühimme Defterleri içinde yer alan iki hüküm önem taşımaktadır. Defterlerden 7. nin 627. sayfasında yer alan Safer 976 H./Temmuz 1568 M. tarihli Çorlu Kadısı'na yollanan bir hükmünde, Veziriazam Mehmed Paşa'nın Bergos (Lüleburgaz)

da inşa edilmekte olan imaretine bina ustaları lazım olduğu için Çorlu'da bulunan ustaların aletleriyle birlikte gönderilmesi istenilmektedir.

Aynı defterin 853. sayfasındaki Receb 976 H./Aralık 1568 M. tarihli Pınarhisar Kadısı'na yollanan hükümde ise Bergos halkının gelip geçenden çok zarar gördüğü için nüzul ve avarızdan muaf tutulmak istendiği; Bu haber üzerine de kasabanın imaretle mamur olması isteğinden kim gidip yerleşirse nüzul ve avarızdan ve tekâlif-i örfiye'den muaf olacaklarına dair hükme rastlanılır.

Sonuçta, bu başlık altında kullandığımız birinci el kaynaklarından, adları sayılan yapılardan oluşan külliye ile bir yerleşimin bani eliyle nasıl imâr edildiği ve halkının da bundan nasıl etkilendiğine dair son derece önemli bilgiler öğrenilmektedir.

2.1.3. SEYAHATNAME

Önemli bir yol güzergâhında yer alması nedeniyle Lüleburgaz, çok sayıda batılı ve Osmanlı seyyahı tarafından ziyaret edilmiştir. S.Yerasimos bunlardan 14-16. yüzyıllar arasında yerleşime uğrayanların adlarını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:478). 16. ve takip eden yüzyıllarda Lüleburgaz'dan geçen seyyahlardan bazıları şunlardır:

1555'de, Anadolu'dan Viyana'ya dönüş yolculuğu sırasında Lüleburgaz'dan geçen H. Dernschwam:

6 Temmuz'da Karıştıran'dan Babaeski (....)'ye doğru erkenden yola koyulduk. Saat 2'ye kadar hiçbir şey yiyip içmeden 10 millik yol geldik. Harap bir kasabadan geçtik; adı Burgas (Lüleburgaz) imiş. Hâlâ kasabanın kapısı ve surları görülmekte, güzel bir mevkide kurulmuş, akar bir suyu da var. Bu suyun üzerine taş bir köprü yapılmış...

şeklinde külliye yapımından önceye ait bilgi vermekle yerleşimin eski görüntüsünü canlandırmaktadır (Dernschwam 1987:327).

1632'de Lüleburgaz'a uğrayan A.Hibrî'nin gözlemleri şöyledir:

... Ertesi kasaba-i Burgos-ki Baba ile bunun mâbeyni dahi altı saattir-nüzul olundu. Bunda dahi merhûm Mehmed Paşa'nın bir câmi-i şerifî ve medresesi ve bî-nazîr gifte hanı ve hammamı ve kasabanın taşrasında câri olan nehr-i sagîr üzerinde bir âlî cisri vardır ve Mehmed Bey nâm bir sancak beyinin bir câmiî vardır ve Hünkar Sarayı vardır ve bir iki hürde hanları vardır ve bu kasabanın her sene vakt-i ma'hûdd bâzârı olup etrâfu eknâftan çok âdem cem olur (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:114).

17 yüzyılda Lüleburgaz'dan geçen Evliye Çelebi ise şunları yazmaktadır.

...Burgaz şehrine vardık... sultan II. Selim'in ünlü Sokullu Mehmed Paşa'sı burayı onarıırken eski yapı kalıntılarını yıktırmıştır. İlk fatihi 720 tarihinde Hüdavendigâr Gazi'dir. Fethinde fazlaca zorluğa uğrayınca, "bre gaziler şu Burgaz'ı feth idüp yıkalım demiş gerçekten de fetihten sonra yıktırmıştır. Nice yüz yerde yer yer yapılarının kalıntıları durmaktadır. Kırklareli toprağında Sokullu Mehmed Paşa vakfıdır. İki yüz elli askerli mütevellisi hakimdir. Yüz elli akçalık kadıdır. Geniş bir ova ortasında yüzelli evli, bahçeli, damları kiremitle örtülü bakımlı bir kasabadır. Altı mahallesi ve beş camii vardır. Bunların üçünde Cuma namazı kılınır. Sokullu Mehmed Paşa Camii. Bu eseri yaptıran, Süleyman Han'a, II. Sultan Selim'e ve Murad Han'a kırk yıl vezirlik etmiş, ömrünü devlet hizmetinde geçirmiş..... İşte bu parlak cami ol akıllı, bilgili vezirin eseridir.... Ayrıca bir medrese ve imareti vardır... Yedi sıbyan okulu vardır. Bir aydınlık ve hoş hamamı, karşı içinde üç yüz dükkanı bulunmaktadır. Bedesten yoksa da değerli eşya bulmak kabildir. Burada nar çiçeklerinin açtığı günlerde bir panayır kurulur. Sığır pazarı ise her yerde ün yapmıştır..... Panayır Ergene Kıyısında ta Sokullu Mehmet Camii ne kadar salaş dükkanlardan oluşur. Varlıklı bezirgan-

lar için taştan yapılmış dükkanlar varsa da bunlar azdır. Panayırın başındaki dokuz gözlü köprü de Mimar Sinan yapısıdır..... Panayırdaki toplanan baci, mütevellî bu köprüyü onarmak üzere kullanır.." (Evliya Çelebi 1984:18-20).

Yukardaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Evliya Çelebi Lüleburgaz, Sokullu Mehmed Paşa ve külliye yapılarına ait oldukça ayrıntılı bilgi sunmaktadır.

Lüleburgaz, 18 ve 19. yüzyılda daha çok seyyah tarafından gezilmiştir. Sırasıyla bu seyyahlar şunlardır: P.L.İnciciyan ve H.D. Andreasyan şehir hakkında;

....Araba burgası dahi denilen Biğos, Edrene yolu üzerinde bir kasabadır. Sokullu Mehmed Paşa, burada da cami, imaret ve yolculara mahsus günde iki defa yemek verilen bir kervansaray yaptırmıştır demektedir (İnciciyan-Andreasyan 1974-75:36).

Daha sonra araştırmacılar devam ederek,

...Biğros veya Burgaz dahi denilen Bergus kasabası İstanbul'un dört konak, Çorlu'nun da yirmi mil mesafesinde bir suyun kenarında kurulur. Kasabada cami, imaret, medrese, hamam ve Sokullu Mehmed Paşa tarafından yapılmış bir kervansaray vardır. Cihannümu'da sözü geçen kervansarayda yolcuların rahatı ve işesi için hususî tertibat bulunduğu söylenir. Buranın eski adı, Ptolemeos'ta Vergüli cedrenos'ta Vergulion (Latince Bergule, bergulion) olarak geçer. Cedrenos, Vergulion'a Arkadiopolis, önünden geçen dereye de Vittias dendiği söyler. demektedir (İnciciyan-Andreasyan 1975-76:141).

Sadece kervansarayda kaldığını belirtmekle yetinen Franklands (1825:75-80)'den sonra, konumuzla yakın ilgisi olması açısından C.Jirecek'in Antik, Bizans ve Türk dönemi Lüleburgaz'ı için verdiği bilgiler son derece değerlidir.

....Edirne'den sonra üçüncü durağın Bergule veya daha sonraları yunanlılarca Virgole ve İmparator Acardı tarafından 403 yılında Arcadiopolis adına

çevrilen şimdiki Lüleburgaz (120 m.) şehri olduğu hesaplanmıştır. Bu durak, artık Trakya ve Hersones bölgelerinin en doğu bölümünü içine almakta olan Avrupa Eyaletinde bulunurdu... (Jirecek 1967:49; 1990:45).

Yazar takiben,

...Şimdi Lüleburgaz olan Arkadiopolis, metropolitiyle daima büyük ve önemli bir şehir olarak kalmış ve tam bin yıl boyunca adını korumuştur (Jirecek 1967:100; 1990:94).

Daha sonra ise,

...Eski Arkadiopolis'den hâlâ yıkıntılar ve kapılar görünmekte olan ve burada çubuk lülesi yapıldığı için Lüleburgaz'ı adıyla anılan Burgaz (Yunanca: Purgos) da, burada bir kervansarayla servi ağaçlarıyla çevrili ulu bir camii inşa ettiren Mehmet Sokoloviç'in mülkü idi. Macaristan ve Lehistan'dan gelen yollar burada birleşirdi (Jirecek 1967:133; 1990:126).

S. Lauzanne'nin 1830 da çizdiği fakat 1890 da yayınlanan kitabındaki gravürler de son derece önemlidir. Seyyah bu bağlamda külliye'nin yapılarına ait dört gravür çizerek bize görsel malzeme sunmaktadır (Lauzanne 1890:99-110).

J.Covel ise kervansarayın ortasında havuzu olan avluların olduğunu belirterek, bir gecede bin seyyahın eşya ve hayvanlarını ağırlayabilecek odaların bulunduğunu belirtmektedir (Covel 1893:183-87).

Şemseddin Sâmi'nin görüşüne gelince;

...Üç camisi, iki mescidi, üç medresesi, iki hanı, iki tekkesi, ikisi islam olmak üzere beş sıbyan mektebi vardır (Anonim 1986:4820).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Son yıllara kadar Lüleburgaz ve Sokullu Mehmed Paşa

külliyesi, önemlerince bağlantılı olarak çalışılmamış ve yeterince de tanıtılmamıştır. 1988'in Mimar Sinan yılı seçilmesiyle birlikte, bir Sinan eseri olan külliye, daha çok yapı türüne göre tek yapı ölçeğinde ele alınmıştır.

Külliye kapsamında bilgi veren genel ve monoğrafik çalışmalar şunlardır. Gökbilgin (1952), Goodwin (1971), Süzen (1975), Suat (1980), Kuran (1986), Aslanapa (1986), Müderrisoğlu (1989), Yediyıldız (1989), Küçükkaya (1990).

Bu bağlamda, külliyenin ve yapıların genel ve tek yapı ölçeğinde plan, kesit ve cephe görünümelerini ilk kez 1941 de yayınlanan A.S.Ülgen'den özellikle söz etmek gerekir (Yenişehirlioğlu-Madran 1989: Lev.90-94).

Külliye oluşturan yapılardan cami, medrese, arasta, han, hamam ve köprüyü tek yapı boyutunda ele alan çalışmalar ise şöyledir: Cami, Erzen (1981), Kuran (1988); Medrese, Ahunbay (1988), Aşkun (1988), Aslanapa (1989); Arasta, Özdeş (1952), Önge (1971), Cezar (1985); Han, Cantay (1988); Hamam, Önge (1988); Köprü, Bozkurt (1952), Çulpan (1975), Tunç (1985), Çeçen (1988).

Yukarıda sözü edilen kitap ya da makale türündeki bu yayınlarda, mimari tanıtıma ek olarak bazı plan, kesit, cephe görünümü ve fotoğraflara da yer verilmiştir.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANİSİ

Birinci el ve tarihi kaynaklar ile seyahatnamelere göre külliyenin banisi sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'dır. Osmanlı siyasi yaşamında önemli görevlerde bulunan Sokullu, aynı zamanda yaptırdığı çok sayıdaki vakıf eserleriyle de tanınmaktadır. Lüleburgaz'daki külliyesi Payas ile bir-

likte en önemli hayratları arasındadır (Bkz.Böl.IV.1).

3.2. MIMARI

Külliyenin mimarı risalelere göre Mimar Sinan'dır. mimari süslemedeki üslup ve ayrıntılar da Sinan ve Hassa Mimarlar Teşkilatı mensuplarının burada çalıştığını kabul ettirmektedir (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİSKİSİ

Şehrin merkezinde, eski Edirne yolu üzerinde, Lüleburgaz Deresi'ne yakın konumda, Bizans dönemi sur kalıntısı ve kalesinin bitişiğindeki düz alana inşa edilen külliye özgününde şu yapılardan oluşuyordu. Kervansaray, tabhane, imaret, dükkânlar (arasta), cami, medrese, sıbyan mektebi, gifte hamam, köprü, so yolları ve su deposu, kaldırım, tuvalet ve sosyal merkez türünde yapılar.

Günümüze önemli yapı kayıplarıyla ulaşan külliye, güney ve batıdan Mimar Sinan Mahallesi, kuzeyden Cumhuriyet alanı, doğudan ise İstanbul Caddesi ile çevrilidir (Lev.115).

Orijinalde mevcut yapıların alanlarıyla birlikte, yaklaşık 40.00 m²lik alanı kapladığı tahmin edilen külliyenin yer seçiminde hangi faktörlerin rol oynadığı kesin bilinmez. Ancak, yaptığımız varsayımlara göre, günümüze birkaç metre yüksekliğinde ve uzunluğunda bir kalıntı şeklinde ulaşan Bizans surlarının dışı, ama bitişiği külliye alanı olarak tercih edilmiştir. Özellikle külliye alanının kuzey ve kuzeybatısı, sur duvarlarına ve Zindan Baba adıyla tanınan ve olasılıkla da Bizans kulesi olan yapıya bitişik durumdadır.

Yer seçiminde rol oynadığını sandığımız bir diğer

faktör de, Lüleburgaz Deresi üzerine yapılan köprü ile yerleşime giren çikanların denetlenmesi, vergi alınması ve mimari açıdan da köprü başından itibaren dükkânlar inşa edilerek köprünün arastaya ve külliyeye bağlanmasıdır. Köprü başı ile külliye'nin ana yapılarını bağlayan dükkân dizisinin yanı sıra, bu bölge de büyük bir boş alan olması gerekir. Çünkü, gerek arşiv belgesinde, gerekse seyahatnamelerdeki bilgiler, Lüleburgaz'da her sene büyük bir panayır kurulduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu bağlamda sığır pazarının da mevcut olduğu ifade edilmektedir.

Külliye'den uzak konumda batısında ve kuzeybatısındaki bu ticari dokunun yanı sıra, Evliya Çelebi'nin de sözettiği hünkar sarayı bu civarda yer almaktadır. Dolayısıyla bu tarafın yerleşimde ne amaçla değerlendirildiği ortaya çıkmaktadır.

Külliye'nin doğusu ise yerleşime Büyükkaynarca üzerinden suyun getirildiği yön olup bu amaçla inşa edilen hamam, hem yerleşim ve külliye, hem de tarihi yolu kullanan yolcular için yapılmıştır. Konumu itibarıyla külliye'deki blokların dışında tarihi yol üzerindedir (Lev.116-118).

Külliye'nin güneyi hazire ile sokağa cepheli sıbyan mektebine ayrılmıştır. Sıbyan mektebinin, külliye'nin diğer yapılarına göre farklı yöne açılması ve konumu tamamıyla çevredeki mahallere hizmet için olup bir soyutlanma söz konusudur (Lev.116-18).

Külliye'nin yakın batısı ise vakfiyede bazı ayrıntılarıyla sözüedilen personel evlerine ayrılmıştır (Lev.117).

Külliye'de kapılar, çevre dokunun oluşumu hakkında fikir vermektedir. Cami ile medresenin ortak kullandığı

avludan doğu ve batıya doğru açılan kapılar, civardaki mevcut yapılaşmaya dikkat çeker. Yapı topluluğunda ana yapılar ile çevredeki mahalleler arasında hem doğuda, hem de batıda sokaklar oluşturulmuştur.

Varsayımlar ileri sürerek yaptığımız külliye-yerleşim-çevre yapılar ilişkisinden sonra, külliye'nin tasarımındaki ilkeleri irdeleyelim.

Lüleburgaz Sokullu Külliyesi, hem bir menzil, hem de şehir içi külliye özellikleriyle donatılmış karma bir yapıya sahiptir. Her şeyden önce, İstanbul-Edirne arasındaki güzergâhda yer alması, çevresinin zengin tarımsal ve hayvancılık potansiyeline sahip olması, Sokullu Mehmet Paşa'nın ilgisini çekmiş ve Paşa, hem yerleşimin şartlarına uygun, hem de kendi dünya görüşünü yansıtmak kapsamlı bir külliye yapmasını Sinan'dan istemiştir. Sinan da kendi bilgisi ve istekler doğrultusunda külliyyede şu ilkelere yer vermiştir.

Külliyyede yapıların aksenlere göre yerleştirilmesi ve işlevsel açıdan birbirini tamamlayan yapıların ayrı kütleler halinde inşa edilmesi ana ilke olarak benimsenmiştir. Bu bağlamda içinde tarihi yolun geçtiği dua kubbeli arasta, külliyyede doğu-batı akseni olarak vurgulanmıştır. Böylece, arastaya göre odaklaşmanın sözkonusu olduğu tasarım ön plana çıkarılmıştır. Diğer yapılar, ana akseni oluşturan arastanın ya kuzeyine, ya da güneyine gruplar halinde yerleştirilmiştir. Ortaya çıkan iki büyük ana kütlede ticarî, sosyal ve konaklama amaçlı ahır, tabhane ve imaret kervansaray adı altında kuzey bloğa, eğitim ve dini amaçlı cami ve medrese ve sıbyan mektebi ise güneye ayrı bir bloğa yerleştirilmiştir. Diğer yapılar ise ya hamam gibi kuzeydoğuya, ya da köprüde olduğu gibi kuzeybatıya atılmıştır.

Külliyede ana eksen dışında ikinci bir eksen daha göze çarpar. Sıbyan mektebi, cami, şadırvan, avlu, kuzey kapısı ve kervansaray giriş bölümüyle belirlenen bu eksen, doğu-batı eksenleriyle arasta da kesişir ve kesişme yeri dua kubbesi adı verilen mimari bir öğeyle de vurgulanır. Böylece, eksenlerin kesişme yeri aynı zamanda yapılar arasında bağlayıcı bir öğe olarak karşımıza çıkmaktadır.

Külliyeye tasarımında kervansarayın, tabhanenin ve imaretin boyut açısından vurgulanması ve arasta ile de desteklenmesi, külliye menzili külliyesi olarak inşa edildiğini belirtse de, medrese ve sıbyan mektebi gibi, daha çok şehir içi külliyelerinde görülen yapıların külliye programında yer alması, caminin anıtsallığı ve mimarisindeki özen, cami ile medresenin ortak avlu etrafında konumlanması, külliye menzili külliyesi şeklinde de donatıldığını gösterir (Bkz. Böl.IV.3).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

İnşa edildiği dönemin gereksinmelerine cevap verecek şekilde düzenlenen külliye yapılarındaki mimari ve süsleme özelliklerinin, daha sonraki şartlar dikkate alındığında bazı değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu değişikliklerin bir kısmı mimari ve süsleme ayrıntılarından fark edilse de, bir kısmını tespit etmek mümkün değildir. Ayrıca, son yıllarda yapılan onarımlarla, özellikle iç mekânların ve örtü sistemlerinin tamamen sıvandığı görülmektedir. Bu nedenle de özgün durumlarının belirlenmesinde güçlük çekilmektedir.

Külliyede geçmiş yüzyıllara ait bilinen tek onarım kitabesi, dua kubbesinden cami ve medresenin ortak kullandığı avluya geçişi sağlayan kapının kemeri üzerindedir (Lev.131-b). 1255 H./1839 M. tarihli kitabe, sultan II. Mahmud dönemine (1808-39) aittir.

Bu bağlamda, avlunun merkezinde yer alan şadırvanın dış kuruluşunda onarım yapılmıştır. Ahşap dalgalı Barok tarzda bir saçakla örtülü dış kuruluşun üzerindeki kalem işi bezemeler ve Sultan II. Mahmud'a ait tuğra, bu tarihte yapılan onarıma işaretler (Lev.129, 131-a).

Günümüzde, mimari ve süsleme ayrıntularından yola çıkılarak külliyyede yapılan bazı değişiklik ve onarımlar anlaşılabilir. Bu durumda ilk ele alacağımız yapı cami olacaktır. Dini inançlardan dolayı cami diğer yapılara oranla daha iyi korunmuş olup günümüzde külliyyenin en bakımlı yapısıdır.

Harimde, ana kubbe ve eteğinde, pendentiflerin ve askı kemerlerinin yüzeylerinde, pencerelerin alınlıklarında ve şerit halinde çevrelerinde, doğu ve batıda oluşturulan birimlerin tonozları ile son cemaat yeri kubbe ve tonozlarında yer alan kalem işi bezemelerin, orijinalda bulunmadığı, ancak bu bezemelerin üzerinden geçilerek boyandığı, dolayısıyla da onarım geçirdiği görülmektedir. Onarım 1983 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış olup orijinal bezemeden örnek olması açısından bazı bölümler olduğu gibi bırakılmıştır (Lev. 133-134). (56)

Camide bezeme dışında, mimari açıdan önemli bir değişiklik karşımıza çıkmaz. Ancak, caminin minaresi, Balkan Savaşı (1910-12) sırasında Bulgarlar tarafından yıktırılmış, bunun üzerine de 1937 yılında Vakıflarca yeniden inşa edilmiştir.

Medresede 1952 yılından başlayarak çok yakın tarihe kadar, aralıklarla sürdürülmüş bir dizi onarım söz konusudur. Kayıtlara göre, medrese odalarının bir bölümü 1952'de, kalanı 1975-76 yıllarında özellikle de örtü sistemlerinde onarım yapılmıştır. En son çalışmada ise pen-

cere ile ocak ve duvar nişleri, öğrenci odalarının üst sıra pencere seviyesine kadar doldurulmuş, odaların duvarıyla kubbe içleri tamamen sıvanmıştır. Çatıda da dükkânlarla birlikte bacalar yenilenmiştir. Ayrıca ana dersane odasındaki nişlerin dolap haline dönüştürüldüğü görülmektedir.

Sıbyan mektebinde, kubbe içinde ve pandantiflerle göze çarpan kalem işi bezemenin son yıllarda yenilediği anlaşılmaktadır.

Arastayı oluşturan dükkânlar ile hamamın doğu ve kuzey cephesindeki dükkânlar da 1975-76 da restore edilmiştir.

Kervansaray ve hamamda günümüze kadar yapılmış herhangi büyük bir onarıma rastlanmaz. Oldukça büyük oranda yıkılmış olan kervansarayı sadece giriş bölümünün kubbesi yeniden yapılmış, girişin batısındaki oda da restaurant işlevine uygun şekilde restore edilmiştir (Lev.122-b). Yalnız, 19. yüzyıl sonuna ait bir albümün fotoğraflarında (Lev.120-b, 121a-b), kervansarayı bazı bölümlerine sonradan ikinci kat ilave edildiği veya değiştirildiği gözlemlenmektedir.

Çifte hamam, kervansaray bloğundan sonra külliye de en çok tahrip gören yapıdır. Günümüzde erkekler bölümü soyunmalığın kubbesi ve giriş revakları yıkılmış, iç mekândaki duvar nişleri de yok edilmiştir.

Külliye nin köprüsü de bir dizi onarım geçirmiştir. Onarımlarda tempan duvarları, köprünün meyli açısından yükseltilmiş, çalışmalar sırasında, menba tarafındaki sel yarıklarının üst kısımları da elden geçmiştir. Ayrıca 1935'deki yol çalışmaları sırasında köprünün tahrip edildiği, bu bağlamda Lüleburgaz'a giriş tarafında bulunan

iki gözün de iptal edildiği bilinmektedir (Çulpan 1975:140) (Lev.137-b)..

Yapılar dışında, çevre duvarındaki farklı malzeme kullanımı ve teknik onarımlara işaret etmektedir. Ayrıca son yıllarda yeniden düzenlenen helâların da konumları dışında geçmişle bağlantıları kalmamıştır.

Vakfiyede sözüedilen su yolları, su depoları, kaldırım ve konutlarla ilgili hiç bir mimari veri kalıntısı günümüze ulaşmamıştır. Sözlü geleneğe göre, günümüzden otuz-kırk yıl öncesine kadar su sistemine ait izler mevcut iken, külliye çevresinin düzenlenmesi sırasında kalan izler de yok edilmiştir.

Külliyei oluşturan yapıların bugünkü durumu ve işlevleri şöyledir:

Cami, ibadete açık ve iyi durumda olup işlevini devam ettirmektedir (Lev.132a-b). Medresenin ana dersane odası Kız Kur'an Kursu, öğrenci odalarının bazıları bir yardım derneğinin bürosu, iki oda gasilhane kimisi de boş vaziyette bekletilmektedir (Lev.135a-b). Sıbyan mektebi, önceleri İlçe Halk Kütüphanesi iken, günümüzde Kızılay Derneği olarak kullanılmaktadır (Lev.136-a).

Arastanın dükkânları, özellikle oto parçası satan esnafın atölyesi durumundadır. Çifte hamamın her iki kısmının da soyunmalıkları ya lokanta, ya da depo gibi amaç dışı kullanılmaktadır. Tıkkık ve sıcaklık bölümleri ise depo veya boş durmaktadır (Lev.137-a).

Köprü iyi durumda olup ilçenin karayolu bağlantısını sağlamaya devam etmektedir (Lev.137-b).

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyyede taş, tuğla, ahşap, alçı, kurşun, demir ve cam malzeme değişen oran ve miktarlarda kullanılmıştır.

Külliye, malzeme ve teknik açısından devrin özelliğini yansıtmamasının yanı sıra, bir sadrazam yapısı olmasının gerektirdiği önemden dolayı, oldukça kalite malzeme ve işçiliğe sahiptir.

Külliyyede kullanılan ana malzeme taştır. Taş, kendi içinde tür, renk ve kalite yönünden farklılıklar gösterir. Cinsine göre köfeki, mermer ve moloz olarak sınıflandırılabilir.

Köfeki, yapıların beden duvarlarında, paye ve kemerlerde, bazı pencere sövelerinde, çevre duvarı ve giriş kapılarında, minarede ya tek başına, ya da bazı yerlerde moloz taş, tuğla ve mermerle birlikte kullanılmıştır (Lev.132-a, 133-a, 135-b, 137-b).

Mermerin, beyaz, kırmızımtrak (porfir) ve yeşil (verdo antico) rengi kullanılmıştır. Pahalı ve az bulunmasından dolayı, yeşil mermer daha az tercih edilmiştir. Kullanıldığı yerlerde vurgulama ön plandadır. Caminin son cemaat yerinin bazı sütunlarında, mihrap ve minberin iki yan sütüncelerinde dikkat çeker (Lev.132-b, 133-b).

Beyaz mermer ise mihrapta, minberde, müezzin mahfesinde, son cemaat yeriyle avlunun diğer revak sütunlarında, sıbyan mektebi revak sütun ve başlıklarında, caminin ve medresenin ana dersane odası giriş kapısı kemerlerinde yapıların pencere sövelerinde, mukarnaslarla, nişlerde, konsollarda, ya tek başına, ya da ikinci bir malzemeyle birlikte kullanılmıştır. Ayrıca şadırvanın iç

kuruluşunun korkuluk ve sütunlarında da görülür (Lev.132-b, 133a-b).

Moloz taş, yapılarda ve çevre duvarında dolgu malzemesi olarak değerlendirilmiştir.

Teknik olarak düzgün kesme taş işçiliği göze çarpar. Taş sıraları ve dersleme çok düzenli olup sistemli bir şekilde örülmüştür.

Taştan sonra, ikinci planda kullanılan malzeme tuğladır. Kubbelerde, kasnaklarda, köşe dolgularında, sıbyan mektebinin ve medrese öğrenci odalarının duvar örgüsünde, ocak ve duvar nişlerinde, bacalarda, cami kubbe kasnağındaki sağır sivri kemerli bezemede karşımıza çıkar. Ocak nişleri de düzgün örülmüş olup tuğladandır.

Tuğla, sıbyan mektebinde kesme taş ile birlikte kullanılarak almasıık örgü oluşturulmuştur (Lev.136-a).

Ahşap, cami, medrese, sıbyan mektebi ve hamam giriş kapılarında, caminin alt ve orta seviye pencerelerinin içe bakan yüzlerinde ve doğu-batı duvarlarındaki dolap kanatları ile vaaz kürsüsünde göze çarpar (Lev.133a-b, 134-a). Ayrıca caminin ikinci son cemaat yeri revağının çatısında da kullanılmıştır.

Alçı, yapıların üst seviyedeki pencerelerinin dış yüzlerinde görülür (Lev.133-b). Caminin orta ve üst seviye pencerelerinin iç yüzlerinde vitrayla da birlikte değerlendirilmiştir.

Demir, genelde yapıların alt seviye penceresi ile çevre duvarı pencerelerinde; kurşun ise caminin harim son cemaat yeri ve avlu kubelerinde, medrese odalarında, dua kubbesi ve kervansarayaya giriş bölümü kubbelerinde kulla-

nılmıştır (Lev.122-b, 127a-b, 128-b, 132-a, 135a-b,136-a).

3.6. SÜSLEME

Külliyenin çeşitli yerlerinde mimariye bağımlı, ya da bağımsız süslemeyle karşılaşılır. İlk planda taşa bağlı süslemenin yoğunluğu dikkat çeker. Taş süsleme kendi içinde, taş ve taşa oyulmuş mukarnas ve renk dokusuyla oluşturan süsleme ile silmelerle yapılan süsleme olmak üzere üç gruba ayrılır. Külliyyede taşın dışında tuğla, alçı ve kalemşi, ahşap, vitray, demir ve kurşun malzemeye bağlı süsleme de farkedilmektedir.

Külliyede en yoğun süsleme camide görülür. Bununla birlikte, bezemesi de onarım gören yapının süslemesinde sadelik hakimdir. Camide taş ve taşa oyulmuş mukarnas süsleme, mihrapta, müezzin mahfelinde, kadınlar mahfelinin korkuluk kısımlarının altında, giriş kapısında, son cemaat yeri mihrabiyelerinde, içteki son cemaat yeri revaklarının sütun başlıklarında ve kemerlerin oturduğu konsollarda, minare şerefe altı ve korkulukları ile şadırvanda karşımıza çıkar (Lev.132-b, 134-a).

İki renkli taş ile geçme tekniğinde yapılan süsleme, koyu kırmızı ve beyaz renk almasıyla meydana gelir. Bu tür süsleme, kadınlar mahfelinin altındaki kare birimlerin kemerlerinde, caminin giriş kapısı kemerinde ve şadırvanın iç kuruluşunda göze çarpar.

Silmelerle yapılan süsleme ise beden duvarlarının bitim yerlerinde, kasnak çevresinde, giriş kapısı, mihrap, mihrabiye, pencere ve şadırvan gibi mimari öğelerde gerçeğe oluşturacak şekilde dolayan bir, ya da birkaç sıra kuşaklı düzenleme dikkati çeker.

Tuğladan yapılan sağır sivri kemerli pencere

şeklindeki süsleme sekizgen cami kasmağında görülür. Bu bezemeler silmelerle oluşturulan dikdörtgenler içindedir.

Alçı süsleme, caminin üst seviye pencerelerinin dışı bakan yüzlerinde şebeke biçiminde karşımıza çıkar.

Sıva üzerine yapılan kalem işi süsleme ise hem harim içinde, hem de son cemaat yeri revaklarında görülür. Harimde, duvar yüzeyinde, askı kemerlerinde, pencere çevrelerinde, alınlıklarda, kare birimlerinin örtü sisteminde, pandantif yüzeylerinde ve büyük kubbenin kasmağında ve yüzeyinde, son cemaat yeri revaklarının kubbe eteklerinde ve göbeğinde kalem işi bezemeye karşılaşılır (Lev.133a-b, 134-a). Kullanılan renkler arasında açık ve koyu kahverengi, turuncu ve siyah ön plandadır. Askı kemerlerinin yüzeyinde, pencerelerin çevresinde, bitkisel süsleme; pandantiflerde ise ortada rozet ve onu çevreleyen bitkisel motifler ile Kur'an'dan alınma âyetler göze çarpar. Ayrıca kubbe kasmağında ve kubbenin tepesinde bitkisel bezemeler görülür. Şadırvanda da kalem işi bezemeye rastlanılır.

Sıbyan mektebinde 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başına ait olabilecek kalem işi bezemeye karşılaşılır. Mektebin giriş bölümünde, revak kubbesi ile kubbe ve pandantif içlerinde görülür.

Üçüncü grup süslemeye ahşap malzemeye bağlı olarak rastlanılır. Ahşap süsleme, camide harime giriş kapısında, güney cephedeki iki alt pencere ile kuzey, doğu ve batı duvarlardaki alt ve orta seviye pencerelerinin ikişer kanatında göze çarpar. Kaliteli bir işçilikle karşılaşılır. Bezemeye geometrik biçimler hakimdir.

Camide güney duvarının orta ve üst seviye pencerelerinin iç kısımlarında, alçı süsleme arasında vitray göze

garpar. Vitrayların orijinalliği kesin olarak bilinmemekle beraber, onarım geçirdiği kabul edilebilir.

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. KERVANSARAY (HAN)

Kervansaray bir blok halinde külliyeinin kuzeyinde yer alır. Tabhane ve imaret ile birlikte aynı blok içindeki kervansaray, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plan şemasındadır (Lev.115-122).

Yapı, 1935 yılında zamanın yerel yöneticileri tarafından yıktırıldığından günümüze çok az bir kısmı ulaşmıştır. Bugün kervansaraydan, arasta duvarına bitişik duvar üzerindeki ocak ve duvar nişleri, giriş kapısı ve bölümü ile kapının batısında işlevi tam olarak saptanamayan dikdörtgen bir mekân ayakta kalmıştır. Yıktırılan diğer bölümler ise günümüzde yol, otopark ve bina olarak kullanılmaktadır (Lev.122-b).

Külliyeindeki iki yapım kitabesinden (lev.122-a) birine sahip kervansarayın adına, vakfiye ve risalelerde de rastlanılır. Özellikle seyyahlar tarafından bahsedilen yapı, özellikle Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine konu olmuştur.

....Lüleburgaz'ın kervansarayı büyük bir kapı igre kale gibi karşı karşıya yüzelli ocak haremli, develikli, ahırlı bir han olup, sadece ahır üç bin hayvan alır. Kapıda bekçileri her an gözcülük ederler. Yatsıdan sonra mehterhane çalınarak kapı örtülüdür. Gözcüler vakıftan aldıkları kandilleri yakıp kapı dibinde yatarlar. Gece yarısı yolcu gelirse kapıyı açıp içeri alırlar. Elde hazır olan yemeklerden getirirler. Ama, cihan yıkılsa içeriden dışarıya bir kimseyi salmazlar. Kurucusunun yasası böyledir. Herkes uyanıp kalkınca yine mehterhane çalınarak malları gösterilir. Hancılar, tellallar gibi "ey ümmet-i muhammed malınız, canınız, atı-

nız, donunuz, tamamndır" diye bağıarak sorarlar. Yolcular, "cümlesi tamamdır. Hak hayır sahibine rahmet eyleye" dediklerinde kapıcılar, şafak vaktinde kapıları açarak oracıkta "yollarda gafil gitmen, eşya kaybitmen, herkesi yoldaş bilmen, yürün Allah kolaylaya" diye duâ ve nasihatlar ederler. Herkes gideceği yere yönelir gider.... Bu yapıda Sokullu Mehmet Paşa'nın eseri olup, demir kapısının kemeri üzerinde beyaz mermer taşa Karahisari hattıyla kitabesi şöyle yazılmıştır. Bu kervansarayaya gelen oldu hep revan (Evliya Çelebi 1984:18-20).

Yapının, 1941'de A.S.Ülgen, 1955-59'da C.F.Arseven, 1990'da ise G.Küçükkaya tarafından gizilen restitüsyon çizimlerine bakılarak plan açısından şu şekilde tasvir edilebilir (Lev.116-17).

Arastanın kuzey duvarına bitişik kervansarayaya dua kubbesinin kuzeydeki bir giriş kapısı ile geçilmektedir. Bu kapının doğu ve batısında simetrik olarak düzenlenmiş birer bölüm yer alır. Dikdörtgen biçimindeki bu mekânlar sivri askı kemeriyle kare birimlere dönüştürülerek kubbeyle örtülmüştür. Kervansarayın giriş kapısının bulunduğu bölüme ve kervansarayın avlusuna açılan ikişer kapı ve pencereleri vardır. Bugün, batıdaki mekânda orijinalliği saptanamayan iki büyük ocak nişi göze çarpar.

Kervansarayda girişten sonra kuzeye doğru, ortasında bir havuzu, kuzey ve güney duvarları boyunca odaları bulunan 40x35 m. boyutlarına merkezi yaklaşık kareye yakın bir avlu yer alır (Lev.120-a, 121-a). Bu avlunun güneybatı ve güneydoğu köşelerinde 40x20 m. ölçülerinde dört serbest destek ve kemerle iki bölüme ayrılmış mekânlarla karşılaşılır. Bu mekânların güney ve kuzey duvarlarında ocak ve duvar nişleri yer alırken doğu ve batıda da onar mazgal tip pencere yerleştirilmiştir. Ayrıca avluya geçişi sağlayan bir kapı ile birer pencere daha görülür.

Ahır olduğu tahmin edilen bu mekânların kuzeyinde, 15x15 m. ölçülerinde revaklı bir iç avlu daha karşımıza çıkar. Kubbelerle örtülü odalar, avluların kuzeyinde ve batısında "L" biçiminde yerleştirilmiştir. Tek sıra revaklı avluya, bu mekânlar pencere ve birer kapıyla açılmıştır.

Goodwin (1971:297), doğudaki iç avlulu mekânların küçük tüccarlar için kullanıldığını belirtirken, batıda yer alan bölümün sultan ve diğer önemli kişiler için ayrılmış olduğunu ileri sürer. Sözü edilen bu bölümde kubbe ile örtülü mekânlar arasında geçişlerin olduğu, dolayısıyla bölümler arasında bir ilişkinin olduğu görülür.

Merkezi avlunun kuzeyinde, dua kubbesi ve kervansarayın güneyindeki giriş kapısının ekseninde kubbeli bir girişle doğu ve batısında simetrik olarak düzenlenmiş kubbeli ikişer mekân daha yer alır. Bu bölümün Reyhanlı (1974:325) tarafından çift katlı olduğu ileri sürülmektedir. Kervansarayın kuzey duvarı boyunca yer alan bu mekânların dışa bakan pencerelerinin de olduğu restitüsyon planından anlaşılmaktadır.

Sokullu kervansarayının bir albümünde (Lev.120-b 121a-b) yer alan ve yıkılmadan önceki durumunu yansıtan fotoğrafla restitüsyon planları arasında bazı farklılıklar görülmektedir. Bu farklılıklardan birisi merkez avlunun doğu ve batısında bulunduğu belirtilen tek sıra revaklı avlulardan batıdakinin görülmemesidir. Diğer farklılık ise avlular etrafında olduğu ifade edilen odaların örtü sisteminin kubbe değil düz çatı ile örtülmesidir.

4.2. TABHANE (MISAFIRHANE)

Arşiv malzemesinde ve seyahatnamelerde sözü edilen tabhaneden bugün eser yoktur. Restitüsyon planlarına (Lev.116-17) göre, kervansaray içinde büyük olasılıkla kuzeydoğu ve kuzeybatıda yer alan ve avluya bağlantılı mekânlar olması gerekmektedir. Vakfiyede iç ve taşra adlarıyla iki tabhaneden ve sorumlularından bahsedildiğine göre iki tabhanenin varlığı kesinleşmektedir.

4.3. İMARET

Vakfiyede, risalelerde ve seyahatnamelerde sözü edilen yapı, maalesef günümüze ulaşmamıştır. Vakfiyede mutfak ve kiler gibi bazı bölümleri de tarif edilen yapı, kervansaray, tabhane gibi 1935'de yıktırılmıştır. Vakfiyede, donanımdan, alınan malzemeden, çalışan personelin ünvanı ile ücretinden sözedilmektedir.

Restitüsyon planlarına göre, kervansaray bloğu içinde doğu kanatta yer alan ve kuzey-güney doğrultusunda dik-dörtgen planlı, kubbelerle örtülü tek mekân olarak çizilen yapının yerinde bugün modern konutlar bulunmaktadır (Lev.116, 117, 120-b).

4.4. ARASTA-DUA KUBRESİ

Külliyeye, ana şema olarak birbirine dik olarak yerleştirilmiş, yaklaşık aynı hacimde iki dikdörtgen alandan meydana gelmiştir. Cami, medrese ve sıbyan mektebi bileşimi kuzey-güney ekseninde dikdörtgen bloklardan birini, dua kubbesi, kervansaray ve çarşı ile hamam ise diğer dikdörtgeni oluşturmaktadır. Külliye'nin arasta dükkânları, yukarıda belirtmeye çalıştığımız kervansaray bloğu arasında, bu yol boyunca sıralanan iki sıralı üstü açık dükkânlar halinde uzanmakta ve batıda, yola uygun

olarak, köprüye doğru devam etmektedir (Lev.115-119, 123-28).

Külliyeye yapıları bazı geçişlerle birbirine bağlanmıştır. İşte cami ile medrese diğer yapılarla dua kubbesi sayesinde bağlanmış ve sokağın iki tarafına yapılan dükkânlarla külliye birliki sağlanmıştır (Önge 1970:4-5).

Arşiv belgesine göre arasta, 32'si günümüze ulaşan 59 dükkândan oluşuyordu. Ortalama 5.30x4.55 m. ölçülerindeki dükkânlar, sokağa yuvarlak bir kemerle açılmaktadır (Lev.125-126). Birer kapıyla giriş sağlanan dükkânlarda, orijinalinde hangi duvarda ve kaç tane olduğu bilinmeyen, çeşitli sayı ve biçimlerde nişler göze çarpar. Bu mekânların içinde olması gereken ocak nişlerinin yerleri de tamamen tahrip edildiği için saptamak zordur. Örtü sistemi yapım evresinde tonoz iken sonradan düz çatıyla örtülmüş ve kiremitle kaplanmıştır.

Arasta, Özdeş (1954:57)'e göre, zemin katla yapılan, tek sıra üzerinde karşılıklı iki sıra dükkânlı arastalı gruba; Cezar (1985:191-93)'a göre de üstü açık sokaklı gruba yerleştirilmektedir.

Arastanın merkezinde, külliye'nin kuzey-güney ve doğu-batı ekseninin keşistiği yerde, hem belirleyici, hem de farklı işlevdeki yapıları bir anlamda ayıran, aynı zamanda da yapıların birbirleriyle iletişimini sağlayan dua kubbesi ögesiyle karşılaşılır (Lev.123-128). 9x9 m. ölçülerindeki dua kubbesi, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda atılmış dört sivri kemer üzerine pandantiflerle geçilen sekizgen kasnaklı bir kubbe ile örtülmüştür. Dua kubbesinin güney kemeri cami ve medreseye, kuzey kemeri kervansaraya, doğu kemeri hamam ve arasta dükkânlarına, batı kemeri ise yine arasta dükkânları ile köprüye açılmaktadır. Dua kubbesinin kuzey ve güney duvarlarında

yuvarlak kemerli büyük boyutlu birer niş göze çarpır (Lev.128-b).

Arastanın 19. yüzyılda 1830'daki durumunu yansıtan bir gravürde (Lev.123a-b), bugünkü durumundan farklı görünüm söz konusudur. Gravürde, dükkânların önünde payeli bir galeri, ahşap bir seki ve ahşap saçaklar göze çarpmaktadır. Aynı gravürde gösterilen dua kubbesi ise kasnaksız olarak çizilmiş, kaide kısmı da her iki taraftan yumuşamıştır (Lauzanne 1830).

Dış görünümüne gelince, yol boyunca karşılıklı sıralanan dükkânlar, amaç dışında kullanıldıkları için orijinallikten uzaklaşmışlardır. Cephe mimarisi açısından söyleyebileceğimiz kayda değer bir özellikleri yoktur. Örtü sisteminde biçim değişikliğine uğramış bacalar göze çarpır (Lev.127-b, 128-a). Onarımlara karşın orijinalliğini koruyan dua kubbesi gerek ölçüleri ve dört yöne atılmış sivri kemerleri, gerekse büyük kubbesiyle oldukça anıtsal bir görünüm yansıtır (Lev.127a-b, 128-b). Kuzeyinde kervansaraya güneyinde ise cami medreseye açılan kapılar yer alır.

4.5. CAMİ

Lüleburgaz Sokullu Camii, tek mekânın bir çeşitlemesini yansıtan kubbeli harimi, çift son cemaat yeri, kuzeyde medreseyle ortak paylaştığı avlu ve kuzeybatıdaki minaresiyle külliye de dikkat çekmektedir (Lev.115-119, 129-135).

Adına çeşitli arşiv malzemesinde ve seyahatnamelerde rastlanılan yapı için Evliye Çelebi şunları yazmaktadır:

...Şehrin ortasında bir gezi yeri gibidir. Tağra haremî mermer döşeli, fiskeye, şadırvan ve huvuzuyla nice yüz çınar, servi, ar'ar, kestane gibi kutsal ağaçlarla bezenmiştir.Dört bir

yanı yan sofalar, hücreler ve bunların kubbelerini taşıyan mum gibi direklerle çevrelmiştir.Mimarı Koca Mimar Sinan'dır. Kible kapısı üstündek itarih kitabesi budur 947 (1540)..." (Evliya Çelebi 1984:18-20).

Harim, doğu-batı doğrultusunda 17.60x13.50 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Güney ve kuzey cephelerde, köşelerde yer alan 3,78x1.25 m. boyutlarındaki duvar payeleri ile son cemaat yerinin doğu ve batıda dışa taşkın olması, caminin dıştan düzgün dikdörtgen olan biçimini bozmaktadır. Yapının kuzeyindeki çift son cemaat yerinin eksenindeki kapıdan harime girilir. Harim, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda atılan sivri kemerlerle kareye dönüştürülmüştür (Lev.116-19). Dolayısıyla beden duvarları taşıyıcı özelliğini yitirmiş ve askı kemerleri taşıyıcı olmuştur. Kare birim pandantiflerle geçilen yaklaşık 12.50 m. çapında bir kubbeyle örtülüdür. Pandantifler, harimin içerisinde dört duvar yüzeyine açılan derin ve büyük sivri askı kemerleri arasına yerleştirilmiştir (Lev.133-b). Kubbenin yükü doğrudan pandantifler yoluyla askı kemerlerine bindirilmiştir (Lev.133-a). Askı kemerlerine binen yük, dışta güneydoğu, güneybatı, kuzeydoğu ve kuzeybatıdaki duvar payelerine aktarılmıştır (Lev.132-a).

Mekânın doğu ve batısındaki 1.5 m. genişliğindeki askı kemerlerinin alt seviyesinde üç sütuna, kuzey-güney ve doğu-batı doğrultusunda atılan kemerlerle dikdörtgen planlı dörder birim oluşturulmuştur. Aynalı çapraz tonozla örtülü birimlerin üzeri kadınlar mahfeli olarak değerlendirilmiştir (Le.133a-b, 134-a).

Kare kubik alt yapının bittiği yerden başlayan askı kemeri kubbe eteğine kadar devam eder. Kuzey duvarda ise eksene simetrik doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı sivri tonozla örtülü birer niş bulunur (Lev.133-a).

Harim, askı kemeri içine açılmış üç sıra pencere düzenlemesini yansıtır. Doğu ve batı duvarlarda alt seviyede çift sıra olarak düzenlenmiş sivri kemer alınlıklı sekiz pencere göze çarpar. Kuzey ve güneydeki pencerelerin üzerinde yuvarlak, ortadaki iki pencerenin üzerinde ise sivri kemerli pencereler bulunmaktadır (Lev.132-a).

Güney ve kuzey duvarlarda simetrik olarak açılmış üç sıra pencere düzeni karşımıza çıkar. Bu duvarlarda eksene simetrik sivri kemerli nişler içinde sivri kemer alınlıklı dikdörtgen birer pencere yer alır. Nişlerden kuzeydeki 3.80x2.60 m., güneydeki ise 3.54x0.60 m. boyutlarındadır. Ayrıca kuzey duvarda eksende sivri kemerli niş içine açılmış sivri kemerli bir kapı bulunur (Lev.133-a).

Harimde kuzeydoğu köşedeki kapı, ağırlık kulesine çıkılan merdiven sahinliğine ve son cemaat yerine açılmaktadır. Merdivenlerle de yapıyı içten üç yönden çevreleyen kadınlar mahfeline çıkılır. Caminin kuzeybatı köşesinde müezzin mahfeli bulunur. Mahfele çıkış, girişin batısında merdivenle sağlanır (Lev.134-a).

Güney duvar ortasında beş cepheli sekiz sıra mukarnas kavsaralı mihrap nişi ile batısında minber göze çarpar (Lev.133-b).

Caminin kuzeyinde ibadet mekânından doğu ve batıda dışa taşkın çift bölümlü son cemaat yeri bulunur (Lev.116-118, 132-b). İçteki sekiz bölümlü olup üzeri kubbe ile dıştaki ise doğu-batı doğrultusunda bölüntüsüz olup üzeri tek pahlı çatı ile örtülüdür (Lev.132-b).

Caminin kuzeybatı köşesinde ise tek şerefeli bir minare göze çarpar (Lev.132-a).

Caminin dış görünümünde, simetrik düzenlenen doğu ve batı cepheler dışında, kuzey ve güney cepheler farklı özellikler yansıtmaktadır.

Girişin yer aldığı kuzey cephe önünde çift bölümlü son cemaat yeri bulunur (Lev.116-118, 132-6). Harimden yanlara doğu taşan son cemaat yerinin avluya bakan bölümü, baklava başlıklı sekiz sütuna doğu-batı doğrultusunda atılan dokuz sivri kemerle dışa açılmaktadır. Bölümlüsüz olarak tasarlanan bölümün üzeri tek pahlı çatıyla örtülmüştür. Caminin kuzey cephesine bitişik içteki son cemaat yerinde ise mukarnas başlıklı sekiz sütuna doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda atılan sivri kemerle dokuz birim oluşturulmuştur. Birimlerden eksendeki taçkapının önündeki aynalı tonoz diğer birimler ise pantiplerle geçilen sekizgen kasnaklı kubbeyle örtülüdür. Kuzey cephe, eksendeki taçkapıya göre simetrik olarak düzenlenmiştir. Yani taçkapıdan doğu ve batıya doğru pencere-mihrabiye- pencere-kapı şeklinde devam eden bir düzenleme dikkat çeker (Erzen 1981:90). Kapılardan kuzeybatıdaki ile minare ve çatıya, kuzeydoğusundakiyle harime ve kadınlar mahfeline ulaşılır.

Yapının en hareketli cephesini oluşturan kuzey cephe- de, çift son cemaat yeri, kademeli askı kemeri çökgen ağırlık kuleleri ve onaltıgen kasnaklı sağır ana kubbe ile oluşturulan piramidal bir gözümleme göze çarpar (Lev.122-a).

Doğu ve batı cepheler, sivri askı kemerlerini içine alan üç sıra farklı pencere düzenlemesiyle oldukça simetrik bir görünüm yansıtır (Lev.122-a). Bu cephelerde, son cemaat yeri revaklarının yapı gövdesinden dışa taşarak, yarlarda kapalı bir duvarla sona erdiği görülür (Erzen 1981:91).

Güney cephe düzenleme açısından en sade cephedir. Bu cephede de askı kemer içinde üçgen bir düzenleme oluşturulmaya çalışılmıştır (Erzen 1981:91).

Lüleburgaz Sokullu Camisi'nde bütün cepheler askı kemerinin kademeli olarak biçimlenmesiyle sonlanır. Köşelerde yer alan payelerine üst seviyede çok cepheli ve dilimli kubbe ile örtülü ağırlık kuleleri oturtulmuştur. Böylece kubbenin yükü ağırlık kuleli ve cephedeki piramidal pencere düzenlemesiyle hafifletilmiştir (Lev.122-a).

Cami kapsamında ele almamız gereken bir bölüm de haziredir.⁽⁵⁷⁾ Caminin güneyinde oldukça geniş bir alanı kaplayan ve bugün bahçe şeklinde düzenlenen kısmın, orijinalde hazire olarak kullanıldığı yakın tarihe kadar mevcut olan mezar taşlarından anlaşılmaktadır. Çevre duvarları tarafından kuşatılan alanın içinde, sıbyan mektebi ile cami arasında bir havuz yer alır. Vakfiyede de sözü edilen havuzun külliyesi gelişmiş su sistemiyle yakın ilgisi olduğu düşünülmelidir.

4.6. MEDRESE

Külliye de birinci derecede eğitim işlevine cevap veren medrese, caminin kuzeyinde olup revaklı bir iç avlunun güney hariç üç yönüne bir dizi mekân şeklinde yerleştirilmiştir (Lev.115-119, 135).

Adına arşiv malzemesinde ve seyahatnamelerde rastlanılan medresenin, payesinin yüksekliği ve görev alan müderrislerinin niteliği yapının önemine işaret etmektedir (Baltacı 1976:423).

Medrese, merkezde dört cepheden tek sıra revaklı ve ortası şadırvanlı açık bir avluya, bu avluyu güney hariç diğer üç cephedeki çeviren öğrenci odalarına ve batıdaki

ana derslane odasına sahip bir yapıdır. Ayrıca güneyde, doğu ve batı köşelerde üstü kubbeye örtülü birer oda bulunan girişlerle son cemaat yeri revaklarına bağlanmıştır (Lev.132-b). Kuzeyde ise taçkapı eksenindeki giriş kapısıyla dua kubbesi, arasta ve kervansarayla medresenin kuzeydoğu ve kuzeybatısındaki helâ birimleri birer bahçe olarak düzenlenmiş küçük iç avlular yer alır (Lev.135-a).

Medresenin girişi kuzey-güney ekseninde olup eksenin kuzeyine taçkapı yerleştirilmiştir (Lev.135-a). Medresenin giriş kapısı, avlu ortasında yer alan şadırvan ve caminin giriş kapısı ile aynı eksen üzerindedir. Derslane odası alışılan plan gereği giriş kapısının karşısında değil, batıdaki girişin yanında, medrese hücrelerinin arkasındadır (Lev.132-a, 135-b).

Yapıdaki ikinci eksen ise doğu-batı ekseni olup eksen hem cami ve medrese revaklarını birbirine bağlayan, hem de ortak avluya girişi sağlayan koridorlarla tesbit edilir.

Medresede ortada görülen açık avluyu, güney hariç üç cepheden tek sıra revak dizisi çevreler ve revakların gerisinde öğrenci odaları bulunur (Lev.135-a). Dördüncü kolda öğrenci odalarının olmaması nedeniyle medrese 'U' şemasını almıştır. Böylece medrese 'U' şemalı simetrik medreseler içinde derslane odasının batı cephede öğrenci odalarının sonunda yer alması ile ayrı bir alt grup içinde ele alınır (Ötügen 1978:364). Ayrıca avlunun birlikte kullanımından dolayı cami ile medresenin ortak paylaştığı avlulu grup içinde de değerlendirilebilir.

Medresede yer alan derslane odası, öğrenci odaları ve avlu gibi bölümlerin özellikleri şunlardır.

Derslane odası, alışılmış olduğu üzere, giriş eksenini

üzerinde değil batı cephede, gevre duvarından dışa taşmayan 6.23x6.20 m. boyutlarında kare bir mekândır (Lev.132-a, 135-b). Dıştan belirtilmeyen askı kemerlerinin üstü pandantifler ile geçilen kubbeyle örtülüdür. Sekizgen kasnaklı kubbe medresenin en yüksek ve en büyük kubbesidir. Odaya giriş batıdan eksenden kuzeye kayık köşededir. İçinde farklı sayı ve biçimde pencere açıklığı bulunur. Güney duvar ortasında çokgen ve mukarnaslı bir mihrap nişi açılmıştır. Ayrıca duvarlarda nişler de yer alır.

Avlu revaklarının güney hariç üç yönden çevreleyen oda sayısı yirmiiki'dir. Doğu cepheye altı, kuzey cepheye oniki, batı cepheye ise derslane odasından dolayı dört oda yerleştirilmiştir. Batı cephede öğrenci odalarının sonunda derslane odası bulunur.

Kuzeybatı ve kuzeydoğu köşe odaları bahçe ve tuvaletlere geçişi sağlayan birimler olarak değerlendirilmiştir (Lev.135-b).

Öğrenci odaları, birbirinin tekrarı olarak inşa edilmiş 3.70x3.67 m. ölçülerinde kare birimler olup üzerleri pandantifle geçilen kubbelerle örtülüdür (Lev.127-a). Duvar yüzeylerinde dıştan belirtilmeyen kemerler kullanılmıştır. Odalar eksenden yana kaymış birer kapıyla önlerinde revaklı avluya açılır (Lev.135-a). Doğu ve batı kanatdaki öğrenci odalarının avluya bakan alt seviyede, kuzey kanattakilerin ise alt ve üst seviyede aynı eksende açılmış yine avluya bakan birer penceresi bulunur. Her öğrenci odası birer ocak nişiyle ikişer duvar nişine sahiptir.

Medresenin merkezinde konumlanan avlu, kareye yakın dikdörtgen planı, etrafını üç yönden çeviren tek sıra kubbeli revak dizisi ile caminin ikinci son cemaat yeri revakı ve yan girişlerinin birleşmesi sonucunda

oluşturulmuştur (Lev.132-b, 135-a).

Avlunun oluşumu ile medrese ve caminin ana kütleleri arasında bir ilişki sözkonusudur. Güney cephe hariç diğer üç cephede inşa edilen öğrenci odalarının önüyle, güneyde yer alan caminin kuzeyine son cemaat yeri revakı inşa edilmiştir.

Avlu, güney hariç baklava başlıklı yirmi sütunu birbirine bağlayan sivri kemerler üzerine pandantifle geçilen kubbelerle örtülüdür (Lev.127-a). Kuzeyde bir birimde ise aynalı haç tonoz kullanılmıştır (Lev.135-a).

Avluda, kuzey-güney eksenine yerleştirilmiş bir giriş kapısıyla, geçitli sayılarda açılmış alt ve üst seviyede pencereler ve öğrenci odalarına girişi sağlayan kapılarla karşılaşılır. Kuzeyde eksendeki giriş kapısı, avluya bakmakta olup revak kubbelerinden, ayrıca girişin sivri kemeri de revak kemerlerinden daha yüksek tutularak giriş vurgulanmıştır. Güneydoğu ve güneybatı köşelerde ise avluya, dolayısıyla cami ve medreseye geçişi sağlayan yan girişler karşımıza çıkar.

İki kat halinde düzenlenen bu girişlerin altı basık kemerli bir kapı ile geçilen koridor, üst kısım ise kubbeli mekânlar şeklinde tasarlanmıştır (Lev.132a-b).

Avlunun kuzeydoğu ve kuzeybatı köşelerindeki yuvarlak kemerli kapılar ile tuvalet ve bahçelere geçilmektedir.

Avlunun ortasında kuzey-güney eksenini üzerinde bir şadırvan yer alır (Lev.131-a, 132-b). İki bölümden oluşan şadırvanın içteki kuruluşu orijinal, dıştaki kuruluşu ise II. Mahmud döneminde eklenmiştir. İçteki kuruluş oniki cepheli baldeken tarzında olup mukarnas başlıklı oniki sütunun sivri kemerlerle bağlanmasından oluşmuştur ve

üzeri kubbeyle örtülüdür. Kuruluş, altta iğine geçme açılan korkulukla üstü ise bronz şeklinde şebekelerle kapatılmıştır. Şadırvanın dıştaki kuruluşu, sekiz sütun üzerine oturan ve döneminin özelliğini yansıtan dalgalı saçak ve soğan karnı biçiminde bir kubbeyle örtülmüştür. Şadırvanın gerek iç, gerekse dış kuruluşunda yoğun süslemeye rastlanılır.

Medresede birbirinden farklı cephe anlayışları söz konusudur. Girişi oluşturan kuzey cephe, arasta dükkânlarının inşa edilmesi bir bakıma kuzey duvarın iki ayrı yapı tarafından kullanılması sonucunda taçkapı (Lev.131-a) hariç tamamen kapatılmıştır. Kuzey cephenin vurgulanması ancak taçkapının avluya bakan yüzünde gerçekleştirilmiştir (Lev.127-a).

Doğu ve batı cepheler ise batıdaki derslane odasından dolayı simetrik olarak düzenlenememişlerdir. Bu cepheler çevre duvarı ile kuşatıldığı için doğrudan sokakla ilişkileri engellenmiştir. Yani doğu ve batı cepheler ile sokaklar arasında küçük iç avlu şeklinde bahçe oluşmuştur. Cephelerde pencereler ve örtü sisteminde bacalar hareket sağlayan unsurlardır.

Sonuç olarak medresede derslane odası, öğrenci odaları ve avlu birbirine mimari açıdan uyum sağlayacak şekilde düzenlenmiştir. Derslane odası hem alan, hem de yükseklik açısından vurgulanmıştır. Cami ve medresenin ortak kullanıldığı avlu, yapılar arasında dağılma, toplanma ve yönlendirme açısından değerlendirilmiştir. Güneyde camini ikinci (dış) son cemaat yeri revakı ve diğer üç cephede birbirinin tekrarı olan revak düzeniyle avlu, medrese ve caminin genel kütleleriyle uyum sağlamıştır.

4.7. DARÜ'T-TALİM-MUALLİMHANE (SİBYAN MEKTEBİ)

Arşiv malzemesinde "darüt-talim", "muallimhane" veya "âli debistân" adlarıyla sözedilen sıbyan mektebi, caminin güneyinde yer alıp, medreseden sonra, külliyyede eğitim işlerini yüklenen bir yapıdır (Lev.115-19,136-a).

Camiye 25 m. uzaklıkta ve külliye güney çevre duvarına bitişik olarak inşa edilen yapı, fevkanî olarak tasarlanmış olup özgününde alt katı sarnıç, üst katı ise sıbyan mektebi olarak değerlendirilmiştir. Yönünü güneye yani sokağa veren yapı, giriş bölümü ve arkasındaki ana mekân olmak üzere iki kısımdan oluşur. Zeminden yükseltilen giriş bölümü, doğu ve batıdan merdivenlerle çıkılan bir teras şeklindedir ve güneyde iki serbest sütun ile kuzeyde duvara oturan sivri kemerlerin üzerine yerleştirilen kasnaksız bir kubbeden meydana gelir (Lev.136-a).

Kubbeli giriş bölümünün eksenine açılan bir kapıyla üzeri pandantifle geçilen 7.80 m. çapındaki sağır sekizgen kasnaklı kubbe ile örtülü 7.88x7.88 m. boyutlarıyla kare bir mekâna geçilir. Öğrencilerin eğitim gördüğü bu mekânın altında bugün odunluk, özgününde sarnıç olarak kullanılan alt kat vardır.

Hacmin içinde, girişin doğu ve batısında, diğer duvarlarda ise eksenlerde dolap nişlerinin iki yanında birer pencere açıklığı göze çarpar. Yapıda herhangi bir ocak ve mihrap nişine rastlanmaz.

Sıbyan mektebinde, cephe mimarisi açısından sokak ile doğrudan bağlantılı giriş bölümü dışında, diğer cepheler benzer özellik gösterir. Giriş cephesi olması açısından farklılaşan güney cephede, merdivenlerle çıkılan giriş bölümü hareket sağlamıştır.

Yapıda dış görünüm açısından dikkat çeken özellik örgü sisteminden kaynaklanır. Külliye'nin diğer yapılarında görülmeyen, üç sıra tuğla tek sıra taş ile oluşturulan duvar örgü tekniği, hem cephede, hem de kubbe kasağında karşımıza çıkar (Lev.136-a).

4.8. HAMAM

Adına seyahatnamelerde rastlanılan hamam, külliye'nin, yerleşimin ve yolu kullananların temizlik işlevine hizmet vermiş ve çifte hamam plan şemasında inşa edilmiş bir yapıdır (Lev.115-117, 136-b).

Kuzey ve batısındaki dükkânları ile hamam, medrese ve arastanın kesiştiği noktada, külliye'nin kuzeydoğusundadır. Çifte hamam ile cami ve medresenin arasından günümüzde karayolu geçmektedir (Lev.136-b).

Sokullu Hamamı, soyunmalık (soğukluk) ılıklik, sıcaklık, su deposu, külhan ve ısıtma sistemiyle gelişmiş bir düzenleme yansıtır. İken, su yolları tahrip olmuş, erkekler bölümünün soyunmalık kubbesi yıktırılmış, diğer bölümlerde de muhtes bazı değişiklikler yapılmıştır.

Hamam, plan açısından araştırmacılarca farklı değerlendirilmiştir. Günümüzde orijinal izleri bulmak güç olduğundan araştırmacıların farklı görüşlerini şu şekilde topl^{ar}layabiliriz.

Arseven (1955:517-27), çifte hamamın kare olan sıcaklık mekânlarının dört köşesine eyvanların yerleştirildiğini, Ülgen (1941) ise, çifte hamamı, altıgen planlı sıcaklık ile bu bölümün her kenarında yer alan eyvan ve halvetsiz radyal sıcaklıklı şema içinde değerlendirmektedir. Bu farklı planlardan bizce de doğru olan her ne

kadar tahrip edilmiş olmasına karşın C.F.Arseven'in görüşüdür. Aynı görüş Önge (1988:1-4) tarafından da kabul edilmektedir.

Böylece kare biçimindeki sıcaklık mekânlarının dört kenarı genişliğince yerleştirilen dört eyvanlı plan tipindeki Sokullu gıfte hamamı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır.

Batı cephedeki dükkânlardan kuzeyden güneye üçüncü dükkândan sonra, eksendeki bir kapıyla erkekler kısmının soyunmalığına geçilir. Hamamın restitüsyon planında da görüldüğü üzere, erkekler bölümü soyunmalığın girişi kubbeli bir revak şeklinde düzenlenmiştir. Günümüzde revağı oluşturan desteklerin arası örülerek dükkân olarak kullanılmaktadır.

Doğu cephede de basık kemerli giriş kapısıyla kadınlar kısmının soyunmalık (soğukluk) bölümüne girilmektedir. Kadınlar soyunmalığın girişinde taş konsolların desteklendiği ahşap bir saçağın bulunduğu, bugün duvarda kalan izlerden anlaşılmaktadır.

Erkekler ve kadınlar kısmının soyunmalık mekânları, 10x10 m. ölçülerinde, sivri kemerli yivli tromplarla geçilen sekizgen kasnaklı birer kubbeyle örtülü iken günümüzde erkekler kısmının soyunmalığının kubbesi yıkıktır. Ayrıca her iki mekânın duvarlarında orijinalinde simetrik olması gereken ancak tahrip edilmiş veya kapatılmış çeşitli sayıda duvar nişlerine rastlanır. Bugün bir pencere dışında diğerleri kapatılmıştır.

Soyunmalık mekânlarının güneyinde küçük aydınlatma açıklıklarına sahip kubbelerle örtülü ılık bölümleri yer alır. Ilıklıkların doğu ve batısında temizlik ve beldi işlevine hizmet veren bölümler göze çarpar. Ilıklık

mekânlarının güneyindeki birer kapı ile de sıcaklık bölümlerine geçilir.

Sıcaklık kısımları, ortadaki kare mekânın dört kenarı genişliğince birer büyük eyvanla derinleştirilmiş, pandantiflerle geçilen küçük aydınlık açıklıklı kubbelerle örtülü mekânlardır. Sivri kemerlerle açılan dört eyvan ve çapraz eksenlerde birer silindirik nişle plan oluşturulmuştur. Bu bölümlerin de doğu ve batısında temizlik mekânları karşımıza çıkar.

Her iki sıcaklık bölümlerinin güneyinde orijinalde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ve tonozla örtülü su deposu yer alırken bugün tamamen yıkılmıştır.

Dış cephelere gelince, kuzey cepheye bitişik olarak inşa edilen beş dükkân ile batı cephesinde yer alan ve günümüzde dükkân olarak kullanılan fakat orijinalde ise erkekler kısmının revağı olan üç dükkân, hamamın bu cephelerini belli bir oranda kapatmıştır (Lev.136-b).

Çifte hamamın doğu cephesinde ise eksende kadınlar bölümü soyunmalığına geçişi sağlayan basık kemerli bir giriş kapısı göze çarpar. Kapının bulunduğu cephede duvarda bazı izlerin bulunması, soyunmalık girişinde ahşap sundurma şeklinde bir kuruluşun olduğunu düşündürür. Doğu cephenin güneye doğru olan bölümü, biçim ve işlev açısından değişiklik yapılarak günümüzde dükkân şekline dönüştürülmüştür.

4.9. KÖPRÜ

Külliyenin ve yerleşimin ulaşım işlevini sağlayan köprü, Ergene Nehri'nin bir kolu olan Lüleburgaz Deresi üzerindedir. Şehrin batısında Edirne yolu çıkışında inşa edilmiştir. İnşa tarihi kervansaray kitabesine göre 1569

olarak kabul edilir (Lev.137a-b).

Köprü, sivri kemerli gözleri, kemer ayakları üzerindeki hafifletme kemerleri, selyaranları, selyaranların üzerindeki külahları, tahliye gözü ve korkuluğu ile köprü mimarisinin seçkin bir örneği olup günümüzde de aynı işlev için kullanılmaktadır.

Köprüde, içinde tahliye gözü bulunan ve köprü bedeninden dışarı taşırılan orta ayak mimari görünüşün eksenini oluşturmakta, köprü gözleri bu orta ayağın doğu ve batısında eşit olarak yer almaktadır.

Ortada ikisi büyük yanlardakiler daha küçük olmak üzere, dört gözlü köprünün uzunluğu 92.60 m., eni 6.05 m., yol genişliği ise 5.30 m'dir. Yan taraflarında boşaltma açıklıkları olan köprünün üstündeki yolun eğimi % 6.6 iken, sonradan doldurulacak araç trafiği için eğim azaltılmıştır. Eski fotoğraflardan da görüleceği üzere, köprünün mansap tarafında kitabelik köşkü varken bugün yok olmuştur (Bozkurt 1952:35-40; Çulpan 1975:140; Tunç 1978:174-75, Çeçen 1988:432).

Günümüzde köprü, dereden gelen kum ve çakıl ile kemerlerin üzengi seviyesine, hatta yan taraflarda daha üst seviyeye kadar doldurulmuştur.

4.10. DIĞER YAPILAR

Külliyede ana yapılar dışında daha alt derecede olmakla birlikte, son derece önemli daha çok müstemilat grubuna giren yapı ve mimari öğeler sözkonusudur. Çoğu günümüze ulaşmayan bu yapılar şunlardır:

Çevre duvarı ve kapılar, helâlar, su sarnıcı ve su yolları, kaldırım, bazı görevliler için evler ile

külliyeyle doğrudan ilgisi olmayan saray.

Dış Çevre Duvarları ve Kapılar

Külliye'nin ana yapıları cami, medrese, sıbyan mektebi, tuvaletler, cami ve medresenin ortak kullandığı iç avlu ve caminin güneyindeki hazire, dönemine ait bir çevre duvarı içine alınmıştır (Lev.116-118,132, 135,136). Kervansaray, arasta, çifte hamam ve diğer yapıların orijinalinde çevre duvarına sahip olup olmadıkları ise kesin olarak bilinmemektedir.

Külliye'yi çevreden soyutlamak, bir sınır oluşturmak için oluşturulan çevre duvarı, yapıları açıktan çevreleyecek ve de cephe görünümünü fazla kapalmayacak şekilde, arazinin eğimine göre, 1.50-2.00 m. yüksekliğinde üzeri harpuçta çatılı biçimde inşa edilmiştir.

Külliye'nin medrese, cami ve sıbyan mektebi kütlelerini birbirine bağlayan çevre duvarında, belli bir sisteme göre, simetriklik ve işlevselik gözönüne alınarak açılan kapı ve pencerelerle karşılaşılır.

Birbirinden farklı dört kapı ile yirmialtı pencere açıklığıyla parçalanmış çevre duvarında, kapılardan ikisi, doğu-batı eksenini ortasında cami haziresine geçişi sağlayan kapılardır. Diğer ikisi ise yine doğu-batı doğrultusunda aynı eksen üzerinde bulunan ve cami ile medresenin ortak kullandığı iç avluya dolayısıyla cami ve medreseye girişi sağlayan kapılardır. Günümüzde bu kapılardan, doğrudan iç avluya geçişi sağlayan ve külliye'nin sokaklar ile bağlantısını temin eden giriş kapıları kullanılmaktadır.

Doğu ve batıdaki giriş kapılarının üstü ikinci kat olarak değerlendirilmiştir. İşlev ve mimari açıdan farklı kimi yapıyı, plan şemasını bozmayacak şekilde ayıran bu

girişler, son cemaat yeriyle medrese odaları arasında yer alır. Söz konusu girişlerin üst katı pandantiflerle geçilen kubbeli kare planlı olasılıkla imam veya bekçi odaları şeklinde düzenlenmiştir.

Helâlar:

Külliyede, kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerde, çevre duvarı ile medrese arasında, en azından cami ve medrese tarafından ortak kullanıldığı düşünülen iki helâyla karşılaşılır. Helâların konumu özgün olup bugün modern şekilde restore edilmiştir.

Helâ bölümleri, kuzey-güney doğrultusunda boyuna dikdörtgen planlıdır. Ön cepheleri doğu ve batıya, avlu revaklarına yöneliktir. Helâlar eş birimli dört odadan oluşur. Simetrik olarak inşa edilmiştir.

Helâların güneyinde, külliye çevre duvarı ile öğrenci odaları arasında kalan küçük boyutlu, bahçe gibi düzenlenmiş birer avlu yer alır.

Su Yolları ve Sarnıç:

Sokullu Mehmed Paşa'nın vakfiyesinin Lüleburgaz ile ilgili kısmında, sosyal hizmetler sınıfına giren su yapılarından da söz edilir. Vakfiyedeki bilgilere göre, yerleşime dolayısıyla külliye su, İstanbul yönündeki Büyük ve Küçük Kaynarca tarafındaki pınarlardan sağlanmış 5700 arşın uzunluğunda kemerlerle getirilerek sıbyan mektebi civarındaki su terazisi kanalıyla hamam, şadırvan, tabhane ve helâlara dağıtılmıştır. Ayrıca bu bağlamda iki tane de sikâye (su deposu) yaptırılmıştır.

Sözünü ettiğimiz bu su yolları, yüzyılımız içinde çevredeki imâr faaliyetleri sonucu yok edilmiştir.

Su mimarisi ile ilgili olarak, külliyyede arasta içinde, köprüye doğru devam eden güney sıra dükkânlarının arasında, bugün su deposu ayakta kalmış bir çeşme göze çarpar. 1989 alan çalışmaları sırasında rastladığımız çeşmenin külliye ile çağdaş olup olmadığı anlaşılmamaktadır. Sözlü geleneğe göre çeşme yakın tarihe kadar kullanılmıştır.

Kaldırım:

Vakfiyede külliyenin iki yanındaki yol üstüne âlî kaldırım döşendiği ifade edilmektedir. Kaldırım, çevre düzenlemeleri sırasında yok edildiği için günümüze ulaşmamıştır.

Meskenler:

Vakfiye'de "sükna için menzîl" ifadesiyle mütevellî, müderris, imam, hatip, müezzin ve müremmetçi gibi bazı görevliler için sosyal mesken türünde evler inşa edildiğini öğrenmekteyiz. Caminin batısında tahminen medresenin karşısında yol ötesinde yer alan ve bazı tanımlamaları yapılan evlerin yeri G.Küçükkaya tarafından restitüsyon planına işlenmiştir (Küçükkaya 1990:247) (Lev.117).

Saray:

Külliye ile doğrudan bağlantısı olmamakla birlikte, Lüleburgaz kapsamında önem taşıyan bir eser olması açısından saraya da önem taşımaktadır. Vakfiye kaydında saray için şunlar yazılır.

...Pâdişah hazretleri... İstanbul'dan Edirne'ye gelüb gittikçe konmağçün bir saray-ı dil-ârâ binâ itdüler... (Gökbilgin 1952:511).

Evliya Çelebi ise şunları ifade etmektedir:

...Hanın batısında vezirler, ileri gelenler ve büyükler için haremli, divanhaneli, kilerli, hamalı, mutfaklı, yüzelli odalı bir büyük saray vardır ki, dil onu öğmede yetersbiz kalır." (Evliya Çelebi 1984:20).

PAYAS, SOKULLU MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

1574 yılında inşa edilen Sokullu Mehmed Paşa menzil külliyesi başta olmak üzere, Osmanlı dönemine ait bazı yapıların yer aldığı Payas, Doğu Akdeniz Bölgesi'nde Hatay ili Dört Yol ilçesine bağlı bir yerleşim merkezidir. Sahildeki iskelesinin yanı sıra, Amanos Dağı ile Iskenderun Körfezi arasında tabii bir karayolu üzerinde bulunması, aynı zamanda Anadolu ve Suriye'ye birbirine bağlayan Gülek ve Belen geçitleri arasında yer almasıyla tarih boyunca önemini koruyabilmiş, dolayısıyla konumuyla tarihsel gelişimi paralellik göstermiştir (Lev.1).

Yerleşimin simgesini oluşturan külliye ve bitişiğindeki kale, bugün kent dokusundan yaklaşık 1 km. uzaklıkta, sahilden 700 m. uzaklığında Kara Cami Mahallesi'nde yer alır. Açık bir alanda Payas Çayı civarında arasta-dua kubbesi, han, tabhane, imaret, hamam, cami, hânîkâh, sıbyan mektebi, çeşme, köprü ve diğer servis yapılarıyla helâlardan oluşan külliye, Osmanlı döneminde yıktırılarak yeniden inşa edilen bir kalenin bitişiğindedir (Lev.141).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Payas ve çevresi stratejik konumundan dolayı, tarih öncesine kadar uzanan bir geçmişe sahiptir. Bununla birlikte Payas'da, Osmanlı döneminden günümüze ulaşan külliye ve kale ile bir kaç önemsiz yapı dışında, Antik kültürlere ait herhangi maddî iz rastlanmaz. Tarihi bilgilere göre, Orta Doğu'yu Anadolu'ya bağlayan ve geçmişi antik döneme

kadar inen önemli bir yol güzergâhı üzerindeki Payas ve çevresi sırasıyla, Hitit, Asur, Pers, Yunan, Hellenistik, Roma, Bizans, Emevi, Abbasi, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Antakya Prenslığı, Küçük Ermenistan akın ve uygarlıklarına sahne olmuş, sonuçta Osmanlı Sultanı I. Selim zamanında Mercidabık Savaşı (1516) ile Osmanlı topraklarına katılmıştır (Darkot 1964:531-32).

İskenderun Körfezi'ni ve yakın çevreyi dikkate aldığımızda Payas'ın bir kaç km. kuzeyinde bulunan, tarihi savaşların geçtiği Issus'u; güneyde yer alan, Büyük İskender' in kurduğu Alexandria (İskenderun) ve Rhosus (Arsuz) ile karşı sahildeki Aigaiia (Ayas)'ı düşünecek olursak, Payas'ın tarihini ilkçağ'a kadar indirmemiz mümkündür. Yerleşimin, diğer sahil Antik kentleri gibi ilk kuruluş devresinde, özellikle körfeze giren gemilerin su-sıvı yağ ikmali yaptıkları bir iskele veya deniz üssü olması ihtimali son derece yüksektir (Mutafian 1988; Turan 1990).

Payas'ın ismine gelince, Osmanlı öncesinde, "Baiae", "Baiai", "Bajasso", "Beyyas", "Bayas" adlarıyla Antik ve Arap kaynaklarında adına rastlanır (Ramsay 1960:168; Darkot 1964:531; Akyel 1966:1).

Antik dönem sonrasında, 12. yüzyıla kadar kalıcı bir ize rastlanmayan Payas'ta, Haçlı Seferleriyle birlikte hareketlenme başlamıştır. Hıristiyanlık doğrultusunda, kutsal merkez Kudüs'ü Anadolu'ya bağlayan 'Mukaddes Yol' üzerindeki Payas'a bu dönemde, Haçlı Seferleri sırasında yapıldığını tahmin ettiğimiz ancak Osmanlı döneminde yeni baştan inşa edildiği bilinen bir kale yapılmıştır (E.Robert 1987:201-203). Kalenin diğer Haçlı dönemi kalelerin de olduğu gibi içine asker ve din adamı yerleştirmek suretiyle yolun kontrol ve güvenliğinin sağlanmasında rol oynadığı kabul edilebilir (Akyel 1966:9).

Küçük Ermenistan Prensiği ve Memlûklüler döneminde ise Payas'ın da içinde bulunduğu Cilicia (Kilikya) bölgesi, özellikle ekonomik açısından son derece dikkat çeken bir özelliğe sahipti. İtalyan şehir devleti kolonilerinin yer aldığı Kilikya Bölgesi'nin körfezdeki ticari başkenti Ayas'ın karşısında yer alan Payas'ın da, önemli bir konuma sahip olacağı düşünülmelidir. Ancak veri yokluğu, kale dışında yerleşimin olaması kesin bir şey söylememizi engellemektedir. Ayrıca bu dönemde uzakdoğu mallarının ipek ve baharat ticareti yoluyla körfeze getirilip taşınmasında Anadolu Selçuklu Devleti'nin de payı olmuştur (İnalçık 1973:123; Turan 1990).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Elverişli konumu nedeniyle tarih boyunca özellikle geçit yeri, belki de iskân yeri olarak değerlendirilen Payas, asıl kimliğini yoğun imâr faaliyetleriyle birlikte Osmanlı döneminde kazanarak önemli bir yerleşim konumuna ulaşmıştır. Sultan I.Selim'in, Mercidabık Savaşı'nı (1516) kazanmasıyla Osmanlı topraklarına katılan bölge, başkent İstanbul'dan başlayarak Ortadoğu ve Hicaz'a kadar uzanan askeri, sefer, hac, ticaret ve haberleşme ağlarına hizmet veren 'Anadolu Sağ Yolu' veya "Şam-ı Şerif" yolu adıyla tanınan işlek bir yol güzergâhının Adana-Halep/Şam arasındaki en önemli durak ve konaklama merkezinde karşımıza çıkmaktadır (Atak 1970:25,33; Halaçoğlu 1982:31-44; Armağan 1990:47-62).

Derbent Teşkilatıyla bağlantılı bir menzil yeri olarak belirlenen Payas, gevreden aşiretler getirtilerek yeniden iskâna açılmış, bu bağlamda, Sultan II.Selim zamanında (1566-74) Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa ve İmparatorluğun olanaklarıyla sahile, iskele, gümrük, tersane ve kule; sahilden birkaç yüz metre içeriye de yeniden inşa edilen kale ve kapsamlı bir külliye yapılarak gerek

bölgesel bir merkez oluşturulması, gerekse deniz ve karayolunun güvenliğinin sağlanması istenmiştir. Yeni kurulmaya çalışılan kentin nüfusunu arttırmak için de iskâna tabi tutulan aşiretlere bazı vergi kolaylıkları sağlanmıştır (Orhonlu 1987:46,77,116; 1990:27,63,66,69).

Osmanlı Arşiv belgelerinde Payas adıyla tanınan yerleşim yerinin idari yapısına gelince; Mercidabık Savaşı'yla beraber Payas'ın güneyinden başlayarak Suriye'nin bir bölümü beylerbeyliği olarak düzenlenmiş ve 'Vilayet-i Arap' adıyla tanınmıştır. Daha sonra, Şam ve Halep'in iki ayrı eyalete ayrılmasıyla bir kaza (kadılık) merkezi; 19. yüzyılda ise bölgede yapılan değişiklik sonucu Adana Eyaleti'nde 'Cebel-i Bereket' (Osmaniye) Sancağı'na bağlı kaza olmuştur. Daha sonra bu vilayetin kaldırılmasıyla Adana vilayetine bağlanmış, kaza merkezi de Osmaniye'ye nakledilmiştir. 1939'da ise Hatay'ın Anavatana katılmasından bir süre sonra Dört Yol'a bağlı bir bucak olarak Hatay vilayetine katılmıştır (Akyel 1966:28-31; Baykara 1988:128,135,175,197).

18. yüzyılın ikinci yarısıyla birlikte, çevrede Ayan Beyi olarak tanınan Küçük Ali ve oğullarının kontrolüne geçen Payas ve çevresi, özellikle yolun güvenliği açısından büyük bir tehlike oluşturulmuş, ancak, imparatorluğun olanaklarıyla uzun bir süre sonra tekrar kontrol sağlanabilmiştir. Bu ara dönemde hacılar ve yolu kullanan diğer kişiler, Adana'nın iskelesi ile Akdeniz'in diğer iskeleleri arasındaki deniz yolculuğunu tercih ettikleri için artık Payas'ın da eski önemi kalmamıştır (A.Cevdet Paşa 1963:132).

20. Yüzyıl'ın başlarında, 1918 de Fransız hakimiyetindeki Hatay Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında sınır oluşturan Payas, Hatay'ın Türkiye sınırlarına katılmasıyla Hatay ili'nin Dört Yol ilçesi'ne bağlı bir

bucak merkezi olmuştur. Ayakta duran yapılarıyla bir dönemin görkemini yansıtan Payas, günümüzde bir sanayi şehri olarak dikkat çekmektedir.

Çevredeki diğer yerleşmeler gibi, Payas'ın da adı değiştirilerek 'Yakacık' adı verilmişse de, halkın arasında yerleşimin yine Payas adıyla tanındığı görülmektedir.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KITABE

Külliye ile ilgili tek kitabe arastırdan kervansarayaya geçişi sağlayan taçkapının üzerinde yer alır (Lev.148-b). Talik yazı geçidiyle yazılan beş satırlık yapım kitabesinin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir.

Orijinal yazımı

اصف سلطان سليم ابن سليمان زمان اول سمتی فخر عالم صاحب خلق حسن
اکلیوب بودهر فانیکنک فنا سین رایتی بی بقادر کردی بودآر بوآر پر محن
یابدی بوخانی رضای حقچون وقف ایلدی منزل عقبای اباد ایلدی ایر کنجه دن
حق قبول ایده عجب بی مثل اولبدر بوکم قله انسانه نصیب ایتمز بوخیری ذوالمنن
واقف صاحب اثر تاریخ ایدوب دیدی حان وقف ابنا سبیل ایتدم برنی لله بن
۹۸۲

Transkripsiyonu

1. Âsaf-ı Sultân Selîm İbn Süleymân-ı zamân ol semti
fahri âlem sâhib-i hulk-i hasen
2. Anlayub bu dehr-i fâninin fenâsın râyeti bî=bekadır
gördi bu dâr-ı bevvâr pûr-mihen

3. Yapdı bu hânı rızâyı hakk için vakf eyledi
menzil-i ukbayı âbâd eyledi irkenceden
4. Hak kabûl ide aceb bi-misl olubdur hak bu kim kıla
insâna nasîb itmez bu hayrı zü'l-minen
5. Vâkıf-ı sâhib-i eser târîh idüb didi hân
vakf-ı ebna-i sebil ittim bunu lillâhi ben

۹۸۲

Türkçesi

1. Âlemin kendisiyle övündüğü ve güzel ahlâk sahibi zamanın Süleyman'ın oğlu Sultan Selim'in veziri
2. Bu fani dünyanın geçici olduğunu anladı ve bayrağının daimi olmadığını ve bu dünyanın mihnetlerle bir cehennem olduğunu görerek
3. Allah rızası için bu hanı yapıp vakfetti ve böylece daha dünyada iken ahiretini âbâd eyledi
4. Allah bu emsalsiz hayrı kabul ede, doğrusu bu ki böyle hayrı herkese nasîb etmez
5. Bu eserin sahibi tarih düşürüp dedi:
Ben Allah rızası için bu hanı yolculara vakfettim
982 H./1574 M. (ebced hesabı ile)

2.1.2. VAKFIYE

Sokullu Mehmed Paşa'nın 981 H./1574 M. tarihli vakfiyesinde Payas'dan ayrıntılı sözedilir. Vakfiye, külliye'nin mimari yönünden çok, sosyal işleyişi hakkında son derece ayrıntılı ve kesin bilgiler içermektedir. Vakfiyede adı geçen yapılar şunlardır:

Haleb muzafaatında Payas Kal'ası kurbünde ehl-i İslâm için bir cami; Halebde Payas Kal'ası civarındaki cam-i şerifi haremünde hankâh; zikir olunan Haleb muzafaatında Payas mahaldeki mezkur camileri civarında kelâm-ı kadîmin mücerred vazm-ı kerim telkin ve ta'lim ilmek için darü't-talim; Haleb kurbünde Kal'a Payas civarındaki camilerine muttasıl fukara, guraba, mesâkin ve müsafirîa zümresi için imaret; müstakil mecraa ile Halebe yakın Leb-i Deryada Payas'da Ab-ı Safâ

Vakfiyede doğrudan, ya da dolaylı sözü edilen yapıları günümüzün Türkçesine çevirirsek şu yapılardan söz edilmektedir. Cami, hânikâh, sıbyan mektebi, çarşı (48 dükkânlı), imaret, ekmekçi fırını, han, tabhane, hamam, tuvalet. Ayrıca çevredeki diğer yapılardan kale, iskeleye de işaret sözkonusudur.

Külliyeyi oluşturan yapılardan cami, hânikâh, sıbyan mektebi, imaret ve diğer yapılarda görevli personelin dağılımı ve aldıkları ücret tablolar halinde şöyledir. (80)

Tablo-1: Cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Hatib	1	8	-
İmam	2	6	Her birine 6 şar.
Müezzin	3	7,6	Birine 7, diğerine 6
Muarrif	1	2	-
Devirhan	4	2	Her birine 2 şer
Sermahfil	1	3	-
Kayyım	2	5	Her birine 5 er
Ferraş	1	3	-
Siracı	1	4	-
Muvakkit	1	3	-
Huffaz	2	2	Her birine 2 şer
Toplam	19	51	-

*Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 2: Hânîkâh Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Şeyh	1	20	-
Mürîdân-ı Dervîşan	?	?	Sayısı ve ücreti belirtilmiyor

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 3: Darü't-Talim (Sıbyan Mektebi) Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Muallim	1	5	-
Kalfa Halife	1	2	-
Toplam	2	7	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo-4: İmaret Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Tabbah Aşçı (Aspez)	3	5,4,3	Birine 5, diğerine 4, ötekine 3
Şeyh	1	6	-
Habbaz	3	5,4	Birine 5, diğer iki- sine 4 er.
Nakib-i Lahm	1	2	-
Nakib-i Nan	1	2	-
Kâse-şuy	2	2	Her birine 2 şer
Kasekeş (taşıyıcı)	5	2	Her birine 2 şer
Vekilharcı	1	6	-
Kiler-Kâtibi	1	3	-
Kilerci	2	5,3	Birine 5, diğerine 3
Gendûm-kûb	2	3,4	Birine 3, diğerine 4

Nakkad (Prinç ayıklaşıcı)	2	1.5	Herbirine 1.5
Hammal-i güst	1	2	
Ferraş	1	4	Tabhane tuvaleti temizleyecek
Kayyım-Bevâb	2	4,3	Biri 4, diğeri 3 alacak tabhaneye görevli olacak
Ferraş	5	4,3,2	Tabhaneden sorumlu olacak, üçü 4, diğere- leri 3 ve 2 alacak ayrıca çarşı ve hana bakacak
Vekilharç Kâtibi	1	3	-
Su yolcu	1	4	-
Meremmetçi	1	2	Kurşun işlerine bakacak
Zilkeş	2	4	Herbirine 4 er
Keyyâl (İmaretlerde her gün tüketilecek erzakin tartıcısı)	1	1	
Toplam	39	-	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Yukarıda tablolar yardımıyla anlatılmaya çalışılan bilgiler doğrultusunda, yönetici ve idarî sınıftan çok sayıda kişinin görevlendirildiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca vakfiyede külliyyeye alınacak demirbaş ya da günlük tüketim malzemelerinde de sözedilir. Özellikle de imaretin işleyişine ait ayrıntılı bilgilere rastlanılır.

Sokullu Mehmed Paşa ile ilgili 16. yüzyıla ait belgeler arasında, tahrir defterlerine ve aynı defter altında

toplanmış iki vakfiye kaydına raslanılır (Gökbilgin 1952:509-15). Konumuz gereği Sokullu'nun Rumeli'deki vakıflarını anlatan tahrir defterlerini bir yana bırakacak olursak, onun bütün hayratlarını anlatan vakıf kaydı dik-kati çeker.⁽⁶¹⁾

977 H./1567 M. tarihli bu belgenin Payas ile ilgili bölümü şöyledir:

"....Üzeyir... sancağında beynannâs Payas... demekle mâruf olan kale...de bir âlî han...ve bir zaviye... ve mescîd binâ itdiler" (Gökbilgin 1952:510).

Küllîye, Mimar Sinan'ın Hassa Başmimarlığı zamanında yapıldığı için Mimar Sinan'a bağlamakla birlikte, Mimar Sinan'ı konu alan risaleler incelendiğinde sadece Tuhfet ül-Mi'marin'de külliye'nin cami, imaret ve kervansarayın adına rastlanır (Kuran 1986:250; Sönmez 1988:87,90,94).

Yukarıda bahsettiğimiz birinci el kaynakları dışında, Başbakanlık Arşivi'nde yer alan Uzeyr (Özer) Sancağı Tapu Tahrir Defterleri, Divân-ı Hümayun Mühimme Defterleri, Maliyeden Müdevver Defterler ve Bab-ı Defteri Mevkûfat Kalemi içinde, son derece önemli bilgilerle karşılaşılır. Dolayısıyla bu belgelerin içeriğinden, Payas ve içinde bulunduğu Kilikya Bölgesi hakkında son derece ayrıntılı ve sağlıklı bilgilere ulaşılır.⁽⁶²⁾

Konuyu açacak olursak, defterler içindeki hüküm ve kayıtlardan, Payas'ın imâr faaliyeti, iskân politikası, yönetim biçimi ve yapılan ticarî alışveriş gibi çok değerli bilgiler tarihi akış içinde takip edilmektedir. Bu da bize, külliye'nin yapım yeri olarak seçilen Payas hakkında açıklayıcı bilgiler vermektedir.

Payas ile ilgili Tapu Tahrir Defterini Halep Beylerbeyliği'ne bağlı Uzeyr Sancağı içinde bulmaktayız. (63)

16. yüzyıla ait defterlerden birinde,

Sokullu Mehmed Paşa'nın hayrat ve hasanaları içinde el elzem ve önemlilerinden olan Hac yolu üzerinde bulunan Payas şehridir

denilmektedir. (64)

Bir başka defterde, Payas'ın ekonomik açıdan bir merkez olmasını sağlayan ziraatten sözedilmektedir. Defterdeki bilgilerden, bölgenin sulu tarıma açıldığı, bizzat Saray'ın bölgedeki çok sayıda akarsudan istifa edilerek çeltik ziraati yaptırıldığı ve tohum verilerek de tarımın teşvik edildiği anlaşılmaktadır. (65)

Bu bağlamda, her sene 20 kantar tohum ekilmesinin kararlaştırıldığı (66), çeltik mevsimi geldiğinde önce tohumların dağıtıldığı ve sonra da bunların ekilmesi istendiği öğrenilmektedir. (67) Ekilen çeltiklerin bir bölümü hizmetleri karşılığı ilgili kişilere verilmekte ürünün diğer kısmı ise devlet hissesi olarak ayrılmaktaydı. Sonuçta, hizmet edenler hizmetleri karşılığı avâriz-ı divaniye, tekâlif-i örfiye ve hane vergisi gibi bazı vergilerden muaf tutulmaktaydı. (68)

Tapu defterleri içinde kale ve iskefeye de ait bilgilere de rastlanır. Bu bilgilere her yapının tasvirinde yer vereceğiz.

Mühimme Defterleri, içerdikleri çok sayıda hüküm ile, siyasal, sosyal, ekonomik yaşam ve mimari eylem konusunda son derece önemli bilgiler verir. Özellikle Payas'ın Osmanlı döneminde yeniden iskân tarihinin başlangıcı 975 H./1567 M.den başlayarak, yoğun imâr ve onarım döneminin

sonu olan 1590 lı yıllara kadar ki zaman dilimi, defterdeki hükümler nedeniyle net bir şekilde izlenebilmektedir. Defter numarasına göre, tarih, sayfa ve sıra numarasını takip ettiğimizde, hükümlerden ve gönderilen mektuplardan mimari yapı ve onarım eylemini, dönem ölçülerini ve malzemesini, görevli kişilerin nitelik, ünvan ve sayılarını, yapılan ticari alış veriş ile harcama miktarını birinci el kaynak yoluyla öğrenmekteyiz.

İlgili hükümlerde, Kale, Cin Kule, Tersane, İskele, Gümrük ve Külliye yapılarıyla ilgili çok sayıda hükme rastlanır. Bu hükümlere her yapının tanıtımı sırasında yer verilecektir.

Mühimme Defterleri kadar önemli Maliyeden Müdevver Defterler içindeki Menzil veya Menâzil Defterlerinden, Anadolu Sağ Yolu üzerinde önemli bir menzil yeri olan Payas ile ilgili kayıtlara da rastlanır. Bu defterlerin en erken tarihli ise 17. yüzyıldan başlamaktadır. Örneğin 1102-1105 H./1690-1693 M. tarihli menzil defterinde, Payas'da dört beygir beslendiği ve menzil yerinin kasaba ahalisinin uhdesinde olduğu belirtilmektedir.⁽⁶⁹⁾

Başbakanlık Arşivinde, Mühimme ve Maliyeden Müdevver Defterlerin yanı sıra, Bab-ı Defteri Mevkufat kalemi (DMKF) adıyla tanınan bir grup daha belge sözkonusudur.

Bu defterler içinde en erken tarihli olan 1048 H./1638 M. yılına ait defterde, Payas ile ilgili şu bilgiye rastlanır. Üsküdar ile Halep arasındaki menzillerin birbirine uzaklıklarını saat olarak gösteren defterde. Payas, İstanbul'dan sonraki 45. menzil yeri olup Adana'ya 23, Halep'e ise 30 saat uzaklıktadır.⁽⁷⁰⁾

1081-1113 H./1670-1701 M. tarihli defterde ise hem İstanbul-Bağdat, hem de İstanbul-Şam güzergâhının menzil-

leri sayılmaktadır. Bu bağlamda Payas, İstanbul-Şam güzergâhının Kurtkulağı ile Bakras arasındaki noktada karşımıza çıkmaktadır.⁽⁷¹⁾

Kamil Kepeci Tasnifi'ne gelince, bu tasnife kayıtlı 1003 H./1594-95 M. tarihli bir belgeye göre Payas, İstanbul tarafından gelişte önceki menzil Kurtkulağına 8, İstanbul'a ise 219 saat uzaklıktadır.⁽⁷²⁾

Payas, salnamelerin yayınlamaya başladığı 19. yüzyıl ikinci yarısında, Adana'ya bağlı olduğundan Adana Vilâyet salnâmeleri içinde bahsedilir (Duman 1982:35-37).

İlki 1287 H./1870 M., sonuncusu ise 1320 H./1902 M. tarihinde yayınlanan oniki salnamede genel olarak külliye ve çevre yapılar konu edinilmektedir.

Bu salnamelerden dördünde,

Köprülü Mehmed Paşa'nın bizzat kendi teşebbüsü ile büyük bir kervansaray, bir hamam, bir kapalıçarşı, bir cami, bir medrese ve bir imaret yaptırıldı. denmektedir.⁽⁷³⁾

2.1.3. SEYAHATNAME

Payas, Kilikya Bölgesi'ndeki konumu nedeniyle yüzyıllar boyunca seyyahların uğrak yeri olmuştur. Anadolu ile Suriye arasında geçiş yeri olmasının ötesinde, dinî ve ticarî merkezlere giden tabii yol güzergâhı üzerinde bulunması, içinde batılı seyyah ve araştırmacının bulunduğu çok sayıda kişinin 14.-19. yüzyıl içerisinde bölgeden geçmesine neden olmuştur. S. Yerasimos, bize 14.-16. yüzyıllar arasında geçen seyyahların adlarını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:493).

Kronolojik olarak seyyahların görüşüne yer

vereceğimiz bölümde, sırasıyla A.Hibrî Efendi, Evliya Çelebi, Katip Çelebi, W. Ainsworth, T. Allom-W.H. Barlett, A. Cevdet Paşa, V. Cuinet, C.Wilson, Şemseddin Sâmi, Mehmed Süreyya ve L.Alishan'dan sözedilecektir.

1041 H./1632 M. de Payas'a uğrayan A.Hibrî Efendi'nin yerleşimle ilgili tasviri şöyledir.

....Ertesi Payas nâm kasaba-ki Kurt-Kulağı ile mâbeyni onbir saattir-nüzul olundu. Bu deryâ-yı sefid yani Akdeniz sahilinde bir iskeledir. Ab u hevâsı gayet beddir. Mehmed Paşa'nın burda bir cami ve büyük bir hanı ve bir muhkem kal'ası vardır... sahili deryada vaki bir sahradır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:120).

17. yüzyılda uğrayan, Katip Çelebi, Sultan Süleyman'ın veziri Mehmed Paşa-ı Atik'in eseri olan büyük eserleri zikrederek burayı; 'Bender Şehridir' (İşlek bir liman, iskele yeridir) diye vasıflandırmaktadır (Katip Çelebi 1773:603).

1641-42'de Payas'ı gören D. Yensel, şunları yazmaktadır.

...Payas şehrine geldik. Burada da birçok tatlı su vardır, fakat içilmeye yaramaz. Kasaba sahilindedir. Burası Halep'in iskelesi olduğu için ecnebi ve Mısır gemileri gelirler. Mallarını getirerek Halep'lilere satarlar ve mukabilinde Halep malları alıp giderler. Küçük bir müstahkem kale, bir cami, bir hamam ve Mısır mallarını satan takriben 130 dükkan vardır. Cumartesi güne burada istirahat ettik. Kale duvarlarının yanında bir kuleye karşı birçok bahçe ve bostan vardır. Halep'ten Payas'a beş günlük yoldur. Şam'ın limanı olan Trablus üç günlük mesagededir (Yensel 1956:101).

Hac ziyareti nedeniyle 1058 H./1648 M. yılında Kurtkulağı'ndan hareketle Demirkapı üzerinden Payas'a gelen ve iki gün kalan Evliya Çelebi, Payas, Sokullu

Mehmed Paşa Külliyesi ve çevredeki yapılar hakkında ayrıntılı bilgiler verir. Seyyahın Payas ile ilgili gözlemleri özetle şöyledir:

Burası daha önceden derbent iken vezirin imârı sonucunda güven bulmuş bakımlı bir şehir olmuştur.. Şehrin görünüşü şirindir.. 850 kadar evi vardır. Halkı avâriz ve tekalif-i örfiyeden muaf olup, 8.000 kadar sayılmıştır. Askerleri ve derbentçileri onaltı kethüdalık deyimiyle anılır. Korsan ve dağ eşkiyası şehre yola ilişse etseler, hemen bu şehir halkı batıdan Kurtkulağı'na, güneyden Belen ve Bakras yaylasına silahla saldırıp elbette eşkiyayı yakalarlar. Gelen ve giden müslüman hacıları, tüccarları ve denizcileri geçirirler... 150 akçalık kazadır. Nahiyesi 16 akçalık sayılır. Şehrin bir selâtin camisi vardır. Diğerleri zaviyedir. İçinde her şeyin bulunacağı üç yüz dükkanı, yedi kahvesi, bir hamamı vardır. Şehir kıyıda bulunduğundan havası biraz ağırcaadır. Halk yazın çevredeki yaylalara çıkar.... 300 kişiyle idare olunur. Büyük bir vakıftır. Sözü'nün kısası kale, han, imaret, mescit, medrese, çarşı, pazar, hamam hepsi de taştan yapılmış kurşunla örtülüdür. Bu hayır ve iyilik yapılarının hepsi şehid gazi Sokullu Mehmed Paşa'nın eseridir. Hayırlarının en gereklisi bu hac yolu üzerindeki Payas şehridir. (Evliya Çelebi 1982:9-13).

Evliya Çelebi seyahatnamesinde mahkeme binası ve birkaç yapıdan daha söz etmektedir. Özellikle bizim için önemli olan külliye civarında bir mahkeme yapısının varlığıdır. Yeri kale hendeğinin sol tarafında olup ferah yapısıyla dikkat çekmektedir. Köprü yakınında Şeyh Abdülkadir-Cilâni Tekkesi ile Halil ve İbrahim adlı iki zaviye ise şehrin diğer yapılarını oluşturmaktadır (Evliya Çelebi 1982:9-13).

Seyyah, çevre yapılar kale, cin kule ve liman ile külliye yapıları cami, han ve köprüleriyle ilgili ayrıntılı tasvirde bulunur. Yazarın bu görüşlerine her yapının kendi tanıtımında yer verilecektir.

Dolayısıyla 17. yüzyılda Payas'ı gören üç seyyah-tan, özellikle Evliya Çelebi'nin gözlemlerine göre Payas, kalesi, iskelesi ve anıtsal boyuttaki külliyesi ile dik-kati çekmektedir.

Özellikle 19. yüzyıl içinde yoğunlaşan seyyahların gözlemleri W. Ainswort'dan başlayarak sırasıyla şöyledir;

'Akşam vakti antik dönemde Baiæe adıyla tanınan güzel bir köy olan Bayas'a vardık. Burada Sultan II. Süleyman'ın veziri İbrahim Hanzade olarak tanınan Sakalî Mehmed Paşa'nın islami karakterli inşa ettirdiği ve en mükemmel mimari öğelerin kullanıldığı kale, cami, kapalı çarşı, güzel bir han ve hamamları gezdik' (Ainswort 1839:91-92).

W.H.Barlett ve T.Allom'a göre Payas, İstanbul'u Haleb'e bağlayan kervanyolu üzerinde, uzun bir yolculuktan sonra durulacak küçük bir yerleşim yeridir. Limanı, harap eski bir camisi ve pazarı olan yerdir (Allom ve Barlett 1843:38-39).

19. yüzyılın ortasında vali sıfatıyla bölgede bulunan A. Cevdet Paşa, Payas için şunları söylemektedir;

İskenderun sahilinde Sancak merkezi kasabadır. Payas Sancağı'nda 755'i hıristiyan 4330'u müslüman olmak üzere toplam 5089 nüfus vardır. Merkezi Liva olan Payas Kazasında ise, 547'si gayr-i müslim, 1213'ü müslim 1660 kişi yaşamaktadır. Küçük fakat metin bir kalesi ve üstü örtülü kagir çarşısı ve kagir cami ve medresesi vardır. Fakat harap ve ahalsizdir. Küçük Ali beyliği zamanında oğlu Halil Paşa burasını terkettikten sonra, harap olmaya başlamıştır.

Cevdet Paşa, 1865 yılında Payas Kaymakamı Veysi Efen-di'nin tüm gayretiyle eski eserleri, özellikle kale ve camiye iyi bir şekilde onarttığını ve külliyedeki dükkân-ların açılmakta olduğundan sözeder (Ahmed Cevdet Paşa

1963:223-225, 240).

1880 li yıllarda Hatay Bölgesi'ni ziyaret ederek bazı rakamlar veren V.Cuinet, Payas'ın Adana Eyaleti'nde Cebel-i Bereket Sancağı'na bağlı bir kaza merkezi olduğunu, 18.838 olan nüfusunun 6.325'inin kent merkezinde yaşadığını, bu nüfusun 3.200-3.500 nün müslüman geri kalanın ise gayr-i müslim olduğunu belirtir. Ayrıca müşterisi az fakat güzel bir pazarı olduğundan sözeder (Cuinet 1891:105-107).

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî'sinde, Payas için şu bilgileri vermektedir.

Halep-Şam yolu üzerinde Dört Yol'un nahiyesidir. ve içinde kale, cami, han, hamam bulunur (Mehmed Süreyya 1895:39-40).

Payas hakkında ayrıntılı gözlemleriyle, külliye ve caminin birer gravürünü yayınlayan Sisouan'a göre, Payas küçük bir yerleşmedir. Bir kalenin yanında yer alan cami, pazar yeri, hamam, misafirhane ve çeşmesiyle ilgi çeker. Yazar, ayrıca son derece kalitesi mimari özellikler yansıtan yapı topluluğunun, 16. yüzyılda, I. Süleyman'ın veziri Sokullu Mehmed Paşa tarafından yaptırıldığını ve uzak olmayan bir mesafede de iskelesinin bulunduğunu belirtir (Alishan 1899:37,62,66,407,414,495-97).

Seyyahların izlenimleri doğrultusunda Payas, yüzyıllara göre rahatça izlenebilmektedir. Ortak düşüncede Payas'ın yol üzerinde bir konak yeri olduğu, iskelesi, kalesi ve hanı ile dikkat çektiği ifade edilmektedir. Seyyahlar daha çok, çevredeki Issus Antik kenti, haçlı kaleleri ve Ayas üzerinde durmaktadır.

Anadolu'ya yaptığı seyahat sırasında Misis-Kurtkulağı

yoluyla Payas'a uğrayan C.Wilson'un gözlemleri ise şöyledir;

Kurtkulak'tan sonra 7.5 saat uzaklıkta yer alan ve Baia adıyla tanınan (Biyas) bir kaymakamlık merkezidir. Kalesi, terk edilen pazarı, eskinin iyisi bir hanı ile bakımsız bir yerleşmedir. I. Süleyman döneminde yoğun imara sahne olmuştur. Mısır ile hacimli bir alış-verişi söz konusudur. 18. yüzyıl sonunda yörük şefi Küçük Ali ve Oğulları zamanında Payas çok tahribat görür (Wilson 1895:191-92).

Şemseddin Sâmi, 19. Yüzyıl sonunda şehrin nüfusunu 5.000 olarak verir ve şehirdeki eserleri yanlış olarak Köprülü Mehmed Paşa'ya ithaf eder (Şemseddin Sâmi 1899:1571).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Gerek Payas, gerekse Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi, maalesef önemi doğrultusunda genel ve monoğrafik yayınlara konu oluşturmamıştır. Gerçekleştirilen çalışmalar ise birkaçı haricinde hem çok yüzeyseldir, hem de tekrar niteliği taşımaktadır.

Bu bağlamda Kilikya Bölgesini, Payas ve Sokullu Külliyesi'ni konu alan, bir kısım da tarih ve tez içerikli belli başlı genel ve monoğrafik çalışmalar şunlardır:

Otto Dorn (1953), Gökbilgin (1954), Erdmann (1958), Altay (1965), Bozkurt (1966), Goodwin (1971), Reyhanlı (1974), Güreşsever (1974), Sözen (1975), Kuban (1980), Halaçoğlu (1982,1991), Aslanapa (1986, 1988), Kuran (1986), Orhonlu (1987,1991) Eyice (1988), Mutafian (1988), Ülgen (1989), Müderrisoğlu (1990), Kortan (1991).

Monografik çalışmalar ise şöyledir:

Darkot (1964), Akyel (1966), Müderrisoğlu (1990).

Külliyeyi oluşturan cami, kervansaray, arasta-dua kubbesi, imaret, hamam ve köprü gibi yapılar irdelenen alanlara göre, ilgili araştırmacılara konu teşkil etmiştir. Kuran camii; (Kuran 1988:203-204); Cezar Arastayı (1985:194-97); ve bağlantılı olarak Önge dua kubbesini (Önge 1970:4-5); Cantay Kervansarayı; (Cantay 1988:371-75,79; 1990:1383-87); Tanman imareti (Tanman 1988:342-43); Önge hamamı (Önge 1988:423); Çulpan ve Tunç köprüyü (Çulpan 1975:153; Tunç 1978:152) tanıtmışlar, ayrıca araştırmacılar Sinan'ın diğer yapılarıyla birlikte kısa bir değerlendirmesini de yapmışlardır.

Yukarıda sözü edilen yayınlar içinde, külliye'nin ilk konum planını veren Yenişehirlioğlu-Madran (1989) ile külliye'nin ilk kez tanıtımını yapan Otto-Dorn (1953) ve Erdmann (1958) in çalışmaları kayda değer yayınlardır.

Tarihi bilgilerle desteklenen Darkot (1964) ve Akyel (1966)'in çalışmalarının dışında, yerleşim ve külliye ilk kez çeşitli yönleriyle tarafımızdan tanıtılmıştır (Müderrisoğlu 1990:61-63, 92-93).

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Vakfiye, vakfiye kaydı, kitabe, arşiv defterleri ve seyahatnamelere göre külliye'nin banisi sadrazam Sokullu Mehmed Paşa (1564-79)'dir. Sadrazamlık yaptığı zaman içinde, Osmanlı siyasal yaşamında son derece etkin rol oynayan Sokullu, aynı zamanda hayratlarıyla da tanınır. Bu hayratları içinde, arşiv malzemesinde de ifade edildiği

gibi ; en önemlisi Payas'dadır.

3.2. MİMARİ

Risalelere göre külliye'nin mimarı dönemin başmimarı Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Teşilatı'dır. Mimari ve süslemedeki bazı ayrıntılar, yerel ustaların da çalışmış olduğunu kabul ettirmektedir (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVREYLE OLAN İLİSKİSİ

Bugün orijinal halinden fazla birşey kaybetmeyen külliye, kasabanın sahil bölgesinde Kara Cami Mahallesi'nde, yerleşim merkezinin dışında yer alır. Dolayısıyla kasabanın batısında, Payas Çayı civarında, kaleye bitişik açık bir alanda karşımıza çıkar. Orijinal haliyle külliye, cami, hânikâh, sıbyan mektebi, arasta-dua kubbesi, han, tabhane, imaret, hamam, iki çeşme, köprü, helâ ve servis mekânlarından oluşur. Günümüzde külliye, doğudan Anıt Sokak, güneyden kale ve Deniz Sokak, kuzeyden İnönü Caddesi batıdan ise kaleyle kuşatılmıştır (Lev.138,142-143).

Genel hatlarıyla yaklaşık onbeş dönümlük alanı kaplayan külliye'nin yer seçiminde aşağıdaki faktörlerin rol oynadığını kabul etmemiz gerekir. Bunlardan birincisi, 16. yüzyılın ilk çeyreğiyle birlikte Osmanlı topraklarına katılan Kilikya Bölgesi'nde, yani Doğu Akdeniz'de, yeni bir iskele olarak seçilen Payas'da, denize yakın bir konumu tercih etmek, ikincisi ise Haçlılar dönemine ait harap bir kalenin yeniden değerlendirilmek istenmesidir. Ayrıca, güvenilir olmayan ormanlarla kaplı dağlık alan yerine, kuzeyden gelen sahil yolu üzerine imâr faaliyeti de bulunmak daha akılcı bir gözüm olarak görülmüştür.

Payas Sokullu Külliyesi, İstanbul-İsküdar'dan başlayan ve Anadolu'nun Sağ Yol güzergâhını takip ederek

Ortadoğu'ya uzanan sefer, kervan, hac ve haberleşme ağı için kullanılan önemli bir yolun, Adana-Halep arasında ana durak ve konaklama yeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle külliye tasarım açısından çeşitli işlevlere aynı anda hizmet veren yapıları içerecek şekilde planlanmış, bu tasarımda yeni bir yerleşimin çekirdeğini oluşturacak bölgesel bir merkezin temellerinin atılması düşünülmüştür. Ayrıca külliyenin yapımına paralel olarak iskân politikası sonucu, çeşitli yörelerden getirtilen oymakların yerleştirilmesi ile külliye etrafının şenlenmesi amaçlanmıştır.

Konum planına göre Külliye'de uygulanan tasarım ilkeleri şunlardır (Lev.142).

Tasarımda ilk dikkati çeken özellik içinden tarihi yolun geçtiği kuzey-güney doğrultusunda ve külliyei ikiye bölen boyuna dikdörtgen planlı arastadır. Dikey eksenini oluşturan bu hat, merkezde doğu-batı eksenine kesikerek mimari bir öge olan dua-kubbesiyle vurgulanır. Böylece külliye de ilk planda biri dikey diğeri de yatay olmak üzere, iki eksenin varlığı ve kesişme yerlerinin farklılığı dikkat çeker.

İkinci önemli nokta, dikey eksenin külliye yapılarını iki ayrı gruba ayırmasıdır. Han, tabhane ve imareten oluşan doğu blok, işlevleri ticari ve sosyal nitelik taşıyan yapıları bir yanda; cami, hân'kâh (medrese), sıbyan mektebi ve hamamdan oluşan batı blok ise dini ve eğitim işlevli diğeri yapıları ayrı bir yerde toplamaktadır. Böylece külliye de yaklaşık aynı işlevli yapılar yan yana ve aynı yöne doğru inşa edilerek külliyenin tasarımına biçim verilmiştir (Lev.142).

Külliye'deki yapıların, yan yana inşa edilmesiyle bitişiklik yani iki boyutluluk; işlevlere göre iki farklı bloğa ayrılmasıyla da rasyonel tasarım ilkesi uygulan-

mıştır. Buna bağlı olarak, yapıların gruplandırılarak bitişik olarak inşa edilmesi de organik ilişkiyi kolaylaştırmıştır. Çünkü, yapıların birbirleriyle ve ek-senlerle olan bağlantısı iç avlu, koridor, kapı-pencere açıklıklarıyla sağlanacağından bu mimari öğelerin yeri, sayısı ve yönü, külliye de esas belirleyici ilkelere birini oluşturmuştur.

Yapı topluluğunda hanın bir koridorla, hamam ve cami hânikâhın ise birer kapıyla arastaya açılmaları organik ilişkinin boyutları açısından son derece önemlidir. Hanla çok yakın bağlantıları bulunan imaret ve tabhanelerin doğrudan arastaya açılmayıp birer kapı veya koridorla açılmaları ise bütünlük oluşturma fikri veya kontrol altında tutma düşüncesiyle bağlantılıdır.

Hamama batıdan bitişik inşa edilerek diğer yapılara göre en zayıf bağlantıyı yansıtan sıbyan mektebinin konumu ise yolcular ve misafirler için değil, Payas halkı için yaptırıldığından kaynaklanır.

Ana yapı kavramını, plan boyutunda, yapıların kapladığı alan açısından da belirleyebiliriz. Çünkü, iç avlusuyla birlikte bir yapının kapladığı alan külliye de ana yapı kavramına ışık tutmaktadır. Bu bağlamda han, arasta, imaret ve tabhaneler külliye de ana yapılar olarak öne çıkmakta; hamam, hânikâh ikinci; cami ve sıbyan mektebi ise üçüncü dereceden yapı konumunda karşımıza çıkmaktadır. Yapıların yerlerine gelince, külliye de dış köşelere yerleştirilen cami ve sıbyan mektebinin arka, arastaya yönlendirilen diğer yapıların ise ön plana çıkartılmak istendiği anlaşılmaktadır.

Sonuçta Sokullu Külliyesi, han, arasta gibi ticarî, tabhane, imaret ve hamam gibi sosyal içerikli yapılarıyla tasarım açısından dikkati çekerek bir menzih külliyesinin

özellikleriyle yüklenmiştir. Ayrıca eksenlerin kesişme yerinde yapılan dua kubbesiyle de, külliye bir mimari öge tarafından vurgulanmıştır.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

1574'de yapımı tamamlanan külliye'nin günümüze kadar kaç kez onarıldığını veya değişiklikler geçirdiğini net olarak izleyebilmemiz mümkün değildir. En erken tarihli onarımı, 1865'de bölgeyi gezen Adana Valisi A. Cevdet Paşa'dan öğrenmekteyiz. Cevdet Paşa, Payas Kaymakamı Veysi Efendi'nin gayretiyle eski eserlerin onarılmakta olduğundan bahseder (Ahmed Cevdet Paşa 1963:232-33).

Eski fotoğraflarından da anlaşılacağı üzere, 20. yüzyılın ortalarına kadar oldukça harap olan külliye, 1964 yılından başlayarak günümüze kadar zaman zaman yapılan onarımlarla harap durumdan kurtarılmış, külliye'nin etrafındaki salaş yapılarda yıktırılarak kısmen gevre düzenlemesine gidilmiştir (Iev.145-a, 146-a, 147-a, 155-a, 157a-b, 160-b).

Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün başlattığı onarımlarla, cami, arasta, hamam, kervansaray, tabhane, imaret, ve sıbyan mektebinin çeşitli bölümleri, özellikle örtü ve destek sistemleri onarılmıştır. Ayrıca cephelerde, kemerlerde taş değişimi yapılmış yapı içlerindeki hafriyatlar atılmış ve muhdes bazı ilaveler gerçekleştirilmiştir. Yalnız yapılan onarımlarda yoğun olarak günümüzün malzemesi beton kullanıldığı için yer yer orijinallikten uzaklaşmıştır.

Onarımlar sırasında cami ile hânîkâhın ortak kullanıldığı avlunun revaklarına dokunulmamıştır (Anonim 1973:25).

Sonuçta, külliyei oluşturan hânîkâh ve avlu revakları ve köprü hariç diğer yapılar, yapılan onarımlarla günümüze iyi durumda ulaşabilmiştir. Fakat cami dışında kullanılmayan yapılar, bu sefer bakımsızlık ve doğa şartları nedeniyle tahribata açık bırakılmıştır.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyyede, yöresel malzemeye uygun olarak kesme taş malzemeye ağırlık verilmiştir. Taşın diğer cinslerinin yanı sıra tuğla, ahşap, demir, kurşun ve alçı malzemelerde, değişen yer ve oranlarda karşımıza çıkmaktadır.

Kesme taş, yapıların cephelerinde ve beden duvarlarında, paye ve duvar ayaklarında, ocak ve duvar nişlerinde, iç avlu duvarlarında kaplama malzemesi olarak kullanılmıştır (Lev.144-b, 145-b, 149-b, 151-54; 156-a, 158-a, 161).

Moloz taş, dolgu malzemesi olarak çeşitli yapılarda rastlanılır. En yoğun kullanımı harap durumundan dolayı köprüde karşımıza çıkar (lev.162-b).

Mermer, beyaz, siyah ve kırmızı renk dokusuyla birlikte, alternatifli olarak almasıık düzende mihrapta, taçkapılarda (Lev.146-b, 148-a, 156-b, 159-a); sadece beyaz mermer olarak kullanımı ise cami-hânîkâh avlusunun sütun ve başlıklarında, hamam döşemesi ve kurnalarında görülür.

Tuğla,kemerlerde, örtü sisteminde; pişmiş toprak (terrakota) ise su sisteminde kullanılmıştır.

Demir, caminin alt seviye pencerelerinde (Lev.158a-b); ahşap malzeme de kapı ve pencere kanatlarında kullanım alanı bulmuştur (Lev.159a-b).

Kurşun, camide, ana kubbe ve üst kat köşe odalarının kubbelerinde, hamamın soyunmalık kubbesi ile dua kubbesinin üzerinde kaplama olarak kullanılmıştır (Lev.149a, 156-a, 159-b). Kervansarayaya geçişte taçkapının ana blok taşları arasında bağlayıcı olarak da kullanılmıştır.

3.6. SÜSLEME

Külliye genel hatlarıyla son derece sade ve yalın tutulmuş, ancak vurgulanacak yerlerde bezemeye yer verilmiştir. Ayrıca mevcut süslemenin bir kısmının son yapılan büyük onarımda ortadan kaldırılması da mümkündür.

Külliye'nin süslemesinde ilk karşımıza çıkan özellik, renk dokusuyla oluşturulan renkli taş süslemenin, başta mihrap olmak üzere, cami, hamam ve han taçkapısıyla aras-tadan hânîkâh ile caminin ortak kullanıldığı avluya açılan taçkapıda karşımıza çıkmasıdır. Renkli taş süsleme, kırmızı-siyah ve beyaz mermerin geçme tekniğiyle oluşturulmasından meydana gelmiştir. Bölgesel bir özellik olarak Suriye etkili olan bu bezeme, yakın çevrede Adana, Kilis, Gaziantep'de de kullanılmıştır. Ayrıca yöresel ustalığın beceresini yansıtması açısından da önemlidir (Lev.146-b, 148-a, 156-b, 159-a).

Renkli taş süsleme dışında caminin son cemaat yeri sütun başlıklarında taş süslemeye rastlanır.

Külliye'de diğer süsleme geçitleriyle karşılaşılmaz.

4. ÇEVRE YAPILAR VE KÜLLİYE

4.1. ÇEVRE YAPILAR

Payas'ın bir Osmanlı şehri olarak planlanması çabasında, külliye ile çevresindeki yapılar bir bütün

oluşturmaktadır. Bir kısmı külliye yapımından önce, kimi külliye yapımıyla beraber, bir kısmı da külliyeden sonra yaptırılan çevredeki eserlere öncelikle yer vererek, külliye çevre ilişkisini bir gerçeğe oturtmayı amaçladık. Bu bağlamda, ilk ele alacağımız yapı, külliyenin yer seçiminde birinci derecede etken olan kale olacaktır (Lev.138).

4.1.1. KALE

Külliyenin batısında yer alan çevresi hendekle çevrili sekiz kuleli kale, kale-külliye ilişkisinin bir örneği yansıtması açısından dikkat gerekir (Lev.138-139,142).

Bölgedeki diğer kaleler gibi Haçlı kalesi, ya da Ceneviz kalesi olduğu iddia edilen yapı, arşiv malzemesine göre tamamıyla bir Osmanlı kalesidir. Mühimme Defterleri arasında yer alan hükümlerden, kalenin ilk hali ile son biçimini aldığı tarihe kadarki aşamalar çok net bir şekilde izlenebilmektedir. Buna göre Osmanlı öncesinde, olasılıkla Haçlı döneminde inşa edilen fakat 16. yüzyıl ortalarında çok harap olan kale, Payas'ın değerlendirilmesi gereken bir derbent yeri olarak seçilmesiyle beraber, dikkati çekmiş ve yeni baştan, temelden itibaren inşa edilerek kale mimarisi için iyi bir örnek oluşturulmuştur.

Yapımından sonra Payas'a simge oluşturan kale, başta Evliya Çelebi olmak üzere, seyyahların büyük ilgisini çekmiştir.

Arşiv malzemesine göre kalenin yapımı şöyle gerçekleştirilmiştir.

Payas bölgesi ve dolayısıyla kale, Türk hakimiyetine geçtiği tarihlerde pek harap bir halde idi. Payas'ın

önemli bir mevkiî olarak seçilme özelliği göstermeye başlaması ile harap halde bulunan kalenin onarılarak içine muhafız konulması düşünüldü. Çünkü, kalenin varlığı aynı zamanda oluşturulacak iskele için de son derece önem taşıyordu. (74)

Böylece öteden beri yabancı gemilerin su ihtiyaçlarını karşıladıkları bir yer olan Payas, kale inşaatı ile birlikte, güvenli bir yer olacak ve gemilerin verecekleri muhtemel zararlara karşı da korunmuş olacaktı. (75)

İşte bu nedenle Babîâlî (İstanbul) 975 H./1567 M.de, Adana Beyi'ne bir hüküm yollayarak Payas Kalesi'nin derhal onarılması konusunda emir verir. (76) Ayrıca Üzeyr Beyi ile diğer ilgililere de bu onarım işine yardımcı olmaları için talimat verilir. (77)

Böylece 975 H./1567 M. de, Halep hazinesinden sağlanan onbin altınla kalenin onarımına başlanılır. (78)

Ancak, çok harap halde bulunan kalenin onarımının imkânsız, hatta temelinin bile yeni bir inşaatı kaldıramayacak kadar zayıf olduğu anlaşıldığından Halep Beylerbeyi İskender Bey, Babîali'ye bir mektup göndererek kalenin onarımının imkânsız olduğunu ve yeniden temel atılarak bu temel üzerine inşa edilmesi gerektiğini bildirir. (79)

İstanbul'dan kalenin yeniden yapılması konusunda olumlu cevap alındıktan sonra, eski temeller sökülerek aynı yere yeniden temel atımıyla kale yapımına başlanır. Onbin altın yapılan masrafı karşılamadığı için de Halep hazinesinden 20 bin filori daha alınır.

Bunun üzerine Halep Desterdarı İstanbul'a mektup göndererek kalenin yapımı sırasında verilen yirmibin filorinin (Floransa Parası) ihtiyacı karşılamadığı

taktirde ve istek doğrultusunda yeniden para verilip verilmeyeceği konusunu sorunca Babıâli, Halep Defterdarına aşağıda tam metni verilen hükmü gönderir. (20)

Halep Defterdarına hüküm ki,
Halya mektup gönderub Payas nam mahalde bina olunan kale mühimmi için yirmi bin filori verilip ama kifayet edeceği malûm olmayub minbad akçe talep olunursa verilmesinmi deyü islâm eylemişsin indi mezbur kalenin itmamı mühimmatı umurdandır buyurdum ki göresin şöyle ki verilen akçe kifayet etmeyib, daha akçe talep olunursa kifayet miktarı dahi akçe verib deftere kayd eyliyesiz. 2

İşte yukarıya aynen metnini verdiğimiz belgeden anlaşılacağı üzere İstanbul, kalenin bir an önce tamamlanmasına önem vermekte ve bu maksatla da Adana Bey'i Derviş Mehmed Bey'e çeşitli hükümler göndererek kalenin bir an önce bitirilmesi emretmektedir. (21)

Bu haberden sonra, istenilen şartlara uygun olarak kalenin yapılması işine hızla devam edilerek kısa zamanda kuleleri seviyesine gelmesi sağlandı. Ancak, kulelerin burç bedenleriyle birlikte oniki arşın (22) seviyesine gelmesi üzerine, zaman zaman durundan haberdar edilen İstanbul, bu yüksekliği yeterli görmeyerek kulelerin burç bedenleriyle birlikte onaltı zirai (23) yükseklikte olmasını ve kuleler arasındaki yolların da iki zirai aşağıda yapılmasını emreder. (24)

İstanbul'un emri doğrultusunda, istenilen şartlara uygun olarak kalenin inşasına 979 H./1571 M. yılına kadar devam olunur. Bu tarihten sonra inşaatı biten kalenin hendeğ vs. eksiklerinin tamamlanması işi ele alınarak önce, kale hendeğinin onarımı faaliyete geçilerek İstanbul'a görüş sorulur. İstanbul'un, hendeğin onarımına hemen başlanması ve buraya yapılacak masraf, ırgat ve zahire ihtiyaçlarının da tesbit ve tahmin ettirilerek bildiril-

mesini öngören cevabı üzerine inşaat yeniden başlar. (25)

Ancak, kale hendeğinin altı arşın derinlik ve sekiz arşın genişlikte yapılması emredilmekle birlikte, başlayan inşaat, yapılacak masrafın mahhallen tahmin edilememesi nedeniyle devam ettirilemez. (26)

Daha sonra ara verilen onarım işine, İstanbul'dan mimar ve usta gönderilmesini takiben yeniden başlatılır. (27)

Bir süre sonra Zilhicce 981 H./Mart 1574 de, hendeğin inşaatı tamamlanan kaleye İstanbul, Mamuriye (Anamur) Kalesi'nden dört, Kıbrıs Kalesi'nden beş olmak üzere dokuz top gönderilmesi için emir verir. (28)

Bu bağlamda, kalede görevli sayısının da yeterli olmadığı bir hükümden öğrenilmektedir. Bu hükme göre, kalede görevli yirmi neferin (asker) yeterli olamayacağı düşüncesinden hareketle, yirmi nefer daha yazılmasına ve ulufe tayini için defterin Haleb'e yollanmasına karar verildiği anlaşılmaktadır. (29)

Böylece yukarıda özetle metinleri verilen hükümlerden kalenin tahmini restitüsyon yapılabilme ve bir kale yapımı için gösterilen gayret mimari ve sosyal tarih açısından son derece önem taşımaktadır.

16. yüzyıla ait bu bilgilerden sonra, 17. yüzyılda Payas'ı gören Evliya Çelebi'nin de izlenimleri dikkate değerdir. Seyyah şunları ifade etmektedir:

...Deniz kıyısında dörtgen biçiminde taştan yapılmış bir kaledir. Sekiz tane sağlam kulesi ve her kulede irili ufaklı topları vardır. En yüksek burcunda ise balyemez toplar olup limanı korur. Burası Haleb'in iskelesi olmakla serhat gibidir. Kalenin duvarları iki kat olup, burç ve kaleleri pek

sağlamdır. Doğuya bakan yakada ikişer kat demir kapıları hendek üzerinde ağaçtan bir köprüsü vardır. Kale içinde 300 kadar ev, dizdar ve 70 kadar kale neferi bulunur. Kale çepeçevre 800 germe adımdır. (Evliya Çelebi 1982:9).

Yapılan bazı onarım ve ilavelerle günümüze oldukça iyi durumda ulaşan kale, bu özelliğini yıllarca süren ve hayli masrafa mal olan mimari özelliklerine borçludur.

Kalenin mimari tanıtımı şöyledir (Lev.138-139, 142).

Tabii bir plaj olan sahilden 700 m. içeride, düz bir alan üzerine, geniş görüş sahası bulunan bir mevkide inşa edilen kale, sekiz kuleli, yedi burçlu ve etrafı derin hendekli korunaklı sağlam bir yapıdır (Lev.139a-b, 143-a). Yapım amacı, hem İskenderun Körfezi'nin doğu sahillerine Akdenizli korsan ve yabancı gemilerin yanışmasını önlemek, hem de dağdan gelecek eşkiya baskınına karşı Payas'ı ve külliyyeyi korumaktır. Denizden gelebilecek tehlikeler için de kalenin inşasına başlama tarihi olan 1567'de, henüz o tarihlerde şövalyeler elindeki Kıbrıs'ın da etkisi büyük olmuştur. Mühimme Defterleri içindeki bilgiler, Kıbrıs tehdidini belirtmektedir.

Küllüye ile bütünlük oluşturup, doğu-batı eksenin batı ucunda yer alan kaleye giriş, sonradan hendek üzerine yapılan sabit köprü ardındaki iki ayrı kapıyla sağlanır. Evliya Çelebi'ye göre daha önceleri orta çağ kaleleri gibi asma köprüyle ilk geçişin sağlandığı yapıda, birinci kapı oldukça sade özellikler gösterir. İkinci kapı ise bir taçkapı düzeninde inşa edilmiştir (Hellenkemper-Hild 1986:104-108; Edwards 1987:201-203).

Kalenin ortasında oldukça büyük bir avluyla karşılaşılar. Avlunun çevresine alt katta depo ve koğuşlar, üstte ise merdivenlerle çıkılan kule ve burçlar

yer alır. Avlunun merkezinde, mimari özelliklerinden dolayı 19. yüzyıl ya da 20. yüzyıl başında yaptırıldığını tahmin ettiğimiz yıkık bir mescit ile kışla göze çarpar.

Özellikle Küçük Ali isyanı (Şakiroğlu 1992:103-39) ve Hatay'ın ayrı bir Cumhuriyet olduğu 1918-39'da, önemli bir askeri garnizona sahip olduğu iddia edilen kale, 1919 öncesinde ağır suçluların da hapsedildiği yapı idi. Bu bağlamda, Namık Kemal de bir süre zindanında kaldığı kalede, yakın tarihe kadar balyemez toplarının bulunduğu gevredeki yaşlılar tarafından söylenmektedir.

4.1.2. KULE (CİN KULE)

Payas'da, sahile oldukça yakın konumda ikinci bir askerî nitelikte daha yapı karşımıza çıkar. Kale-külliyeye bağlantısından yaklaşık 1 km. uzaklıkta kuzeybatıda yer alan ve yayınlara 'Ceneviz Kalesi', 'Kızıl Kule', 'Cin Kulesi' adlarıyla geçen yapı, tıpkı kale gibi tamamıyla bir Osmanlı yapısıdır (Lev.138, 140, 141a-b)

Payas üzerine arşivde yapılan çalışmalar sırasında kulenin, Payas'da bir Osmanlı şehri oluşturmak için gösterilen gayretin son halkasını teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Yani yapım tarihi göz önüne alınırsa kule, kale, iskele, gümrük, tersane ve külliye'den sonra, Payas'da inşa edilen çekerdek yerleşim dokusunun son büyük yapısını teşkil etmektedir.

Beliren ani bir ihtiyaçtan dolayı inşa edilmesi kararlaştırılan ve kısa zamanda yapımı tamamlanan yapı hakkında arşiv malzemesinde şu bilgilere rastlanılır.

Mühimme Defteri içindeki bilgilere göre, limanda yapılan tabyalardan sonra, düşman gemilerinin taarruzuna karşı koymak ve Payas Kalesi'nin müdafaa gücünü arttırmak

için limana hakim bir nokta üzerin ekule inşa edilmesine karar verilir.

985 H./1577 M. yılında Babıâli, Üzeyr Beyi ve Kadısına gönderdiği bir talimatla, limanın uygun görülen yerine, İstanbul Saray Burnu karşısında bulunan Kız Kulesi üslubunda metin bir kule yapılarak içine dört top ile yeterli kadar hisar eri konulmasını emretmiştir.⁽⁹⁰⁾ İlgili hükümde aynen şöyle denmektedir.

Üzeyr Beyine ve Kadısına dergah-ı Muallam çavuşlarından Mustafa Çavuşa hüküm ki,

Halya Payas'da ihdas olunan liman ağzında İstanbul'da Saray mukabelesinde Kız Kulesi üslubunda bir muhkem kulle bina olunmak lazım. Olmağın buyurdum ki vusul buldukça bu babda her biriniz mukayyed olup liman-ı mezburun üzerine varıp dahi liman ağzında vechi munasip gördüğünüz mahalde zikr olunan Kız Kulesi üslubunda bir muhkem kulle bina ettirib içine dört nefer topçu ve muhafaza için kifayet miktarı hisar eri koyup Payas Kalesi düşman canibinden ve sair zarar mürettep olmaktan koruyup gereği gibi hıfz haresette olup ihtimam eyliyesiz.

Bu hükmün gönderilmesinden sonra, kalenin inşaasına başlanılmış olduğu şüphesizdir. Ayrıca kalenin, belgede istenilen şartlara uygun olarak limanın ağız kısmında yapılmış olması da bunu gösteriyor.

17. yüzyıl Payas'ı gören E.Çelebi ise gözlemlerini şöyle dile getirmektedir.

İskele kulesi yuvarlak ve sağlam bir kule olup üzerinde kale koruyucuları gece, gündüz gözcülük ederler. Çünkü gümrük buradadır. (Evliya Çelebi 1982:9).

Adana eyaleti sâlnamelerinden birinde Cin Kule adıyla tanınan yapıdaki 'Cin' kelimesinin Cenevizlilerden geldiği iddia edilmiştir.⁽⁹¹⁾

Kulenin mimari tanıtımı şöyledir (Hellenkemper-Hild 1986:104-108; Erward 1987:203-204).

Bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun D.Akdenizdeki en büyük ve en önemli iskele, gümrük ve tersanenin yer aldığı Payas'da, iskeleye yakın bir konumda görüş mesafesi çok geniş olan alçak tepe üzerine kule inşa edilmiştir. Gözetleme kulesi işlevinde hizmet ettiği anlaşılan üç katlı yapı, kale planı, başarılı sayılabilecek oran ve zarif silüetiyle dikkat çekmektedir (Lev.141a-b).

Kalenin aksine kaliteli taş malzeme ve moloz dolgu malzemesinin kullanılmaması, işçiliğin kaliteli olmayışı, ya acele yapılmasından, ya ustaların elbecerisinden veya ekonomik sorunlardan kaynaklanmış olmalıdır.

Kaleye giriş cephede açılan bir kapıyla sağlanır. Kapının yanında bir zamanlar karşılıklı iki arslan kabartması varken bugün mevcut değildir. Halep özelliğini yansıtan bu kabartmaları çevreden görenler sözkonusudur.

Kapının gerisindeki tonozlu bir girişten sonra, mazgallı dikdörtgen planlı bir iç avluya geçilir. Bu bölüm, alçak yapıldığı için sonradan daha da yükseltilmiş ve köşeye çeşme ve muhafız odaları yapılmıştır. Buraya konan toplar limanı muhafaza ve koruma gayesine hizmet ettiği gibi aynı zamanda eşyaların da güvenliğinin sağlanmasına yardımcı olurdu. Kulede 1940 yılına kadar faaliyet gösteren Pano isimli Payas liman işletmesine ait depo bulunduğundan zeminin bir bölümü günümüzün malzemesiyle kaplanmıştır.

Taraçadan kulenin asıl işlevsel kule bölümüne çıkılır. İkinci kat kare planlı; dört yöne cephe bir düzenlemeyi yansıtır. Her bir köşede ikiz sivri kemer ve tepe pencereleriyle karşılaşılır. Bu bölümün örtüsü tıpkı

kervansaray giriş koridorundaki gibi tonoz örtüdür. İkinci kattan sonra ise dama çıkılır.

Bugün kısmen iyi durumda olan kule, işlevselliği olmadan boş bir vaziyette ayakta durmaya çalışmaktadır. Hemen alt katta batısında yer alan boş alan ise bir zamanların görkemli iskele-gümrük-tersane bölgesidir.

4.1.3. ISKELE-GÜMRÜK-TERSANE

Askerî ve ticarî yönü ağırlıklı bir deniz üssü olması da planlanan Payas'a, bu amaç doğrultusunda 16. yüzyılın ikinci yarısında, külliye ile birlikte, kale, kule, iskele, gümrük ve tersane inşa edilmiştir.

Gerek arşiv belgelerinden, gerekse seyyahların ifadesinden, Payas'ın kuzeybatısındaki alanın iskele (liman) amacıyla seçildiği anlaşılmaktadır. Yapımıyla birlikte, uzun bir süre Akdeniz kıyısındaki Mısır ve Kıbrıs'ın Suriye ve Anadolu ile bağlantısını sağlayan iskele, bu bağlamda Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki en önemli iskelelerinden bir olmuş⁽⁹²⁾, bu özelliğini Iskenderun Limanı'nın gelişmeye başladığı 19. yüzyıla kadar sürdürmüştür.

Yaklaşık 1950 li yıllara kadar belirgin bir biçimde kıyıda ve deniz altında blok taşlardan izlerine rastlanılan iskeleden günümüze bir, iki toprağa yarı gömülü blok taşlar dışında geriye iz kalmamıştır.⁽⁹²⁾

Arşiv malzemesi ve seyahatnamelere göre iskele-gümrük ve tersanenin özellikleri şöyledir.

Tapu defterlerinden birinde Payas'ın kuzeybatısındaki koyda kurulmuş olduğunu tahmin ettiğimiz ve bir zamanlar Halep'in iskelesi olarak isim yapmış Payas limanı hakkında

memesine dair hükümler sözkonusudur. (100) Aynı kuralın 1004 M./1595 M. yılında da devam ettiğini öğreniyoruz. (100)

Mühimme Defterleri içindeki hükümler arasında, bir iskele yeri olarak geliştirilmeye çalışılan Payas'a tersane kurulmasıyla da ilgili bilgilere rastlanılır.

976 H./1568 M. tarihli bir hükümden, gündün güne gelişen limana birçok mağaza ve dükkânların yaptırıldığı ve tersane kurularak gemi inşaatına başlanıldığı ifade edilmektedir. (101)

Kanaatimizce bu tersane iskeleye yakın, kale tarafına doğru uzanan ve kıyıda küçük bir burun üzerine kurulmuş olmalıdır. Çünkü, gerek denizin altında, gerekse sahilde denize doğru kıvrılan kalın duvar enkazları limanın ve dolayısıyla tersanenin burada kurulmuş olduğunu düşündürmektedir. 1950 li yıllara kadar bu kalıntıları görenler sözkonusudur. Sözlü geleneğe göre, bazı yerler su yüzeyine tahminen 3 m. eninde, kıyı ile 40-45 derece açı yaparak denize doğru kıvrılan kalın duvar enkazları vardı.

Denize karşı ve kıyıda kurulan tersane 976 H./1568 M.de, İstanbul'un emriyle 10 gemi inşa edilmesi isteğini Halep Beylerbeyi ve Defterlerine gönderilen şu hükümden anlıyoruz. (102)

Haleb Beylerbeyine ve Haleb Defterdarına hüküm ki, Mukaddena hükmü şerifim gönderilib yirmi kıta gemi kerestesi kesilib hazır olmak ve ol gemilerin on kıtası Payas iskelesinde işletmek emrim olmuştur. Mukaddeme egseri tedarik ve ihzar olunmak lâzım olmağın buyurdum ki vardıkta zikr olunan on kıta gemiye lâzım olan egseri mukaddema tedarik ve ihzar eylesin ki mahallinde hazırlanıp maslâhatı avk olmak ihtimali olmya hususu mezbur mehamdır babı ihtimamda dakika fevt etmiyeceksin.

Bu hüküm gönderilmesinden sonra, Haleb korusundan

getirilen 20 kadırgalık keresteden 10 kadırgalığının Payas'a indirilerek gemilerin inşaatına başlanıldığını ise bir başka hükümden öğreniyoruz. (103)

Ancak tersanenin denize karşı ve kıyıda kurulmuş olması, burada yapılan gemileri denizden gelecek tehlikelerle karşı karşıya bıraktığından bazı savunma tedbirleri almak gerekiyordu. Nitekim bir hükümde bu durumu işaret eden bilgiye rastlanılır. (104)

Önceleri gerek görülmeyen tedbirler, 977 H./1569 M.'de, denizde bir kaç düşman gemisinin görünmesi üzerine alınmaya başlanmıştır. (105) Bu bağlamda, yeter sayıda silah, sipahi ve hisareri gönderilmesi için İstanbul'a bir mektup yazılmıştır. (106)

Bu müracaat üzerine İstanbul;

Filvaki kûffar gemilerinden havf ihtimali varsa önlerine metrisler bina ettirib gecede ve gündüzde beklettirüb gaflet üzere olmayasın bu husus için mukaddema hükmü şerifim gönderilmişti. Gereği gibi mukayyet olup bab-ı ihtimanda dakika fecet eylemiesin.

şeklinde Adana Beyi'ne hüküm yollar. (107) Bu hükümden sonra, tersanede inşa edilen gemilerin önlerine istihkamlar yapılır ve çok sayıda sipahi ve hisar eri de muhafaza amacıyla tabyalara yerleştirilir.

Böylece tersanede yapılan gemilerin denizden gelebilecek tehlikelere karşı korumak gayesiyle alınan bu tedbirlerden sonra, gemi yapımına devam olunarak, önceden inşa edilen on gemiye ilaveten taş gemisi ile limanı temizletmek için tarak gemisi yapılır. (108)

Taş gemisinin yapımında kullanılmak üzere, Maraş'dan

demir ve zift; Haleb'den urgan, bez ve demirci; Adana'dan yelken bezi; Antep'den neccar ve bıçkıcı, Ayas'dan da kalafatçı getirilir. (100)

Arşiv malzemesindeki bu bilgiler ek olarak 17. yüzyılda Payas'a uğrayan Evliya ve Katip Çelebi'nin de izlenimleri kayda değerdir.

Evliya Çelebi iskele için;

Burası geçmiş yüzyıllarda gayet güzel bir liman imiş, ama şimdi öyle bakımlı değildir. Kimi gemiler gidip gelirler. Çoğu büyük gemiler alarga edip demir salarak yatarlar. Sekiz rüzgardan emin âlâ bir limandır (Evliya Çelebi 1982:9).

Katip Çelebi ise,

"işlek bir liman iskele yeridir" demektedir (Katip Çelebi 1773:603).

4.1.4. DiĞER YAPILAR

Külliyenin çevresinde farklı işlevlere sahip bazı yapılara daha rastlanır ki bunların hepsi külliye den sou-
raya ait olmalıdır.

Evliya Çelebi (1982:13)'ye göre, külliye nin köprüsüne yakın deniz kıyısında yani sağ tarafta Şeyh Abdülkadirî Geylanî Tekkesi ile kale hendeğinin sol yanında ferah bir mahkeme binası vardır. Dolayısıyla mahkeme, külliye ne en yakın ilişkide olan yapı olmaktadır.

Iskele Camii adıyla tanınan yapı, liman yolu üzerinde, karayolu-demiryolu kavşağının solunda olup bir bahçe içinde temel seviyesindedir (Akyel 1966:14). Cin Kule ile külliye arasındaki yol üzerinde ise tarihi tam bilinmeyen Dede Türbesi adlı bir yapıya rastlanır.

Günümüze ulaşan ve külliyeeye en yakın yapı ise A.S.Ülgen'in kıymetsiz hamam adını verdiği yapıdır. Halkın ifadesine göre 19. yüzyıl sonlarına doğru yaptırılan hamam, kale hendeği ile külliye hamamı arasında yer alır. Bugün kapalı ve harap bir haldedir (Lev.138).

4.2. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.2.1. ARASTA-DUA KUBRESİ

Arasta, külliyeede ana ekseni, bir bakıma merkezi oluşturan ve içinden tarihi Adana-Haleb/Şam yolunun geçtiği kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir yapıdır (Lev.142). Adına vakfiyede 48 dükkânlı çarşı ifadesiyle rastlanılan yapı, yakın tarihe kadar harap durumda iken, sonradan onarılmış günümüze iyi durumda ulaşmıştır (Lev.144-146).

115x15 m. boyutlarında, üzeri tepe açıklıklı çapraz tonozla örtülü bir sokağın doğu ve batı iki yanına yerleştirilen 48 dükkânla, girişlerde kapıcılara ait odalardan oluşan arasta, geçitli yönlerle açılan beş kapı ve kemer açıklığıyla hem külliyeede yapılar arasında organik ilişkiyi sağlamakta, hem de işlevlerine göre yapıları iki ayrı blokta toplayarak gruplandırmaktadır (Lev.142).

Arastanın bu özelliklerinin yanı sıra cephe mimarisine de yansıyan en karakteristik yanı, içinden eski yolun geçtiği kuzey-güney ekseniyle, kervansaray-kale bağlantısını sağlayan doğu-batı ekseninin kesişme yerindeki birimin kubbeyle örtülerek farklılaştırılması dolayısıyla mimari bir elemanla vurgulanmasıdır (Lev.144-a, 156-a). Mimari açıdan yüksek bir kubbeyle örtülerek farklılaştırılan bu bölüm, aynı zamanda sosyal nitelik taşıyan bir olaya da işaret eder (Önge 1971:4-5).

Külliyede, benzetme doğrusuysa iskelet-omurga görevini üstlenen arasta, doğrudan han, imaret ve tabhanelerle, batıda ise hamam ve hanikâhla çevrelenerek olgun bir mimari uygulamayla yapıları bağlayıcı kompozisyon oluşturmuştur. Ayrıca cami ve sıbyan mektebi dolaylı olarak^{da} arastayla bağlantılı durumundadır.

Dış görünümüne gelince, doğu ve batı cephelerden diğer yapılarla çevrelenen arasta, sokaktan daha yüksek tutulmuş örtü sistemi ve dua kubbesiyle, güney ve kuzeyden sokağa açılan cepheleriyle algılanır (Lev.13-b, 144-a, 149-a, 150-a,156-a).

Bitişindeki yapılara göre örtü sistemi yükseltilen yapıda, bu nedenle üst seviyede doğu ve batı cephelere pencere açılması gereği duyulmuş ve yapının aydınlatılması sağlanmıştır. Merkezde yüksek kasnaklı dua kubbesi birimiyle daha da yükseltilen arasta, geniş bir alandan algılanmaktadır. Ayrıca dua kubbesinde pencere açıklığı da görülür.

Arastanın kuzey ve güney eksenlerine açılan kapılar, basık kemerli düzenlenmiş olup tarihi yol ile bağlantıyı sağlamıştır. Yanlarında birer de çeşme yer alan kapılar, diğer taçkapılara göre sade düzenlenmiştir. Arasta da dua kubbesinin altında doğuya doğru açılan taçkapı, kervansaray bloğu ile arastayı birbirine bağlamaktadır (Lev.148-a). Mimari düzeni ve bezemesiyle ön plana çıkan bu kapının karşısında yüksek bir kemerle kaleye bakan bir açıklık göze çarpar (Lev.156-a). Taçkapı yerine yüksek bir kemerle dışa açılma fikri ise arasta ve han girişinin gölgelenmesi düşüncesinden kaynaklanmış olmalıdır.

Arastada, bu kemerli açıklıktan başka, aynı yönde iki kapı daha dikkat çeker. Bu kapılardan biri han taçkapısının hemen çapraz karşısında olup hamam girişi sağlamakta-

dır (Lev.156-b). Basit bir düzende inşa edilen kapı, bezemesiyle arastadaki diğer iki taçkapıya benzer. Arastadaki son taçkapı ise güneybatı köşeye doğru açılmış olup cami-hânîkâh avlusuna yönelişi sağlar. Düzenleme açısından han taçkapısı ile büyük benzerlik gösterir (Lev.146-b).

4.2.2. HAN (KERVANSARAY)

Külliyede ana eksenini oluşturan arastanın doğusunda konumlanan han, kendisiyle işlevsel bütünlük gösteren tabhane ve imaretle birlikte, yapı topluluğunun en anıtsal yapısıdır. Bu özelliği plan ve tasarımına da yansımıştır (Lev.142, 143-a, 148-151).

Arastada, dua kubbesinin bulunduğu birimin doğusuna açılan taçkapıyla girişin sağlandığı han (Lev.148-a), taçkapının gerisinde uzanan uzun koridordan oluşur.

İskâna açılmasıyla birlikte Payas'ın ekonomik açıdan bölgesel bir merkez olarak seğıldiğini anlamaktayız. Bir hükme göre, her Perşembe günü hanın etrafında pazar kurulmaktadır.⁽¹¹⁰⁾ Bu özelliğın 19. yüzyılın sonunda da hâlâ devam ettiğini V. Cuinet'in

"Müşterisi az fakat güzel bir pazardır" ifadesinde alıyoruz (Cuinet 1891:105).

Evliya Çelebi Hanı şöyle tanımlamaktadır.

...kale gibi demir kapılı büyük bir han vardır ki, 1007 H./1598 M. tarihinde yaptırılmıştır. Hanın kapısı kale kapısının karşısındadır. Gayet konforlu, birkaç harem odalı, ahır ve develikli geniş avlulu aşevli bir eşi olmayan handır.... Han..... kâgir binası mavi kurşunla örtülüdür (Evliya Çelebi 1982:9).

Aynı yüzyıl içinde Payas'da geçen A.Hibrî Efendi ise:

"..... Mehmed paşa'nın burada... büyük bir hanı... vardır."

ifadesini kullanmaktadır (Abdurrahman Hıbrî Efendi 1975:120).

Ayrıca bir hac rehberinde geçen:

"...yaz günlerinde hacılar Payas'da gadırlarda konaklardı"

(Armağan 1990:54) ifadesiyle belki hanın avlusu kastedilmiş olmalıdır.

Özellikle seyahatnamelerde adına sık sık rastlanılan han, gezenlerin en çok ilgisini çeken yapılardan biri olmuştur. Onun iki yanındaki mekânları, oldukça büyük tutulan ortası havuzlu, revaklı iç avlu düzenlemesi ile batı hariç avluyu diğer yönlerden kuşatan kapalı birimleri ile dikkatleri üzerine toplayan yapıdır (Lev.142).

Yapılan bir dizi onarımla harabe halinden kurtularak günümüze iyi durumda ulaşan han, külliye de kitabeye sahip tek yapıdır. Kitabeye dışında, diğer birince el kaynakları özellikle de Mühimme Defterleri yardımıyla hanın yapımından günümüze kadarki durumu rahatlıkla izlenebilir.

Yapı, Sokullu'nun vakfiyesinde "han", vakfiye kaydında "bir âli han", Tuhfet ül-Mi'marin de ise "kervansaray" adlarıyla geçmektedir.

Arşiv malzemesi oluşturan Mühimme Defterleri içinde Babıâli (İstanbul)'den Uzeyr (Özer) Bey'ine ve Kadısı'na gönderilen bir hükümden, 980 H./1572 M. tarihinde kervansarayın tamamlanmak üzere olduğu, 982 H./1574 M. de ise hanın inşasının sona erdiği ve etrafına avariz-i divaniye ve tekalif-i örfiyye'den muaf olması istenen 300

hane yerleştirildiği anlaşılmaktadır.⁽¹¹¹⁾

Önceleri buraya 300 hane yerleştirilmesi uygun görülmüş ise de, ihtiyaçtan olsa gerek, hane sayısı önce 500'e⁽¹¹²⁾ daha sonra 800'e yükseltılmıştir.⁽¹¹³⁾

Bu bağlamda Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortasında, Payas'ı ziyaret ettiği zaman 850 hanelik bir yerleşim olduğundan söz eder ki, Payas'ın nüfusu artık dengelenmiş olmaktadır (Evliya Çelebi 1982:11).

Hanın mimari özelliklerine gelince, doğudan Anıt Sokak, kuzeyden İnönü Caddesi, güneyden imaret, batıdan ise tabhanelerle çevrelenen yapı, konumu nedeniyle ancak kuzey ve doğu cephelerden farkedilebilmektedir (Lev.142, 143-b, 147-b).

Girişin arastadaki dua kubbesinin altına açılan bir taçkapı ile sağlandığı handa ikinci bir girişle karşılaşılmaz. Oldukça yüksek tutulmuş boyutları ile abidevi bir tesir bırakan taçkapı, dıştan dikdörtgen bir silme kuşağı ile çevrelenmiştir (Lev.148-a). Taçkapıda, altta giriş kapısının yer aldığı basık, üst seviyede ise sivri kemer uygulaması karşımıza çıkar. Her iki kemer arasında ise hanın, daha doğrusu külliyenin tek kitabesi göze çarpar (Lev.148-b).

Taçkapıdan sonra, 23.50x4.20 m. boyutlarında dört bölüm halinde düzenlenmiş hol ya da koridor adını verebileceğimiz bir kısma geçilir. Üzeri tepe açıklığına sahip, çapraz tonozlarla örtülen koridorun kuzey ve güneyine dörderden sekiz mekân yerleştirilmiştir. Girişten sonra kuzeydeki ikinci mekân çalıya çıkış merdiveni olarak, ocak ve duvar nişine sahip diğer mekânlar ise yaşama birimleri olarak tasarlanmıştır. Vakfiyede sözü edilen han personelinin bu mekânlarda kalacağı

düşünülmelidir (Lev.149-a).

Koridorun doğusunda yer alan sivri kemerle, ortasında bir havuz kalıntısının bulunduğu oldukça büyük tutulmuş boyutları ile hemen dikkati çeken revaklı bir avluyla ulaşılır. Avlunun gerisinde ise batı hariç üç yönden avluyu kuşatan kapalı bölümlerle karşılaşılır (Lev.142, 147-b, 150a-b).

48.30x4.60 m. boyutlarıyla alışılmışın dışında, oldukça anıtsal tutulan avlu, (Lev. 150a-b) han dışında aynı zamanda tabhane ve imaret tarafından da kullanılmaktadır. İklim koşulları ve bölgesel mimariyle bağlantılı olarak yaklaşık 2.000 m²lik alanı kaplayan avlu, batı hariç üç yönden tek sıra revak dizisiyle çevrelenmiştir. Batı cephe ise tabhane birimleriyle kuşatılmıştır (Lev.15-a). Kuzey ve güney cephelerden 10, doğu cepheden 11 payenin taşıdığı revak dizisinin eni 4.30 m. olup üzeri, sivri kemerlerle birbirine bağlanan payelerin taşıdığı boydan boya çapraz tonozlarla örtülüdür. Revak dizisinin arkasında 'U' şeklinde tek bölümden oluşan kapalı bölümle karşılaşılır (Lev.149-a). Ahır veya develik kısmı da denilen kapalı bölüm, 10.80 m. genişliğinde olup üzeri çapraz tonozlarla örtülüdür (Lev.151-a). Örtü sistemi için avlu revaklarına bitişik revak duvarlarında 0.60 m. sokağa bakan beden duvarlarında ise 1.60 m. içeriye doğru çıkıntı yapan duvar payelere yerleştirilmiş, tepesi aydınlıklı tonozlarda bu payelerin üzerine atılmıştır (Lev.151-b). Ahır bölümünün beden duvarlarında, her bölüme gelecek şekilde ortada ocak, iki yanında duvar nişinden oluşan bir düzenleme görülür. Nişlerin bulunduğu bu kısım ise 1 m. genişliğinde, 0.60 m. yüksekliğinde seki şeklinde inşa edilmiştir. Köşe bölümleri dahil doğuda 10, kuzey ve güneyde ise 6 çar bölümden oluşan ahır kısmı, her cephede ikişer geniş kemerle revaklara yani avluya açılır (lev.150-b). Bugün

avlunun ekseninde bir havuzun temel kalıntılarına rastlanılır. Herhangi bir veri olmadığı için havuzun restitüsyonu konusunda yoruma gitmek mümkün değildir.

Dış görünüme gelince; doğu ve kuzey cepheler sokağa baktığı için daha iyi algılanmaktadır (Lev.149-b). Bu cephelerde mazgal pencere dışında herhangi bir özellikle karşılaşmaz. Örtü sisteminde bacalar göze çarpır. İmarete yönlendirilmiş güney cephe de aynı özellikleri taşır. Avluya bakan cepheler ise kemer dizileri şeklinde hareketlendirilmiştir. Hana girişi sağlayan koridorun avluya açılan kemeri ile arastayla bağlantı temin eden taçkapı, en çok dikkati çeken mimari elemanlardır. Yine örtü sisteminde bacalar göze çarpmaktadır (Lev.147-b).

4.2.3. TABHANE

Han bloğu içinde ahır kısmının ve avlunun batısında, arastaya da doğudan bitişik olarak konumlanan tabhaneler, hana geçişi sağlayan koridorun kuzey ve güney iki yanında yer alan simetrik planlı bir duvarla avludan soyutlanmış iç avlulu özel daireler şeklinde tasarlanmış mekânlardır (Lev.142, 149-a, 150-a, 152a-b).

Arkasını arasta dükkânlarına doğru yaslayan tabhaneler, hana doğru yönelerek işlevsel bütünlüğe işaret etmektedir.

Han koridorunun kuzey ve güney yönlerine iki ayrı kanat halinde inşa edilen bu mekânlar (lev.149-a), her kanat içinde de simetrik düzenlemeyle ikiye ayrılmışlardır (Lev.152-a). Bir bakıma uzun ikişer odadan oluşan ve önlerinde tek sıra revak dizisi bulunan bu küçük üniteler (Lev.152-b), bir ara duvarla birbirlerinden ayrıldıkları gibi ara duvar içine açılan kapıyla da bağlantı içindedir. Bu ünitelerden ikisi ise han avlusu ile aralarındaki

duvar içine açılan birer kapıyla doğrudan han ile bağlantı halindedir (Lev.149-a).

Ocak ve duvar nişlerine sahip odalar, kapı ve pencereyle önlerindeki revağa açılarak günlük yaşama ait birimler olduklarını kabul ettirmektedir. Ayrıca her kanatta ikişer oda, mimari açıdan daha da farklılaştırılarak vurgulanmıştır. Bir kapıyla hemen yanlarındaki gelişmiş su sistemine sahip küçük yarı karanlık mekânlarla bu odalar, günümüzün deyiimiyle suit, banyolu özel daireler şeklinde tasarlanmış olup ayrıcalıklı kişilere ayrılmış olmalıdır. Aslında tabhane kanatlarındaki diğer odalar da yine hac yolu üzerindeki Payas'a uğrayan belirli kişiler düşünülerek inşa edilmiştir. Sıradan insanların ise kendilerine ait özel eşyalarıyla hanın ahır kısmında konakladıkları tahmin edilebilir.

Dış görünümüne gelince, hana doğru yönlendirilen odalarda sadece doğu cephe kavramı söz konusudur. İç avluya revakla açılan bu cephede, altta kapı ve pencere, örtü sisteminde ise bacalar göze çarpar.

4.2.4. İMARET

Han avlusunun güneybatı köşesindeki tonoz örtülü dar ve uzun bir koridorla bağlantısının sağlandığı imaret, tek sıra revaklı bir iç avlunun doğu ve batısına yerleştirilmiş farklı boyutlardaki dört mekânla, doğuda yer alan ve bir dehlizle geçilen sokak bağlantılı ikinci bir avludan oluşur (Lev.142,153,154).

Imaret, külliyyede doğu blokta, güney köşede yer alan ve doğudan hanla bağlantılı bir yapıdır (Lev.147-b).Kuzeyden hanın ahır kısmı ve tabhaneyle batıdan ise arastayla gevriili imaret, diğer iki cepheden sokaklarla kuşatılmıştır. Yani külliyenin aynı zamanda dış duvarlarını da

oluşturur (Lev.153a-b). Mutfak, yemek salonu, depo, kiler ve muhtemelen bazı servis amaçlı olarak tanımlanan mekânlar, revaklı bir avlunun doğu ve batısına ikişerli olarak yerleştirilmişlerdir. Batı kanatta tabhaneye bitişik konumlanan ilk mekân, mimari özellikleriyle mutfak olarak kullanılmış olmalıdır (Lev.154a-b). Üzeri tonozla örtülü imaretin bu en büyük dikdörtgen planlı mekânı, dört büyük yuvarlak kemerli ocak nişiyle ve avlunun revaklarına açılan kapı ve penceresiyle dikkat çeker. Bitişikteki mekân ise büyük bir olasılıkla işlevsel bağlantıdan dolayı yemek salonu olarak kullanılmış olmalıdır (Lev.154-a). Çapraz tonozla örtülü kare birim, kapı ve pencereyle önündeki avluya açılır. İmaretin doğusundaki mekânlardan hana bitişik olanı kendi içinde iki ayrı mekân şeklinde tasarlanmıştır. Kapı ve pencere açıklığına sahip tonoz örtülü ocak nişli dikdörtgen mekânın, büyük bir ihtimalle fırın olabileceğini düşünüyoruz. Bu bölümün güneyinde, derin bir eyvan şeklinde devam eden yerden 1.00 m. yükseklikteki seki ise fırın ağız olmalıdır. Aynı yönde sokağa cepheli mekân ise hem avlu, hem de arkasında yer alan bahçe ilişkisiyle depo, ya da imaret şeyhinin kullandığı bir birim olmalıdır. Avluya kapı ve pencereyle, doğusundaki bahçeye de pencereyle açılan birimin üzeri yine tonozla örtülüdür.

Bu kanatdaki her iki mekân arasında, avludan arka bahçeye, bir bakıma sokağa açılan bir koridor uzanır. Tonozla örtülü koridorun kuzey tarafında tuvalet birimi karşımıza çıkar.

İmarette, sokakla bağlantıyı sağlayan bahçenin doğu duvar içine açılmış yuvarlak kemerli bir servis kapısı dikkat çeker. Bugün görülen kapı, orijinalde, imaretin sokakla irtibatını sağlayan açıklık olarak belirlemektedir (Lev.153-b).

Dış görünümüne gelince; imaret sokağa güney ve doğu cephelerden algılanabilmektedir. Doğuya açılan servis kapısının dışında herhangi bir açıklığın görülmediği cephelerde, farkedilen tek özellik cephe bitimindeki dendanlı bezemedir (Lev.153a-b).

4.2.5. HAMAM

Külliyede batı kanatda, arastaya bitişik olarak konumlanan hamam, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı çift sıcaklıklı bir yapıdır (lev.142, 144-a, 155-156).

Hamama giriş arasta içinden soyunmalık bölümüne açılan bir kapıyla sağlanır (Lev.156-b). Hamamın en büyük bölümü olan soyunmalık, kare bir ana mekân ile ona doğuda açılan eyvan şeklindeki iki büyük nişten oluşur.

Kare mekânın üzeri pandantifle geçilen sekizgen kasnaklı kubbe ile arastaya pencerelerle açılan eyvanların üzeri ise tonozlarla örtülüdür. Ortasında bir havuzun yer aldığı soyunmalık bölümü, güney ve batı cephelerde açılan üçer alt seviye pencereleriyle oldukça aydınlatılmıştır. Soyunmalığın duvar önleri sonradan yapılan ahşap soyunma mekânlarıyla çevrelmiştir.

Soyunmalığın kuzey duvarında açılan bir kapıyla "L" şeklinde düzenlenmiş ılıklığa geçilir. Tuvalet ve traşlık mekânlarının yer aldığı ılıklıktan sonra, dört eyvan ve dört köşe odalı birinci sıcaklık bölümüne ulaşılar. Göbek taşının bulunduğu merkezdeki bölümün kubbeye, eyvan ve köşe odalarının ise beşik tonozla örtüldüğü ilk sıcaklıktan sonra, zikzak bir ara koridor ile yıldızvari planlı ikinci sıcaklık birimine geçiş sağlanır. Yıldızın doğu ve batı kollarında yer alan ikişer halvet hücreleriyle bu bölüm, doğu batı doğrultusunda dikdörtgen bir semaya

dönüşür. İkinci sıcaklığın kuzey kısmına ise su deposu ve külhan yerleştirilmiştir.

Hamam, dış görünüm açısından doğu hariç diğer cephelerden algılanır. Doğu cephe, arastaya bitişik inşa edildiğinden giriş kapısı ve iki pencere düzenlenmesi haricinde cephe anlayışı görülmez (Lev.156-b). Güney cephe, hânîkâh duvarına cephelidir (Lev.156-a). Batı cephe ise kaleye karşı olup kısmen sıbyan mektebiyle bitişiktir. Her iki cephede de, hamamın oldukça yüksek tutulan kasnaklı kubbesi ve üzer alt seviye penceresi göze çarpar (Lev.139-a, 144-a). Ayrıca örtü sisteminde olduğundan daha yüksek inşa edilen bacalarla karşılaşılır.

4.2.6. CAMI (MESCİT)

Yapı topluluğunda ibadet işlevine hizmet eden cami, külliye tasarımıında güneybatı köşede yer alan küçük ölçekli bir yapıdır. Haçvari planlı harimi, asimetrik son cemaat yeri, revağı, kuzeybatıda konumlanan minaresi ve kuzeyde hânîkâh ile ortak paylaştığı avlusuyla dikkati çeker (Lev. 142, 157, 160-a).

Vakfiye kaydında ve Tuhfet ül-Mi'marin de mescit kaydıyla geçen yapı, özellikle Evliya Çelebi'nin ilgisini çekmiştir. Seyyah şunları dile getirmektedir.

...Hana yakın işlemeli ve oyazılı bir cami vardır ki İstanbul'daki Sili^vri kapısı içindeki İbrahim Paşa camisini andırır. Mihrap ve minberi tek sanatlı bir eserdir. En ve boyca 80 ayaktır. Avlusu ise cennet bağından örneklenmiştir..... şehrin en güzel ve selâtin camisi olduğundan cemaati çoktur. Avlu ortasında şebekeyle çevrili bir şadırvanı vardır. Çevresinde abdest muslukları vardır ki sel-sebil gibi gece gündüz akar.... Caminin iki kapısı vardır. Biri kibleye açılan avlu kapısıdır. Sol kapı ise sözü edilen dut ağacının karşısındadır (Evliya Çelebi 1982:9-13).

Evliya Çelebi, kubbeli olan caminin içte son derece ferah olduğunu, tung şebekeli pencere üstündeki sedefkâri kapakların hiç bir yerde örneğinin bulunmadığından söz ederek, sadece bu camide hutbe okunduğunu, çünkü ötekilerin zaviye olduğunu belirtir.

Caminin mimari tanıtımı A. Kuran'ın planı doğrultusunda şöyledir (Kuran 1988:203-204, 210).

Harim, merkezde yer alan kubbeli kare bir birimin dört yöne doğru tonozlu eyvanlarla genişletilmesiyle oluşturulan haçvari şemaya dönüşmüş, ayrıca kuzey eyvanın doğu ve batı yanlarına da birer oda yerleştirilmiştir (Lev.152, 159a-b, 160-a).

Beden duvarları tarafından taşınan harime, son cemaat yerinden mihrap ekseninde açılan bir kapıyla girilir. Orta mekânın üzeri pandantifle geçilen sekizgen kasnaklı kubbeyle, kare mekândan dört yöne doğru genişletilen eyvan kuruluşlarındaki nişlerin üzeri ise çapraz tonozlarla örtülmüştür. Eyvanlardan doğu ve batıdakiler kuzey-güney, kuzey ve güneydekiler ise doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup simetrik olarak düzenlenmişlerdir. Eyvanlardan kuzey eyvana giriş, güney eyvan ise içine mihrap ve minberin yerleştirildiği mekân olarak dikkat çeker (Lev.159a-b, 160-a).

Doğu ve batıdaki eyvanların kuzey köşeleri, birer oda olarak değerlendirilmiş olup üzerleri çapraz tonozla örtülmüştür. Kuzey eyvana açılan kapıyla girişin sağlandığı mekânlar, birer pencereyle son cemaat yerine dışa ve harime açılır. Bu odaların üzerinde ikinci kat karşımıza çıkar. Dolayısıyla cami, kuzeyden iki katlı olarak düzenlenmiştir (Lev.160-a). Üzerleri kasnaksız kubbeyle örtülü ikinci kattaki köşe odaları, alt kat düzenini devam ettirerek birer açıklıkla kuzey eyvanına sivri kemer

şeklinde de güneye doğru açılırlar. Orijinalde minare kapısından çıkılarak bir koridor aracılığıyla üst kata ulaşılmıştı. Bu mekânlar kuzeylerindeki kapılar ile koridora açılmaktadır. Günümüzde ise sonradan bir kuruluş yerleştirilerek iki katlı hale dönüştürülen kuzey eyvanından çıkış sağlanır. Kuzey eyvanın üst katı ise mahfel olarak değerlendirilmiştir (Lev.160-a).

Harimin kuzeyinde ortasında bir şadırvanın yer aldığı avlu görülür. Hânikâh ile ortak kullanılan bu avlunun güney revak dizisi caminin son cemaat yerini oluşturmaktadır. Eski fotoğraflarından ve izlerden büyük bir onarım geçirdiği anlaşılan asimetrik planlı son cemaat yerinde, altı birim kubbe ile ikisi ise tonozla örtülüdür. Kuzeybatıdaki tonozlu bölüm hariç diğer bölümlerde altı sütun, sivri kemerlerle bağlanmış olup üzeri kubbeyle örtülüdür. Son cemaat yerinin kuzeybatıya bakan duvarının malzeme ve örgü (diletasyon) açısından farklı yapısı, bir giriş açıklığı mı? yoksa tahrip olduktan sonra yeniden mi örüldüğü konusunda soru işaretleri yaratmaktadır. Kaleye bakan ve çevreyle doğrudan bağlantısı olmayan batı cephesinin orijinalde sağır olduğunu, daha sonradan değişen koşullar gereği kemerle dışa açıldığını düşünebiliriz. Bugün kemerin üzengi hattı üzeri boşaltılan kemerin bu hale ne zaman dönüştürüldüğü ise belli değildir (Lev.158-a).

Kaldesi kuzeybatı köşede, dışa taşkın olarak inşa edilen minare, tek şerefeli olup yakın tarihlerde onarım görmüş, şerefesi ve külahıyla tamamen yenilenmiştir (Lev.158-a).

Dış görünümüne gelince, örtü sisteminde harimin orta mekanının örten çokgen kasnaklı kubbe dikkati çeker. Sekizgen olarak biçimlenen kasnağa sekiz sivri kemerli pencere, kubbeyi dıştan destekleyen yine sekizer payanda ayağı ve büyük payanda ayağıyla payanda kemeri atılmıştır

(Lev.158a-b). Örtü sisteminde, üst kat köşe odalarının kubbeleri de göze çarpar. Kuzey cephe, caminin giriş yönünün vurguladığı için anıtsal tutulmuştur. Asimetrik olarak planlanan son cemaat yerinde mihrap karşısına gelen ekseninde harime girişi sağlayan taçkapıyla karşılaşılır.

Yüksek sivri kemer içindeki mukarnas kavsaralı bölümü ve basık kemeriyle taçkapı, ilk planda ilgi çekmektedir. Doğu ve batısında birer nişin yer aldığı taçkapıda esas ilgi renkli taş işçiliği üzerinde toplanır. Taçkapıdan başka kuzey cephede, simetrik düzenlenmiş mihrabiye-ler, alt sıra pencereleri ve minare kapısı göze çarpar.

Doğu ve batı cepheler, simetrik olarak düzenlenmiş olup cephelerde alt seviyede üçer, üst seviyede ikişer pencere açıklığı görülür. Doğu cephenin kuzeydoğu köşesindeki pencere ise sonradan kapı haline dönüştürülmüştür (Lev.159-b).

Mihrap yönünü belirleyen güney cephe ise kendi içinde iki farklı düzeyi yansıtmaktadır. Mihrabın bulunduğu güney eyvan ikisi alt, biri üst olmak üzere üç pencereyle dışa açılır. Güney cephenin yan bölümlerinde ise alt seviyede dikdörtgen, üst seviyede yuvarlak pencere dikketi çeker.

4.2.7. HÂNIKÂH

Külliyede ana eksenini oluşturan arastanın batısında konumlanan ve güneydeki cami ile beraber ortak avluyu paylaşan hânikâh, avluyu güney hariç üç yönden kuşatan odalardan meydana gelen bir yapıdır (Lev.142, 157-a, 158-a, 160-b, 161a-b). Yayınlarla medrese olarak geçmekle birlikte, vakfiyesine göre hânikâh amacıyla inşa edilen yapı, Evliya Çelebi'nin ifadesini kabul edersek 17. yüzyılın ortasında medreseye dönüştürülmüş olmalıdır (Evliya Çelebi 1982:10).

Hânikâha, bir bakıma cami ve avluya da giriş, biri kuzey cephe eksenine, diğeri de doğuda arastaya açılan iki taçkapıyla sağlanır. Böylece hem sokakla dolaysız, hem de arasta ile ilişkili giriş sözkonusudur (Lev.161-a).

Yapı, kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir iç avlunun, güney hariç üç yönüne, revak arkasında yerleştirilmiş toplam 21 odadan oluşur. Doğu ve batıda sekiz, kuzeyde ise beş mekândan meydana gelen hânikâhda, kuzey taçkapının doğu ve batı iki yanındaki birer oda tuvalet, diğer odalar ise vakfiyede sözü edilen 'muridan-ı dervişhan'lara ayrılmıştır (Lev.161-b).

Bazı ufak ayrıntılar dışında benzer düzenleme yansıtan odalar birer kapı ve pencereyle avluya, bunun yanı sıra, kuzey ve batı cephe odaları da üst seviyede açılan mazgal pencereleriyle dışa açılırlar. Birer ocak ve duvar nişne sahip odalarda çatı seviyesinde bacalar göze çarpar (Lev.161-a).

Yakın tarihe kadar konut işleviyle kullanılan odalar günümüzde boş olarak durmaktadır.

Dış görünümüne gelince, üç cepheye sahip hânikâhın arastaya bitişik doğu cephesi hariç batı ve kuzey cephesini algılamak mümkündür. Kale tarafına bakan batı cephe mazgal pencere haricinde açıklığı olmayan masif bir görünüm yansıtır. Ayrıca tonoz örtünün üzerine yapılan çatıda da bazı odaların bacaları görülür (Lev.158-a, 161-a).

Avluya, bir bakıma hânikâh ve camiye girişi sağlayan kuzey cephe, eksendeki taçkapısıyla vurgulanmıştır. Klasik düzenlemeye göre alışılmışın dışında üstte üç dilimli, altında basık kemerli taçkapı; külliye'deki diğer taçkapılardan ayrılmaktadır. Girişin avluya bakan yönü ise derin bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Taçkapı dışında

kuzey cephede farkedilen tek özellik batı cephedekilerle aynı seviyede açılan mazgal pencerelerdir.

Arastayla sırt sırta inşa edilen doğu cephede tek dikkat çeken şey, eksende açılan ve arastaya geçişi sağlayan, derin bir eyvan şeklinde düzenlenen giriş bölümüdür (Lev.160-b).

İki yapı tarafından kullanılan revaklı iç avlu, dikdörtgen biçimiyle kuzey-güney doğrultusunda arastaya paralel uzanır (Lev.152,161-b). 1950 li yıllarda revakları yıkık durumda iken, caminin son cemaat yeri olarak kullanılan güney revak onarılmış, fakat hânîkâh odalarının önüne gelen bölümler olduğu gibi bırakılmıştır. Bugün, gerek zemindeki sütun kaidelerinden, gerekse duvarlarda göze çarpan kemer üzengi ve pandantif kalıntılarında tek sıra bir revak dizisinin avluyu çevirdiği ve üstünün de kubbeli olduğu anlaşılmıştır (lev.161-b).

Avlunun ortasında ise değişikliğe uğramış bir şadırvan göze çarpar. Ayrıca taş döşeli zeminde bir kuyu ile etrafa dağılmış taş malzeme kalıntılarına rastlanır.

4.2.8. SİBYAN MEKTEBİ

Külliyede batı kanatda, hamamın ılıklik kısmına bitişik olarak konumlanan sıbyan mektebi, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup birbirine bitişik iki oda ile önünde yer alan revaklı giriş bölümünden oluşur (Lev.152, 162-a).

Sıbyan mektebi, külliyyeden çok çevre mahallere ve Payas'a hizmet edeceği düşüncesiyle külliye tasarımı dışında atılmıştır. Bununla birlikte cami ve hânîkâh ile aynı kanatda yer alarak işlevsel açıdan bağlantı sağlanmıştır. Yapının önünde arasta, kale ve cami avlusunun açıldığı

büyük bir boş alan göze garpar (Lev.156-a).

Son büyük onarım öncesinde temel seviyesine kadar yıkık iken, yapılan onarımlarla ayağa kaldırılan yapı, bugün iyi durumda olup konut olarak kullanılmaktadır (Lev.155a-b).

Sıbyan mektebi, bitişik inşa edilmiş eş boyutlardaki iki odadan oluşur. Odalardan batıdakine bir ocak nişi göze garpar. Her iki mekânda kuzeye, birer alt seviye penceresiyle dışa açılır (Lev.162-a).

Yapının güneyinde dört paye üzerine sivri kemerle bağlanan üzeri tonozla örtülü bir revak dizisi bulunur. Cephe mimarisi açısından dikkati çekmeyen yapı, gerek kapladığı alan, gerekse yüksekliğiyle külliye de geri planı itilmiştir. Bugün etrafını muhdes bir çevre duvarı çevirir.

4.2.9. FIRIN?

Arasta batı girişinin güneyinde, hânikâha bitişik şekilde inşa edilen bir yapı dikkat çekmektedir (Lev.152, 156-a). Aynı zamanda hamamın soyunmalık kısmının karşısına gelen yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup farklı iki mekândan oluşmaktadır. Girişleri kuzeyden olan bu odalardan kaleye bakan kuzeybatı mekânın, dışa açılan alt seviyesi pencereleri bulunur. Üzeri bugün betonla kaplanan mekânın güneyinde derin bir bölüm bulunur. Sözlü geleneğe göre, bugün ocak ve bacalar ulaşmasa da burasının fırın olarak kullanıldığı iddia edilmektedir.

Bu durumda külliyenin imaretinde bağımsız, ikinci bir imaret karşımıza çıkmaktadır. Hânikâha, garşıya ve kaleye olan yakınlığı nedeniyle bu ikinci imaretin çevreye hizmet etmiş olabileceğini düşünebiliriz.

4.2.10. ÇEŞMELER

Arastanın tarihi yola açılan kuzey ve güney taçkapısının hemen yanındaki cephelerde birer çeşme yer alır. Güney taçkapısının doğu cephesinde, kuzey taçkapısının ise batısındaki cephede karşımıza çıkan çeşmeler, sivri kemerli küçük boyutlarıyla külliye çevresindeki yerleşime ve yola hizmet etmiş olmalıdır. Çeşmeler bugün iyi durumda ancak atıl vaziyettedir.

4.2.11. KÖPRÜ

Külliye, bir bakıma Payas'a, Belen yönünden ulaşımı sağlamak için Payas Çayı üzerine inşa edilen köprü, arastanın güney kapısından yaklaşık 50 m. uzaklıkta, yani yapılan bir köprünün yanında şeklinde ve atıl vaziyette karşımıza çıkar (Lev.138, 162-b).

Külliye ile ilgili arşiv malzemesi içinde köprüye de işaret söz konusudur. Mühimme defterleri içinde yer alan bir hükmün içeriğinden, köprünün yapıldığı Payas Çayı'nın kışı taşarak etrafa zarar verdiği, aynı zamanda can ve mal kaybına da yol açtığı, bu nedenle de han yakınlarında bir köprüye ihtiyaç duyulduğundan söz edilmektedir. (114)

Uzeyr Kadısı'nın tahmini 3000 altın masraf yapılmak suretiyle inşa edilebileceği hakkındaki görüşü üzerine Babıâli, Halep hazinesinden alınacak 3.000 altın ile köprünün yapılması ve Seyr-ü sefere açılmasını emreder. (115)

Bu bağlamda bir hükümde ilginçtir. Hükme göre, Payas Çayı ile bağlantı olarak, kale yakınındaki bataklık arazisinin sıtma hastalığına sebep olduğu ve kurutulması için akışına yön verilmesine teşebbüs edilmesi istenmektedir. (116)

Evliya Çelebi (1982:13), tarafından dört gözlü olduğu ifade edilen köprü, bugün üç gözüyle dikkati çekmektedir (Lev.162-b). Altından Payas Çayı'nın aktığı yüksek ve büyük kemerli bir gözle, kuzeye doğru daha küçük iki gözün mevcudiyeti simetrik olarak yaklaştığımızda, aslında köprünün beş gözlü olduğunu düşündürmektedir. Nitekim Çulpan (1975:153, Res.92), 1930'lara ait bir fotoğrafla günümüze ulaşmayan güneydeki iki göze işaret etmektedir. Benzer şekilde Tunç (1978:152) köprünün 40 m. uzunluğunda 4.60 m. genişliğinde beş gözlü olarak inşa edildiğini belirtmektedir. Ayrıca sözlü kaynak yoluyla da köprünün yakın geçmişi hakkındaki durumu hakkında bilgi sahibi olabiliyoruz. Çevrede yaşayanlara göre, 1919-39 Fransız işgali sırasında stratejik konuma sahip köprünün güney bölümü tahrip edilmiştir. Köprü mimarisi açısından bir 16. yüzyıl örneğidir.

4.2.12. HELÂLAR

Külliyede tesbit edildiği kadarıyla üç farklı yerde helâ karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, cami-hânikâh avlusunun kuzeyinde, giriş kapısının batısındaki mekânda, ikincisi, hanın kuzeybatı kögesindeki arastaya bitişik ve her iki yapımının kullanımına açık mekânda, üçüncüsü ise, imarette arka avluya (doğu) açılan koridorun kuzeyindeki mekânda göze çarpar.

BABAESKİ, SEMİZ(CEDİT) ALİ PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. BABAESKİ'NİN KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Babaeski, İstanbul Edirne karayolu üzerinde, Kırklareli'ne bağlı bir ilçe merkezidir. Yerleşme, Antik çağlardan bu yana, Orta Avrupa ile Balkanları İstanbul ve Anadolu'ya bağlayan tabii bir karayolu üzerinde kurulduğu önemini hep korumuş, dolayısıyla konumuyla tarihsel gelişimi paralellik göstermiştir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Şehrin Bizans dönemi öncesine ait kesin verilere sahip değiliz. Fakat Belgrad-İstanbul bağlantısını sağlayan, Antik Roma askeri yolu üzerinde "Mansio Burtudizus'un Şatosu" adıyla tanınan bir menzil yeri olduğu bilinmektedir (Jirecek 1967:49). Bizans dönemiyle birlikte, Trakya'daki piskoposluk merkezlerinden biri olarak tanınan kent, bu dönemde "Bulgaropygan", "Bulgaros" (Yun.), "Phygon" (Bul.) adlarıyla anılmaktaydı (Tuğlacı 1985:42). 812'de Bulgarlar tarafından tahrip edilen yerleşme, 1360 da Türkler tarafından fethedilene kadar önemli olmayan bir merkez konumundaydı. Aşıkpaşazade'ye göre, yerleşimin hisarı Türkler tarafından terk edilmiş durumda iken, alınmış ve tahrip edilmiştir (Aşıkpaşazade 1970:57-58). Bu bağlamda Evliya Çelebi, Osmanlı öncesinde yerleşimin bakımlı ve sağlam bir kalesi olduğunu, büyük bir şehir niteliği taşıdığını yazmaktadır (Evliya Çelebi 1984:296).

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

1360 yılındaki fethi takiben yerleşimin bilinen ilk imârı, günümüze ulaşan Fatih Camisi'nden de anlaşılacağı üzere Fatih döneminde gerçekleştirilmiştir. Bizans dokusunun değişerek Osmanlı şehir özelliğini kazanması ise büyük olasılıkla 16. yüzyılda olmuş, Sadrazam Semiz Ali (Cedit) Paşa (1561-65) tarafından cami, medrese, kervan-saray, hamam ve dükkânlar ile köprüden (?) oluşan bir külliye inşa ettirilerek Osmanlı döneminde menzil olarak seçilen bu yerin geliştirilmesi amaçlanmıştır (Lev.7).

Osmanlı dönemine ait belgelerde "Danışmend-Eski", "Danışmend Eskisi", "Baba Eski", "Babaeskisi", "Eski-Baba" ve "Babay-ı Atik" adlarıyla tanınan kent, bir menzil yeri olarak başkent İstanbul'a 36 saat uzaklıkta idi. Rumeli orta yolunun bu önemli durağı, kendinden önceki menzil Lüleburgaz'a 4-6, sonraki menzil Havsa'ya ise 4 saatlik mesafedeydi (Bozkurt 1966, 31; Halaçoğlu 1982:94,100-102). Menzil yeri olarak seçildiğinden kasaba halkının geçitli vergilerden muaf olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda bir de menzilhanesi mevcuttu.

16. yüzyılda Paşa Liva'sına bağlı Vize Sancağı'nda bir kaza merkezi olan Babaeski, subaşılıkla yönetiliyordu. 19. yüzyılda ise arşiv malzemesine göre, Edirne Vilayeti Kırkkilise Sancağı'nda kaza merkezidir (Baykara 1988:230).

Şehrin 17. yüzyılda daha da geliştiğini, burayı gezen seyyahların izlenimlerinden öğreniyoruz.

2. KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR2.1.1. KITABE

Külliyyede yapım tarihini veren kitabeye rastlanmaz. Ancak, avlunun batı taçkapısı üzerinde 1248 H./1632-33 M. tarihli bir onarım kkitabesiyle karşılaşılır. Sultan II. Mahmud (1809-32) ve Sadrazam Ali Paşa'nın adlarının geçtiği kitabe, külliyyede bazı onarım ve değişikliklere işaret etmesi açısından önemlidir (Lev.168-b). Talik yazıyla yazılmış kitabe iki sıra halinde beş satırdan oluşmaktadır.

Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir. (117)

Orijinal Yazımı:

(1) Şehinşah ibâdet pişe Han emd xirâ'el (2) arşâ'î şerîet ellek emn vâmanîder
 (3) dâkil hâfret yîngîr vâzîl şenâb hâc (4) şehânek pâdşâhî mehdî sâhib zâmanîder
 (5) el pâşânek ibtîdî mebdîn temîr kordîkn (6) tînî jûd vâ xîrî herkesîk vord zâmanîder
 (7) selûe hâse'de olşâh dîrâte dîmâqîl kîm (8) bîdîn vâ dîvlet vâ mîlîkîk medâr vâ fîr vâ şâhîder
 (9) şîrîr pâte hînî tîrîa vâldî târîxîm (10) bîdîlîr şâhîkîk hîcî sî Han emdî tînîder

1248

Transkripsiyonu

1. Şehinşah, ibâdet-pişe hân Mahmud hayr a'mâl
2. O hâmi-i şeriat âlemin emn ü emanıdır
3. Değil Hazreti Peygamber ü Zill-ı Cenâh-ı Hak
4. Cihânın Padişahı Mehdi-i sahip zamanıdır
5. Ali Paşanın etdi ma'bedin ta'mir gördüğün
6. Senây-ı cûdu hayrî herkesin vird-i zebanıdır
7. Salât-ı hamse de ol şâh-ı devranâ duâ kıl kim
8. Bu din ve devlet ve mülkün medâr-ı fahr-ü şânıdır
9. Sipihî takına 'aynı süreyyâ oldı tarihin
10. Bu dil-câ caminin muhyisi Han Mahmûd-ı sânidir -1248-

Türkçesi

1. Şahlar şahı, ibadet öncüsü hayr amelerinin (sahibi)
Mahmud Han
2. O (ki) Şeriatın hamisi âlemin emniyetini temin edendir.
3. O ne Hazret-i Peygamberdir ve(ne de) Cenab-ı Allahın
gölgesidir.
4. Cihanın padişahıdır (ve) zamanın sahibi mehdidir
5. Gördüğü Ali Paşa'nın mabedini tamir etti
6. Onun hayrının cömertliğini sena etmek herkesin dilinde
dolaşır
7. Beş vakit namaz devranın şahına dua et ki
8. O bu dinin, devletin ve mülkün medarı, övüncü ve
şanıdır
9. Gökyüzünün tâkına tarihini tıpkı Süreyya (yıldızı) gibi
oldu
10. Bu gönül çelici camii ihya eden ikinci Mahmuddur.

Küllîye ile doğrudan bağlantısı olmamakla birlikte, cami ve yakın konumu nedeniyle köprüyü de ele alarak kitabesini vermek istiyoruz (Lev.177-b). Köprünün kitabelik kısmında yer alan kitabe, beş satır halinde düzenlenmiş olup 1043 H./1633 M. tarihi ile Sultan IV. Murad (1623-40)'ın adını vermektedir. Kitabe metni şöyledir:

1. Cenâb-ı hazret-i Sultan Murâd-ı cem-azamet
ibadî üzre Hüdâ ide sayesin memdûd
2. Çün itdi azm-i cihâd ol Şeh-i hûmayûn-baht
yanınca asker-i bî had cünud-i nâ mahdûd
3. Bu cisri birkulu yolunda itdi pây endâz
Derûn-i dilden idûb ol şehe nisâr-ı dürûd
4. Çün itdi hüsn kabuliyle hatırın tatbiy
Anınla eyledi kasd-ı takrûb-i Ma'bûd
5. Sımah-ı canıma hâtîften irdi bu tarih
Ola bu cisri karin-i kabul-i Rabb-i vedûd"

Sene: 1043 (M.1633).

(Çulpan 1975:171).

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BİLGİLER

Semiz Ali Paşa'nın Cenazilâhire 973 H./Ekim 1565 M. tarihli Arapça bir vakfiyesi bulunmaktadır. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki Vakfiyede, Paşa'nın hayratlarından sözedilmekle birlikte Babaeski'deki külliyesine ait bilgiye rastlanmaz. (118)

Bu nedenle Ali Paşa'nın Babaeski'de büyük bir vakıf eseri olduğunu 982 H./1574-75M.tarihli vakıf muhasebe kaydından öğrenilmektedir. Bu belgede hamam, kervansaray ve dükkânlardan bahsedilmekte, Ayrıca bu kayıta, Babaeski'de yapıların Ali Paşa'nın ölümünden sonra, kiraları toplamakla görevli Kasım Bey tarafından Sinan'a yaptırıldığı belirtilmektedir. Belgenin içeriği şöyledir:

Muhasebe-i müfredat icarha-yı hamam-ı cedid ve karbansaray-ı cedid ve sair dekâkin der nefis-i kaza-i Babaeski evkaf-ı merhum ve mağfur seyyid ve şehid sahibü'l-hayrat vezirazam Ali Paşa nevverallahu merkadehu bir marifeti Kasım Bey cabî. (Gökbilgin 1852:503).

Yapılardan hamam ve kervansarayı "hamâm-ı cedîd" ve "kârbansaray-ı cedîd" olarak kaydedilmeleri sonradan yapılmış oldukları düşündürür.

Sinan'ın eserlerine ait listelerde cami ile medrese anılmakta fakat kervansaray ile hamamın adları geçmemektedir. Yalnız risalelerde, vakıf muhasebesi kaydında bahsedilmeyen medreseye işaret sözkonusudur. Risalelere kayıtlı külliye yapılarının dağılımı şöyledir (Kuran 1986:256; Sönmez 1988:31,34,67,70,84,88).

Tablo 1: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALELER YAPILAR	Tuhfet ül- Bünyan	Tuhfet ül Ebniye	Tuhfet ül- Mi'marin
Cami	1:67	1:70	1:60
Medrese	3:22	3:23	3:25

Risalelerde adı geçen medreseye, 17. yüzyıla ait bir belgede rastlanmaz. 17. yüzyıl ortalarına tarihlenen bir Rumeli kadiaskerliği rûznâmesinde, Babaeski'de iki medrese olduğu adları ve dereceleri ile birlikte verilmesine karşın, Ali Paşa medresesi adıyla tanınan bir yapıdan söz edilmez. Dolayısıyla medresenin olup olmadığı, ya da çok harap olduğu için mi kaydedilmediği sorun teşkil etmektedir.

18. yüzyıla ait bir belge ise Semiz Ali Paşa'nın hayratını,

...Baba-yı atik kasabasında bir kebîr camii ve bir gifte hamam ve karşıda bir mâ-i Leziz çeşmesi câridir şeklinde kaydetmektedir (Eyice 1989:427).

Belgede medrese, han ve dükkânlardan sözedilmemesi düşündürücüdür. Belki 18. yüzyıl sonlarında medrese ve han harap olmuştur. Ayrıca gifte hamam ve çeşme yapıları, günümüze ulaşan yapı tanımlamalarına uymamaktadır. Bugün karşı içinde Ali Paşa Hamamı adıyla bilinen bir hamam olmasına karşın tek hamamdır. Çeşmeye gelince, yine karşı bölgesinde bir çeşme olmakla birlikte, 17. yüzyıla ait meydan çeşmesidir. Dolayısıyla bu belge ile külliyein yapıları arasında fazla bir bağlantı göremiyoruz.

Sonuçta, arşiv malzemeleri arasında bütünlük olmama-

sı külliyyeyi oluşturan yapılar konusunda tereddütümüzü arttırmaktadır.

2.1.3. SEYAHATNAME

Orta Avrupa ve Balkanlardan, İstanbul ve Anadolu'ya giden ana yol üzerindeki Babaeski'ye çeşitli tarihlerde çok sayıda seyyah uğramıştır. S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllarda gelen seyyahların adlarını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:458).

Külliyyenin yapımından önce, 1553-55'de Babaeski'den geçen H. Dernschwam, kayde değer olarak sadece iki camiden söz eder (Dernschwam 1987:327).

1632'de Babaeski'den geçen A. Hibrî Efendi Babaeski hakkında şunları söylemektedir.

Baba nâm kasaba-ki Hafsa ile bunun dahi mâbeyni altı saatlik yoldur-nüzûl olundu. Bu menzilde Ebü'l-Feth Sultan Mehmed Hân'ın bir camî-i şerifî vardır ve kasaba kenarı Edirne'de karşı sâhibi Ali Paşa'nın bî-nazir camî-i şerifî vardır ve bu camî-i şerif pişgahında carî olan nehr-i sagirin üzerinde cisr...Bunda dört beş han ve Sarı Saltuk türbesi vardır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:114).

17. yüzyılın ortalarında Babaeski'yi gezen Evliya Çelebi, şehir ve özellikle Semiz Ali Paşa Camii ile Kasım Paşa Köprüsü hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Seyyaha göre, şehrin ismi Sarı Saltuk Bey'den dolayı Babaeski olmuştur. Vize Sancağı'na bağlı, halkı vergilerden muaf, 150 akçalık kaza idi. Şehirde 1060 adet bina ile 20 mihrap bulunmaktaydı. Seyyahın diğer izlenimleri şöyledir;

...Şehrin doğu başında su kenarında Ali Paşa Camii'ni yaptıran Süleyman Han'ın vezirlerinden Semiz Ali Paşa adında bir vezirdir. Burada öyle bir cami yaptırmıştır ki, selatin camileri ile eşdeğerdedir. İstanbul'da Topkapı'nın iç yüzünde

bulunan Kara Ahmed Paşa'nın bir benzeridir. Ama bu cami ondan geniş, aydınlık, bezeli, görülmeye değer bir eserdir. Ayrıca çevresindeki medrese, imaret, han ve dükkanlar hep Ali Paşa'nın hayratıdır. Kubbesi pek yüksek olup kurşunla kaplıdır ve bir konak yerden görülür. Bu da Koca Mimar Sinan'ın eseridir (Evliya Çelebi 1984:294-96).

Seyyah izlenimlerine devam ederek, çarşının diğer tarafından Fatih Sultan Han adını taşıyan küçük bir cami olduğunu, bunun yanı sıra şehirde, yedişer mescit, sıbyan mektebi ve han ile birer imaret ve hamam, üç tekke ve çarşı içinde dükkânlar, külliyenin yanındaki Kasım Ağa Köprüsü'nün yapım öyküsünden bahsetmektedir (Evliya Çelebi 1984:296-98).

Evliya Çelebi'nin ifadelerinden külliyenin şehrin doğusunda sınır noktada bulunduğu, günümüze ulaşmayan imaret, medrese, han ve dükkânlara sahip olduğu, özellikle caminin bir başkent örneği ile karşılaştırılabilecek kadar da değerli olduğu anlaşılmaktadır.

P.L.İnciciyan ve H.D.Andreasyan'ın izlenimleri ise şöyledir:

...Halkça Baba Eskisi denilen bu kasaba, Edirne'nin iki konak güneydoğusunda, İstanbul'dan dört konak uzak olup Meriç Irmağı'na dökülen bir suyun kenarındadır, hamam ve camisi vardır (İnciciyan ve Andreasyon 1975-76:140).

Antik dönemden başlayarak Türk dönemi dahil Belgrad-İstanbul arasındaki yol güzergâhından ve menzillerinden sözeden C.Jirecek, Babaeski hakkında şunları ifade etmektedir;

...Bundan sonraki en yakın durak yeri Mansio Burtudizus'un Şatosu...Bundan sonraki durak Burtudizus (şimdiki Babaeski)'a orta çağlar süresince, Bulgarlara karşı, daha Kırım'dan önceleri ayrıntıları bilinmeyen bir zaferin kazanılmasının

bir hatırası olarak, Bilgarofion (Bulgarofyon) denilir ve burada bir piskopos bulunurdu. Bununla beraber, Bizanslılar 833 yılında, aynı yerde Simeon tarafından Bulgarlarla olan savaş tarihlerinin kaydettiği en korkunç bozguna uğramışlardı. ...Eskibaba (Ortaçağlarda Bilgarofion'da) Mehmet'in salefi Sadrazam Ali tarafından yaptırılmış iki cami görülmekteydi (ölümü 1565). Müslümanlar buraya Evliyalarının kabrini ziyarete gelirlerdi. Burada medfun bulunan Saltuk Dede'nin 7 yerde gösterilen kabri vardı (Jirecek 1990:45-94).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Özgününde kapsamlı bir külliye olarak tasarlandığı anlaşılan Babaeski Semiz Ali Paşa Külliyesi'nden günümüze sadece cami ile hamam iyi durumda ulaştığından eski belgelerin önemi artmaktadır. Fakat özgün malzeme içinde de külliye ile ilgili bilgiye pek rastlanmaz.

Günümüz yayınları içinde, yeterli olmasa da Babaeski, külliye; daha doğrusu camiye ve baniiye konu alan belli çalışmalar şunlardır.

Gökbilgin (1950, 1952); Goodwin (1971), Tuncel (1974); Baltacı (1976), Kuran (1986,1988), Eyice (1989), Küçükkaya (1990).

Bu yayınlar içinde M.T. Gökbilgin'in eseri bir muhasebe evrakından yola çıkarak külliyenin yapılarından sözetmesiyle dikkat çeker. C.Baltacı ise günümüze ulaşmayan medrese ile ilgili tarihi bilgiler vermesi açısından önemlidir.

Cami, planı ve tasviriyle en kapsamlı olarak A.Kuran'ın çalışmasına konu olmuştur.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ BİLGİLER

3.1. BANI

Vakfiye, onarım kitabesi ve diğer arşiv malzemesine göre külliye'nin banisi 'Semiz', 'Cedit' lakabıyla tanınan Ali Paşa'dır. 968 H./1561 M.-972 H./1565 M. tarihleri arasında, Rüstem Paşa'dan sonra, Sokullu Mehmed Paşa'dan önce sadrazamlık yapan Ali Paşa, çeşitli mevkilerde önemli görevlerde bulunmuştur.

Arşiv malzemesinden ve günümüze ulaşan bazı yapılardan, Ali Paşa'nın, çok sayıda vakıf eseri olduğu anlaşılmaktadır. Bunların içinde şüphesiz en önemlisi, cami, medrese, kervansaray, dükkânlar ve hamandan oluşan ve kendi adıyla anılan Babaeski'deki külliyesidir.

3.2. MİMARİ

Külliye'nin mimarı Sinan'dır. Risalelerde cami ve medresenin Sinan'a ait olduğu ifade edilmekle birlikte, külliye'yi oluşturan diğer yapıları da, Sinan tasarlamış ve Hassa Mimarlar Teşkilatı ile birlikte inşa etmiş olmalıdır (Bkz.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Kaynaklarda sözü edilmekle birlikte, günümüze ulaşmayan han, imaret ve dükkânlar ile kısmen medrese nedeniyle bugün külliye'de bütünlük bozulmuş, dolayısıyla da yapı topluluğunun orijinal tasarımını restitüe etmek imkânsızlaşmıştır.

Ancak, yerleşimdeki bazı mimari veriler ile seyahat-namelerdeki bilgiler külliye'nin, şehrin doğudaki doğal sınırını oluşturan akarsu kenarında konumlandığını,

böylece İstanbul yönünden gelişte, özellikle caminin şehre siluet oluşturduğunu belirtmektedir.

Külliyenin yerleşim ile olan bağlantısına işaret eden veriler şunlardır: Birincisi, doğuda yer alan akarsu, Babaeski'nin doğal sınırı olduğu için külliye ve yerleşim, ister istemez diğer yönlere doğru gelişecektir. Nitekim, bugün de Çarşı Mahallesi adıyla tanınan ve içinde bir kaç tarihi eserin yer aldığı bölge, akarsudan 400-500 m. batıda bulunmaktadır (Lev.163).

Osmanlı dönemindeki ilk iskânı belirten 1467 tarihli Fatih Camii (Ayverdi 1973:55-56) çarşı bölgesindedir. Külliye'nin hamamı da bu caminin karşısındadır. Ayrıca 17. yüzyılda inşa edilen ve Dördüzlü Çeşme adıyla tanınan meydan çeşmesi (Anonim 1992:9) de, üçgen oluşturacak şekilde bu iki yapıyla karşılıklıdır. Dolayısıyla, külliye'nin şehrin dışına doğu ucuna yerleştirilmiş bir eser olduğu bahsi geçen bu yapılardan anlaşılmaktadır.

Bu durumda külliye'nin konum planını nasıldı sorusu akla gelmektedir. Günümüze ulaşan bazı izler ve G.Küçükkaya (1990)'nın restitüsyonu, medresenin cami ile karşılıklı olarak yerleştirildiğini göstermektedir. Böylece külliye'nin üçüncü yapısının da yeri belirlenmiş olmaktadır. Geriye han, imaret ve dükkânların yeri kalmaktadır. Evliya Çelebi, bu yapıların caminin çevresinde derken hangi yönü kastediyordu bilmiyoruz (Evliya Çelebi 294-297). Güney hariç diğer üç yön külliye yapıları için bugünkü verilere uygun olabilir. Bu nedenle daha fazla şey söyleyemiyoruz.

Sonuçta, Babaeski Semiz Ali Külliyesi, yapı kayıpları nedeniyle külliye tasarımı bilinemediği için herhangi bir gruba yerleştirmek mümkün değildir (Lev.163).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Mevcut bazı belgeler, onarım kitabesi ile mimari ve bezemedeki bazı ayrıntılar, külliyei oluşturan yapılardan cami, medrese ve hamamın çeşitli zamanlarda önemli sayılabilecek onarımlar gördüğünü belgelemektedir (Erdoğan 1977-78: 141-42, 173; Tuncel 1974:14-15; Küçükkaya 1990:201-204).

Külliyeinin bilinen ilk onarımı, bir belgeye göre Evâhir-i Cemaziyelevvel 1126 H./Mayıs 1714 M. tarihini taşır. Bu onarımda, yeri ve niteliği bahsedilmeyen şekilde cami ve hamamda onarım yapıldığı belirtilmektedir (Erdoğan 1977-78:141-142, 173).

1248 H./1832-33 M. tarihli onarım ise avlunun batı taçkapısı üzerindeki kitabeye göre belirlenir. Bu onarımla da külliyyede ne gibi değişikliklerin yapıldığı belli değildir. Tahminen bu tarihten önce sebebi bilinmeyen bir olay sonucu bütün çapta tahrip olan medresenin değişikliğe uğrayarak cami avlusu şekline dönüştürüldüğünü varsayabiliriz. Ayrıca bu onarım sırasında, caminin orijinal kalem işi bezemelerin de sıvanarak, 1986-88 onarımı öncesindeki Barok karakterli hale getirildiğini düşünebiliriz.

Külliyeinin 1308 H./1890-91 M.'de de onarım gördüğü ifade edilmektedir (Küçükkaya 1990:201-202). 1911 Balkan Savaşı sırasında yıkılan minare ve avlu duvarı ise 1934'de yenilenmiştir. Son olarak 1986-88 tarihleri arasında dış cephe taş temizliği kubbe kasmağı horasan harç değiştirilmesi, avlu duvarına harpuçta yapılması işi gerçekleştirilmiştir. Bu onarımlar sırasında ayrıca cami içindeki Barok dönem özellikleri kalem işi bezemenin raspa edilip klasik olduğu düşünülen orijinal bezemenin üzerinden geçilmiştir (Lev.172-73).

Külliyyenin yapılarından bugün cami iyi durumda olup ibadete açıktır. Hamam ise genelde iyi durumdadır ve aynı işleve hizmet etmektedir.

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyyede ağırlıklı olarak kesme taş, sonra yoğunluk sırasına göre, mermer, ahşap, alçı, kurşun ve demir kullanılmıştır.

Kesme taş, caminin eden duvarlarında, payanda ayaklarında, minarede, avlu duvarları ve kapılarında, hamam cephe düzenlemesinde ve şadırvanda göze çarpar (Lev.166-a; 167-a, 168-a, 174-b). Özellikle caminin eden duvarlarının titiz işçiliği de dikkat çekicidir (lev.168-a, 170-b). Mermer, cami içinde mihrap, menber, müezzin mahfeli ve sütunlarında, caminin dışında ise, taçkapıda, alt seviye pencere alınlıklarında, son cemaat yeri sütunlarında karşımıza çıkar (Lev.167-a, 172a-b, 173-b).

Ahşap, ikinci son cemaat yerinin örtü sisteminde (Lev.166-b), alçı, beden duvarı kaplamasında ve pencere işliklerinde (Lev.168-a, 170-b); kurşun, caminin ana kubbe ve yarım kubbeleriyle ilk son cemaat yeri kubbelerinde kullanılmıştır (Lev.166-b, 168-a, 170-b). Demir ise, caminin alt sıra pencereleri ile avlu pencerelerinde tercih edilmiştir (Lev.168-a, 170-a, 172-a).

3.6. SÜSLEME

Camide malzemeye bağlı olarak ilk son cemaat yeri sütunlarında, içteki mahfelleri taşıyan sütunlarda, mihrap, minber ve mihrabiyelerinde, cami taçkapısında, müezzin mahfelinde, taş ve taşa oyulmuş mukarnas süsleme karşımıza çıkar (Lev.167-a, 172-73).

Kalem işi bezemeye camide rastlanılır. Harimin duvar yüzeylerinde, kubbe içlerinde ve kubbeye geçiş sisteminde kalemîşi bezemeye karşılaşılr. Bu bezemeler son onarıma kadar barok özellikler yansıtırken (Lev.172a-b, 173a-b), klasik olarak tanımlanan 16. yüzyıl bezemesi haline dönüştürülmüştür (lev.172-b).

Alçı süsleme, caminin ikinci sıra ve örtü sistemindeki pencerelerde, alçı şebeke şeklinde karşımıza çıkar (Lev.168-a, 170-b).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. CAMİ

Günümüzde bütünlüğünü yitiren külliyyeden geriye kalan en önemli yapı, hiç şüphesiz özellikle mimarisiyle dikkati çeken camidir. Belge ve seyahatnamelerde adına sıkça rastlanılan yapı, hem külliyyenin diğer yapıları hamam, han ve dükkânların, hem de Edirne'deki Ali Paşa Çarşısı'nın gelirleriyle desteklenmiştir.

Arkası akarsuya önünü ise yerleşime verecek şekilde konumlanan cami (Lev.169-a, 170-a, 174-a) altı destekli merkezi plan şemasındaki harimi, çift revaklı son cemaat yeri, revaksız şadırvanlı avlusu ve kuzeybatıdaki minaresi ile göze çarpmaktadır (Lev. 163-173).

Camiyi oluşturan ilgili bölümlerin mimari özellikleri şöyledir (Lev. 164).

Harim, güneyde dışa çıkıntı yapan bir dikdörtgen içine yerleştirilmiş, merkezi kubbesi altı desteğe oturan plan şemasındadır. Kuzeyde eksene açılan bir taçkapı ile harime girilir. Destek sistemini oluşturan altı payeden kuzey ve güneydekiler duvara bağımlı olup duvar

ayağı şeklinde, doğu ve batıdaki ise serbest konumda, ekseninde duvar önüne gelecek biçimde yerleştirilmiştir (Lev.172-173). Örtü sistemine kadar uzanan payeleri birbirine bağlayan sivri kemerlerin üzerini ise mekânın bütününe hakim olan 14 m. çapında mukarnaslı panti-dantiflerle geçilen yuvarlak kasnaklı merkezi kubbe örter (Lev.168-a). Böylece merkezi kubbe, kuzey hariç doğu ve batıda iki, güneyden birer yarım kubbeyle desteklenmiştir. Bunlardan güneydeki yarım kuba, dışa taşkın olan mihrap kısmını örter (Lev.170-b).

A.Kuran'a göre örtü sistemi, her ne kadar eş düzenlenmiş beş ayrı birimden meydana gelse de, yarım kub-belerin işlevlerinin ayrı mekân oluşturmak olmadığı, sadece merkezi kubbeyi desteklemek için yapıldığı kabul edilmelidir. yazar, bu bağlamda tek birimli bir harimi örten tek birimli bir üst yapı biçiminde görülmesi gerektiğini belirtir (Kuran 1988:199-200).

İbadet mekânında, kuzey duvar eksenindeki kapıdan başka, çeşitli seviyelere açılmış pencerelerle karşılaşılır. Gerek beden duvarları yüzeyine, gerekse merkezi kubbeye, yarım kubbe ve kasnaklarına açılan çok sayıda pencereyle yapı oldukça aydınlatılmıştır (Lev.172-173).

Harimde taşıyıcı duvar payeleri arasında kalan boşluk-lara yani doğu ve batıya ise sütunlara oturan mahfeller yerleştirilmiştir (Lev.173-a). Mahfellere, kuzeydeki giriş kapısının batısında yer alan bir merdivenle çıkılır (Lev.172a-b). Güneyde dışa taşkınlik yapan kısma mihrap yerleştirilmiştir (Lev.173-b). Mihrabın batısında minber göze çarpar (Lev.173-b). Kuzeybatı köşede ise müezzin mahfeli bulunur (Lev.172a-b).

Caminin kuzeyinde çift sıra halinde düzenlenmiş revak düzeniyle karşılaşılır. Avlu ile esas (iç, ilk) son cemaat

yeri arasında, baklava başlıklı sekiz sütuna oturan yedi sivri kemerli, üç taraftan tek yöne meyilli çatıyla örtülü ikinci (dış) son cemaat yeri vardır (Lev.166-b, 167-a). Doğu ve batı iki yanda çıkıntı teşkil eden ve gerek avlu, gerekse cami duvarlarına organik biçimde bağlanan dış son cemaat yerinden esas son cemaat yerine geçilir. Altı baklava başlıklı sütunun sivri kemerlerle bağlanıp beş bölüm halinde düzenlendiği son cemaat yerinin üzeri orta bölümde çapraz tonoz, diğer birimlerinde kubbeye örtülmüştür (lev.166-b).

Kuzeybatıda yer alan tek şerefeli minare, 1911-12 lerde Bulgarlarca pabuç kısmına kadar yıkılmış 1934'de ise tekrar yapılmıştır. Oldukça yüksek kaideli olan minarenin batı ve güney cepheleri süslemelidir (Lev.168-a).

Caminin kuzeyinde güney hariç üç taraftan girişi olan pencereless duvarla çevrili büyük bir avlu bulunur (Lev.171-a). Avlunun güney kolu haricinde diğer kollarında revakla karşılaşılmaz. Güneydeki ise son cemaat yeri işlevine ayrılmıştır. Kuzeyde eksene açılan kapı diğer iki taçkapağına göre daha anıtsal tutulmuştur. Bu kapının avluya bakan tarafında görülen bazı izlerden, girişin üstünde önceden sütunlara oturan köşk biçiminde bir oda olduğu tahmin edilebilir (Lev.171-a). Ayrıca sundurma şeklinde bir sakıf olabileceği de varsayılabılır. Bu bağlamda M.Tuncel, evvelce burada bir kütüphane olduğunu iddia ederse de kesin bir veri yoktur (Lev.165-a).

Karşılıklı olarak simetrik açılan yan taçkapılar ise benzer düzenleme yansıtır. Yalnız batıdaki bir onarım kitabesine sahip olmakla farklılık gösterir (Lev.166-a).

Avlunun merkezinde oniki cepheli bir şadırvan mevcuttur (lev. 171a-b). Tuvalet ise sonradan inşa edilmiş olup kuzeybatı köşededir.

Avlunun bugünkü durumu G.Küçükkaya'nın dikkatⁱⁿⁱ çekerek restitüsyon yapmasına neden olmuştur (Küçükkaya 1990:202-203, 248). Medrese bölümünde sözünü edeceğimiz restitüsyonda, avlunun güney hariç üç yanı, revakların gerisinde medrese odalarıyla çevrilidir.

Caminin cephe düzenlemesinde ilk farkedilen özellik, harimin altı desteğe oturan merkezi kubbesinin cepheden de rahatlıkla algılanmasıdır. Yani yapının planı bazı mimari elemanlar desteğinde aynen dışa yansıtılmıştır (Lev.167-b, 170-b).

Örtü sisteminde, merkezi kubbe ve onu destekleyen kubbelerin dışında, yuvarlak kasnak formu ile payanda kemeri ve ayağı, köşelerde ise ağırlık kuleleri dikkat çeker. Merkezi kubbede olduğu gibi, yarım kubbelerin yuvarlak kasnaklıdır (Lev.170-b). Merkezi kubbenin etrafına kasnağı destekleyecek şekilde, doğu ve batıda ikişer, diğer dört köşede ise birer olmak üzere sekiz payanda kemeri yerleştirilmiştir. Her payanda kemerinin arasında ise payanda ayağı ve kasnak penceresi karşımıza çıkar (Lev.170-b). Ayrıca merkezi kubbenin dört köşesinde dilimli kubbeciklerle örtülü ağırlık kubbelerine rastlanır. Bunlar caminin iç görünümüyle dışı arasında bağlantıyı vurgulayan unsurlardır. İşlevleri yapının strüktür sistemiyle bağlantılıdır (Lev.168-a, 170-a).

Dış görünümüne gelince; kuzey cephe, son cemaat revaklarıyla birlikte oldukça anıtsal görünümündedir. Harim duvarına bitişik ilk son cemaat yerinin eksenindeki bir taçkapı ile harime girilir. Kuzey cephe J.Erzen'in de ifade ettiği ve çizimini yaptığı gibi, ekseninde taçkapı-pencere-mihrabiye-pencere düzeniyle simetrik şekilde planlanmıştır (Erzen 1981:93-94). Doğu ve batı iki yanına nişlerinaçıldığını taçkapı, düzenlemesi ile klasik özellikleri devam ettirir.

Simetrik inşa edilen doğu ve batı cephelerininin harim ve son cemaat yeri kısımlarında farklı düzenleme görülür. harimin cephelerinde, eksende ve köşelerde payanda ayakları arasında, sivri kemer içine açılmış çift sıra pencere düzeni göze çarpar. Kuzeybatı köşede payanda ayağı yerine minare yerleştirilmiştir.

Altta dikdörtgen tipte içi boşaltılmış sivri kemer alınıklı pencerelerle, üst seviyede ise sivri kemerli yine dikdörtgen tipte pencere düzeniyle karşılaşılır. Alt-takiler demir, üsttekiler ise alçı şebekelidir. Pencereler dikdörtgen silme kuşağı içine alınmıştır (Lev.168-a).

Son cemaat yerininin doğu ve batı uzantıları ise gerek harim, gerekse avlu cephelerine göre, batıya doğru dışa taşırılmış olup yanyana iki sivri kemer içine birer büyük boyutlu demir şebekeli alt seviye penceresi açılmıştır (lev.167-b).

Dış görünüm açısından en çok ilgi çeken cephe güney cephedir (Lev. 169a-b, 170a-b). İstanbul tarafından gelip köprüye bakan ve etrafı boşaltılmış olduğu için siluet oluşturacak şekilde hemen farkedilen cephe, kendi içinde iki ayrı düzenleme gösterir. Birincisi, güneye doğru çıkıntı yapan mihrap kısmı, diğeri ise mihraplı kısmın iki yanındaki bölümdür. Mihraplı bölümde, yine çift sıra halinde iki kat pencere sistemiyle karşılaşılır. Tek farklılık üst seviyedeki iki pencere arasına üstte yuvarlak bir pencere açılmasıdır. İki yan kısımda ise sivri kemer içine altta ve üstte birer pencere açılmıştır (Lev.170-b).

Avlunun dış görünümüne gelince, taçkapı ve pencereli duvarlar karşımıza çıkar. Taçkapılardan kuzeydeki dışa taşkın veyüksek yapılarak vurgulanmıştır (Lev.165-a). Diğer iki taçkapıdan yüksek olup üzerleri harpuçtayla

örtülüdür (Lev.166-a). Duvarlardaki pencereler ise dikdörtgen sivri kemerlidir. Avlunun kuzeybatı ve kuzeydoğu dış köşelerinde köşe sütunceleri bulunur (Lev.165-a).

4.2. MEDRESE

Günümüze ulaşmayan medresenin varlığı bazı arşiv malzemesi ile Evliya Çelebi'nin seyahatnamesine göre belirlenir (Gökbilgin 1952:503-504; Ballacı 1976:559; Evliya Çelebi 1984:295; kuran 1986:256, 345; Sönmez 1988: 34, 70, 88).

16. yüzyılda, külliye ile birlikte inşa edilmesine karşın, Evliya Çelebi hariç 17. yüzyıl sonrasına ait belgelerde adına rastlanmayan yapı, olasılıkla büyük bir tahribat görmüş, zamanla da yıkılmıştır.

Yeri kesinlikle bilinmemekle beraber cami ile medresenin aynı zamanda ve bir bütün halinde tasarlandığı varsayımından hareketle, medresenin caminin kuzeyinde yer aldığı ve caminin kuzeyindeki avlu duvarlarının ise 1248 H./1832-3 M. de yapıldığı için medresenin bu tarihten önce yıkılıp ortadan kalktığı öne sürülebilir.

Araştırmacı G.Küçükkaya'nın yaptığı restitüsyon planına göre medrese, cami avlusuna bitişik olarak konumlandırılmış olup camiyle medrese karşılıklı yerleştirilmekle ortak avluyu paylaşmaktadır (Küçükkaya 1990:202-248) (Lev.163).

Araştırmacıya göre medrese, revaklı avlunun etrafında, kuzeyde eksende dersane odalı, diğer yönlerde ise öğrenci hücreli plan şemasında iken, çeşitli müdahalelerle yok edilmiş, öğrenci odalarına ait avluya bakan kapılar pencere haline dönüştürülmüş, böylece de medresenin avluya bakan cephesiyle bugünkü avlu duvarı oluşturulmuştur.

G.Küçükkaya bu restitüsyonu için medrese revaklarını taşıyan kemerlerin başlangıçlarının avlu duvarında kısmen mevcut olduğunu savunmaktadır.

Araştırmacının restitüsyona temelde katılıyoruz. Ancak, tek mimari veriden yola çıkarak nasıl restitüsyon denemesi yaptı bilmiyoruz. Kanaatimizce, avlunun oldukça büyük tutulan boyutları, özellikle kuzey taçkapı başta olmak üzere, taçkapıların yeri ve düzenlenişleri ile avlu içine şadırvan yerleştirilmesi gibi diğer mimari verileri de düşünecek olursak, avlu çevresinde bir medresenin bulunduğunu kabul edebiliriz. Ayrıca karşılaştırma boyutunda en yakın yerleşim Lüleburgaz Sokullu Külliyesi cami-medresesi ile İstanbul'daki çağdaş bazı cami medreselerini düşünecek olursak kaynaklarda sözü edilen medresenin cami-medrese şeklinde tasarlanmaması için hiç bir neden göremiyoruz.

4.3. KERVANSARAY (HAN)

Kaynaklarda ve seyahatnamelerde sözü edilen yapı günümüze ulaşmadığı gibi yeri de belli değildir. Ayrıca sayı verilmeden bahsedilen dükkânların ise han çevresine yerleştirilmesi muhtemeldir.

4.4. İMARET

Tıpkı han gibi kaynaklarda ve seyahatnamelerde sözü edilen yapı günümüze ulaşmadığı gibi yeri de belli değildir.

4.5. HAMAM

Külliyei oluşturan ve günümüze ulaşan yapılardan biri de camiye gelir getirmek için yapı topluluğunun biraz uzağına, karşı içine inşa edilen hamamdır (Lev.163,174-a).

Aynı zamanda şehir için yaptırıldığını konumundan dolayı anladığımız yapı, bir belgede gifte hamam olarak sözedilse de, tek hamam olarak günümüze ulaşmamıştır (Eyice 1989:427).

Günümüze kitabesi kazanılmış, cephe özelliklerinin çoğunu yitirmiş şekilde ulaşan hamam, planı, külhanı ve iç mekânlardaki mimari öğeleriyle dönem özelliklerini yansıtmaktadır.

Hamamın diğer özellikleri şöyledir.

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan yapıya, caddeden bir kapıyla girilir. Dikdörtgen planlı soyunmalığın batı cephe eksenine açılan taçkapı bizi hamamın içine götürür (Lev.174-b). Güneyde pencerelerle dışa açılan soyunmalığın üzeri ahşap bir çatıyla örtülüdür. Kuzey cepheyesonradan bir kapı açılmıştır. Soyunmalıktan üç bölümlü, aynalı tonoz örtülü ılıkliğa geçilir.

Sıcaklık bölümü dört eyvan dört halvet (köşe odalı) plan şemasını yansıtır. Orta bölüm ile eyvanlar arasında oluşturulan kare mekânlar kube ile eyvanlar ise tonozla örtülüdür. Doğuda ise su deposu ve külhana rastlanılır.

Dış görünümüne baktığımızda, hamamın soyunmalık bölümünün yapıyı gölgeleyecek şekilde büyük ve örtü sisteminin yüksek tutulduğu görülür. Soyunmalığa girişi sağlayan taçkapı, yüksek bir sivri kemer içinde basık kemerli giriş kapısı şeklinde düzenlenmiştir (Lev.174-b). Güney cephede iki sıra halinde açılmış altı pencereyle karşılaşılır (lev.174-b). kuzey cephe sonradan açılan kapı haricinde sağır tutulmuştur (Lev.174-a).

Ilıklık ve sıcaklığın yan cepheleri sağır olup oldukça basıktır. Örtü sistemi tamamen elden geçen yapının

sıcaklık bölümünün kubbesi üç sıra kasnakla oldukça yükseltilmiştir (Lev.175a-b).

4.6. ÇEŞME

18. yüzyıla ait bir belgede sözü edilen çeşmenin olup olmadığı varsa hangi yapı olduğu belli değildir. Hamamın karşısında bulunan ve Dördüzlü Çeşme adıyla 17. yüzyıla tarihlenen meydan çeşmesinin dışında yerleşimde çeşmeye rastlanmaz. Dolayısıyla bu konuda yorm yapmamız mümkün değildir.

4.7. KÖPRÜ

Külliyeye dahil olmakla beraber, yapı topluluğuna çok yakın konumda olması açısından ele alacağımız köprü, kitabe ve diğer arşiv malzemesine göre 17. yüzyılda yapılmıştır (lev.170-a, 176-b). Ancak, külliyenin yapımı sırasında ve yeni köprüden önce de bir köprünün olması gerekir. Acaba mevcut bir Roma/Bizans köprüsü vardı da iyi durumda olduğu için mi külliye ile birlikte yapılmadı; ya da külliye ile birlikte yapılan köprü, 17. yüzyıldaki önemli bir olay sonucu yıkıldı, ya da tahrip olmuş bir durumdaydı da yeni bir köprünün yapılmasına mı gerek duyuldu? Bu soruların cevabını şimdilik bilemiyoruz. Fakat her koşulda köprünün yerinin orijinal olduğu düşüncesindeyiz (Lev. 163, 176a-b).

Köprünün genel özellikleri şöyledir (Çulpan 1975: 171-73; Tunç 1978:23-25).

Köprü, kasabanın hemen doğusundaki Babaeski Suyu üzerinde inşa edilmiş olup İstanbul-Edirne yolu bu köprüden geçmektedir. 1043 H./1633 M. yılında, IV. Murad döneminde (1623-40) inşa ettirilen köprünün yapımı, Evliya Çelebi'ye göre efsanevi bir çobanla bağlantılıysa da

Naima, IV. Murad'ın Leh Seferine hazırlandığı sırada yaptırıldığını belirtmektedir (Naima 1863:III.206, 224:IV.54).

Altı gözlü köprünün boyu 72.00 m. genişliği ise 5.85 m.dir. En geniş göz açıklığı 7.30 m.dir. Köprünün mansap kısmında kitabe köşkü, menba tarafında da balkon şeklinde bir çıkıntı vardır. Karşılıklı olarak yerleştirilen bu iki mimari unsur, köprüye estetik sağlanmıştır (Lev.176-a).

Yanlara doğru gittikçe daralan gözlere sahip köprünün her iki yanında selyaranlar, hafifletme ve tahliye gözleri karşımıza çıkar (Lev. 170-a, 176-a).

HAVSA, SOKULLU MEHMED PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Havsa, Edirne-İstanbul yolunun 27. km.sinde Edirne'ye bağlı bir ilçe merkezidir. İstanbul'u, Edirne üzerinden Balkanlar ve Orta Avrupa'ya bağlayan yol üzerinde olduğundan tarih boyunca önemli bir yerleşme yeri olarak dikkat çekmiş, özellikle de Osmanlı döneminde coğrafi konumu nedeniyle ön plana çıkarılmıştır (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Yerleşimin Antik dönem öncesinde ve hemen sonrasında ki durumu hakkında kesin bilgiler mevcut değildir. Trakya kavimleri tarafından gelip geçilen, ya da kısmen iskân edilen bir yer olduğu tahmin edilmektedir. Bilinen ilk ismi 'Ostudizuz'dur. Bizans döneminde 'Nicia', 'Nikitsa' yaygın deyişimiyle 'Nike' adıyla kale şehir olarak tanınan yerleşim (Jirecek 1967:47-48), Edirne ve çevresindeki diğer beldelerle birlikte, 14. yüzyılın ortalarında Osmanlılarca fethedilmiş, fetihden sonra da 15. ve 16. yüzyıllardaki iskân hareketlerine merkez olmuştur.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Arşiv belgelerinden ve geriye kalan mimari izlerden, Havsa'nın en gelişmiş dönemini Osmanlılar zamanında yaşamış olduğu anlaşılmaktadır. Havsa Kasabası'nın Türk idaresine geçtiği tarih kesin değilse de, 1362 de Edirne'nin fethiyle birlikte olduğu düşünülmektedir. Evliya ve Katip Çelebi'lerden öğrendiğimize göre, Havsa, adını

taşıyan olasılıkla devrin zenginlerinden hayır sahibi bir kadının yaptırdığı han ve vakıflarla 'Hafsa Hatun', 'Hafsâ', 'Havsa', 'Havza' adlarıyla tanınan kentin esas imârı, 16. yüzyılın sonlarına doğru, Sadrazam Sokullu Mehmed Paşa'nın kendinden önce ölen oğlu Mirimiran (Beylerbeyi) Kurt Bey veya Kasım Paşa için, onun mallarının vakfı ile kapsamlı bir menzil külliyesi yaptırmasıyla yeni bir boyut kazanmıştır. Genç yaşta ölen Kasım Paşa, Sokullu'nun iki oğlundan biri olup 1543 ve 1551 de Mohaç ve Temeşvar Beylerbeyliği görevlerinde bulunmuştur (Danişmend 1948:474; Gökbilgin 1952:605).

Belgelere göre, cami, medrese, iki kervansaray, imaret, arasta-dua kubbesi, tekke, gifte hamam, dükkânlar, köprü ve hazireden oluşan külliye, Edirne'ye bir menzil uzaklıktaki bu yerin konaklama ve ticari merkez olmasını sağlamıştır (Lev.7). Havsa, bir önceki menzil Babaeski ile sonraki menzil Edirne'ye 5-7 saatlik uzaklıkta olup İstanbul'a uzaklığı ise 40 saat idi. Dolayısıyla Havsa, İstanbul-Edirne arasında; Büyükçekmece, Silivri, Lüleburgaz ve Babaeski'den sonraki beşinci menzil olmaktadır (Bozkurt 1966:31; Jirecek 1967:168; Halapoğlu 1982:94).

Yerleşim, 1856 Devlet Salnamesi ile 1907 tarihli bir arşiv malzemesine göre Edirne Vilayeti Edirne Sancağı'nda kaza merkezidir (Baykara 1988:230). Adına daha önceki belge ve seyahatnamelerde ise köy, kasaba şeklinde rastlanmaktadır.

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTABE

Külliye, tarihsiz fakat olasılıkla yapım kitabesi olduğu tahmin edilen üç kitabe ile külliye sonradan

katılan köşe geçmesinin yapım kitabesi olmak üzere, dört kitabeyle karşılaşılır.

Bugün, caminin giriş kapısı üzerinde tamamı okunamayan bir kitabe mevcuttur (Lev.183-b).

Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir. (119)

Orijinal Yazımı

حضرت پاشای دیندار و	-1
دولت و مستدام	
اوغلی اوچون	
ایلدی بر مثلی و ما نندی بوق عالی مقام	-2
عزیمی داعی کورب انی دیدی تاریخنی	
صاحبنه دار السلام	

Transkripsiyonu

- 1- Hazret-i Paşa-yi dindâr u...
Devlet ü...müstedam
Oğlı için.....
- 2- Eyledi bir misli ü mânendi yok âlî makâm
'Azmi-yî dâ'î görüb anı dedi tarihini:
Sahibine dârü's-selâm

Türkçesi (özetle)

Kitabeden Paşa'nın oğlu için yaptırdığı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Ebced hesabıyla ilgili cümle eksik olduğu için ifade çözülememektedir.

İkinci kitabe, dua kubbesinden cami avlusuna geçilen kapı üzerindedir. Oldukça aşınmış olan kitabede, okunabildiği kadarıyla bazı kelimeler, Evliya Çelebi'nin seyahat-

namesinde sözünü ettiği kitabeyle benzerlik göstermektedir. Nitekim Evliya Çelebi, caminin yol üzerindeki ulu caminin eşiğinde gördüğünü ifade ettiği kitabe 984 H./1576-77 M. tarihli olup önemli bir belge niteliğindedir.

Evliya Çelebi'ye göre kitabe metni şöyledir.

"Göricek azmî duâ idüb didi tarih
Bu binayı eyleye Allah bâki üstüvar
(Evliya Çelebi 1984:295) 984/1576

Katip Çelebi de benzer olarak 985 H./1577-78 M. tarihini vermektedir (Reyhanlı-Altun 1976:75).

Üçüncü kitabe ise, cami yakınlarındaki boş arsaya son yıllarda yapılan Sokullu İlkokulu'nun mahzeninde T.Reyhanlı tarafından bulunan ve çeşmeye ait olduğu saptanan yapım kitabesidir. Tarihsiz olmakla birlikte, metnin içinde geçen Kasım Paşa ifadesinden külliye'nin çeşmesine ait olduğu anlaşılmıştır.

Kitabenin orijinal yazımı ve transkripsiyonu şöyledir (Reyhanlı 1977-79:244)..

Orijinal Yazım

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ	
الحمد لله دیسونلر هر دم بو ایمت عظیمی نوش ایدنلر دخی ماشاالله	1
صاحب الخیرات ایلدی قیون بابا ایله قاسم پاشایی اول اله	2
دخی دفتر دار اسبق عبد السلام افندی سبب قیلدی اولو پادشاه	3
دخی.. دکلو سبیلری نهایتسز رحمتیه یارلقیه اول اله	4

Transkripsiyonu

- 1- El-hamdülillâh desünler her dem bu nîmet-i azîmi nûş edenler dahi mâşâ'Allah
- 2- Sâhib'ül-hayrât eyledi Koyun Baba ile Kasım Paşa'ı

ol flâh

3- Dahi defterdâr-ı esbak Abdüsselâm Efendi'yi sebep kıldı ulu pâdişâh

4- Dahidenlü sebepleri nihâyetsiz rahmetiyle yargılaya ol flâh

Külliyyede sözünü edeceğimiz son kitabe 1194 H./ 1780 M. tarihlidir ve gifte hamama bitişik köşe geçmesine aittir. kitabenin orijinal yazımı ve transkripsiyonu T.Rephanlı (1977-79:242-43) tarafından yayınlanmıştır.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Sokullu Mehmed Paşa'nın 977 H./1567 M. tarihli vakfiye kaydında Havsa ile ilgili şu ifadelere rastlanılır.

Sevâb-ı cemilin merhum... Kurd Kasım Paşa... dan müşârünileyh vezir..... hazretlerine irs-i... şer-i ile intikal iden mâl-i helâktan mahrûse-i Edirne civarında Havsa... nâm kasabada... merhum ruh için birbirine karşı iki âlî han mabeynlerinde... ol hanlara konub âsûde olan gurebâ ve mesâkin.... mûsâfirîne taamlar virilür (Gökbilgin 1952:512).

Sokullu Mehmed Paşa'nın Havsa'daki vakfı ile ilgili bir arşiv belgesinde vakfiye kaydını tamamlayıcı bilgiye rastlanılır. Bu belgeye göre, Mehmed Paşa, Şevval 985 H./Aralık 1577'de, Rodoscuk Kadısı'na gönderdiği bir hükümde, Hafsa kasabasının su yolunun yapımı için su yolu ve bina emini istemektedir.

Risalelere gelince; külliyeji oluşturan yapılardan cami, imaret, kervansaray ve hamam risalelere kayıtlıdır. Diğer yapılar arasta, medrese, köprü, geçme ve tekeden ise sözedilmez. Risalelerde Sokullu Mehmed Paşa ile Kasım Paşa'nın adları birlikte geçer (Kuran 1986:250; Sönmez 1988:31,36,40,67-68,72,74,76,84,90,93).

Risalelere kayıtlı dağılımı şöyledir (Tablo 1).

Tablo-1: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALELER YAPILAR	Tuhfet ül- Bünyan	Tuhfet ül Ebniye	Tuhfet ül- Mi'marin
Cami	1:68	1:71	1:49
İmaret	5:12	6:15	4:14
Kervansaray	-	10:16	-
Hamam	12:26	13:27	10:30

2.1.3. SEYAHATNAME

İstanbul-Edirne arasındaki diğer menziller gibi Havsa'da aynı yoğunlukta çok sayıda seyyah tarafından gezilmiştir. S.Yerasimos, 14.-16. yüzyıllar arasında yerleşimi gezenlerin adlarını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:468).

Sırasıyla sözedeceğimiz seyyahların ilki H.Dernschwam olacaktır.

1553 de, Edirne üzerinden eski Roma yol güzergâhını takip ederek Havsa'dan geçen H.Dernschwam, Edirne'den 3 mil uzaklıkta ve 5 saatte gidilen Havsa için bir Türk Köyü ifadesini kullanır. Seyyah, 1555 deki gezisinde ise, Havsa'nın yanından bir dere aktığını, derenin üzerinde bir taş köprü olduğunu ve köyün dışında taştan bir kervansarayın göze çarptığını belirtir (Dernschwam 1987:46,329).

1632'de Havsa'da geçen A.Hıbrî Efendi gözlemlerini şöyle dile getirir.

...Hâfsa nâm menzil-ki Edirne ile mâbeyni seyr-i vasat ile tahminen altı saatlik yoldur-nuzûl olundu ve bu menzil evâil-i ahd-i Sultân Murad Hân-ı ibn

Selim Hân'da vezir-i a'zâm iken maktûl olan Mehmed Paşa'nın bir cami'-i şerîf-i ve bî-nazîr çifte hanı dahi vardır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:114).

Evliya Çelebi, Havsa hakkında şu bilgileri aktarmaktadır:

...Hafsa'ya geldik. Süleyman Han müzahibelerinden söz sahibi Hafsa Hatun burda olmakla onun adıyla tanınmış şirin bir kasabadır. Edirne'ye bağlı vakıftır. Daha sonra Sokullu Mehmed Paşa ölen çocuğunun bıraktığı malla burasını onarmış, koca bir kasaba eylemiştir. Sokulluzade için yaptırılan binalardan önce büyük kubbeli, ince uzun tek minareli, geniş avlusu olan ve gerçek bir sanat değeri taşıyan cami gelir. Bu cami öyle bezemeli, öyle aydınlık ki, san Rüstem Paşa camiidir. Tarihi;...984 (1576). Bu kitabe caminin ana cadde üzerindeki harem kapısı eşiği üzerine konmuştur. Ayrıca yüzyirmi ocaklı içli dışlı, ova kadar geniş alanlı,... büyük bir han yaptırmıştır ki, beşbin at, katır, deve vb. hayvan alır. Gelip geçen yolculara rahat bir kervansaraydır. Yine bu ana yol üzerinde sağlı sollu üçyüz dükkânı olan kagir kemerli bir çarşı vardır ki, cümle değerli eşya onda bulunur. Çarşının içine bir de hamam yaptırmıştır. Kapısından camekânına altı ayak taş merdivenle çıkılır. Camekânı büyük olup sayısız halveti güzel ve sıcak suyu bulunan sevimli bir hamamdır. Tekkesi ve medresesi bakımlı bu eserlerde görev yapanlar da ücret bakımından rahattırlar. Bir imareti vardır ki, ...nimeti boldur. ...Sözün kısası öyle güçlü, hayır işidir. Damların hepsi kurşunla kaplı olduğu gibi, içi şirin ve şenliklidir. Burgaz yolunda ve şehir dışında büyük bir ırmağa benzeyen dere üstündeki köprüde hayrata bağlıdır. Bu büyük hanın yakınında Hafsa Sultan Hanı vardır ki, kiremitle örtülü küçük bir handır. Ama çok sağlamdır. Bu şirin kasabada... sekizyüz ev... sekiz mihrap vardır. Ayrıca dört küçük han bulunur... şehirdaki bütün hayır eserleri Koca Mimar Sinan'ın elinden çıkmıştır (Evliya Çelebi 1984:295-96).

Katip Çelebi Havsa'yı Babaeski-Edirne arasında kalesiz küçük bir kasaba olarak anlatmakla, Hafsa adında bir kadının buraya çok vakıf yaptığını bu yüzden de burasının Hafsa adını aldığını yazmaktadır (Reyhanlı-Altun 1976:68).

L.İnciciyan ve H.D. Andreasyan, 1804 de basılan eserlerinde, Hafa'yı şöyle tanıtmaktadırlar.

"Hafsa, Edrene yakınında bir kasaba olup, Sokullu Mehmed Paşa orada cami ve kervansaray yaptırmıştır" (İnciciyan-Andreasyan 1974-75:36).

Yerleşimle ilgili izlenimlerine devam ederek,

Edrene ve 4-5 saat uzakta olan Babaeski arasında bir konak olan Havsa da aynı adı taşıyan (Havsa) bir kadın, Mehmed Paşa'nın oğlu Kasım Bey'in hatırasına bir cami, imaret, hamam ve iki kervansaray (çifte han) yaptırmıştır. Havsa'da keza, Abdülselam adını taşıyan bir cami ve yolculara yemek dağıtılan eski bir kervansaray vardır. Havsa, Ptolemeos'a göre Trakya şehirleri içinde olup Kartutemum adını taşırdı (İnciciyan-Andreasyan 1975-76:140-41).

Yerleşim hakkında bize önemli bilgiler veren bir başka seyyah da Jirecek'tir. Antik, Bizans ve Türk dönemiyle ilgili olarak yazar, 1877'de yayınlanan eserinde sunları söylemektedir.

Konstantin zamanında, Ostudizus (şimdiki Havsa)'nun bulunduğu yerde, kuvvetli bir kale olan Nicaia (Malka Nikeya) Slavyanca deyiimiyle Nikitsa bulunuyordu. Yolcu en güzel ve en muhteşem yapıları Edirne'yle İstanbul arasında görürdü. Bu iki payitane arasını birleştiren sultan (devlet) Yolu, gerçekten şahaneydi. Fakat bugünde olduğu gibi, etraftaki arazi o zamanda çıplak ve ıssızdı. Kasabaların nüfusu hemen hemen Türklere oluşuyordu. Camilerin, okulların, hamamların, çarşıların, köprülerinin, su kemerlerinin, kervansarayların birçoğu ünlü Mehmed Sokoloviç'in yaptırdığı anıtlardı (öl. 1579). Onun Havsa (Eski Nike)'de bir kervansarayı ile bir de camisi vardı (Jirecek 1967:47-48, 100,133).

Babaeski üzerinden 18 millik yolu 6 saatte aşarak Hafsa'ya geldiğini belirten J.Covel'in ilgisini daha çok çevredeki höyükler ve antik malzeme çekmiştir. Dolayısıyla, külliyyeye ait herhangi bir bilgiye rastlanmaz (Covel 1893:187).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Havsa Sokullu Mehmed (Kasım Paşa) Paşa Külliyesi, çeşitli boyutlarda hem genel yayınlara, hem de monografik çalışmalara konu olmuş bir yapı topluluğudur.

Yapılan çalışmalar şunlardır:

Gökbilgin (1952), Reyhanlı (1974,1976,1977-79); Sözen (1975); Erzen (1981); Cezar (1985); Kuran (1986,1988); Aslanapa (1986,1988); Küçükkaya (1990).

Çalışmaları irdelenecek olursak ilk ele alacağımız yayın T.Reyhanlı'nın külliyei konu alan ve ard arda yayınlanmış makaleleri olacaktır. Bu makalelerde külliyeinin ilk kez konum planı çizilmiş, kitabeleri verilmiş ve yapı topluluğu ana hatları ile anlatılmıştır.

Külliye ile ilgili ikinci önemli çalışması ise G.Küçükkaya'nın dır. Bu makalede, arşiv malzemesine göre yapılar kısaca tanımlanmakta ayrıca külliyeinin restitüsyon konum planına yer verilmektedir.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANİSİ

Külliyeinin banisi Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa (d.1505-ö.1579/Sad.1564-79)'dır. Belirtilmesi gereken önemli husus, Sokullu Mehmed Paşa'nın oğlu Kasım/Kurt Bey ya da Paşa için, bu külliyei yaptırmış olmasıdır. Arşiv malzemesine göre, Sokullu, ölen Kasım Paşa lâkaplı oğlu için, yine onun vakıflarıyla Sinan'a inşa ettirmiştir (Danışmend 1948:474; Gökbilgin 1952:605).

3.2. MIMARI

Külliye'nin mimarı, risalelerden anlaşılacağı üzere Mimar Sinan (1538-88) dır (bkz.böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVREYLE OLAN İLİSKİSİ

Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi; bugün şehrin tam merkezinde olup çevresi günümüz idari, eğitim ve ticari yapılarıyla çevrilidir. Bir zamanlar Hafsa Sultan ve Sokullu'nun imâr faaliyetleriyle, mamur hale getirilen yerleşiminden ancak, külliye'ye ait bazı kalıntı ve harabeler günümüze ulaşmıştır. Bu bağlamda, cami ve dua kubbesi genelde iyi durumda olup hamam, harabe, işlevi tam bilinmeyen bir yapı ise kalıntı şeklindedir. Diğer yapıları oluşturan kervansaray, imaret ve tahminen tabhane ile çeşme ise mevcut değildir. T.Reyhanlı'nın tekke olarak kabul ettiği yapı değişerek ayakta kalmış, köprüden ise kalıntı bir, iki ayak dışında iz kalmamıştır.

Bu bağlamda, külliye'deki yapı kayıpları nedeniyle topluluğun yerleşim ile bağlantısını kurmak zorlaşmıştır.

Yalnız, gerek günümüze ulaşan külliye'nin bazı yapılarından yola çıkarak, gerekse Lüleburgaz, Babaeski ve Büyükçekmece'de olduğu gibi, kimi yerleşmelerin doğal sınırını akarsuların oluşturduğu düşüncesinden hareketle, Havsa'da da güneyde akan derenin yerleşime doğal sınır oluşturduğunu kabul edilebiliriz.

Dolayısıyla, güney uç nokta olarak kabul ettiğimiz dere üzerindeki köprüden kuzeye doğru, çifte hamama kadar uzanan geniş alan, mevcut yapı ve kalıntılardan da anlaşılacağı üzere, külliye'nin yerleşim alanı olmalıdır. Bu açıdan konuya yaklaştığımızda; günümüze ulaşan cami, dua kubbesi ve çifte hamamdan yola çıkarak külliye'nin

olası tasarımını kurabiliriz.

Muhtemelen külliye alanında ilk dikkati çeken özellik, kuzey-güney doğrultusunda düz bir hat şeklinde uzanan geniş bir yol ve yolu aşağı yukarı orta noktada kesen konumdaki dua kubbesi adlı mimari formdur. En yakın benzerini komşu yerleşim Lüleburgaz'da gördüğümüz dua kubbesi şeması ve sokak şeklindeki uzun yol bize, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği 300 dükkândan bir kısmının, bu yolun iki tarafına karşılıklı olarak yerleştirildiğini kabul ettirmektedir. Bu düşüncemizi 1940'lara ait eski bir fotoğrafta görülen dükkân kalıntıları da ispatlamaktadır (Küçükkaya 1990:232, Fot.17).

Dua kubbesini oluşturan baldaken şemadan doğu ve batı yanlara açılan taçkapı şeklindeki girişler, her iki yöndeki yapılaşmaya işaret etmektedir. Nitekim, doğuya açılan taçkapıyla bugün bir avlu içine yerleştirilmiş cami ve hazirenin bulunduğu tarafa geçilir. Batı taçkapısından ise günümüzde park olarak düzenlenen oldukça geniş sahaya ulaşılır. Bu taraf, arşiv malzemesinde ve seyahatnamelerde adına rastlanılan ve "birbirine bakan çifte hanı vardır" ifadesine uygun düşmektedir. Hanın dışında yakın ilişkiden dolayı imaret ile olasılıkla tabhanenin de bu yönde konumlanabileceği varsayabiliriz. Böylece batı kanatta han-imaret ve tabhane ile bir blok oluşturma söz konusu olabilir.

Geriye kalan medrese, tekke ve çeşmeye gelince; medrese ve tekkenin işlevsel açıdan cami çevresine yerleştirileceğini tahmin edebilir. Özellikle kuzey ve doğu cepheler bu iki yapıya daha uygun düşmektedir. Çeşmenin yerini belirlemek ise imkânsızdır.

Varsayımdan yola çıkarak kurmaya çalıştığımız tasarım, T.Reyhanlı ile A.Altun'un 1974'de çizdikleri konum planına aşağı yukarı uymaktadır (lev.178).

1990 da Küçükkaya tarafından gizilen restitüsyon konum planı ise hayli iddialı bir çalışmasıdır (Lev.177).

Çünkü araştırmacı, elindeki verilerin çoğunu açıklamadan külliye restitüsyon planını gizlemektedir. Örneğin medresenin caminin karşısına nasıl konumlandığını, dükkân sayısı, kuzeyde de devam eden dükkân dizisi, kervansarayın bölüntüye uğraması cevap bekleyen başlıca soruları oluşturmaktadır.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Arşiv malzemesi ve seyahatnamelerden dolayı varlığını öğrendiğimiz yapı sayısı ve türü ile günümüze ulaşan külliye yapıları ve kalıntılar karşılaştırıldığında, yapı topluluğunun orijinal tasarıma göre çok şey kaybettiği anlaşılmaktadır.

Bilindiği kadarıyla külliye yapı kaybına ve bütünlüğün bozulmasına en büyük neden 1165H./1752 M. tarihinde meydana gelen depremdir (Cezar 1963:389). Büyük tahribata yol açtığı kabul edilen bu depremden sonra yapılar, belki onarılamayacak kadar harap düştüğünden kendi haline bırakılmış zamanla da yok olmuştur. Bu bağlamda, yeniden yapıma ihtiyaç duyulmadığı da anlaşılmaktadır.

1912'de Balkan Savaşı sırasında özellikle caminin minaresi ile son cemaat yeri büyük tahribat görmüştür. Savaşı takiben yapı topluluğu içinde onarımı yapılan tek yapı cami olmuştur (Lev.183a-b, 184-b). Yapılan onarımlarda cami elden geçirilmiş, son cemaat yeri ile kubbe ve minare arasında gördüğümüz kademelenme dışında eski karaktereni korumuştur (Kuran 1986:295). Restitüsyon faaliyetinde cephe ve örtü sistemi yenilenmiş, fakat kemer üzengilerinden izleri mevcut olan son cemaat yeri revakına dokunulmamıştır. Cami bugün iyi durumda olup ibadete

açıktır. Camiyi üç yönden çeviren haziredeki mezarlar ise harap bir haldedir (Lev.184-b).

Cami dışında, külliye kullanıma açık ikinci bir yapıya rastlanmaz. Yarı harap halde iken 1992 de dua kubbesi elden geçirilmiştir (Lev.181a-b). Yapılan onarımlarda, yıkık kubbe yeniden örülmüş, dua kubbesini dört yöne bağlayan kemerlerin taş değişimi yapılmış ve sağlamlaştırılmıştır.

Kuzeybatıdaki çifte hamam ise soyunmalık bölümleri dışında algılanamayacak durumda harap olmuştur (Lev.186a-b).

Caminin batısında ve ona kuzey avlu duvarından bitişik kuzey-güney ekseninde bir sıra ocaklı duvar kalıntısının işlevi belli değildir. Yerleşim düzeni ve arastayla olan bağlantısı taşınmış olabileceğine işaret etmektedir (Lev.185a-b).

Önceden mevcut, ya da külliyeyle birlikte yapılan köprü ise modern köprünün ayakları altında kalıntılar şeklinde harap bir durumdadır.

Külliye ana yapıları oluşturan arasta, imaret kervansaray ve tahminen tabhane mevcut değildir. Bugün caminin kuzeydoğu tarafına doğru düşen mihraplı mescidin orijinalde T.Reyhanlı'ya göre tekke olduğu kabul edilirse de değişerek günümüze ulaşmıştır diyebiliriz. Ayrıca yine T.Reyhanlı'ya göre tekke ile bağlantılı bir çeşme söz konusu iken günümüze ulaşmamıştır (Reyhanlı 1977-79: 244-45).

Külliye 18. yüzyıl sonunda dahil edilen köşe çeşmesi ise genel haliyle iyi durumdadır (Lev.186-b).

3.5. MALZEME VE TEKNİK

Külliyyede ayakta kalan yapılardan anlaşıldığı kadarıyla kesme taş ana malzeme olarak değerlendirilmiştir. caminin beden duvarlarında, cephelerinde, minarede, dua kubbesini taşıyan destek ve kemerlerde, çifte hamamın soyunmalık bölümlerinde, yapı kalıntısında ve köşe geçmesinde kaliteli işçilikle örülmüş taş malzemeye karşılaşırlar (Lev.181-b, 182a-b, 183a-b, 184-a).

Mermer, mihrapta, minberde, caminin pencere söve ve alınlıklarında, son cemaat yeri paye ve kapıları ile hamamın kurnalarında kullanılmıştır (Lev.183-b). Moloz taş ise çifte hamamın ılıklik ve sıcaklık bölümlerinde görülür.

Tuğla, dua kubbesi ile hamamın geçiş ve örtü sisteminde tercih edilmiştir (Lev.181-b). Ahşap malzemeyi caminin hariminde pencere kanatlarında görmekteyiz.

Kurşun, caminin kubbesinde, minare külahında ve dua kubbesinde (Lev.187-a, 184-a); alçı, şebeke olarak caminin üst seviye pencerelerinde; demir ise caminin alt sıra pencerelerinde karşımıza çıkar.

3.6. SÜSLEME

Bir menzil külliyesi şeklinde tasarlandığı için külliye yoğun bezemenin olabileceği beklenmez. Ancak, mevcut olabilecek süslemenin de mimarideki kayıplar gibi zamanla yok olduğu düşünülebilir. Günümüze ulaşan hakim süsleme, taş ve taşa oyulmuş mukarnas süsleme olup cami taçkapısında, mihrap, minber ve minarede dikkat çeker (Lev.183-b).

Malzemeye bağlı renkli taş işçiliği 18. yüzyıl yapısı

köşe çeşmesinde, alçı-kalem işi ve ahşap süsleme ise cami içinde karşımıza çıkar.

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. HAN (KERVANSARAY)

Adına, vakfiye kaydında, Tuhfet ül-Ebniye'de ve seyahatnamelerde rastlanılan yapı, kimi yerde han kimi eserde ise kervansaray olarak tanımlanmaktadır.

Belgelere ve yayınlara "birbirine karşı iki âlî han", "bî-nazir çifte han", "iki kervansaray (çifte han)" tanımlamalarıyla geçen yapıyı Evliya Çelebi şöyle anlatmaktadır.

...Yüz yirmi ocaklı içli dışlı, ova kadar geniş alanlı, ...büyük bir han yaptırmış ki, beşbin at, katır, deve vb. hayvan alır. Gelip geçen yolculara rahat bir kervansaraydır (Evliya Çelebi 1984: 295).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere, külliyeenin bu en büyük yapısı, olasılıkla imaret ve tabhane ile birlikte, dua kubbesinin batısında caminin karşısında idi (Lev.177-178). Yapı 1165 H./1752 M. tarihli bir depremde yıkılmış, günümüze bazı kalıntıları bile gelmemiştir (Lev.179a-b). Şimdi yeri park olmuştur. Muhtemelen Belediye Binası'nı da kapsadığı düşünülebilir (Lev.179-a).

4.2. TABHANE

Adına belge ve yayınlarda rastlanmamakla birlikte, külliyeenin bir de tabhanesi olabileceğine ait ifadeler söz konusudur. Tanımlamalarda sık sık bahsedilen misafirlerden bazılarının, han içindeki özel bir yapıda (tabhanede) kalmış olması ihtimal dahilindedir.

4.3. İMARET

Belge ve yayınlarda bahsedilen ve her üç risalede kayıtlı yapının varlığı kesindir. Olasılıkla dua kubbesinin batısında hanla birlikte yer alıyordu. G.Küçükkaya hamama bitişik konumda olabileceğini ileri sürmektedir (Küçükkaya 1990:205). 1752 depremiyle yıkılmış, herhalde ihtiyaç da olmadığı için yapılmadığından dolayı günümüzde toprak üstünde gözüken parçası kalmamıştır. Şimdi arsasında park yeri bulunmaktadır (Lev.179-a).

4.4. ARASTA-DUA KUBBESİ

Günümüze sadece dua kubbesi ulaşan arasta, külliye yapılarının merkezinde, kuzey-güney doğrultusunda, düz bir hat halinde yerleştirilmiş olup han ve cami blokları tarafına açılan kapıların önüne, arasta sokağın üstüne de dua kubbesi inşa edilmiştir (Lev.177-78; 180-182).

Sokağın uzunluğu ve genişliği, karşılıklı olarak açılmış bir dizi dükkânın varlığına işaret eder. Evliya Çelebi'nin ifade ettiği üçyüz dükkândan bir bölümünün arasta da olması muhtemeldir. Her ne kadar G.Küçükkaya'nın restitüsyonun da arasta biçimlenişi ve dükkân sayısı belirtilmişse de (lev.177), restitüsyonu oluşturacak veriler mevcut değildir. Araştırmacı, taşınmış olduğunu ileri sürdüğü ocaklı nişli duvar kalıntısı dışında hangi verilerden yola çıktığını belirtmemektedir.

Günümüze son yapılan restorasyonla iyi durumda ulaşan dua kubbesinin mimari özellikleri şöyledir.

Dua kubbesi köşelerde yer alan birer büyük payenin sivri kemerlerle birbirine bağlanıp, üzerinin pandantif geçişli büyük bir kubbe ile örtülmesinden oluşmuştur. Baldaken şemayı yansıtan bu mimari düzende, doğu ve batıdaki

han ve cami bloklarına açılan eyvan şeklindeki derinliklerin içinde, karşılıklı açılmış taçkapılar karşımıza çıkar (Lev.182a-b).

M.Cezar'a göre, anıtsallığı ve biçimlenişiyle Lüleburgaz Sokullu Arastası dua kubbesine çok benzeyen Havsa'daki örneğin, dua kubbesinin dışında, arasta düzeni açısından da Lüleburgaz'ı model aldığı ileri sürülebilir (Cezar 1985:193-194).

4.5. CAMI-HAZİRE

Arastanın doğusunda ayrı bir blok halinde inşa edilen cami, kare planlı tek mekânlı harim, günümüze ancak izleri ulaşabilmiş son cemaat yeri ile kuzeybatıya konumlanmış tek şerefeli minareden oluşmaktadır (Lev.177,78; 183-a). Yalın fakat anıtsal görünümlü bir yapıdır.

Adına belgelerde ve seyahatnamelerde rastlanılan yapı, Evliya Çelebi'ye de konu olmuştur. Çelebi yapı için şunları yazmaktadır.

...Sokullu-zade için yaptırılan binalardan önce büyük kubbeli, ince uzun tek minareli, geniş avlusu olan ve gerçek bir sanat değeri taşıyan cami gelir. Bu cami öyle bezemeli, öyle aydınlık ki, san Rüstem Paşa cami'dir. Tarihi 984. Bu kitabe caminin ana cadde üzerindeki harem kapısı eşiği üzerine konmuştur (Evliya Çelebi 1984:295-96).

Kuzey cephe eksenine açılan eyvan şeklindeki bir taçkapıyla girişin sağlandığı yapı, beden duvarları üzerinde altta mukarnas dolgu üstünde trompla geçilen bir kubbe ile örtülüdür. Cami, duvarların çeşitli seviyelerine açılan farklı sayı ve boyutlardaki pencerelerle aydınlatılmıştır. Güney duvarında mihrap ve minberin yer aldığı harimde, giriş kapısının üstü mahfel olarak değerlendirilmiştir.

Caminin kuzeyinde yer alan bazı mimari izler orijinalde yapının bir son cemaat yeri revakına sahip olduğunu kabul ettirmektedir. Mimari izleri şöyle sıralayabiliriz. Kuzey duvardaki kemer üzengileri ve kemer izleri ile son cemaat yeri sekisi üzerindeki sütun tabanları. Bu veriler pandantifle geçilen kubbelere sahip dört bölümlü bir revak düzenine işaret etmektedir (Lev.183a-b).

Kuzeybatıda sonradan büyük çapta onarıldığını bildiğimiz tek şerefeli bir minare göze çarpar (Lev.183-a).

Dış görünümüne gelince; son cemaat yeri revakı yıkıldığı için cephe giriş özelliğinden çok şey kaybetmiştir. Cephe J.Erzen'in ifade ettiği gibi eksende giriş kapısı ile onun iki yanında simetrik olarak düzenlenmiş pencere-mihrabiye-kapı sistemiyle oluşturulmuştur (Erzen 1981:102).

Kuzey cephede iki özellik dikkat çeker. Birincisi, eksene açılan mukarnas kavsaralı taçkapı, ikincisi, kuzeydoğuda bir kapıyla girilen küçük oda şeklindeki hacimdir. Büyük bir ihtimale minare ile birlikte simetri kaygısından dolayı yapılmış olmalıdır.

Doğu ve batı cepheler simetrik düzenlenmiş olup iki farklı tipte üç seviye halinde açılmış pencerelerle karşılaşılır. Alttakiler dikdörtgen ve demir şebekeli, ikinci ve üçüncü sıradakiler ise dikdörtgen sivri kemerli alçı şebekelidir.

Aynı özellikler güney cephe için de sözkonusudur. Yalnız bu cephe, minare veya köşe odası gibi çıkıntıya sahip değildir (Erzen 1981:103).

Cephe mimarisinde kasnaksız basık kubbe kullanımı ile karşılaşılır (Lev.179-a, 183-a).

Caminin çevresinde bir avlu yer alır. Avlunun içinde değişik tarihlerde gömünün yapıldığı hazire bulunur. T.Reyhanlı'nın tesbitlerine göre en erken tarihli kitabeli mezar taşı 17. yüzyıl başına aittir (Reyhanlı-Altun 1976:76). Bu da bize, çağdaş dönemde de hazire olduğunu kabul ettirmektedir.

4.6. MEDRESE

Adına sadece Evliya Çelebi'de rastladığımız medresenin varlığı kesin değildir. Risaleler kadar 16-17. yüzyıl medreseleri arasında adına rastlanmaması medrese konusunu şüpheye düşürmektedir. Evliya Çelebi'ye inanırsak, bugün medrese olarak kabul edeceğimiz bir yapı mevcut değildir. T.Reyhanlı'ya göre, caminin kuzey duvarına dayalı, kuzey-güney doğrultusunda diagonal uzanan ocak ve duvar nişli yamuk bir duvar kalıntısı medrese olabilir (Reyhanlı-Altun 1976:75) (lev. 178). G.Küçükkaya ise bu kalıntıların medreseye ait olmayıp medresenin caminin karşısında "U" şeklindeki bir avluya klasik bir biçimde tasarlandığını iddia etmekte ve restitüsyon planında da açıkça gösterilmektedir (Küçükkaya 1990:204, 249) (lev.177).

Veri yetersizliği nedeniyle her iki araştırmacının da görüşüne tam olarak katılamıyoruz. Birincisi, eğer medrese yapıldıysa, kuzeyde olması gerekmez. Yoğunluk bu yönde ise de kesinlik sözkonusu değildir. İkincisi, muhtemelen eğri biçimlenişi nedeniyle taşınmış olması gereken duvar kalıntısının medrese veya dükkânlara ait olabileceği şüphelidir. Bir ihtimal hana da ait olabilir.

4.7. HAMAM

Adına belgelerde rastlanılan ve her üç risaleye de kayıtlı bulunan hamam, külliyenin kuzeydoğusunda,

arastanın kuzey ucunda yer almaktadır. Günümüze büyük çapta yıkık ulaşan hamam, gıfte hamam plan şemasını yansıtmaktadır (Lev.177-78).

Erkekler kısmının girişi, doğuda arasta sokağından olup dükkânlar arasındaki iki sütunlu bir revakla sağlanmaktadır (Lev.186-ü). Eksendeki bir kapıyla kare planlı trompla geçilen kubbeyle örtülü soyunmalığa ulaşılır. Kubbesinin üstü yıkık bu bölümden sonra girişin karşısındaki bir kapıyla ılıkliğa geçilir. Ilıklık ve sıcaklık kısımları yıkık olduğu için bu bölümlere ulaşılammıştır.

Kadınlar kısmı soyunmalığı yine benzer planlı bir şema yansıtmaktadır. Giriş kuzeyindeki bir sokaktan sağlanır (Lev.186-b).Üçgenlerle geçilen kubbeli ılıklik, iki yana doğru küçük eyvanlarla açılan basık bir kubbeyle örtülüdür. Buradan iki ayrı geçişle halvet hücrelerine ulaşılır. Halvetlerden sokağa doğru olanların geçiş sistemi üçgen diğerlerinde ise tromptur. Yanda veya arkada olması gereken külhan, su deposu gibi mekânlar tamamen kapalı olup örtüleri de yıkılmıştır.

4.8. TEKKE

Evliya Çelebi'ye göre, külliyeinin bir de tekkesi vardı. Cami avlusunun kuzey tarafında mihrap çıkıntısı bulunan ve sadece güney cephesi orijinal olan yapı, T.Reyhanlı'ya göre, Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği tekke olmalıdır (Lev.187-a). Yapı, batıdan bir giriş ve giriş mekânının iki yanında biri mihraplı iki bölümden meydana gelmektedir (Reyhali-Altun 1976:73-74).

4.9. ÇESME

T.Reyhanlı'ya göre, cami yakınındaki Sokullu İlkokulu'nun mahzeninde bulunan bir kitabeden, yapı

topluluğunun kayıtlara geçmeyen bir de geçmesinin mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Tarihsiz olmakla birlikte, geçmenin, külliye ile aynı tarihlerde yapıldığı ileri sürülmektedir. Ayrıca yazar, kitabenin içeriğinden kaynaklarda sözü edilen tekkenin önünde bitişik durumda olma ihtimalinden söz etmektedir (Reyhanlı 1977-79:244-45).

4.10. KÖPRÜ

Külliyenin güneyinde akan derenin üzerinde, külliyeyle ait olabilecek bir köprünün temelleri farkedilmektedir. Modern köprünün (Lev.187-b) altında beş gözünün yeri belli olan eski köprü, ya Osmanlı öncesine ait olmalıdır, ya da külliyeyle birlikte yapılmıştır. 1555 yılında İstanbul'dan Edirne'ye giderken H.Dernschwam'ın, Havsa'nın hemen yakınında şehrin dışında bir dere aktığı ve üzerinde bir taş köprü bulunduğu ifadesi köprünün tarihlendirilmesini külliye öncesine; Evliya Çelebi'nin "dere üzerindeki köprü de hayrata bağlıdır ifadesi ise, külliyeyle çağdaş dönemde yapıldığını belirtmektedir.

4.11. KÖSE ÇEŞMESİ

Üzerindeki kitabenin tarihine göre, sultan I. Abdülhamid (1774-89) tarafından yaptırılmış olduğu anlaşılan köse çeşmesi, 1194 H./1780 M. tarihlidir ve devrinin özelliklerini yansıtır (Lev.186-b). Çifte hamamın kuzeydoğu köşesinde, yola doğru taşkın şekilde inşa edilen beş yüzlü çeşme, günümüzde arka tarafındaki dükkânlar yıkıldığı için tamamen açıkta kalmıştır. Geniş saçaklı geçmenin üstünde, Barok bir kubbecik yer alır. Çeşme, genel mimari görünüşüyle aslında sebül-çeşme tipinin bir örneğini yansıtmakta ve kitabesinde 'Sebil-hane' adıyla geçmektedir (Reyhanlı 1977-79:241-43).

İZMİT, PERTEV MEHMET PAŞA KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

İzmit, Avrupa Kıtası'nı Anadolu üzerinden Asya'ya bağlayan tarihi ve doğal bir yol üzerinde, kendi adıyla tanınan körfezin kenarında yer alan bir il merkezidir. Özellikle Osmanlı döneminde, İstanbul-Anadolu bağlantısını sağlayan yol şebekesinin kavşak noktasını oluşturmuş, buna ilaveten önemli bir deniz üssü olarak da ön plana çıkmıştır (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCEST

Karadeniz ile İzmit Körfezi arasında, bir geçiş ve yerleşim yeri olarak dikkat çeken İzmit, tarih boyunca konumundan dolayı çok sayıda akın ve uygarlığa sahne olmuştur. Sırasıyla, Yunan, Trak, Bithynia, Roma, Got, Bizans, Arap, Anadolu Selçuklu, Haçlı, Latin ve son olarak da Osmanlı hakimiyetine giren şehir, çok sayıda kavim, krallık ve imparatorluğun gelip geçtiği veya iz bıraktığı bir yerleşim yeri olarak değerlendirilmiştir (Serdengeçti 1948:10-11).

Bilinen ilk yerleşimin M.Ö. 8. yüzyılda, Megalılar tarafından bir Yunan kolonisi şeklinde kurulduğu ve "Astakos" adıyla tanındığı kabul edilir (Darkot 1950:1251). M.Ö. 3. yüzyılda Irak kavimlerinin, M.Ö. 262 de ise Bithynia Krallığının sınırları içine giren yerleşim, bu dönemde kral I. Nikomed'in adına izafeten "Nikomedia", "Nicomedia" adını almıştır. Şehrin ismi de Osmanlı dönemine kadar bu ad, ya da benzer şekilde

Tebriz; İstanbul-Halep/Şam-Hicaz; İstanbul-Bursa-İzmir yolarının kavşak noktasında karşımıza çıkan İzmit, tarihinin en parlak dönemini yaşamıştır. Kanunî döneminde yapılan bir tahrir'e göre, 15 mahalle ve 320 si müslüman olmak üzere, 351 hanede 1.755 evli; 152 si bekâr 1907 kişiden oluşan nüfus (Özel 1970:6-13), Evliya Çelebi'den öğrendiğimize göre, 23 mahalleye ve 3.500 haneye ulaşmıştır. Yabancı seyyahlar ise 18. ve 19. yüzyıllardaki şehrin nüfusunu 30.000 e kadar çıkartmaktadır (Darkot 1950: 1253).

İzmit'in yol şebekesindeki kavşak rolünün yanı sıra, başkent İstanbul'a olan yakınlığı da imâr faaliyetinde rol oynamıştır. Başta II. vezir Pertev Mehmed Paşa ile Başdefterdar Abdüsselam Çelebi (öl.1527) olmak üzere, Sultan IV. Murad (1623-40), Sultan Abdülaziz (1863-76) ve şehrin ileri gelenleri imâr faaliyetlerinde ön plana çıkmıştır.

Şehrin en önemli eseri hiç şüphesiz 16. yüzyılda Kanunî'nin vezirlerinden Pertev Mehmet Paşa (d.?-ö.1572)'nin Mimar Sinan'a yaptırttığı cami, sıbyan mektebi, kervansaray, çifte hamam, imaret, iki çeşme, helâ ve hazireden oluşan külliyesidir (Müderrişoğlu 1990:31-32). Aşağı şehirde, iskele ve tersaneye yakın, açık bir alan üzerinde inşa edilen külliye, halk arasında "Yeni Cuma Külliyesi"; etrafında oluşan mahalle de "Yeni Cuma Mahallesi" olarak tanınmaya başlamıştır. Külliye yapı kayıpları olsa da genelde iyi durumdadır (Lev.189).

Paşa'nın vakfiyesinden ve diğer belgelerden anlaşılacağı üzere, vakfın mütevellisi ve bina emniyeti, ölümünden sonra vasiyeti gereğince Kethüdası (ilgili kişi yerine işleri yürüten güvenilir kimse) Sinan Ağa yapmış, hayli zengin vakıflarla desteklenen külliyenin yapımına Paşa'nın ölüm tarih olan 1572 de başlanılmış, kitabelere göre de 1579 da tamamlanmıştır (Lev.198-a, 203-b).

İzmit'in en önemli ticarî, eğitim ve sosyal tesisi külliye; denize ve iskeleye olan yakınlığından dolayı sadece karayolu ulaşımını sağlamakla kalmıyor; aynı zamanda deniz yolunu da kullanan kervan, hac kabileleri ve seyyahlar tarafından da kullanılıyordu (Erdoğan 1942:233-40, Ülgen 1942:241-43) (Lev. 7).

İzmit'in imârında tersane ve iskelenin de büyük rolü olmuştur. Çevredeki yoğun orman örtüsünün nakliyesinin yapıldığı iskele, Osmanlı'nın ilk büyük limanı olmasıyla da tanınıyordu. Tersanede ise belli boyutlarda farklı tiplerde gemi inşa ediliyordu. 1530'lar civarında inşa edilen tersane Abdüsselam Çelebi'nin vakfıydı. Tersanenin ihtiyaçlarına tam anlamıyla cevap veremediğini Karadeniz ve Sakarya Nehri'nin ağzındaki iskelelerden anlaşılmaktadır (Özel 1970:26). Her iki iskele de maalesef günümüze ulaşmamıştır (Yücel 1981:35). İzmit'in, 16. yüzyıldaki durumu ile ilgili olarak Evliya Çelebi'nin ifadeleri kayda değerdir. Seyyahın vermiş olduğu bilgiler, nüfusunun hayli arttığını ve imâr faaliyetinin tüm hızıyla devam ettiğini göstermektedir. Bu bağlamda Sultan IV. Murad'ın şehre bir saray yaptırdığını biliyoruz.

İzmit'in 18-19. yüzyıllarda da önemini koruduğunu arşiv belgesi ve seyahatnamelerden öğreniyoruz. Eski eserlerin dağılımına baktığımızda, afetler sonucu yenilenen eserler dışında, Sultan Abdülaziz av köşkü, saat kulesi ile konaklar ilk planda göze çarpmaktadır.

İstanbul-Anadolu bağlantısını sağlayan yolların kavşağındaki şehir, İstanbul'a doğru ilerlersek sonraki menzil Gebze'ye 9, İstanbul'a 18 saat uzaklıkta idi. Bir sonraki menzili ise 5 saatlik uzaklıktaki Sapanca oluşturuyordu (Halaçoğlu 1982:51-52).

2. KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KITABE

İzmit Pertev Mehmed Paşa Cami avlu batı giriş kapısı üzerinde ve cami arka avlusunun güneybatı köşesindeki çeşmenin kemer aynası içinde birer tarih kitabesi bulunur. Üçüncü kitabe ise cami giriş kapısının doğusunda yer alan duvar ayağı üzerinde rastlanır. Tarih veren kitabe, hattat ismi de içermektedir (Erdoğan 1942:235-256).

Cami avlusunun günümüze ulaşmayan kervansaraya açılan batı taçkapısı üzerindeki kitabe, 987 H./1579 M. tarihi ile Pertev Mehmet Paşa adını; çeşme üzerindeki kitabe yine aynı tarihi ve bani ismini vermektedir. Üçüncü kitabe de yazı ustası Mehmet (?) ile diğer kitabelerdeki tarihi vermektedir (Erdoğan 1942:235-36).

Cami ve çeşme kitabelerinin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir (Erdoğan 1942:235-36; Ülgen 1942:241).

Cami:

Orijinal Yazımı

جامع شريف پرتو محمد پاشا
سنه ۹۸۷

Transkripsiyonu

Câmi-i Şerîf-i Pertev Mehmed Paşa

Sene 987

Türkçesi

Pertev Mehmed Paşa Cami Şerifi

Çeşme:

Orijinal Yazımı

چشمه لطیف پرتو محمد پاشا
سنه ۹۸۷

Transkripsiyonu

Çeşme-i Latîf-i Pertev Mehmed Paşa

Sene 987

Türkçesi

Pertev Mehmed Paşa Çeşmesi

(Çeşme-i Latîfi)

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Külliyenin banisi Pertev Mehmed Paşa'nın Cemaziyelâ-
hir 980 H./Ekim 1572 M. tarihli bir vakfiyesi vardır.⁽¹²¹⁾

Vakfiyesinde Pertev b. Abdullah adıyla tanınan Paşa, nakit ve taşınmaz gayrimenkullardan oluşan malvarlığını, İzmit'teki külliyesi ile Eyüp'deki Türbesine vakfetmiştir. Vakfiye de külliyenin cami, muallimhane, kervansaray ve imaretinin adı geçmektedir.

Görevli personelin sayı ve dökümü ile ünvanlarına ilaveten, yapıların donanım malzemesine, kitap ve Kur'an sayısına ve uyulması gereken bazı sosyal ve mimari içerikli kurallara da yer verilmiştir. Özellikle sıbyan mektebi ve kervansaray ile ilgili koydurduğu kurallar, öneriler baninin dünya görüşü hakkında önemli ipuçları vermektedir.

Vakfiye yayınları^{ma}yla birlikte, araştırmacı A.Erdoğan ve B.Yediyıldız tarafından bazı açılardan ele alınarak irdelenmiştir (Erdoğan 1942:233-40; Yediyıldız 1989: 104, 120,122,126,128).

Külliyei oluşturan yapılardan cami, mektep, imaret ve kervansarayda görevli personelin dağılımı ve aldıkları ücret tablolar halinde şöyledir (Tablo:1-3).

Tablo 1: Cami Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Hatib	1	6	
İmam	1	7	
Müezzin	2	5	Herbirine 5'er
Muarrif	1	1	
Devirhan	4	2	Herbirine 2'şer
Sermahfil	1	3	
Kayyım	3	2	Her birine 3'er
Şiraci-geragi	1	2	
Sâlâhân	1	2	Her birine 1'er
Toplam	15	45	

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 2: Muallimhane (Mektep) Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Mualim	1	5	
Kalfa Halife	1	4	
Talebe	30	?	
Toplam	32	?	

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 3: Kervansaray Personeli Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Tabbah	1	3	
Şakird-i Tabbah	2	1	Her birine 1 er
Kilerci	1	2	
Vekilharc	1	2	
Nakib	1	2	
Toplam	6	11	

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Diğer arşiv belgelerine gelince;

Izmit ile ilgili Muhasebe Defterinde, 940-65 H./1533-58 arasındaki dönemde tersane faaliyeti ile ilgili bilgiye rastlanır.⁽¹²²⁾

Mühimme Defterleri arasında yer alan ve İznikmid Kadısı'na Rebiülahır 981 H./Temmuz 1573 M. de yollanan bir hüküm merhum Pertev Paşa'nın malzeme alımı hakkındadır.⁽¹²³⁾

Mühimme Defterleri arasındaki 990 H./1582 M. tarihli bir hükümden de gemi yapımına devam edildiğini anlamaktayız. (124)

Külliyenin yapılarından sadece cami ve hamam risalelere kayıtlıdır. Diğer yapıları oluşturan kervansaray, imaret, sıbyan mektebi ve çeşmelerden ise söz edilmez (Kuran 1986:256; Sönmez 1988: 31,40,67,83,93,100).

Tablo 4: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALE YAPILAR	Tuhfet ül- Bünyan	Tuhfet ül- Ebniye	Tuhfet ül- Mi'marin	Adsız Risale
Cami	1:43	1:45	1:35	-
Hamam	12:30	13:31	10:34	11:36

Risalelerde hem bani Pertev Paşa'nın, hem de Kethüda Hüsrev'in adı geçtiği gibi mahalle isminden dolayı "Yeni Cuma" ismine de rastlanılır.

2.1.3. SEYAHATNAME

Ana yolların kavşak noktasındaki İzmit, çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. S.Yerasimos, 14-16. yüzyıllar arasında İzmit'e uğrayan seyyahların adını ve eserlerini vermektedir (Yerasimos 1991:473).

Matrakçı Nasuh, H.Dernschwam, Evliye Çelebi Tavernier, Grelot ve W.F.Ainswarth ise 16-19. yüzyıllar arasında İzmit hakkında ayrıntılı bilgi veren seyyahlardan sadece birkaçıdır.

Irakeyn Seferi (1533-35)'ne katılan Matrakçı Nasuh,

sefer yolu üzerindeki İzmit'in de bir minyatürünü resmeder (Lev.188). Minyatür, külliye yapımından, önceki yerleşim dokusunu vermesi açısından önemlidir. Minyatürde dikkat çeken özellikler şunlardır:

Surlarla çevrili bir kale şehir görünümündeki yerleşim, çeşitli yönlere dağılmış cami minareleri ile dikkat çekmektedir. Kiremit kaplı iki katlı ev ve dükkânların dışında, bir hamam ile önde sağ köşede büyük avlulu bir yapı göze çarpar. Bu yapının işlevi bilinmesine de sivil yapı olduğu açıktır. Surların ve burçların bazı yerlerde devam etmemesi de belki fetih ve sonrasındaki tahribat ile ilgili olmalıdır (Lev.188). Yerleşimde deniz gözükmeyeğine göre "Yukarı Şehir" görüntülenmiş olmalıdır.

1553 ve 1554'de olmak üzere iki kez İzmit'den geçen H. Dernschwam'ın gözlemleri şöyledir.

...Gebze'den Nicamedia'ya doğru yola çıktık. Tam bir günlük yol. 6 mil, belki de daha fazla. Buranın adı şimdi Türkçe'de "İzmit" (İzmit'tir)... Gebze'den İzmit'e kadar bir günlük seyahatimiz dağlık bir arazide geçti... Geçtiğimiz yollar kaldırım döşeliydi. Tek araba genişliğinden fazla olan bu yollar, padişah iki yıl önce İran'a sefer yaparken açmış. Düzgün yeni yollar... kısmen harap vaziyette bulunan şehri dolaştık... Burası çok güzel eski bir Bizans şehri, deniz kenarına yakın uzunca bir yamaç üzerine kurulmuş... Etrafında bir sur varmış... Basit Türk evleri var. Orta yerde bir cami görülüyor. Burada vaktiyle bir kilise varmış. Yer sarsıntılarında yıkılmış, onun yerine Türkler bir cami yapmışlar. Şehrin genel manzarası birbiri üzerine yapılmış birkaç kırlangıç yuvalarını andırıyor... Sarayın bulunduğu tepelerinde... iki hamam gördük... Bu hamamlardan birinin erkeklerle diğelerinin kadınlara mahsus olduğu anlaşılıyor, zira her iki hamamda birbirine çok yakın... Kazıklı'dan İzmit'e doğru dört millik.. bir yoldan ilerledik... Kaldırım döşeli yollar Romalılardan kalma... İzmit eskiden inanılmayacak kadar büyük bir şehirmiş... İzmit'in dış kesimindeki sokaklarda bugün harap bir vaziyette olan büyük binalar var... İzmit'te seramik yapımı çok gelişmiş... Burada pek çok usta

ve bir hayli dükkân var (Dernschwam 1988:321-322).

1056 H./1646 M. de İzmit'e uğrayan Evliya Çelebi, yerleşim ile ilgili ayrıntılı gözlemlerde bulunur. Seyyahın şehir hakkındaki görüşleri şöyledir:

...İzmit Kalesi, İstanbul Rumları'nın elinde iken 731 (=15 Ekim 1330-3 Ekim 1331) yılında Orhan Gazi tarafından fethedilmiştir. Fethinde güçlük çekildiğinden alındıktan sonra kalesi yer yer yıktırılmıştır.... Hâlâ yıkıntı kalıntısı olarak deniz kıyısında dört köşe, bir kapılı büyük bir kulesi vardır.... Fetihden sonra adına Kocaeli denmiştir.... Zamanımızda burası üç Tuğlu Vezirler'e arpalık olarak ihsan olunurdu.... Mamur ve büyük bir şehirdir. İskeleyi büyük bir ticaret limanıdır. Zengin tüccarları vardır.... Bir yeniçeri serdarı, bir sipahi kethüdası, bir müftüsü, bir nakîbüleşrafı vardır... Bu şehrin evleri 3500 tane olup mükellef, süslü, tabaka tabaka, bağlı bahçeli, mamur, kırmızı kiremit örtülüdür. Mükellef saraylarının en düzgünü Bağdat Fatihî IV. Murad Han Sarayı'dır ki bağlı bahçeli büyük bir saraydır... Şehir 23 mahalledir. Üç mahallesi Hıristiyan, bir mahallesi Yahudidir.

23 tane camisi vardır. En eskisi çarşı içindeki Mahkeme Camisidir. Mescitleri de vardır. Dârülhadis ve dârülkurrâsı yoktur... İskeleye başında... mahzenleri vardır. Çarşısında 110 dükkân bulunur... Bu şehrin kâgir, kapalı çarşısı yoktur. Lâkin tüccar hanlarında bütün değerli şeyler bulunur. Hünkâr Sarayı yakınında Tersane-i Amiresi bulunur.

Şehrin bütün evleri yüksek bayırlar üstünde olup... denize bakar. Sokakları baştan başa beyaz taş kaldırımla döşelidir (Evliya Çelebi 1971:167-68).

17. yüzyıla ait diğer tasvirler de İzmit'in ticari yönden gelişmiş bir yerleşim olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Tavernier, eski Nicea olduğunu sandığı, kısmen bir tepenin yamacında ve kısmen de deniz kıyısında (İsnich Körfezi !) düzlükte kurulmuş bulunan şehirde çok sayıda gemi inşa tezgahları, sahilde ev ve kalyon inşaaasına özel kerestelerin yığıldığı depoların olduğunu söyler.

Grelot'un anlatımına göre İzmit, Marmara Denizi kıyısında müsait bir mevkie kurulmuş olup, İstanbul'dan sonra en mamur ve bakımlı şehirdir. Halk ipek, pamuk, yün, bez, meyva, çanak-çömlek, cam vb. ticareti ile geçinirdi. Seyyah aynı zamanda şehrin 30.000 nüfusa sahip olduğunu da belirtmektedir (Grelot 1689:4-45).

19. yüzyılın ilk yarısında İzmit'i gören W.F. Ainswort, İzmit hakkında şu gözlemlerini kaleme almıştır.

Olağanüstü güzellikteki bu kasaba uzun süre krallıklara başkentlik etmiştir. Doğal güzelliklerin yanı sıra, politik ve ticari yönüyle de ön plana çıkarılmıştır. Kenarında bulunduğu Körfez Astacus adıyla tanınır. Şehir körfezden tepelere doğru yükselerek devam eder. Tepedeki kalesi, su kemerleri hâlâ ayakta durmaktadır. Şehirdeki her ev bahçeli olup manzaraya dönüktür.

M.Ö. 281'de kurulan şehir şimdi yaklaşık 30.000 nüfusludur. Limanına büyüklü küçüklü çok sayıda gemi uğrar. Aynı zamanda büyük de bir tersanesi mevcuttur. Çevreye baktığımızda çok sayıda antik malzeme yapı ve kiliseyle karşılaşırız (Ainswart 1842: I.24-25).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Çeşitli istila ve doğal afetlerden dolayı, günümüze eski halinden çok şey kaybederek ulaşan İzmit, yeterli olmasa da, şehir ve yapı boyutunda çeşitli araştırmacıların genel ve monografik çalışmalarına konu olmuştur.

Önemli bazı monografik çalışmalar şunlardır: Erdoğan (1942); Ülgen (1942); Serdengeçti (1948); Darkot (1950); Fıratlı (1959, 1971); Öztüre (1969); Yücel (1981); Aktuğ (1990); Müderrisoğlu (1990).

Küllüye, ana hatlarıyla Osmanlı sanatıyla ilgili genel yayınlarda da bahsedilmektedir. Bu bağlamda, Kling-

hard (1927); Aru (1948); Egli (1954); Goodwin (1971), Sözen (1975); Aslanapa (1986,1988); Kuran (1986, 1988) ve Yenişehirlioğlu-Madran (1989) sayabiliriz.

Yukarıda sözü edilen çalışmalar içinde, külliye'nin banisine ve yapılarına değinen iki çalışma dikkat çekicidir. A.Erdoğan'ın makalesi bani Pertev Mehmet Paşa'yı; A.S.Ülgen'in ki ise özellikle külliye'yi oluşturan yapıları konu alır. Ülgen'in bir başka önemi de külliye'ye ait ilk çizimleri yapmış olmasından kaynaklanmaktadır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANİSİ

Külliye'nin banisi Pertev lakabıyla tanınan vezir Mehmed Paşa (d.?-ö.1572)dir. İmparatorlukta çeşitli önemli idari görevlerde bulunan Mehmed Paşa, aynı zamanda yaptırdığı çok sayıdaki vakıf eseriyle de tanınır. Banisi olduğu eserler içinde İzmit'teki külliyesi en önemlisidir (bkz.böl.IV.1).

3.2. MİMARİ

Risalelere kayıtlı iki yapıdan da anlaşılacağı üzere, külliye'yi Mimar Sinan inşa etmiştir. Külliye'yi oluşturan yapılardan cami ve çeşmelerin dışında, kervansarayın günümüze ulaşmaması, imaret ve hamamın oldukça harap vaziyeti, sıbyan mektebinin ise çok elden geçerek yenilenmesi, Sinan'ın cami dışında külliye'ye katkısı konusunda yorum yapmamızı güçleştirmektedir (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVREYLE OLAN İLİŞKİSİ

Cami, hazire, kervansaray-dükkanlar, imaret, gıfte

hamam, sıbyan mektebi, iki çeşme ile helâdan oluşan külliye, şehrin doğusunda, sahil kenarında, sonradan "Yeni Cuma Mahallesi" adını alacak bölgede inşa edilmiştir. İnşa edildiği tarihte, şehir surlarının dışında, tarihi Bağdat Yolu üzerinde, iskele civarında idi. Bugün iyi durumdaki cami ve çeşme grubu dışında sıbyan mektebi ve helâ orijinalliğini yitirmiş, çifte hamam ve imaretle bazı kalıntılar kalmış, bir sıra dükkân dizisiyle çevrili kervansaraydan ise geriye hiç bir iz kalmamıştır. Bu bağlamda, caminin arka avlusundaki hazire de zamanla ortadan kaldırılmıştır.

A.S.Ülgen'in 1938'de çizdiği rölöve ve restitüsyon planları ile tarafımızdan 1990 da çizilen rölöve planına göre, külliyenin tasarımı şöyledir (lev.190-191).

Cami, güneydeki haziresiyle birlikte, külliyenin doğusunda çevre duvarı içindeki büyük bir avlunun merkezindedir. Bu konumuyla cami, külliyenin diğer yapılarından ayrı tutularak bir anlamda farklılaştırılmıştır. Sıbyan mektebi caminin kuzeybatısında, onunla çapraz karşıda inşa edilmiş olup aralarında ince bir yol geçer. Cami avlusunun güneybatı dış köşesine ise çeşme grubu yerleştirilmiştir.

Caminin batısında, doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı yapı, külliye ticarî yapıyı oluşturan kervansaray idi. Kervansarayın kuzeyine inşa edilen imaret, külliye en uzak konumda inşa edilen yapı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Vaziyet planında geometrik ve simetrik bir anlayış görülmez. Ancak, yapılar arasında kuvvetle hissedilen bazı özellikler sözkonusudur. Bunlardan biri, caminin avlu taçkapılarından birini batıya açılarak, bu yönde inşa edilmiş kervansaray ve hamamla yakın bağlantı kurulmaya

çalışılmasıdır. Bir çeşit küçük meydan şeklinde olan bu alana, güneybatı köşedeki çeşme gruplarının doğrudan açılması, külliye'nin odak noktasını belirlemektedir.

Diğer bir ilişki, cami-sıbyan mektebi arasındadır. Her ikisi de doğu yönde paralel olarak inşa edilmelerinin ötesinde, avlu kuzey taçkapısıyla sıbyan mektebi bağlantısı kurulmaya çalışılmıştır. Külliye'de batı yönde yerleştirilerek, aralarında işlev göre gruplandırma yapılmıştır.

Konum planında, plan boyutlarıyla dikkat çeken yapı ise güneyine bir sıra dükkân yerleştirilmiş kervansaraydır. Bir menzil külliyesi özelliklerine uygun olarak vurgulanan yapı, olasılıkla malzemesi nedeniyle günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, tarihi bilgilere göre şehrin en büyük kervansarayı idi.

Diğer bir önemli yapı camidir. Sonradan halk arasında "Yeni Cuma Cami", Evliya Çelebi tarafından "Mahkeme Cami" adıyla bahsedilen yapı, mimari öğeler ve malzemesinin kaliteli oluşuyla da vurgulanmıştır. Şehrin en büyük camisi olduğu anlaşılan yapı, bir menzil külliyesinin camisinden çok şehir içi külliyesinin özellikleriyle donanmıştır. İstanbul'a yakınlığından dolayı başkent etkisini hissettiren yapı, Mimar Sinan'ın çalışması olduğu çeşitli yönleriyle belli etmektedir.

Cumhuriyet dönemi ile birlikte başlatılan çevre düzenlemeleri, külliye tasarımı'nda bazı değişikliklere neden olmuştur. Bunlardan en belirginini, çifte hamam ile kervansaray harabelerinin tamamen, ya da büyük çapta ortadan kaldırılarak, sıbyan mektebiyle, bugünkü hamam kalıntısı arasına Yeni Cuma veya Pertev Paşa adıyla tanınan sokağın açılmasıdır (Yücel 1981:30). Bu sokakla külliye, kendi arasında ikiye bölünmüştür (Lev.197-a).

Benzer şekilde diğerk bir yol faaliyeti ise kervansaray ile imaret arasına açılmış Tahsin Marmara adını taşıyan sokak da külliye bu bölgede zarar vermiştir.

Bugün, hamam kalıntısının bulunduğu alan park olarak düzenlenmiş (Lev.201-a), sıbyan mektebi ise caminin kuzeyinde yine park olarak düzenlenen alanın içinde kalmıştır (Lev.202-b). Kervansarayın yerine modern bir yapı inşa edilmiş, imaret de salaş bir yapının içinde kalmıştır.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

1572-79 yılları arasında yapımı tamamlanan külliye, bilindiği kadarıyla 18. ve 19. yüzyıllarda, yakın tarihimizde bazı onarımlar geçirmiştir.

Arşiv belgelerine göre, külliye yapıları sırasıyla, 1131 H./1718-19 M.; 1178 H./1764-65 M.de ve 1274 H./1857-1858 M.de onarım görmüştür. Doğal afet ve olağan bakım nedeniyle yapılan onarımlarda, hangi yapıların ne derece onarım gördüğü belirtilmemiştir (Erdoğan 1968:184-85, 200).

1937'den başlayarak zaman zaman yapılan onarımlarda ise külliye'nin ayaktaki yapıları esaslı bir şekilde elden geçmiştir.

1937'de harimdeki bezemeler, 1946'da yine harimde yer alan kalemişi renkli camlar ile avludaki şadırvan onarım görmüştür (Reyhanlı 1974:377). 1959-60 yıllarında, avlu duvarları yıktırılmış ise de 1962'de, Ernst Egli'nin yayınlamış olduğu külliye planındaki avlu şemasına göre yeniden moloz taşla inşa edilmiştir (Aktuğ 1990:12) (Lev. 193a-b, 195a-b, 197a, 199a-b).

Bu tarihlerde yapılan değişikliklerden biri de, arka

avlu (hazire) ya daha önce avlu batı taçkapisına bakan yönde giriş sağlanırken, sonradan kapatılarak doğu taraftan bir girişin açılmasıdır.

Sonuçta, Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlar sonucu, cami ve sıbyan mektebi iyi durumda olup cami kendi işlevine, mektep ise Kız Kur'an Kursu'na hizmet etmektedir.

3.5. MAUZEME VE TEKNİK

Günümüze ulaşan yapılardan anlaşılacağı üzere, külliye başta taş olmak üzere, tuğla, ahşap, alçı ve demir malzeme, değişen yer ve oranda kullanılmıştır.

Kesme taş, caminin cephelerinde, beden duvarlarında, minarede avlu giriş kapılarında, pencere sövelerinde, insanlar için inşa edilen çeşmede ve sıbyan mektebinin cephelerinde rastlanılır (Lev. 195-b, 196a-b, 197-a, 202-b, 230-a).

Mermer, son cemaat yeri sütunlarında, mihrap minber ve vaaz kürsüsünde, caminin kitabesinde, alt sıra pencerelerinde, şadırvanda ve vaaz kürsüsünde dikkat çeker (Lev.198-b, 199-a).

Moloz taş, caminin avlu duvarlarında, hayvanlar için inşa edilen çeşmede, hamamda, imaret duvarı ile sıbyan mektebi bahçe duvarında karşımıza çıkar (Lev. 195-b, 196-a, 201a-b, 202-b, 203-a).

Tuğla, hayvanlar için inşa edilen çeşmenin kemerleri ile imaret ocağında kullanılmıştır. Sıbyan mektebiyle, imaretin bulunduğu yapı kiremitle kaplıdır (Lev.203-a).

Ahşaba, caminin alt sıra pencere kanatlarında, giriş

kapısında, dış (ikinci) son cemaat yeri revağının tavanında, sıbyan mektebinin giriş bölümü destekleri ile imaretin tavanında rastlanır (Lev.194-a, 198-b, 202-b).

Kurşun, caminin ana kubbesiyle son cemaat yeri kubbe tonozlarında, geçmenin su haznesi kubbesinde (Lev. 194-b, 195-b, 203-a); alçı, caminin üst ve kasnak seviyesindeki pencere şebekelerinde (lev. 196a-b, 199-b); demir, caminin alt sıra pencereleri ile avlu pencerelerinin şebekelerinde ve şadırvanda kullanılmıştır (Lev. 196a-b).

3.6. SÜSLEME

Süsleme, külliyyede ayakta kalan ve en iyi durumdaki camide "yalın haliyle" karşımıza çıkar. Bugün, 19. yüzyıl karakteri yansıtan kalem işi bezemenin yanı sıra, taş taşa oyulmuş mukarnas, ahşap, alçı ve renkli cam süsleme de ilgi çeker. Kalem işi bezeme caminin hariminde yoğunlaştırılmıştır.

Harimde, kubbenin içi, geçiş sistemi, alt pencerelerin dışındaki diğer pencerelerin çerçevesi ve mahfel altı kemerlerinin duvar yüzeyi ile son cemaat yeri kubbeleri ve giriş eksenindeki kubbenin pandantifleri kalem işiyle bezenmiştir (Lev. 199a-b). Özellikle caminin içini dolayan, mavi üstüne beyazla yazılı yazı kuşağı ilgi çekicidir (Lev.199-b).

Taş süsleme, mihrap, minber, vaaz kürsüsü ve mahfel gibi mimari öğelerle; cami giriş kapılarında, son cemaat yerindeki sütun başlıklarında, mihrabiye nişlerinde ve minare kapısında görülür (Lev. 197-a, 198-a).

Ahşap, caminin kapısı ile alt seviye pencere kanatlarında hakiki künde-karî tekniğinde uygulanmıştır. Alçı şebeke ve renkli cama, caminin üst seviye pencerelerinde

rastlanılır (Lev. 198-b). İnce bir işçiliğe sahip renkli camlar orijinal olmayıp, yapılan onarımların birinde yenilendiği anlaşılmaktadır (Aktuğ 1990:22).

4. KÜLLİYETİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. CAMİ

Halkın "Yeni Cuma", Evliya Çelebi'nin ise "Mahkeme Cami" adlarıyla tanıdığı yapı, külliyyede ana yapılardan biri olup adına arşiv malzemesi ve risalelerde de rastlanmaktadır. Evliya Çelebi'nin:

...En eskisi karşı içindeki Mahkeme Camisi'dir. Bir minareli, örtülü güzel bir camidir. Bunu Süleyman Han'ın veziri Pertev Paşa buraya yedi yıl hakim olduğu vakit yaptırmıştır. Bezemiş güzel bir camidir. Koca Mimar Sinan yapmıştır (Evliya Çelebi 1971:I. 161).

ifadesiyle söz ettiği yapı, en eski olmasa da İzmit'in en büyük camisidir.

Caminin mimari özellikleri şöyledir (Lev. 190-92):

Cami, kareye yakın dikdörtgen planlı harimi, çift bölümlü son cemaat yeri revakı, kuzeybatıdaki tek şerefeli minaresi ve geniş avlusuyla külliyyede dikkat çeken bir yapıdır (Lev. 193-199).

Harime, kuzey cephe eksenine açılan bir kapıyla girilir. Beden duvarları tarafından taşınan harimin üzeri, tromplerin üzerine oturan yüksek kasnaklı büyük bir kubbeyle örtülmüştür (Lev.194-b). Üç kademe halinde düzenlenen beden duvarlarından birinci kademede, kareden sekizgen plana, duvar köşelerinde ve üzengi taşları üzerinde mukarnas bulunan sivri kemerli yarım küre

tromplarla geçilerek yüksek bir kasnak oluşturulmuştur (lev. 199-b).

Sekizgen planda da dairesel kubbe eteğine geçişte, ikinci geçiş ögesi olan pandantifler kullanılmıştır (Lev. 199-b). Giriş kapısının dışında harimde, duvar yüzeylerine üç kademedede açılmış çok sayıda pencere göze çarpar. Alttan itibaren ondört, Onbeş, oiki ve kasnağa açılan yirmidört pencere ile yapı oldukça aydınlık tutulmuştur (Lev. 198-99).

Harimde iç düzenleme açısından ilk bakışta farkedilen özellik, kuzeye doğru yapının genişlemesi çabasıdır. Bunu için kuzey duvar, güneye doğru taşkın iki payanda ayağı ile desteklenmiş, ayakların aralarıyla yan duvarlarda sivri kemerlerle birbirine bağlanarak, eksendeki daha büyük olmak üzere, ikinci sıra pencere seviyesi kadar yükselen üç eyvan oluşturulmuştur (Lev. 199-a). Böylece, eksenlerden biri girişe, diğerleri ise ibadete ayrılan tonoz örtülü eyvanların üzeri, kuzeybatıdan bir merdivenle çıkışın sağlandığı mahfel şeklinde değerlendirilmiştir.

Kuzey duvardaki bu düzenlemenin dışında, güney duvar ekseninde mihrap, onun batısında minber yer alır. Güneydoğu köşedeki vaaz kürsüsünün dışında doğu batı duvarlar ise eşit sayıda açılmış pencerelerle simetrik özeliğe sahiptir (Lev. 198-b).

Harimde dışarı çıktığımızda, caminin kuzeyinde şadırvanlı avlu ile bağlantılı çift revak düzenlemesiyle karşılaşılır. Son cemaat yeri olarak ilk revak, caminin kuzey cephesi boyunca uzanır. İkinci revak ise yapı kitabesinden dışa taşarak iç revağı da üç yönden kuşatır (Erzen 1981:107). Beş bölümlü içteki revağın örtüsü kuzeybatı ve kuzeydoğu köşelerde aynalı hac tonoz, aradaki üç bölümde ise pandantifle geçilen sekizgen kasnaklı

kubbedir. Kubbelerden eksendeki iki sıra mukarnas dizisi ile bezenerek giriş bölümü vurgulanmıştır. Örtü köşelerde duvar ayakları ile aradaki mukarnas başlıklı sütunlara atılan sivri kemerlerle taşınır (Lev. 194-a).

Dış revak, iki uç köşede yarısına kadar payelere gömülü, eksende serbest konumda baklava başlıklı sütunlarla taşınan eğimli çatıyla örtülüdür. Güneyde ikişer, doğu ve batıda üçer, kuzey cephede ise onbir açıklık bulunmaktadır. Kuzey cephe eksenindeki açıklık, diğerlerinden daha geniş ve yüksek tutularak taş kemer atılımıyla giriş bölümü vurgulanmıştır (Lev.193-b, 195-a).

Caminin kuzeybatı köşesindeki kubik kaideli minare tek şerefeli olup kapısı son cemaat yerine açılır (Lev. 196-b).

Caminin konumuna dikkat çekecek olursak bir avlunun merkezine yerleştirildiğini görürüz. Kuzey (ön) ve güney (arka) olmak üzere, iki bölüme ayrabileceğimiz avlunun kuzey bölümü, ortası şadırvanlı ve üçlü giriş düzeniyle revaksız klasik avlu düzenini yansıtır. Yakın tarihte yenilenen üzeri harpuçtalı ve pencere açıklıklı çevre duvarı içine bir batıya, kervansaraya; diğeri doğuya sokağa; üçüncü ise eksenden biraz kayık olarak kuzeye, bugün parka açılan taşkapılarla avlu çevreye yönelik durumdadır (Lev. 193-b, 195-b, 197a-b).

Ön avlunun merkezindeki şadırvan, içten kubbe dıştan onikigen su haznesini çevreleyen sütun dizisinin taşıdığı geniş saçaklı konik çatıyla örtülüdür. Şadırvan, dış kuruluşuyla birlikte son yıllarda onarım görmüştür (Lev. 193-b).

Güneyde yer alan ve bugün bahçe şeklinde düzenlenen arka avlu ise yüksek harpuçtalı ve penceresiz bir duvar

şeklinde, camiye güneybatı, güney ve güneydoğudan çevrelemektedir (Lev. 196a-b). Bir zamanlar hazire olarak kullanıldığı, geriye kalan mezar taşlarından anlaşılmaktadır. 16. yüzyıla tarihlenebilecek mezar taşına rastlanmaz. Ancak, kitabesiz mezar taşlarının bezemesi Barok karakterli olup 18. yüzyıl ve sonrasında aittir. Güneybatı dış köşesine çeşme grubunun yerleştirildiği arka avluya giriş, ön avludan son cemaat yerinin doğusundaki bir kapıyla sağlanır (Lev. 195-b).

Caminin dış görünümüne gelince; kuzey cephe yapının girişi olması nedeniyle farklılaştırılmıştır (lev. 193a-b 194a). Bu cepheye yerleştirilen çift revak düzeni cepheyi kısmen gölgelemiştir. Yanlara doğru dışa açılan çift revak sisteminden, son cemaat yeri olarak kullanılan ilkinde, eksende giriş kapısı, onun iki yanında alt seviye penceresi, mihrabiye ve kapı düzeniyle simetrisinin uygulandığı görülür. Simetrisinin gözetilmesinden dolayı kuzeydoğu köşeye, minare kadesiyle benzer konumda ve boyutta beden duvarları boyunca yükselen iki katlı bir ek yapılarak planda ve cephede simetrik bir uygulamaya gidilmiştir. Son cemaat yerine açılan bir kapıyla geçişin sağlandığı üst kattaki mekân, kubbeli bir oda şeklinde tasarlanmıştır (Lev. 195-b, 196-a).

Diğer cephelerde daha iyi farkedilmekle birlikte kuzey cephede de rahatlıkla algılanabilen geçiş ve örtü sistemi özelliklerine rastlanır. Harim, beden duvarlarının belirlendiği kübik yapıdan sonra, köşelerde tromp yuvarlaklıklarının yer aldığı sekizgen geçiş kademesinden, en üstte de kasnağı sekizgenin her köşesinde kemerli bir payanda ile desteklenen kubbeden oluşur. Böylece cephede beden duvarları, geçiş bölgesi ve örtü gibi sitruktürel elemanları ayrı ayrı algılanır (Lev. 194a-b).

Yan cepheler ve güney cephede (Erzen 1981:106-107).

daha iyi izlenen cephe anlayışında, yüksek sekizgen kasna ve kasnağın köşegenlerinde dışa yansıyan tromp yuvarlaklıkları dikkat çeker (Lev. 196-a).

Pertev Paşa Camisi'nde, Osmanlı caminin dikey planındaki üç ana bölümü olan kare/küp gövde, sekizgen geçiş kuşağı ve küresel örtü sistemi kesin çizgilerle belirtilmiş gibi aslında bir iç mimari unsur olan tromp yuvarlaklıkları da dıştan gösterilmiştir. Böylece, Osmanlı mimarisinde bir ana ilke olan iç ve dış mimari arasındaki yakın ilişki vurgulanmaktadır. Bu durum yapının önemine işaret eden etmenlerden biridir (Kuran 1988:196).

4.2. KERVANSARAY (HAN)

Günümüze ulaşmayan fakat külliyyede cami ile birlikte en önemli yapı olduğu, gerek arşiv malzemesi ile seyahatnamelerden, gerekse restitüsyon planından anlaşılan yapı, caminin batısında imaretin karşısında yer alıyordu (Lev. 190-91).

Pertev Paşa'nın aynı zamanda vasiyetname şeklinde hazırlanan vakfiyesinde, yapıdan da söz edilmektedir. Vakfiyede, kervansarayın işletilmesine ilişkin idari ve sosyal içerikli kurallardan daha çok, yapılan bazı mimari tanımlamalar dikkat çekicidir. Örneğin Paşa, vakfiyesinde parası kafi gelmediği için yapının şimdilik ahşap çatılı olarak yapılmasını, sonradan vakıf zenginleştikçe kârgire çevrilmesini ve üstünün de kurşunla kapatılmasını istemektedir.

Vakfiyeye ek olarak Evliya Çelebi'nin seyahatnamesindeki bilgiler de son derece önemlidir. Seyyah:

Hanların en mükellefi Pertev Paşa Mihman Sarayı (misafirhane)dir. Gidip gelenler için 70 odası olan kâgir bir handır. kubbesi tonoz ve kurşunludur.

ifadesi ile yapıyı kısaca tanımlamaktadır (Evliya Çelebi 1971:I.161).

Gerek vakfiye ve seyahatnamelerdeki bilgilerden, gerekse 1930'lu yıllarda hâlâ mevcut olduğu ifade edilen temel buluntusu ve bazı duvar kalıntılarından yola çıkan A.S.Ülgen, yapının restitüsyon denemesine girişmiştir (Lev. 190).

Restitüsyon planına göre, ön cephesi ahşap revaklı ve çift girişe sahip olan yapı, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıydı ve güneyine de tek sıra dükkânın yerleştirildiği bir düzeni yansıtıyordu. A.S.Ülgen, yapıyı örten ahşap çatının, zeminde taş kaideleri bulunan üç sıra halinde sıralanmış altıyardan onsekiz ahşap direk taşıdığını ifade ederek, yapıyı böylece, kendi içinde iki alt bölüme ayırmaktadır. Araştırmacıya göre, esas mekân, yolcuların yüklerini boşaltmaya ve hayvanlarını bağlamaya yarıyordu. Ayrıca yolcular için duvar önünde çepeçevre dolayan seki ile üstüne yerleştirilmiş çok sayıda ocak nişi göze çarpıyordu (Ülgen 1942). Doğuda yer alan giriş bölümünün ise muhtemelen bazı kişilere ayrılmış olabileceğini varsayabiliriz.

Kervansarayla bağlantılı dükkânlara gelince; yapının güney uzun kenarında yapıya bitişik kare planlı üzeri tonoz örtülü on dükkân yer alıyordu. Sözlü geleneğe göre yakın tarihe kadar belli belirsiz bazı izlerin görüldüğü dükkânlardan bugün herhangi bir izle rastlanmaz. Yerinde son yıllarda yapılan çok katlı modern bir bina göze çarpar. Orijinalde dükkânlarda ne tür malların satıldığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir (Ülgen 1942:243).

A.S.Ülgen, her ne kadar dükkânların yeri ve sayısı konusunda kesin bir fikir ileri sürüyorsa da, gerek planında batı cephede yer alan bazı izler, gerekse kervan-

sarayın konumu, bir zamanlar üç cephede de dükkânların yer almış olabileceğini düşündürmektedir.

4.3. İMARET

Adına arşiv malzemesinde rastlanılan yapı, geriye kalan mimari izler ile vakfiye^{ye}deki bilgiler doğrultusunda külliye'nin aşevi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Vakfiyede kervansaray personeli arasında, bir ahçı, iki ahçı yardımcısı ile birer kilerci, vekilharç ve imaret şeyhinden söz edilmektedir.

Külliye'de caminin kuzeybatısında, kervansaray ile hamam arasında konumlanan yapı, oldukça harap bir halde olup 1948'den bu yana marangozhane olarak kullanılan bir yapının içindedir. Daha önce ise askeri depo olarak kullanıldığı ifade edilmektedir (Ülgen 1942:243, Reyhanlı 1974:379).

Orijinalde dikdörtgen plan şemasında üç destekle taşınan iki ocaklı bir yapı iken (Lev. 190), bugün destekler ile doğu duvar önündeki 1.70x1.70 m²lik kare alanda dört payeyle ayrılan ve üzerinde feneri ile bacası bulunan ocak yok olmuştur.

İmaret günümüze, 5.40x4.60 m. ölçülerinde, duvarları çok elden geçmiş bir dikdörtgen mekân içinde, kuzeybatısında bir ocağın bulunduğu yapı şeklinde ulaşmıştır. Ocak kemeri ve duvarlarıyla harap bir haldedir.

4.4. HAMAM

Caminin kuzeybatısına, sıbyan mektebinin ise karşısına inşa edilen yapı, gifte hamam şeklinde tasarlanmış olup 1922 yılına kadar yarı harap bir vaziyette iken çevre düzenlemesi sonucu yıktırılmıştır. Dolayısıyla günümüze

sıcaklık bölümünden sadece taş yığınlarıyla kemer kalıntıları gelebilmiştir (Lev. 197-a, 201a-b).

Adına her üç risalede de rastlanılan yapı için Evliya Çelebi şöyle demektedir.

...Hamamlardan Pertev Paşa Hamamı'nın güzel havası ve suyu binası, iyi tellakları vardır (Evliya Çelebi 1971:I.161).

K.Klinghardt'ın planı, A.S.Ülgen'in konum planına göre hamamın mimari özellikleri şöyledir (lev. 190-200). Yapı, plana göre, erkekler ve kadınlar kısmı yanyana düzenlenmiş simetrik bir gıfte hamam şemasındadır. Güneydeki üzeri çatıyla örtülü dikdörtgen planlı soyunmalık (soğukluk) kısmından sonra ılıklığa, ılıklikdan da sekizgen plan şemasında inşa edilmiş sıcaklığa ulaşılırdı. Su deposu ve külhan ise kuzeyde yer alıyordu.

Yapıda, duvarların inceliği ve çatının ahşap olmasından dolayı soyunmalık yok olmuştur. 1930 lu yıllara kadar izi belli olan ılıklik da zamanla ortadan kalkmıştır.

Sıcaklık ise sekizgen yani yıldızvari planlıdır. Kuzeydeki külhan ve su deposunun kalınlıklarından da gıfte hamamın merkezi bir sistemle çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bölmelerin özellikleri şunlardır:

Güneyde yer alan soyunmalık kısmı dikdörtgen planlı olup kervansaraya cephele idi. Ortada bir havuzun yer aldığı bölümün üç tarafını taş sedirler çeviriyordu. Pencerelele dışa açılan bölümün girişinin iki yanına, sonradan ahşap soyunmalık yerleri inşa edilmişti (Klinghardt 1927:54-56; Aru 1948:82).

Soyunmalıktan bir kapıyla doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı ılıklığa geçilirdi. ılıklık kendi içinde iki kısımdan oluşuyordu. Doğusu tuvalet, batı kısım ise kubbeli geçiş olarak düzenlenmişti.

Sıcaklık ise S.Eyice'nin tanımlamasına göre, yıldızvari plan şemasını yansıtıyordu (Eyice 1960:11). Eksenlerde eyvan, köşegenlerde oda düzeniyle sekiz mekândan oluşan sıcaklığın üstünü, eyvanlarda yarım kubbe, ortada sekizgen göbek taşının bulunduğu merkezi kısmı da kubbe örtüyordu.

Kadınlar kısmı erkekler kısmına bitişik olduğu gibi aynı planı tekrarlıyordu (Klinghardt 1927: 54-56; Ülgen 1942:243; Aru 1948:80-82).

4.5. SİBYAN MEKTERİ

Vakfiyede muallimhane adıyla sözedilen yapı, caminin kuzeyinde, avlu duvarının dışında olup camiden dar bir sokakla ayrılmıştır (Lev. 190, 191, 202a-b). külliyenin eğitim işlevli tek yapısıdır. Vakfiyesinden Pertev Paşa'nın, sıbyan mektebinde disiplini ve sosyal düzeni sağlamak için son derece insani kurallar koydurduğunu öğreniyoruz.

Bugünkü özellikleriyle 19. yüzyıl karakterini yansıtan yapı, orijinalde büyük bir mekân, taçkapı üzerinde fevkanî düzenlenmiş bir hoca odası ve üstü kapalı tarafa ile helâdan oluşurken, zamanla değişikliklere gidilmiştir (Ülgen 1942:242-43).

Günümüzde kuzeyde yer alan büyük dikdörtgen mekânın önünde, yanları duvarlarla kapatılmış ekseninde üç ahşap direğin taşıdığı bir sundurma göze çarpar (Lev. 191). Fevkanî düzenlenen bu bölümlere güneydeki bir bahçeden merdivenle çıkış sağlanır. Bahçeye giriş, çıkış ise sokağa

açılan ve bir taçkapı ile temin edilir (Lev. 201-b).

Bahçe, moloz taştan bir çevre duvarı içine alınmış böylece yapı dıştan soyutlanmıştır. Önceden güneydoğu köşede yer alan helâlar kaldırılmış güneybatıya yeniden inşa edilmiştir. Bugün Kız Kur'an Kursu olarak kullanılmaktadır.

Sıbyan mektebinin dış görünümüne gelince, camiye yönlendirilen güney cephe sundurmasıyla hemen farkedilmektedir. Bununla birlikte çevre duvarı, helâ ve taçkapı, kısmen de olsa cepheyi gölgelendirmektedir. Güney hariç diğer cepheler ise iki sıra halinde açılmış pencere düzenleriyle benzerlik gösterir. Örtü sistemi dörtüney eğimli kiremit kaplı çatıdır (Lev. 202-b).

4.6. ÇEŞME GRUBU

Cami arka avlusunun güneybatı köşesinde, sokağa bakan cephede, biri yolculara ve halka, diğer ikisi ise hayvanlara hizmet veren üç bölümlü çeşme grubu yer alır (Lev. 203-a). Üzerinde yapım kitabesi bulunan sivri kemerli çeşme, insanlar tarafından kullanılanıdır (Lev. 203-b). Bunun güneyinde yine sivri kemerlerden oluşan, yan yana iki niş ve pencereli kısım ise hayvanlara ayrılmıştır. Bugün suyu akmayan çeşmelerin yalıkları da yol seviyesinin altında kalmıştır. Yolcular için kullanılan çeşmenin arkasında, cami avlusu içinde kubbeli bir su haznesi göze çarpar.

Orijinalinde çeşmenin kervansaray ve dükkânlara olan yakınlığı, daha çok bu yapıların deniz tarafından gelen yolcular için kullanıldığını düşündürür.

Çeşmelere dış görünüm açısından yaklaştığımızda güneybatı cepheden farkedildikleri anlaşılır. Camiye oranla çok

basık fakat çevre duvarına göre daha yüksek tutulmuş olan çeşmelerden, insanlar için inşa edilene mimari düzenlemesiyle daha da farklılaştırılmıştır (Lev.203-a).

4.7. HELÂ

Caminin doğusunda, ön ve arka avlunun birleştiği yerde helâ karşımıza çıkar. Ön avlu duvarı boyunca avlunun dış konumuna yerleştirilen dört helâ birimi ve bir su haznesinden oluşan yapıya giriş ön avludandır. Orijinal görünümünü kaybetmiştir (Lev. 195-b, 202-b).

Külliyede ikinci helâ ise sıbyan mektebinin bahçesindedir ve iki gözlü olarak düzenlenmiştir.

YENİŞEHİR, SİNAN PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

Yenişehir, Marmara Bölgesi'nin güneydoğu kısmında Bursa'ya bağlı bir ilçe merkezidir. Orta, Doğu ve Güney Anadolu'dan Marmara ve denize açılan konumda yer alması Yenişehir'i özel bir duruma getirmiştir. Özellikle 16. yüzyıldan itibaren İstanbul'dan Doğu'ya giden ana sefer ve hac yolu üzerindeki konaklardan biri olması, yerleşimin önemini uzun yıllar korumasına neden olmuştur (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESİ

Türk kaynaklarında Osmanlı Beyliği öncesine ait bilgi mevcut değildir. Yakın çevredeki Bursa ve İznik'in, Antik ve Bizans dönemlerine ait kalıntı ve bilgiler mevcut olmakla birlikte, Yenişehir'de olmaması düşündürücü olmaktadır. Bu durum da, yerleşimin Türk döneminde kurulduğu tezini kuvvetlendirmektedir.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Yenişehir'in Osmanlı dönemi tarihçesini yazabilmek için Osmanlı Beyliği'nin de kuruluş öyküsünü hatırlamak gerekir.

Osmanlı Beyliği'nin ilk kuruluş yıllarında girişilen fetih hareketlerinde, yapılan akınlarda karargâhın daima fethedilecek yerlere yakın olması düşüncesinden hareketle beylik merkezi devamlı yer değiştirmiştir. Bu bağlamda, muhtemelen Sultanönü (Eskişehir civarı), Söğüt,

Karacahisar ve Bilecik fethedilen merkezler olmuştur. Merkezin Yenişehir'e nakli ise batıya doğru yapılan akınlarla paralel olarak Bilecik'in alınmasının hemen sonrasında gerçekleştirilmiştir (Yılmaz 1971:14 dip.2).

Güvenirliliği yüksek tarihi bilgilere göre Yenişehir, Osmanlılar tarafından hiçbir zorluk çekilmeden 700-701 H./1300-1301 M.de fethedilmiştir. Muhtemelen Yenişehir'in yerinde ya yerleşim bulunmuyordu, ya da köy denebilecek bir iskân yeri idi. Çünkü, gerek şehrin eski ad(lar)ına rastlanmaması, gerekse Yenişehir adının kelime anlamı, yerleşimin Osman Gazi (1299-1326) tarafından bir Türk şehri olarak kurulduğunu göstermektedir. Her ne kadar tarihçi İ.H. Danişmend, bir batılı seyyahın naklen bel-
denin eski isminin "Neapolis" olduğunu ifade ederse de (Danişmend 1947: I.518), bu görüşünü teyid edecek maddî kalıntı ile diğer kaynaklarca desteklenecek bilgi mevcut değildir. Belki Türkçe adın Batı dilindeki karşılığı olarak kullanılmış olabilir. Çeşitli kaynak ve eserlerde yerleşiminin adı ya "Yenişehir", ya da "Rursa Yenişehir"i şeklinde geçmektedir. Bunun nedeni, hem Rumelî, hem de Anadolu'da Yenişehir adıyla tanınan birkaç yerleşimin mevcudiyetidir. Bu nedenle şehrin ayırtedilebilmesi için idari açıdan bağlı bulunduğu yer olan Bursa ön ekiyle tanınması uygun görülmüştür (Baykara 1988:225,232).

Aşıkpaşazade, Lüfi Paşa, Neşri vb. Osmanlı tarih yazarlarının yerleşim için kullandıkları ifadeler şunlardır (Ayverdi 1966:15 dip.2-5). Aşıkpaşazade;

...yanındaki gaazîlere evler yapıvirdi. Anda duraklandı ânın adını Yen-Şehir kodular."

Neşri;

...kendü yeni Şehir'e varub tahtfâh idindi yanında olan gaazîlere evler buyurdi ma'mür itti andan ötürü Yeni Şehir dindi.

Necîb Arif;

"...Kasabada sâraylar, evler, hanlar, hamamlar yaptırmaı emretti." denmektedir.

Şemseddin Sâmi ise;

"...Pâdişâh-ı musârûnileyh hazretlerinin sarayının ba'zı hârabeleri elyevm mevcuddur." ifadesini kullanmaktadır.

Yukarıda cümlelerden de anlaşılacağı üzere, yeniden kurulan bu yere "Yenişehir" adı verilmiştir.

Yenişehir'in fetihten sonra Beylik merkezi ve Batı'ya yapılacak akınlarda hareket olmasının ötesinde, payitaht merkezi yani başkent oluşu ise 701 H./1301 M. tarihine rastlamaktadır (Yılmaz 1971:15 dip.3). Böylece, bilindiği kadarıyla Osmanlı Beyliği'nde, ilk kez ve gerçek anlamda yerleşik bir hayata geçilmesi ve başkent seçilmesi Yenişehir'in Beylik merkezi olmasıyla başlamıştır diyebiliriz. Bununla birlikte, Yenişehir, gerek Osmanlı Beyliği'nin Batı'ya doğru genişleme politikası sonucu gerekse jeopolitik nedenlerle yirmibeş sene gibi kısa süreli başkent olabilmıştır. Bu tarihlerde Yenişehir'in bir başka önemi de, Bursa ve İznik'in fethedilmesinde bölgenin üs olarak kullanılmasıdır. Bursa'nın fethinden sonra beylik merkezi Orhan Gazi (1326-62) tarafından babasının vasiyeti üzerine Bursa'ya nakledilmiştir.

1326'da Bursa'nın fethine kadar başkent özelliğini koruyan yerleşim, bu amaç doğrultusunda yeniden imâr edilmeye başlanmıştır. Fakat fetih ve takiben başkentlik yıllarında, Yenişehir'in ne ölçüde imâr gördüğü günümüze kadar ulaşan yapılardan saptanamasa da, gerek seyahatname ve tarihî kaynaklardaki bilgilerden, gerekse E.H.Ayverdi'nin tesbitlerinden Yenişehir'in geniş çapta imâr faaliyetine sahne olduğu anlaşılmaktadır. Şehir her ne kadar,

Bursa (1326) ve İznik (1330) in fethi ile birlikte, tarihi değerlere ve daha tabii güzelliklere sahip bu iki beldenin gölgesinde kalıp önemini bir ölçüde yitirdiyse de, hem beylerin, hem de ileri gelen devlet adamlarının şehrin imârında birinci derecede rol oynadığı bilinmektedir.

E.H.Ayverdi'ye göre, ovada kalesi bulunmayan yerleşime, Osman Gazi devrinde bir saray ve ona bağlı hamam, Orhan Gazi devrinde ise beyin adını taşıyan cami, Süleyman Paşa Medresesi ve Hamamı yaptırılmıştır (Ayverdi 1966:14-16; 205-16). Bu yapılardan sadece Pustînpûş Baba Zaviyesi ile Süleyman Paşa'nın makam türbesi iyi durumda olup diğer yapılar zamanla yok olmuştur.

19. yüzyıl yazarlarından Şemseddin Sami, eserinde hem yerleşimin kuruluş ve başkentlik öyküsüne, hem de Saray'a yer vermektedir. Yazarın ifadesi şöyledir.

Bu kasaba cennet mekân Sultan Osman Han Gâzî hazretlerinin devrinde ve Bursa'nın fethinden evvel, kısa bir zaman için, pâyitaht-ı Devlet-i Osmaniye olup padişah-ı müşarü'l ileyh hazretlerinin sarayının bazı harabeleri elyevm mevcuttur (Şemseddin Sami 1316/1899: VI.4805).

Fetihten sonra ilk idari teşkilat düzeninde Liva-i Beğ adıyla geçen Yenişehir'e, bu bağlamda kadı ve subaşı tayin edilmiştir (Yılmaz 1971:20; Baykara 1988:184). Bursa'nın alınmasından sonra sancağın merkezi Bursa olmuş, muhtemelen Yenişehir vilayet olarak kabul edilmiştir (Baykara 1988:83-85).

14. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir olaya sahne olmayan Yenişehir, 15. yüzyılın başında Timur'un saldırısına maruz kalmıştır. Bu dönemde şehir, Anadolu vilayeti'ne bağlı nahiyedir (Yılmaz 1971.21,29).

16. yüzyılın başıyla birlikte Yenişehir tekrar eski önemini kazanmaya başlamıştır. Çünkü, Yenişehir'in de içinde bulunduğu Anadolu sağ yolu, Osmanlı Devleti'nde Doğu yayapılan seferler ile hac farizesinde önemli bir menzil olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yüzyılın ortasında Hüdavedigâr Livâsı'na bağlı olan Yenişehir (Yılmaz 1971:28), bu yüzyılda diğer yapılara ek olarak üç külliye yapımıyla yoğun imâr görmüştür. Külliyelerden ikisi Reyhan Paşa ve Bali Bey'e ait olup 16. yüzyılın başına tarihlenir. Bu iki küçük şehir külliyesinden bugün eser kalmamıştır (Yılmaz 1971:56-70). Bu yapılara Kanunî dönemine ait Tapu Defteri'nde de rastlanılır. Buna göre şehrin içinde, sultan ve diğer kişilerin vakfı olarak bir zaviye, iki cami, üç hamam, sekiz dükkân ve onbeş değirmenin adı geçmektedir. Ayrıca Anadolu Beylerbeyi'nin tasarrufunda bulunduğu anlaşılan bozhane, meyhane ve başhane vardır (Yılmaz 1971:33 dip.3-5).

Üçüncü ve büyük tasarımlı külliye ise bir menzil külliyesi olarak 1573-82 yılları arasında Sadrazam Yemen Fatihi Sinan Paşa tarafından yaptırılmıştır. Cami, medrese, sıbyan mektebi, iki han, tabhane, hamam ve arasta (?) dan oluşan topluluk, sadece Yenişehir değil, yolu kullananlar ve çevre halk düşünülerek inşa edilmiştir (Reyhanlı 1978:373-90). Başbakanlık Arşivi'ndeki belgeler (Yılmaz 1971:33 dip.5-7), vakfiye ve Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki üccetler Sinan Paşa'nın Yenişehir'deki vakfının özelliklerini bize vermektedir.

Yerleşiminin 16. yüzyılda önem kazanması, sadece Yenişehir'in ana yolarının kilit noktasında olmasından kaynaklanmıyordu. Hatta, Sinan Paşa Külliyesi de sırf bu amaçla yapılmamıştı. Diğer bir önemli neden, beldenin, coğrafi konumunun ticari hayatta çok önemli rol oynaması

idi. Hububat rekoltesinin yüksekliği, bağcılık ve hayvancılık belde ekonomisine büyük katkı sağlıyordu. Bu bağlamda, kasabaya bağlı birđok köyde değirmen mevcuttu (Yılmaz 1971:87 dip.1-4). Yenişehir'i konu alan bir tahrir defterinde,

"Cuma namazı kılınır ve pazarı durur kasabadır" (Ayverdi 1966:15 dip.6) denmesinden ve diğer bir kayıttta da pazar yerinde bulunan vakıf dükkânlarının çokluğundan kasabada ticaretin gelişmiş olduğunu öğrenmekteyiz. Ancak pazara ne gibi malın girip çıktığı hakkında bilgiye rastlanmaz (Yılmaz 1971:87 dip.2).

Sonuç olarak tarımsal ekonominin şehrin byesinde çok önemli bir yer tuttuğu bilinse de, Doğu'ya giden yolların kavşak noktasındaki yerleşimin transit ticarettte ne gibi rol oynadığı anlaşılmamaktadır.

Yol güzergâhına göre Yenişehir'den önceki menzil tznik sonraki menzil ise Pazaryeri idi (Luther 89:109-110).

Evliya elebi'nin seyahatnamesine göre, 17. yüzyılda hâlâ önemini sürdüren yerleşim, seyyahların yazdıklarından anlaşıldığı kadarıyla eski önemini kaybetmiştir. 1289 H./1872 M. tarihli Hüdavendigâr Salnamesinde Bursa Sancağı'na bağlı bir kaza (Yılmaz 1971:29) olarak bahsedilirken, 1907 tarihli arşiv malzemesine göre, Hüdavendigâr Vilayeti Ertuğrul Sancağı'nda kaza olarak belirlenmiştir.

1921'de Yunan işgaline uğrayan kent Cumhuriyet'ten sonra da günümüzde olduğu gibi kaza özelliğini korumuştur.

şehrin nüfusuna gelince; tarihi kaynaklara göre, zaman içinde önemli değişiklikler gözlemlenmektedir.

Kuruluştan 17. yüzyılın sonuna kadar şehrin nüfusunun büyük kısmını askerler oluşturuyordu. Özellikle kuruluş döneminde, Osmanlı Beyi'nin emri altında gelişmeye Türkmen beylik ve devletlerinin akıncı kuvvetleri mensuplarından gelenler çoğunlukta idi. Aynı özellik 16. yüzyıl içinde geçerliydi. Çünkü, Dernschwam,

"Şehir sakinleri daha çok sultan tarafından beslenen acemi oğlanlardan oluşmaktadır" denmektedir (Bkz.Böl.2.1.3).

1825'de bu bölgeden geçen seyyah Osten, müslüman ve hıristiyanlardan oluşan nüfusun 4.000'i aşamayacağını belirtmektedir (Yılmaz 1971:39).

Sonuçta öyle anlaşılıyor ki; Yenişehir Osmanlı idaresi altında gerek başkent olduğu zaman, gerekse sonraları menzil yeri olarak belirlendiğinde hiç bir zaman unutulmamış ve zaman zaman bey-padişah ve ileri gelen devlet adamları tarafından imâr edilmiştir.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTAP

Külliyede herhangi bir kitabeye karşılaşılmaz.

2.1.2. VAKFIYE VE DİĞER BELGELER

Yemen Fatihi Sinan Paşa'nın Yenişehir'deki hayratı için düzenlenen bir vakfiyesi sözkonusudur.⁽¹²⁵⁾ Rebiyülâhır 996 H./Şubat 1588 M. tarihli vakfiyede, külliye'nin şu yapılarının adları geçmektedir. Cami, onu Danışmendliler biri de kapıcı için olmak üzere onbir

hücreli medrese, mektep (sıbyan mektebi), cami yanında misafirler için mutfak (imaret), iki han, mihmanhane (tabhane).

Vakfiyeye göre külliyyede, yönetici ve idari sınıfta çok sayıda kişi görev almaktadır. Personelin bazıları genel amaçlar doğrultusunda çalışmakta, bir kısmı ise sadece bir yapıda görev yapmaktadır. Vakfiyede personelin yaptığı iş ve aldığı ücret dışında, külliyyeye alınan malzemeden ve vakıf kitaplarından da söz edilmektedir. Kayıttaki yedi vakıf kitabı belirtilmektedir.

Külliyyenin umumî sorumluluklarından başlamak üzere, cami, medrese, mektep, imaret ve han sorumlularının sayısı ve ücretleri aşağıdaki tablolardaki gibidir (Tablo 1-6).

Tablo 1: Külliyyenin Umumî Sorumluluğu

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Mütevelli	1	15	-
Cabî	1	5	-
Kâtip	1	5	-
Meremmetçi	1	1	-
Su Yolcu	1	1	-
Bekçi-Temizleyici	1	2	Mihmanhane, medrese ve harem için
TOPLAM	6	29	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile yapılır.

Tablo 2: Cami Personelinin Sayı ve Görevi

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Hatip-İmam	1	10	-
Kur'an okuyucu	2	3	Herbiri 3'er
Müezzin	2	3	Herbiri 3'er
Muarraf	1	1	-
Salavatçı	1	1	-
Sermahfil	1	2	-
Devirhan	4	1	Herbiri 1'er
Saatçi	1	3	
Kur'an (cüz) okuyucu	30	2	Herbiri 2'şer
Kayyum	2	3	Herbiri 3'er
Ferraş	1	3	
Çerah	1	3	
TOPLAM	47	105	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 3: Medrese Personelinin Sayı ve Görevi

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Müderris	1	50	-
Danışmendliler	?	2	Sayı belli değil 10 hücrede kalacak şekilde
Kapıcı	1	1	-
TOPLAM	2 ?	?	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 4: Mektep (Sıbyan Mektebi) Personelinin Sayı ve Görevi

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Muallim	1	3	Müezzinlerden biri
Halife	1	2	Müezzinlerden biri
TOPLAM	2	5	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 5: İmaret Personelinin Sayı ve Görevi

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Ahçı	2	2	Herbirine 2 şer
Yamak (Öğrenci ahçı)	2	1	Herbirine 1 er
Ekmekçi	2	2	Herbirine 2 er
Yamak (Öğr.ekmekçi)	2	1	Herbirine 1 er
Bulaşıkçı	1	1	-
Pirinç ve Buğday ayık.	1	1	-
Buğday Dövücü	1	1	-
Nakib-i Evami (Kab, kaçak sorumlusu)	1	2	
Kilerci	1	2	
Kiler katibi	1	2	
Ambarcı	1	1	
Mutfak Kapıcısı	1	1	
Et odun hammalı	1	1	
Vekilharg	1	2	
Nakib-i naan (Ekmek dağıtıcı)	1	1	

Nakib-i Laab	1	1	
Şeyh ve Nazır	1	5	
TOPLAM	21	33	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablo 6: Han Personelinin Sayı ve Görevi

Görevli	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Bekçi	2	2	-
TOPLAM	2	2	-

* Ücret akçe cinsinden gün hesabı ile dir.

Tablolardan da anlaşılacağı üzere, medresede eğitim gören Danışmendliler dışında külliyyede 83 kişi görev almaktadır. Bu kadar büyük programlı külliyyenin personel gideri ve malzeme alımı, daha doğrusu harcamaları için de vakfiyede kayıt sözkonusudur. Buna göre yılda 200.000 akçe Bursa-Yenişehir ve Larende'deki hamam gelirinden sağlanacaktır.

Istanbul Başbakanlık Arşivi'nde yer alan Muallim Cevdet Tasnifi içindeki bazı belgeler, vakfiyeyi tamamlaması açısından dikkat çekicidir. Bu belgelerde, külliyyenin vakıfları, mütevellî tayini ve diğer bilgilerden bahis sözkonusudur. Örneğin, Mihâlicik Kazası'na bağlı 10'dan fazla köy, Paşa'nın mülkü olup gelirleri külliyyeye vakfedilmiştir (Yılmaz 1971:61 dip.3-4).

Diğer belgelere gelince; Mimar Sinan ile ilgili risalelerde külliye yapılarının adlarına rastlanmaz. Buna karşın, Topkayı Sarayı Müzesi Arşivi'nde Sinan Paşa'yı konu alan bir kayıt dikkat çekicidir.

981 H./1573 M. tarihini taşıyan 242 no.lu belgede, imaretin yapılacağı arazinin, Sultan Orhan (1326-62) tarafından kasaba halkına, mer'a için temlik edildiği belirtilmekte ve bu arazinin sınırları gizilmektedir. Sonradan, kasaba halkı, kendi haklarından vazgeçip, burayı Sinan Paşa'ya vekilleri aracılığıyla temlik etmişler; "âyende ve revende ve ibn-i sebîl için kârbansaray ve imaret ve cami-şerif" yapımına başlanmasına karar verilmiştir (Öz 1946:193).

Bu nedenle külliye yapımının bu hücret (bir geçit kadı huzurunda onaylanan belge)teki tarihte veya onu takibeden yıl başlanılmış olmalıdır. Yine aynı arşivde, 244 no.lu 990 H./1582 M. tarihini taşıyan bir kayıta, Sinan Paşa'nın Yenişehir'deki binasına emin olan bir kişiden söz edilmesi, o tarihte imaretin işlemekte olduğunu kabul ettirir. Bu durumda külliyenin yapımına 981 H./1573 M. yılında başlanmış, 990 H./1582 M.den önce bitirilmiş olmalıdır.

Salnamelere gelince; 1289 H./1872 M. tarihli Hüdavendigâr salnâmesinde Yenişehir kazasının, 2790 hane, 6023 müslüman ve 909 gayrimüslim 6932 nüfuslu bir kasaba olduğu belirtilir (Yılmaz 1971:39 dip not 4).

2.1.3. SEYAHATNAME

Yenişehir, İstanbul-Doğu bağlantılı ana yolların içinden ya da çevresinden geçtiği önemli bir konumdadır. Yerleşimin sadece karayolu ile değil deniz yoluyla da bağlantısı olması çok sayıda seyyahın Yenişehir'i ziyaretine neden olmuştur (Reyhani 1978:374; Verasimos 1991:61,63,235,280,374).

İrakeyn Seferi (1534-36) sırasında, Yenişehir'in de minyatürünü yapan Matrakçı Nasuh'un gözlemleri şöyledir (Lev.204).

Üstte üç dağın altındaki ovada orta ölçekte büyük bir yerleşim görülmektedir. Yerleşimde eksende kubbeli bir cami, bir hamam, solda revaklı büyük bir yapı, türbe, konut ve dükkânlar göze çarpmaktadır. Bir akarsu da Yenişehir'in alt tarafından akarak menzil Akbıyık'a gitmektedir. Minyatür külliye'nin yapımından yaklaşık 40 yıl öncesine ait olmakla birlikte, külliye'nin yapımından önceki dokuyu vermesi açısından önemlidir (Yurtaydın 1976: 61,114,14b orta).

Iznik üzerinden gelerek 1553'de Yenişehir'e uğrayan H.Dernschwam şunları ifade etmektedir.

...Iznik'ten ayrıldık Yenişehir'e geldik. İâtincesi "Castrum novum" oluyor. Eskiden burada böyle bir şehir yokmuş, onun için yeni şehir demişler. Iznik'e 3 mil mesafede. ...Yenişehir kasabasının etrafında buğdaş tarlaları çok. Burası düz bir arazi.Bu havali'de oturanlar padişahın gündeliğini alan askerlerdir. Bunların tarlası, hayvanı var.... (Dernschwam 1987:218-19).

1632'de Yenişehir'e de uğrayan A.Hibrî Efendi şunları yazmaktadır.

....Ertesi Yenişehir nâm Kasaba-ki Iznik ile mâbeyni dört saatlik yerdir-nuzûl olundu. Bunda Sultan Murad Hân-ı sâlisin asrında serdârı faik olup fâtihi-i Yemen ve yanık olan Sinan Paşa'nın bir cami-i şerifi ve bî-nazîr büyük çifte hanı ve imâret-i vardır ve üç câmi-'i şerif ile bir iki hurda hanları dahi vardır (Abdurrahman Hibrî Efendi 1975:116).

17. yüzyılın ikinci yarısında Yenişehir'i gören Evliya Çelebi'nin yerleşim ile ilgili düşünceleri şöyledir.

...Dokuz mahalle ve oniki mihraptır.... Çarşûsunda paşa câmi-i bir kubbe-i âlî ve kâdim kurşun örtülü câmi rûşendir..... ve yedi mescit dahi var ve bu câmiin bir imareti var, âyende ve devendeye şeb rûz nimeti nebzûldür. Ve iki mekteb-i sıbyanı ve yüz

adet dükkânı ve bir kurşunlu hanı ve bezazistan gibi iki câmili demir kapulu elli adet başka dükkânı ve bir medrese ve bir dar'ül hadis cümle bu hayratlar câmi sahibi gâzî (.....) paşanıdır.... Hayli mesafe-i baidededn gömgök kurşun örtülü görünür bir şehirdir.....

diye bahsetmekte ve ayrıca Yenişehir'de üç adet hamam bulunduğunu ve bunlardan ikisinin Lala Hüseyin Paşa'ya, diğerinin de Pustînpûş Baba hazretlerinin olduğunu bildirmektedir. Seyyah daha sonra yerleşim için;

"....1300 evleri olup bağ ve bahçeleri cihanı tutmuştur." (Evliya Çelebi 1971:XIII.42-43).

1890 da Yenişehir'e uğrayan V.Cuinet, yerleşimle ilgili coğrafi konum, idari, nüfus, tarih ve eğitim-öğretim açısından ayrıntılı bilgi vermektedir. Seyyaha göre Yenişehir, İzmit, Bilecik ve Bursa ile çevrelenmiş Ertuğrul Sancağı'na bağlı 4854 nüfuslu bir kaza merkezidir. Nüfusun 3221'i müslüman, 1633'ü ise Rum Ortodoks'tur. Kaza sınırları içinde müslim ve gayr-ı müslimlere ait 86 okulda 2348 öğrenci okumaktadır. Yerleşimde 6 cami, 5 mescit, 3 tekke, 4 medrese, 3 kilise, 2 halk kütüphanesi, 6 hamam, 12 han ve 255 dükkan vardır (Cuinet 1892: II.183-84).

Mayıs 1891 de Yenişehir'e uğrayan C.Huart şunları ifade etmektedir.

Yenişehir'de görülebilecek fazla birşey yok. Taş yığınları ile kabaca inşa edilmiş eski bir türbe uzaktan göze hoş görünmektedir. Yenişehir büyük bir köydür. Bölgenin tek ürünü Bursa tezgâhlarına ipek böceği yetiştirmektir.... (Huart 1897:23).

1899 tarihinde Yenişehir ve civarını gören Şemseddin Sami ise burasını;

....Ertuğrul Sancağı'nın şimâl-i garbî kısmında

münbit bir ovada vaki' kaza merkezi bir kasaba olup, 4854 ahali, 6 câmii, 5 mescidi, 4 medresesi, 2 kütüphanesi, 1 Rüşdiye ve birkaç sıbyan mektebi, 3 tekkesi ve 3 kilisesi, 6 hamamı, 12 hanı, 255 dükkanı ve 8 tabağhanesi vardır.... şeklinde tanıtmaktadır (Şemseddin Sami 1899:VI. 4805).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Yenişehir Sinan Paşa Külliyesi, öğrenci tezleri (Yılmaz 1971) dışında, çok kısa tanımlamayla bir doktora tezine (Reyhanlı 1974) ve genel bir yayına (Ötügen v.d. 1986) konu olmuştur.

Bu yayınlar içinde, T.Reyhanlı'nın külliyeyle ele alan monografik çalışması dikkat çekerse de, gerek planının yanlışlığı, gerekse yapılarıdaki bazı hatalı saptamalar nedeniyle yeterli değildir.

Bu bağlamda, Y.Yılmaz'ın 16. yüzyıl Yenişehir'ini konu alan tarih içerikli lisans tezi kayda değer çalışma olarak kabul edilebilir.

Benzer şekilde genel bir yayının içindeki Sinan Paşa Külliyesi kısmı da, T.Reyhanlı'nın çalışması üzerine ekleme olmakla birlikte, daha derli toplu bir çalışmadır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANİSİ

Vakfiye, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki hücretler ve Başbakanlık Arşivi'ndeki defterlerden öğrendiğimize göre külliyenin banisi Yemen Fatihî Sadrazam Sinan Paşa (?-1596)'dır (bkz.böl.IV.1).

3.2. MİMARİ

Külliye'nin mimarı belli değildir. Mimar Sinan'ın başmimarlığı döneminde yapılmakta birlikte, Sinan'ı konu alan risalelerde külliye yapılarına rastlanmaz. Ancak hem İstanbul'a yakın olan konumu hem de bir sadrazam yapısı olması nedeniyle yapı topluluğunun Sinan'ın denetiminden uzak olabileceği düşünülemez. Dolayısıyla, Sinan'ın kontrolünde Hassa Mimarlar Teşkilatı'na bağlı mimar ve ustalarca yapıldığını kabul etmek gerekir (bkz.böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİSKİSİ

Gerek arşiv malzemelerindeki bilgilerden, gerekse külliye alanının içinde boşluklardan, yapı topluluğunun orijinalde daha geniş alanı kapladığı anlaşılmaktadır. Zamanla bazı yapıların yok olmasıyla külliye bütünlük bozulmuş, hatta günümüzde restitüsyon denemesi yapmak bile imkânsız hale gelmiştir (Lev.206).

Orijinalde cami, imaret, medrese, sıbyan mektebi, tabhane, arasta ve iki handan oluşan külliye'den günümüze cami, tabhane, imaret, kısmen çevre duvarı ve iki külliye kapısı ile yapı kalıntısı ulaşmıştır (Lev.206).

Yerleşimde Erken Osmanlı Dönemi yapı dokusunun dışında, güney uçta düz bir alan üzerinde yer alan külliye, kuzey ve batıdan sokak ile diğer yönlerden ise konut alanı ve bahçelerle çevrilidir. Bugünkü izlerden külliye'nin düzgün bir plan şeması yansıtmadığı gözlemlenir (Lev.205).

Külliye üzerine monografik bir çalışma yapan T.Reyhanlı, arşiv malzemesinden bazısını kullanmadığı için külliye konum planında ve yapıların tasvirinde yanlışlığa düşmüştür. Bu nedenle külliye konum planı hatalı ve eksik

kısımlarıyla düzeltilerek yeniden çizilmiştir (Lev.206). Yeni plana göre külliye'nin genel tasarım şeması şöyledir.

Külliye kısmen bir çevre duvarıyla çevrelenmiş bir blok ile tek başına kalmış camiden oluşmaktadır. Kuzey ve kuzeybatı köşedeki yamuk planlı blok, kuzey batıdan kuzey-güney doğrultusunda camiye dikey bir sıra halinde dizilmiş beş mekân ile kuzeybatıdan kuzeydoğuya doğru "I." şeklinde uzanan sekiz mekândan meydana gelmektedir. Beş mekândan oluşan yapı T.Reyhanlı'ya göre medrese, bizim tanımlamamıza göre tabhane, I. şeklindeki yapı ise imarettir. Her iki yapıda önlerinde yer alan revaksız bir avluya açılmaktadır. Tabhane ve imaret batıdan bir çevre duvarıyla bağlantı içindedir. Onarım öncesi izlerden yola çıkan Reyhanlı, tabhane odalarından güney dekinin duvarında görülen duvar kalıntısının avluya, yani doğuya doğru uzandığı böylece, caminin, güneyde tek başına kalacak şekilde avludan ayrıldığını belirtmektedir. Araştırmacı ayrıca, bu duvar içinde imaret-tabhane avlusuna açılan bir kapının da mevcut olabileceğini ileri sürmektedir (Reyhanlı 1978:376).

Günümüzde cami kuzey hariç diğer yönlerden bir çevre duvarı içine alınmıştır.

Külliye'nin iki kapısı bulunmaktadır. Bunlardan kuzey kapı, imarete yakın konumda açılmış olup yuvarlak kemerli düzenlemesiyle taçkapı şeklinde tasarlanmıştır. Bugün Kurşunlu Sokağa açılan giriş, büyük bir olasılıkla T.Reyhanlı'nın da işaret ettiği gibi ticari yapılara açılıyordu. Batıdaki kapı ise güney tabhane odasına batı dış köşeden bitişik yerde açılmış olup kuzey kapısına göre daha sade düzenleme göstermektedir.

Bugün külliye alanında, imaret, tabhane ve caminin doğusunda büyük bir boşluk dikkat çekmektedir. Olasılıkla

bu boş alan, belgelerde ve seyahatnamelerde sözü edilen iki han, dükkânlar, medrese ve sıbyan mektebine ait olmalıdır.

Gerek, kuzey taçkapının konumu ve anıtsallığı, gerekse imaretin doğu cephesine bitişik üç ocak nişi ve bacalı yapı kalıntısı, muhtemelen Reyhanlı'nın sözünü ettiği arasta tezini gündeme getirmektedir. Kalıntılar araştırmacının görüşünü destekleyecek şekilde belirgin değilse de, çevredeki yaşlıların 40-50 yıl öncesine kadar kuzey kapı ile cami arasındaki alanda dükkânlar yer alıyordu şeklindeki ifadeleri, T.Reyhanlı'nın fikrini desteklemektedir. Yaklaşık bu tarihlerde çekilmiş bir fotoğraftan da bazı dükkânların yarı yıkık durumu belli olmaktadır (Lev.207-a).

Erken Osmanlı döneminden beri ticari potansiyeli yüksek olan Yenişehir'de, üretim fazlası artı ürünün külliye arastasında ve handa değerlendirilmiş olabileceğini varsayabiliriz.

Han ve arastanın işlev açısından birbirini tamamlayan iki yapı olduğunu düşünerek, T.Reyhanlı'nın planına işlediği arasta şemasına ile doğuda olduğunu iddia ettiği hanın yerine katılmaktayız.

Vakfiye sözü edilen medrese ile sıbyan mektebinin yerine gelince; onbir hücreli medreseyle sıbyan mektebi için en uygun yer cami çevresi olmaktadır. Reyhanlı'nın dolaylı yoldan sözlü kaynağa referans vererek cami çevresinde bahsettiği ikinci medrese, aslında külliyedeki tek medrese olup günümüze ulaşmamıştır. Sıbyan mektebinin ise tahminen külliyenin dış sınırları içinde sokağa daha yakın konumda inşa edilmiş olabileceğini varsayabiliriz.

Bugün, caminin kuzeydoğusundaki boşalan civarında bir

geşme kalıntısı mevcuttur. yapının hangi döneme ait olduğu bilinmemektedir (Lev.215-b).

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Külliye ile ilgili belge eksikliği ve bazı yapıların kaybı, yapı topluluğunun geçmişten yakın zamana kadar hangi tarihlerde, ne şekilde onarım gördüğü konusunda kesin vargıya varmamızı güçleştirmektedir.

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1966-68'de başlatılan onarım (Anonim 1973:21), 1970li yıllarda da sürdürülmüş ve mevcut yapılara yeni işlevler kazandırılmıştır. Onarım önesi çekilen fotoğraflar da, onarımla birlikte külliye yapılarında ne türde değişikliklere gidildiği konusunda önemli ipucu vermektedir. Saptanabildiği kadarıyla külliye yapılarındaki onarımlar şöyledir.

Camide kuzey cephede, sekiz ahşap desteğe oturan üzeri eğimli, kiremit kaplı bir ahşap çatıyla örtülü revak (Lev.213-a) mevcut iken, onarımla kaldırılmış, yerine dört mermer sütuna oturarak sivri kemerlerle birbirine bağlanan ve üzeri tonozlarla örtülen üç birimli son cemaat yeri inşa edilmiştir (Lev.213-b). Ayrıca güney ve yan cephelerdeki payanda ayakları (Lev.214a-b) kaldırılmış, gürüyen taşlar değiştirilmiş minare elden geçmiş, çiniler de temizlenmiştir (Lev.214-b). İç mekânda ise duvarlar sıvanmış, bazı kalemşi bezemeler yenilenmiş ya da yeniden yapılmıştır.

Tabhane ve imarette taş değişiminin yanı sıra, esas değişiklik örtü sisteminde yapılmış, yüksek tutulan çift kasnaklı kiremit kaplı kubbeler (Lev.207-a, 208-a, 210-a, 212-a) yerine, sekizgen kasnak üzerine kurşun örtülü basık kubbeler (Lev.210-b, 212-b) inşa edilmiştir. Bu bağlamda örtü sisteminde bacalar da yenilenmiştir (Lev.208a-b,

210a-b,212a-b). İçte ise zemin döşemesi elden geçmiş, sıavlar yapılmış ve ocak nişleri onarılmıştır. Ayrıca yeni işlemlere uygun gönümüzün malzemesi de kullanılmıştır.

Bu arada çere duvarı ve kapıları da yenilenmiş, cami çevresindeki kısım yeniden inşa edilmiştir (Lev.214-a, 215-a).

Bugün külliyei oluşturan yapılardan cami iyi durumda olup aynı işleve hizmet etmektedir. Tabhane ve imaret ise bir erkek öğrenci yurdunun yatakhanesi, imareti ve personel odaları şeklinde değerlendirilmiştir.

3.5. MALZEME

Külliye de taş geçitleri ve tuğlanın ana malzeme; ahşap, demir, kurşun ve alçının ise ikinci dereceden malzeme olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Kesme taş yapıların kaide ve köşelerinde, cami kuzey cephesinde, son cemaat yeri revak kemerlerinde, minare gövdesinde, yapıların kapı, pencere söve ve lentoları ile külliye giriş kapılarında kullanılmıştır (Lev.207-b, 209-a, 213-b).

Mermer son cemaat yeri sütun ve başlıkları ile mihrapta görülmektedir (Lev.213-b).

Moloz taş, güney hariç cami ile diğer yapıların cephesinde, minare kaidesinde, yer yer tuğlanın hatıl olarak değerlendirildiği düzensiz almasıık örgüde kullanılmıştır (Lev.208-b, 210-b, 211-a-b, 212-b).

Tuğla ise, moloz taş ile birlikte hatıl olarak kullanımının yanı sıra, tek başına tüm yapıların cephe bitimi ve kasnaklarındaki kirpi saçak bezemede, pencere

kemer ve alınlıklarında, kubbelerin örülmesinde, imaret ocaklarında, baca ve aydınlık fenerlerinde görülmektedir (Lev.208-b, 209-a, 211a-b, 212-b, 215-a).

Ahşap, camide kapı ve pencere kanatları ile minberde, diğer yapılarda ise kapı ve pencere kasalarında tercih edilmiştir.

Demir, caminin ve diğer yapıların alt seviye pencere şebekelerinde (Lev.210-b, 212-b); kurşun, yapıların kubbesinde, son cemaat yeri ve tonozlarında ve minare külahında (Lev.208-b, 210-b, 211a-b, 212-b, 213-b, 215-a); alçı ise caminin üst seviye pencerelerinde şebeke olarak karşımıza çıkmaktadır (Lev.215-a).

3.6. SÜSLEME

Külliyede çini, alçı ve kalemşi, tuğla ve taş süsleme, değişen yer ve oranda karşımıza çıkar.

Harimde kullanılan çiniler, 16. yüzyılın ikinci yarısına ait sıraltı tekniğindeki tznik çinileridir. Bunlar, mihrabın iki yanındaki ve girişin doğu ve batı duvarındaki pencerelerin çevresini ve alınlıklarını ve de giriş kapısının üzerindeki kartuş şeklindeki panoyu süslemektedir. Çinilerle, bahar çiçekleri, hatayîler, nar çiçekleri ve hançer yaprakları ile çiçekli dalların çeşitlemelerinden oluşan kompozisyonlar göze çarpar. Renklerde lacivert zemin üzerine, kabarık kırmızı, yeşil, beyaz ve firuze kullanılmıştır. Ayrıca duvarların altlarında 1 m.ye kadar, firuze ve altıgenler ve aralarında kırmızı üçgen çinilerle bezenmiştir. Bunlar, geç onarımına ait olmalıdır.

Minarede, şerefe altındaki çini bezeme, birbirlerinden iki firuze sırlı bordürle ayrılan üç kuşak halinde

olup gövdeye dolaşmaktadır (Lev.213-b). Şerefenin hemen altından başlayan ilk kuşak, tuğlalar arasına yerleştirilmiş natüralist çiçek dekorlu rozet madalyonlardan meydana gelmiştir. Bunun altında, ikinci kuşağın başladığı düz firuze sırlı bordürün üstünde hatayî, nar çiçekleri ve hançer yaprakları ile süslü bir sıra kare pano bulunur. İki kare kuşak ise, hançer yapraklarının meydana getirdiği baklava ve ortasında çiçekli madalyonlarla bezeli kare panolardan oluşmaktadır. Uzaktan anlaşılabilirliği kadarıyla bunlar, devrine ait mavi-beyaz çiniler olmalıdır (Lev.213-b).

Alçı ve kalemîşi süsleme yoğun olarak harimde mihrapta karşımıza çıkar. Bitkisel kompozisyonlarda çok renklilik hakimdir. 16. yüzyılın en güzel örneklerinden kabul edilir. Çinilerle aynı bezeme dünyasını yansıtır. Her bölümde, ortada bir nar çiçeğinden çıkan hançer yapraklar ve küçük naturalist çiçeklerden meydana gelen bir kompozisyon yer almaktadır. Ayrıca kuzey duvardaki pencerelerde, duvar yüzeylerinde ve kubbede sonradan onarımlar sırasında yapılmış kalemîşi bezeme ve yazı şeritlerine rastlanır.

Tuğla bezeme, mimariye bağlı olarak yapıların cephe ve kasnaklarında iki sıra halinde karşımıza çıkar (Lev.208-b, 209-a, 211a-b, 212-b, 215-a).

Taş süsleme ise son cemaat yeri sütun başlıklarında görülür.

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. ARASTA

Külliyede arasta olduğuna dair kesin bir kayıt mevcut olmamakla birlikte, arastaya işaret eden bazı mimari

veriler ile yazılı ve sözel bilgiler sözkonusudur. Bunlar sırasıyla şunlardır: Birincisi, T.Reyhanlı'nın da ifade ettiği ve çiziminde belirttiği gibi kuzey giriş kapısı ve imaretin doğu duvarındaki ocak nişi, baca ile kapının doğusundaki bir dizi tonozlu hücre; ikincisi, külliye sınırları içinde doğu kanattaki büyük boşluk; üçüncüsü, sözlü gelenekte yakın tarihe kadar bu bölgede dükkânların yer aldığı ifadesini; bir diğeri, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki onarım öncesine ait bir fotoğraf (lev.207-a); sonuncusu ise Evliya Çelebi'nin gözlemleridir. Seyyahın nisbeten karışık ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla, Yenişehir'de, biri yüz dükkânlı çarşı, diğeri de elli dükkânlı bezezistan bulunması, bu dükkânlardan hiç değilse bir kısmının, belki ellisinin, yerleşimin bu en büyük hayratının içinde arasta şeklinde olabileceğini kabul ettirmektedir (Lev.207a-b, 208a-b, 209a-b).

Böylece, varlığını kabul ettiğimiz arastaya kuzeyde açılmış bir kapıyla girilir (Lev.206). Arasta, içlerinde ocak bulunan üzeri tonoz örtülü bir dizi dükkânın, açık bir sokağın doğu ve batısına, kuzey-güney doğrultusunda yerleştirilmesinden oluşmaktadır.

Sonuçta, araştırmacının yapı topluluğunu "arastalı küliyeler" adı altında topladığı grup içindeki düşüncesine katılmaktayız (Reyhanlı 1978:382).

4.2. HAN

Günümüze ulaşan hiç bir maddi veri olmamakla birlikte, vakfiyede "iki han", hüccette "kârbansaray"; Hibrî Efendinin hac günlüğünde "birbirine karşı gifte han"; Evliya Çelebi de ise "kurşunlu han" ifadelerinden dolayı külliyenin bir de hana sahip olduğu şüphesizdir.

Hanın, T.Reyhanlı'nın da ifade ettiği üzere, aras-

tayla bağlantılı olarak doğuda, bugün boşluk olarak karşımıza çıkan külliye'nin doğu kanatında yer aldığı, diğer örneklerden de yola çıkarak kesinlik kazanmaktadır.

Arşiv malzemesindeki bilgiler desteğinde, Yenisehir gibi ziraî üretim ve hayvancılık potansiyeli yüksek bir bölgenin artı ürünlerinin satışı ve depolanması, ancak önemli bir menzil olduğu için imâr edilen ve bu bağlamda da kapsamlı bir menzil külliyesinin yapımına sahne olan Yenisehir'de, külliye'nin hanında gerçekleştirilmiş olması varsayılabilir.

4.3. İMARET

Ana yapılardan biri olarak adına belgelerde ve seyahatnamelerde rastlanılan yapı, bugün iyi durumda olup külliye'de kuzeyde yer alır ve I. şeklinde kuzeydoğu köşeye doğru uzanır (Lev.206,209-b,210-11).

Tabhane ile birlikte yapı topluluğunda ortak kullanılan revaksız bir iç avluya açılan imaret, birbirlerine yakın ilişkide fakat bağımsız olarak tasarlanmış dört ayrı mekândan oluşmaktadır. Böylece tabhane ve imaret külliye'de ayrı bir blok olarak karşımıza çıkmaktadır (Lev.206).

Kuzeybatıdan başlayarak kuzeydoğu köşeye kadar uzanan birimlerin özellikleri şunlardır.

Kuzeybatı Mekân: İmaretin bu köşe mekânı, bir çevre duvarıyla batıdaki tabhane mekânlarından kuzeydekinle birleşmektedir (Lev.211-b).

Dıştan yamuk planlı mekân, içte güney ve batı duvarlarında yer alan derin kemerlerle kareye dönüştürülmüş, üstü ise üçgen geçişli kubbe ile örtülmüştür. Avlu zeminden daha yüksek tutulan bir kapıyla girilen odada dışa açılan

mazgal pencereler göze çarpar (Lev.210-b). İmaretin diğer mekânlarından daha küçük olan ve içinde ocak nişi bulunmayan bu mekânın, T.Reyhanlı'nın ifade ettiği gibi anbar olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir (Reyhanlı 1978:380). Vakfiyede bir anbardan sözedilmesi konulan teşhisin doğruluğuna işaret eder.

Kuzeydeki İki Birimli Bölüm: Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı mekân, eksende kuzey ve güney duvarlarda duvar ayaklarına atılmış bir kemerle iki birime ayrılmıştır. Üzeri pandantif geçişli kubbelerle örtülü birimlere, avludan bir kapıyla ulaşılır. Avluya dikdörtgen, sokağa ise mazgal tipte ikişer pencereyle dışa açılır (Lev.210-b, 211a-b). İçinde ocak nişi bulunmayan bu mekânın T. Reyhanlı'nın da ifade ettiği gibi yemekhane olarak kullanılması muhtemeldir (Reyhanlı 1978:380).

Kuzeydeki Üç Birimli Bölüm: Doğu-batı doğrultusunda uzanan dikdörtgen planlı bölümdür (Lev.210-b, 211a-b). Kuzey ve güney duvarlardaki duvar ayaklarına atılmış iki kemerle eş boyutlu üç birime ayrılmıştır. Üzerleri pandantif geçişli aydınlık fenerli kubbelerle örtülü birimlere avludan bir kapıyla giriş sağlanır. Avluya dikdörtgen üç, sokağa ise mazgal tipte iki pencereyle dışa açılır. İki uçtaki birimlerin doğu ve batı eksenlerinde dikdörtgen nişli yuvarlak kemerli ikişer ocak bulunur. Bu bölüm, T.Reyhanlı'nın da ifade ettiği gibi, mimari özellikleriyle mutfak olarak kullanılmıştır (Reyhanlı 1978:380).

Kuzeydoğudaki Bölüm: Diğer imaret mekânlarına dikey uzanan dikdörtgen planlı bölümdür. Doğu ve batı eksenindeki duvar ayaklarına atılan bir kemerle iki birime ayrılmıştır. Birimlerin üzeri kubbelerle örtülüdür. Kuzeydekinin kubbesinde fener göze çarpar. Bir kapıyla girişin sağlandığı bölümde dışa açılan bir pencere bulunur. Tçte kuzeydekinin birimin doğusunda büyük bir ocak nişi yer

alır. Bu bölümün işlevi belirtilmemişse de vakfiyede sözü edilen fırın için en uygun yer burası olmalıdır (lev.207-b, 208-b).

Dış görünümüne gelince; L şeklindeki imaretin güneyi avluya, kuzey ve kuzeybatı cephesi sokağa, doğusu ise arastaya doğru yönlendirilmiştir. Avluya bakan cephede, sivri kemerli pencereler,,dikdörtgen kuşak içine alınmış kapılar ile cephelerin bitim noktalarında kirpi saçak motifi göze çarpar. Sokağa bakan cephede ise sadece mazgal tipteki açıklıklarla karşılaşılır. Örtü sisteminde, sekizgen kasnaklı basık kubbeler, çokgen kubbe fenerleri ve bazı ocakların dikdörtgen bacaları dikkat çeker. Ayrıca kasnaklara da kirpi saçak bezemeye rastlanılır.

4.4. TARHANE

Vakfiyede mihmanhane (tabhane) ifadesiyle bahsedilen yapı, külliyyede kuzeybatıda yer alır ve camiye dikey uzanan, doğu-batı doğrultusunda bir sıra mekândan oluşur. Bugüne kadar yanlışlıkla medrese olarak kabul edilen yapı (Reyhanlı 1974:338, 1978:379; Ötüken-Durukan-Acun-Pekak 1986:614-15), vakfiyedeki bilgiler ışığında medrese özelliklerine uymamakta, eyvan oda düzeniyle yaygın tabhane planı şemasını yansıtmaktadır (lev.206). Ayrıca vakfiyede onbir hücreli olarak sözedilen medrese yerine burada beş hücre karşımıza çıkmaktadır. Vakfiyedeki bir başka ipucu da imaretin yakınında tabhane olduğundan belirtilmesidir. Bu nedenle T.Reyhanlı'ya ve onun tezini aynen kabul eden diğer araştırmacılara katılmadığımız gibi beş mekândan oluşan yapıyı nasıl yedi bölümlü çizdiğini ve tasvir edebildiğini anlamak hiç mümkün değildir.

Rizim tanımlamamıza göre beş hücreden oluşan tabhane, güneyden kuzeye ikinci ve beşinci hücreler avluya mekân yüksekliğinde birer sivri kemerle açılan basık kubbeli

eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Diğer hücreler ise ancak eyvan kanalıyla avluya açılan odalar şeklinde tasarlanmıştır. Hücreler yola uyma zorunluluğu nedeniyle kısmen meyilli olarak inşa edilmiştir (Lev.212-b, 213-b).

Tabhanede eyvan ve odalar arasında kısmen farklılıklar karşımıza çıkar. Her iki kısmın genel özellikleri şöyledir.

Eyvanlar sivri kemerli olup önlerinde yer alan ve imaret ile ortak kullanılan avluya açılmaktadır. Üzerleri pandantif geçişli kubbelerle örtülü eyvanlardan güneydekine yanındaki iki odanın, kuzeydekine ise sadece güneydeki mekânın kapıları açılmaktadır. İçlerinde ocak nişleri de bulunan eyvanların dinlenme, sohbet vb. işler için kullanıldığı düşünülebilir.

Kare planlı odalar pandantif geçişli kubbelerle örtülüdür. Birer kapıyla en yakındaki eyvana açılan odalarda, ocak ve duvar nişi göze çarpar. Her odada değişen sayıda avluya açılan alt seviye penceresi bulunur. Mimari özellikleriyle bu odaların konaklama işlevine hizmet ettikleri kesindir.

Dış görünümüne gelince; ana cephelerden doğu cephe avluya, batı sokağa doğrudur. Kuzey ve güney cepheler ise imaret ve camiye yönlendirilmiştir. Cepheler içinde avluya bakan cephe asıl cephe olup eyvan ve pencerelerle avluya açılmaktadır (Lev.209-b, 212a-b). Cephe boyunca yükselen sivri kemerli eyvanlar günümüzün malzemesiyle kaplanmıştır. Bu cepheki beş pencere de dikdörtgen biçiminde olup alt seviyede açılmıştır. Cephe bitimi ile örtüdeki basık sekizgen kasnağın sağağında iki sıra testere dişi motifi göze çarpar.

Sokağa bakan batı cephe sağır olup kubbeler dışında

herhangi bir özellikle karşılaşmaz (Lev.213-b). Camiye bakan güney cephe iki alt pencere ile dışa açılır (Lev.207-a). Kuzey cephe ise yine sağır tutulmuştur.

4.5. CAMİ

Cami kuzeyde, bugün külliye tek başına kalmış olup harim, son cemaat yeri ve minareden oluşan bir yapıdır (Lev.206, 213-214-215-a).

Kareye yakın dikdörtgen planlı harim, kuzey ve güneyde atılan kemerlerle kareye dönüştürülmüş ve üzeri pandantif geçişli kubbe ile örtülmüştür. Kuzey ekseninde yer alan bir kapıyla girişin sağlandığı harim, beden duvarlarına ve kasmağa açılan onaltı pencere ile aydınlanmaktadır. İçte güney ekseninde mihrap, onun batısında minber, doğu ve batı eksenlerde ise birer duvar nişi göze çarpar.

Harim mimari özelliklerinden çok çini ve kalemşi bezemesiyle ilgi çeker.

Harimin kuzeyinde onarımdan sonra yeniden inşa edilen üç bölümlü son cemaat yeri bulunur. Dört sütun üzerine birbirine ve kuzey cephedeki duvar ayaklarına atılan sivri kemerlerle bağlanan revak, aynalı haç tonozla örtülmüştür.

Caminin batısında harim ile son cemaat yerinin bittiği yerde tek şerefeli bir minare göze çarpar. Çinilerle bezenen minare restorasyon geçirmiştir.

Dış görünümde şu özellikler farkedilir. Kuzey cephe son cemaat yeri, giriş ve minare olması açısından daha hareketlidir (Lev.213-b). Kuzey cephe eksenindeki sade bir girişle harime ulaşılır. Alt seviyede iki dökdörtgen mekân yer alır. Doğu-batı cepheler altta beden duvarı üstte yüksek kasnaklı geçiş kısmıyla iki farklı düzeni yansıtmak-

tadır. Altta ve üstte ikişer kasnakda ise birer pencere görülür (Lev.215-a).

Güney cephede ise kasnak kısmında içteki geçişlerin dışa yansıtıldığı üçgen alanlarla karşılaşılır. Alt ve üst seviyede ikişer pencere göze çarpar. Cephede farkedilen en önemli özellik ana kubbenin varlığıdır. Bunun yanı sıra cephe bitiminde, kubbe eteğinde karşımıza çıkan kirpi saçak bezeme dikkat çekicidir.

4.6. MEDRESE

Gerek vakfiyeden gerekse bir başka arşiv malzemesindeki bilgiden (Yılmaz 1971:63 dip.2) külliyein bir de medreseye sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Vakfiyede "onu danışmendililer bir de kapıcı için onbir hücreli medrese" ifadesinin geçmesi ve medresedeki müderristen sözedilmesi, külliye sınırları içinde medreseyi aramamızı gerektirmektedir. T.Reyhanlı yanlışlıkla tabhane hücrelerini medrese kabul etmiş ve büyük bir yanlışlığa düşmüştür. Oysa sözlü gelenekten yola çıkarak caminin arkasında, güneybatıda ikinci bir medrese olduğu ihtimali üzerinde durmakla, kanaatimizce külliyein ilk ve tek medresesinden söz etmektedir (Reyhanlı 1978:375-76 dip.7).

Günümüze ulaşmayan yapı için herhangi bir yorum yapmak mümkün değildir. Ancak, vakfiyede bahsedilen yedi vakıf kitabının medresede korunduğunu tahmin etmekteyiz.

4.7. SIBYAN MEKTEBİ

Vakfiyeye göre, külliye programına mektep (sıbyan mektebi) de dahildi ve bu bağlamda, müezzinler arasından seçilecek birer muallim ve halife sözkonusu idi.

Günümüze gelmediği için külliye'deki yeri saptanamayan yapı, alışılacağı üzere, külliye sınırları içinde fakat sokağa yakın bir yerde büyük bir olasılıkla da cami çevresinde inşa edilmiş olmalıdır.

4.8. ÇEŞME

Caminin kuzeydoğusunda boşluk alanda, büyük bir kısmı yıkılmış bir çeşme kaidesine rastlanır (Lev.215-b). Külliye'ye mi ait, yoksa sonradan mı eklendiği ise anlaşılamamaktadır.

ILGIN LALA MUSTAFA PAŞA MENZİL KÜLLİYESİ

1. KONUMU VE TARİHSEL GELİŞİMİ

1.1. KONUMU

İlgın, Konya-Afyon yolunun 84. km.sinde Konya'ya bağlı bir ilçe merkezidir. Gerek Anadolu yaylasının ortasında zengin tarım topraklarıyla çevrili olması, gerekse Marmara ve Ege'yi Doğu Akdeniz'e ulaştıran eski yol güzergâhları üzerinde bulunması, Ilgın'ın tarih boyunca önemli bir mevki olmasını sağlamış, bu bağlamda hem geçiş, hem de yerleşim yeri olarak değerlendirilmiştir (Lev.1).

1.2. TARİHSEL GELİŞİMİ

1.2.1. OSMANLI ÖNCESTİ

Elverişli coğrafi konumundan dolayı Ilgın ve çevresi sırasıyla, Hitit ve Frig yerleşmesi görmüş, Lidya ve Perslerin eline geçmiş, Roma ve Bizans dönemleri yaşadktan sonra, Anadolu Selçuklu uygarlığına sahne olmuştur. Haçlı seferleri sırasında istilaya uğrayan yerleşim, önce Eşrefoğulları ve Hadimoğulları topraklarına katılmış, daha sonra Karamanoğulları, Turgutoğulları son olarak da Osmanlı hakimiyetine girmiştir.

Antik çağda Ege'yi Mezopotamya/İran'a bağlayan ve 'Kral Yolu' adıyla tanınan ünlü ticaret yolunun üzerinde yer alan Ilgın'ın bilinen ilk adı "Tyriacum", "Tyrieaum", "Tyragium", ya da yaygın tanımıyla "Tyriarion"dur (Ramsay 1960:41-43,50,151,366; Strabon 1987:190).

Yakın çevresinde çok sayıda höyüğün bulunduğu yerleşimi Xenophon, Anabasis adlı eserinde şöyle anlatmaktadır.

Kaystrou pedion (Çay)'dan 10 prasang gidilince kalabalık bir şehir olan Akşehir'e oradan da 10 prasang gidilince Tyriaion (Ilgın)'a, oradan da 20 prasang gidilince Iconium (Konya)'ya varılır (Akıncı 1988:11).

1067 yılında bölgeyi fetheden Anadolu Selçukluları tıpkı Romalılar gibi bir su şehri olarak Ilgın'a özel ilgi göstermiş, bunun bir göstergesi olarak da yerleşime "Ab-ı Germ" (Ilıca Şehri) denmiştir. Bu bağlamda özellikle Alâeddin Keykubad (1219-37) ve II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1237-46) zamanlarında Ilgın gerçek anlamda imâr görmüş ve başta kaplıca olmak üzere han, kümbet ve bazı yapı faaliyetlerinde bulunulmuştur (Konyalı 1964:85; Alıcıgüzel 1969:19).

Ilgın, Anadolu Selçuklu döneminde Hağlıların yol güzergâhı üzerinde olması nedeniyle zaman zaman yağma ve tahrip edilmiş, daha sonra sırasıyla çeşitli beyliklerin idaresi altına girmiştir. Son olarak 1461 yılında Fatih Sultan Mehmed (1451-81)'in Karamanoğulları üzerine yaptığı sefer ile Osmanlı topraklarına katılmıştır.

1.2.2. OSMANLI DÖNEMİ

Fetihten sonra yeniden oluşturulan Karaman vilayetine bağlı bir kaza merkezi olarak belirlenen Ilgın (Konyalı 1964:111-114), Yavuz Sultan Selim'in (1512-20) Suriye ve Mısır'a yaptığı sefer sırasında uğradığı merkezlerden biri olmuştur. 16. yüzyılın ikinci yarısında, İstanbul-Konya-Adana-Suriye-Kutsal Topraklar yolunun gittikçe önem kazanması ve 1571'de Kıbrıs'ın fethi, Ilgın'ın konumuna daha da dikkat çekmiş, bu bağlamda değerlendirilmesi gereken bir mevki olarak seçilmiştir. Dolayısıyla Kıbrıs fatihi vezir Lâlâ Mustafa Paşa, hem yeni bir Osmanlı

şehrinin çekirdeğini oluşturmak, hem de ana yolun ihtiyaçlarına cevap vermek için Ilgın'a, çeşitli yapılarıyla aynı anda hizmet verecek kapsamlı bir menzil külliyesi yaptırmıştır. Külliye yapımıyla birlikte bazı vergi kolaylıkları sağlanarak nüfus arttırılmış, yerleşim de bölgesel bir merkez haline dönüşmüştür. Böylece Üsküdar-Konya yolunun Konya öncesindeki en önemli durak yeri, seyyahların da vurguladıkları gibi Ilgın belirlenmiştir (Lev.7).

Arşivlerde "Ilgın", "Ilgun" adıyla tanınan yer bu ismi, yeraltı su seviyesine yakın olduğu yerlerde yetişen küçük bir ağaç cinsinden almış olmalıdır (Anonim 1983:I.545).

IV. Murad (1623-40)'ın Bağdat Seferi sırasında Ilgın Kaplıcasının karşısındaki Koca Çayır'da otağını kurduğu ve Saray yaptırdığı ifade edilirse de bugün geriye herhangi bir iz kalmamıştır (Akıncı-Güngör 1988:5).

Ilgın, kimi zaman Konya, Akşehir ve Karaman'a bağlanmış, 1584'de Karaman'a, 1589'da Akşehir'e, 19. yüzyılda ise Konya'ya bağlı bir kaza merkezi olmuştur (Baykara 1988:18-19, 223,240).

Anadolu Sağ Yolu'nda önemli bir durak ve konaklama merkezi olarak karşımıza çıkan Ilgın, arşiv belgelerine göre, bir menzilhaneye de sahipti ve önceki menzil Akşehir'e 9, sonraki Lâdik'e yine 9 saat uzaklıktaydı. Yerleşimden Konya'ya seyahat 18, İstanbul ise 100 saatlik bir yolculuğu gerektiriyordu (Atak 1970:29-30; Bozkurt 1966:11; Halaoğlu 1982:38-39). Bizans yol şebekesinin üzerine gelecek şekilde daha farklı amaçlarla kullanılan Osmanlı yolu, Luther'e göre, çok sayıda kişinin seyahat etmesini gerektirecek kadar önemli idi (Luther 1989: 10, 15, 53).

Osmanlı yolu daha sonra 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başında tasarlanıp işletmeye açılan Haydarpaşa-Bağdat demiryolu güzergâhının belirleyicisi olmuş, benzer şekilde Cumhuriyet döneminden günümüze kadar tarihi yol, bazı yerlerde kısaltmalara tabi tuutlarak iyileştirilmiş ve kullanılmaya devam edilmiştir. Yol bugün de hâlâ, Türkiye'nin ulaşım şebekesinde birinci derecede önemlidir.

İlgin, İstiklâl Savaşı'nda önemli olaylara sahne olmuş, Büyük Taarruz'un hazırlık tatbikatı burada yapılmış, Atatürk Garp cephesini idare ederken kaplıcada kalmıştır (Akıncı 1988:16).

Yerleşim günümüzde canlı bir tarımsal merkez ve geçit yeri olarak eski önemini korumaktadır.

2. YERLEŞİM VE KÜLLİYE İLE İLGİLİ BELGELER-YAYINLAR

2.1. BİRİNCİ EL KAYNAKLAR

2.1.1. KİTAP

Külliye yapılarından sadece cami kitabeye sahiptir (Lev.235-b). Yapının taçkapı kemerinin hemen üstünde yer alan kitabe, arapça olup sülüs yazıyla yazılmıştır. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi şöyledir. (126)

Orijinal Yazımı

١- قد بنى هذا الجامع الشريف والمعبد المنيف صاحب
الخيرات والمبرات ذو الفضل والحسنات آصف
السلطان الاعظم والحقان المعظم سلطان مراد بن
سلطان سليم خان
٢- غلدا الله خلافته الى انقراض الزمان حضرت
مصطفى پاشا فاتح قبريس ويسر الله مايشاء وانال
الى مايتنا فى سنة اربع وثمانين وتسعمائة وقيل
فى تاريخ تمام جامع للخير ١٥٨٤

Transkripsiyonu

1. Kad benâ hâze'l-Cami'ü's-Şerîf ve'l-ma'bedü'l-münîf
Sâhibül-hayrât ve'l-müberrât zü'l-fazlı ve'l-hasenât
Asâfü's-Sultanü'l-A'zam ve'l-hâkânü'l-muazzam
Sultân Murâd bin Sultan Selîm Hân.
2. Halledallâhü hilâfete hû ilâ inkirâziz-Zamân
Hazreti Mustafa Paşa fâtih-i Kıbrıs ve Yesserallahü
mâ yeşâü' ve enâle ilâ mâ yütimmenâ fî seneti
erbea' ve semânine ve tıs'a'mie' ve gîle fî târihi
temam-ı Câmiü'l-hayr.

Türkçesi

1. Bu mübarek cami ve ulu ma'bed, hayrât ve müberrât
sahîbî, fazilet ve güzellikler sahîbi, ey yüce Sultan
ve büyük Hakan Sultan Selîm Hân'ın oğlu Sultan Murâd
Hân'ın Veziri bina etti.
2. Allah zamanın sonuna kadar onun hilâfetini ebedi
kılsın; Kıbrıs Fatihi Mustafa Paşa (ki) Allah
dilediğini kolaylaştırsın ve tamamlamamıza nail etsin
Sene Dokuzyüz seksen dört.

Sonuçta kitabede, cami, devrin Sultan III. Murad
vebani Kıbrıs Fatihi Mustafa Paşa'nın adı ile 984 H./1576
M. tarihi geçmektedir.

2.1.2. VAKFIYE

Mustafa Paşa'nın bilinen iki vakfiyesinden biri
Erzurum'daki cami, mektep ve çeşmesini,⁽¹²⁷⁾ diğeri ise
başta Ilgın olmak üzere, Gaziantep, Kayseri ve Tokat'taki
hayratlarını konu edinir.⁽¹²⁸⁾ Konumuz gereği ilgi
alanımızı oluşturan ve Ilgın'ı konu alan vakfiyenin genel

özellikleri şunlardır.

Anadolu Kadıaskeri Mustafa b. Mehmed'in imzasını taşıyan Şevval 985 H./Aralık 1577 M.tarihli vakfiye, Allah'a, Peygamber'e ve baniye övgü cümleleri ile başlamakta, "Abdurrahman oğlu Mustafa Paşa Hazretleri" ifadesiyle, bani Mustafa Paşa'nın adı dışında, vezir ve Kıbrıs fatihi olduğundan da söz etmektedir.

Vakfiyede önce, Ilgın'daki külliye vakfedilen Konya ve çevresindeki arazi, ev, değirmen, dükkân ve bazı müstemilat yapılarının yerleri sınırlarıyla birlikte verilmekte, külliyenin yapıları bazı mimari tasvirlerle anlatılmakta, personelin görev dağılımı ve aldıkları ücretler ile vakıf şartlarından söz edilmektedir. Ilgın'ı takiben Paşa'nın, Gaziantep'deki vakıflarından ve vakfettiği yerlerden de ayrıntılı biçimde bahsedilmektedir. Daha sonra, Kayseri ve Tokat'taki eserlere yer verilerek, vakfiyenin genel kurallarına ve şartlarına değinilmektedir. Seksen sayfalık vakfiyenin sonunda ise şahitlerin imzası göze çarpmakta ve hemen onun arkasında ise Ilgın'ı içermeyen 989 H./1581 M. tarihli iki ayrı ek bölüme rastlanmaktadır.

Genel anlamda vakfiyeyi yorumlayacak olursak şu bilgilere ulaşırız. Titiz bir şekilde ayrıntılara yer verilerek hazırlandığı anlaşılan vakfiyeden, Mustafa Paşa'nın konaklama ve ticaret yapılarını ön planda ele aldığı ve bu bağlamda, hepsi birer tarımsal ürün merkezi konumundaki Gaziantep, Ilgın, Kayseri ve Tokat'a, bedesten, han, dükkân ve tabhane türünde yapılar inşa ettirdiği gözlemlenir. Özellikle çok sayıda vakfedilen değirmenden de, öğütülen tahılın bahsedilen ticarî yapılar aracılığıyla değerlendirildiği düşünülebilir.

Vakfiyeye göre Ilgın Lâlâ Mustafa Paşa Külliyesi şu

yapılardan oluşmaktadır.

Cami misafirleri için biri yirmiiki diğeri onüç ocaklı büyük ve küçük adlarıyla ifade edilen iki han, birbirine bitişik yirmibeş dükkân, han batı giriş kapısında dört, doğuda iki olmak üzere altı dükkân, mektep (Kur'an okutulan medrese), avlu çerçevesinde beş "El-İmare" (misafir evleri, tabhane), camii, mutfak, yemekhane, mahzen, odunluk, ekmek fırını, sebilhane, tuvalet ve camii avlusu.

Vakfiyeye göre külliye personelinin dağılımı ve aldıkları ücretler şöyledir.

Tablo-1: Külliye'nin Genel Sorumluları

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*
Mütevelli	1	20
Büyük Katip	1	8
Küçük Katip	1	3
Nazır	1	8
Cabi	1	3
Atlı Cabi	1	4
Temizlikçi	1	Ücretini dükkân gelirinden sağlıyor
Onarımcı	1	?
Toplam	9	-

* Ücret Dirhem cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablo-2: Cami Personelinin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
I. İmam	1	8	-
II. İmam	2	4	Herbirine 4'er
Müezzin	2	3	Herbirine 3'er
Baş Hafız	1	2	-
Hafız	3	1,5	Herbirine 1,5
Sermahfel	1	1	-
Baş Devirhan	1	1,5	
Devirhan	29	1	Herbirine 1'er
Başokuyucu	1	1,5	
Okuyucu	11	1	
Yasin Okuyucu	3	1	
Kayım	2	3	Herbirine 3'er
Toplam	57	81.5	

* Ücret Dirhem cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablo-3: Mektep Personelinin Sayı ve Görevi.

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*
Muallim	1	3
Halife	1	1
Toplam	2	4

* Ücret Dirhem cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablo-4: İmaret Personelinin Sayı ve Görevi.

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*	Açıklama
Şeyh	1	5	-
Vekilhare	1	4	-
Kıldâr	2	4	Herbirine 4'er
Nakip	1	4	-
Ahçı	1	4	-
Ahçı Yamağı	1	1	-
Habbaz (Ekmekçi)	1	4	-
Habbaz Yamağı	1	1	-
Bulaşıkçı	1	2	-
Oduncu, Pring ayık- layıcı, Hamur yoğurucu	1	2	-
TOPLAM	11	35	-

* Ücret Dirhem cinsinden 30 gün hesabı ile bulunmuştur.

Tablo-5: Çarşı Personelinin Sayı ve Görevi

Görevi	Personel Sayısı	Ücret*
Temizlikçi	2	ücreti dükkan geli- rinden sağlanacak.
Toplam	2	4

* Ücret Dirhem cinsindedir.

Tablolardan da anlaşılacağı üzere, külliye de toplam 79 kişi çalışmaktadır. Yönetici veya idari sınıftaki personelden bir kısmı genel amaca hizmet etmekte, diğerleri cami, imaret veya mektep gibi sadece tek yapıda görev almaktadır.

Diğer arşiv malzemesine gelince; Mühimme Defterleri arasında yer alan bazı hükümlerde Ilgın ile ilgili bilgilere rastlanılır.

Bu defterlerden 978 H./1570 M. tarihli Karaman Beyliği'ne yazılmış olup Mustafa Paşa'nın Ilgın'daki haslarından sözedilmektedir. (129)

980 H./1572 M.de gönderilen bir hüküm de, Mustafa Paşa'nın Ilgın hasları voyvodasının, hasların mahsülünü aldığı hakkındadır. (130)

981 H./1573 M. tarihli defter gevreden her isteyen gelmemesini konu edinir. (131)

Cemaziyelâhır 992 H./Nisan 1584 M.de, Akşehir, Konya ve Kayseri Kadılarına yollanan bid hükümden Mustafa Paşa'nın Ilgın kasabasında yanan haslarının tamiri için benna, ırgad ve kereste tedarikine yardım edilmesi hakkında bilgiye rastlanılır. Bu iş için Haziran 1585 de Cafer Kethüda'nın görevlendirildiğini öğrenmekteyiz. (132)

Külliye yapılarından sadece kervansarayın adı risalelerde geçmektedir. Bu bağlamda A.Kuran, her üç risaleye de kayıtlı Bolu Mustafa Paşa adıyla geçen yapının bir yanlışlık sonucu yazıldığını ifade ederek, bu caminin Ilgın Lala Mustafa Paş Cami olabileceğini söylemektedir (Kuran 1986:22,256,284,368; Sönmez 1988:37,94).

Tablo-3: Risalelere Kayıtlı Külliye Yapıları

RİSALELER YAPILAR	Tuhfet ül-Bünyan	Tuhfet ül-Ebniye	Tuhfet ül-Mi'marin	Açıklama
Kervansaray	9:8	-	12:23	-
Cami	1:46	1:48	1:32	A.Kuran'a göre

İlgın, bağlı olduğu Konya vilayeti'nin salnamelerine de konu olmuştur (Duman 1982:69-72). Bu salnamelerden 1310 H.1892-93 M. tarihli incelendiğinde, İlgın'da çok sayıda eserin mevcut olduğu anlaşılır. Bu salnameye göre, bugün çoğu yok olmuş yapıların dağılım şöyledir. 72 camimescid, 4 han, 92 dükkân, 46 çeşme 2 hamam ve 1 kütüphane (Samur 1985:2, 41).

2.1.3. SEYAHATNAME

Başkent İstanbul'u Doğu Akdeniz ve Suriye'ye bağlayan Anadolu Sağ Yolu üzerindeki İlgın, konumunun getirdiği önemden dolayı çok sayıda seyyahın uğrak yeri olmuştur. Bu seyyahlardan bazılarının şehir ve külliye hakkındaki izlenimleri şöyledir.

14-16. yüzyıllarda Osmanlı topraklarını gezen seyyahların bir listesini yayınlayan Yerasimos, İlgına da uğrayanların adlarını vermektedir. Bu bağlamda 1557-58 yılında Anadolu'yu dolayan Arap Seyyah Mekki, bu tarihte İlgın'da üç yapıdan söz etmesi açısından dikkate değerdir. Seyyah, şehirde bir cami (?), Hacı Hızır Kervansarayı ile Gıyaseddin Keyhüsrev Kaplıcası olduğundan söz etmektedir (Yerasimos 1991:248, 469).

Kanunî ile birlikte Trakeyn Seferi (1534)'ne katılarak bazı konak yerlerini betimleyen Matrakçı Nasuh, yerleşimler içinde İlgın'ın da bir minyatürünü yapmıştır (Lev.216). Bu minyatürün üst kısmında bir yerleşim dokusu göze çarpmakta, ana yapı olarak da büyük boyutlu bir cami ile han, çeşme ve konutlar dikkati çekmektedir (Yurtaydın 1976:224, 265, Lev.16b üst).

Matrakçı'nın bu minyatürü, külliyenin yapımından önceki yerleşim dokusunu yansıtması açısından önem taşımaktadır.

1632'de Karapınar'a da uğrayan A.Hibrî Efendi'nin şehir ile ilgili gözlemleri şunlardır:

...Ertesi Ilgın nâm kasaba-ki Akşehir ile mâbeyni, on saatlik yoldur-nuzûl olundu. Bunda Kars Fâtîhi Kara Mustafa Paşa'nın bir a'lâ câmi'i vardır ki, sene erba'a ve semânine ve tis'a-mi'ede binâ eylemişdir ve tarihi..... ve kurbünde bir kârgir gifte hanı vardır ve bunda bir câmi ile han vardır. Tarîki sahrâlar ve girivlerdir (A.Hibrî Efendi 1975:118).

1641-42'de Ilgın'dan geçen S.Yemşel, yerleşim için şunları yazmaktadır.

...Ilgın şehrine vardık. Burada takriben 130 dükkânla, camiler, hanlar ve bir bedesten vardır. Bedesten Kıbrıs şehrini fetheden Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır. Buraya, suyu, Allah'ın emriyle yeraltından gelen bir de kaplıca vardır. Bina suyun üstüne yapılmıştır. Bir çok bahçe ve bostanlar da vardır.... (Yemşel 1956:103).

Şaban 1058 H./Eylül 1648 M. de, Üsküdar'dan Şam'a giderken Ilgın'da da konaklayan Evliya Çelebi'nin yerleşim hakkındaki düşünceleri şöyledir.

Eski zamanda büyük şehirmiş. Celâli ve Cemâli kıyıcılığından harap olmuştur. Ilgın denilmesine sebep ılıcası olmasıdır. Çünkü ılıcaya kudretten ılınmış ısı su mânâsına olarak "Ilgın" derler. Karaman Eyaleti'nde Akşehir nahiyelerinden 150 akçalık kazadır. Askerî tayfası çok olduğundan Sipah Kethüda yeri ve yeniçeri Serdarı tarafından hükmolunur. Şehir geniş bir ovada olup bağlı bahçelidir. Camisi, mescidi ve Mustafa Paşa Kervansarayı adıyla kervansarayı vardır. ılıcası Ilgın'ın batı tarafında bir bayır dibinde bir pınardır.....batıya 9 saat giderek "Konya"ya geldik (Evliya Çelebi 1970:IV.212).

Arkıthan üzerinden üç saat süren bir yolculukla Ilgın'a gelen W.Leake, yerleşimi büyük fakat bağımsız bulur. Seyyahın ilgisini de daha çevrede yer alan antik

malzemeler çeker (Leake 1824:42).

C. Texier ise Ilgın adının eskiden Tiberyapolis olduğunu, yakınında balığı ile meşhur bir gölü bulunduğunu, ve çok şifalı sıcak su kaynakları ile tanındığını yazmaktadır (Texier 1920:21-74).

W. Ainsworth'a göre Ilgın, dere ve göller arasında olup şehrin girişlerinde müslümanlara ait bazı kutsal yapılar göze çarpmaktadır. hemen hemen tamamı müslümanlardan oluşan dört yüz haneye sahiptir. Bir hanı, bedesteni ve çarşısı vardır (Ainsworth 1842:J.64).

Hac rehberlerinde ise Ilgın'dan şöyle sözedilmektedir.

Mükellef hanları ve çarşısı olan Ilgın kasabasının gayet güzel suları ve taşrasında güzel bir ilıcası vardır. Ayrıca Kara Mustafa Paşa tarafından yaptırılmış bir camisi de bulunmaktadır. Akşehir'e dokuz saat uzaklıkta bulunan Ilgın'ın yaz günlerinde ağır bir havası vardır (Armağan 1990:51).

19. yüzyılın sonlarına doğru yerleşime uğrayan C. Huart'ın Ilgın hakkındaki görüşleri şöyledir.

...Şehir adı almaya çoktan hak kazanmış olan büyük Ilgın kasabasına girmeden önce bir kaplıca tesisine rastladık... Ilgın'da eski bir hamam ve birkaç ortaçağ kalıntısına rastlanıyordu... Şehirde eski bir imaret, İstanbul câmileri tarzında yapılmış bir câmi ve bedesten göze çarpıyordu... (Huart 1978:84).

Şemseddin Sâmi, Ilgın'ı şöyle tanıtmaktadır.

Konya vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Tüm kaza, Argıthanı Nahiyesi'yle 44 köyü içerir. 20.000 nüfusun tümü Müslümandır. Tarım ürünleri, tahıllar, baklagiller, haşhaş, afyon, kenvir, keten tohumu ile her tür meyve ve sebzeden oluşur (Anonim 1983b:5148).

Ali Cevad ise 19. yüzyılın sonlarında Ilgın'a ilişkin şunları yazmaktadır.

Konya Vilayeti Merkez Sancağı'na bağlı kaza merkezi bir kasabadır. Kasabadaki eski yapıtlar arasında Lala Mustafa Paşa'nın yaptırdığı cami ile bedesten vardır. Kaza....16 mahalleden oluşur. Kazada, 50 cami, 35 mescit, 49 değirmen, 4 hamam, 4 han, 4 fırın, 4 kahvehane, 111 dükkan, 3.963 ev, 1 çiftlik, 1 hükümet konağı, 1 kütüphane, 5 medrese, 62 islam okulu vardır (Anonim 1983b:5148).

2.2. GÜNÜMÜZ YAYINLARI

Yerleşim ve külliye, Osmanlı sanatını içeren genel yayınlar dışında bazı monografik çalışma ve öğrenci tezlerine de konu olmuştur. Bununla birlikte, genel yayınlardaki bilgiler çok dar kapsamlı olup, birbirinin tekrarından başka bir şey değildir. Bu yayınlar içinde külliye kapsamında Aslanapa (1986, 1988) ve Kuran (1986)'dan sözedebiliriz. Tek yapı boyutunda ise han (Önge 1988); Çarşı (Özdeş 1954); İmaret (Tanman 1988) ve cami (Kuran 1988) kısmen çalışmalara konu olmuştur.

Külliye bağlamında A.S.Ülgen'in 1952 de çizdiği plan, yapı topluluğunun yayınlanan ilk vaziyet planı olması açısından önemlidir (Yenişehirlioğlu-Madran 1989: I.Lev.25).

Monografik çalışma olarak N.Elgin (1948)'in makalesinde bani ve külliye kısımları kısaca söz edilir.

Tez kapsamında ise T.Samur (1985)'un Yüksek Lisans tezi yapılan tezler içinde kayda değer olanıdır.

3. KÜLLİYE İLE İLGİLİ GENEL BİLGİLER

3.1. BANISI

Külliye'nin banisi, kitabe, vakfiye ve diğer arşiv malzemesi ile, tarih yazarlarına göre Kıbrıs Fatihî vezir Lâlâ Mustafa Paşa (d.?-ö.1580)'dir (Bakz.Böl.Iv.1).

3.2. MİMARİ

Tezkerelerden anlaşılacağı üzere, külliye'nin mimarı Mimar Sinan ve Hassa mimarlar Teşkilatı'dır (Bkz.Böl.IV.4).

3.3. YAPI TOPLULUĞUNUN KONUMU VE ÇEVRE İLE OLAN İLİŞKİSİ

Yerleşimde kaplıca hariç günümüze ulaşan diğer Türk dönemi yapıları incelendiğinde, külliye'nin eski mezarlık ve yapı alanlarının dışında, batıda düz bir alan üzerinde, kısıtlayıcı önemli bir faktör olmaksızın güneyde akan bir su kenarında konumlandığı gözlemlenir. Böylece birkaç km. batıdaki batıda yer alan ve kullanımı Roma ve Anadolu Selçuklu dönemine kadar inen kaplıca yönü tercih edilmiş, yerleşim bu tarafa kaydırılmak istenmiştir. Bu bağlamda günümüze ulaşmayan hamamın aynı yöne inşası ile, avluya batıdan girişin bulunması, mahalle dolayısıyla çarşı dokusuna işaret etmektedir (Lev.217).

Vakfiye incelendiğinde, külliye alanının ana hatlarıyla tarif edildiği anlaşılır. Buna göre külliye, batıdan yol ve iki dükkânla, doğudan dört dükkân ve pazar yeriyle, güneyden yol ve mahalle ile, kuzeyden ise vakfın arazisi ve dükkânlarla çevrilmişti.

Vakfiyeye göre, iki han, çarşı, dükkânlar, mektep, tabhane, mutfak, yemek salonu, ekmek fırını, mahzen,

odunluk, sebilhane ve tuvaletten oluşan yapı topluluğu, hamam hariç bir bütünlük oluşturacak şekilde tasarlanmıştır. Bugün şehrin merkezinde Şeyh Carullah Mahalesi'nde yer alan külliye, güneyden IV. Sokak, batıdan Şeyh Bedrettin Sokağı, kuzeyden Çarşıiçi Caddesi, doğudan ise T. Sokak ile çevrelmiştir. külliye tasarımında gerek avlu çevresine yerleştirilen yapıların eğri biçimlenişi, gerekse hanın güneydoğu köşesindeki belirgin kırılmalara, belki vakıf arazisinden kaynaklanmış olsa da, daha önemlisi tasarımda katı geometriye dikkat edilmediği anlaşılmaktadır.

Külliye planında iki eksenleri mimari öğelerle vurgulayan mimari düzenleme dikkat çekicidir (Lev.216). Kuzey-güney ekseninin güney ucu mihrap tarafından belirlenmekte, taçkapı, şadırvan ve avlu kuzey girişi bu ekseninde yer almakta, kuzey ucu da arastanın kuzey girişi oluşturmaktadır. Doğu-batı eksenini ise hanın sokağa ve avluya açılan kapıları ve batı avlu girişiyle vurgulanmaktadır. Böylece, yapılarla olmasa bile, mimari öğelerle eksenlere göre yerleştirme sözkonusu olmuş diyebiliriz.

Tasarımda merkezde cami olmak üzere, ortak kullanılan bir iç avlunun batıdan doğuya imaret, tabhane ve bazı servis bölümleri tarafından "U" şeklinde sarıldığı görülmektedir (Lev.230a-b, 232a-b). Doğuya yerleştirilen han ile kuzeydeki arasta gerek boyutları, gerekse konumlarıyla ana yapı oldukları belirtilmiştir. Ayrıca arastaya, külliye yapılarının kompozisyonunda yönlendirici ve sınırlandırıcı bir yerleştirme biçimi verilmiştir.

Külliyyede odak noktayı oluşturan ve bir dağılım ve toplama alanı olarak kullanıldığı anlaşılan iç avluya farklı girişler sözkonusudur. Batı giriş sokak yönünden olup imaret yapıları arasındadır. Kuzey, arasta içinden, batıdaki, hanın orta bölümünden, güney giriş ise cami ile han arasındaki kapıdandır. Dolayısıyla batı ve güney

girişler çevre ile bağlantıya, kuzey ve doğudakiler ise yapılar arasındaki ilişkiye işaret eder. Mimari düzenlemeden de batı ve kuzey girişin daha vurgulandığı anlaşılmaktadır (Lev.230a-b, 232-a).

Sonuçta, külliye yapılarının doğu-batı yönünde uzanan arastanın bir tarafında güneyinde toplandığını ifade edebiliriz. Arasta, daha sonradan yapılan eklerle yaklaşık aynı boyutlardaki kapalı ve açık bölümlerinin toplamıyla külliye en fazla yer işgal eden yapı konumundadır.

3.4. GEÇİRDİĞİ DEĞİŞİKLİKLER VE BUGÜNKÜ DURUMU

Yapılardaki bazı mimari ayrıntılar, eski fotoğraf ve kayıtlar, külliyenin zaman zaman genel hatlarıyla onarım gördüğüne işaret etmektedir.

Külliyenin ilk onarımlarından biri caminin son cemaat yeri revak kemerlerinde yapılmış olmalıdır. Çünkü, kemerlerin atıldığı kuzey cephe konsollarındaki iki farklı seviye, yapımdan hemen sonraki bir onarımda seviyenin yükseltildiğini belirtmektedir.

Yapımdan kısa bir süre sonraki onarıma işaret eden ikinci mimari veri de hanın orta bölümünün batısındaki düzenlemedir (Lev.224-b). Duvar e kemerlerin biçimlenişi, üsk kata çıkış merdiveni ve sahanlığı, bu kısmın belki 1584 tarihinde onarıldığını ya da eklendiğini düşündürür. Nitekim, Mühimme defterleri arasındaki bir hüküm ile niş üzerindeki tarih kaydı da mimari verileri destekler niteliktedir (Lev.225-b).

Külliye yapımdan çok sonraya ait olmayan bir başka değişiklik de arastanın kapalı kısmına doğudan eklenen dükkânlardır. Bu eklemenin yerleşimin ticarî yaşamıyla ilgili olarak 16. yüzyılın sonunda ya da 17. yüzyılda ilave

edildiği tahmin edilebilir (lev.219-a, 229-b).

Yüzyılımızın onarımlarına gelince; cami ilk kez 1902 de (Tuğlacı 1985:143), daha sonra 1948 yılında onarım görmüştür (Elgin 1948:54).

Han, imaret, tabhane ve arasta, 1962 yılından başlayarak 1977 yılına kadar Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından bir dizi restorasyon geçirmiştir. Bu restorasyonlarla handa yıkık olan kuzeydoğu kısım tamamlanmış, örtü sistemi günümüzün malzemesiyle kaplanmış, bacalar yenilenmiştir. Yarı harap durumdaki arasta da yeniden aynı işlevi kazandıracak şekilde malzemesiyle, örtü sistemiyle elden geçmiş, doğuya mevcut dükkan temellerinden yola çıkılarak üstü açık düzende karşılıklı bir dükkan dizisi yapılmıştır.

İmaret ve tabhanelerin taşdeğişimi dışında, girişler özellikle örtü sistemleri ele alınmış, kiremit yerine kurşun örtü kullanılmıştır. Ayrıca baca ve kubbe fenerleri de inşa edilmiştir.

Camide 1962-67 yılları arasında, kurşun kaplamalar yenilenmiş, taş değişimi yapılmış dolayısıyla yapı elden geçirilmiştir.⁽¹³³⁾

1982-88 arasındaki onarımlarda ise, arastaya doğudan yeni bir ek dükkan dizisi daha yapılmış, caminin bezemelerinde restorasyona başlanılmıştır. Bu bağlamda harimde yer alan kalem işi nakışlar yeniden incelemeye tabi tutularak orijinal dönem araştırılmıştır. Çalışmalar sırasında alt tabakalarda rastlanılan eski nakışların yeniden üzerinden geçilmiş, altında orijinal tabakaya rastlanmayanlar ise son durumlarıyla restore edilmiştir.⁽¹³⁴⁾

Yapıların bugünkü durumuna gelince; cami oldukça iyi durumda olup ibadete açıktır. Arasta karşı olarak kulla-

nıldığı için bakımlıdır. Han, imaret ve tabhane boş olarak tutulmakta, yarı harap bakımsız halden kurtulup yeni işle-
rin kazandırılmasını beklemektedir. Sıbyan mektebi ise
yıkılmıştır. hamam ise 1950-60 yıllara kadar kalıntı
halinde mevcut iken yeni bina yapımıyla ortadan
kaldırılmıştır.

Bu bağlamda yazılması gereken bir konu da arasta,
cami hariç külliye yapılarının kilitli tutularak
araştırmacı ve ilgili kişilere zorluk çıkarılmasıdır.

3.5. MAİZEME VE TEKNİK

Külliye yapılarında taş çeşitleri ve tuğla ağırlıklı
olmak üzere, ahşap, kurşun, demir ve alçı değişen yer ve
oranlarda kullanılmıştır.

Kesme taş camide, beden duvarlarında, cephede,
taçkapıda, minarede, şadırvanda ve revak kemerlerinde;
hande, moloz taş ve ahşap hatıl ile birlikte duvar
örgüsünde, seki, taçkapı ve payelerde; imarette giriş
kapısı ve ocaklarda; arastada kapılar ile, yer yer duvar
örgüsü arasında kullanılmıştır. Ayrıca bütün yapıların pen-
cere çevresi ile bazılarının alınlıklarında da görülür
(Lev.225-a, 226-a, 234-a, 236-a).

Kesme taş özellikle taçkapılarda, açık ve koyu iki
farklı tondaki taşın birlikte kullanımıyla almasıık örgü
biçiminde karşımıza çıkar (Lev.226-b, 227-a).

Mermer, mihrapta, son cemaat yeri sütunlarında,
kitabede tercih edilmiştir (Lev.230-a, 235-a).

Moloz taş, han, arasta, imaret, tabhane ve sıbyan mek-
tebi cephelerinde, yer yer tuğla ile kesme taş ile birlikte
değerlendirilmiştir (Lev.221-b, 222-a, 227-a, 232a-b).

Tuğla, yapıların kubbe ve tonoz örtü sistemlerinde, kemer ve takviye kemerlerinde, han ocaklarında; taş çeşitleriyle birlikte ise örgü malzemesiyle, baca ve kubbe fenerlerinde kullanılmıştır (Lev.223-a, 224a-b, 228a-b).

Ahşap, camide minber, müezzin mahfeli, üst mahfel ile kapı ve pencere kanatlarında, diğer yapıların giriş kapısı kanatlarına; hatıl olarak da örgü malzemesi içinde ve kemerler arasında dikkat görmektedir (Lev.226-b, 236a-b, 237a-b).

Kurşun, camide, ana kubbe, son cemaat yeri kubbeleri ve minare külahında, imaret, tabhane ve arastanın da örtü sisteminde tercih edilmiştir (Lev.231-a, 234-b, 236-a).

Demir, camide, alt sıra pencerelerinin dışa bakan yüzleri ile tabhane ve imaret pencerelerinde kullanılmıştır (Lev.232-a, 236-a).

Alçı ise, caminin üst seviye ve kasnak pencerelerinde kullanım alanı bulmuştur (Lev.237a-b).

3.6. SÜSLEME

Külliyeye yapıları içinde camide daha fazla süslemeye yer verilmiş, diğer yapılar ise sadece taçkapı ya da girişlerindeki renk taş bezeme ile vurgulanmıştır. Camide de başta alçı ve kalem işi olmak üzere, taş ve ahşap süsleme dikkat çeker.

Kalem işi süsleme caminin içinde ağırlıklı olarak kubbede, kubbe eteğinde, pandantiflerde, pencere çevresi ve alınlıklarda ve de duvar yüzeylerinde karşımıza çıkar (Lev.237a-b).

Yapıya ait bezemelerinin 1988 yılındaki incelemeleri

sırasında⁽¹³⁵⁾ camide üç döneme ait nakış çıktığı saptanmış, ortaya çıkarılan nakışlardan bazılarının orijinal kompozisyonlarına göre yeniden ihya edilebileceği, bakıllarının ise kısmen tamamlanabileceği veya altı boş olan kimi muhdes bezemelerin ise korunacağı belirtilmiştir. İncelemeler sırasında orijinalliği anlaşılan nakışların yerleri şöyledir.

Kubbe göbeğindeki yazılı büyük rozet; güneydoğu ve güneybatı köşelerdeki pandantiflerin yazı ve nakışları, fevkanî alçı pencerelerin kenar bordürleri, mihrap duvarında özellikle pencere alınlıklarında 16. yüzyılın karakteristik kompozisyonları. Benzer şekilde cami taçkapısında giriş kapısı üstündeki alınlığın kabartma nakışı da orijinaldir.

Yapılan tesbitlere göre, kubbe eteğindeki pencerelerin çerçeve nakışları, kuzeydoğu ve kuzeybatı köşedeki pandantifler, madalyonlar içindeki yazılar kubbeyi taşıyan ana kemerler ile mahfel altındaki kemerlerin mavi boyalı kemer taklidi nakışları, mahfel konsolları arasındaki döşeme altı nakışları doğu cephenin kuzeyindeki alt pencere alınlık süslemesi vb. bezemelerin orijinal olmayıp onarım önceki durumlarına göre tamamlanmalarına karar verilmiştir.

Camide, taçkapıda kitabe üstündeki kemer alınlığında siyah mermer üstüne kakma olarak altın yıldızlarla işlenmiş rumî bezeme görülür. Bu kompozisyon beyaz bir mermer kuşakla çevrelenmiştir (lev.235-b).

Alçı, süsleme ise üst seviye pencerelerinde şebeke şeklinde karşımıza çıkar (Lev.236-b).

Taş süsleme, mihrap ve minberde, taçkapı ve son cemaat yeri sütun başlıklarında, minarenin şerefesi altı ve

korkuluğunda görülür (Lev.235-a, 237-a).

Renkli taş süsleme son cemaat yeri sertak (giriş kemeri) ile cami, imaret, han ve arastanın giriş kapısı kemerlerinde uygulama alanı bulmuştur (Lev.226-b, 227-b, 234-b).

Camide minber, müezzın mahfeli ve üst mahfel ile kapı ve pencere kanatlarında, ahşap malzemeye bağlı bezeme göze çarpar (Lev.237a-b).

4. KÜLLİYEYİ OLUŞTURAN YAPILAR

4.1. HAN (KERVANSARAY)

Külliyenin doğusuna doğu-batı doğrultusunda yerleştirilen han, yapı topluluğunda ana yapılardan biridir. Vakfiyede "Büyük ve Küçük Han", risalelerde ise kervansaray adıyla geçen yapının tarihlendirilmesi, bir ocak nişinin üzerin edüşülen tarih kaydına göre yapılır. Hanın içindeki koridorun sonunda güneyde, ikinci kata çıkılan merdivenin önündeki ocağın konsolu üzerinde, kabartma ile taşa işlenmiş 992 H./1584 M. tarihinden yola çıkan araştırmacılar, yapının bu tarihte cami hariç diğer yapılarla birlikte tamamlandığında birleşirler.⁽¹³⁶⁾ Bir ocak nişi üzerindeki tarih kaydından hareketle, tarihleme yapmanın ne derece sağlıklı olabileceği bir yana, 1577 tarihli vakfiyede adı geçen hanın, 1576 tarihli cami kitabesine göre tamamlandığını kabul etmemiz gerekir. Nitekim bir arşiv malzemesinde, Paşa'nın Iğın'daki vakıflarının yangın geçirdiği belirtilmekte ve malzeme-usta tedarikine çalışılmaktadır. Bu bağlamda, koridorun batı kısmındaki kemerlerin ve duvarların biçimlenişi ve üst kata çıkış bulunması 1584'deki onarıma işaret eder.

49.80x36.20 m. boyutlarındaki han, düzgün planlı

olmayıp kuzeydoğu köşeden dolayı yamuk plana sahiptir. Yapı, güneyden ve doğudan sokakla, batıdan tabhane mekânları, ekmek fırını ve avluyla, güneyden ise arasta ile çevrelenmiştir (Lev.218). Vakfiyede farklı olarak doğudan dört dükkanın yer aldığı avlu, tuvalet bulunuyordu.

Vakfiyede cami misafirleri için inşa edildiği belirtilen orta ve art arda dikdörtgen planlı üç bölümden oluşan han, eksende yer alan bir giriş bölümü (koridor) ile, ona kuzey ve güneyden bitişik ve birer kapı ile bağlantılı iki bölüm (ahır) den meydana gelir. Böylece ikişer sahna sahip ahırlarla birlikte han toplam beş sahnalıdır.

Kapılardan doğudaki ana giriş batıdaki ise diğer yapılarla bağlantıyı sağlayan servis kapısı şeklinde düzenlenmiştir. Batı girişinin üstüne ikinci kat inşa edilerek kısmen fevkanî olarak tasarlanan han, doğu cephesine yaslanan tabhane ile kuzeydeki arastayla birlikte külliye'nin konaklama ve ticaret işlevine hizmet etmektedir.

Hanı oluşturan koridor ve ahır bölümlerini ayrı ayrı genel özellikleri şunlardır.

Orta Bölüm: Hana asıl girişi sağlayan eksendeki doğu kapı ile doğu-batı yönünde uzanan ve hanı kendi içinde ikiye bölen koridora girilmektedir (Lev.218, 222-b). Hem dışarı hem de iki yan bölüme geçit sağlayan koridor, 35.00x9.20 m. boyutlarındadır (Lev.224-b). Bu bölümün kuzey ve güney duvar eksenlerine açılan taçkapıyla da yanlardaki ahırlara geçilmektedir. Doğu-batı doğrultusundaki sivri beşik tonuz örtüsünü, kuzeyve güney yan duvarlarda yer alan payanda ayakları ve takviye kemerleri taşımaktadır. Doğu ve batı girişlerinin üstündeki pencere ile tepe açıklıklarından aydınlanan korudorda, her iki

yanda ügerden altı ocak karşımıza çıkar.

Daha önce de ifade edildiği üzere, batı girişinin önündeki düzenleme, yani duvar ve kemerlerin biçimi, 1584 onarımlarını kabul ettirir.

Koridorun batı ucunda, iç avluya geçit veren kapı yüksekliği üzerinde, birkaç merdiven basamağı ile, üç odalı ikinci kata çıkılır. batıya üç pencere ile açılan odalar, beşik tonoz örtülü olup her odada birer ocak göze çarpar. Odaların mimari özelliklerinden yaşama birimi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla vakfiyede sözü edilen han personelinin (şeyh) kaldığı mekânlar olduğu düşüncesindeyiz (Lev.224-a).

Kuzey Bölüm: Ortadaki koridorun kuzeyinde 35x22 m. boyutlarındaki bölümdür (Lev.218). Güney duvar eksenindeki bir kapı ile girilir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yapı, vakfiyeye göre "ulu", "büyük han" sıfatlarıyla tanınır. Eksendeki dört paye ile iki sahna ve on birime yani vakfiyedeki ismiyle misafirlerin hayvanlarına mahsus tavluya ayrılmıştır. Duvar önlerine yerleştirilen duvar ayaklarından payelere ve payeler arasına atılan sivri kemerlerle dört yöne doğru hem enine hem de boyuna kemer atılımı sözkonusudur. Kemerlerin üzeri ise doğu-batı doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülmüştür. Kemerler arasında gergiler bulunur (Lev.226a-b).

Bu bölümde kuzey hariç diğer duvarlarda düzensiz açılmış çeşitli seviyede ve tipte pencereler karşımıza çıkar. Bunlardan dördü büyük boyutlu olup doğu cephesindedir. Bunun dışındaki açıklıklar ise mazgal tiptedir. Mekânda giriş kapısı hariç duvar önlerinde vakfiye belirtildiği üzere insanların kalması için sofalar (seki) dolaşır. seki üzerinde de duvar ayakları arasında vakfiyeye göre yirmi iki ocak varken bugün, bazılarında çift olmak üzere yirmi

ocakla karşılaşılr.

Güney Bölüm: Hanın güney kanadını oluşturan 35x16 m. ölçülerindeki bu kısım, güneydoğu kösedeki kırılmadan dolayı yamuk bir plana sahiptir. Vakfiyeye küçük han olarak adlandırılan güney bölüme, koridorun güney ekseninde yer alan bir taçkapı ile ulaşılır (Lev.218).

Eksendeki üç payeyle iki sahna ve eş düzenlenmeyen sekiz birime yani vakfiyedeki ismiyle tavlaya ayrılan güney kısım, duvar ayaklarından payelere ve payeler arasında atılan takviye kemerlerle birbirine bağlanmış olup, üzeri doğu-batı doğrultusunda sivri beşik tonozla örtülmüştür. Dört yöne atılan kemerler arasında gergiler bulunur.

Güney kısım, kuzey hariç diğer duvarların üst seviyelerine düzensiz olarak açılan mazgal pencereler ile aydınlanır. Giriş kapısı önü hariç iç duvarlar boyunca, vakfiyede sözü edilen yoldan gelen misafirlerin rahatı için uzunca sofalar (sekiler) ve her kemer açıklığında da birerden oniki ocak görülür. Vakfiyede ise onüç ocaktan sözedilmektedir.

Güney bölümde, kuzeybatı köşede zeminden başlayan ve örtü sistemine kadar devam eden ve üzerinde herhangi bir açıklığın bulunmadığı kulevari bir kuruluş yer alır. Bu kuruluşa fevkanî düzenlenen ikinci kattan bugün örülen bir açıklıkla ulaşılır. İşlevinin ne olduğu bilinmemektedir (Lev.218)

Dış görünümüne gelince, yapı boyutları ile külliyyede arastayla birlikte hem yatay hem de dikey boyutta vurgulanmıştır. Özellikle dıştan yüksek tutulan tonoz örtülü ve bacalarıyla dikkat çekmektedir (Lev.219a-b, 223-b).

Ana girişi oluşturan doğu cephede, ekseninde yer alan taçkapı, iki renkli taştan örölmüş yay kemerli düzenlemeyle farkedilmektedir. Taçkapı haricinde yarı yüksekliğe kadar günümüze yıkılmış durumda ulaşan payanda ayakları göze çarpar. Payandalar içteki duvar ayaklarının simetriğinde olup tonoz örtüye dıştan destek sağlamaktadır. Bu cephede farkedilen diğer bir özellik güneydoğu kısmın kırılarak yamuk biçim almasıdır (Lev.212a-b, 222a-b).

Güney cephe, görünen cepheler içinde birkaç mazgal pencere dışında çok sade düzenleme gösterir. Doğu cephede olduğu gibi ana örgü malzemesi moloz taş içinde yer yer kesme taş ve ahşap hatıl izleri karşımıza çıkar. Cephede, içteki duvar ayaklarının simetriğindeki payandaların tahrip olmuş izlerine rastlanır (Lev.223-a).

Batı cephe, hanın iç avlu dolayısıyla külliyeinin diğer yapıları ile bağlantısını sağlayan ikinci girişinin bulunduğu cephe olması açısından önemlidir (Lev.223-b, 224-a, 230-b). İkinci giriş doğu kapısıyla aynı eksen doğrultusunda olup sivri kemerle iç avluya açılan eyvan şeklinde düzenlenmiştir. Çapraz tonozla örtülü eyvanın kuzey ve güneyinde birer kapıyla ona açılan iki hücre karşımıza çıkar. İçinde ocak ve pencere olmayan ve hanla yakın bağlantısı bulunan kuzey odanın, muhtemelen şeyh dışındaki han personeline ait olabileceği düşünölebilir. Benzer şekilde güney oda için de aynı varsayımı yapabiliriz. Batı kapısı bugün iptal edilmiştir.

Batı cephenin dikkati çeken iki özeliği daha söz konusudur. Bunlardan biri, giriş üstün fevkanı olarak düzenlenmesi, dolayısıyla dış görünüm açısından daha yüksek tutulması, diğeri de batı cephe boyunca giriş kapısının iki yanı hariç tabhane odalarıyla boydan boya bitişik planlanmasıdır (Lev.224-a).

Kuzey cephe ise arastaya bitişik olduğundan sağırdır.

Han Batı Kapısının Kuzeydeki Mekân: Tabhaneler ile aynı sırada yer alan dikdörtgen planlı bir yapıdır. Güneydeki kapı ile giriş eyvanına açılmaktadır. Zeminden daha aşağı seviyesindeki odanın üzeri aynalı çapraz tonoz ile örtülüdür. Ocak nişine ve pencereye rastlanmaz. Muhtemelen han bekçisine ait olmalıdır (Lev.230-b).

Han Batı Kapısının Güneyindeki Mekân: Kare planlı olup üzeri yine aynalı çapraz tonozla örtülüdür. Bir kapıyla giriş eyvanına açılır. Güney duvarında bir ocağa rastlanılır. Penceresi bulunmayan odanın daha farklı nitelikteki personele ait olacağını varsayabiliriz (Lev.230-b).

4.2. ARASTA

Külliyenin kuzeyini bütünüyle kaplayan arastanın kuzeyi ana caddeye, doğusu ve batısı sokağa, güneyi de iç avluya açılır ve bu cephede han, imaret yapılarına bitişir (Lev.218). Açık ve kapalı iki farklı kısımdan oluşan arasta, yakın tarihte yapılan onarımla açık kısım doğruya doğru uzatılmış, böylece bugünkü haline kavuşturulmuştur (Lev.229a-b).

Vakfiyede sınırları belirtilen birbirine bitişik 25 dükkandan söz edilmektedir. Buradan hareketle arastanın, orijinalde yirmibeş dükkandan oluşan kapalı kısma sahip olduğunu kabul edebiliriz. Çünkü, külliyein çevresindeki diğer dükkanlardan sözedildiği halde arastanın açık bölümüne yer verilmemesi, bu kısmın tarihi belirsiz bir zamanda, belki 16. yüzyıl sonu ya da 17. yüzyılda kapalı kısma eklendiğini düşündürmektedir.

Genel hatlarıyla arasta, eksendeki bir yola (sokak,

koridar) karşılıklı olarak açılan iki sıra dükkânlardan oluşan 110x17 m. boyutlarında bir yapıdır. Dört yöne doğru açılan kapılarla, hem dışarı, hem de külliye'nin diğer yapılarıyla bağlantı içindedir. Kapılardan doğu ve batıdaki ana giriş şeklinde düzenlenmiştir.

Arastanın kapalı ve açık bölümlerinin genel özellikleri şöyledir.

Kapalı Bölüm: Arastanın çekirdek bölümünü oluşturan 60x17 m. boyutlarındaki kapalı kısım, eksenlerde yer alan kapılarla gerek dışarı, gerekse külliye'nin diğer yapıları ile daha yakın bağlantı içindedir (Lev.218, 227-228).

Arastanın orta ve batı kısmını oluşturan kapalı bölüm, ekseninde yer alan bir koridorun kuzey ve güneyine karşılıklı olarak yerleştirilen dükkânlardan meydana gelmiştir. Koridorun kuzeyinde kapının doğusunda altı, batısında yedi olmak üzere onüç, arastanın güneyindeki avluya açılan kapının doğu ve batısında ise altışardan oniki dükkân karşımıza çıkar (Lev.228-b). Bu sayı, vakfiyede belirtilen dükkân sayısına uymaktadır. Dükkânlar camekânla kapatılarak koridora açılmaktadır.

Koridorun üzerini doğu-batı doğrultusunda örtten sivri beşik tonoz, aralarına gergiler yerleştirilmiş sivri takviye kemerleriyle desteklenmiştir. Sivri kemerli eyvanlar şeklinde koridora açılan dükkânlar ise kuzey-güney yönünde atılmış sivri beşik tonozlarla örtülmüştür. Dükkânlarda birer de ocak nişi karşımıza çıkar.

Kapalı kısmın aydınlatılması ve havalandırılması kemerler arasında karşılıklı pencere yerleştirmek suretiyle sağlanmıştır.

Güney giriş kapısının hemen batısındaki ilk dükkânın

batı duvarında bir sebil bulunmakta iken bugün iptal edilmiştir. Vakfiyede belirtilen sebilhane ise bu olmalıdır.

Üstü kapatılan ve kapılarla da güvenceye alınan kapalı bölüm, Cezar'a göre bedesten gibi kullanılmıştır (Cezar 1986:198).

Açık Bölüm: Arastanın doğusunda aynı eksen üzerinde yer alan açık bölüm, üzeri örtülmemiş bir koridor (sokak) un yine kuzeyve güneyine karşılıklı olarak yerleştirilmiş bir dizi dükkândan oluşmuştur. Mevcut planlarda kuzeydoğu köşesine kadar dükkânlar çizilmişken, bugün dükkân dizisi eski izlerden hareketle, son onarımların birinde yenilenerek doğuya doğru uzatılmıştır. Vakfiyede birbirine bitişik yirmibeş dükkândan sözedilmesi açık bölümün sonradan eklendiğine işaret eder.

Doğu-batı yönünde kapalı kısma bağlanan açık bölümde, mekânlar daha küçük olup beşik tonozla örtülmüştür. Üzeri kapatılmadığından çatı seviyesi kapalı bölüme göre daha aşağıda kalan açık bölümde doğuya açılan kapıyla karşılaşmaz (lev.219-a, 229a-b).

Dış görünümüne gelince, külliye de ana yapılardan biri olarak tasarlanan arasta, cephelere göre farklı düzenleme gösterir.

Büyük ölçüde diğer yapılara bitişik inşa edilen güney cephede, kapalı bölümün güneyinde eksende, sivri kemerli eyvanla avluya açılan giriş kapısıyla karşılaşılır. Üzeri çapraz tonozla örtülü eyvanın içinde bir kapı yer alır. Kapının kuzey tarafında da beşik tonoz örtülü eyvan şeklinde benzer düzenleme görülür (lev.230-a).

Güney cephede giriş dışında doğu ve batıda külliye nin

diğer yapılarına göre dışa taşkın uç kısımlar göze çarpar. Ayrıca, kapalı bölüm avlunun etrafındaki yapılardan daha yüksek olduğundan, beden duvarlarının üst kısmı, örtü sistemi ve bacalar çevreden farkedilmektedir (Lev.228-a, 231-a).

Batı cephe, sokağa doğru olup ekseninde iki renkli malzemenen örölmüş yay kemerli kapı düzenlemesiyle ana giriş olarak belirlenmiştir (Lev.227-b).

Kuzey cephe, arastanın en serbest olduğu cephe'dir. Caddeye doğru bakan cephede göze çarpan en önemli özellik, sağır cephenin örtü sistemindeki bacalardır. Ayrıca cephe ekseninde fazla dikkat çekmeyen bir kapı bulunur. Güney girişin karşısındaki kapı, üzeri beşik tonozla örtölü uzun koridor şeklindedir. Koridor, dar ve küçük bir kapıyla kuzeye açılmaktadır (Lev.227-a, 229-a).

Doğu cephe arastanın sokak ile bağlantısını sağlayan cephelerden biridir. Açık kısım bu yönde konumlanmıştır. Doğrudan sokağa açılır. Cephede açık ile kapalı bölüm arasına yerleştirilen iki renkli malzemenen örölmüş ya kemerli giriş kapısına sahip taçkapı göze çarpar (Lev.229-b).

4.3. İMARET

Vakfiyede fukara ve miskinlerin doyurulması için inşa edildiği belirtilen imaret, mutfak, ekmek fırını, yemekhane, erzak deposu ve anbardan oluşan bir yapıdır. Yine vakfiyede imaret personeli ve aldıkları ücret belirtilmekte, ayrıca alınacak yiyecek ve içeceklerin cinsleri ile kimlere nasıl dağıtım yapılacağı ayrıntısıyla anlatılmaktadır.

Vakfiyede, imareti oluşturan bölümlerden sadece ekmek

fırının yeri tasvir edilmiştir. Dolayısıyla diğer bölümlerin yerleri, ancak günümüze ulaşan izlerden yola çıkılarak kısmen saptanabilmektedir. Bu bağlamda, avlu çevresinde batıdan doğuya ters I. şeklinde yerleştirilen beş ayrı mekânın, vakfiyede sözü edilen imaret bölümleri olacağı düşüncesindeyiz.

Cami ile aynı avluyu paylaşan avlusuz imaretler grubuna giren yapının (Tanman 1988:35-51) ilgili bölümlerinin tasviri, avlunun güneybatı köşe mekânından başlayarak kuzeydoğu köşedeki mekâna doğru şöyledir.

Avlu Batı Kapısının Güneyindeki Mekân: Caminin batısında, avlu batı girişinin bitişiğinde 7x3 m. boyutlarında kuzey-güney doğrultusunda dikdörtgen planlı bir mekân dikkat çeker (Lev.232a-b, 233-b). Aynı yönde aynalı çapraz tonozla örtülen mekâna, doğuda avluya açılan bir kapı ile giriş sağlanır. İçerisi aynı cephede fakat cami bahçesine açılan seviye penceresiyle, güneyde iki, batıda ise mazgal tipteki pencerelerle aydınlanır. Ayrıca, tonozun güney ucunda yuvarlak kemerli bir de aydınlık penceresi göze çarpar.

Girişin önü hariç, doğu-batı doğrultusunda açılmış gergilerle kısmen iki katlı düzenlenen bölümün, hangi amaçla kullanıldığı konusunda T.Samur dışında herhangi bir yoruma rastlanmaz. İçinde ocak bulunmayan yarı karanlık hacmin, Samur'a göre, vakfiyede sözü edilen kütüphaneli sıbyan mektebi olması muhtemeldir (Samur 1985:9). Her ne kadar vakfiyede, sıbyan mektebenin batıda olduğu belirtiliyorsa da, mekân, konumu ve mimari düzenlemesiyle sıbyan mektebinden çok depo, anbar kullanımına daha uygundur.

Avlu Batı Kapısının Kuzeyindeki Mekân: Avlunun batısında, batı giriş kapısının kuzeyinde 17x8 m. boyutlarıyla kuzey-güney doğrultusuna dikdörtgen planlı

bir bölüm karşımıza çıkar (Lev.231-32). Mekân, ekseninde sivri kemerle birbirine açılan kare iki birimden oluşur. pandantifle geçilen ortası fenerli sekizgen kasnaklı kub-belerle örtülen mekânda avluya yönlendirilmiş iki kapı ile bir pencere göze çarpar. Kapılardan güneydoğu köşedeki içten doldurularak iptal edilmiştir. Mimari düzenlemesinden asıl giriş olduğu anlaşılmaktadır. Diğeri ise basık kemerli sağır alınlıklıdır. Alt seviyede avluya doğru açılan pencere de, kapılarla aynı düzenlemeyi yansıtır.

Bu bölümümüz batı duvarında, kuzeydeki birimde iki, güneyde ise bir olmak üzere, üç ocak nişi görülür. Basık kemerli ocaklardan kuzeyde birbirine bitişik olanlar daha derindedir (Lev.234-a).

İşleve gelince; mimari özellikleri gözönüne alacak olursak vakfiyede sözü edilen mutfak için en uygun yer burasıdır.

Kuzeybatı Köşe Mekânı: Mutfak olarak saptadığımız bölümle arasta arasında, aynı hizadaki bu mekân, kare planlı olup üzeri pandantifle geçilen kasnaklı ikubbe ile örtülüdür (lev. 231-a, 232-b, 233-a).

Birer kapı ve pencereyle avluya açılan odanın kuzey duvarında bir ocak nişi yer alır. Doğu duvarında ise sokağa açılan bir mazgal pencere bulunur.

Mekânın mutfak ile olan yakın bağlantısı ve mimari özellikleri, hacmin ya yemekhane ya da bazı gıdaların saklandığı erzak deposu olabileceğini düşündürmektedir.

Kuzeybatı Köşe ile Avlu Kuzey Kapı Arasındaki Mekân: Günümüzde mimari özelliklerini yitirmiş boş bir alan olarak karşımıza çıkan doğu-batı doğrultusundaki döküörtgen alanın ne işleve hizmet ettiği belli değildir.

Mevcut planlarda bir ara duvar ile avluya açılan birbirinden bağımsız iki ayrı birim olarak gösterilen bu odaların, orijinalde avluya eyvan şeklinde mi? yoksa sözel bir kaynağa göre kapı ve pencereyle mi? açıldıkları belli değildir (Lev.231-a, 233-a).

Bugün 80 yaşında olan Iğın'lı Yusuf Kırık, ilk eğitimini burada tamamladığını ve 1928 yılına kadar da aynı işlevle kullanıldığını ifade etmektedir. İlgili kişiye göre, avlu kapasının yanındaki oda hoca odasıydı ve diğer odaya da bölme duvarı işine açılmış bir kapıyla geçiliyordu. Yapıya ise ikinci odadan avluya açılan bir kapıyla ulaşılıyordu. Ayrıca bölümün üzeri de tonoz üzerine toprak damla örtülüydü.

Yukarıdaki ifadeleri doğru kabul edersek, bu bölümün en azından 20. yüzyılın ilk çeyreğindeki kullanımı öğrenmekteyiz. Daha sonraları ise kullanılmadığından tahrip olduğu anlaşılmaktadır. Mekânın konumuna ve geriye kalan mimari izlere bakacak olursak, orijinaldeki işlevi neydi sorusuna tek cevap veren T. Samur olmaktadır. Araştırmacı, bu bölümü, eyvanla avluya açılan üzeri tonoz örtülü iki bağımsız birim olarak kabul etmekte ve imarete akınlıktan dolayı odunluk işlevini yüklemektedir (Samur 1985:9-10).

kanaatimizce arastaya açılan kapı ile, mutfak/yemek-salonu-depo arasında kalan bu kısmın, odunluktan çok imaretin başka bir amacına hizmet etmiş olacağını düşünmek akla daha yatkın gelmektedir.

Avlu Kuzey Kapısının Doğusundaki Mekân: Güneyden avlu ve tabhane, batıdan kuzey avlu giriş, kuzeyden arasta, doğudan ise han ile çevrili mekân, doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı yine aynı yönde aynalı çapraz tonozla örtülüdür. Avluya birer kapı ve pencereyle açılan mekânın kuzey duvarında işlevi doldurulmuş iki ocak karşımıza

çıkar. Bu bağlamda örtü sisteminde iki baca ile tonozun kuzey ve güney uçlarında hava delikleri göze çarpar (Lev.228-a, 230-a).

Vakfiyede konumuyla birlikte, işlevi de belirtilen bölümün ekmek fırını olarak kullanıldığını kabul etmek gerekir. Ayrıca mimari özellikler de bunu kanıtlamaktadır. Külliye'nin bu en büyük mekânının fırın dışında, ikinci işlev olarak Tanman (1988:I.350-51)'ın da ifade ettiği gibi yemekhane olarak da kullanılabileceği varsayılabilir.

Dış görünümüne gelince, avlunun iki yanına yerleştirilen imaret yapıları, avlu ile sokak olmak üzere iki farklı cephe anlayışı yansıtır. İmaret, avlu haricinde sadece batı cepheden serbest konumda olup diğer cepheler arasta, tabhane ve han ile kuşatılmıştır.

Sokağa bakan batı cephede, mazgal pencere dışında herhangi bir mimari öğeyle karşılaşılmaz (Lev.233-b). Avluya bakan cepheler ise sivri kemer alınlıklı dikdörtgen tipteki kapı ve pencere düzenlemeleriyle dikkati çeker (lev.232a-b).

Genel cephe anlayışında kubbeler, kubbe fenerleri ve bacalar ilk planda odak noktayı oluşturmaktadır. Kubbeli bölümler, cami ve hana göre seviye açısından alt kademe tonozlu kısımlar ise arastaya da göre daha alt seviyede karşımıza çıkar (lev.231-a).

4.4. TABHANE

Kuzeyde fırın ve arasta, doğuda han, batısında cami ve avlu, güneyinde yol ile çevreli tabhane odaları, avlunun doğu kenarı boyunca hanın batı yamacına yaslanmış ard arda mekânlardır.

Vakfiyede bu mekânlardan, "El-İmare", "Misafir Evleri" ve "Tabhane" adlarıyla bahsedilmekte ve sayısının beş olduğu yazılmaktadır.

Tabhane odaları, hanın batı kapısına göre yerleştirildikleri için, üçlü düzenlenen kısım kuzey kanat, ikili ise güney kanat ifadesiyle incelenebilir.

Kuzey kanat, eksende avluya sivri kemer açıklığıyla yönlendirilen üzeri tonozla örtülü kare planlı bir eyvan ile ona kuzey ve güneyden bitişik simetrik düzenlemeli iki odadan oluşur (Lev.230-b, 233-b). Üzeri pandantif geçişli kasnaksız kubbelerle örtülü kare planlı odalar, birer kapıyla eksendeki eyvana, birer pencereyle de avluya açılır. Birer ocağın yer aldığı odalar konumları ve mimari düzenlemeleriyle, vakfiyede bahsedilen tanımlamalara uymaktadır. Eyvan kemeri bugün örülmüş olup içinde kapı yer almaktadır.

Güney kanat, benzer şekilde aynı sıranın sonunda, han batı kapısının kuzeyinde, caminin ise doğusundadır. Bu iki hacim de vakfiyeye göre tabhane odaları olarak tarif edilmiştir. Her ikisi de kare planlı kubbeli, ocak nişli düzenlenen odalardan kuzeydeki bir kapı ile avluya açılır. Gerek bu odanın gerekse güneydeki odanın penceresi ise cami ile tabhaneler arasındaki cami bahçesine açılır. Güneydeki odanın girişi güney eksendeki kapı ile sağlanır.

Cephe mimarisi açısından tabhaneler sadece batı cepheden algılanabilmektedir. Avluya bakan cephede, kapı ve pencere açıklıkları göze çarpar. Örtü sisteminde de tonoz ve kubbelerle bacalar görülür (Lev.223-b).

4.5. CAMI

Külliyede 'U' planlı avlunun güney ekseninde yer alan

camii, tek mekânın genişlemesini yansıtan harimi, üç birimli son cemaat yeri ve kuzeybatıdaki minaresiyle dik-kati geçen bir yapıdır. Konumu vakfiyesinde de belirtilmiştir (lev.218, 234-b, 235-37).

Kitabesine göre 984 H./1576 M. yılında tamamlanan yapı, "Kurşunlu Cam" adıyla da tanınmaktadır. Dıştan dışa 17.30x16.00 m. ölçülerinde kareye yakın dikdörtgen bir alanda inşa edilen camii, birer duvarla batı ve doğuda yapılara bağlanmıştır.

Yapıyı oluşturan harim, son cemaat yeri, minare avlu ve şadırvanın mimari tanıtımı şöyledir.

Harim, 15.00x14.10 m. boyutlarıyla kareye yakın dikdörtgen planlıdır. Güney hariç diğer yönlerden ikişer kemerle genişletilen harim, bu tasarımıyla A. Kur'an'ın tipolojisine göre, tek mekânlı camilerin üç göz revaklı alt grubuna yerleştirilmektedir (Kuran 1988:T.190-91). İçte eksende doğu ve batıda birer, kuzeyde ise iki duvar ayağı arasına atılan sivri kemerlerle yapı, güney hariç üç yöne doğru derin nişler halinde genişletilmiş olmaktadır. Böylece yapı, dört büyük sivri tipteki kemer ile altta ikişer daha küçük kemer tarafından taşınmaktadır. Harimin üzeri de pandantif geçişli kasnaklı kubbe ile örtülmüştür. Adeta birer eyvan görünümündeki kemerler 1.40m. derinliğindedir. Bu kemerlerin hemen üstünde ve büyük kemer açıklıkları boyunca konsolların taşıdığı ve mahfel olarak değerlendirilen kısım yer alır. Buraya son cemaat yerinden bir kapıyla ulaşılır (Lev.237a-b).

Harimde kuzey hariç diğer duvar yüzeylerine farklı seviyelerde açılmış geçitli tipte beşer pencereyle karşılaşılar. kuzeyde ise alt seviye penceresi görülür.

Hareketli iç anlayışın görüldüğü harimde, güney ek-

sende mukarnas kavsaralı mihrap, onun batısında minber, kuzeybatıda ise müezzin mahfeli göze çarpar. Farklı malzemelerden yapılan mimari öğeler, dönem özelliğini yansıtan bezemelere sahiptir.

Ayrıca harimde, kubbe eteğini çepeçevre dolayan korkuluklu bir gezinti yeri (balkon) dikkat çeker.

Dört sütuna oturan son cemaat yeri, sivri kemerlerle birbirine bağlanmış olup üzerinde yer alan pandantifle geçilen kasnaklı kubbeleri taşımaktadır. Avluya açılan revak sütunları, avlu zemininden daha yüksek tutulmuş olup sekinin üzerinde bulunur (Lev.234-b, 235-a). Sütun başlıklarından girişin iki yanındakiler mukarnaslı diğer ikisi ise baklava tiptedir. Kemer aralarında gergiler karşımıza çıkar. Son cemaat yerinin eksenindeki sertak, daha yüksek ve sivri tipte iki renkli malzemeden örülmüş kemeriyle taçkapı, kuzeybatı uçta minare, kuzeydoğu köşede ise mahfel kapısı göze çarpar. Taçkapı ile köşe kapıları arasında da iki alt pencere konumlanmıştır.

Kuzey cephede yapı kütesinden taşırılmayarak duvar kalınlığı içerisine yerleştirilen ve karşı yönde mahfel merdiveni ile dengelenen minare kürsüsü göze çarpar. Çokgen gövdeli tek şerefeli minare zengin taş işçiliğiyle farkedilmektedir (Lev.234-b, 236-a).

Vakfiyede cami avlusu olarak bahsedilen iç avlu, aslında sadece cami değil, özellikle ona açılan imaret, tabhane, arasta ve han tarafında da kullanılmaktadır. Dolayısıyla ortak amaç doğrultusunda değerlendirilen avlu formu sözkonusudur. Toplanma ve dağılma yeri olarak nitelendirebileceğimiz avlu, yamuk planıyla yapıların konumlanışına uygunluk göstermiştir. İçinde kuzey-güney eksenini üzerinde şadırvan yer alır (Lev.230a-b, 232a-b, 233-a).

Günümüze örtü sistemi yıkılarak ulaşılan şadırvan, sadece üzeri bezemeli çokgen su haznesi sahip bir ögedir. yanında kuyuya rastlanır (lev.234-b).

Dış görünümüne gelince; düzgün örgüsüyle dikkat çeken cephelerde iki kademeli düzenleme karşımıza çıkar. Alt kademe yapının beden duvarlarının cephesi, üst ise kendi içinde iki farklı bölümden oluşan kasnak düzenlemesidir (Lev.236a-b). Her iki düzenleme bir kornişle yatay ekseninde vurgulanmış olup üstten 1/3 seviyesindedir. Alt kısım hareketli üst kısım ise sağırdır. Altta her cephede altlı üstlü ikişer hafifletme kemerli dikdörtgen pencere, üst kademede ise her cephe ekseninde sivri kemerli birer pencere karşımıza çıkar. Kasnak düzenlemesinde altta normal yüzeyli kasnak, onun üzerinde dışa bombeli aynı genişlikte ikinci kasnak göze çarpar. İki kasnak arasında ince iki silme bulunur. Yüksek sekizgen kasnağın üzerinde de kubbe oturmaktadır. Kubbe payanda ayağı ve kemerleriyle desteklenmektedir. Payanda kemerleri arasında, iki payanda ayağı ve bir pencere düzeni tüm cephe boyunca uygulanmıştır. Sekiz sivri kemerli kasnak penceresi göze çarpar.

Cepheler içinde şüphesiz kuzey cephe en hareketlisidir. Eksende taçkapı, kuzeybatıda minare, kuzeydoğuda ise kadınlar mahfeline çıkış kapısı ile taçkapının iki yanında birer alt seviye penceresi bulunur (Lev.234-b).

Taçkapı, 4.5 m. genişliğinde 5.84 m. yüksekliğinde sivri kemerli olup 0.70 m. içeri girinti yaparak adeta bir eyvan şeklinde düzenlenmiştir. İçinde iki renkli malzemedan geçme tekniğinde alternatifli olarak örülmüş kemeriyle giriş kapısı karşımıza çıkar. Taçkapı kemerinin içi derin niş şeklindedir. Alınlık ile kapı kemeri arasında kitabe yer almaktadır. Kapı alınlığında ise bezeme göze çarpar (lev.235-b). Kapı dıştan fazla taşkın olmayan profilli silmelerle kuşatılmış ve üstte taçla

sonlandırılmıştır. İki yanında da nişler göze çarpar.

Diğer cepheler ise benzer düzenlemeleriyle dikkat çekerler. Özellikle doğu ve batı cepheler simetrik olarak düzenlenmişlerdir. Güney cephede tek fark ikinci sıra pencerelerinin farklı biçimidir (lev.236-b).

4.6. SIBYAN MEKTEBİ

Vakfiyede fakir ve miskinlerin çocuklarına Kur'an öğretmek için inşa edildiği belirtilen sıbyan mektebi (medrese)nin yeri külliyyede kesin değildir. Yine vakfiyede sınırları verilen yapının batı kanatda olduğu ifade edilmekle birlikte, günümüzde sıbyan mektebi olabilecek bir yapıya külliyyede rastlanmaz. T.Samur, sıbyan mektebi olarak caminin batısında, avlu batı girişinin güneyinde hacmi kabul etmekte, fakat hacmin sıbyan mektebi özellikleri taşıyıp taşımadığını tartışmamaktadır (Samur 1985:9). Kanaatimizce araştırmacının sıbyan mektebi dediği bölüm, mimari düzenlemesiyle imaretin bir bölümü olmalıdır. Sıbyan mektebi ise zamanla hamam gibi yok olmuştur.

4.7. HAMAM

Külliyyenin bir de hamamının olduğunu Y. Önge'den ve hâlâ yaşayan yaşlılardan öğreniyoruz.⁽¹³⁷⁾ Bu kişilerin ifadelerine göre, külliyyenin yaklaşık 25-30 m. batısında yer alan hamam, 1970 li yılların başına kadar yarı yıkık vaziyette iken yıktırılmış yerine Sümerbank ile sinema binası inşa edilmiştir.

VII. BÖLÜM NOTLARI

1. Gebze, tarih boyunca İstanbul'un Anadolu ile bağlantısını sağlayan yol üzerinde önemli bir konaklama merkezi olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nda da aynı işlevini koruyup, özellikle 16. ve 17. yüzyıllarda ve daha sonrasında, ordunun Doğu seferinde, hac farizesinde, kervan ticareti ve ulak hizmetinde Üsküdar'dan sonraki ilk büyük konaklama menzili olarak belirlenmiştir. Maliyeden Müdevver Defterler içinde 1053 H./1643-44 M. tarihli 4108 no.lu defterin 20. sayfası ile yine aynı gruba giren defterlerden 1101 H./1689-90 M. tarihli 4030 no.lu defterin 8. sayfasındaki bilgilerden öğrendiğimize göre Gebze, Anadolu içlerine ve Doğu'ya uzanan sağ, Orta ve Sol Kol güzergâhları ile Bursa-İzmir yolu üzerinde olup kendinden bir önceki ve sonraki menzil, Üsküdar ve İzmit'e 9 saat uzaklıkta bulunuyordu. Arşiv bilgilerine göre Gebze'de, menzil hizmeti için hem kasaba içindeki mahallelerden, hem de köylerden çok sayıda kişi menzilci olarak tayin edilmişti. Ayrıca menzildeki beygir sayısı ve menzile tayin olunan akçe de değişen yıllara göre farklılık gösteriyordu.

16. yüzyıl ile birlikte, Gebze gibi sahilde yer alan ve Gebze'ye İzmit yönünde 4 saat uzaklıktaki "Dil İskelesi"de önem kazanmış, bu yol üzerine Sultan I.Süleyman emriyle Mimar Sinan tarafından bir köprü (Çeçen 1988:I.431-32) yaptırılmıştır. Körfezin en dar noktasını oluşturan bu kısmın karşısında da "Hersek" yerleşimi oluşturulmuş ve iki merkez arasında gemicilik ve kayıkçılıkla ulaşım sağlanmıştır (Halaoğlu 1982:31-32 dipnot 7-13). Özellikle hac yolu sayılan Gebze-İzmit (Anadolu Sağ Yolu) güzergâhı için bu iskeleler kullanılmıştır.

2. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi Hulusi İekesiz tarafından yapılmıştır.
3. Çoban Mustafa Paşa'nın bilinen üç vakfiyesi vardır. Bunlardan Gebze ve Eskişehir'deki vakıflardan söz eden vakfiye, İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi D.7003 no.ya kayıtlı bulunmaktadır. Arapça nesih yazıyla yazılmış 78 sayfalık, arkasında zeyiller (eklemeler)de bulunan vakfiye, 1990 yılında tarafımızdan Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne mikrofilmi götürülerek tercüme ettirilmiş, böylece banî, Gebze ve külliye hakkında sağlıklı bilgiler elde edilmiştir. Bu bağlamda vakfiyenin tecrümesine yardımcı olan Kültür Müdürü Sadi Bayram ile arşivist Gülgün Erişen, Fatma Gökmen, Süleyman Yaşar ve Hüsnü Özel'e teşekkürü bir borç bilirim.

Topkapı Sarayı Arşivi'ne D.7024/1 no ile kayıtlı Çoban Mustafa Paşa'nın Üsküp'teki cami ve imareti için ayrı düzenlenmiş bir vakfiyesi daha bulunmaktadır.

Paşa'nın üçüncü yani Cısr-i Mustafa Paşa köprüsü ile ilgili olan vakfiyesi ise T.Gökbilgin'in tespitlerine göre, Başbakanlık Arşivi Fekete Tasnifi no:178'e kayıtlıdır (Gökbilgin 1952:516 dipnot 842).

4. Mustafa Paşa'nın Gebze'deki vakıfları şunlardır; Külliye ve hamama bitişik arazinin tamamı, külliye civarındaki çifte hamam, Tokuzluca Köyü'nün tamamı, Eski Gebze, yani Eski Hisar'da dört mera, Ebeküz Köyü'nün otlak yeri ve Gebze'de yirmiyedi dükkân ile önündeki boş arazi.

5. Bu belgeler 1661-1702 tarihleri arasına ait olup Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ne şu numaralarla kayıtlıdır. D.7026/1; D.7539/1; D.7539/2; D.8969; D.9137; D.9709.
6. Arşive 361 no. ile kayıtlı Harameyn Defteri'nin 36. sayfasında konuyla ilgili bilgiye rastlanılır.
7. Aynı defterin 137. sayfasında sözedilmektedir.
8. Bu konuda daha ayrıntılı bir çalışma, Y.Lisans düzeyinde Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde 1991 yılında yapılmıştır.
9. Konuya tarihleme ve bölge açısından ilk yaklaşan K.A.C. Creswell'dir. Daha sonra Ş.Yetkin türbedeki mavi-beyaz çinilerin ilk örneklerinin 16. yüzyılda görüldüğünü ve Kütahya çinileri olduğunu belirtir (Yetkin 1982:84).
10. Yapıyı Reyhanlı (1974:274) ve Cantay (Güressever) (1974:156) hastahane; Aslanapa (1986:163) ise darüşşifa olarak tanımlamaktadır. G.Güressever'in hastahane yorumunu anlamak mümkün değildir. Ayrıca bilinen bir kural olarak da, menzil külliyesi grubuna giren hiçbir örnekte darüşşifaya rastlanmamaktadır.
11. Vakfiyeye göre tanımlaması yapılan kütüphane 165 cilt kitaba sahiptir. Bu kitapların dağılımı şöyledir: 46 cilt tefsir ve tefsir şerhleri, 30 cilt hadis ve şerhleri, 25 usul ve furu ile mütün ve şerhleri, 17 fetva ve 47 kelâmdan oluşuyordu.
12. Konu ile daha başka açıdan bağlantılı bir husus da, Paşa'nın neden Gebze'de gömüldüğüdür. Saray ile damat ilişkisi bulunan Paşa'nın, İstanbul yerine

külliyesinde gömülme, kendisi mi vasiyet ettiği ? yoksa koşullar gereği mi gerçekleştirildiği belli değildir.

13. Hamamın yeri A.S.Ülgen'in konum planı (Yenişehirli-oğlu-Madran 1989 Lev.20)'nda yanlış gösterilmiştir. Yani araştırmacı hamamı, medrese ile tabhanenin bulunduğu doğu kanattan biraz uzakta yol ötesinde gizmiştir. Oysa hamam, külliye'nin güneyinde, karşı bölgesinde olup 200 m. uzaklıktadır.
14. Kitabenin orijinal yazımı İ.Sungu'nun eserinden alınmıştır.
15. Transkripsiyon Araş. Gör. Hulusi lekesiz tarafından yapılmıştır.
16. Tercüme Araş. Gör. Hulusi lekesiz tarafından yapılmıştır.
17. Konu ile ilgili geniş açıklama 3 no.lu bölüm notunda yer almaktadır.
18. Külliye'de görevli personelin yaptığı işi geniş tanımıyla açıklayan bir yayın için Bkz.B.Yediyıldız (1983:55-56). Aynı zamanda Gebze'deki külliye'den söz edilirken mesleklerin geniş açıklamasına da yer verilmiştir (bkz.Gebze 2.1.2. Tablo 1-8).
19. Anadolu'nun ortasındaki büyük bir şehirde, Sinan öncesine ait önemli bir külliye'nin bugüne kadar neden ayrıntılı çalışılmadığını anlamak mümkün değildir. Ayrıca külliye'nin genel Osmanlı sanatını anlatan yayınlara konu olmaması da düşündürücüdür. Bu bağlamda çalışmamız, farkedilen boşluğun doldurulması açısından kendi türünde ilk çalışma olacaktır.

20. Külliye'nin yayınlanmış ayrıntılı bir konum planı mevcut değildir. Sadece Vakıflar Genel Müdürlüğü Rölöve Arşivi'nde, onarım gören bazı yapılara ait planlar ile kroki şeklinde külliye'nin konum planı vardır. Tezimiz sırasında külliye'nin restorasyonu halen devam ettiğinden ve bazı mekânlar da sürekli kapalı tutulduğundan yeniden plan çıkarmak yerine mevcut planlardan yararlanarak çalışmamızda kullanmayı tercih ettik.
21. G. Cantay (Güressever)'in Doktora tezinin Eskişehir Kurşunlu Külliyesi'ni konu alan bölümünde bazı gözden kaçan kısımlar söz konusudur. Vakfiye ve diğer birinci el kaynaklarını kullanmayan araştırmacı, belki son kullanımına göre yapıları tanımlamada hataya düşmektedir. Eskişehir'deki külliye'de Gebze ile paralellikler söz konusu olmakla birlikte, Gebze'deki hanla Eskişehir'deki han planları hem düzenleniş, hem de konum açısından farklılık göstermektedir.
22. Mustafa Paşa'nın Gebze'deki külliyesinde de hânîkâh bulunmaktadır. Gebze'de bir iç avlu etrafına sıralanan hücreler ve bir yana alınan büyük kubbeli mekân tasarımı, Eskişehir'de revaklarla avluya açılan oda ve eksende büyük kubbeli salon düzenine dönüşmüştür. Biçimsel değişikliğe karşılık işleve cevap verecek düzenleme aynı olmaktadır. Eskişehir Kurşunlu Cami kitabesinde "Mevlâna Mustafa Paşa" ibaresine rastlanması, baninin Mevlevî olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başlarında, yapının Mevlevî tekkesi olarak kabul edilmesi geçmişin uzantısı olmalıdır.
23. Her iki kitabenin de transkripsiyonu Güressever (1974: 169), Türkçesi Kırtız (1984:4-5)'in çalışmasından alınmıştır. Orijinal yazımı ise bu iki veriye göre

- Araş.Gör. Hulûsi Lekesiz tarafından yapılmıştır. Yapının kitabelerine temas eden ilk araştırmacılar ise F.Taeschner-R.M.Riefstahl (1932:183-84) olmuştur.
24. Hamamın kitabesi içinde benzer şekilde aynı yol izlenmiştir. O.Aslanapa, Cantay (Güreysever) (1974:168) tarafından kaybolduğu, tual (1979:64) tarafından da minber kapısında olduğu ileri sürülen kitabe, İstanbul Vakıflar Genel Müdürlüğü Müzesi'nde bulunduğu belirtilmektedir (Aslanapa 1986:173). O.Aslanapa iki satırlık gini kitabenin bazı özelliklerini de vermektedir. Buna göre, lacivert zemin üzerine beyaz Arapça kitabe sülüs yazı şeklinde düzenlenmişti. Kitabe, yeşil üzerine üç renkli hatayîler, tomurcuk ve rozet çiçekleri ile geniş bordür ve şerit halinde sarı konturlarla çevrilidir.
25. Pîr Mehmed Paşa'nın Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ndeki 747 nolu Defterin 178. sayfa 151 no.suna kayıtlı Arapça vakfiyesi, Paşa'nın hem Rumeli, hem de Anadolu'daki çok sayıda vakfını içerir. 1991/9 no ile kısmen Türkçeye tercüme edilen vakfiye, aynı zamanda vakfedilen gayrimenkul ve araziden de söz etmektedir.
26. Tarihi kaynaklarda ve seyahatnamelerde adına çok sık rastlanılan, bazen Belen ile de karıştırılan, eski adlarıyla "Pagrai", "Pagras", yaygın bilinen adıyla Bağras, bir kale yerleşimdir. Kale günümüzdeki harabe halinde olup mevki ise "Ötengay" adıyla tanınan önemsiz bir köyden başka bir şey değildir. Tarihi yol güzergâhının değişmesiyle önemini yitiren Bakras, eskiden 1.5 saat uzaklıkta bulunan Belen'e bugün, Top Boğazı yoluyla 14 km. uzaklıktadır. Daha geniş bilgiler için (bkz. Jacquot 1931:II.191-98; Wiener 1966: 50; Hartmann 1949:216; Evliya Çelebi 1982:16; Orhonlu

1990:28,73,76,103,120-21,133;Halaoğlu 1991b:450-51).

27. Arşiv belgelerinde ve seyahatnamelerde adına sıkça rastlanılan ve "Kara-Mort", "Karamort", "Karamurt" vb. adlarla tanınan menzil yeri ve derbendi, bugün, Antakya-Adana/Gaziantep yol ayrımı, yani Top Boğazı adıyla tanınan yere gelmeden önce, 29 km.dedir. Aynı yoldan batıya doğru yaklaşık 1 km. içerideki Karamort derbendi harabeleri, Bakras Kalas 'ne giden yol üzerindedir.

Aşağıda seçme kaynakçasını vereceğimiz yayınlar ışığında, Karamort mevkinin ve külliyesinin genel özellikleri şöyledir:

Tarihi yolun Adana-Antakya güzergâhında, Payas, Belen ve Bakras'dan sonraki durak yeri olarak seçilen Karamort, daha çok yolu kullanan hacı, seyyah, tüccar, asker ve ulakların emniyeti için imâr edilmiştir. Mekke, Medine, Halep, Şam ve Mısır taraflarına giden yolların en önemli kavşak noktalarından biri olan bu yere, Sultan III. Ahmed (1703-30) zamanında, sadrazamlık yapan Mısır Valisi Hasan Paşa (1703-1704) tarafından akarsu kenarına cami, han, imaret, tabhane vb. yapılardan oluşan büyük bir külliye inşa ettirilmiştir. Bir derbent külliyesi şeklinde tasarlanan Karamort, vakfiyesinden de anlaşılacağı üzere, adeta içinde ve çevresinde yaşayanların her türlü ihtiyacını temin eden bir yerleşim haline dönüşmüştür. İskân politikası gereği konar göçer oymak mensuplarının yerleştirildiği Karamort halkı vergiden de muaf tutulmuştur. 19. yüzyılın başında harap olduğunu bildiğimiz yerleşimden günümüze J.Sauvaget'in 1930 lu yıllarda gizimini yaptığı hana ait bazı duvarlar ile temel kalıntıları kalmıştır. Ayrıca etrafta gelişmiş su

sistemi işaret eden olasılıkla geçme ve hamama ait olabilecek künklere rastlanılır. Nisan 1990 yılında yaptığımız gezi sırasında inceleme fırsatını bulduğumuz Karamort için şu yayınlara bakılabilir. (bkz. Pococke 1743:II.173; Jacquot 1931:II.197-98; Sauvaget 1937:102,104,108; Şahin 1971; Ateş 1982:5-26; Göyüng 1983:1651-55; Orhonlu 1990:11,28,29,106,125,133; Halaoğlu 1991a:52,56,72,84,95).

28. Yerleşimin Türk döneminde aldığı Belen isminin menşei konusunda Darkot (1949:474) çeşitli görüşleri tartışmaktadır. Yazara göre Osmanlı kaynaklarında bu ad,mevkinin topoğrafik şartlarıyla açıklanmaktadır.

Örneğin Evliya Çelebi seyahatnamesinde (1982:15) Belen'den söz ederken, "Türkmenler kendi dillerinde yokuş olan her yere Belen derler" demektedir. Halep-vilayeti salnamesinde "Beylan", yüksek dağ üzerinde bulunan ve iki dağı birbirinden ayıran yol anlamında kullanılan bayl (bil)'dan geldiği kabul edilir ve "iki dağın arasını bir beylan böler" şeklinde kullanılır. Araştırmacı B.Darkot'a göre, "Boğaz ve Tepe anlamına gelen Türkçe Bel veya Beyl kelimesinden türetilen "Belen" kelimesinin sonradan "Beylan" şeklinde arapçalaştırılmış olması mümkündür (Darkot 1949:474). Bu konudaki diğer yorumlar ise şöyledir:

"Çağatay Türkçesinde bir vadiden diğerine giden geçit manasını taşır. Kelimenin aslı Bel'dir. Çağatay Türkçesinde bir şeyin ortası ve dar yeri manalarını içerir"(Hüseyin Kâzım, Büyük Türk Lugatı, İstanbul 1927.I:726, 847.

"Üzerinden yol tepe demektir" (Şemseddin Sâmî 1984.I:107). "Dağ sırtlarında geçit veren çukur yer'dir" (Türkçe Sözlük 1983.I:137). C.Orhonlu ise

Relen kelimesinin derbent, geçit manasında kullanılabileceği gibi esas manasının yüksek ve dik bir bayır üzerinden geçen tepe olduğunu ifade eder (Orhonlu 1990:9).

29. Bir kısmı ters çevrilmiş ve kırık vaziyetteki kitabenin okunması sorun yaratmaktadır. Bu nedenle yayınlarda farklı içerik ve tarihle karşılaşılır. Otter (1748:I.78) 959 H./1551-52 M. tarihini; Sauvaget (1937:101,104) kitabenin transkripsiyonunu ve 957 H./1550 M. tarihini; Cantay (Güressever) (1974:88) ise çok eksik bir şekilde Türkçesini vermektedir. Tarafımızdan fotoğraf ve slaytları çekilen kitabe, yeniden ele alınmış, orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş.Gör.Dr.Fahri Unat ve Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yeniden yazılmıştır.
30. Tarih kısmı okunamayan kitabe, araştırmacı ve seyyah (Otter 1748:I.78; Branchi 1825:24; Sauvaget 1937:104; Goodwin 1971:300) tarafından II.Selim zamanında, bizzat sultan tarafından yaptırıldığı ifade edilir. Oysa, gerek 1320 H./1902-3 tarihli salnamedeki ifadeden, gerekse yeniden tercüme yapılan kitabe metninden, caminin Kanunî Sultan Süleyman zamanında yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Caminin II. Selim ile bağlantısı ise belki onarımla ilgili olabilir. Ayrıca seyahatnamelerin bazısındaki bilgiler de Kanunî dönemine işaret eder (Yerasimos 1991:65). Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş.Gör.Dr.Fahri Unat ile Araş.Gör. Hulusi Lekesiz tarafından yeniden yapılmıştır.
31. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş.Gör.Dr.Fahri Unat ile Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yeniden yapılmıştır.

32. Kanunî Sultan Süleyman'ın vakfiyeleri ile ilgili çok kısa da olsa genel bilgi için bkz.Ateş 1982:5-7.
33. İlki 1284 H./1867 M.de, 35. ve sonuncusu 1326 H./1908 M.de yayınlanan Halep Vilayeti salnameleri, bugün geçitli müze ve kitaplıklara dağılmış bulunmaktadır (Duman 1982:58-61). Bu salnamelerden onikisi Milli Kütüphane'dedir. 1310 H./1892 M. tarihli 21. Salname örnek olması açısından ele alınarak incelenmiştir.
34. İncelemeler sırasında görüşme olanağı bulduğumuz yerli halk, 1950-60 yılları arasında açılan modern yol sırasında, hâlâ kısmen varlığını koruyan su kemerlerinin tahrip edilerek ortadan kaldırıldığını, ayrıca yeni yol açılana kadar, yerleşimdeki tüm ticari ve sosyal yaşamın bütün canlılığı ile tarihi yol üzerinde yoğunlaştığını ifade etmektedir. 19. yüzyıl sonuna ait bir fotoğraf (Lev.72-b) daki görünümün uzun süre korunarak devam ettirilmesi, menzill külliyelerinin çok önemli olaylar dışında, aradan geçen onca zamandan sonra bile, yerleşim merkezlerine ne derece katkı sağladıklarını ortaya çıkarmaktadır.
35. Yapının rölövesi, 1989 Eylül ile 1991 Nisan ayında Oğuz Alp, Ali Çetin, Okan Doğan, Muzaffer Erciyes ve Muhammed Görür'den oluşan bir ekip çalışmasıyla gerçekleştirilmiştir. Eski ölçüler kontrol edilmiş, yeni ölçüler alınarak yapının rölövesi çıkartılmıştır. Çizim ise Y.Mimar Fulya Ertuğ tarafından yapılmıştır. Benzer şekilde, külliyenin konum planı, cami ve hamam rölövesi için de aynı ekiple çalışılmıştır.
36. G.Cantay (Güreşsever), kervansaraylar üzerine yaptığı tipolojide Belen Hanını, "menzillerde inşa edilmiş münferid kervansarayların nefli grubuna giren tipin

üç nefli salona açılan mekânları bulunan grubuna" sokmaktadır (Güressever 1974:70).

37. Kitabenin transkripsiyonu Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
38. Kitabenin orijinal yazımı ve Türkçesi Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
39. Kitabenin orijinal yazımı ve özetle Türkçesi Araş.Gör. Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
40. Kitabenin orijinal yazımı ve Türkçesi Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
41. Kitabenin orijinal yazımı ve Türkçesi Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
42. Silsilenameler genellikle tarih ve din büyüklerinin soyağacını veren yazmalardır. Benzer şekilde Zühdetü't Tevarih ve Subhatu'l Ahbar da bu gruba girer. Bu konuda yazılmış bir çalışma için bkz. (Renda 1972-73:444-79).
43. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesini yollayan Araştırmacı Suphi Saatçi'ye teşekkür ederim.
44. Kitabenin orijinal yazımı ve transkripsiyonu Halim Baki Kunter (1942:449)'in yayından alınmıştır. Türkçesi ise Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
45. Kitabenin orijinal yazımı ve Türkçesi Halim Baki Kunter (1942:449)'in yayından alınmıştır. Transkripsiyonu ise Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından

yapılmıştır.

46. Vakfiye Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'ne EYD 572, s.27-62, YYD 2104, s.442-78'e kayıtlıdır.
47. 977 H./1567 M.tarihli Arapça vakfiye kaydı İstanbul Millet Kütüphanesi, Ali Emiri Tarih Yazmaları içinde 933 numaraya kayıtlıdır. Talik kırması yazı çeşidi ile Abdülgani Efendi tarafından yazılmıştır. Sokullu Mehmed Paşa'nın vakıflarını belirten vakfiye kaydı 40 sayfa olup vakfiyeye önce dua kısmı ile başlanılmakta, sonra vakfiyenin içerdiği yapılar açıklanarak konuya girilmektedir. Vakfiye kısmen Gökbilgin tarafından (1952:508-11) orijinal yazım ve transkripsiyonuyla birlikte yayınlanmıştır. Vakıf kaydının varak 1-5, 18-23 sayfaları önem taşımaktadır.
48. Minber-Minare soğan kubbesi dışında klasik özgü ve gizgilerini korumaktadır.
49. 1987 ve 1988 yıllarında yerinde yaptığımız çalışmalar sırasında, sur kalıntısı olabilecek kalıntılara rastladık. Lüleburgaz Deresi'nin yanından başlayarak, külliye alanın kuzeyine doğru uzanan duvarlar, tarih kaynaklarında sözü edilen sur kalıntılarına ait olmalıdır. Ayrıca mazleme ve teknik kullanımı da Bizans surları olduğu görüşümüze desteklemektedir.
50. Aşıkpaşazade'ye göre 'Burgus' hisar demektir ve başka yerler için de kullanılmaktadır (Aşıkpaşazade 1970: 57). Dolayısıyla Lüleburgaz'ın da fethi sırasında hisarı olduğu bilindiğine göre bu adı alması doğal karşılanmalıdır.
51. Kitabenin orijinal yazımı Hulusi Lekesiz, transkripsiyonu ve Türkçesi ise Suphi Saatçi tarafından kaleme

alınmıştır.

52. Kitabenin orijinal yazımı Hulusi Lekesiz, transkripsiyonu ve Türkçesi ise Suphi Saatçi tarafından kaleme alınmıştır.
53. Tez konumuzu aşan artı bilgi için vakfiyenin kendisi incelenmelidir.
54. Tablolardaki bilgiler, vakfiyenin yeni Türkçe kaydının ilgili sayfaları ile B.Yediyıldız (1989:120-28)'in tabloları doğrultusunda oluşturulmuştur.
55. M.T.Gökbilgin'de bahsi geçen bu defter tarafımızdan Eylül 1988'de yerinde görülmüş ve Araş.Gör.Hulusi Lekesiz tarafından doğruluğu kontrol edilmiştir.
56. Külliye de onarımlarla ilgili bilgiler Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü ile Edirne Vakıflar Bölge Müdürlüğü'ndeki Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi defterlerinden öğrenilmiştir.
57. Şubat 1988 yılı alan çalışmalarımız sırasında, bahçe içinde bir grup toplanmış mezar taşıyla karşılaştık. Eylül 1988'de tekrar geldiğimizde ise çoğu kitabeli ve mermerden yapılmış değerli mezar taşlarının kırılarak, bahçe içinde yol inşaatı için kullanıldığına şahit olduk. Tarafımızdan yapılan suç duyurusu ile parçalanmış mezar taşları toplatıldı fakat akibeti izlenemedi. Bu bağlamda, 1988'de tuvalete yakın birimlerden birinde rastladığımız birkaç mezar taşı ile güneş saatini Mart 1993'de gittiğimizde bulamadık.
58. Kitabenin orijinal yazımı, transkripsiyonu ve Türkçesi Araş.Gör. Hulusi Lekesiz tarafından kaleme alınmıştır.

59. Daha önce Büyükçekmece, özellikle de Lüleburgaz ile ilgili kısımda ayrıntılı bilgi verilmiştir.
60. Bu vakfiye yayınlanmamıştır. Ancak içerdiği bilgiler tablolar halinde sunulmuştur (Yediyıldız 1989: 104-105, 120-22,125-26).
61. Daha önce Lüleburgaz ile ilgili kısımda ayrıntılı bilgi verilmiştir.
62. Başbakanlık Arşivi'nde Şubat ve Haziran 1990 ile Şubat 1991'de yaptığımız çalışmalar sırasında, özellikle Mühimme Defterleri arasındaki çok sayıda hüküm ilgimizi çekti. Bu nedenle orijinal nitelikteki bu belgeler, doğrudan, ya da özel alıntı yoluyla ilgili konularda değerlendirilmeye çalışıldı.
63. Başbakanlık Arşivi Uzeyr Sancağı Tapu Defterleri No:109, s.3,12,43; No:228, s.3;No:530, s.3,20,22,26; No:969, s.372; No:1023, s.3.
64. Uzeyr Sancağı Tapu Defteri No: 530, s.21.
65. Uzeyr Sancağı Tapu Defteri No: 228, s.3.
66. Uzeyr Sancağı Tapu Defteri No: 969, s.372.
67. Uzeyr Sancağı Tapu Defteri No: 1023, s.3.
68. Avarız-ı Divaniye ve Tekâlif-i Örfiyye, Osmanlı vergilerinden rusum-u örfiyye-ı dendi. Rusum-u örfiyye: Devletin taabasından şer-î hükümler dışında aldığı vergilerin hepsine birden verilen isimdir ve tekâlif, avarız adı altında toplanmış birgok çeşitlerden oluşurdu.

69. Başbakanlık Arşivi Maliyeden Mudevver Defter No: 4034, s.58 ve No:4108, s.28.
70. Bab-ı Defteri Mevkûfat Kalemî Defter no: 27453, s.3
71. Bab-ı Defteri Mevkûfat Kalemî Defter no: 27519, s.33.
72. Kamil Kepeci Tasnifi Defter No: 2555, s.1-2.
73. Adana Vilayeti salnameleri 1294 H./1877 M, s.94; 1308 H./1891 M.,S.157; 1318 H./1900 M., s.138; 1320 H./1902 M, s.144 Her dört salnamede de Sokullu Mehmed Paşa yerine bu eserler yanlışlıkla Köprülü Mehmed Paşa'ya atfedilmiştir.
74. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:26,s.316, s.n.909.
75. Başbakanlık Arşivi Tapu Defteri No: 530, s.26 v.t.
76. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.146,
77. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.146, s.n.374.
78. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.539, s.n.1530.
79. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.496, s.n.1429.
80. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.830, s.n.2272.
81. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.830, s.n.2273.

82. 1 Arşın=0.76 m.dir.
83. 1 mimari zirai = 1 arşın dir.
84. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:7, s.935, s.n.2570; s.594, s.n.2627.
85. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:27, s.204, s.n.471; s.204, s.n.472; s.205, s.n.476.
86. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:29, s.92, s.n.221.
87. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:29, s.92, s.n.221; No. 39 s.284
88. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:24, s.97, s.n.263; s.n.264, s.n.265.
89. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:24, s.155, sn.418.
90. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defterleri No:33, s.202, sn.410.
91. Adana Eyaleti Salnamesi 1294 H./1877, s.99.
92. Osmanlı deniz yolları ve iskeleleri için Bkz. Halaboğlu (1982:115-22). Esere göre Payas, Üsküdar-İzmir-Anamur-tskerderun-tskenderiye-Cezayir-Südde Boğazı hattında önemli bir iskele olarak dikkat çekmektedir.
93. Bugün Cin Kule'nin batısına rastlayan geniş bir alanın son yıllara kadar geçirdiği 50 yıllık öyküsü Payas'da hatırlayanlar vardır. 1950'li yıllara kadar

sazlık konumunda, iskele kalıntısı izlerini taşıyan blok taşlarla kaplı olduğunu hatırlayanlardan İbrahim Özgün, Cin Kule'nin bulunduğu kottan 8 m. daha aşağıdaki bölgeyi net bir şekilde hatırlamaktadır. Günümüzde bir kısmı toprak saha bir kısmı da Polis Dinlenme Tesisleri olan bölge maalesef geçmişin hatırasını yansıtacak eserlere sahip değildir.

Adı geçen kişiye göre, bugün su deposunun bulunduğu daha güneydeki bölgeye de 1919-39 arasında ikinci bir iskele daha yapılmış, demiryolu bağlantısı sağlanmış ve bazı dükkân ve depoların inşasıyla birlikte, ikinci bir alternatif alan geliştirilmiştir.

Böylece o tarihlerde, Fransızların elindeki İskenderun Limanı'na rakip, bölgenin zengin bitki örtüsü ile gıda ürünlerinin ihracının yapılacağı bir iskele oluşturulmuştur. 1939'da Hatay'ın Anavatan'a katılmasıyla birlikte, İskenderun tekrar önem kazanmış, böylece Payas İskelesi terk edilmiştir.

Son yıllarda gelişen Payas'a Cin Kule'nin kuzeyine, koya giriş kısmına bir balıkçı barınağı inşa edilmiştir.

94. Başbakanlık Arşivi Tapu Defteri, No:530, s.20-22.
95. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:7, s.612, sn 221; s.703, sn.254.
96. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:28, s.42, sn 19; s.378, sn.163.
97. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:32, s.510, sn 279.

98. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:38.
99. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:60.
100. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:73, s.523, sn.1143.
101. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:7, s.716, sn.1964.
102. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:7, s.716, sn.1964.
103. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:7, s.762, sn.2082; s.807, sn.224.
104. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:9 s.13, sn.34.
105. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:9 s.14, sn.35
106. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:9 s.30, sn.81
107. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:9 s.30.
108. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:26, s.247, sn.709.
109. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:26, s.247, sn.708, sn.709.
110. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:21, s.276.
111. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:21, s.276.
112. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:26, s.316.

113. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:39, s.15.
114. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:26, s.240.
115. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:26, s.240.
116. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:23, s.235.
117. Kitabenin orijinal yazımı ve Transkripsiyonu M.Tuncel (1974:14-15) den alınmıştır. Türkçesi ise Araş.Gör. Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
118. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, EYD 585,s.16-20; YD 1961, s.441.
119. Kitabenin orijinal yazımı ve transkripsiyonu T.Reyhanlı ve A.Altun'un yayınından (Reyhanlı-Aru 1976:75) alınmıştır. Türkçesi ise özetle Araş. Gör. Hulusi Lekesiz tarafından yapılmıştır.
120. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:31, s.374.
121. Ankara Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, EYD 741, s.15-43.
122. İzmit Muhasebe Defteri 940-65 H./1533-58, s.616.
123. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:22, s.243.
124. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:47.
125. Vakfiye, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 629 nolu defterin 383. sırasında 523-30 sayfalarda kayıtlıdır. Bu konudaki yardımları için Arşivist Gülgün Erişen ve Fatma Gökmen'e teşekkür ederim.

126. Kitabenin orijinal yazımı Konyalı (1960:240) tarafından kaleme alınmıştır. Transkripsiyonu ve Türkçesi ise Araş. Gör. Hulusi İlekesiz tarafından kaleme alınmıştır.
127. Vakfiye 971 H./1563 M.tarihli olup Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakfiye Arşivi'ne FYD 608, s.186-98; YYD 2134, s.96 ya kayıtlıdır.
128. Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi'ne 7710 envanter no ile kayıtlı Lala Mustafa Paşa'nın vakfiyenin mikrofilminden çekilmesinde ve bana ulaştırılmasında yardımları dokunan Konya Kültür ve Tabiat Vakıfları Koruma Kurulu Müdürü Ayhan Alp ile Hacettepe Üniversitesi Arkeoloji-Sanat Tarihi Bölümü Araş.Gör. Suat Alp'e ve vakfiyenin tercümesini sağlayan Vakıflar Genel Müdürlüğü Kültür Müdürü Sadi Bayram ile tercüme yapan Hüsnü Özer'e teşekkürü bir borç bilirim.
129. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:13, s.6.
130. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:19, s.148.
131. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:22
132. Başbakanlık Arşivi Mühimme Defteri No:53, s.44.
133. Onarımlarla ilgili bilgi Vakıflar Genel Müdürlüğü Rölöve Arşivi'nde bulunan Konya iline ait kayıtlardan İlgin Lala Mustafa Paşa Külliyesini içeren defterlerden alınmıştır.
134. Son yıllarda yapılan onarımlara ait bilgiler Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun kayıtlarından alınmıştır.

135. Bu konuda Kültür Bakanlığı Konya Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kurulu'nun aldığı bir dizi karar sözkonusudur.
136. İlgili araştırmacılar şunlardır: (Cantay-Güressever 1975: 112; Aslanapa 1986:288; Cezar 1985:197; Samur 985:12).
137. Başlanığta bir menzil k llyesi olmakla birlikte, neden k llye tasarımında hamama yer verilmediğini düşünmüş ve bu soruya cevap aramaya başlamıştım. Aklıma ilk gelen cevap da Ilgın'ın bir kaplıca şehri özelliğinden dolayı hamama ihtiyaçının olmadığı şeklindeydi. Rahmetli Yılmaz  nge'ye bu düşüncemi aktardığımda bana, k llyenin günümüze ulaşmayan bir de hamamının olduğundan bahsetti. Bu bilgiyi takiben Nisan 1993'de Ilgın'a tekrar gittiğimde, hamamın yıkık halini hâlâ hatırlayanlara rastladım. Bu kişilerden Yusuf Kınık, hamamın yok olmadan önceki duvar kalıntılarından ve k nklerinden söz ederek kısaca tasvirini yapmaya ęalıřtı. Bu bağlamda, ęalıřmaya katkılarından dolayı Sn.  nge ve Sn. Kınık'a teşekkürü bir borę bilirim.

KAYNAKÇA

ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ

- 1875 "Menâsik-i Mesâlik." I
(Çev. Sevim İlgürel)
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Enstitüsü Dergisi 6:111-29.

ACUN, Hakkı

- 1982 "Manisa'daki Türk devri Yapıları ve Şehrin
Gelişimi"
(Yayınlanmamış Doktora tezi).
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

AHMET BADI EFENDİ

- 1322/1906-7 Riyâz-ı Belde-i Edirne I-III.
Tarihi Yazma.
İstanbul: Bayezid Kütüphanesi.

AHMED CEVDET PAŞA

- 1963 Tezakir 21-39.
(Çev. Cavid Baysun)
Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları.

AHUNBAY, Zeynep

- 1988 "Mimar Sinan'ın Eğitim yapıları Medreseler,
Darülkurralar, Mektepler"
Mimarbaşı Koca sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri. I
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,
239-309.

- 1989 "Mimar Sinan'ın Şehircilik Yönü"
VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler. Ankara
5-8 Aralık 1988. Ankara: Vakıflar Genel
Müdürlüğü Yayınları, 131-39.

AINSWORTH, William

1839-42 Travels and Research^s in Asia Minor,
Mesopotamie, Chaldea and Armenia. I-II.
London: W. Parker.

AKDAĞ, Mustafa

1979 Türkiye'nin İktisadi ve İğtimaî Tarihi II.
İstanbul: Tekin Yayınevi.

AKINCI, H.Hüseyin-F.GÜNGÖR

1988 İlçemiz İlgin.
Konya: Nur Basımevi.

AKKAYA, Tayfun

1984 "Silivri'nin Tarih İçindeki Gelişimi ve Eski
Eserler"
(Yayınlanmamış Doktora Tezi),
İstanbul: Marmara Üniversitesi.

1989 "Silivri'de Bir Osmanlı Abidesi Pirî Mehmed
Paşa Camii ve Külliyesi"
Sanat tarihi Araştırmaları Dergisi
5: 43-48.

AKOZAN, Feridun

1963 "Türk Han ve Kervansarayları"
Türk sanatı ve Tarihi Araştırma ve
İncelemeleri. I:133-51.

1969 "Türk Külliyesi"
Vakıflar Dergisi 8:303-8.

AKSOY, Şule

1972-73 "Lüleburgaz"
Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni
39/318:11-12.

AKTUĞ, İlknur

1989 Gebze Çoban Mustafa Paşa Küliyesi,
Ankara: kültür Bakanlığı Yayınları.

1990 İzmit Pertev Paşa (Yeni Cuma) Camii
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

AKYEL, Salih

1966 Payas Tarihi
İstanbul: Garanti Matbaası.

ALICIGÜZEL, N.

1969 İlçemiz İlqın.
Konya.

ALISHAN, M.P. Léonce

1899 Sissouan ou L'Armeno-Cilicie, description
Géographique et Historique.
Venise: S.Lazare.

ALLOM, Thomas-W.T. BARLETT

1843 Voyage en Syrie et dans Asie Minevve I-III.
Paris: Fischer and Sons.

ALŞAN, Reşat

1992 "Osmanlı'da Posta"
PTT Dergisi, 111:8-9.

ALTAN, Kemal

1937 "Klâsik Türk Mimarlarından Esir Ali"
Arkitekt 3: 81-83.

ALTAY, Hadi

1965 Adım Adım Çukurova
Adana: Kemal Matbaası.

- ALTINAY, A. Refik
 1931 Sokullu Mehmed Paşa
 İstanbul.
- 1977 Türk Mimarları
 İstanbul: Sander Yayınları.
- ANONİM
 1973 Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar
 Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- 1982 "Eskişehir"
 Yurt Ansiklopedisi 4:2814-2946.
- 1983a Türkçe Sözlük I-II
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- 1983b "Konya"
 Yurt Ansiklopedisi 8:5148.
- 1983c Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler I
 Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- 1986 "Kırklareli"
 Yurt Ansiklopedisi 7:4793-4894
- 1992 İşte Babaeski ve Belediyesi
 Çorlu: Babaeski Belediyesi Yayınları.
- ARIK, Oluş
 1980 "Turkish Architecture in Asia Minor in the
 Period of the Turkish Emirates"
 The Art and Architecture of Turkey (Ed. Ekrem
 Akurgal)
 Oxford: Oxford University Press: 111-36.

ARMAĞAN, Latif

- 1990 "Osmanlılar zamanında Hac Yolu ve Menziller"
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi).
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ARSLAN, H. Çetin

- 1993 "Erken Dönem Osmanlı Sanatında Bani Mimar
İlişkisi" (Yayınlanmamış Lisans tezi),
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

ARSLANOĞLU, İnci

- 1991 "Siting of Sinan's Külliyes in İstanbul"
Environmental Desing Mimar Sinan The Urban
Vision
Roma: Journal of the Islamic Environmental
Desing Research Centre. 192-97.

ARU, K. Ahmet

- 1948 Türk Hamamları Etüdü
İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi
Yayınları.

ASLANAPA, Oktay

- 1967 "Sinan"
İslam Ansiklopedisi,
10: 655-61.
- 1984 Türk Sanatı. I-II
İstanbul: Kervan Yayınları.
- 1986 Osmanlı Devri Mimarisi.
İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- 1988 Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri,
Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yayınları.

- 1989 "Mimar Sinan'ın Medreseleri"
VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler.
Ankara 5-8 Aralık 1988.
Ankara: vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
201-12.

AŞIKPAŞAZADE

- 1970 Aşıkpaşaoğlu Tarihi
İstanbul: milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.

AŞKUN, İ. Yüce

- 1988 "Sinan Devri Medrese Mimarisi"
Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı
Sempozyum İstanbul 7-9 Mayıs 1987.
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları: 27-38.

ATAK, Selçuk

- 1970 "Menzil defterlerine Göre XVII. Yüzyılda
Anadolu'da Yol Sistemi Hakkında Bir Araştırma"
(Yayınlanmamış Lisans Tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ATALAR, Münir

- 1983 "Osmanlı Devletinde Surre-i Humayun ve Surre
Alayları" (Doktora Tezi).
Ankara: Ankara Üniversitesi.

ATEŞ, İbrahim

- 1981 "Osmanlılar Zamanında Mekke ve Medine'ye
Gönderilen Para ve Hediyeler"
Vakıflar dergisi, 13:113-70.
- 1982a "Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar"
Vakıflar Dergisi, 15:55-88.

- 1982b "Hasan Paşa'nın Halay Karamurl'taki Vakıf ve Vakfiyesi"
Vakıflar dergisi, 16: 5-26.
- 1987 Kanunî'nin Su Vakfiyesi
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

AYVANSARAYÎ HAFIZ HÜSEYİN

1281/1864 Hadikat-ül Cevâmî I-II
İstanbul: Matbaa-i Amire.

- 1987 Camilerimiz Ansiklopedisi
(Hadikatü'l-Cevâmi) I-II
İstanbul: Tercüman Yayınları.

AYVERDİ, Ekrem Hakkı

- 1966 İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i Osmanlı
Mimarısının İlk Devri 630-805 (1230-1402). I.
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- 1972 Osmanlı Mimarisinde Çelebi ve II. Sultan Murad
Devri 806-855 (1403-51) II.
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- 1973 Osmanlı Mimârisinde Fatih Devri 755-886
(1453-1481) III.
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- 1977 Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Romanya,
Macaristan. I.
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.
- 1981 Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri. Yugoslavya.
II-III.
İstanbul: Fetih cemiyeti Yayınları.

- 1982 Avrupa'da Osmanlı Mimâri Eserleri.
Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk. IV.
İstanbul: Fetih cemiyeti Yayınları.

BABINGER, Franz

- 1927 "Sinan"
Encyclopedia of Islam
4: 428-32.

- 1934 "Sinan Pasha. Kodja."
Encyclopedia of Islam
4: 432-33.

- 1936a "Pertew Pasha"
Encyclopedia of Islam 3: 1140.

- 1936b "Pirî Mehmed Paşa"
İslam Ansiklopedisi 3: 1144-45.

- 1992 Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri.
Mersin: Kültür Bakanlığı Yayınları.

BAEDEKER

- 1910 Syrien und Plastina

BALTACI, Cahit

- 1976 XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri.
Teşkilat, Tarih.
İstanbul: İrfan Matbaası.

BARKAN, Ömer Lütfi

- 1942 "Vakıfların Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu
Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller"
Vakıflar Dergisi, 2: 354-65.

1962-63 "Şehirlerin Teşekkül ve İnkişafı Bakımından Osmanlı İmparatorluğu'nda İmâret sitelerinin Kuruluş ve İşleyiş Tarzına Ait Araştırmalar" İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23/1-2:239-96.

BARKLEY, H.C.

1891 A Ride Through Asia minor and Armenia.
London.

BARLETT, W.H.

1838 Syria, the Holy Land, Asia Minor. I-III.
Landres.

BATUR, Afife-S.BATUR

1969 "Sinan'a Ait Yapıların Listesi"
Mimarlık, 5:17-34.

BAYKARA, Tuncer

1988 Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş. I.
Anadolu'nun İdarî Taksimatı.
Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

BOZKURT, Orhan

1952 Koca Sinan Köprüleri
İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi
Yayınları.

BOZKURT, Rıza

1966 Osmanlı İmparatorluğu'nda Kollar, Ulak ve İaşe Menzilleri.
Ankara: Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları.

BROQUIÉRE, Bertrandon de la

1892 La Voyage d'Outremer.
Paris: 105-109.

BUSBECQ, O.Ghiselin

1940 Türk Mektupları,
(Çev. Hüseyin Cahit Yalçın)
İstanbul:

CALDER, W.M.-G.E.BEAN

1958 A Classical Map of Asia Minor
London.

CANTAY (GÜREŞSEVER), Gönül

1974 "Anadolu'da Osmanlı Kervansaraylarının
Gelişimi". (Yayınlanmamış Doktora Tezi),
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

1988 "Kervansaraylar"
Mimarbaşı Koca Sinan yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
369-82.

1990 "Türkiye'de Osmanlı Devri Kervansaray
Yapılarının Tipolojisi."
IX. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 21-25 Eylül
1981. Kongreye Sunulan Bildiriler.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını III.1381-90.

CARNE, John

La Syrie, La Terre-Sainte, L'Asie Mineure I-II.
Paris: Fisher Fils.

CASSAS, L.F.

- 1799 Voyage Pittoresque de la Syrie, de la Phénicie, de la Palestine et de la Basse-Egypte.
Paris.

CEZAR, Mustafa

- 1963 "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Afetler"
Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri
1: 327-414.
- 1977 Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık.
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- 1986 Tipik Yapılarıyla Osmanlı Şehirciliğinde Çarşı ve Klasik Dönem İmar Sistemi.
İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.

CORNELIUS DE BRUYN

- 1700 Voyage au Levant, trad. Française.
Delft:

COVEL, John

- 1893 Early Voyages and Travels in the Levant.
London:

CUINET, Vital

- 1891-94 La Turquie d'Asie, Géographie Administrative, Statistique, Descriptive et Raisonnée de Chaque Province l'Asie Mineure. I-IV.
Paris: Ernest Leroux, Editeur.

ÇADIRCI, Musa

- 1981 "Posta Teşkilatı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhane ve Kiracıbaşılık".
VIII. Türk tarih Kongresine Sunulan Bildiri.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları
II:1359-65.

ÇAĞMAN, Filiz

- 1988 "Mimar Sinan Döneminde Saray'ın Ehl-i Hiref Teşkilatı"
Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları: 73-77.

ÇEÇEN, Kazım

- 1988 "Sinan'ın Köprü ve Su Kemerleri"
Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı
Sempozyumu. İstanbul 7-9 Mayıs 1987.
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları 70-92.

ÇULPAN, Cevdet

- 1975 Türk Taş Köprüleri
(Ortaçağdan Osmanlı Devri Sonuna Kadar)
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

DANIŞMEND, İ.Hami

- 1947-71 İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi.I-IV.
İstanbul: Türkiye Yayınları.

DARKOT, Besim

- 1945 "Eskişehir"
İslâm Ansiklopedisi, 4:384-87.
- 1949 "Belen"
İslâm Ansiklopedisi, 2:473-75.

1950 "tzmıt"
İslâm Ansiklopedisi, 5/2:1251-56.

1964 "Payas"
İslâm Ansiklopedisi, 9:531-32.

DAVIS, E.J.

1879 Life in Asiatic Turkey. A Journal of Travel.
London: Edvard Stanford.

DENKTAŞ, Mustafa

1990 "İncesu Kara Mustafa Paşa Külliyesi"
(Yüksek Lisans Tezi)
Konya: Selçuk Üniversitesi.

DERNSCHWAM, Hans

1923 Tagebuch Einer Reise nach Konstantinopel und
Kleinasien (1553/55)
(Ed. Babinger)
München-Leipzig :

1987 İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü,
(Çev. Yaşar Önen),
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

DİLMEN, Muhharem

1971 "Menzil Defterlerine Göre 17. Yüzyılda
Rumeli'de Yol Sistemi Hakkında Bir Araştırma"
(Yayınlanmamış Lisans Tezi).
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

DİRİMTEKİN, Feridun

1963a "Gebze"
Türk Turing ve Otomobil Kurumu Belleten,
263: 10-13.

1963b "Pelekanon, Philokrini, Nikitiaton, Ritzion,
Dakibyza"
Fetih ve İstanbul, 263: 45-64.

DODURGALI, Mehmed

1972 "Gebze Kasabasının Tarihçesi Hakkında Bir
Araştırma" (Yayınlanmamış Lisans tezi),
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

DUMAN, Hasan

1982 Osmanlı Yıllıkları (Salnameler ve Nevsaller).
İstanbul: İslam Tarih, sanat ve Kültürünü
Araştırma Merkezi Yayınları.

DURUKAN, Aynur

1988 Balat, İlyas bey Camii.
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

DÜLGERLER, O.Nuri

1993 "Konya Karapınar selimiye Külliyesi"
X. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler.
Ankara 7-11 Aralık 1992.
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

ERWARDS, W. Robert

1987 The Fortifications of Armenian Clicia.
Washington: Dumbarton Oaks Research Library
and Collection.

EGLI, Ernst

1954 Sinan der Baumeister Osmanischer Glanzzeit.
Erlenbach-Zürich.

ELGİN, Necati

- 1948 "Lala Mustafa Paşa ve Iğın'da Yaptırdığı
Cami, İmaret ve Han"
Konya Halkevi Kültür Dergisi, 120-122:51-54.

ELISSEFF

- 1978 "Khân"
Encycloedia of Islam
4:1010-49.

ERÇAĞ, Beyhan

- 1989 "Mimar Sinan'ın İnşa Ettiği Türbeler"
VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler,
Ankara 5-8 Aralık 1988,
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
213-52.

ERDENER, Orhan

- 1966 "Osmanlı Devri Mimarları, Yardımcıları ve
Teşkilatı" Mimarlık, 27:15-18.

ERDER, Leila

- 1986 "The Development of the Anatolian Urban
Network during the Sixteenth Century"
Peasants, dervishes and Traders in the Ottoman
Empire,
London: Galliard (Printers) Ltd: 265-303.

ERDMANN, Kurt

- 1958 "Zur türkischen Baukunst Seldschukischer und
osmanischer Zeit"
Istanbuler Mitteilungen 8:1-39.

ERDOĞAN, Abdulkadir

- 1942 "Pertev Paşa'nın Hayatı ve Eserleri"
Vakıflar dergisi, 2: 233-40.

ERDOĞAN, Muzaffer

1968 "Osmanlı Devrinde Anadolu Camilerinde
Restorasyon Faaiyetleri"
Vakıflar dergisi, 7: 149-207.

1977-78 "Trakya Abidelerinde Yapılan İmar Çalışmaları"
Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 6-7:
126-88.

ERGİN, Osman

1936 Türkiye'de Şehirciliğin Tarihi İnkışafı.
İstanbul:

1939 Türk Şehirlerinde İmarat Sistemi,
İstanbul: Cumhuriyet Matbaası.

1945a "Bedesten"
İslâm Ansiklopedisi, 2:440-42.

1945b "Çarşı"
İslam Ansiklopedisi 3:360-62.

ERKEN, Sabih

1971 "Saklı Kalmış Abidelerimiz"
Önasya, 66:10-11, 19.

1977 "Bilecik"
Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler.II
Ankara: vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları,
105-11.

ERTUĞRUL, Özkan

1988 "Acem Ali"
Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,
1: 322.

ERZEN, Jale

- 1981 Mimar Sinan Dönemi Cami Cepheleri,
Ankara: Orta DOğu Teknik Üniversitesi
Yayınları.
- 1991 Mimar Sinan ve Külliyyeleri Tasarım Süreci
üzerine Bir İnceleme. (Çev. Rona Kınık).
Ankara: Orta Doğu Teknik Üniversitesi
Yayınları.

EVLİYA ÇELEBİ

- 1314/1896-97 Seyahatnâme I-III.
(Çev. Ahmed Cevdet)
İstanbul: İkdâm Matbaası.
- 1969-71 Seyahatname I-XV.
(Çev. Zuhuri Danışman)
İstanbul:
- 1971 Seyahatname I
(Çev. Atsız)
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- 1972 Seyahatname II
(Çev. Atsız)
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- 1982 Seyahatnâme I
(Hatay-Suriye-Lübnan-Filistin),
(Çev. İsmet Parmaksızoğlu).
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- 1984 Seyahatnâme III
(Rumeli-Solkol ve Edirne).
(Çev. İ. Parmaksızoğlu).
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

EYİCE, Semavi

- 1958 "İstanbul-Şam-Bağdat Yolu Üzerindeki Mimari Eserler I. Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı"
İstanbul Üniversitesi tarih Dergisi,
13: 81-110.
- 1960 "İznik'de Büyük Hamam ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme"
Tarih Dergisi, 2:99-120.
- 1962-63 "İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İğtımâî Bir Müessesesi: Zaviyeler ve Zaviyeli Camiler"
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 23:1-80.
- 1964 "Svilengrad'da Mustafa Paşa Köprüsü"
Belleten, 28/112: 729-56.
- 1965 "Sultaniye-Karapınar'a Dâir"
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarih Dergisi,
15/20: 117-39.
- 1969 "Trakya'da Bizans Devrine Ait Eserler"
Belleten, 33:354-57.
- 1989a "Mimar Sinan Külliyyeleri"
VI. Vakıf Haftasına Sunulan Bildiriler.
Ankara 5-8 Aralık 1988.
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
169-200.
- 1989b "Ali Paşa Camii"
Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,
2: 427-28.

FAROQHI, Suraiya

- 1982 "Camels, Wagons and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries"
Middle East Studies, 14:523-39.
- 1984 *Towns and Townsman of Ottoman Anatolia, Trade Crafts and Food Production in an Urban Setting 1520-1650.*
London: Cambridge University Press.
- 1986 *Peasents, Dervishes and Traders in the Ottoman Empire (Ed.)*
London: Galliard (Printers) Ltd.

FERİDUN BEY

- 1274/1857 *Munṣa'at al-Salâtin.*
Tarihi Yazma,
İstanbul: Bayezid Kütüphanesi.

FIRATLI, Neziḥ

- 1971 *İzmet Rehberi*
İstanbul.

FRENCH, David H.

- 1974 "A Study of Roman Roads in Anatolia"
Anatolian Studies, 24:143-49.
- 1980 "The Roman Road-System of Asia Minor."
Aufstieg und Niedergang der römischen Welt.
II.7/2: 698-728.
- 1981 *Roman Roads and Milestones of Asia Minor.*
The Pilgrim's Road. I.
London: BAR International Series.

GOODWIN, Godfrey

- 1971 A History of Ottoman Architecture.
London: Thames and Hudson.

GÖKBİLGİN, M.Tayip

- 1940 "Ali Paşa Semiz Semiz Kalın"
İslâm Ansiklopedisi, 1:341-42.

- 1950 "Ali Paşa (Semiz, Cedit)"
İslâm Ansiklopedisi, 1:341-42.

- 1952 Edirne ve Paşa Livası
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

- 1957 "Mehmed Paşa, Muhammed Paşa, Sokullu, Taviil"
İslâm Ansiklopedisi, 7:595-605.

- 1979 "Süleyman I"
İslâm Ansiklopedisi, 11:99-155.

GÖKNİL-VOGT, Ulya

- 1991 "Spitital Order in Sinan's Külliyesi"
Environmental Desing mimar Sinan The Urban
Vision
Roma: Journal of the Islamic Environmental
Desing Research Centre. 168-173.

GÖYÜNÇ, Nejat

- 1983 "Karamort Külliyesi"
VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri.
Ankara: Türk tarih Kurumu Yayınları:1651-55.

GRELOT

- 1689 Relation nouvelle d'un voyage
a'Constantinople.

KÜTÜKOĞLU, Bekir

- 1960 "Mustafa Paşa Lala Kara"
İslâm Ansiklopedisi, 8:732-36.

GÜNDOĞDU, Hamza

- 1989 "Karapınar'da Selimiye Küliyesi"
Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat,
2: 4-45.

GÜNDÜZ, İbrahim

- 1980 Bütün Yönleriyle Karapınar,
Konya: Kuzucular Ofset.

GÜRAN, Ceyhan

- 1976 Türk Hanlarının Gelişimi ve İstanbul Hanları
Mimarisi,
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

GÜRSOY, Cevat R.

- 1974 "Türkiye'nin Tarihi Yolları"
Türk Coğrafya Dergisi 50. Yıl Özel Sayısı
26: 24-30.

HALAÇOĞLU, Yusuf

- 1978 "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda
İskân Siyaseti"
(Yayınlanmamış Doktora Tezi),
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

- 1981 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı
Hakkında Bazı Mülâhazalar"
Osmanlı Araştırmaları, 2:123-32.

- 1982 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzil Teşkilatı ve
Yol Sistemi" (Yayınlanmamış Doçentlik tezi),
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

- 1991a XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun
İskân Siyaseti ve Aşiretlerinin
Yerleştirilmesi
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- 1991b "Bağras"
Türk Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
4:45-51.
- 1992 "Belen"
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
5: 403-4.

HAMILTON, WILLIAM John

- 1842 Research in Asia Minor, Pontus and Armenia
I-II.
London: John W.Paker.

HARTMANN, R.

- 1949 "Bağdas, Bagras"
İslâm Ansiklopedisi, 2:216.

HASOL, Doğan

- 1979 Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü.
İstanbul: Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları.

HELLENKEMPER, H.-F. HILD

- 1986 Neue Forschungen in Kilikien.
Wien: Verlag der Österreichischen Akademie.

HEYD, William

- 1975 Yakın-Doğu Ticaret tarihi
(Çev.E.Ziya Karal).
Ankara:Türk Tarih Kurumu Yayınları.

HEYWOOD, C.J.

1976-77 "Some Turkish Archival Sources for the History of the Menzilhane Network in Rumeli During the Eighteenth Century (Notes and Documents on The Ottoman Ulak.I"
Boğaziçi Üniversitesi Hürnitres Dergisi,
4-5: 39-55.

1980 "The Ottoman Menzilhane and Ulak System in Rumeli in the Eighteenth Century"
Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920). Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri. Hacettepe Üniversitesi 11-13 Temmuz 1977, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları: 179-186.

HOCA SADEDDİN EFENDİ

1280/1863 Tâc al-tavârih I.II.
İstanbul: Matbaa-i Amire.

1979 Tacü't Tevârih. I.
Ankara: Kltür Bakanlığı Yayınları.

HUART, CL.

1913a "Rezzistân"
Encyclopedia of Islam, 1:710.

1913b "Bâzâr"
Encyclopedia of Islam, 1:686-87.

1978 Mevleviler Beldesi Konya.
(Çev. Nezih Uzel).
İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

HYNKOVA, Hana

- 1973 **Europäische Reiseberichte aus dem 15 und 16 Jahrhundert als Quellen für die historische Geographie Bulgariens**
Sofia:

İHSANOĞLU, Ekmeleddin

- 1988 **Mimar Sinan ve Yapıları ile İlgili Eserler Bibliyografyası.**
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

İLTER, İsmet

- 1969 **Tarihi Türk Hanları**
Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.
- 1973 **Cumhuriyetin 50. Yılında Karayollarımız.**
Ankara: Bayındırlık Bakanlığı Yayınları.

İNAL, Güner

- 1979 "Bozöyük Kasım Paşa Camii Kürsüsünün Sütun Kabartmalarıyla İlgili Bazı Yorumlar"
Belleten, 43/169:49-70.

İNALCIK, Halil

- 1959 "Osmanlılarda Raiyyet, Rüsûmü"
Belleten, 22-92: 575-608.
- 1973 **The Ottoman Empire, The Classical Age 1300-1600.**
Londra: Weindenfeld and Nicolson.

İNCİCİYAN, P.L.-H.D.ANDREASYAN

- 1974-75 "Osmanlı Rumelisi tarih ve Coğrafyası I"
Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,
2-3:11-18.

- 1975-76 "Osmanlı Rumelisi tarih ve Coğrafyası II"
Güney Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,
4-5:101-52.

JACQUOT, P.

- 1931 Antioche. Centre du Tourisme I-II
Beyrouth: Comite'de tourisme d'Antioche.

JIRECEK, Constantin Jas

- 1967 Die Heerstrasse von Belgrad Nach Contantinopel
und Die Balkanpasse.
Amsterdam: Verlag Hammer.

- 1990 Belgrad İstanbul Roma Askeri Yolu.
(Çev. K.Balkanlı),
Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

KAFESOĞLU, İbrahim

- 1984 Türk Milli Kültürü.
İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

KATİP ÇELEBİ

- 1145/1732 Cihannüma
(Çev: İbrahim Müteferrika)
İstanbul: Matbaa-i Amire.

KINDERMANN, H.

- 1970 "Sûk. Sûk"
İslam Ansiklopedisi,
11: 5-8.

KIRTIZ, Zerrin

- 1984 "Bozöyük kasım paşa Külliyesi"
(Yayınlanmamış Lisans Tezi)
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

KLINGHARDT, Karl

- 1927 Türkische Badar
Stuttgart: Julius Hoffmann.

KRAMERS, J.H.

- 1934a "Sulaiman I"
Encyclopedia of Islam,
4: 522-27.

- 1934b "Selim II"
Encyclopedia of Islam,
4: 217-19.

- 1934c "Sokullu Muhammed Pasha"
Encyclopedia of Islam,
4: 495-96.

- 1936 "Mustafa Pasha Lala"
Encyclopedia of Islam,
3: 765-66.

KONYALI, İ. Hakkı

- 1948 Mimar Koca Sinan: Vakfiyeleri, hayır Eserleri,
Hayatı, Padışaha vekaleti, Azadlık Kâğıdı,
Alım-satım Hüccetleri,
İstanbul: Nihat Topçubaşı Kitabesi.

- 1951 "Gebze"
Tarih Hazireleri, 12:590-94, 622.

- 1960 Abide ve kitabeleri ile Erzurum Tarihi.
İstanbul.

- 1964 Abide ve Kitabeleri ile Konya Tarihi.
Konya: Yeni Kitap Basımevi.

- 1968 Abideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi.
İstanbul: Fatih Matbaası.

KORTAN, Enis

- 1991 "The Role of Sinan's Work Within the Urban
Context"
Environmental Desing. mimar Sinan The Urban
Vision.
Roma: Journal of the Islamic Environmental
Desing Research Centre: 140-45.

KÖPRÜLÜ, M. Fuat

- 1942a "Vakıf Müesseselerinin Hukuki Mahiyeti ve
Târihi Tekâmülü"
Vakıflar Dergisi, 2: 1-36.
- 1942b "Suriye Kervansarayları"
Vakıflar Dergisi, 2:468-72.
- 1942c "Vakfa Ait Tarihi İstılâhlar Ribât"
Vakıflar Dergisi, 2:267-78.

KREISER, Klaus

- 1979 "Bedesten-Bauten im Osmanischen Reich"
İstanbulur Mitteilungen, 29: 367-400.

KUBAN, Doğan

- 1980 "Architecture of the Ottoman Period" (Ed.
E.Akurgal).
The Art and Architecture of Turkey;
Oxford: Oxford University Press: 148-49.

KUBBARACILAR, İzzet

- 1937 "Türk Mimarları"
Arkitekt, 2:59.

KUNTER, Halim Baki

- 1942 "Kitabelerimiz"
Vakıflar Dergisi, 2: 431-56.
- 1960 "Mimar Ali Beyin Bilinmeyen İki Vakfiyesi"
V. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiri,
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları: 438-41.

KURAN, Aptullah

- 1971 "Orta Anadolu'da Klasik Osmanlı Mimarisi
Çağının Sonlarına Yapılan İki Külliye"
Vakıflar dergisi, 9:239-47.
- 1972 "Mimar Sinan Yapısı Karapınar II. selim
Camiinin Proporsiyon Sistemi Üzerine Bir
Deneme"
VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler
Ankara 25-29 Eylül 1970.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları II.711-17.
- 1973 "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyıllarda İnşa
Edilen Osmanlı Külliyelerinin Mimari Esasları
Konusunda Bazı Görüşler"
İstanbul Üniversitesi T. Milletlerarası
Türkoloji Kongresine Sunulan Bildiri. İstanbul
5-20/10/1973.
İstanbul: 793-807.
- 1980 "Anatolian-Seljuk Architecture"
(Ed. E.Akurgal)
The Art and Architecture of Turkey,
Oxford: Oxford University Press: 810-110.
- 1986 Mimar Sinan,
İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

- 1988a "Mimar Sinan'ın Külliyesi"
Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
167-73.
- 1988b "Mimar Sinan'ın Camileri"
Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
175-214.
- 1988c "Mimar Sinan'ın Mescitleri"
Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
215-22.
- 1988d "Mimar Sinan'ın Türbeleri"
Mimarbaşı Koca Sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları:
223-38.
- 1988e "Şam Süleymaniye Külliyesi"
Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı
Sempozyumu İstanbul 7-9 Mayıs 1987.
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları:
169-74.
- 1991 "Form and Function in Ottoman Building
Complexes"
Environmental Design Mimar Sinan the Urban
Vision,
Roma: Journal of Islamic Environmental Design
Research Centre. 132-39.

KURAN, Ercüment

1973 "Babaeski"
Encyclopedia of Islam (New Edition)
I: 843.

LAUZANNE, S.

1890 Au Chevet de la Turquie.
Paris.

LEAKE, William Martin

1824 Journal of a Tour in Asia Minor
London: John Murray.

LUTHER, M.Usha

1989 Historical Route Network of Anatolia
(İstanbul-İzmir-Konya) 1505's to 1850's: A
Methodological Study.
Ankara: Publications of Turkish Historical
Society.

LÜTFİ PAŞA

1925 Tevârih-i Ali Osman.
İstanbul: Matbaa-i Amire.

1982 Asafnâme (Çev.Ahmet Uğur).
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

LYBYER, A. Home

1987 "Osmanlı Türkleri ve Doğu Ticaret Yolları"
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih İncelemeleri dergisi,
3: 141-57.

MANSEL, A. Müfid

1938 Trakya'nın Kültür ve Tarihi
İstanbul:

MANTRAN, Robert

1960 "Ali Pasha Semiz"
Encyclopedia of Islam, 1:409.

1987a "XVI. ve XVII. yüzyıllarda Osmanlı
İmparatorluğu ve Asya Ticareti"
(Çev. Zeki Arıkan)
Belleten, 51/201: 1433-43.

1987b "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda
Ticaretin Değişmesi"
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih
İncelemeleri Dergisi, 3:159-75.

MAYER, Leo Arthur

1956 Islamic Architects and Their Works.
Geneve.

MAHMED EDİP

1232/1816-17 Menâsik al-Hacc.
İstanbul: Matbaa-i Amire.

MEHMED NEŞRİ

1984 Neşri Tarihi I-II.
(Çev. M. Altan Köymen),
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

MEHMED SÜREYYA

1308-11/1890-94 Sicill'î Osmanî. I-IV.
İstanbul: Matbaa-i Amire.

MERİÇ, R. Melül

- 1965 Mimar sinan Hayatı, Eserleri, Mimar Sinan'ın Hayatına, Eserlerine Dair Metinler.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

MUTAFIAN, Claude

- 1988 La Cilicie au Carrefour des Empires I-II.
Paris: Collection d'Etudes Anciennes.

MÜDERRİSOĞLU, Fatih

- 1989 "Lüleburgaz Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi"
Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat,
3: 64-66, 92.
- 1990a "Sinan's Work in İzmit A Fine Mosque Complex"
Image of Turkey, 35:31-32.
- 1990b "Mimar Sinan'ın Ana Yollar Üzerine İnşa Ettiği
Menzil Külliyesi"
Milli Kültür, 71: 27-29.
- 1990c "Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu Akdeniz'deki
İskelesi Payas ve Sokullu Mehmed Paşa
Külliyesi"
Türkiye İş Bankası Kültür ve Sanat,
8: 61-63, 92-93.

MÜLAYİM, Selçuk

- 1989 Sinan ve Çağı
İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.

NAİMA, Mustafa

- 1280-83/1863-66 Naima Tarihi I-IV.
İstanbul: matbaa-i Amire.

NAYIR, Zeynep

- 1975 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Sultan Ahmet Külliyesi ve Sonrası (1609-90). (Yayınlanmamış Doktora tezi). İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi.

NECİPOĞLU-KAFADAR, Gülru

- 1986 "Plans and Models in 15 th and 16 th. Century Ottoman Architectural Practica" *Journal of the Society of Architectural Historians*, 45: 224-43.

- 1989 "Süleyman The Magnificent and The Representation the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal" *The Art Bulletin*, 71/3: 192-218.

NEHCET İBN-İ MEHMED DERVİŞ

- 1293/1876 *Nehcet-ül Menazil*
İstanbul: Matbaa-i Amire.

NEŞRİ,

- Cihannüma I-II.*
(Çev. F.R.Unat-M.A. Köymen)
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

NIEBUHR, Carsten

- 1837 *Reisebeschreibung nach Arabien III.*
Hamburg.

ORGUN, Z.

- 1938 "Hassa Mimarları"
Arkitekt, 8/10: 333-42.

ORHONLU, Cengiz

- 1981 "Şehir Mimarları"
Osmanlı Araştırmaları, 2:1-30.
- 1984 Osmanlı İmparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım. (Çev. Salih Özbaran)
İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- 1987 Osmanlı İmparatorluğu'nda Aşiretlerin İskânı
İstanbul: Eren Yayıncılık.
- 1990 Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbent Teşkilâtı
İstanbul: Eren Yayıncılık.

OTTER, J.

- 1748 Voyage en Turquie et en Perse I-II.
Paris.

OTTO-DORN, Katherina

- 1953 "Islamiche Denkmäler Kilikiens"
Jahrbuch Für Kleinasiatische Forschung,
2: 113-26.

ÖGEL, Bahaeddin

- 1985 Türk Kültür Tarihine Giriş I.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÖNDER, Mehmet

- 1962 Mevlâna Şehri Konya
Konya Yeni Kitap Basımevi.

ÖNGE, Yılmaz

- 1970 "Türk Çarşılarında Dua Kubbeleri"
Önasya, 63:4-5.

- 1987 "Mimar Koca Sinan'ın Konya ve Çevresindeki Hanları"
I. Kültür ve Sanat Haftasına Sunulan Bildiriler. Kayseri 7-13 Nisan 1988.
Kayseri: Belediye Yayınları, 54-59.
- 1988 "Anadolu'da Türk Hamamları Hakkında Genel Bilgiler ve Mimar Koca sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar"
Mimarbaşı Koca sinan Yaşadığı Çağ ve Eserleri I,
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 403-28.
- 1989 "Sinan'ın İnşa Ettiği Hamamlar"
VI. Vakıf Haftasına sunulan Bildiriler Ankara 5-8 Aralık 1988,
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, 255-72.
- ÖTÜKEN, Y., A.DURUKAN; H.ACUN ve S.PEKAK
1986 Türkiye'de Vakıf Abideler ve Eski Eserler IV.
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- ÖZ, Tahsin
1946 "Topkapı Sarayı Müzesi'nden Yemen Fetihî Sinan Paşa Arşivi"
Belleten, 10/37-40:171-93.
- 1987 İstanbul Camileri I.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları,

ÖZCAN, Abdülkadir

- 1988 "Mimar Sinan'a Siparişte Bulunanlar"
Mimarbaşı Koca sinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I,
İstanbul: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
131-45.

ÖZDEŞ, Gündüz

- 1953 Türk Çarşıları
İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi
Yayınları,

ÖZEL, Sebahattin

- 1970 "XVI-XVII. Yüzyılda İzmit",
(Yayınlanmamış Lisans Tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ÖZER, Filiz

- 1991 "The Complexes built by Sinan"
Environmental Design Mimar Sinan The Urban
Vision.
Roma: Journal of The Islamic Environmental
Design Research Centre. 198-205.

ÖZERGİN, M.Kemal

- 1958 "Üsküdar-Bostancıbaşı Derbendi Güzergâhı
Mimari Eserlerinin kitabeleri"
İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi,
13:111-32.

- 1965 "Anadolu'da selçuklu Kervansarayları"
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Tarih Dergisi, 15/20: 141-71.

- 1973-74 "Eski Bir Ruznâmeye Göre İstanbul ve Rumeli
Medreseleri"
İstanbul Üniversitesi Tarih Enstitüsü Dergisi,
4-5: 263-90.

ÖZKAYA, Yücel

- 1977 "XVIII. yüzyılda Menzilhane Sorunu"
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi Dergisi, 28-3/4: 339-68.

ÖZÖN, M.Nihat

- 1983 Küçük Osmanlı Türkçe Sözlük.
İstanbul: İnkilâp ve Aka Kitabevleri.

ÖZTÜRE, Avni

- 1969 Resim-Fotoğraf ve Belgelerle Nicomedia İznit
Tarihi,
İstanbul:

PAKALIN, M. Zeki

- 1983 Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü
I-III.
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.

PARRY, V.J.

- 1960 "Baylan (Belen)"
Encyclopedia of Islam, 1:1134.

PEÇEVİ İBRAHİM EFENDİ

- 1281-83/1864-66 Tarih-i Peçevi I-II.
İstanbul: Matbaa'ı Amire.

- 1982 Peçevi Tarihi I-II.
(Çev. B.Sıtkı Baykal)
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

PLESSNER, M.

1934 "Sük"
Encyclopedia of Islam, 4:507-8.

POCOCKE, r.

1743 A Description of the East and Some Other
Countries I-II.
London:

RAMSAY, William M.

1890 The Historical Geography of Asia Minor.
London.

1960 Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası,
(Çev. Mihri Pektaş),
İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

RENDA, Günsel

1972-73 "Topkapı Sarayı Müzesindeki H.1321 No.lu
Silsilename'nin Minyatürleri"
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Yıllığı, 5:443-80.

REYHANLI, Tülay

1974 "Osmanlı Külliye Mimarisinin Gelişmesi"
(Yayınlanmamış doktora Tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

REYHANLI, T.-A. ALTUN

1976 "Edirne/Havsa'da Sokullu (veya Kasım Paşa)
Külliyesi"
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat
Tarihi Yıllığı, 6:67-88.

REYHANLI (GANDJGI), T.

1977-79 "Havsa'daki Sokullu veya Kasım Paşa Küliyesi
Hakkında tamamlayıcı Notlar"
Türkiyat Mecmuası, 19: 241-46.

1978 "Bursa Yenişehirinde Koca Sinan Camii ve
İmaretini"
Edebiyat Fakültesi Araştırma dergisi Albert
Gabriel Özel Sayısı,
Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları,
11:373-90.

RİFAİ, M.Faysal-M.SERCİ

1987 "Halep'te mimari Mirasın Korunmasıyla İlgili
Bazı Sorunların Çözümüne İlişkin İnceleme"
İslam Mimari Mirasını Koruma Konferansına
22-26/4/1985 İstanbul Sunulan Bildiriler.
İstanbul: Büyükşehir Belediyesi Yayınları:
383-89.

ROBERT, W. Edwards

1987 The Fortification of Armenian Cilicia.
Washington: Dumbarton Oaks Research Library
and Collection.

SAHİLLİOĞLU, Halil

1988 "Dördüncü Murad'ın Bağdat Seferi Menzilnamesi"
Türk Tarih Belgeleri Dergisi,
13/17: 43-81.

SAMUR, Tahsin

1985 "İlgin'da Türk Devri Yapıları"
(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
Ankara: Ankara Üniversitesi.

SAUVAGET, Jean

- 1937 "Les Caravanserais Syriens du Hadjdj de Constantinople"
Ars Islamica, 4: 98-121.

SELANIKİ MUSTAFA EFENDİ

- 1283/1864 Tarih-i Selâniki I-II.
İstanbul: Matbaa-i Amire.

- 1989 Tarih-i Selâniki (971-1003/1563-95).I-II.
(Çev. Mehmed İbşirli),
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

SCHLUMBERGER, Daniel

- 1952 "La Palais Ghaznevide de Lashkari Bazar"
Syria, 29: 251-70.

SERDENGEÇTİ, A.

- 1948 "İzmit"
Mimarlık, 6:10-12, 18.

SERTOĞLU, Midhat

- 1986 Osmanlı Tarih Lûgatı
İstanbul: Enderun Kitabevi.

SEYİD LOKMAN AŞURİ

- 991/1583 Silsilenâme.
Tarihi Yazma,
İstanbul: Topkapı Sarayı.

SOLAKZADE MEHMED HEMDEMİ

- 1297/1880 Solakzâde tarihi,
İstanbul: Matbaai Amire.

SÖNMEZ, Zeki

- 1988 Mimar Sinan ile ilgili Tarihi Yazmalar-
Belgeler,
İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi Yayınları.

SÖZEN, Metin v.d.

- 1975 Türk Mimarisinin Gelişimi ve Mimar Sinan,
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

SÖZEN, M.-U.TANYELİ

- 1986 Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü,
İstanbul: Remzi Kitabevi.

SÖZEN, Metin-S.GÜNER

- 1988 Sinan Architect of Ages I-II,
İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları

STEWIG, R.-R.TURFAN

- Batı Anadolu'nun Kültürel Gelişmesi.
Kartografik bilgiler.
İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu
Yayınları.

STRABON

- 1991 Coğrafya. Anadolu
(Kitap: XII, XIII, XIV).
(Çev. Adnan Pekman),
İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

SUAT, Orhan

- 1980 Her Yönü ile Lüleburgaz,
İstanbul: Netaş Matbaası.

SUNER, H.C.

- 1964 "Bozöyük Kasım paşa Camisi ve Külliyesi"
(Yayınlanmamış Lisans tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

SUNGU, İhsan

- 1934 "Eskişehir Kitabeleri"
Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi,
2: 262-68.

SÜMER, Faruk

- 1955 "Kasım Paşa Güzelce"
İslâm Ansiklopedisi
6: 386-88.

- 1978 "Kasım Paşa Güzeldje"
Encyclopedia of Islam
4: 722.

ŞAHİN, H.

- 1971 "Karamort Hanı"
(Lisans Tezi)
İstanbul: İstanbul Üniversitesi.

ŞAKİROĞLU, Mahmut

- 1992 "Çukurova Tarihinden Sayfalar I, Payas Ayanı
Küçük Ali Oğulları"
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya
Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi,
15/26: 103-39.

ŞEMSEDDİN SAMİ

- 1306-16/1889-99 Kamüsü'l Alâm I-VI.
İstanbul: Mihran Basımevi.

- 1985 Temel Türkçe Sözlük (Kâmus-ı Türkî) I-III.
İstanbul: Tercüman Yayınları.

TAESCHNER, Franz

- 1924 Das Anatolische Wegenetz nach Osmanischen
Quellen. Leipzig.

TAESCHNER, F.V.

- 1928 "Anatolische Forschungen"
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen
Gesellschaft,
82/7: 83-118.

TAESCHNER, F.-R.M.RIEFSTAHL

- 1932 "Aus der Moschee Qasim Pasha's in Boz üyük"
der Islam; 20/2: 182-95.

TAESCHNER, Franz

- 1959 "Die Entwicklung des Wegenetzes un des
Verkehrs im türkischen Anatolien"
Anadolu Araştırmaları, 1/2: 169-93.
- 1960 "Anatolia, Asia Minor"
Encyclopedia of Islam, I:461-80.
- 1965 "Gebze, Geğbize, Geğibüze"
Encyclopedia of Islam, 2: 982-85.

Osmanlı Kaynaklarına Göre Osmalı Yolları.
(Çev. H.S.selen),
Ankara: Türk Tarihi Kurumu Yayınlanmamış
Tercüme Dizisi No: 131.

TANMAN, Baha

- 1988 "Sinan'ın Mimârisi İmâretler"
Mimarbaşı Kocasinan Yaşadığı Çağ ve
Eserleri I.
Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

TAVERNIER, Jean

- 1980 XVIII. Asrın Ortalarında Türkiye Üzerinden
İran'a Seyahat
(Çev. Ertuğrul Gültekin), İstanbul.

TAYLA, Hüsrev

- 1988 "Mimar Sinan Türbeleri"
Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı
Sempozyumu. İstanbul 7-9 Mayıs 1987,
İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları,
295-344.

TEKELİ, İlhan

- 1970-71 "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekân
Organizasyonundaki Değişmeler ve Türkiye
Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikası I"
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, 7-8: 4-9.

TEXIER, Charles

- 1882 Asie Mineure.
Paris: Librairie de Firmin.

- 1339/1920-21 Küçük Asya II
(Çev. Ali Suat),
İstanbul: Matbaa-i Alire.

TONGUR, Hikmet

- 1946 Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin
Gelişimi.
Ankara: Kanaat Basımevi.

TUĞLACI, Pars

- 1985 Osmanlı Şehirleri.
İstanbul: Milliyet Gazetesi Yayınları.

TUNÇ, Gülgün

- 1978 Taş Köprülerimiz.
Ankara: Karayolları Genel Müdürlüğü Yayınları.

TUNCEL, Mehmed

- 1974 Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri,
Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

TURAN, Osman

- 1946 "Selçuk Kervansarayları"
Belleten, 19:471-96.

TURAN, Şerafeddin

- 1958 "Lala Mustafa Paşa Hakkında Notlar ve
Vesikalar"
Belleten, 88:551-93.

- 1963 "Osmanlı Teşkilâtında Hassa mimarları"
Tarih Araştırmaları Dergisi,
1/1: 157-202.

- 1964a "Piri Mehmed Paşa"
İslâm Ansiklopedisi, 9:559-61.

- 1964b "Pertev Paşa"
İslâm Ansiklopedisi, 10:552-54.

- 1967a "Selim II. Sarı Selim"
İslâm Ansiklopedisi, 10:434-41.

- 1967b "Sinan Paşa Koca"
İslâm Ansiklopedisi, 10:570-75.

- 1988 "Mimar Sinan ve Hassa Mimarlar Ocağı"
Tarih ve Toplum, 56:9-11.

ULUÇAY, M.Çağatay

- 1985 Padişahların Kadınları ve Kızları.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ULUDAĞ, O. Şevki

- 1941 "Karapınar'daki Selimiye Camii"
Konya Halkevi Dergisi, 5:2071-73.

UNAT, Faik Reşit

- 1984 Hicrî Tarihleri Milâdi Tarihe Çevirme Klavuzu
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

UZUNÇARŞILI, İ.Hakkı

- 1949 Osmanlı Tarihi I.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- 1988a Osmanlı Tarihi II.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- 1988b Osmanlı Tarihi III/1
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

ÜNSAL, Behçet

- 1959 Turkish Islamic Architecture in Seljuk and
Ottoman Times.
London.

- 1963 "Topkapı Sarayı Arşivinde Bulunan Mimari
Plânlar Üzerine"
Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri,
1: 188-197.

ÜLGEN, A.Saim

- 1942 "Pertev Mehmed Paşa'nın Eserleri Hakkında
Mimari İzahat"
Vakıflar dergisi, 2:241-43.

ÜNVER, Süheyl

- 1947 Gebze İmaretin Tabhanesi,
İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

YURTAYDIN, Hüseyin

- 1981 "Matrakçı Nasuh'a Göre İstanbul-Budapeşte Arası Menziler"
VIII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler. Ankara 11-15 Ekim 1976.
Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları II. 1248-56.

YÜCEL, Erden

- 1971 "Büyükçekmece'de Türk Eserleri"
Vakıflar dergisi, 9:95-108.

YÜCEL, E.-C.SOYHAN

- 1976 Gebze ve Eskişehir.
İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.

YÜCEL, E.

- 1981 "İzmit'te Türk Eserleri"
Türkiyemiz, 33:29-35.

YÜKSEL, İ.A.

- 1983 Osmanlı Mimarisinde II. Bayezid Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520) V.
İstanbul: Fetih Cemiyeti Yayınları.

ZİROYEViÇ, Olga

- 1969 "İstanbul Caddesi"
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,
20:24-27.

EK : 1.1. BAŞBAKANLIK ARŞİVİ MEVKUFAT KALEMİ (D. MKF)
27453 NO. Lu 1048 H./1638 M. TARİHLİ DEFTERE
GÖRE ANADOLU SAĞ YOLU'NUN ÜSKÜDAR-HALEP ARASI
MENZİLLERİ (sayfa 2-3)

بک قوی سزده سنه لغو اکر لری طری ابد نو صده استاد و در عهد الشاه و در عهد
 زینبایام مغاولان و قزقر

مرد قارطای	مرد کلپون	مرد هرکه
ساعت ۴	ساعت ۵	ساعت ۴
مرد ایرتیمبر	مرد قارقالی	مرد وکلای لاسی
ساعت	ساعت	ساعت
مرد ایرتیمبر	مرد کلپون	مرد ان سبکی
ساعت	ساعت ۶	ساعت ۶
مرد باوراجون	مرد بور او بولک	مرد ایخ اوچی
ساعت	ساعت	ساعت ۶
مرد اسکی سر	مرد او دربان	مرد سیدی عاری
ساعت ۶	ساعت	ساعت
مرد باوراجون	مرد حاتم خورشید	مرد نیاد
ساعت ۶	ساعت ۶	ساعت ۶
مرد بولو وادی	مرد اسخا کوف	مرد ان سبکی
ساعت ۶	ساعت ۶	ساعت ۵
مرد او قز قوله	مرد ایلغون	مرد حینر علی
ساعت ۵	ساعت	ساعت
مرد زنجی صوبی	مرد خنده	مرد قونیه
ساعت ۶	ساعت ۶	ساعت ۶
مرد بیگ او علی	مرد بیگ او علی	مرد مرد
ساعت	ساعت	ساعت ۵

مراد احمد شہر
ساعت ۵
مراد یونی
ساعت ۵
مراد اولاد
ساعت ۵

مراد یونی
ساعت ۶
مراد اولاد
ساعت ۵
مراد فقہ حیات
ساعت ۶

مراد یونی
ساعت ۶
مراد اولاد
ساعت ۶
مراد صابری
ساعت ۶

مراد یونی
ساعت ۶
مراد اولاد
ساعت ۱۱
مراد یونی
ساعت ۶

مراد یونی
ساعت ۶
مراد یونی
ساعت ۶
مراد یونی
ساعت ۶

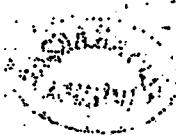
مراد یونی
ساعت ۵
مراد یونی
ساعت ۵
مراد یونی
ساعت ۶

مراد یونی
ساعت ۷
مراد یونی
ساعت ۶

مراد یونی
ساعت ۵

EK : 1.2. BAŞBAKANLIK ARŞİVİ MEVKUFAT KALEMİ (D. MKF)
27519 NO. LU 1081-1113 H./1670-1701 M. TARİHLİ
DEFTERE GÖRE ANADOLU SAĞ YOLU'NUN ÜSKÜDAR-ANTAKYA
ARASI MENZİLLERİ (sayfa 21-23)

Handwritten text at the top left, possibly a title or header.

Vertical column of handwritten text on the left side of the page.

Large block of handwritten text in the lower middle section, possibly a main body of text or a detailed explanation.

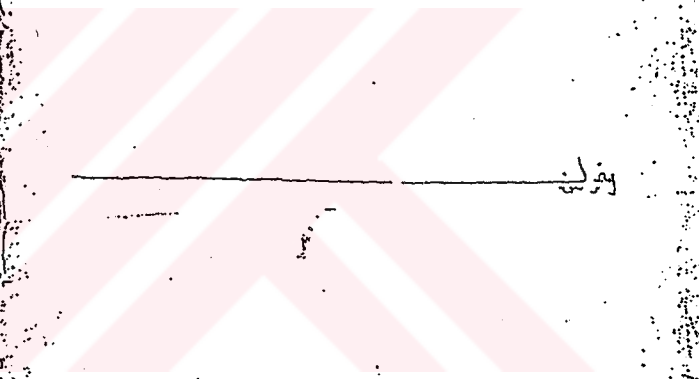
Extensive handwritten text at the bottom of the page, including several circular stamps and smaller annotations.

Handwritten text in the top right margin, likely a continuation from the previous page.

Main handwritten text block on the left side of the page, starting with a small header.

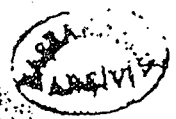
Vertical handwritten text in the right margin.

Small handwritten text or signature near the watermark.

Main handwritten text block on the left side of the page, continuing from the previous section.

Handwritten notes or calculations at the bottom of the left page.

EK: 2.1. SULTAN IV. MURAD'IN 1048/1638 DE BAĞDAT'A
YAPTIĞI SEFERİN MENZİLNAME Sİ (BAĞDAT SEFERİ
HARP JURNALİ) 'NE GÖRE SEFERİN OSKODAR-ANTAKYA
ARASINDAKİ MENZİLLERİ VE BU MENZİLLERİN BİRBİRİNE
OLAN UZAKLIKLARI (Sahillioğlu 1988:55-61) (Lev.11)

<u>MENZİL NO</u>	<u>MENZİLİN ADI</u>	<u>MESAFE (SAAT)</u>	<u>İSTANBUL'A UZAKLIK (SAAT)</u>
1	Osküdar	1.5	1.5
2	Maltepe	3	4.5
3	Tuzla	4.5	9
4	Dilönü	4	13
5	Çınar çayırı	7	20
6	İzmit (Konaklama)	2.5	22.5
7	Kazıklı	2.5	25
8	Dikilitaş	8	33
9	Iznik	3	36
10	Yenişehir (konaklama)	4	40
11	Akbıyk Sultan	3	43
12	Pazarcık	4.5	47.5
13	Bozöyük	4	51.5
14	İnönü	2.5	54
15	Eskişehir	6.5	60.5
16	Akviran	3.5	64
17	Seyitgazi	3.5	67.5
18	Bardakçi	3	70.5
19	Hüsrev Paşa Hanı	3.5	74
20	Bayat	4	78
21	Bolvadin	7	85
22	Ishaklı	4	89
23	Akşehir (Konaklama)	4	93
24	Arkıd	4	97
25	İlgın	3.5	100.5
26	Cisr-i Atıyk	2.5	103
27	Sulı Zengi	5	108

28	Gülmüc	3.5	111.5
29	KâriZ	3	114.5
30	Konya (Konaklama)	5	119.5
31	Bikârioğlu	4	123.5
32	Pınarbaşı	5.5	129
33	Firuz	3.5	132.5
34	Akcesehir	6	138.5
35	Gölbaşı	7	145.5
36	Ereğli (Konaklama)	4	149.5
37	Çavusköyü	3.5	153
38	Ulukışla	4	157
39	Çiftahan	5	162
40	Ramazanoğlu Yaylası	7	169
41	Sarı ışıklar	5	174
42	Çakıd Han	4	178
43	Küçük Çakıd	3	181
44	Adana (Konaklama)	3.5	184.5
45	Misis	3	192.5
46	Kal'a-i Şahmaran	7	199.5
47	Nehr-i Kenar Çayırı	7	206.5
48	Payas	4	210.5
49	İskenderun	6	216.5
50	Gölbaşı	3	224.5
51	Antakya	4	228.5

EK 2.2

ABDURRAHMAN HİBRİ EFENDİ'NİN 1042 H./1632 M. DE GERÇEKLEŞTİRDİĞİ
HAC SEYAHATİNİN EDİRNE-İSTANBUL-OSKODAR-ANTAKYA ARASINDAKİ
GİDİŞ—DÖNÜŞ HAC MENZİLLERİ, MENZİLLERİNİN ÖZELLİKLERİ İLE
BİRBİRİNE OLAN UZAKLIKLARI

(Abdurrahman Hibri Efendi 1975 : 111-29) (Lev.10)

GİDİŞ YOLU

MENZİLLER	MENZİL NO	SURE (saat)	A C I K L A Y I C I	B I L G İ L E R
İRNE	—	—		Güzergâhın başlangıç ve dönüş noktasıdır.
İRNE-HAFSA	1	6		Sokullu Mehmed Paşa'nın cami ve çifte hanı vardır.
HAFSA-BABA	2	6		Kasaba kenarında Ali Paşa'nın camisi ile dört beş han göze çarpar
BABA-BURGOS	3	6		Sokullu Mehmed Paşa'nın cami, medrese, çifte hanı, çifte hamamı ile kasaba dışındaki köprüsü vardır. Ayrıca bir hükûmet sarayı ile iki han ve her sene kurulan pazarı bulunur.
BURGOS-KARIŞTIRAN	4	5		Rüstem Paşa'nın camisi ile çifte hanı bulunur.
KARIŞTIRAN-CORLU	5	5		Hain Ahmet Paşa'nın cami, medrese, hamam ve çifte hanından başka birkaç han daha vardır.
CORLU-SİLİVRİ	6	7		Denizde bir iskele ve burada Veziriazam Piri Paşa'nın cami, tabhanesi, medresesi bulunur. Ayrıca üç dört hanı daha vardır.
SİLİVRİ-BOYÖKÇEKMECE	7	5		Sultan Süleyman Han'ın cami, han ile kasaba dışında köprüsü bulunur. Birkaç hana daha raslanır.
BOYÖKÇEKMECE-K. ÇEKMECE	8	3		Defterdar Abdüsselam Paşa'nın imaret, tabakhane ve medresesinden başka hanlar da vardır.
K. ÇEKMECE-ANBUL	9	?		Yenikapı'dan İstanbul'a gelinerek Uzunçarşı'da Kılıçlılar Hanı olarak tanınan Piri Paşa Hanı'na inilir ve on gün istirahat edilir.
ANBUL-OSKODAR	10	?		Boğaz yoluyla Anadolu tarafına geçilir.
OSKODAR-FENDİK	11	5		Köy olup bir hanı bulunur.

GİDİŞ YOLU

MENZİLLER	MENZİL NO	SÜRE (saat)	A Ç I K L A Y I C I B İ L G İ L E R
İndik-GEBZE	12	6	Vezir Mustafa Paşa'nın cami, tabakhane, imareti, medresesi, hanı ve hamamından başka şehirde beş altı han daha bulunur.
GEBZE-DİL İSKELESİ	13	3	Kayıkla körfez geçilir.
DİL İSKELESİ-HEREKE	14	?	Konaklanmaz sadece geçilir.
HEREKE-DERBENT	15	5	Cami, tabakhane, imaret ve iki, üç hanı vardır. Biri Piri Paşa'ya aittir.
DERBENT-İZNIK	16	6.5	Üç camisi, iki medresesi ve tabakhane ile dört hanı bulunur.
İZNIK-YENİŞEHİR	17	4	Yemen fatihi Sinan Paşa'nın cami, büyük çiftlik hanı vardır. Bir, iki küçük han'a daha rastlanır.
YENİŞEHİR-AKBİYİK	18	4.5	Konaklama yapılmaz. Sadece bir hanı vardır.
AKBİYİK-PAZARCIK	19	5	Bir camisi ile iki hanı vardır.
PAZARCIK-BOZÖYÜK	20	4	Kasım Paşa'nın cami, tabhane, han ve hamamdan oluşan eserinden başka bir iki de eski han göze çarpar.
BOZÖYÜK-ESKİŞEHİR	21	10	Cami, tabhane ve bundan başka illica yakınlarında iki han daha vardır. Genelde Eskişehir bir gün kalma yeridir.
ESKİŞEHİR-SEYYİD GAZI	22	9	Üç hanı bulunur.
SEYYİD GAZI-BARDAKLI	23	4	iki eski hana rastlanır.

GİDİŞ YOLU

MENZİLLER	MENZİL NO	SÜRE (saat)	A C I K L A Y I C I B İ L G İ L E R
ardaklı-YENİ HAN	24	5	Hüsrey Paşa adıyla tanınan hanı vardır.
eni Han-BAYAT	25	5	Cami, hamam ile iki hanı yer alır.
ayat-BOLVADIN	26	8	iki camisi ile iki hanı vardır. Hanlardan biri Rüstem Paşa'nındır.
olvadin-ISHAKLI	27	5.5	Cami, üç han ve köprü göze çarpar.
shaklı-AKŞEHİR	28	6	Üç cami ve üç han dikkat çeker.
kşehir-ILGIN	29	10	Mustafa Paşa Paşa'nın camisi ile kâgir çifte hanı bulunur.
lgın-LADIK	30	10	iki han vardır.
adık-KONYA	31	10	Şehir tasviri içinde Sultan Süleyman'ın cami, han ve imaretinden başka ücretle konaklanan bezirgan hanlarına rastlanır.
onya-ISMİL	32	3	Cami, toprak örtülü çifte hanı bulunur.
smil-KARAPINAR	33	9	II. Selim'in cami, tabhane ve çifte han ile hamamdan oluşan eseri dikkat çeker.
arapınar-EREĞLİ	34	10	Kâgir bir han bulunur.
reğli-ULUKISLA	35	6.5	Mehmed Paşa'nın cami, çifte han ve tabakhane vardır.
lukışla-CİFTE HAN	36	8.5	iki küçük han göze çarpar.
ifte Han-RAMAZANOĞLU YAYLASI	37	8.5	Gölek Belinin ağzında kalenin bir kaç küçük hanı vardır.
amazanoğlu Yaylası-ÇAVUŞHANI	38	9	Han yer alır.

GİDİŞ YOLU

MENZİLLER	MENZİL NO	SÜRE (saat)	A Ç İ K L A Y I C I B İ L G İ L E R
Çavuşhanı -ADANA	39	10	Şehir tasvir eder.Köprüden geçen bezirganlardan baş alınır.
Adana-MİSİS	40	6	Köprü başında han bulunur ve bezirganlardan baş alınır.
MİSİS-KURTKULAĞI	41	6	Kâgır hanı ve camisi vardır.
Kurtkulağı-PAYAS	42	11	İskele olup Sokullu Mehmed Paşa'nın Camisi,büyük hanı ve muhkem kalesi vardır.
Payas-İSKENDERUN	43	6	Halep'in iskelesidir.
İskenderun-BAKRAS	44	5	Aslında Belen adıyla tanınır.Sultan Süleyman Han'ın cami,hanı ve hamamı göze çarpar.
Bakras-MURAD PAŞA KÖPRÜSÜ	45	10	Çayırdaki konulur.
Murad Paşa Köprüsü-AFRİN	46	8	Sahaya konulur.
Afrin-BESAĞAÇ	47	6	Şadece geçilir.
Besağaç-HALEP	48	6	Şehir içinde Musullu Hanı'nda kalınır.
Halep-HAMA	53	29	Oturma yeridir.Yol boyunca dört menzile göze çarpar.
Hama-SAM	58	50	Sultan Süleyman'ın cami,han ve,tabhaneleri bulunur.Yol boyunca beş menzile vardır.
Hama-ANTAKYA	---	33	Yol boyunca dört menzile rastlanır.

DÖNÜŞ YOLU

MENZİLLER	MENZİL NO	SÜRE (saat)	AÇIKLAMA YICIBITLGER
İzmir-Bakras	---	10	Kale yer alır.
İzmir-Söğüt	---	10	Cami, iki han ve tabakhane bulunur.
Söğüt-Lefke	---	13	Cami ve dört han göze çarpar.
Lefke-Izmit	---	6	---

EK: 2.3. 17-19. YÜZYILA AIT HAC REHBERLERİNE GÖRE ÜSKÜDAR-
ANTAKYA/CEBEL-İ ARAFAT ARASINDAKİ HAC MENZİLLERİ
VE MENZİLLERİN BİRBİRİNE OLAN UZAKLIKI ARTI
(Armağan 1990:47-61)

<u>SIRA NO</u>	<u>MENZİL YERİ</u>	<u>BİR SONRAKİ MENZİLE OLAN UZAKLIK</u>
1	Üsküdar	Hareket Noktası
2	Kartal	4
3	Gebze	5
4	Hersek	8
5	İznik	7
6	Iefke	7
7	Vezirhan	5
8	Söğüt	9
9	Eskişehir	9
10	Seyitgazi	9
11	Hüsrev Paşa Hanı	8
12	Bolvadin	13
13	İshaklı	13
14	Akşehir	5
15	İlgin	9
16	Ladik	10
17	Konya	8
18	İsmail	12
19	Karapınar	10
20	Ereğli	12
21	Ulukışla	10
22	Çiftelhan	7
23	Ramazanoğlu Yaylası	7
24	Çakıthanı	12
25	Adana	10
26	Misis	7
27	Kurtkulağı	7
28	Payas	?
29	Belen	7

EK: 2.4. 17-19.YÜZYIL ARŞIV MALZEMESİNE GÖRE, RUMELİ ORTA KOL
GÜZERGÂHININ İSTANBUL-EDİRNE/BELGRAD ARASINDAKİ ULAK
MENZİLLERİNİN ADLARI VE BİRBİRLERİNE OLAN UZAKLIK-
LARI (Halacıoğlu 1982:93-100) (Lev.6).

<u>MENZİL NO</u>	<u>MENZİLİN ADI</u>	<u>MESAFE (SAAT)</u>	<u>İSTANBUL'A UZAKLIK (SAAT)</u>
1	İstanbul	-	-
2	Büyükçekmece	6	6
3	Silivri	6	12
4	Çorlu	8	20
5	Burgos (Lüleburgaz)	10	30
6	Kuleli	7	37
7	Edirne	7	44
.	.	.	.
.	.	.	.
.	.	.	.
.	.	.	.
10	Filibe	33	77
13	Sofya	44	111
16	Niş	20	131
21	Belgrad	42	173

K: 2.5. 17-19. YDZYIL ARSIV MALZEMRSINE GÖRE, ANADOLU SAĞ KOL GÜZERGÂHININ USKODAR-HALEP ARASINDAKI ULAK MENZİLLERİ VE BİRBİRİNE OLAN UZAKLIKLARI (Halaçoğlu 1988:31-44) (Lev.6).

<u>ENZİL NO</u>	<u>MENZİLİN ADI</u>	<u>MESAFE (SAAT)</u>	<u>İSTANBUL'A UZAKLIK (SAAT)</u>
1	Osküdar	-	-
2	Gebze	9	9
3	Dil İskelesi (Hersek)	4	13
4	İznik	12	25
5	Lefke	6	31
6	Söğüt	12	43
7	Eskişehir	9	52
8	Seyidgazi (Seyid Gazi)	7	59
9	Hüsrev Paşa Hanı	7	66
10	Bayat	6	72
11	Bolvadin	7	79
12	İshaklı	6	85
13	Akşehir	6	91
14	İlgin	9	100
15	Ladik	9	109
16	Konya	9	118
17	İsmail (İsmail)	9	127
18	Karapınar	9	136
19	Ereğli	12	148
20	Ulukışla	9	157
21	Gölek Yaylası	14	171
22	Çakıt Hanı (Bayrampaşa Hanı)	10	181
23	Adana	8	189
24	Kurtkulağı	12	201
25	Payas	9	210
26	Bağras (Belen)	7	217
27	Antakya	9	226
28	Tenrin	12	248
29	Halep	10	258

EK 3 : MENZİL KOLLİYELERİNİN VAKFİYELERİ

ÖLÜM YERİ VE ADI	VAKFEDEN	KAYIT TARİHİ (H./M.)	VAKFIYENİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NO	VAKFIYEDE ADI GEÇEN YAPILAR	AÇIKLAMA
GEBZE, Çoban Mustafa	Vezir, Çoban Mustafa Paşa	932/1525	Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi d.7003	Cami, medrese, öğretim evi (mektep), misafir evleri (tabhane), halıvethane (hânikâh), matbah-odunluk-fırın-yemekhane, anbar (imaret), çeşme, iki tavla(han) , kütüphane	Vakfiye, Paşahın başta Gebze ve Eskişehir olmak üzere bazı hayratları ile ilgilidir.
ESKİŞEHİR, Çoban Mustafa Paşa (Kurşunlu)	"	"	"	Cami, hânikâh, misafirhane (tabhane), ahır (han), talimhane (mektep), yemek odası-anbar (imaret), tuvalet	Aynı vakfiyeye bağlıdır.
BOZOYUK, Kasım Paşa	—	—	—	—	Vakfiyesi bulunmamıştır.
BELEN, İsmail Sultan Süleyman	—	—	—	—	"
KARAPINAR Sultanıye), İsmailiye II.Selim	—	—	—	—	"
BOYOKÇEKMECE, Yapı Topluluğu	Sadrızam Sokullu Mehmed Paşa	981/1574	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi EYD 572, S.27-62, YYD 2104, S.442-78.	mesjid, dükkânlar, meşruta evler, odalar, su kuyusu	Sadece Sokullu'nun vakıfları için sözkonusudur.

EK 3 : MENZİL KOLLİYELERİNİN VAKFİYELERİ

İLLİYENİN YERİ VE ADI	VAKFEDEN	KAYIT TARİHİ (H./M.)	VAKFIYENİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NO	VAKFIYEDE ADI GEÇEN YAPILAR	AÇIKLAMA
LÜLEBURGAZ, Sokullu Mehmed Paşa	"	"	"	camii, medrese, darü't-talim (mektep), mutfak-fırın (imaret), kervansaray, misafihane (tabhane) , 53 dükkân, meşruta evler, su de- posu, su yolları, kaldırım, helâ.	Aynı vakfiyeye Büyüğekece ve Payas'daki hayratlar da dahildir.
PAYAS, Sokullu Mehmed Paşa	"	"	"	Cami, hânîkâh, darü't-talim (mek- tep), han, 48 dükkânlı çarşı, kiler-ekmekçi fırını (imaret), su yolları meşruta evleri.	"
BABAESKİ, Amiz (Cedid) Ali Paşa	---	---	---	---	Vakfiyesi bulunmamıştır.
HAVSA, Sokullu Mehmed (asım) Paşa	---	---	---	---	"

EK 3 : MENZİL KULLİYELERİNİN VAKFİVELERİ

İLLİYENİN YERİ VE ADI	VAKFEDEN	KAYIT TARİHİ (H./M.)	VAKFIYENİN BULUNDUĞU YER VE KAYIT NO	VAKFIYEDE ADI GEÇEN YAPILAR	ACIKLAMA
İZMİT, Pertev Mehmed Paşa	Vezir Pertev Mehmed Paşa	980/1572	Vakıflar Genel Müdür- lüğü Arşivi EYD 740, s.42-43/13	Cami, imaret, muallimhane (mektep) , kervansaray	İstanbul'daki türbesi de dahil.
YENİSEHIR, Sinan Paşa	Sadrızam Sinan Paşa	996/1588	Vakıflar Genel Müdür- lüğü Arşivi EYD 629, s. 520-23, 583	Cami, medrese, mektep, mut fak (imaret), iki han, tabhane	Sadece yenişehir için.
ILGIN, İa Mustafa Paşa	Sadrızam Lala Mustafa Paşa	985/1577	Konya Yusuf Ağa Kütüphanesi 7710	Cami, iki han, mektep, misafir evleri (tabhane), mut fak-yemekhane-mahzen-odunluk -ekmek fırını (imaret), 25 dükkanlı çarşı, sebilhane (sebil)	Erzurumdaki hayratları da dahil.

EK 4 : RISALELERE KAYITLI MENZİL KÖLLİYELERİ

YERLEŞİMİN VE KÖLLİYENİN ADI	YAPI TÜRLERİ	T	E	Z	K	E	R	E	L	R
		Tezkîret ül-Bünyan	Tezkîret ül-Ebniye	Tuhfet ül-Mi'marin	Adsız Risale					
GEBZE , Çoban Mustafa Paşa	Cami	+			+			+		-
	Medrese	+			+			+		-
	Türbe	-			-			+		-
	İmarat	+			+			+		-
	Hamam	-			-			-		+
ESKİŞEHİR, Çoban Mustafa Paşa (Kurşunlu)	Kervansaray	-			-			+		-
	Kervansaray	-			-			+		-
BELEN, Kanuni Sultan Süleyman	Cami	+			+			+		-
	İmarat	+			+			+		-
	Kervansaray	-			-			+		-
	Hamam	+			+			+		+
BOYOKÇEKMECE, Yapı Topluluğu	Mescid	+			+			+		-
	Köprü	+			+			+		-
	Kervansaray	+			+			+		-

EK 4 : RISALELERE KAYITLI MENZİL KOLLİYELERİ

YERLEŞİMİN VE KOLLİYENİN ADI	YAPI TORLERİ	T	E	Z	K	E	R	E	L	E	R
		Tezküret ül-Bünyan	Tezküret ül-Ebniye	Tuhtet ül-Mi'marin	Adsız Risale						
LÜLEBURGAZ, Sokullu Mehmed Paşa	Cami	+			+			+			-
	Medrese	-			-			+			-
	Imaret	+			+			+			-
	Kervansaray	+			+			-			-
PAYAS, Sokullu Mehmed Paşa	Cami	-			-			+			-
	Imaret	-			-			+			-
	Kervansaray	-			-			+			-
BABAESKİ, Semiz (Cedid) Ali Paşa	Cami	+			+			+			-
	Medrese	+			+			+			-
HAVSA, Sokullu Mehmed (Kasım) Paşa	Cami	+			+			+			-
	Imaret	+			+			+			-
	Kervansaray	-			-			-			-
	Hamam	+			+			+			+
Izmit, Pertev Mehmed Paşa	Cami	+			+			+			-
	Hamam	+			+			+			+
ILGIN, Lala Mustafa Paşa	Cami	+	?		+	?		+	?		-
	Kervansaray	+			+			+			-

EK 5: MENZİL KÜLLİYELERİNİN KONUMLARI

KONUM	MENZİLLER
Ova	Bozöyük, Silivri, Karapınar, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Payas, Babaeski, Havsa, İzmit, Yenişehir, Iğın.
Akarsu Kenarı	Lüleburgaz, Payas, Babaeski, Havsa, Iğın.
Deniz Sahili	Silivri, Büyükçekmece, Payas, İzmit.
Dağ Gecidi	Belen
Yamac	Gebze, Eskişehir
Kale ve Sura Bitişiklik	Lüleburgaz, Payas

EK 6: MENZİL KULLİYELERİN BANİLERİ

UNVAN'I	MENZİLLER
Sultan	Büyükçekmece (kısmen), Belen
Şahzade-Sultan	Karapınar
Sadrızam	Silivri, Büyükçekmece, Lüleburgaz, Payas, Babaeski, Havsa, Yenişehir.
Vezir	Gebze, Eskişehir, Bozöyük, İzmit, Iğın.
Diğer	-

İLKÖĞRETİM KURULU
KURUMSAL MERKEZİ